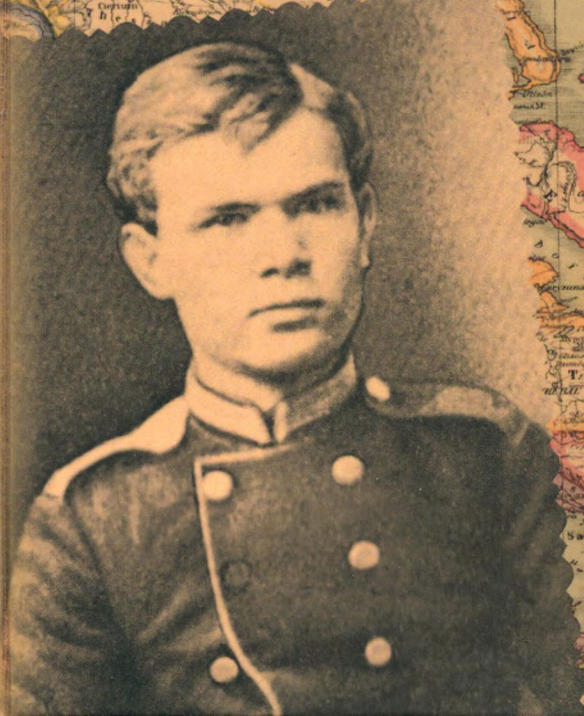

Беларуская
мемуарная бібліятэка

Зыгмунт Мінейка

з тайгі пад Акропаль

**Беларуская
мемуарная
бібліятэка**

Зыгмунт Мінейка

З тайгі пад Акропаль

Успаміны з 1848—1866 гадоў

Мінск
«Лімарыус»
2017

УДК 94(476)(093)
ББК 63.3(4Бел)
М61

Серыя заснавана ў 2011 годзе

Пераклад, укладанне, прадмова, каментары
Марыны Запартыкі

Навукова-рэдакцыйная рада:
*Валянцін Голубеў, Ганна Запартыка, Аляксей Каўка,
Вітаўт Кіпель, Адам Мальдзіс, Мікола Нікалаеў,
Генадзь Сагановіч, Алесь Смалянчук, Лявон Юрэвіч*

Выданне падрыхтавана
пры ўдзеле Польскага інстытута ў Мінску

ISBN 978-985-6968-65-8

© Зыгмунт Мінейка, 2017
© Запартыка М., пераклад,
укладанне, прадмова,
каментары, 2017
© ТАА «Лімарыус», 2017

ПРАДМОВА

Імя Зыгмунта Мінейкі ў польскіх навуковых даследаваннях гісторыі паўстання 1863—1864 гадоў сустракаецца дастаткова часта. Сціплыя артыкулы пра яго прысутнічаюць і ў некаторых беларускіх энцыклапедыях. Але самае яркае і дэталёвае ўяўленне пра асобу З. Мінейкі і яго эпоху ствараюць яго ўспаміны.

Зыгмунт Мінейка за сваё доўгае жыццё перанёс вялікую колькасць выпрабаванняў, а яго прыгодам няма ліку. Невыпадкава мемуарыста назвалі «графам Монтэ Крыста», хоць з упэўненасцю можна сцвярджаць, што ён перажыў нашмат больш, чым вядомы літаратурны герой. Удзел у паўстанні, неаднаразовыя ўцёкі з палону, нелегальны пераход мяжы, дуэль, пераўвасабленні — усё гэта выпала на долю З. Мінейкі. Яго жыццё з усімі наймавернымі выпрабаваннямі з’яўляецца адлюстраваннем лёсаў цэлага пакалення равеснікаў мемуарыста. Шматлікая моладзь, а менавіта паўстаннем маладых назвалі падзеі 1863—1864 гадоў, у большай ці меншай ступені пацярпела ад свайго жадання вызваліць край ад захопнікаў. Атмасфера, у якой выхоўвалася моладзь таго часу, прыклад мужнасці бацькоў — герояў паўстання 1831 года і трагічныя яго вынікі маглі выклікаць у маладых людзей толькі адно жаданне — змагацца за радзіму.

Успаміны З. Мінейкі выкарыстоўвае ўжо не адно пакаленне польскіх гісторыкаў у якасці крыніцы інфармацыі пра падзеі паўстання. У той складаны час нашай агульнай гісторыі аўтар успамінаў знаходзіўся ў самым эпіцэнтры падзей. Мемуары З. Мінейкі насычаны вялікай колькасцю імёнаў вядомых гістарычных асоб. Усе гэтыя выбітныя дзеячы адыгралі пэўную ролю ў жыцці аўтара. На першы погляд З. Мінейка можа падацца чытачу занадта самаўпэўненым чалавекам, які перабольшваў свае здольнасці і значэнне, патрабуючы нейкага выключнага стаўлення да сваёй асобы з боку калег па зброі і кіраўнікоў паўстання. Часта ва ўспамінах гучыць крыўда, неразуменне, чаму яго, як чалавека з бліскучай прафесійнай вайскавай адукацыяй, не захацелі выкарыстаць у час барацьбы. Зыгмунт Мінейка сапраўды з’яўляўся таленавітым інжынерам і стратэгам, што даказваюць апісанія ім некаторыя асабіста распрацаваныя вайсковыя аперацыі. Яго здольнасці ў сувязі з рознымі абставінамі не змаглі годна выкарыстаць кіраўнікі паўстання, а невялікі атрад, якім кіраваў З. Мінейка,

пакінуў яго падчас першай сутычкі з ворагам. Усведамленне, што яго намаганні, памкненні, веды нікому ў выніку не спатрэбіліся і не прывялі да перамогі, і выклікала ў аўтара крыўду, абурэнне і пачуццё недаацэненасці.

І ўсё ж імя Зыгмунта Мінейкі не было забытае, цікаvasць да гэтага чалавека і яго ўдзелу ў паўстанні была высокая, пра што можа сведчыць той факт, што нават у «Даведніку па Віленскай губерні», выданым у 1919 г., пры апісанні вёскі Расолішкі сустракаецца такая інфармацыя: *«Вёска Расолішкі, недалёка Вішнева, памятная сутычкай ашмянскіх паўстанцаў пад кіраўніцтвам Зыгмунта Мінейкі з расійскім войскам у дзень 16 чэрвеня 1863 г.»**

Зыгмунт Мінейка быў уганараваны найвышэйшым польскім военным ордэнам — крыжам *Virtuti Militari* V ступені, якім узнагароджваліся афіцэры, унтэр-афіцэры і шарагоўцы за выключную мужнасць, паяднаную з рызыкай для жыцця. Узнагарода паўстанцу была ўручана 15 ліпеня 1921 года ў Афінах, дзе аўтар успамінаў правёў рэшту свайго жыцця. Толькі двойчы пашчасціла З. Мінейку наведаць свой край. Узрост ужо не дазваляў частыя далёкія паездкі, а планы па пераездзе на радзіму ажыццявіць не паспеў. Першае падарожжа адбылося ў 1922 годзе. Усё праходзіла з асаблівай урачыстасцю, паўстанца асабіста прыняў першы кіраўнік незалежнай Польшчы Юзаф Пілсудскі. Наведаўшы Вільню, З. Мінейка падараваў універсітэту Стафана Баторыя багаты нумізматычны збор. Сам мемуарыст заўсёды называў сябе вялікім аматарам Грэцыі: ён неаднойчы ўдзельнічаў у археалагічных раскопках, у 1876 годзе адкрыў месца знаходжання храма Зеўса ў Дадоне, які апісвалі ў сваіх творах Гамер, Гесіед і Герадот. На пачатку 1920-х гадоў ён быў захоплены ідэяй арганізацыі археалагічнай экспедыцыі ў Грэцыю, жадаючы такім чынам пазнаёміць сваіх землякоў са старажытнай грэцкай культурай. Праўда, планы гэтыя ажыццявіць не атрымалася. Другі прыезд паўстанца на радзіму адбыўся ўжо праз год. Прыём быў не менш цёплым, краіна ўзнагародзіла свайго героя Крыжам Мужных (*Krzyżem Walecznych*) і званнем палкоўніка-ветэрана. Універсітэт Яна Казіміра ў Львове надаў яму тытул ганаровага доктара (*honoris causa*). Шатгадовая настальгія і настрой, выкліканы прызнаннем заслуг, забілі Зыгмунта Мінейку на радзіму. Нягледзячы на свой сталы век, ён паспрабаваў рэалізаваць мару, зрабіўшы ўсё магчымае для вяртання. На вялікі жаль, ажыццявіць свае планы не паспеў.

Зыгмунт Мінейка нарадзіўся ў 1840 годзе ў замочнай шляхецкай сям’і Станіслава і Цэцыліі Мінейкаў герба «Газдава» ў вёсцы Балванішкі

* Maliszewski, E. Przewodnik po Gubernii Wileńskiej. Warszawa, 1919. S. 27.

Ашмянскага павета, якая з 1969 года носіць назву Зялёны Бор (Ашмянскі раён). Дом, у якім правёў свае дзіцячыя гады аўтар успамянаў, не захаваўся. Дзеці ў сям’і Мінейкаў выхоўваліся ў патрыятычным духу. Станіслаў Мінейка, у мінулым удзельнік паўстання 1831 года, вёў актыўную канспіратыўную дзейнасць, у доме адбываліся тайныя сустрэчы і вяліся смелыя размовы. Ён карыстаўся вялікім даверам вядомага біскупа Мацея Валанчэўскага. Усё гэта павялічвала ўвагу з боку расійскіх уладаў, неабходна было захоўваць асцярожнасць. Дзеці Мінейкаў — Альберціна, Яўстахій, Зыгмунт, Разалія і Юлія — нягледзячы на свой малы ўзрост, адчувалі небяспеку і нават дапамагалі сваім бацькам пазбегнуць верагоднага арышту. Змалку ведалі, што адно неасцярожнае слова перад прадстаўнікамі ўлады можа зламаць вялікую колькасць жыццяў.

Адно з такіх гісторый са свайго дзяцінства мемуарыст апісаў ва ўспамінах. Бацькі імкнуліся даць сваім сынам найлепшую адукацыю. У Зыгмунта для гэтага было больш магчымасцяў, у яго брата Яўстахія з дзяцінства былі сур’ёзныя праблемы са зрокам. Пасля атрымання хатняй адукацыі ў адзінаццацігадовым узросце Зыгмунта аддаюць у падрыхтоўчую школу Германа ў Вільні. Аўтар успамянаў зазначае, што не памятае, чаму бацькі скіравалі яго менавіта ва ўстанову, якой валодалі немцы, спадар Ян Герман і яго дачка Эльвіра (у некаторых іншых крыніцах фігуруе як жонка Яна Германа). Верагодна, бацькі не хацелі аддаваць свайго сына ў расійскую публічную школу, бо школы пры каталіцкіх манастырах былі зачыненыя, а людзям каталіцкага веравызнання забаранялася мець прыватныя школы. Пансіянат, які належаў лютэраніну па веравызнанні, больш падыходзіў для Зыгмунта. Магчыма, гэта было звязанае з тым, што бацькі Зыгмунта Мінейкі па веравызнанні былі лютэранамі, пра што паведамляе ў сваіх працах Крыштаф Мінейка, які грунтоўна даследаваў генеялогію свайго роду.

Праз год, калі аўтару ўспамянаў споўнілася дванаццаць, ён паступае ў другі клас Першай віленскай гімназіі. Названая навучальная ўстанова насіла элітарны характар, а навучэнцы мелі магчымасць наведваць заняткі, якія праводзіліся былымі выкладчыкамі Віленскага ўніверсітэта. Такі педагогічны склад, зразумела, уплываў на свядомасць вучняў: малодзе пакаленне навучалася і выхоўвалася на прыкладзе ідэалаў мінулага. У віленскай гімназіі, дзе Зыгмунт Мінейка вучыўся да 1858 года, ён пазнаёміўся і пасябраваў з вядомымі ў будучыні героямі паўстання. Неаднойчы навучэнцы сустракаліся са знакамітым паэтам Уладзіславам Сыракомлем. У адзін час з аўтарам успамянаў у гімназіі атрымлівалі адукацыю Ігнат Здановіч — папличнік Кастуся Каліноўскага ў час паўстання,

жыццё якога скончылася на шыбеніцы, Францішак Багушэвіч — пачынальнік новай беларускай літаратуры, які пасля ўдзелу ў паўстанні вымушаны быў на доўгія гады пакінуць радзіму. Праўда, прозвішча Зыгмунта Мінейкі ў спісе выпускнікоў Першай віленскай гімназіі адсутнічае. Ён, не скончыўшы навучанне ў гэтай установе, выправіўся ў Санкт-Пецярбург, каб паступіць у адну з самых прэстыжных вайсковых школ Расійскай імперыі — Мікалаеўскае інжынернае вучылішча.

Выхаванцамі гэтай навучальнай установы ў розныя гады былі генерал Канстанцін Каўфман (падчас кіравання Паўночна-Заходнім краем (1865–1867) праславіўся сваёй забаронай друкаваць літоўскія кнігі «лацінска-польскімі літарамі»), генерал-ад’ютант Эдуард Тодлебэн, выбітны рускі фізіёлаг Іван Сечанаў, вядомы вынаходнік Павел Яблчкаў, пісьменнікі Фёдар Дастаеўскі і Дзмітрый Грыгаровіч. Шанцаў на паступленне, як адзначае аўтар успамінаў, ён меў няшмат, нават нягледзячы на абяцаную пратэкцыю ад Эдуарда Тодлебэна, які з’яўляўся кузэнам яго швагра Аляксандра Тыдмана. Аднак надзеі і ўпэненасці не губляў. Генерал Э. Тодлебэн, знакаміты вайсковы інжынер, кіраўнік інжынерных прац падчас абароны Севастопаля, «усёмагутны абаронца Севастопаля», як з іроніяй называў яго Зыгмунт Мінейка, паабяцаў дапамагчы. З яго моцнымі сувязямі гэта было не складана. Але аўтар успамінаў, адчуваючы дыскамфорт ад падобнай сітуацыі, разумеў, што дапамога чалавека, які стаіць на службе Расійскай імперыі, яго, як патрыёта сваёй страчанай краіны, кампраметуе. Ён вырашыў не разлічваць на дапамогу генерала, якой, дарэчы, Э. Тодлебэн нават не паспрабаваў аказаць, відавочна, хвалюючыся за сваю рэпутацыю.

Ужо ў 1859 годзе, пасля некалькіх месяцаў, праведзеных у падрыхтоўчай школе, З. Мінейка, выдатна здаўшы ўступныя экзамены, становіцца студэнтам Мікалаеўскага інжынернага вучылішча. Усведамляючы, што веды, якія ён атрымае падчас навучання ад самых лепшых у краіне выкладчыкаў вайсковых дысцыплін, яму абавязкова спатрэбяцца для будучай барацьбы, пачынае старанна вучыцца. Дзякуючы некаторым шчаслівым выпадкам у гэты год студэнтамі дадзенай установы змаглі стаць многія землякі і аднадумцы З. Мінейкі. Праз некаторы час там узнікла сапраўднае студэнцкае кола з уласнай бібліятэкай. Усё пачалося з жадання мець моўную практыку, бо было мала магчымасцяў размаўляць на роднай ім польскай мове. Таму студэнты вырашылі набываць супольна кнігі на польскай мове. Першымі былі набытыя творы Тэадора Томаша Ежа (Зыгмунта Мілкоўскага), Адама Міцкевіча, Міхала Чайкоўскага. Так З. Мінейка спрычыніўся да стварэння так званай Польскай бібліятэкі інжынернага вучылішча.

Паступова колькасць кніг павялічвалася, і студэнты ўжо не маглі трымаць такую літаратуру ў сценах вучэльні. Каб не выклікаць падазрэнняў у кіраўніцтва вучылішча, вырашана было хаваць кнігі на кватэры ў «ветэрана польскіх студэнтаў Пецярбурга» Віктара Каліноўскага, з якім Мінейку пазнаёміў адзін з яго віленскіх сяброў. Віктар Каліноўскі, старэйшы брат Кастуся Каліноўскага, у многім паўплываў на фарміраванне светапогляду будучага героя і кіраўніка паўстання. Зыгмунт Мінейка часцей за астатніх сукурнікаў бываў на кватэры Віктара Отана і таму вельмі дакладна апісаў атмасферу, якая панавала ў гэтым доме. Віктар Каліноўскі за час сваёй працы ў Імператарскай Публічнай бібліятэцы ў Пецярбургу па даручэнні Віленскай археалагічнай камісіі выявіў вялікую колькасць каштоўных матэрыялаў, звязаных з гісторыяй Літвы і Польшчы.

Знакаміты гісторык Мікалай Кастамараў, які напрыканцы вясны 1859 года прыехаў у Пецярбург і шмат часу праводзіў у бібліятэцы, у «Аўтабіяграфіі» ўзгадваў пра свайго частага суразмоўцу: «...паляк Віктар Каліноўскі, які займаўся цэлымі днямі ў бібліятэцы польскімі рукапісамі і хутка нажыў сабе ад узмоцненых заняткаў сухоты, якія паклалі яго ў труну. Мне не здаралася ў жыцці бачыць чалавека, з такой захопленасцю адданага археаграфіі і гісторыі, але толькі ў вузкім сэнсе. Яго веды не крочылі далей Літвы і Польшчы, але затое яго можна было назваць хадзячым каталогам самых дробных звестак пра мінулае гэтых мясцін. Чалавек гэты адрозніваўся, звыш таго, вялікім дабрадушшам і бязмежнай паслужлівасцю. Памяткай аб знаёмстве з ім застаўся ў мяне багаты збор выпісак з указаннем на нумары і фарматы тых рукапісаў, з якіх яны ўзяты. Родны брат яго пасля арыштаваны за польскі мяцеж як адзін з важных дзеячаў у Літоўскім краі і быў навешаны; мой жа прыяцель быў чалавекам іншым: ён цалкам жыў у мінулых стагоддзях і амаль не цікавіўся цяперашнімі падзеямі. Ведаючы гісторыю сваёй бацькаўшчыны нашмат глыбей тых павярхоўных патрыётаў, якія, не вывучаючы дасканала мінулае, складалі сабе пра яго летуценныя вобразы, Каліноўскі ў коле сваіх суайчыннікаў узбуджаў нават незадаволенасць за тое, што смела гаварыў такія рэчы, якія тагачасным польскім патрыётам былі не ў смак... Каліноўскі мала клапаціўся пра свайго бытавы камфорт і, можна сказаць, ува ўсіх адносінах быў чалавекам "не з гэтага свету"».

Аднак, у некаторым сэнсе М. Кастамараў памыляўся адносна свайго сябра. Браты Каліноўскія ўваходзілі ў суполку Зыгмунта Серакоўскага і Яраслава Дамброўскага, а Віктар з'яўляўся адным з яе кіраўнікоў: ён браў пад апеку маладых землякоў, якія прыязджалі вучыцца ў Пецярбург, гуртаваў, займаўся складаннем для іх спіса неабходнай

* Костомаров, Н. Исторические произведения. Автобиография. К., 1990. С. 525.

літаратуры, у большасці забароненай цензурай. Відавочна, такім чынам і Зыгмунт Мінейка разам са сваімі сябрамі-аднакурснікамі трапіў у кола В. Каліноўскага. Аўтар успамінаў як загадчык сфармаванай студэнтамі інжынернага вучылішча бібліятэкі, якая знаходзілася ў кватэры Віктара, меў з ім найбольш шчыльны кантакт, і той у пэўным сэнсе паўплываў на фарміраванне яго поглядаў, ідэй і спосабаў рэалізацыі планаў адносна будучага вызвалення радзімы.

Праз некаторы час студэнтам інжынернага вучылішча стаў яшчэ адзін зямляк З. Мінейкі, былы студэнт Імператарскага Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта Пётр Эмануэль Юндзіл. Сам Зыгмунт Мінейка ва ўспамінах пісаў: *«Пазней аказалася, што паступленне Юндзіла ў нашае вучылішча не было звязанае з вывучэннем вайсковага майстэрства, але прадпрынятае было з намерам распаўсюдзіць уплывы на перыяд падрыхтоўкі да ўдзелу ў паўстанні і не дапусціць, каб хто-небудзь з нас мог падпаці пад маскоўскі ўплыў»*. Студэнты інжынернага вучылішча, якія паходзілі з беларускіх, літоўскіх, украінскіх і польскіх земляў, у хуткім часе захапіліся неардынарнай асобай Эмануэля Юндзіла, які мэтанакіравана займаўся арганізацыяй моладзевых антыўрадавых гурткоў. Ён разам са сваім добрым знаёмым і будучым кіраўніком паўстання Кастусём Каліноўскім, які ў гэты перыяд знаходзіўся ў Санкт-Пецярбургу, а таксама будучымі ўдзельнікамі і кіраўнікамі паўстання на Беларусі і Літве Ігнатам Здановічам, Эдмундам Вярыгай, Юзафам Ямантам быў у складзе кіруючай групы студэнцкай зямляцкай арганізацыі «Агул», якая аб'ядноўвала вакол сябе выхадцаў з Беларусі, Літвы, Украіны і Польшчы. Колькасць іх складала прыкладна пятую частку студэнтаў Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта*. Эмануэль Юндзіл актыўна супрацоўнічаў з Зыгмунтам Серакоўскім, які ў час свайго навучання ў Акадэміі генеральнага штаба ў Пецярбургу стаў арганізатарам канспірацыйнага кола, што за чатыры гады аб'яднала каля двухсот афіцэраў розных рангаў і нацыянальнасцяў. Будучыя кіраўнікі намагаліся напярэдадні паўстання далучэння ўсіх іх да агульнага кантэксту падзей і ладзілі сувязі паміж рознымі студэнцкімі зямляцкімі арганізацыямі. Навучэнцы Мікалаеўскага інжынернага вучылішча не мелі дастатковай магчымасці для гэтага ў сувязі з павышаным кантролем і вайскавай дысцыплінай. Студэнтаў, якія прыехалі на навучанне далёк, як сцвярджае З. Мінейка, нават не адпускалі дамоў на вакацыі. Тым часам атмасфера ў грамадстве становілася ўсё больш напружанай. Расстрэлы 27 лютага і 8 сакавіка 1861 года мірных

* Шалькевич, В. Кастусь Калиновский. Страницы биографии. Минск, 1988. С. 78.

дэманстрацый у Варшаве, дзе загінула больш за сто чалавек, выклікалі магутную хвалю абурэння і супраціву. Моладзь адчувала хуткі выбух паўстання і неабходнасць вяртання на радзіму. На гэты перыяд прыпадае заўважная тэндэнцыя: студэнты з беларускіх, літоўскіх і польскіх земляў пачалі пакідаць свае навучальныя ўстановы і выязджаць дамоў. Гэта не магло быць незаўважным для ўрада, бо з кожным месяцам самавольнае пакіданне навучальных устаноў студэнтамі альбо вызваленне іх ад заняткаў бацькамі рабілася ўсё больш масавым. Пазней, калі паўстанне ўжо пачалося, гэтая з’ява набыла масавы характар. Паводле статыстычных дадзеных, у 1863 годзе толькі за сакавік — красавік: «*Без весткі знікла і самавольна накіравалася ў інсургенцкія банды: з Віленскай 8, са Слуцкай 5, з Пінскай 7, з Гродзенскай 1; са Свіслацкай прагімназіі 10 і Маладзечанскай 5, усяго 76 чалавек. Добраахвотна было забрана бацькамі 440 чалавек, менавіта: з Панявежскай у сакавіку 97 і ў красавіку 85; з Беластоцкай 90; з Шавельскай 158; са Слуцкай 77; у апошній без вестак знік і 1 настаўнік*»^{*}. Зменшыць тэндэнцыю да пакідання гімназій атрымалася толькі пасля ўвядзення Міхаілам Мураўёвым, які прыбыў у Вільню ў маі 1863 года, правілаў прыёму вучняў у навучальныя ўстановы толькі з даручальніцтва бацькоў, сваякоў ці апекуноў і ў выпадку правіны вучня — караць даручальнікаў штрафам у памеры 200 рублёў. Студэнты многіх вышэйшых навучальных устаноў Расійскай імперыі таксама імкнуліся пакінуць свае навучальныя ўстановы, каб у патрэбны момант прымкнуць да паўстання. Зыгмунт Мінейка не з’яўляўся выключэннем: у 1861 годзе ён, спаслаўшыся на сямейныя абставіны, вяртаецца дамоў. Гэта было абумоўлена прадбачаннем таго, што яго, як студэнта вайсковага інжынернага вучылішча, які паходзіць з паўночна-заходніх тэрыторый Расійскай імперыі, што ўжо не выклікала даверу з боку кіраўніцтва, проста не выпусцілі б з вучэльні, калі выбухне паўстанне.

Ужо ў родных Балванішках, сустрэўшыся са сваімі сябрамі і аднадумцамі, аўтар успамінаў актыўна ўключаецца ў патрыятычную барацьбу, тым больш што на працягу некалькіх гадоў ён быў пазбаўлены такой магчымасці. У гэты час у Вільні моладзь ужо актыўна дэманстравала сваю нязгоду з уладамі і абуранасць падзеямі ў Варшаве. «*21-га мая 1861 г. на завяршэнні абедні ў касцёле Св. Яна быў, як звычайна, пранеты польскі рэвалюцыйны гімн. Падчас выхаду з касцёла натоўп гімназістаў у колькасці 200 чалавек абкружыў на вуліцы паліцэйскіх чыноў*

^{*} Шолковичъ, С. Польская пропаганда въ учебныхъ заведеніяхъ С. З. Края // Сборникъ статей разъясняющихъ польское дело по отношению къ западной России. Выпуск 1. Вильна, 1885. С. 309–310.

і з дзікунскім галасам і смехам называў іх шпіёнамі і зладзямі. 25 мая паўтарылася тое самае спяванне, а пры выхадзе з касцёла тое ж самае шаленства, але яшчэ з дадаткам палак і камянёў. Моладзь да такога стану ўзбуджаная была супраць паліцыі, што, наводле водгукаў паліцмайстра, паліцэйскім чынам было небяспечна выходзіць на вуліцу»^{*}. Прыкладна тое самае адбывалася і ў правінцыі. Паўсюдна ў касцёлах служыліся жалобныя імшы па забітых у Варшаве, збіраліся грошы на падтрымку ахвяр гэтых падзей. У той час спяванне патрыятычных песень у касцёлах стала цалкам звычайнай з’явай, спосабам прадэманстраваць сваю нацыянальна-палітычную пазіцыю і стаўленне да расійскіх уладаў. Аўтар успамінаў неаднойчы ўдзельнічаў у падобных акцыях пратэсту, што не засталася па-за ўвагай. Ужо 11 жніўня 1861 года Уладзімір Назімаў (віленскі генерал-губернатар з 1855 г. да мая 1863 г.) рабіў паведамленне ў Пецярбург аб спяванні забароненых гімнаў у касцёлах Віленскай і іншых губерняў у чэрвені — ліпені. У лісце адзначалася, што «ў Ашмянскім павеце абуральныя гімны быў прапеты: чатыры разы ў смаргонскім касцёле, адзін раз у крэўскім і два разы ў гальшанскім; у спяванні былі заўважаны, у апошнім касцёле, дваране Мінейкі, Юсевічы і Невяровічы, а таксама студэнты Карчэўскі і Пячкоўскі. Гэтыя асобы, не задавальняючыся спяваннем гімна ў касцёле, паўтарылі—такі 9 ліпеня ў заезнай карчме габрэйкі Шэншалёвай»^{**}. «Дваране Мінейкі» — гэта аўтар успамінаў і яго родны брат Яўстахій, які, застаючыся дома ў сувязі з хваробай, не адыходзіў ад палітычных спраў і браў удзел у мясцовых патрыятычных арганізацыях, а калі распачалося паўстанне — адным з першых у Ашмянскім павеце прыняўся за фарміраванне атрада.

Яшчэ да паступлення ў інжынернае вучылішча Зыгмунт Мінейка з’яўляўся адным з арганізатараў парафіяльных патрыятычных аб’яднанняў. Адзін з сяброў канспірацыйнага гуртка, добры знаёмы і паплечнік Зыгмунта Мінейкі Вітальд Юсевіч пісаў пра дзейнасць ашмянскай арганізацыі: «Мы бясконца дэбатавалі, як трэба арганізаваць агітацыю, як узяць усе слаі насельніцтва... вырашалі, як праводзіць партызанскую барацьбу, абмяркоўвалі вайсковае пакаранне, у сваю чаргу, для тых, хто трымаўся ў баку ад руху, магло быць толькі так — альбо з намі, альбо ганьба»^{***}.

* Тамсама. С. 304.

** Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861—1862 гг.: Материалы и документы. Москва, 1964. С. 61.

*** Fajnhauz, D. 1863 Litwa i Białorus. Warszawa, 1999. S. 30. Cyt. z Jussiewicz, W. Wspomnienia z lat 1861—1867 // Litwa i Ruś, zesz. X—XII. Wilno, 1913. S. 48.

Вярнуўшыся дамоў, Зыгмунт Мінейка, апрача ўдзелу ў маніфестацыях, разам з мясцовай моладзю заняўся правядзеннем агітацыйных акцый сярод сялянства, якое не праяўляла асаблівай цікавасці да палітычных падзей у краіне. Падобныя захады былі ў той час дастаткова папулярныя. Жадаючы перацягнуць на свой бок простых людзей, студэнты, прязджаючы на канікулы ў свае маёнткі, часта пераапрааналіся ў сялянскую вопратку і ішлі ў вёскі для наладжвання кантакту і правядзення антыўрадавых размоў з насельніцтвам. За такімі ініцыятывамі пільна сачылі, і ўжо 10 жніўня 1861 года ў III аддзяленне царскай канцылярыі прыйшоў данос ад тайнага агента Юзафа Бярнацкага, дзе паведамлялася, што *«ёсць яшчэ адзін небяспечны чалавек у Ашмянскім павеце — кадэт Мікалаеўскага інжынернага вучылішча Сігізмунд Мінейка, які ходзіць пераапраануўшыся селянінам, разносіць “Гутаркі” і ўзбуджае народ супраць гасудара»*. У гэтым жа даносе паведамляецца пра аўтара (на меркаванне Ю. Бярнацкага) беларускай «Гутаркі старога дзеда» — пачынальніка беларускай літаратуры Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, чалавека, які, паводле словаў даносчыка, уяўляў з сябе небяспеку для дзяржавы, бо меў вялікі ўплыў на сялянаў і ўсялякім чынам намагаўся ўзбудзіць іх супраць цара. Гэты агітацыйны ананімны твор (даследчыкі пакуль не прыйшлі да адзінай высновы адносна аўтарства «Гутаркі») набыў у 1861–1863 гадах вялікую папулярнасць у Беларусі і Літве. *«Яе чыталі і перанісвалі ад рукі. Царскія ўлады знаходзілі пракламацыю ў розных кутках краю і жорстка каралі тых, хто яе распаўсюджваў. У 1864 годзе за распаўсюджванне “Гутаркі” быў высланы на катаргу селянін Троцкага павета Хама Буткевіч»*. З даносу Ю. Бярнацкага высвятляецца, што Зыгмунт Мінейка спрычыніўся да распаўсюджвання агітацыйнага выдання. Варта зазначыць, што даносчык Юзаф Бярнацкі, завербаваны III аддзяленнем, вучыўся ў адзін час з Францішкам Багушэвічам і Зыгмунтам Мінейкам у Першай віленскай гімназіі, верагодна, што яны нават былі знаёмыя. Паводле спіса выпускнікоў гімназіі за 1860 год вынікае, што Юзаф Бярнацкі з’яўляўся аднакласнікам Ізідора Ромера, лісты якога да Зыгмунта Мінейкі ўключаны ў публікаваныя ўспаміны. Даносчык паводзіў сябе вельмі актыўна. Ён разам са сваімі землякамі ўдзельнічаў у маніфестацыях, яго прозвішча побач з прозвішчам

* Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.: Материалы и документы. Москва, 1964. С. 55.

** Кісялёў, Г. Сейбіты вечнага: артыкулы пра беларускіх пісьменнікаў і дзеячаў рэвалюцыйнага руху 1863 г. Мінск, 1963. С. 142.

Яўстахія Мінейкі фігуруе ў данясеннях аб спяваннях патрыятычных гімнаў. Ю. Бярнацкі нават пэўны час знаходзіўся пад судом за тое, што выліў кіслату на сукенку паненкі Радзевіч, якая не насіла жалобу пасля падзей у Варшаве*. Ніхто з яго знаёмых не здагадваўся, што іх сябра выконвае заданні III аддзялення. Але ўсё ж агент не пазбег арышту. Ён неабачліва зрабіў спробу атрымаць грошы за сваю «працу» адначасова і з Віленскага ўпраўлення, і з Пецярбургскага, пра што хутка даведаліся. Бярнацкі быў арыштаваны і высланы ў Архангельск. Яго дадзеным пасля такога выпадку проста перасталі давяраць, што адцягнула арышт многіх будучых паўстанцаў, у тым ліку і З. Мінейкі. Пасля задушэння паўстання службамі была зробленая выснова, што інфармацыя агента была дакладная, але на лёс здрадніка гэта ўжо ніяк не паўплывала. Вядома, што да 1870 года ён заставаўся ў Архангельску і нават адтуль слаў даносы ў III аддзяленне на ссыльных землякоў**.

Актыўная антыўрадавая дзейнасць Зыгмунта Мінейкі не магла быць не заўважанай спецыяльнымі службамі. Зразумеўшы небяспечнасць свайго становішча, будучы паўстанец вырашае ехаць за мяжу, каб арышт не перашкодзіў яму ў патрэбны момант вярнуцца і ўзяць удзел у вызваленні радзімы. Аўтар успамінаў вырашае ехаць у Італію для навучання ў Польскай вайсковай школе, якая знаходзілася ў Генуі. Яго спадарожнікам стаў вопытны канспіратар Станіслаў Бухавецкі, агент генерала Людвіка Мераслаўскага, які, разумеючы неабходнасць агітацыйнай працы, даваў загады сваім эмісарам, кім і з'яўляўся С. Бухавецкі, развіваць на тэрыторыі Беларусі, Літвы і Украіны актыўную дзейнасць. *«На думку генерала, маніфестацыі павінны былі актывізаваць народныя масы і паскорыць выбух паўстання. Расійскія ўлады неаднаразова былі інфармаваныя аб побыце на Літве і Беларусі эмісараў Мераслаўскага. Назімаў атрымліваў паведамленні, што рэвалюцыйны дух утрымліваецца дзякуючы “распальваючым адозвам Мераслаўскага”, што “адозвы Мераслаўскага моцна паўплывалі на тутэйшых палякаў”.* Падобныя адозвы выяўлены ў Вільні, Мінску, Коўне і ў шматлікіх павятовых гарадах. Захавалася, напрыклад, паведамленне пра побыт на Літве Станіслава Бухавецкага, члена Таварыства польскай моладзі, навучэнца вайсковай школы ў Генуі»***.

* Тальвирская, З. Создание ошмянской революционной организации и общество «Пёнтковичей» в 1861—1862 гг. // Освободительное движение западных и южных славян. XIX—XX вв. // Ученые записки Института славяноведения Академии наук СССР. Т. 29. Москва, 1965. С. 66.

** Кісялёў, Г. Смак Беларускай. Мінск, 2013. С. 466–469.

*** Fajnhauz, D. 1863 Litwa i Białoruś. Warszawa, 1999. S. 44.

Зыгмунт Мінейка разам са сваім апекуном, нелегальна перайшоўшы мяжу, трапілі ў Малдавію. Трэба адзначыць, што «*на меры абвастрэння сітуацыі ў Польскім царстве, усё большае значэнне набываў памежны раён паміж Расіяй і Малдовай. Трохкутнік Міхалены (на тэрыторыі Малдовы) — Наваселіца (у Расіі) — Чарнавіцы (у Аўстрыі) становіцца галоўнай арэнай польскіх патрыётаў. З 1860 г. усё больш частымі становяцца нелегальныя пераходы мяжы польскімі патрыётамі. З Букавіны ў Малдову яны ажыццяўляліся каля мястэчка Міхалены і Герцы*»^{*}. Менавіта ў гарадках Міхалены і накіраваліся ўцекачы, каб сустрэцца з Зыгмунтам Мілкоўскім, патрыятычным дзеячам, пісьменнікам, вядомым пад псеўданімам Т. Т. Еж, які ў Малдавіі займаўся арганізацыяй вайскавай дапамогі паўстанню. Варшаўскі Цэнтральны нацыянальны камітэт, кіруючы цэнтр партыі «чырвоных», менавіта З. Мілкоўскаму даручыў арганізаваць тайныя майстэрні і фабрыкі для вырабу зброі, падрыхтаваць кадры для барацьбы^{**}. Зыгмунт Мінейка з вялікай павагай ставіўся да гэтай неардынарнай асобы, пазней, напрыканцы 1862 г., нават быў ініцыятарам двубою, заступіўшыся за годнасць пісьменніка, пра якога беспадстаўна распаўсюджваў брудныя чуткі Юліуш Грахольскі, абвінавачваючы З. Мілкоўскага ў прысваенні грошай, сабраных на ўтрыманне польскай моладзі, якая прыбыла ў Малдавію і чакала паўстання. Зыгмунт Мілкоўскі ва ўспамінах «*Od kolebki przez życie*» ўзгадваў свайго маладога знаёмага як аднаго з тых, хто разумеў яго погляды і пазіцыю, а таксама ўзгадваў і абставіны двубою: «*Хлусня выйшла на паверхню, але Грахольскі сабраў калекцыю скаргаў і абвінавачванняў супраць мяне, завёз іх да Галіцыі і развозіў па Залешчыцкім, Цярнопальскім, Беражанскім, Станіславаўскім, Каламыяўскім паведах. Нездзе сустрэўся з ім Мінейка, адзін з тых, хто пракраўся ў Галіцыю, і калі Грахольскі паўтараў пры ім абвінавачванні, вылаяў яго і выклікаў і на двубой*»^{***}.

Са шматлікімі прыгодамі, падрабязна апісанымі ва ўспамінах, З. Мінейка трапляе ў Геную, каб стаць вучнем Польскай вайскавай школы, створанай пры падтрымцы Джозэпэ Гарыбальдзі. Тут мемуарыст меў магчымасць пазнаёміцца з такімі значнымі для будучага паўстання асобамі, як генерал Юзаф Высоцкі, генерал Зыгмунт Падлеўскі,

^{*} Сторожук, В. Польская эмиграция в Румынии и восстание 1863 года (по материалам донесений дипломатических представителей России) // Освободительное движение западных и южных славян. XIX–XX вв. // Ученые записки Института славяноведения Академии наук СССР. Т. 29. Москва, 1965. С. 78.

^{**} Тамсама. С. 80.

^{***} Teodor Tomasz Jeż (Zygmunt Miłkowski). *Od kolebki przez życie: wspomnienia*. Т. 2. Kraków, 1936. S. 382.

будучы дыктатар паўстання Мар’ян Лангевіч і многія іншыя. Аднак тут аўтара спаткала і вялікае расчараванне. Пачатак заняткаў усё адцягваўся, Л. Мераслаўскі, прызначаны дырэктарам вучэльні, не жадаў ехаць у Італію, палічыўшы такое прызначэнне для яго значнай асобы ледзьве не абразай. Існаванне школы было пад пагрозай, а калі дырэктар усё ж з’явіўся ў сценах установы, сітуацыі гэта не выратавала. Праз некаторы час група моладзі ў складзе 26 чалавек, абураная паводзінамі і ўчынкамі Л. Мераслаўскага, вырашыла пакінуць Геную. У гэтым бунце адну з самых актыўных пазіцый займаў Зыгмунт Мінейка.

Час паўстання набліжаўся. Моладзь рыхтавалася да выступу, далучалася да фарміраванняў. Якуб Гейштар, які падчас паўстання з’яўляўся кіраўніком Адзела кіраўніцтва правінцыямі Літвы, пісаў: *«На Літве ўвогуле нават больш багатая абишарніцкая моладзь пайшла ў фарміраванні. Яраслаў Касакоўскі пераканаў, што ў сённышніх Касакоўскіх цячэ высакародная кроў. Маладыя — Монтвіл Ст., Казакоўскі Ст., Хрыпцэвіч, Мінейка, Комар, Пуслоўскі і сотні іншых — спяшаліся да атрадаў. Наколькі ўсё па-іншаму адбывалася за Нёманам! Там, калі мая жонка ў Зянона Гейштара распавядала, як на нашым баку моладзь спяшаецца ў паўстанцкі лагер, пані М. са здзіўленнем усклікнула: “Як гэта, ідуць на паўстанне сыны грамадзян? У нас толькі адна шляхта бярэ ў ім удзел”. На гэта мая абураная жонка адказала: “Я не ведала, што вашыя браты не належаць да шляхты”. Гэтая пані мела шасцёра братоў, з якіх асабліва адзін быў вельмі гарачым патрыётам, але ўвачавідкі астываў на меры набліжэння небяспекі*».*

Удзел у доўгачаканым паўстанні прынёс аўтару ўспамінаў расчараванне: яго памкненні не споўніліся, планы не апраўдаліся, намаганні засталіся безвыніковымі. Далучыўшыся да фарміраванняў Лангевіча, З. Мінейка перажыў першае расчараванне і паразу. Быў яшчэ адзін шанец выкарыстаць на радзіме ўсе свае веды і вопыт, атрыманьня ў вайсковых вучэльнях Санкт-Пецярбурга і Генуі. Але і тут усё адбывалася далёка не так, як планавалася. Прыбыўшы ў Вільню, З. Мінейка атрымаў ад паўстанцкага кіраўніцтва прызначэнне на пасаду ваеннага начальніка Ашмянскага павета. Напачатку пад камандаванне Мацея Баравога (псеўданім З. Мінейкі) паступілі 28 добраахвотнікаў, пасля яшчэ 10 замест абяцаных чатырохсот. Сувязь з цэнтрам спынілася, правіянту не хопала, прыходзіла разуменне, што лепей распусціць атрад. Паводле іншых крыніц, жаўнераў было не 40 чалавек, як піша Мінейка, а 70. Атрад пачаў фарміравацца прыкладна на пачатку мая 1863 года. На свята Божага Цела (якое прыпадала ў 1863 годзе на 4 чэр-

* Gieysztor, J. Pamiętniki z lat 1857–1865. Wilno, 1913. S. 26.

веня) атрад ужо быў сфарміраваны і лакалізаваўся ў лесе паміж вёскамі Чырвоная Горка (цяп. Валожынскі раён) і Міхайлаўшчына (цяп. Ашмянскі раён) каля Гальшанаў. Добра разумеючы сітуацыю, кіраўнік атрада ведаў, што такому малаколькаснаму фарміраванню нельга сустракацца з ворагам. Аднак днём 15 чэрвеня сутычка ўсё ж адбылася з брыгадай капітана Юзафовіча*, прыкладна за 6 км ад Расолішак**. Спалоханыя нечаканай сустрэчай з ворагам паўстанцы з атрада Зыгмунта Мінейкі разбегліся, пакінуўшы свайго камандзіра сам-насам з ворагам. Апынуўшыся ў такой выключнай сітуацыі, ён вымушаны быў шукаць ратунку ў бліжэйшай вёсцы Расолішкі. Аўтар успамінаў трапіў у вясковую хату, дзе жыла сям'я лесніка: там яго цёпла прынялі, накормілі, а пасля, што было абсалютнай нечаканасцю для маладога найўнага камандзіра паўстанцкага атрада, абязволілі і перадалі ў рукі ўладаў. Беларускі даследчык Барыс Клейн у Цэнтральным архіве Літвы займаўся вывучэннем судова-следчай справы (датаванай чэрвенем 1863 г.) «дворянина Сигизмунда Минейко», у якой знаходзяцца паказанні, дадзеныя яшчэ ў Ашмянах казённым селянінам Віршыцам, які паведамляў: «Утры гадзіны раницы, прыйшоўшы да мяне ў дом, невядомы чалавек прасіў у мяне чаго-небудзь з ежы... у вельмі змучаным стане, у самай лёгкай вопратцы. А зараджаны пісталет быў пакінуты ім у сенцах. Ubачыўшы як падазронага чалавека, адразу паслаў апавясціць... На пытанне Мінейка сказаў, што застаўся ад разбітай шайкі. У гэты час яго арыштавалі»***. Для З. Мінейкі здрада ад простых людзей была самай незразумелай і жорсткай: гэтулькі намаганняў перад паўстаннем было зроблена, каб перацягнуць сялянаў на свой бок, у выніку ўсё было марна. Ён увесь час супакойваў сябе думкай, што яго сітуацыя выключная. Але трэба сказаць, што вядомы шматлікія выпадкі выдачы паўстанцаў сялянамі, якія, зразумела, рабілі гэта за

* Магчыма, гэта Юзафовіч Барыс Міхайлавіч (1843–1911), рускі вайсковы, грамадскі і дзяржаўны дзеяч, публіцыст і загадчык Кіеўскага аддзела Рускага сходу. Сын гісторыка і грамадскага дзеяча Міхаіла Уладзіміравіча Юзафовіча (1802–1889). Пасля заканчэння Кіеўскага кадэцкага корпуса і Другога вайсковага Канстанцінаўскага вучылішча быў накіраваны ў Віленскую вайсковую акругу, дзе ў 1863 г. удзельнічаў у задушэнні паўстання, быў ардынарцам М. Мураўёва. У 1867 г. у званні штабс-капітана выйшаў у адстаўку.

** Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 8 cyt. z: Szczerbicki, W. E. Wspomnienie o Adrianie Snadzkim (Epizod z walk w powiecie oszmiańskim) // Kurier Wileński. Nr X. Wilno, 1933. S. 2.

*** Клейн, Б. Олимпийский мятеж // Русский глобус (Международный интернет-журнал). <http://www.russian-globe.com> // 2010. № 9.

абяцанне ўзнагароды ад афіцыйных уладаў. Пасля арышту З. Мінейкі паўстанцкім вайсковым начальнікам Ашмянскага і Свянцянскага паветаў стаў Густаў Чаховіч (Астоя)*.

Вестка пра арышт З. Мінейкі хутка разышлася. У Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы захоўваецца ліст ад 28 чэрвеня 1863 года аднаго з паплечнікаў К. Каліноўскага (верагодна, Уладзіслава Малахоўскага) да Фелікса Выслауха, дзе падрабязна апісваецца становішча паўстанцкіх фарміраванняў, шырокі размах барацьбы на тэрыторыі Літвы і Беларусі. Паведамляецца пра тэрор Міхаіла Мураўёва, перамогі Рамуальда Траўгута, Аляксандра Лянкевіча і Валяр’яна Урублеўскага. Аўтар ліста пазначаў, што часта паўстанцы «без ежы, абутку, вопраткі, інфармацыі і ўсіх неабходных для жыцця матэрыяльных і маральных сродкаў знішчаюць у засадах вымуштраную дзікую гвардыю», а таксама паведамляў пра смерць З. Серакоўскага, Б. Калышкі, пра няўдалае паўстанне ў Віцебскай і Магілёўскай губернях: «паўстанне не магло там доўга пратрымацца... Народ усімі сродкамі, падбухтораны ўладамі, з’яўляўся для яго найвялікшай перашкодай». Далей ідзе згадка і пра палон вайсковага начальніка Ашмянскага павета, «твайго паплечніка і майго сябра», як піша аўтар ліста, — Зыгмунта Мінейкі**. Трэба адзначыць, што з Ф. Выслаухам (адрасатам ліста) мемуарыст быў добра знаёмы, яны разам вучыліся ў Польскай вайскавай школе ў Генуі і належалі да групы пратэстнай моладзі, якая пазней пакінула яе.

Толькі дзякуючы намаганням маці Цэцыліі кіраўнік паўстання здолеў пазбегнуць смяротнага пакарання. За вялікі хабар сям’я

* Тальвирская, З. Создание ошмянской революционной организации и общество «Пёнтковичей» в 1861–1862 гг. // Освободительное движение западных и южных славян. XIX–XX вв. // Ученые записки Института славяноведения Академии наук СССР. Т. 29. Москва, 1965. С. 76.

Густаў Чаховіч, кіраўнік паўстання, нарадзіўся каля 1837 г. у Паўлінаве-Рачкоўшчыне (Свянцянскі павет). Падаўшы ў адстаўку з расійскага войска, застаўся дома. У час паўстання 1863 г. быў прызначаны павятовым камітэтам вайсковым начальнікам Свянцянскага павета. У канцы красавіка заснаваў лагэр каля возера Нарач, дзе аб’яднаўся з атрадам свайго брата Лявона. Аб’яднаныя аддзелы налічвалі каля 200 чалавек. Вымушаны быў прыняць бой, з якога выйшаў з малымі стратамі. Пасля перайшоў у межы Ашмянскага павета. Пасля шматкратных пераходаў атрада і сутычак з ворагам трапіў у ваколіцы Крэва. Паступова атрад зменшыўся да 35 чалавек. Апошняя атака на фарміраванне Чаховіча адбылася 19 кастрычніка, пасля чаго рэшткі атрада былі распушчаныя. Чаховіч пасля паўстання здолеў эміграваць і асесці ў Францыі (Sokulski, J. Czechowicz Gustaw // PSB. T. 4. Kraków, 1938. S. 311).

** Смирнов, А. Восстание 1863 г. в Литве и Белоруссии. Москва, 1963. С. 258.

3. Мінейкі здолела выкупіць яго жыццё, і асуджаны да расстрэлу паўстанец быў адпраўлены на 12 гадоў на Нерчынскія руднікі, вядомыя тым, што адтуль практычна ніхто не вяртаўся. Але ўсё ж гэта быў шанец выжыць.

Ужо падчас этапу ў Сібір 3. Мінейка пазнаёміўся з Аляксандрам Акінчыцам і Генрыкам Вашкевічам, пазней менавіта з імі аўтар успамінаў і ажыццявіў уцёкі з высылкі. Многія акалічнасці ўцёкаў сталі вядомымі ў выніку здрадніцкага ўчынку Г. Вашкевіча, які пасля ўдалага вызвалення трапіў у Варшаву і 31 снежня 1865 г. добраахвотна з'явіўся да варшаўскага обер-паліцмайстра, каб даць паказанні. Але амністыі не атрымаў і трапіў зноў у высылку. Пасля яшчэ на працягу некалькіх гадоў у следчых камісіях Пецярбурга, Омска і Томска ён даваў падрабязныя сведчанні. Чуткі пра здраду Вашкевіча пачалі разыходзіцца, у паказаннях ён сам сведчыў: *«У Табольскім астрозе мяне ўтрымлівалі вельмі строга і таму бачыцца ні з кім не змог. Калі ж пасля, за некалькі дзён да майго ад'езду ў Омск, мне было дазволена шпацыраваць па калідоры, то заключаны тады ў турэмным замку паляк Жэлідоўскі сказаў мне, што чуў у паліцыі ад нейкіх палякаў пра тое, што прысланы з Варшавы невядомы яму злачынец выдаў некаторых асоб падчас допытаў у Табольску, прытым асуджаў яго за гэта, кажучы, што асобы гэтыя яму дапамаглі збегчы, а ён за гэта іх ненавідзеў»*^{*}. Але Зыгмунт Мінейка і Аляксандр Акінчыц ніколі не даведаліся пра здраду свайго знаёмага. Для аўтара ўспамінаў Г. Вашкевіч так і застаўся добрым знаёмым і героем паўстання, у якім, дарэчы, удзелу нават не браў, прыдумаўшы гэтую легенду для сваіх калег па ўцёках.

Аўтар успамінаў, дзякуючы некаторым акалічнасцям, змог пазбегнуць цяжкай катаргі і пад прозвішчам памерлага ад тыфу падчас этапу вілянчаніна Струмільны пасяліўся ў Томску. Пра гэтыя падзеі і сваю ўяўную смерць аўтар узгадвае ва ўспамінах. У 1867 годзе ў запісках томскай следчай камісіі пазначалася: *«Мінейка па прыбыцці ў Томск у ліку шматлікіх іншых жыў самавольна ў горадзе каля 8 месяцаў пад прозвішчам Струмільны. У ліпені месяцы 1865 г. ён быў прыведзены ў Томскі следчы замак, дзе пераначаваў, і затым быў выведзены, і дзе цяпер знаходзіцца, невядома»*^{**}. У сваю чаргу, польская даследчыца Вікторыя Слівоўская ў кнізе «Ucieczki z Sybiru» (Warszawa, 2005), спасылаючыся на дакументы, якія захоўваюцца ў Расійскім дзяржаўным

^{*} Восстание 1863 года. Материалы и документы // Русско-польские революционные связи. Т. 2. Москва, 1963. С. 626.

^{**} Восстание 1863 года. Материалы и документы // Русско-польские революционные связи. Т. 2. Москва, 1963. С. 612.

гістарычным архіве ў Пецярбургу (ф. 1286, інв. 27, 944, кк 18–21), піша, што Зыгмунт Мінейка хаваўся ў Томску ў 1865 годзе пад прозвішчам Уладзіслава Ваевіча, сына Канстаціна*. Што цікава, ва ўспамінах гэтае імя ўвогуле не фігуруе. У названай кнізе аўтарка падрабязна даследуе акалічнасці ўцёкаў і падмены дакументаў. Абапіраючыся на матэрыялы Дзяржаўнага архіва Омскай вобласці, В. Слівоўская адзначае, што З. Мінейка разам з партыяй арыштантаў прыбыў у Табольск 1 красавіка 1864 года, у Томск скіраваўся 7 жніўня. Гэтыя дадзеныя не супадаюць з іншымі матэрыяламі, бо па дакументах III аддзялення Мінейка быў высланы з Табольска ў Томск 14 кастрычніка 1864 года, прыбыў на месца 7 лістапада і праз два дні быў адпраўлены на катаргу ва Усходнюю частку Сібіры ў 32-й арыштанцкай партыі, хоць па дакументах ён павінен быў значыцца памерлым**. Калі ўзяць пад увагу інфармацыю, якую падае сам Мінейка і паказанні Вашкевіча, то тут назіраецца поўнае несупадзенне з дакументамі, выяўленымі В. Слівоўскай. Магчыма, тут сваю ролю адыграў той факт, што вельмі часта мясцовыя ўлады ведалі, што ў горадзе жыве шмат катаржнікаў, якія ўхіліліся ад прац на рудніках, узяўшы сабе іншыя прозвішчы, але за хабар ці за адмову ў іх карысць кармавых грошай закрывалі на гэта вочы. У запісках Томскай следчай камісіі за 1867 год пазначалася, што «*томскі паліцмайстар Сяржпінскі і яго памочнік Белагужаў ведалі пра тое, што многія з палякаў ухіліліся ад катаржных прац і жылі ў Томску. Сяржпінскі нават выдаваў ім ад сябе адмысловыя запіскі, за што браў па 5 і 10 руб. серабром. Для гэтага яны хадзілі да яго на кватэру. Сяржпінскі змушаў адмаўляцца іх ад кармавых грошай, пры гэтым заўсёды палохаў іх, што калі яны не адмовяцца ад кармавых грошай, то іх вышлюць у арыштанцкую роту. Белагужаў атрымліваў гэтыя грошы на ўсіх, але не выдаваў тым з іх, хто адмаўляўся ад іх атрымання... Калі Сяржпінскі правяраў у арыштанцкай роце партыі, якія належалі да адпраўкі, то гэтыя партыі заўсёды былі няпоўныя ў адрозненне ад спісаў, складзеных старастамі. Падчас праверкі партыі старасты заўсёды стараліся загаварыць Сяржпінскага, а ў гэты час арыштанты на настаўленні Белагужава, для скрыцця падмана, пераходзілі з адной камеры ў іншую... У паліцы не было ніякіх спісаў арыштантаў. Такія спісы для жандарскага палкоўніка і іншых асоб заўсёды складаліся старастамі»***. Не дзіва, што ў такіх варунках*

* Śliwowska, W. Ucieczki z Sybiru. Warszawa, 2005. S. 204.

** Śliwowska, W. Ucieczki z Sybiru. Warszawa, 2005. S. 204.

*** Восстание 1863 года. Материалы и документы // Русско-польские революционные связи. Т. 2. Москва, 1963. С. 620.

бязладдзя і хабарніцтва магла ўзнікнуць блытаніна з дакументамі і спісамі сасланных, а Зыгмунт Мінейка мог уяўна і толькі на папэры скіравацца на катаргу, а насамрэч пад прозвішчам Струмілы застацца ў Томску. Былі выпадкі, калі сярод землякоў трапляліся і тыя, хто спрабаваў давесці да вышэйшых уладаў сапраўдную сітуацыю на этапах, відавочна разлічваючы на амністыю. У паказаннях Вашкевіча ўзгадваецца факт, калі Мінейка падчас знаходжання ў Томскай бальніцы разам з іншымі высланымі і з дапамогай мясцовага доктара Дамініка Пацалуеўскага спрабаваў жорстка расправіцца са здраднікам Антонам Станевічам, які падазраваўся ў жаданні выдаць тых з асуджаных на катаргу, якія засталіся ў Томску. Група ссыльных спрабавала забіць яго зубнымі атрутнымі лекамі^{*}.

Паводле паказання Вашкевіча, у Томску існавала цэлая падпольная арганізацыя, сам Мінейка, як актыўны яе член, займаўся распаўсюджваннем ліберальных і рэвалюцыйных ідэй сярод мясцовага насельніцтва, імкнучыся распаўсюдзіць уплывы арганізацыі ў Сібіры. У Томскую следчую камісію (1867 г.) паступіла інфармацыя пра планы ўзброенага паўстання ў Сібіры, пра склады зброі ў Томску, якія знаходзіліся ў татараў. Праўда, гэтую інфармацыю, атрыманую ад ссыльнага Франца Вяржбіцкага, томскія ўлады не ўспрынялі ўсур'ёз. У сваю чаргу, Вашкевіч дае падрабязныя паказанні аб кантактах Мінейкі ў Томску. Трэба зазначыць, што прозвішчы многіх з гэтага кола нават не ўзгадваюцца ва ўспамінах. Сапраўды, яшчэ па дарозе ў ссылку мемуарыст пісаў пра стварэнне касы ўзаемадапамогі, якая, маючы цэнтральнае кіраўніцтва і назву Нацыянальная ўлада, павінна была ў будучыні аб'яднаць вялікую колькасць людзей і сабраць дастаткова грошай, каб падняць узброенае паўстанне і перайсці ў Кітай. Гэта былі толькі планы, якія ў выніку не ажыццявіліся. Гісторык В. Слівоўская зазначае, што *«следчыя матэрыялы пазнейшых гадоў не даюць падстаў, як слушна заўважыў выбітны омскі гісторык Анатоль Рамнёў, прыйсці да высновы, што існавала ў Заходняй Сібіры “магутная тайная польска-расійская арганізацыя з разгалінаванымі сувязямі і нават складамі зброі”, бо “нельга кожную дапамогу, аказаную польскаму выгнанцу (часам нават небескарысліваю), прымаць за супрацоўніцтва ў рэвалюцыйных планах”»*^{**}.

* Тамсама. С. 612.

** Śliwowska, W. Ucieczki z Sybiru. Warszawa, 2005. S. 207. Цыт. паводле: Ремнев, А. Польская ссылка и западносибирская администрация (1863–1868 гг.) // Общественное движение и культурная жизнь Сибири (XVII–XX вв): сборник научных статей. Омск, 1996. С. 43.

Адразу па прыбышці ў Томск З. Мінейка пачаў планаваць уцёкі. Такія думкі ў яго ўзніклі ўжо падчас этапу. Па натуре чалавек вольналюбівы, ён не мог знаходзіцца ў прымусовай высылцы, хоць побыт з цягам часу быў наладжаны і нястачы не адчувалася. Разам з Г. Вашкевічам і А. Акінчыцам З. Мінейка выправіўся ў небяспечнае падарожжа, усяго толькі маючы адрасы ў Маскве і Пецяярбургу, па якіх яны маглі звярнуцца па дапамогу.

Перажыўшы вялікую колькасць прыгод, група ўцекачоў прыбыла ў Маскву. Чалавекам, з якім сустрэўся Мінейка, быў Баляслаў Шастаковіч — у будучыні родны дзед знакамітага кампазітара Дзмітрыя Шастаковіча. Пазней ён таксама трапіў пад арышт і быў высланы. Вашкевіч, у сваю чаргу, сведчыў: *«Размова галоўным чынам тычылася лепшага ўладкавання арганізацыі пецяярбургскай перад маскоўскай, так як гэтая апошняя складала ўсяго толькі частку першай. Мэта ў абедзвюх арганізацый была адна, а менавіта: знішчэнне царскага дому, звяржэнне існуючага ладу кіравання, увядзенне канстытуцыі, для дасягнення якой меркавалася праводзіць праз членаў арганізацыі сярод народа ў розных месцах дзяржавы думку, што ён (народ) не будзе шчаслівым, знаходзячыся пад сапраўдным дэспатычным кіраваннем»*^{*}. Невядома адкуль у даносчыка з'явілася такая інфармацыя, бо ва ўспамінах Мінейка дакладна піша, што з маскоўскімі студэнтамі сустракаўся толькі ён, а Вашкевіч і Акінчыц чакалі яго на вуліцы. У ходзе размовы з Б. Шастаковічам высветлілася, што ў Маскве ўцекачы заставацца не могуць, бо тут на той час ужо хавалася каля сарака збеглых, таму ім неабходна ехаць у Пецяярбург, дзе іх сустрэнуць.

У Пецяярбургу З. Мінейка атрымаў новыя дакументы на імя барона фон Мэберта і летам 1865 года скіраваўся ў Францыю. Так удзельнік паўстання на доўгія гады развітаўся з радзімай. У Францыі, якая прыняла эмігранта не вельмі гасцінна, скончыў прэстыжную Школу Генеральнага штаба (1868 г.), пасля перабраўся ў Балгарыю, якая знаходзілася пад панаваннем туркаў. У 1870 годзе ненадоўга вярнуўся ў Францыю, каб узяць удзел у Франка-Прускай вайне. Больш за дваццаць гадоў З. Мінейка знаходзіўся на тэрыторыі Асманскай імперыі, працаваў інжынерам на будове дарог, мастоў, чыгунак. У саракагадовым узросце, праз доўгія гады выпрабаванняў і выгнанняў, Мінейка ажаніўся з грачанкай Празерпінай Манарыс, дачкой дырэктара гімназіі ў Яніне (горад у Грэцыі, у 1430–1913 гг.

^{*} Восстание 1863 года. Материалы и документы // Русско-польские революционные связи. Т. 2. Москва, 1963. С. 594.

знаходзіўся пад панаваннем Асманскай імперыі). Пераезды на гэтым не скончыліся, у 1888 годзе сям'я трапіла ў Смірну (антычны горад, сучасная назва Ізмір, горад у Турцыі) і толькі ў 1891 годзе — у Грэцыю. Неаднойчы прыходзілася былому паўстанцу абараняць сваю новую радзіму, беручы ўдзел у грэка-турэцкай вайне 1897—1898 гадоў і балканскай вайне 1912—1913 гадоў (працаваў у генеральным штабе). Новая радзіма, у сваю чаргу, умела быць удзячнай, і ў 1910 годзе аўтар успамінаў атрымаў ганаровае грамадзянства Грэцыі*. Да жніўня 1917 года працаваў у Мінстэрстве грамадскіх прац, але стан здароўя пагоршыўся, і З. Мінейка вымушаны быў пакінуць працу. У гэты час паўстанец і вырашыў распачаць апісанне падзей свайго складанага лёсу. Неаднойчы да вядомага героя паўстання прыязджалі госці з радзімы. Польскі паэт і драматург Люцыян Рызэль (1870—1918), які ў 1907 годзе падарожнічаў па Грэцыі, пісаў: *«У 1907 г. жыў Мінейка ў Патрасе... Славянскія шэрыя вочы зацягнуліся слязамі, абняў мяне і пачаў нявучым літоўскім акцэнтам: — Паляк у нас, пан, гэта і дома вялікае свята... Жонка — грачанка, дзяцей па-польску навучыць не мог... Але яны Польшчу любяць і ведаюць. Жонка з сынам Станіславам была ў краі ў Варшаве і ў нас на Літве. Я не магу: пасля 1863 г. скампраметаваны»***.

Пазней яшчэ адзін польскі пісьменнік Ян Парандоўскі (1895—1978) апісаў сваю сустрэчу: *«Віла Мінейкі знаходзілася на ўскрайку горада. Сам адчыніў мне дзверы і з першага ж слова сардэчна разгаварыўся. З Польшчы, з Польшчы... Яму было ўжо за восемдзесят, але энергія, з якой гаварыў, і жывасць рухаў прэрэчылі метрыцы і тым далёкім падзеям, якія нёс у сабе... На наступны дзень сустрэў яго ў горадзе. Быў у мундзіры ветэрана паўстання з пазнакамі палкоўніка і з крыжам Virtuti Militari. Адразу мяне пазнаў, а пасля некалькіх фраз зморшыўся і сувора паглядзеў на мяне: — Гэта значыць пан забыў, які ў нас сёння дзень? Я іду аддаць знак навагі паслу Рэчы Паспалітай у дзень 3 мая»****.

Такім непакісным, шчырым патрыётам Зыгмунт Мінейка заставаўся да канца сваіх дзён.

* Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 11.

** Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 12. Cyt. z Rydel, L. Pod Akroplem i na Akropolu // Przegląd Powszechny. T. 96. S. 349.

*** Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 13. Cyt. z Parandowski, J. Wspomnienia i sylwety. Wrocław, 1969. S. 224.

Першая частка публікаваных успамінаў была скончаная аўтарам у 1919 годзе, апошні запіс быў зроблены 16 снежня 1925 года. 27 снежня Зыгмунта Мінейкі не стала. Аўтару на момант напісання было 85 гадоў, узрост і даўнасць падзей паўплывалі на з’яўленне некаторай колькасці недакладнасцей, якія сустракаюцца ў тэксце. Арыгінал успамінаў захоўваецца ў адзеле рукапісаў Ягелонскай бібліятэкі пад сігнатурай 7092*. Першае выданне ўспамінаў, паводле якога і рабіўся пераклад, ажыццявілася ў 1971 годзе. Кніга «3 тайгі пад Акропаль» (назва належыць выдавецтву) была падрыхтаваная да выдання польскімі вучонымі Элігіушам Казлоўскім і Казімірам Альшанскім. Працуючы над выданнем рукапісаў паўстанца ім у некаторых выпадках, як адзначана ў прадмове, даводзілася рэдагаваць тэкст, адаптаваць яго для больш зразумелага ўспрыняцця сучасным чытачом. Трэба памятаць пра тое, што З. Мінейка ўсё ж доўгі час быў адарваны ад радзімы і моўнага асяродку, што адчуваецца ў тэксце. У сувязі з рознымі абставінамі ўспаміны не маглі быць надрукаваныя цалкам. Кніга «3 тайгі пад Акропаль» надрукавана з некаторымі скаротамі (у тэксце пазначаюцца квадратнымі дужкамі), тымі, якія не адносіліся да падзей з жыцця аўтара. Цэнзурай былі выкінутыя часткі, што былі скрайне антырускіх поглядаў, якія ён выказваў у сваіх разважаннях. Даследчыца В. Слівоўская адзначае, што гэта было звязанае з тым, што З. Мінейка знаходзіўся пад уплывам папулярнай на той час кантраверсійнай тэорыі польскага этнографа і гісторыка Францішка Духінскага (1816–1893)** пра неславянскае паходжанне рускага народа.

Акрамя выдадзеных у 1971 годзе ўспамінаў, у Ягелонскай бібліятэцы ў Кракаве захоўваецца вялікі збор рукапісаў З. Мінейкі (49 тамоў), сярод якіх 42-томная праца «Хроніка вайны» (1915–1925) («Kronika wojny»), «Грэцыя, Албанія і Эпір» («Grecja, Albania a Epir»), «Успаміны з падарожжа з Грэцыі ў Польшчу і праз Польшчу ў Вільню...» («Wspomnienia z podróży z Grecji do Polski i wzdłuż Polski do Wilna w 1922 roku»), «Знішчэнне элінскай расы туркамі» («Terpienie rasy helleńskiej przez Turków»)***. Усе рукапісы былі перададзеныя ў фонд бібліятэкі жонкай З. Мінейкі Празерпінай і яго дачкой Андрамахай.

Марына Запартыка

* Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 14.

** Śliwowska, W. Ucieczki z Sybiru. Warszawa, 2005. S. 232.

*** Kucza-Kuczyńska, I. Mineyko Zygmunt // PSB. T. 20. Wrocław, 1975. S. 284.

УСТУП

Я, амаль заўсёды заняты цяжкай працай, каб забяспечыць жыццёвыя патрэбы маёй вялікай сям’і, ці зацягнуты ў вір гістарычных падзей, у якіх актыўна браў удзел, не меў да гэтай пары вольнага часу, каб апісаць выпадкі і ўспаміны, назбіраныя за доўгае маё жыццё, і перадаць некаторыя карціны, якія могуць мець адносную вартасць, у спадчыну будучым пакаленням. У той самы час я раблю гэта, каб пазбегнуць абвінавачванняў, што нібы правініўся, жадаючы забраць у магілу вялікую колькасць гісторый, якія датычацца не толькі маёй асобы, але многіх маіх таварышаў і асоб палітычнага значэння.

Аж да сярэдзіны жніўня 1917 г. быў здольны актыўна працягваць працу галоўнага інжынера ў Міністэрстве грамадскіх прац у Грэцыі¹, калі ў мяне здарыўся сардэчны прыступ, які спалучыўся з расстройствам нерваў, які змусіў мяне пакінуць службу. Знаходзячыся пад апекай маёй жонкі² і дачкі³, Каралёвай Патоцкай⁴, а таксама ўнучкі, Люні Патоцкай⁵, і сына, Станіслава⁶, вайсковага доктара, які падчас маёй хваробы быў часова пераведзены з Салонікаў у Афіны, здолеў часткова вярнуць страчаныя сілы, якія дазволілі праз два месяцы часу пачаць гэтае пісанне.

Мае дзеці⁷ і жонка баяцца, што паўтарыцца прыступ, які можа мяне нечакана зваліць, перашкаджаюць мне, не дазваляюць кожны дзень пісаць больш чым некалькі старонак, даказваючы, што па-іншаму рызыкую нашкодзіць, напружваючы свой розум.

Сумны стан старасці стаў прычынай развіцця адначасна вялікай колькасці хвароб, якія перашкаджаюць мне працягваць гэтае пісанне, і гэта тады, калі маю ў сваім распараджэнні шмат вольнага часу. Нягледзячы на гэта, я буду старацца, пакуль апошні крызіс не настане, напісаць — наколькі гэта будзе магчыма — больш, калі я не здольны рабіць нічога іншага, знайду суцязэнне, радуючыся таму, што розум мой працягвае працаваць, хоць і заняпад фізічных сілаў павінен быў паўплываць на хуткасць маіх меркаванняў і на халоднасць уражанняў.

Яшчэ даўней у мяне была магчымасць знайсці вольныя хвіліны, каб удзельнічаць у журналісцкай карэспандэнцыі, дасылаючы

лісты ў кракаўскі «Час»⁸ і «Польскую газету» ў Львове⁹ пра Алімпійскія гульні¹⁰, разбурэнні на Крыце і барацьбу за незалежнасць Эпіру¹¹.

З моманту, калі пачалася Сусветная вайна, быў змушаны перапыніць стасункі з краем; аднак я не перастаў, маючы тым разам больш вольнага часу, перад тым як напала на мяне цяперашняя хвароба, апісваць бягучыя падзеі, якія тычацца Грэцыі, працягваючы такую працу далей, вынікам чаго стала нагрувашчванне вялікай колькасці тамоў рукапіснай хронікі, якую збіраюся абвясціць, як толькі дажыву да часу, калі мне адкрыецца дарога ў Польшчу і здароўе дазволіць ажыццявіць гэты праект.

Па просьбе маёй сястры, п. Разаліі Засімоўскай¹², даслаў ёй кароткі аповед майго ўдзелу ў паўстанні 1863 г., які павінны былі змясціць у юбілейным выданні, прысвечаным 50-годдзю гэтай падзеі. У сувязі з тым, што праект гэты не ажыццявіўся і толькі ва ўспамінах Якуба Гейштара¹³ напісана ў некалькіх месцах пра мяне і тую нешчаслівую выправу, я параў маёй сястры, на жаданне нейкага пана, каб яму дазволіла апублікаваць мой дзённік¹⁴.

Да сёння не маю ніякіх звестак — з прычыны разрыву адносін з краінай і смерці маёй сястры, забітай немцамі падчас уцёкаў з Засімава¹⁵ ў Мінск, — ці быў ён надрукаваны. У сувязі з гэтым павінен буду ў адпаведным месцы паўтарыць апісанне таго выпадку.

Матэрыялам для цяперашняга дзённіка будуць служыць нешматлікія лісты і дакументы, якія засталіся пасля страты сталага хатняга агменю, бо я часта рызыкаваў страціць свой архіў назаўсёды, што жудасным чынам мела месца адбыцца пасля выезду з Парыжа і Канстанцінопаля¹⁶, дзе я пакінуў вялікую колькасць фаліянтаў, якія не магу сабе вярнуць.

Каля 27 гадоў я жыву ў Грэцыі, тут сталым чынам захаваў свой побыт. Шмат вобразаў ужо выцвілі ў маёй памяці, таму недастаткова ярка змагу ўзгадаць вялікую колькасць дарагіх мне людзей, з якімі ядналі мяне сяброўскія сувязі, сталі страчаны сапраўдныя прозвішчы. Што датычыцца назваў мясцовасцяў і храналогіі перажытых здарэнняў, я рызыкаую зрабіць памылкі.

Па-іншаму маглі б выглядаць мае дзённікі, падрабязней перыяду падарожжа ў Сібір і ўцёкаў адтуль, калі б мог апісаць падзеі адразу пасля прыбыцця ў Францыю. Аднак я вырашыў, нягледзячы на існуючыя недахопы, сабраць усё ў магчымую цэласнасць, маючы надзею выканаць пачатую працу перад сваёй смерцю.

Раздзел I. ДЗІЦЯЧЫЯ ГАДЫ

Таемныя сходы замест ранейшых звычайных візітаў, якія праходзілі ў бацькоўскім доме і ў якіх мне і майму старэйшаму брату Яўстахію¹⁷ было забаронена ўдзельнічаць, абвастрылі нашу цікакасць, тым больш што загадалі трымаць усё ў сакрэце, не тлумачы прычыну гэтага. Мы бачылі, што акрамя знаёмых нам людзей часта з'яўляліся і незнаёмыя асобы, каб перагаварыць з бацькам¹⁸ у дальняй залі, пакоі, які вызначыла наша маці¹⁹, якая, беручы ў памочніцы нашу старэйшую сястру Альберціну²⁰, уважліва сачыла, каб хто-небудзь з нас не паспеў там схавацца. Калі сходы завяршаліся і ўсе разыходзіліся, нам удавалася пачуць незразумелыя словы і ўрыўкі фраз: пра Пазнанскае княства²¹, прусакоў, Мераслаўскага²², Сямашку²³, пра хадачковую шляхту²⁴, гэта ўсё узмацняла нашу цікаўнасць і жаданне разгадаць гэтую загадку.

Адбывалася гэта ў 1848 г., калі мне было восем гадоў. Вялася ў той час паўстанцкая барацьба ў Пазнанскім княстве, пераследвалася хадачковая шляхта на Літве, а таксама, для хутчэйшага абмаскальвання краю, праходзіла жорсткая ліквідацыя каталіцкай уніі²⁵. Натуральным наступствам гэтых падзей было абуджэнне супраціву ў грамадзянаў і ўсяго прагрэсіўнага насельніцтва Літвы, якія не маглі заставацца абыякавымі ў гэтай сітуацыі.

Усе абмяркоўвалі тое, як трэба паступаць, каб нейтралізаваць забойчыя намаганні ворагаў. Нарады розных гурткоў былі непазбежным наступствам у патрыятычным горадзе Вільні²⁶, сталіцы Літвы, а найбольш тэрміновымі станавіліся тыя, што павінны былі забяспечыць сродкі для добраахвотнікаў, якія вырашылі выправіцца на падтрымку паўстання супраць прусакоў і пошук сховаў для шляхты, якую пераследуюць і якую маскалі вырашылі знішчыць, пазбаўляючы прывілеяў і высылаючы на 35-гадовую²⁷ службу ў аддаленыя батальёны.

Адну з віленскіх груп утваралі асобы, якія звярталіся па па-рады да майго бацькі, — пра што даведаўся праз шмат гадоў ад маці — як да чалавека, якому моцна давяраў тагачасны біскуп п. Валанчэўскі²⁸, не разважаючы пачаў дзейнічаць з вялікім поспе-хам у вялікай колькасці абставінаў тагачасных падзей.

Мая сястра, Альберціна, старэйшая ў сям'і, ёй было трына-цаць гадоў, добра ведала пра развіццё падзей патрыятычнага зна-чэння, і небяспеку арышту, і нават аб дэпартацыі, таму што палі-цыя ў той час актыўна праводзіла вобшукі. Ужо некалькі дзён мы заўважалі, што ў двары дома, дзе жылі мы і іншыя сем'і, круцяцца людзі падазронага выгляду.

Відаць, з гэтай прычыны Альберціна навучыла нас, сваіх ма-лодшых братоў, захоўваць маўчанне і быць вельмі асцярожнымі, кажучы, што самым малым словам можна небяспечна падвесці бацькоў, і ў выпадку правядзення допытаў сведчыць, што толькі звычайныя госці нас наведваюць і што мы ніколі не бачылі незна-ёмых людзей у нашым доме, а таксама ніколі не чулі сакрэтных перамоў.

Таксама яна вучыла, каб у выпадку распытванняў пра тое, дзе бацька хавае сакрэтныя рэчы, указаць толькі — не звяртаючы ўвагі на магчымасць атрымання цялеснага пакарання — на вялікі склад цыгар, вялікім аматарам якіх ён з'яўляўся, і ні на якія іншыя па-таемныя месцы, дзе знаходзіліся дакументы і пячаткі. Альберціна ўзброіла нас адвагай адпірання, растлумачыўшы, што ў супраць-леглым выпадку мы падвергнем бацькоў небяспецы арышту, а нас саміх — сораму, сіроцтву і жабрацтву.

Мы з маім братам Яўстахіем вырашылі набрацца непахіснай цвёрдасці і знесці самыя жahlівыя пакуты, але, кіруючыся інстынктам самазахавання, мы апраналі другую пару штонікаў, каб злагодзіць адчуванне болю ад удараў бізуна. Аднак мы былі гатовыя і вынесці самы жahlівыя ўдары па голым целе, калі б не атрымалася гэтага ўнікнуць.

Пад уплывам падобных уражанняў расло пакаленне, якое павінна было ўдзельнічаць у падзеях 1863 г. Мы вучыліся захоўваць сакрэты і ўтойваць праўду перад ворагам. Хлусня павінна была нам забяспечыць выкананне святых абавязкаў перад сям'ёй і краем, бо вымаўленая праўда для іх была згубай і здрадай. Інакш барацьба з тыранам рабілася немагчымай. У нас была вялікая колькасць

прыкладаў геройскай вытрымкі маленькіх хлопчыкаў, падвергнутых цялеснай кары, якіх маскоўскія і прускія каты не здолелі змусіць прызнацца. Школьныя сябры захапляліся імі, бралі з іх вытрымкі і ахвярнасці прыклад.

У хуткім часе трэба было чакаць вобшуку ў нашай кватэры, але ў іх не атрымалася знайсці падазронах дакументаў, а ператрэсеныя лісты не даказалі ніякай віны бацькі. Тады прыйшоў наш чарод, дзяцей, выкліканых афіцэрам з жандармерыі, каб мы паказалі месцы, дзе схаваны забароненыя прадметы; гэтых допытаў не пазбегла Альберціна і другія малодшыя сястрычкі.

Вялікі жах запанавалі паміж намі, калі жандар, увесь ў золаце і аксельбантах, які кіраваў вобшукам, пачаў пагражаць цялесным пакараннем за скрыццё праўды, абяцаючы шчодрую ўзнагароду цукеркамі, калі захочам быць паслухмянымі. Наш брат Яўстахій, маючы выдатную ідэю, адазваўся першы, пажадаўшы задатку ў абяцаных ласунках і выказаўшы падазрэнне падману.

Жандар, усцешаны тым, што знаходзіцца на дарозе да выкрыцця, імгненна паслаў аднаго з унтар-афіцэраў купіць цукерак, а пасля іх дастаўкі даў вялікую жменю Яўстахію, які з асаблівай помпай павёў жандара ў маленькі пакойчык, дзе наш бацька зрабіў склад старых і адборных цыгар, як вялікі іх аматар і знаўца, указваючы сховы забароненых рэчаў, бо некаторыя скрынкі з цыгарамі былі кантрабанднымі.

Зразумела, што наступствам гэтага адкрыцця з'явіліся вялікія страты ў запасах нашага бацькі і аплата пэўнага грашовага пакарання, але сітуацыя была выратаваная, бо мы добра ведалі, дзе захоўваліся сакрэтныя дакументы, раскрыццё якіх, а асабліва пятак, праклала б нашаму бацьку шлях у Сібір. Ідэя Яўстахія да таго ж упэўніла ў невінаватасці бацькоў, а жандар, узрадаваны поспехам у вобшуку і аддаючы нам рэшту цукерак, забраў вялікі запас цыгар і грашовае пакаранне, якое назаўсёды засталася ў яго кішэні, ён пажадаў усім добрай ночы, просячы прабачэння за прынесеныя турботы.

Брата Яўстахія бацька, маці і мы ўсе моцна абнялі, але асабліва прыемна яму было атрымаць віншаванні ад Альберціны, бо яе ўплыў на нас быў неабмежаваны. Мы лічылі яе самай разумнай з усіх, бо ў час экзаменаў яна атрымлівала ў якасці ўзнагарод кнігі, аздобленыя залатымі літарамі.

З таго часу, які стаў у нашым жыцці цэлай эпохай, мы сталі вельмі адчувальнымі да самых нязначных выпадковых здарэнняў, і нішто не магло апынуцца па-за нашай увагай. Мы зразумелі, што маскалі з'яўляюцца нашымі ворагамі і што трэба пазбягаць нападкаў гэтых афіцэраў з залатымі эпалетами і аксельбантамі, з-за чаго мы спачатку ім зайздросцілі.

Мы вучыліся ненавідзець маскалёў, даведваючыся пра новыя злачынствы, якія яны здзейснілі. Не бракавала таксама і штодзённых новых уражанняў для ўзмацнення нянавісці і агіды да брутальных органаў нашай няволі, якіх да нядаўняга часу мы лічылі сваімі сябрамі, бо бацькі і настаўнікі пазбягалі распальвання нянавісці ў дзяцей.

У той час, не вельмі даўно, была зліквідаваная існуючая ў некаторых мясцовасцях каталіцкая унія Касцёла ў Літве і працягвалася яшчэ катаванне нязгодных жыхароў вёскі, якіх змушалі перайсці ў праваслаўе, што лічылася рэнегацыяй не толькі веры, але і патрыятычных прынцыпаў. Вялікая колькасць вяскоўцаў была засе-чана да смерці, шмат выслана ў Сібір, асабліва святароў, якія не хацелі перарабіцца ў расійскіх папоў.

Часта да нашых вушэй даходзілі праклёны Сямашкі, уніяцкага біскупа, які стаў здраднікам, зрабіўшыся органам маскоўскага ўрада, ён спрычыніўся да справы абмаскальвання Літвы, праз што пакутавала і гінула вялікая колькасць найлепшых сыноў бацькаўшчыны.

Усведамленне дзятвой гэтых жорсткасцяў выклікала ў яе пачуццё абавязку да супраціўлення, жаданне помсты і гатоўнасць прынесці ахвяры. Пад уплывам такіх уражанняў расла моладзь патрыятычнага горада Вільні.

У гутарках з дзецьмі прыязных нам сем'яў мы атрымлівалі шмат навінаў для абмеркавання, а таксама падслухоўваючы цікавыя размовы нашага бацькі, які расказваў пра пакуты, спазнаваныя ўніятамі, пра што меў дакладную інфармацыю з канцылярыі біскупа Валанчэўскага. Гэты пераслед, да якога раней мы ставіліся абыякава, узмацняў нянавісць і агіду да маскалёў.

Сярод дзятвы той эпохі патрыятычны энтузіязм нястомна ўзрастаў па розных прычынах; адной з іх была — моцна ўразіла нас, — калі нам у час шпацыру паказвалі ахвяраў — прафесараў

і былых свяціл Віленскага ўніверсітэта²⁹, ліквідаванага маскалямі, што бадзяліся па вуліцах, якім мясцовая публіка паклонамі і ага-леннем галоваў не пераставала выказваць пашану. Мы ж, дробная дзятва, даведваліся пра знішчэнне хараства і экзістэнцыі нашых лепшых часоў. Так расла моладзь, якая павінна была арганізаваць паўстанне 1863 г.

Адначасова з ліквідацыяй універсітэта сусветнага значэння былі разрабаваныя і перавезеныя ў розныя расійскія гарады абсталяванні кабінетаў, універсітэцкія калекцыі, публічная бібліятэка³⁰, нацыянальны музей³¹ і астранамічная абсерваторыя³². Захавальнікам гэтай апошняй установы быў знакаміты астраном канонік п. Шукевіч³³, брат маёй бабулі па маці. У хуткім часе пасля гэтага ён памёр ад меланхоліі, на якую падпаў, адчуўшы вялікую роспач, бо сярод збораў, разрабаваных маскалямі, знаходзілася яго асабістая маёмасць: вялікі астранамічны глобус з бронзы, над якім працаваў доўгія гады, наносіўшы спосабам гравіроўкі, з вялікай дакладнасцю мікраскапічным чынам, нябесныя сузор’і. Не мог ён знесці, што гэтая праца трапіла ў рукі ворага; ён хацеў пакінуць яе ў спадчыну нацыянальнай установе, а калі гэтага не адбылося, раіў — як я даведаўся ад маці, — каб мы распачалі працэс з урадам, патрабуючы звароту глобуса, правы на які хацеў вызначыць завяшчаннем на карысць нашай сям’і. Нічога не шанавалася нашымі захопнікамі.

Падчас шпацыраў па горадзе і за горадам мы знаёміліся з мясцінамі, дзе быў прыняты імператар Напалеон³⁴, якому грамадзяне Вільні раілі перазімаваць у іх, адклаўшы паход на Маскву да вясны. Мы даведваліся аб перажытых няўдачах і страце надзеі. Падчас шпацыраў нам паказвалася месца, дзе нядаўна быў расстраляны маскалямі эмісар Канарскі³⁵, страту якога аплаквала ўся Літва, а з яго ланцугоў былі выкаваныя пярсцёнкі, якія з’яўляліся рэліквіямі для яе жыхароў.

З цікавасцю мы даведваліся пра былых філарэтаў і філаматаў³⁶, пра арыштанцкія мучэнні Зана³⁷ і іншых нацыянальных пакутнікаў. Мы даведваліся пра існаванне забароненых кніг, у якіх апісваліся тайныя выпадкі, з якіх можна было ўсвядоміць значэнне філарэтаў і эмісараў, што ўзмацняла нашу цікавасць, абуджала жаданне помсты і гатоўнасць да ахвяр.

Падросшы, я даведаўся аб рашэнні бацькоў адаслаць мяне ў адну са школ вайсковых кадэтаў, якія знаходзіліся ў Полацку і Брэсце Літоўскім³⁸, бо маскоўскі ўрад абвясціў загад, згодна з якім сыны сям'і, якая мае шляхецкія прывілеі, абавязаны несці вайсковую службу, за выключэннем аднаго сына, рыхтуючыся да атрымання афіцэрскага звання, пад пагрозай страты шляхецкага права тых, хто не хоча выканаць вышэй названае распараджэнне.

Расійскі ўрад хацеў такім чынам ліквідаваць напружанне паміж шляхтай, законна звольніўшы ад прызыву на вайсковую службу, хоць толькі яна мела прывілей атрымання афіцэрскага звання. Толькі сяляне і габрэі, пазбаўленыя шляхецкіх правоў, былі гвалтам вылаўленыя і рэкрутаваныя ў войска сялянскім старшынёй пры дапамозе паліцыі і войска ў вызначаных працэнтах³⁹.

Звычайна загад аб правядзенні набору ўтрымліваўся ў вялікім сакрэце, бо інакш яго немагчыма было ажыццявіць; усе маладыя людзі паўцякалі б, хаваючыся ў лясах, а маскалі, не маючы магчымасці іх схіпіць, павінны былі б задавольвацца рэкрутацыяй вясковага старшыні і гаспадароў хоць бы ўжо і сталага ўзросту. Рабілася гэта, каб утрымаць дысцыпліну і арганізаваць суўдзел жыхароў у агідным паляванні.

Схоплены малады чалавек быў змушаны служыць у войску 35 гадоў, часы страшных пакут у аддаленых губернях Расіі, дзе, не сучы службу простага жаўнера і не маючы магчымасці атрымаць афіцэрскае званне, біты па найменшай прычыне, быў вымушаны забыць родную мову, робячыся так званым ступайкам — верным служкам цара. Аднак ніколі не здаралася так, каб хто-небудзь з тых няшчасных пакутаваў з-за свайго веравызнання. Пасля сканчэння вайскавай службы, абяссілены і састарэлы дзівак, вярнуўшыся ў родную вёску быў для ўсіх чужым і цяжарам для сябе аж да смерці.

Вестка аб надыходзе набору змушала моладзь да ўсеагульных уцёкаў у горы і лясы, і тады на іх распачыналася паляванне. Вылаўленым на ногі чаплялі калоды і везлі ў гарады і мястэчкі ў суправаджэнні лямантуючых сяцёр і матак, такіх самых, як пры аплакванні памерлых, якіх вязуць на вечны спачын на могілкі.

Зусім маленькім хлопчыкам я стаў сведкам такога палявання, якое адбывалася ў вёсцы Балванішкі⁴⁰ і выклікала ў мяне ашаламляльнае ўражанне ад болю, які адчувалі сваякі праз страту навечна схопленых ахвяр. Узгадваю пакутлівае аблічча аднаго з парабкаў, якога я ведаў, які звярнуўся па дапамогу, выкрыкваючы: «Паніч,

ратуй мяне!». Але мая інстанцыя, нягледзячы на просьбы і багацце вылітых слёз, была дарэмнай. Адчуў, будучы дзіцем, няздольнасць супраціўлення нашым тыранам і патрэбу знайсці спосаб, каб адпомсціць за сябе. Пад уплывам падобных уражанняў расла моладзь, якая павінна была распачаць паўстанне 1863 г.

Трошкі пазней быў сведкам праведзенага прызыву сярод габрэйскага насельніцтва ў Вільні, пры адабранні з лона матак сямігадовых дзяцей, схопленых з намерам стварыць для іх вайсковую школу, у якой яны маглі б выхавацца добрымі хрысціянамі і вернымі служкамі, з правам атрымання звання ўнтэр-афіцэра. Школа тая павінна была адкрыцца недзе на поўдні Царства Расійскага⁴¹.

Паляванне на габрэйскіх дзяцей было прадпрынятае галоўным чынам для ўзбагачэння цывільных і вайсковых чыноўнікаў, а таксама паліцыі, якія, маючы вялікі выбар кандыдатаў для вышэй згаданай школы, лавілі дзяцей самых багатых габрэяў, каб пад выгодам выканання медычнага агляду вайсковымі дактарамі і пасля правядзення адпаведных таргоў атрымаць вялікі выкуп.

Тая рэкрутацыя працягвалася ў Вільні некалькі тыдняў, на працягу якіх былі моцна абрабаваныя самыя багатыя габрэі, якія мелі сродкі для выратавання сваіх сыноў ад службы ў войску і ад страты веравызнання. Завяршаліся звычайна гэтыя прызывы рэкрутацыяй дзяцей з самых бедных сем'яў, якіх — пасля медычнага агляду — валаклі кожны вечар, абстаўленых падвойнай аховай жаўнераў, у казармы, бо па дарозе трэба было адпіхваць прыкладамі стрэльбаў няшчасных матак, якія з дзікім лямантам і мітуснёй праціскаліся, каб апошні раз абняць такім жорсткім чынам вырваных з іх лона любімых дзяцей.

Прызыў гэты скончыўся пасля абрабавання габрэяў на вялікую колькасць тысячаў рублёў, як у Вільні, так і ў іншых гарадах Літвы, але гэты нечалавечы гвалт, які ім учынілі, не быў дастатковым, каб выклікаць вечную агіду да іх прыгнятальнікаў і ўгадаць, што габрэі не павінны адплачваць палякам злом за дабро.

У гады майго дзяцінства ўсе ў Вільні размаўлялі па-польску, і толькі габрэі паміж сабой гергяталі на агіднай, пакалечанай нямецкай мове. Мяшчане і шляхта, будучы патрыятычна настроенымі, перашкаджалі развіццю ўжывання маскоўскай мовы, што змусіла чыноўнікаў і настаўнікаў разам з іх сем'ямі вывучыць польскую.

Эпізод

Раблю вышэйнапісаную заўвагу, бо, калі я наведваў сваю родную Вільню ў 1911 г., атрымаўшы дазвол месяц прабывць на Літве, выдзены маскалямі дзякуючы дапамозе каралевы Грэцыі Вользе⁴², сутыкнуўся з сітуацыяй вельмі для мяне трагічнай, я ўбачыў, што кайданы іх няволі ўпіліся занадта балюча, ператвараючы даўнейшы характар горада ў зусім чужы, імкнучыся да зруйнавання Літвы, маёй айчыны.

Пасля больш глыбокага назірання я супакоіўся, пераконваючыся, што толькі шматкратнае памнажэнне наплыву чыноўнікаў, служак на чыгуначных станцыях, апранутых у маскоўскае адзенне, і рамізнікаў, змушаных насіць маскоўскага фасону падушкападобны ўбор на галаве, сталіся прычынай маёй хвіліннай роспачы.

У мяне была вялікая колькасць падстаў — у адносінах з грамадствам краю, — каб пераканацца, што вартасць узнёслай душы народа не згубіла сваёй магутнасці і што вера ў здабыццё лепшай долі стала бессумнеўнай для ўсіх.

Увядзенне камічнага маскараду ў Вільні нашымі прыгнятальнікамі, з мэтай абмаскальвання, паўплывала на габрэйскую моладзь, якая набіраючыся нахабства, каб заслужыць увагу мацнейшага, распіхвала на вуліцах мінакоў, голасна ўжываючы рускую мову, якую да гэтай пары не ўжывалі. Гэта ўсё робіцца без боязі атрымаць кіямі ад тых, хто гуляе па вуліцах, відавочна маючы падтрымку расстаўленай у вялікай колькасці паліцэйскай службы.

Праз 48 гадоў лёс мне дазволіў зноў убачыць Вільню. У сябрыне маёй жонкі, сястры, Разаліі Засімоўскай, і зяця, графа Карала Патоцкага, я прабягаў усе яе закуткі, маючы жаданне аднавіць успаміны з мінулых гадоў.

Цэнтр Вільні захваў свой ранейшы характар, змянілася і павялічылася з усіх бакоў прадмесце ў сувязі з павелічэннем насельніцтва. Я наведаў шмат мясцін на свеце і розных гарадоў незвычайнай прыгажосці, але Вільня назаўсёды застаецца найпрыгажэйшай з усіх, а Літва — найбольш чароўным краем у маім уяўленні.

Невыноснае ўражанне з'явілася ў мяне, калі я ўбачыў на Кафедральным пляцы насупраць цудоўнага будынка метрапалітальнай святыні⁴³, пабудаванай на падмурках, дзе маліліся нашыя продкі да міфічных багоў і дзе знаходзяцца мошчы каралевіча Казіміра⁴⁴,

няўкладны помнік агіднай Кацярыне Вялікай⁴⁵, які ўзвалі прыгнятальнікі з мэтай зняважыць нашыя святыні.

У той жа дзень я атрымаў яшчэ больш агіднае ўражанне, калі наведваў сястру майго калегі і сябра Эмануэля Юндзіла⁴⁶, панну Марыю⁴⁷, убачыў перад вокнамі яе кватэры пастаўленую на невялічкім пляцы статую вешальніка Літвы Мураўёва⁴⁸.

Маскалі вырашылі няспынна падтрымліваць і далей справу, распачаваю Кацярынай, працягваючы яе традыцыі і пасля смерці Мураўёва. Гэтая акалічнасць цалкам мяне супакоіла, упэўніваючы ў несумнеўнасці поспеху ў будучыні, калі і вораг зразумеў, што дэнацыяналізаваць Літву немагчыма, а пагрозы ніколі не забяспечвалі вялікай будучыні, якая знаходзіцца ў небяспецы быць разбуранай пры першым зручным моманце.

Перад тым як тэрмін вызначанага мне месячнага побыту на Літве скончыўся, я меў час, каб наведаць Ашмяны⁴⁹, Гальшаны⁵⁰, Балванішкі і іншыя мясціны любімых успамінаў, даўно страчаных і, магчыма, апошні раз убачаных. Паўсюль адчуў сардэчны прыём і любоў усіх тых, хто, даведаўшыся пра мой прыезд, хацеў мяне прывітаць, нягледзячы на небяспеку кампраметацыі сябе перад паліцыяй.

Мне рабілі прапанову за пасярэдніцтвам віленскага губернатара⁵¹ застацца настала з умовай прысягнуць у вернасці цару Расіі і адмовы ад прынятых поглядаў. Мне абяцалі за пасярэдніцтвам начальніка Ашмянскага павета падпалкоўніка жандармерыі п. Смірнова аднаўленне даверу і паляпшэнне становішча, калі пастараюся і дакажу, што буду шчыра трымацца прысягі. Я зразумеў, што яны хацелі мяне выкарыстаць як шпіёна і зняважыць маё мінулае.

У момант, калі, адмовіўшыся ад абразлівай прапановы, пакідаў любімую Літву, адчуваў трывогу праз магчымы арышт і знявагу аказанай мне гасціннасці. Перашкодай гэтаму напэўна павінна была быць прысутнасць маёй жонкі, майго анёла ахоўніка, якая сваім пратэстам магла б стварыць маскам праблемы, абвінаваціўшы іх у гвалце.

З трымценнем сэрца я пакідаў любімую бацькаўшчыну і вольна ўздыхнуў пасля таго, як мне дазволілі перайсці мяжу, і адпачынку ў Пянткове⁵² ў графа Освальда Патоцкага⁵³.

Я палічыў абавязковым дадаць гэта тут, не на сваім месцы, эпизод апошніх дзён майго жыцця праз боязь, што ў мяне не

атрымаецца скончыць напісанне маіх дзённікаў з прычыны цяперашняй хваробы, што пазбавіла б мяне магчымасці выказвання перакананняў, што я не страціў веры ў жыццяздольнасць майго народу і непазбежнасць адраджэння бацькаўшчыны.

Канец эпизода

Далейшы працяг расповедаў, пачаты дня 30 мая 1919 г.

На Літве існавалі вёскі, у якіх жылі бедныя сяляне са шляхецкімі прывілеямі, нададзенымі за паслугі, аказаныя бацькаўшчыне ў час мінулых войнаў, дзякуючы гэтаму яны былі вызвалены ад прызыву ў войска як асобы з рыцарскімі прывілеямі і правам насіць палаш⁵⁴, афіцэрскую адзнаку, якая не дазваляла панізіцца да звання звычайнага жаўнера.

Маскалі не маглі пагадзіцца з такім становішчам і, не губляючы часу, пачалі гвалціць вёскі, у якіх жыла такога тыпу шляхта — яе называлі хадачковай, — адмаўляючы вартасць падобных прывілеяў, хапалі моладзь у маскальскія вайсковыя шэрагі. Трагічныя сцэны разыгрываліся ў розных ваколіцах паміж той небагатай, але высокацывілізаванай шляхтай і захопніцкай ардой маскоўскіх салдафонаў, праліваннем крыві і пажарамі, у час непазбежных сутычак.

Паўсюль, дзе паспелі, такога тыпу ваколіцы пусцелі ад мужчынскага племені. Маладыя хаваліся ў лясах і там, дзе толькі маглі, а старэйшыя людзі накіроўваліся ў суды аж у Пецяярбург⁵⁵. Тым часам схопленых падчас уцёкаў гвалтам забіралі ў войска, на вечную згубу.

Пасля выкананага нападу на вёску, якая знаходзіцца паміж Балванішкамі і мястэчкам Гальшаны, назва якой выпала ў мяне з памяці, дзе жыла хадачковая шляхта, дзе знаходзілася шмат асобаў з вышэйшай адукацыяй і дзе знаходзіўся агмень цывілізацыі і багатая крыніца да паляпшэння норваў усяго наваколля, маскалі вырашылі знішчыць такое шкоднае для іх паселішча, якое мае непасрэдную сувязь з людям, ужываючы для гэтага розныя варварскія метады. Я не ўпэўнены, ці паселішча гэтае існуе цяпер.

Едучы ў Гальшаны для ўдзелу там у нядзельным набажэнстве са сваёй маці, на хвілінку мы затрымаліся ў гэтым паселішчы, каб наведаць некалькі сем'яў, з якімі нас ядналі сяброўскія адносіны, а хутчэй, для таго, каб даведацца пра стан знішчэння, праведзенага нашэсцем маскалёў, якое мела месца тызень таму. Плач, скрыгтанне зубоў, распач і жалоба панавалі ў ва ўсіх дамках ахайнага паселішча бедных паноў.

З моманту затрымання нашага экіпажа ва ўсіх суседніх дамах на ганках і ў вокнах з'явіліся постаці асоб, якім было цікава даведацца пра смельчака, які адважыўся затрымацца ў краіне бяды. А адначасова, калі даведаліся пра наша прыбыццё, распачалося галашэнне нашых знаёмых, якія хацелі падзяліцца болем, звязаным са стратай братаў, сыноў і мужоў, якіх змаглі схапіць, як і тых, у якіх атрымалася ўцячы, выракаючы сябе на вечнае валацужніцтва. Вітаючы нас, аплаквалі панесеныя страты так, як аплакваюць памерлых.

Не дзіўна, што момант той застаўся аж да сёння ў памяці, а тады ў дзіцячым сэрцы выклікаў агіду і нянавісьць да маскаля, даводзячы яе да экстазу і гатоўнасці прынесці ахвяру ў будучыні пры першым прыдатным моманце.

Пад уплывам падобных уражанняў узрастала літоўская моладзь, зберагаючы пачуцце і жаданне помсты, каб выратаваць край і вярнуць страчанае шчасце, якому радаваліся яшчэ зусім нядаўна нашыя дзяды. Нашыя бацькі таксама, хоць і былі зламаныя паходам Напалеона Вялікага⁵⁶ і няўдалым паўстаннем 1830 г.⁵⁷, не заставаліся зусім бяздзейнымі, стараючыся — тайна — ствараць перашкоды маскалям у паспяховым ажыццяўленні прадпрынятых імі сродкаў знішчэння патрыятычнага і цывілізаванага насельніцтва.

Дзейнічалі асцярожна, ведаючы, што дастатковай сілы няма, каб выступіць адкрыта, аднак супраціўленне не спынялася. Даваўся прытулак і забяспечвалася харчаваннем хадачковай шляхта, якая хавалася ў лясах, вялікую колькасць уладкоўвалі на заробкі сярод гарадскіх і месчачковых мяшчанаў, плацячы паліцыі і чыноўнікам, прагным да грошай. А больш адукаваныя хадачковыя шляхцічы запісваліся ў лік багацейшай шляхты, прымаючы іх — як сваякоў — у фальшывыя сямейныя рэстры.

Мая маці, вельмі дзейная ў пратэжаванні няшчасных, дапамагала вялікай колькасці ў забеспячэнні сховаў у Вільні і ў вёсцы.

Узгадваю яшчэ постаць Яна, які, забяспечаны фальшывым пасведчаннем, займаў пасаду эканома на гаспадарцы ў Балванішках. Узгадваю таксама п. Яцыну⁵⁸, ён быў вельмі адукаваным і размаўляў па-французску, які хаваўся па чарзе ў нас і ў манахак візітак у Вільні⁵⁹, дзе, схоплены жандармі, быў асуджаны на бязлітаснае цялеснае пакаранне і высланне ў арыштанцкія роты, якія знаходзіліся ў нейкім расійскім краі. Няшчасны той Яцына, якога мучылі, каб ён выдаў тых, хто яму дапамагаў хавацца, змог маўчаць, не кампраметуючы нікога са сваіх дабрадзеяў, і тлумачыў, што з'явіўся ў кляштар, бо хацеў атрымаць пасаду брамніка, але і там яму адмовілі, патрабуючы дакументаў, якіх не меў.

Зразумела, што кляштар павінен быў добра заплаціць за пазбаўленне сябе ад нападаў чыноўнікаў, якія не абміналі любой магчымасці атрымаць хабар. Зрэшты, такіх не шкадавалі, задавольваючыся, што прадажныя маскоўскія чыноўнікі даюць магчымасць ратавацца ў розных сітуацыях.

Вялікім рычагом тых, хто бараніўся ад маскоўскай навалы быў подкуп. Такім чынам часта ратаваліся ад высылкі ў Сібір і ўжывання іншых надакучлівых пакаранняў, як, напрыклад, канфіскацыі. Таксама трэба запісаць тое, што пазней чуў ад сваіх бацькоў — што ніводзін ліцвін з той эпохі не займаўся шпіянажам і што маскалі павінны былі задавольвацца ў гэтым сэнсе толькі службай іх паліцыянтаў. У сувязі з гэтым не атрымалася ў Вільні маскалям выкрыць месцы пасяджэнняў шляхты і даведацца ў час аб прынятых на іх рашэннях.

Прадпрынятая маскалямі справа стрымлівання цывілізацыйнага развіцця праз пераслед народных правадыроў, сярод якіх магутны ўплыў рабіла вялікая колькасць упрывілеяваных сялянаў, узнагароджаных годнасцю рыцара за адданасць у барацьбе за айчыну з ордамі варвараў, выконвалася, на жаль, з вялікім поспехам.

Шмат гадоў працягвалася паляванне і знішчэнне хадачковай шляхты, якое пачалося ў 1848 г. Схопленых туляг высылалі ў арыштанцкія роты ці ў Сібір. Іншыя, у якіх атрымалася збегчы, папаўнялі шэрагі няшчасных эмігрантаў у замежных краінах.

Квітнеючыя вёсачкі і вёскі, заселеныя да нядаўняй пары мужыкамі-рыцарамі, у 1850-я былі ўжо пакінутыя нават жанчынамі, якія там заставаліся. Жытло ператваралася ў руіны і гніллё,

а ўрадлівыя некалі палі зараслі пустазеллем і дзірваном. Жыхары вёсак пасля канчатковай страты сваіх шляхетных суседзяў ужо не мелі магчымасці атрымаць параду і прыклад паляпшэння апрацоўкі зямлі. Таксама страцілі прыклад узбагачэння маральных і цывілізацыйных вартасцяў.

Масква трыумфавала. Сюды была скіраваная вялікая колькасць цывільных і вайсковых чыноўнікаў, хамскіх і грубых варвараў. Нават дзіцем я мог ацаніць надзвычайную брутальнасць, якая панавала нават паміж тымі, хто стаў на чале адміністрацыі. Упадніцтва пашыралася пад уплывам шкодных прыкладаў разбэшчанасці і п'янства, якія падавалі кіраўнікі маскоўскай адміністрацыі. Зараза амаральнасці без перашкоды лютавала ў забраным краі. Я ўжо быў у стане зразумець, што пята варвара топча няшчасную Літву.

Тагачаснае пакаленне не было здольнае супраціўляцца маскоўскай навалі шляхам ўзброенага паўстання, аднак рабіла намаганні і прыносіла рознага кшталту ахвяры, каб зменшыць няшчасці. Польская арыстакратыя, за выключэннем Вітгенштэйна⁶⁰, які выступаў у ролі маскаля, і аднаго з Агінскіх⁶¹, які адыгрываў ролю прадажнай падлюгі, паводзіла сябе годна. Больш ніхто не запляміў сябе ўчынкамі, якія прыніжалі нацыянальныя пачуцці. У той самы час вялікая колькасць грамадзянаў шчыра працавала, рызыкуючы панесці ахвяры, у многім дзякуючы маральнай падтрымцы біскупа Валанчэўскага. Пра гэта мне паспеў распавесці перад сваёй смерцю бацька Станіслаў.

Самым агідным учынкам Агінскага было спаленне шляхецкіх дакументаў, сабраных ім у падманутай шляхты, якой абяцаў дапамагчы ў іх пацверджанні, карыстаючыся сваім уплывам у Пецярбургу⁶². Яшчэ да сёння праклінаюць нашчадкі тых няшчасных шляхецкіх сем'яў на Жмудзі⁶³ імя гэтага Агінскага, якое ўцякло з маёй памяці, вінаватага ў вялікіх бедах на карысць маскалёў. Пасля знішчэння сабраных шляхецкіх пасведчанняў у сваім палацы на Жмудзі⁶⁴ ён спаліў расенскі⁶⁵ архіў, дзе захоўваліся іх рэшткі.

РАЗДЗЕЛ II. ШКОЛЬНЫЯ ГАДЫ

У сувязі з хваробай вачэй старэйшага брата Яўстахія, які не мог чытаць, нашыя бацькі былі вымушаны трымаць дома настаўніка для вуснага выкладання ўрокаў, з якім і я адначасова атрымліваў веды. На працягу двух гадоў мы абодва карысталіся эрудыцыяй вучонага дзядулі, імя якога не памятаю, а раптоўная смерць якога пазбавіла нас яго неацэннай прысутнасці. Ён шмат ведаў, шмат чаму навучыў нас, але новыя яго наступнікі мужчынскага полу ці таксама разумныя паненкі не змаглі замяніць нам панесенай страты.

Зрэшты, што тычылася маёй асобы, набліжаўся момант страты хатняга выхавання, бо пасля канікулаў мяне рыхтаваліся адвезці ў кадэцкую школу. Непахісны лёс наканаваў мне падпарадкавацца сумнаму прызначэнню страты хатняга агменю на дзевятым годзе жыцця. Я балюча адчуваў непазбежнасць гэтага.

Неабходна было аднаму з двух братоў паступіць на вайсковую службу, каб выратаваць шляхецкія прывілеі. Пачалі рабіцца прыгатаванні да падарожжа, а бацькі збіралі інфармацыю, каб даведацца, у якой з двух кадэцкіх школ, Полацкай ці Брэсцкай, прызначаных для шляхецкай моладзі з Літвы, забяспечваецца лепшае выхаванне хлопцаў.

Тады Яўстахію, які быў старэйшы за мяне на два гады і меў больш шырокае кола знаёмых сярод моладзі, удалося даведацца што ў абодвух вышэйназваных кадэцкіх корпусах маскалі выкарыстоўваюць методыку жорсткай дысцыпліны і бяскончых цялесных пакаранняў, каб выдрэсіраваць маленькіх хлопцаў на верных служак цара, непахісна прывязаных да яго, каб выракліся нацыянальных пачуццяў паляка, каб любілі вялікую Расію і яе беллага цара. У час гэтай дрэсіроўкі імкнуліся, каб ніводзін з выхаванцаў не смеў адгукання па-польску і каб забыў родную мову.

Яўстахій, параіўшыся з сястрой Альберцінай, вырашыў адкрыць мне таямніцу небяспекі, якая мне пагражала, яны абяцалі мне сваю дапамогу, каб яе пазбегнуць. Даведаўшыся ў чым справа, не

хваляваўся за магчымасць страты патрыятычных поглядаў і сваёй перапрабкі ў маскаля, але я не мог добраахвотна пагадзіцца на падпарадкаванне варварскай методыцы дрэсіроўкі і знявагі нашым катам.

У абставінах, якія склаліся, дзеці хутка станавіліся дарослымі. І таму — пасля глыбокіх разваг і прыгатавання да рытарычнага выступу — адважна падышоў да сваіх бацькоў і запытаў у іх, у чым я так вінаваты перад імі, што яны выракаюць мяне на такую цяжкую кару, ад якой уся мая істота ўздрыгвае, усведамляючы, што не змагу да яе прыстасавацца.

Прысутныя пры гэтым Альберціна і Яўстахіў падтрымалі мой пратэст, звяртаючы ўвагу, што на вайсковую службу мяне будзе можна адаслаць пасля заканчэння гімназіі, бо расійскі ўрад не патрабуе абавязковага скіравання ў кадэцкія корпусы недаросткаў.

Іх умяшальніцтва паскорыла канец гэтай справы, тым больш што і бацькам цяжка было на сэрцы ад рашэння аддаць на пакуты свайго любімца і расстацца на некалькі гадоў з маёй асобай. Адразу ж яны мне прызналіся, што толькі хацелі мне дапамагчы лягчэй зрабіць кар’еру і выдатную вайсковую будучыню, не ведаючы, што ў кадэцкіх школах выкарыстоўваюцца варварскія методыкі. З гэтай прычыны, калі гэтыя ўмовы былі канстатаваныя, яны змяняюць сваё рашэнне і пастараюцца інакш пракласці дарогу для маёй будучыні. Таксама ўбачыўшы маё незвычайнае раздражненне і роспач, якой быў ахоплены, у той самы момант спалохаўшыся за маё здароўе, прытулілі мяне да свайго лона, супакойваючы і просячы мяне, каб я ў будучыні пазбягаў уплываў непатрэбнай экзальтацыі і, калі мне будзе патрэбна, адразу звяртаўся да іх па парадку.

Праз тыдзень мы былі ў дарозе з Балванішак ў Вільню, падарожнічаючы экіпажам па цяжкіх для язды дарогах, спыніліся на першы начлег у карчме габрэйчыка Іцка Бакшты з Ашмянаў, які меў пратэцыю і давер нашых бацькоў, а таксама быў радцам і пасярэднікам у разнастайных гандлёвых аперацыях па продажы збожжа, ільну, воўны і арэхаў, з якіх звычайна выходзіла выгада для абодвух бакоў. Іцку пазычаліся грошы без працэнтаў, давяралі толькі яго слову. Гэтыя абставіны дазволілі яму хутка ўзбагаціцца, а маім бацькам — знайсці вернага сябра.

Паслужліваасць Іцка Бакшты, яго жонкі і рэшты яго сваякоў у адносінах да нас была незвычайнай. Бацькоў ён частаваў гарэлкай

пейсахоўкай⁶⁶, віном з рызнак, а калі мы траплялі да яго ў суботу, на стол неслі рыбу ў перачна-шафранным соусе, злоўленую ў Ашмянцы⁶⁷ і прыгатаванай майстрам кулінарнага мастацтва пані Ццковай.

Нягледзячы на тое што адлегласць ад Балванішак да Ашмянаў была не большая за тры гадзіны язды і можна было пераначаваць нават гэтулькі ж далей за Ашмянамі, карчма ніколі не абміналася. Усё гэта рабілася для прызвычаення да цяжкасцяў падарожжа, а таксама для вырашэння розных спраў і атрымання інфармацыі.

Наступная ноч праводзілася ў адным са шматлікіх заезных дамоў, што знаходзіліся на тракце, які вёў з Ашмянаў у Вільню, ад якога летам падымаўся пыл, а вясной і восенню — падчас адлігі ці дажджу — па ім цяжка было ехаць, бо гэты тракт, хоць і вельмі шырокі, не быў пасыпаны жвірам і колы экіпажаў вельмі глыбока гразлі ў багне, з цяжкасцю выбаўляючыся добра выпасенымі коньмі. Вышэй пералічаныя акалічнасці змушалі грамадзянаў ехаць павольна, часта спыняцца на адпачынак, каб стрэсці пыл, адчысціцца ад балота і пакарміць падарожнікаў і коней.

Акрамя разнастайных запасаў, прыгатаваных служанкай, якія мы хутка з’ядалі праз неперажоўны апетыт, закуплялі харчаванне ў заезных дамах, калі не для сябе, то для чэлядзі, жадаючы забяспечыць карчмароў адпаведным заробкам, у сувязі з гэтым узрастала ветлівасць працаўнікоў гатэля да гасцей.

Нягледзячы на тое што дарога з Ашмянаў у Вільню займала 9 гадзін і было магчымым ажыццявіць падарожжа на працягу аднаго дня, звычайна мы затрымліваліся, каб пераначаваць у адным з заезных дамоў, які знаходзіўся ў палове дарогі альбо за тры мілі да Вільні, каб уехаць у вялікі горад на золку. На апошнім начлегу вычэрпваліся ўсе запасы ежы, акрамя тых, якія прызначаліся і везліся ў падарунак сваякам і сябрам, перапаўняючы шматлікія сховы брычак і экіпажаў.

Зімовай парой на начлегах, акрамя разнастайных закусак з вялікай колькасцю шклянак гарбаты, спажыванай з самавара, які ўвесь час кіпеў, таксама гатавалі сытны напой з падагрэтага піва і смятаны. Часам пілі крупнік, напой, які рабілі з гарэлкі і мёду, альбо таксама літоўскі мёд. У піцці такога кшталту — што пагражала ап’яненнем — удзельнічалі толькі мужчыны.

Запавольвалася падарожжа з прычыны адлігі і дажджлівай пары года, з невялікай розніцай па часе цягнулася яно і тады, калі было

суха, калі для гэтага не было падстаў. Адбывалася гэта па прычыне пошукаў уражанняў і збірання матэрыялаў для доўгіх аповедаў пра перажытыя прыгоды, хоць і з нядоўгіх падарожжаў, калі не было магчымасці і патрэбы для далёкіх падарожжаў за мяжу. Зрэшты, хацелася падтрымаць прынятыя звычаі, якія парушаліся толькі ў некаторых выпадках, калі справа ішла аб дастаўцы доктара ў Вільню альбо выкананні патрыятычнай місіі. У такім выпадку ляцелі хутка, ажыццяўляючы паездку туды і назад з Ашмянаў у Вільню на працягу адных сутак, без скаргаў на перажытыя цяжкасці.

У нас не было патрэбы спяшацца, і таму толькі на трэці дзень выезду з Балванішак мы прыехалі ў Вільню, пасля таго як скончыліся канікулы [1851 г.], бо бацькі пасля ўладкавання мяне ў адну з падрыхтоўчых школ хацелі вярнуцца ў вёску, каб займацца гаспадаркай.

Праз некалькі дзён я быў змешчаны ў інтэрнат прыватнага нямецкага пансіяната, якім кіраваў п. Герман, а хутчэй, яго дачка, панна Эльвіра⁶⁸, бо праз сталы ўзрост ён не быў у стане сачыць за ўсімі патрэбамі школьнай гаспадаркі.

Не памятаю, чаму бацькі вырашылі змясціць мяне ў нямецкай навучальнай установе⁶⁹, якая — мне падаецца — была адзінай падобнай у Вільні. Не магу ні скардзіцца, ні хваліць гэтую ўстанову, бо я не ў стане ацаніць вартасці ці вызначыць існуючыя ў ёй недахопы. Магу толькі сказаць, што тады ўсе метады папярэдняга выхавання змяніліся дарэшты, і мне падавалася, што я быў перанесены ў нейкую невядомую краіну. Па-іншаму тут кармілі, па-іншаму нас клалі спаць.

Замест ложкаў кожны з выхаванцаў меў камоду, у якой, акрамя пасцелі, змяшчалася ўся яго вопратка і бялізна. Выцягнуўшы ніжнюю шуфляду, нас клалі спаць у гэтай камодзе, накрываючы пярэнамі. Ранкам школьныя слугі зацягвалі назад шуфляды нашых начных кватэр, і камоды вярталіся да першапачатковага выгляду, у супрацьлеглыя сцены ўпіраліся вельмі доўгія залы, якія хутка пераходзілі ў сталовую; пасярэдзіне яе гэтыя ж самыя слугі размяшчалі асобныя сталы і тры разы на дзень накрывалі іх для сняданкаў і абедару. Усе аперацыі такога кшталту адбываліся пад пільным наглядом нястомнай у працы панні Эльвіры, якая падтрымлівала строгаю дысцыпліну сярод служачых установы.

Я першы раз апынуўся ў вялікім таварыстве чужых мне вучняў, сярод якіх знаходзілася некалькі немцаў і маскалёў. Не вельмі хутка я зарыентаваўся ў гэтым становішчы, не маючы ніводнага сябра, каб параіцца і распавесці пра сваё пачуццё прыгнечанасці.

На вялікую маю радасць, праз некалькі дзён сярод вучняў, якія бесперапынна прыбывалі сюды, тут з'явіўся мой даўні сябра Казімір Гірдовін⁷⁰. Сустрэча з ім ураўнаважыла маю распачную адасобленасць. Адчуваў сябе здольным і моцным для таго, каб далей перамагаць усялякія цяжкасці і каб аддана ўзяцца за навуку.

У гэтай школе мы вучылі нямецкую, французскую і рускую мовы, маючы адпаведных настаўнікаў па дзвюх апошніх мовах, бо панна Эльвіра і яе бацька маглі гаварыць па-польску, і гэта давала ім магчымасць вучыць нас нямецкай мове. Шмат выпрабаванняў я перажыў, калі пачаў вучыць рускую мову, бо ні панна Эльвіра, ні настаўнік не маглі растлумачыць значэння вялікай колькасці рускіх слоў, якія не мелі падабенства з польскімі, для перакладу якіх нам не быў выдадзены слоўнік. Нават не ўпэўнены, што тады падобныя слоўнікі існавалі. Таксама цяжка было засвоіць вымаўленне і танальнасць рускай мовы, якія былі зусім іншага характару, чым у нашай. Гэта з'яўлялася прычынай таго, што звычайна ў палякаў замаруджваўся працэс вывучэння рускай мовы, нягледзячы на тое што большасць назоўнікаў і іншых слоў у абедзвюх мовах маюць тыя самыя карані славянскай мовы. Уплыў фінска-татарскі быў прычынай такога тыпу адрознення.

Нягледзячы на ўсе цяжкасці, вывучыў рускую мову настолькі, што пасля заканчэння навучальнага года змог здаць экзамен і быў прыняты ў 2-і клас віленскай гімназіі⁷¹. Хачу зазначыць, што толькі адзіная патрэба забеспячэння сродкаў для існавання кіравала актыўнай працай строгага Германа і яго шаноўнай дачкі Эльвіры. Ніколі не заўважаў, каб яны хацелі змяніць погляды польскіх дзяцей прапагандай на карысць немцаў альбо іх веравызнанне. Яны абое шчыра апякалі мяне, жадаючы замяніць мне бацькоў падчас маёй нядоўгай хваробы, якая мяне наведала пасля таго, як я пасяліўся ў іх. Заўсёды з задавальненнем узгадваю іх і адчуваю сябе абавязаным за іх клопат, за прынесеную мне карысць у навуках і за прыдатныя маральныя інструкцыі, якія яны мне далі.

Побыт у школе Германа дапамог мне навучыцца будаваць адносіны адразу з вялікай колькасцю людзей, сябраваць з імі, браць

удзел у гульнях падчас перапынкаў і шпацыраў, часам спрачацца, завязваць сяброўства і аб'ядноўвацца ў групы звычайна пад кіраўніцтвам вучняў, якія вылучаліся асаблівымі дасягненнямі ў навуках і здольнасцямі, а часам кіруючыся ростам і целаскладам.

З прычыны адасобленасці ў школе Германа я стаў незалежным у рашэнні вялікай колькасці праблем, якія мяне датычылі, такім чынам пасля паступлення ў 2-і клас віленскай гімназіі⁷² адчуваў у сябе здольнасць самастойна вырашаць свае праблемы. Мне здавалася, што я ўжо стаў дарослым.

Мае бацькі жылі ў вёсцы, таму я жыў у кватэры свайго дзядзькі Юзафа Мінейкі⁷³. Тут я адчуў сардэчную гасціннасць, бацькоўскі клопат, а часта і непатрэбную пяшчоту, што адразу паўплывала на ўзурпацыю маёй празмернай незалежнасці.

Я нікому не абавязаны быў тлумачыць, чым я займаюся, вучыўся самастойна ў вызначаны для сябе час і выходзіў у горад, калі хацеў, толькі з абавязкам вярнуцца да абеду, бо дарагі дзядзька Юзаф страшна злаваўся за парушэнні такога кшталту.

Аднак хачу зазначыць, што такая празмерная вольніца ніколі не скіроўвала мяне на дрэнных шлях, бо мая маці моцна прывіла мне маральнасць, якая заўсёды мяне ахоўвала ад няправільных крокаў у жыцці. Я выкарыстоўваў свабоду руху для ажыццяўлення паходаў за горад і для працы над запісамі са школьных заняткаў разам з Баляславам Барэйшам⁷⁴, маім вялікім сябрам. Ніколі не меў рэпетытара, бо вырашыў старанна вучыцца, каб пазбегнуць цялеснага пакарання, якое неміласэрна адбывалася кожную суботу і якое прымянялі аж да чацвёртага класа.

Звычайна інспектар гімназіі з'яўляўся ў дзвярах першых трох пачатковых класаў з запісамі вучняў, якія атрымалі нулі ў настаўнікаў, і выклікаў іх у калідор, каб рушыць на чале вялікай грамады ў асобны пакой для вызначэння кары за невучтва і за свавольства ў залежнасці ад колькасці атрыманых на працягу тыдня нулёў. Адзін з ахоўнікаў гімназіі, магутнага целаскладу, па імені Віктар, па чарзе хапаў хлопцаў правай рукой за карак і, клаўшы на столік, адлічваў левай рукой вызначаную інспектарам неміласэрную колькасць удараў мокрымі бярозавымі бізунамі па аголеным целе, змушаючы няшчасных дзяцей страшна крычаць ад болю. Гэтыя крыкі разносіліся па ўсім будынку, выклікаючы жах сярод тых, каму ўдалося пазбегнуць гэтай экзекуцы.

У выпадку, калі нехта з больш моцных хлопцаў супраціўляўся Віктару, на загад інспектара пачыналі дапамагаць астатнія дзеці, асуджаныя на розгі, пакуль канчаткова не скруцяць няшчаснага, падваргаючы яго падвойнай колькасці ўдараў, нашмат цяжэйшых, бо цяпер ужо адмераных раззлаваным і скампраметаваным нямогласцю Віктарам.

Ён быў нахштальт ката, заўсёды знаходзіўся ў калідоры, займаючы пазіцыю ў адным з яго кутоў, каля дзвярэй, дзе побач у збане, напоўненым вадой, мачыліся бярозавыя розгі. Казалі, што гэтая вада змешвалася з вапнай, каб розгі рабіліся больш пругкімі. Інспектар гімназіі займаў пазіцыю каля стала, які знаходзіўся на супрацьлеглым баку, мог у любы момант выкарыстаць паслугі Віктара для пакарання вучня, якога настаўнік выгнаў на калідор за свавольства. Гэты калідор, які ўзімку абаграваўся, служыў інспектару і Віктару сталым месцам дзеянняў.

Гэтую двойку гімназісты ўспрымалі як адну постаць у дзвюх асобах, толькі з той розніцай, што першая была заўсёды няўмольная, а другую атрымлівалася ўлагодзіць за ахвяраванні, ціха перададзеныя вучнямі і іх бацькамі для таго, каб зменшыць імпэт да налічэння ўдараў.

Вучні змаглі пралічыць некаторыя слабасці сваіх катаў, каб пазбягаць цяжкіх пакаранняў, чым карысталіся ўсе сталыя кліенты кожную суботу, кладучыся добраахвотна на столік з папярэдне спущанымі штонікамі. Не толькі ў Віктара пакора такога роду стрымлівала імпэт, але і п. інспектар, як маскаль, быў у стане ацаніць выключнасць сітуацыі. Таксама часта здаралася, што ўзорная пакора вучня ўзнагароджвалася памяншэннем колькасці вызначаных удараў.

Віктар быў добраязычлівым да вучняў, якія не забывалі часам даваць яму хабар, які напэўна з'яўляўся падмуркам яго дабрабыту. Ён умеў пазбегнуць падазрэнняў інспектара ў хабарніцтве, бо паднімаў розгі вельмі высока, а вучні крычалі асабліва моцна, каб замаскаваць слабыя ўдары. Страшна мяне ўраджаў увесь гэты працэс біцця, старанна імкнуўся выратаваць сябе ад гэтай працэдуры.

Абставіны ўплывалі на тое, што значная колькасць дзяцей вельмі рана станавілася дарослымі. Многія з нас, якія спазналі ціск і прыгнёт маскалёў, лічылі сябе дарослымі, гатовымі — калі спатрэбіцца — да адкрытай барацьбы і памерці за бацькаўшчыну,

пазбягаючы розных падстаў для сваёй знявагі і заслугі справядлівага пакарання за гультайства альбо за свавольства ў школе.

Памятаю, што адразу пасля майго паступлення ў гімназію вучань чацвёртага класа, імя якога мая памяць не захавала, быў асуджаны на кару, вымералі яму сто бізуноў на публічнай плошчы, прывязанаму да эшафоту за патрыятычныя пачуцці і за гонар, праўлены перад суддзямі падчас экзекуцыі. Падчас катавання няшчаснай ахвяры вакол стаялі яго калегі і вучні старэйшых класаў; нам, меншым, не дазвалялася глядзець, напэўна таму, што не хацелі, каб мы пачалі ўсведамляць існаванне патрыятычнага руху. Аднак мы назіралі за наступствамі гэтага выпадку, нам стала вядома, што два разы знепрытомленага аглядаў доктар і што ахвяра атрымала толькі палову прызначаных удараў плёткай, адвозячы раздзертага да мяса ў шпіталь з намерам рэшту прысуджаных удараў нанесці пасля таго, як хлопец паправіцца.

Паводле далейшых навінаў сцвярджалася, што хлопец не даў сябе лячыць, а іншыя казалі, што яго вывезлі на Каўказ⁷⁵ і змясцілі ў дысцыплінарнай установе, каб ужо дарослага выкарыстаць у войску для барацьбы з чаркесамі⁷⁶, некаторая частка якіх яшчэ абаранялася ад маскоўскай навалы. Але дакладна толькі тое, што знік ён з Вільні назаўсёды, а яго бедная мяшчанская сям'я не смела хвалявацца за свайго сына і распытваць пра лёс бунтара, каб пазбегнуць высылкі ў Сібір за непрыхільнае стаўленне⁷⁷.

Гэта быў не першы і не апошні выпадак. Часта дзяцей каралі за самае малое падазрэнне ў непрыхільным стаўленні да ўлад. Гімназічныя бэдэлі⁷⁸, замест таго каб сачыць за амаральнымі паводзінамі гімназічнай моладзі, мелі загад шпіёніць — асабліва гэта тычылася вучняў старэйшых класаў — за прыналежнасць да тайных таварыстваў, нават калі іх увогуле не існавала. Кідаліся на першага, хто наважваўся прадэманстраваць непрыхільнасць да ўрада, каб катаваць, так, як узгаданы вышэй закатаваны вучань.

Нашыя бацькі выкарыстоўвалі ўсе магчымыя сродкі, каб супакоіць сваіх дзяцей, якія лічылі справай гонару прайсці разнастайныя катаванні, думаючы, што гэтым яны далучацца да вызвалення краіны ад прыгнёту. [...] Бацькі і апекуны тагачаснай школьнай моладзі прыклалі шмат намаганняў, каб стрымаць яе ад небяспекі, якая чакала іх з прычыны бессэнсоўнай дэманстрацыі патрыятычных поглядаў, і пераканаць яе, што трэба дзейнічаць асцярожна, хаваючы іх перад ворагам, каб не дапамагаць яму ў знішчэнні самых

шляхетных і самых патрэбных у будучыні грамадзянаў краіны. На шчасце, дзеці прынялі гэтыя парады, што стрымлівала іх ад паказу сваіх сапраўдных поглядаў і вучыла быць тайнымі ворагамі маскалёў аж да таго моманту, пакуль не настане хвіліна вызвалення.

Неабходнасць у падобнай двухаблічнасці зусім рана прымусіла нас стаць сур'ёзнымі, скіроўваючы нас на шлях канспіратыўных зносінаў і пазбаўляючы нас жадання да дзіцячых гульняў і свавольстваў, такіх звычайных і неад'емных у першыя гады нашага жыцця. Мы пастарэлі да пары; дванаццацігадовыя хлопцы ўжо былі дарослымі, старэйшыя былі панурымі старцамі, а малеча не вельмі актыўна ўдзельнічала ў гульнях, дазволенах на школьным падворку ў час перапынку. Усе ведалі, што знаходзяцца ў маскоўскай няволі і што перажываюць вялікую бяду. [...]

Разуменне патрэбы затойвання нашых патрыятычных пачуццяў і захавання цярплівасці да моманту вялікага прызначэння ў будучыні скіроўвала моладзь на шлях навуковай працы з прыкладаннем усіх намаганняў, каб атрымаць адукацыю і здабыць веды. Застаўся ўплыў ветэранаў, былых прафесараў Віленскага ўніверсітэта, які моцна ўздзейнічаў на ўзмацненне духу як настаўнікаў, якія вучыліся ў гэтым універсітэце ў гэтых выкладчыкаў, так і ў школьнай моладзі, якая захавала да іх давер і павагу. Тымі настаўнікамі былі Тамулевіч⁷⁹, Гарбачэўскі⁸⁰ і канонік Берасневіч⁸¹.

Акрамя рэлігіі, усе астатнія прадметы выкладаліся на рускай мове. Настаўнікам забаранялася адказваць па-польску на пытанні вучняў, зададзеныя на сваёй мове, з абавязкам пакарання іх за такога кшталту злачынства. Натуральна, што ніколі ніхто з нас не даў падставы ім нас пакараць, але мы хутка зразумелі, што нашая пільнасць загадвала нам быць асцярожнымі, каб не скампраметаваць настаўнікаў-палякаў, наш неацэнны скарб, і страціць іх назаўсёды, бо дырэкцыя гімназіі, якая складалася з маскалёў, магла перавесці іх у Расію альбо пазбавіць службы. Атрымалася наадварот, з-за вучняў-шкоднікаў, якія апраўдваліся няўменнем гаварыць па-руску, задавалі пытанні на польскай мове маскоўскім настаўнікам, жадаючы лепшага тлумачэння нібы незразумелых пытанняў. Тады разгаралася дыскусія і ўсеагульны галдзёж на вялікую пацеху ўсім нам, бо маскоўскія настаўнікі, перакручваючы нашу мову, якую трошкі вывучылі за час нядоўгага побыту ў Вільні, хацелі нам растлумачыць незразумелыя пытанні па-польску.

Па-польску нельга было адклікацца настаўнікам-палякам, а маскалі маглі яе ўжываць аж да таго часу, пакуль цалкам ёй не авалодаюць, што таксама не было цяжкім, бо гаварыць па-маскоўску ў Вільні ніхто яшчэ не навучыўся. [...] Зразумела, што школьная моладзь не карысталася іншай мовай у сваіх размовах, а маскалі адчувалі яшчэ сваё бяссілле, каб забараніць ужыванне польскай мовы ў публічных месцах. Усе сем'і маскоўскіх чыноўнікаў з прыслугай і дзецьмі павінны былі вывучыць польскую мову, каб забяспечыць адносна камфортнае існаванне сярод нас. Вялікая колькасць маскалёў з нашых школьных знаёмых вывучылі і размаўлялі з намі па-польску.

Ліквідацыя вышэйшай навучальнай установы ў Вільні і выкладання прадметаў у ніжэйшых школах на польскай мове пагражала забаронай нашай мовы. Небяспецы такога кшталту давала адпор наша грамадства пры дапамозе прыватнага выкладання мовы і гісторыі Польшчы ў багатых сем'ях і пры дапамозе ўрокаў, якія давала таварыства паняў у кватэрах бедных мяшчанскіх сем'яў. У дадатак засталіся яшчэ ветэраны ўніверсітэта, з якіх мне ўзгадваецца п. Юндзіл⁸², прафесар прыродазнаўчых навук і аўтар «Літоўскай флары», таксама п. Ёхер⁸³, здаецца былы бібліятэкар славутай бібліятэкі, вывезенай у Маскву, не пераставалі ўплываць на асірацелую школьную моладзь, збіраючы яе — па нядзелях і іншых святочных днях — для заняткаў, якія адбываліся на нашай звонкай мове, праводзячы нас па разрабаваных музейных будынках і іншых універсітэцкіх кабінетах, амаль зусім спустошаных, і распавядаючы пра іх ранейшае багацце і пра каштоўнасць рэшты прадметаў.

Зразумела, што гэтыя заняткі праводзіліся з вялікай пільнасцю і асцярожнасцю, каб не выклікаць падазрэнняў. Мы збіраліся па адным і малой групай, чакалі чаргу паўторнага з'яўлення на вызначаныя пункты, каб выкарыстаць далейшую праграму гэтых заняткаў. Гэтыя шануюныя настаўнікі не спыняліся, іграючы ролю цыцэронаў⁸⁴, толькі на аповедах аб значэнні прадметаў, якія засталіся ў музеі і кабінетах пасля рабунку і не мелі ніякай вартасці, а звярталіся пры магчымасці, якая з'яўлялася ўвесь час у выпадку аддалення паліцэйскага агента, да заняткаў на тэмы, якія мелі вартасць навуковую, гістарычную і маральную, каб устанавіць праўду, выявіць фальш і ўзвысіць значэнне цноты, якая павінна кіраваць польскай моладдзю ў будучыні.

Нас таксама вадзілі ў прыватныя віленскія археалагічныя выставачныя залы і карцінныя галерэі, якія мелі вялікую вартасць, дзе вольныя ад прысутнасці паліцэйскіх нашыя настаўнікі маглі без перашкоды выконваць сваю ганаровую місію на карысць прыгнечанай айчыны.

Не толькі двое ўзгаданых настаўнікаў, але вялікая колькасць іншых асветнікаў, якія засталіся ва ўніверсітэце, выконвалі місію па ратаванні моладзі ад русіфікацыі, водзячы па горадзе і па-за ім, паўсюль, дзе засталіся сляды нашага слаўнага мінулага і горкіх дзён цяперашняга прыгнёту, каб, абапіраючыся на ўсё гэта, паўплываць на нашае зразуменне таго, што мы страцілі і што нам засталося.

Такім чынам сталеючы і паступова пераходзячы ў старэйшыя класы гімназіі, мы ўсведамлялі багацце нашага мінулага і абсалютную беднасць, з матэрыяльнага і маральнага пункту гледжання, нашай цяперашняй бацькаўшчыны. Менавіта ў такой атмасферы расла моладзь, якая павінна была распачаць паўстанне, ад якога, у выніку падобных абставін, іх бацькі і ўсё старэйшае пакаленне не ў стане было стрымаць ад не зусім арганізаванага выбуху.

Нас агортвала роспач, калі мы бачылі нашыя разбураныя святыні, калі да нас даносіўся лямант катаваных жыхароў, вымушаных адрачыся перад страхам рэкрутчыны — пад ударам бізуна — сваёй веры.

Мы старэлі заўчасна. Віленская школьная моладзь была падобна на падлеткаў, пазбаўленых руху і прызначаных для кляштара. Усе малодшыя і старэйшыя адчувалі сябе, як у вялікай жалобе, бо ведалі пра бяdotнае становішча краіны. Цяжка ім было забавляцца і свавольць; усе сталі сур'ёзнымі, захоўваючы толькі пачуццё самазахавання ад бяды, якая пагражала, асцярожна паводзілі сябе з бэдэлямі, якія шпіенілі за імі. Усе вучні ў размовах паміж сабой ужывалі польскую мову, бо маскалі не маглі адразу выкарыстаць усю сваю моц адносна нас, былі вымушаны самі вучыць польскую мову, таму што яны не былі ў стане зразумець і быць зразуметымі навакольным грамадствам.

Цікавыя адносіны захоўваліся паміж моладдзю старэйшых гімназічных класаў і іх маскоўскімі ўладамі, якія ведалі пра яе негатыўнае стаўленне да Расіі, але не знаходзілі магчымасці для ажыццяўлення зменаў, бо ведалі, што ніякая прапаганда не здольная змяніць сітуацыю. Таму яны лічылі старэйшых вучняў страчанымі і імкнуліся ўплываць на змену пачуццяў сярод дзетак

малодшых класаў. Часта рабіліся тэатральныя паказы адборных сцэн, якія мусілі выклікаць асаблівую любоў і ўдзячнасць да добрага цара, які ўмее шчыра ўзнагародзіць сваіх верных прыхільнікаў. Нас вялі калонай і ўсаджвалі ў фатэлі і ложы, абдорваючы ласункамі ў час антрактаў, і намаўлялі, каб мы імкнуліся заслужыць ласкі цара, калі мы хочам забяспечыць сваю вялікую будучыню. У дзень царскіх імянінаў⁸⁵ гэтая цырымонія была яшчэ больш пампезная, але ўсе прапагандысцкія намаганні былі марныя. Школьная моладзь, нават самыя малыя вучні, не паддавалася спакусам, ведаючы, што маскаль з'яўляецца нашым тыранам і што яго трэба ненавідзець.

Пасля паразы маскалёў у крымскай вайне⁸⁶ і раптоўнай смерці цара Мікалая⁸⁷ нашыя тыраны спалохаліся, што страцяць былую моц, а нават магчымага рэвалюцыйнага выбуху на захопленых землях, і таму неадкладна пачалі патрабаваць прысягі на вернасць спадкаемцу трону Аляксандру II⁸⁸ ад войска, а пасля ад усіх цывільных грамадзянаў краю. Для гэтай мэты была праведзеная ва ўсіх каталіцкіх касцёлах і іншых жалобная імша за душу памерлага Мікалая, пасля якой сабраная публіка была закліканая да здравіц у гонар новага цара, пад дырыжываннем каплана, які зачытваў урадавы рытуал прыняцця прысягі. Тая публіка крычала з усёй моцы, бо думала, што там ідзе гаворка аб абвяшчэнні канстытуцыйных правоў, якія здымаюць путы няволі, і аб амністыі для зняволеных і асуджаных на Сібір. Такого кшталту хлуслівыя чуткі былі спецыяльна распаўсюджаныя агентамі ўрада і мясцовай паліцыяй, каб сабраць у касцёлах вялікую колькасць людзей, ведаючы, што вельмі мала адэптаў адгукнулася б на заклік выразу вернасці і фальшывай прысягі.

Пасля службы ў касцёле Св. Яна⁸⁹, які суседнічаў з будынкам віленскай гімназіі⁹⁰, былі сабраныя вучні разам з настаўнікамі і дырэктарыяй школы для ўдзелу ў незразумелай для ўсіх цырымоніі, пасля нас прывялі ў будынак гімназіі, дзе вучні ўсіх класаў, без выключэнняў, былі абавязаныя распісам на вялікіх аркушах асабіста пацвердзіць дадзеную прысягу. Тады мне было трынаццаць гадоў⁹¹ і я разумеў маштаб гвалту і агіднасць падману, які ажыццявілі ўлады, каб вымаганым подпісам абцяжарыць сумленне моладзі ілжывай прысягай, якую добраахвотна ніхто б з нас не даў, і зрабіць яе адказнай, як і кожнага індывідуальна, у выпадку здрады ёй.

Нам усім, больш дарослым, падавалася, што чорт змушае нас падпісацца на продаж яму душы, але мы былі не ў стане супраціўляцца, ведаючы, што кожнага, хто наважыўся б адмовіцца падпісваць, закатавалі б да смерці. У кожным класе былі расаджаныя вучні, якія пад наглядом прызначаных настаўнікаў, у маўчанні падпісвалі акт сваёй знявагі, пасля чаго кожны мог пакінуць школу, бо гэты дзень нам зрабілі вольным ад заняткаў. Нават дзяцей першага класа не вызвалілі ад гэтага агіднага прымусу. Кожны, хто вяртаўся дамоў, разважаў над невыносным цяжарам, які яго змусілі ўзваліць на сябе: «які даў прысягу ў вернападданасці цару Усяе Русі», але адначасова адчуваў ціск і мукі сумлення, якія рабілі кожнага гатовым да вызвалення ад здзейсненай памылкі ў выпадку новага паўстання.

Пад уплывам раптоўнай ідэі, у момант, калі да мяне падышла чарга падпісвацца пад прысягай, я накалякаў неіснуючае імя і прозвішча і, ашчасліўлены гэтым фортэлем, пабег дамоў, каб распавесці бацькам пра сваю ідэю. На хвіліну мне падалося, што такім чынам я пазбег ганьбы, але пасля больш глыбокіх разваг зразумеў, што, не асмеліўшыся на выразны пратэст, не маю ніякага выключнага права да апраўдання сваёй адрознасці ад іншых вучняў. Адначасова я зразумеў, што прымусіў сваіх бацькоў непакоіцца, яны лічылі, што подпісы маглі кантралявацца, і праз гэта некалькі дзён знаходзіліся ў стане жahlівага хвалявання.

Мой учынак можа служыць толькі доказам, што з дзяцінства моладзь, якая павінна была распачаць паўстанне 1863 г., адчувала патрэбу хітраваць, не маючы магчымасці расці і вучыцца па маральных прынцыпах, якія можна было практыкаваць у шчаслівых краінах, дзе ўладарыць незалежнасць, якой не хапала нам у Польшчы.

Няўдача маскалёў у крымскай вайне моцна паўплывала на зніжэнне імпэту, які яны праяўлялі ў спробах асіміляваць Літву, насельнікі якой радаваліся гэтай паразе, шкадуючы, што не змаглі выкарыстаць гэтую магчымасць, каб вызваліцца ад путаў няволі. Мы павінны былі толькі ўсвядоміць, што Расію можна перамагчы.

І тады мясцовыя ўлады пачалі паводзіць сябе менш нахабна да ўсіх слаёў грамадства, відавочна маючы адносна гэтага спецыяльныя інструкцыі з Пецярбурга, дзе баяліся выклікаць хваляванні. У Вільні пачаліся распаўсюджвацца чуткі, што новы цар хоча

адарыць край шматлікімі дабрадзействамі за вернасць і г. д. Адначасова перасталі паляваць на аднадворцаў, гэта значыць на хадачковую шляхту, а таксама на ўніятаў, не змушаючы іх бізуном пераходзіць у праваслаўе.

Параза маскалёў падняла дух віленскага грамадства настолькі, што адважыліся ў муніцыпальным тэатры⁹² зрабіць прадстаўленне чыста польскага характару і нават толькі што напісаную п'есу⁹³ Кандратовіча (Сыракомлі)⁹⁴, у якой акцёры на сцэне з'явіліся ў польскіх строях, выклікаючы вялікі энтузіязм у глядачоў, вялікая колькасць якіх сабралася. Гэтая п'еса ўказвала на абавязак ахвяраваць сабой на карысць айчыны, асабліва моцна ўплывала на школьную моладзь, гарнула яе да гэтага літоўскага паэта, але змушала знішчаць некаторыя таёмна перапісаныя яго паэтычныя творы, забароненыя друкаваць. Улады, якія свядома дазволілі такія змены, ставіліся да гэтага пасіўна, толькі адзначаючы альбо стрымліваючы занадта выразныя праявы патрыятызму.

Віленскі губернатар⁹⁵ паведаміў маршалку губернскай шляхты⁹⁶, а прэфекты — павятовым маршалкам⁹⁷ аб рашэнні новага цара Аляксандра наведць Вільню⁹⁸, сталіцу Літвы, і ў сувязі з гэтым ім трэба было склікаць грамадзянаў на з'езды, каб параіцца і вызначыцца з адпаведнымі сродкамі для ўрачыстага прыёму ўсеўладнага госця і выказу яму найшчырэйшай вернасці краю, якая з'яўляецца гарантыяй для яго развіцця і стварае асаблівыя ўмовы для атрымання ордэнаў і вышэйшых чыноў маршалкам і найбольш выбітным прадстаўнікам шляхты. Грамадства хутка адрэагавала на гэты заклік і, сабраўшыся на павятовыя соймікі, вырашыла выслаць сваіх прадстаўнікоў у Вільню, каб яны там правялі нараду па паляпшэнні сітуацыі, жадаючы ад цара Аляксандра правядзення адпаведных зменаў і рэформаў, забываючы аб выгодзе атрымання ганаровых мундзіраў і бліскучых ордэнаў.

Прадстаўнікі шляхты ад усіх павеатаў сабраліся на вялікі губернскі сойм у Вільні, некалькі дзён праходзілі дэбаты, на якіх пастанавілі амаль аднагалосна выступіць, як належыць патрыётам, адкідаючы сустрэчную прапанову некалькіх фальшывага крою, нібы літоўскіх, грамадзянаў, купленых маскоўскім урадам, якія выступалі супраць патрабаванняў рэформаў, а былі задаволеныя выказам неабмежаванай вернасці трону на ўсе часы і пазбягалі ўсяго, што магло б выклікаць незадаволенасць

ганаровага госця і сапсаваць славу знакамітай літоўскай гасцін-насці.

Такога кшталту прадстаўнікі разам з віленскім губернатарам раз-дзілі грамадству пакінуць палітыку, заняцця ўпрыгожваннем гора-да і арганізацыяй урачыстых абедаў і балю, каб адзначыць свята і выклікаць задаволенасць у манарха, які, палюбіўшы Літву, будзе клапаціцца пра яе дабрабыт, без неабходнасці выслухоўваць нада-кучлівыя прэтэнзіі.

Віленская шляхта адважна заявіла губернатару, што не задум-ваючыся арганізуе святочны прыём цару, прыкладаючы ўсе на-маганні, каб яго цалкам задаволіць, але таксама абавязкова да-нясе яму аб пільных патрэбах краю, просячы аб неадкладным правядзенні рэформаў, каб ліквідаваць існуючае бязладдзе.

Губернатар намагаўся пры дапамозе сваіх агентаў даведацца пра дэталі прапанаваных рэформаў, каб прапановы стрымаць, калі не атрымаецца іх не дапусціць, але шляхта, зразумеўшы, што за ёй шпіёнцы, праводзіла сакрэтныя нарады, такім чынам, даведацца пра змест мемарыялу, які яны пісалі да цара, было немагчыма.

Атрымалася захаваць сакрэт, распускаючы чуткі, што большасцю галасоў пастанавілі падпарадкавацца інструкцыі губерна-тара і заняцця ўрачыстым прыёмам цара. Для гэтай мэты шляхта падзялілася на шматлікія камісіі, кожная з якіх мела сваю асобную місію для выканання. Вуліцы ўпрыгожваліся зелянінай, будаваліся трыумфальныя брамы, выстаўляліся мастацка аформленыя транспаранты, рыхтавалася багатая ілюмінацыя горада і прыбіралі залы, у якіх павінны былі адбыцца афіцыйныя прыёмы.

Жыхары горада знаходзіліся ў бесперапынным руху, часам не-калькі дзён запар, бралі ўдзел прыгатаваннях альбо тарашчыліся на вуліцы, прабягаючы іх уздоўж і ўпоперак. Усё гэта супакоіла гу-бернатара, пераканала яго ў тым, што ён змог выканаць цяжкую місію пазбаўлення паўстанцкіх настрояў у шляхты і ўпэўніла яго ў захаванні высокай пасады на доўгія гады.

Нарэшце надышоў час прыезду цара ў Вільню⁹⁹, спецыяльна ўвечары, каб выклікаць большае зачараванне і таямнічасць, якая падабалася натоўпу ў багата ілюмінаваным горадзе. Трыумфальныя брамы, якія рабіліся віленскімі мастакамі, дадавалі прывабнасці ўсяму парадзе. Адна з вышэйзгаданых брам была пабудаваная за кошт габрэяў, якія асобна хацелі выказаць асаблівую сваю прывяза-насць да не вельмі добразычлівай да іх Расіі, каб яе ўлагодзіць.

Аднак бяда хацела, каб у гімназічнай моладзі атрымалася ператварыць гэтыя дэманстрацыйныя намаганні мясцовых ізраільцянаў у нечаканую для ўсіх іронію і павесіць за хвіліну да прыезду цара на іх трыумфальнай браме вялікі надпіс наступнага зместу:

My Żydzi parchy
Dla naszego monarchy
Za to że kręci lujem
Tę bramę wystawujem¹⁰⁰.

Адасабленне габрэяў, якія здаўна былі гасцінна прынятыя ў гэтым краі, стала прычынай усеагульнай незадаволенасці польскага грамадства і ў адносінах да іх выклікала агульны смех, у якім таксама ўдзельнічаў і цар, калі даведаўся аб змесце надпісу.

Падчас ушанавання цара, як і падрыхтоўкі да яго прыёму, школьная моладзь была найбольш актыўная і ўсюдысная. Тады мне было чатырнаццаць гадоў¹⁰¹ і мы з дарослай моладзю ведалі пра ўсе праекты рэформаў, якія складалі нашыя бацькі, каб скарыць маскалёў, якія здыскрэдытавалі сябе апошнімі няўдачамі, і разлічвалі на абсалютную перамогу. Нам падавалася, што набліжаецца хвіліна адраджэння і яднання Літвы ў адну непарыўную цэласнасць з Польшчай. Мы былі перакананыя ў тым, што для выпраўлення здзейсненай несправядлівасці новы цар зразумеў неабходнасць вяртання адабраных нацыянальных правоў і што з ахвотай падпіша адпаведны акт. Нам, дзецям, падавалася, што Рэч Паспалітая Польская¹⁰² будзе адноўленая ў ранейшых яе межах, што цар Аляксандр адрачэцца ад усялякіх прэтэнзій на польскі трон і што будучыя выбары вызначаць новы ўклад дзяржавы.

Тады, калі цар наведваў горад і рэшткі збураных экспазіцыйных залаў, не прамінуў зрабіць агляд гімназічнай моладзі, якую выставілі шэрагамі на дзвюх вялікіх пляцоўках і якая, узіраючыся ў яго магутную прыгажосць, прадказвала, што абавязкова будзе зроблена так, каб крыўды, зробленыя Літве, былі сцертыя.

Трошкі пазней стаў паўсюднавядомым змест мемарандума, прапанаванага шляхтай на зацвярджэнне, у якім было выказанае жаданне аднавіць правы, апісаныя ў Літоўскім Статуце¹⁰³, стварыць нешта накшталт самакіравання, вольнага выкарыстоўвання ў школах і адміністрацыях польскай мовы і вяртання ў край усіх сканфіскаваных прадметаў, якія належалі ўніверсітэту, каб зноў аднавіць яго ў Вільні. Таксама выказвалася жаданне

ліквідацыі мяжы, якая аддзяляла Літву ад так званага Каралеўства Польскага¹⁰⁴. Хацелі пазбавіцца ад маскалёў, але не наважыліся адкрыта заядэклараваць гэтае жаданне. Хацелі самакіравання і права ўжываць польскую мову, не выказваючы патрабавання выгнання маскалёў з адміністрацыйных і навучальных устаноў разам з іх чыноўнікамі і настаўнікамі.

Жадаючы няшмат і невыразна, не мелі надзеі, што прэтэнзіі будуць цалкам зацверджаныя, разлічвалася толькі на спрыянне лёсу, бо ведалі, што прымусова гэтага не дасягнуць. Разлічвалася толькі на царскую ласку. Гэтую сітуацыю добра разумелі і маскалі, разумеючы, што няма падстаў баяцца бунту ў Літве, таму чаканыя рэформы звялі да мінімуму, увёўшы толькі выкладанне польскай мовы ў гімназіях, пакідаючы некранутай праблему далейшага існавання адміністрацыі краю. Надзея адкрыць універсітэт загінула, польская мяжа засталася закрытай, а на падставе маскоўскага права было вырашана кіраваць краем і далей. Толькі перасталі непакоіць і несумленна выпрабавваць цярпенне мірных жыхароў, задавальняючыся паборамі ад усіх і на кожным кроку для спрашчэння адміністрацыйнага рашэння бягучых спраў.

Цар пакінуў Вільню ціха і без усялякіх цырымоній, дэкларуючы права разлічваць на яго неабмежаваную дабрыню, а літоўскае грамадства паволі пераконвалася, што толькі адкрытым супрацівам можна пазбавіцца маскоўскай няволі і што розныя рэформы будуць толькі фальшам для замаскавання хвіліннай слабасці нашага ворага.

Былі арганізаваныя выдатныя забавы, ад чаго ўвесь час весяліўся цар, які адразу ж пахмурнеў пасля прачытання перададзенага яму мемурандума. Шляхецкая камісія атрымала халодны прыём, а вялікая колькасць самых ганаровых грамадзянаў, якія ўваходзілі ў яе склад, былі занесеныя ў спецыяльны спіс няміласці. Віленскі губернатар атрымаў жорсткую вымову за тое, што не змог стрымаць выступ літвінаў з бессаромнымі прэтэнзіямі і што не змог прадбачыць магчымасці канспірацыі грамадства.

Як на сёння, не маглі пабітыя маскалі далей працягваць палітыкі мікалаеўскай тыраніі і, адкладаючы на пасля, неабходнасць больш поўнай асіміляцыі Літвы, выкарысталі палітыку больш памяркоўнага кіравання ў адрозненне ад ранейшай, і гэта спыніла бесперапыннае ліццё слёз тых, каго па-варварску прыгнталі. Не маючы магчымасці атрымаць больш, трэба было цешыцца

ца хоць бы гэтай малою доляй паляпшэнняў. Усіх без выключэння ахапіла расчараванне. Цешыліся толькі зграі маскоўскіх чыноўнікаў, якія баяліся страціць цёплыя пасады, якія ў іх атрымалася захаваць і надалей.

Распачалося выкладанне польскай мовы, але толькі ў старэйшых класах гімназіі, па 2 гадзіны на тыдзень у кожным. Моладзь з вялікай радасцю пачула водгук даўно анямелай польскай мовы, але задаволіцца толькі гэтым не магла і была ўпэўненая ў адкрыцці ўніверсітэта ў Вільні. Студэнты, вымушаныя цягацца па чужых краях, вяртаючыся дамоў на канікулы з Расіі і з Захаду, абвінавачвалі старэйшае пакаленне ў тым, што яны не ўмеюць скіраваць справу так, каб аднавіць у Вільні польскую вышэйшую навучальную ўстанову.

Агульнае расчараванне спрычынілася да таго, што сыны, замест таго каб выказаць падзяку сваім бацькам за хваляванні і небяспеку, бо асмеліліся выступіць перад царом, парушылі пакой у дамах, абвінавачваючы іх у недахопе адвагі. Дробная шляхта абвінавачвала магнатаў, а мяшчанства — землеўласнікаў у недаравальнай няспрытнасці. Усе спрабавалі знайсці злачынства там, дзе ніхто ні ў чым не быў вінаваты. Усе аднолькава любілі бацькаўшчыну, але ніхто паасобку не меў моцы вызваліць край ад маскоўскай няволі, бо толькі гэта прывяло б да шчасця і задаволіла б ўсіх.

Разнастайныя рэформы, напрыклад тыя, пра якія грамадзяне пісалі ў мемарандуме, калі б і былі выкананы цалкам без зменаў, не змаглі б задаволіць жаданні Літвы. Грамадства хацела вызваліцца з суседскай вязніцы. Векавое развіццё падштурхоўвала цяперашняе пакаленне да дзейнасці, у якой ініцыятыву ўзяла ў свае рукі моладзь — як найбольш актыўная частка, а старэйшыя не хацелі стрымліваць імкненні сваіх дзяцей. Часовае паслабленне нявольніцкіх пугаў дапамагала развіццю патрыятычнай прапаганды між людзей, якая паволі вяла да выбуху паўстання ў 1863 г.

Універсітэцкая моладзь і вучні са старэйшых класаў гімназіі, рассыпаныя па ўсіх закутках краю, каб адпачыць на канікулах, выкарыстоўвалі ўвесь час для таго, каб зблізіцца з людям, каб распавесці яму пра цяперашняе становішча і грунтоўна звязаць з патрыятычнай справай, расказваючы пра небяспеку трапіць у няволю назаўсёды і абаронныя сродкі, як і пра неабходнасць выступіць супраць ворага з пачаткам паўстання.

У час выканання палявых прац, палявання і пры ўсялякіх іншых нагодах гэтая моладзь выконвала місію апосталаў, праводзячы размовы пра неабходныя рэформы і вяртанне да шчаслівых часоў адраджэння Рэчы Паспалітай Польскай, бо толькі яна магла стацца гарантыяй будучыні насельніцтва і забяспечыць грамадзянскімі правамі народ, які былі зацверджаны на варшаўскім сойме¹⁰⁵ раней, чым Вялікая Французская рэвалюцыя¹⁰⁶ змагла гэта ажыццявіць гвалтам і з вялікім праліццём крыві ў Заходняй Еўропе. Адукоўвалі літоўскі люд, які здавён быў пазбаўлены магчымасці вучыцца, пра значэнне Канстытуцыі Трэцяга мая, прынятай добраахвотна і аднагалосна польскай шляхтай. У нядзелю, калі насельніцтва навакольных вёсак збіралася на службу ў парафіяльныя касцёлы, універсітэцкая і гімназічная моладзь перамаўлялася паміж сабой па бягучых праблемах, радзячыся на конт кірунку далейшай працы. Такім чынам ствараліся парафіяльныя аб'яднанні і паступовае іх развіццё.

У наступныя гады, падчас канікулаў, моладзевая арганізацыя колькасна павялічвалася дзякуючы новым сябрам, з якіх найбольш здольныя характарам і красамоўствам станавіліся кіраўнікамі. Субардынацыя свята падтрымлівалася, бо з'яўлялася добраахвотным рашэннем.

Нашыя бацькі не хацелі нам перашкаджаць, яны мелі тыя самыя, а часта і больш экзальтаваныя пачуцці, бо ведалі, што нас нішто не стрымае адмовіцца ад распачатай справы. Мы пазбягалі ўсялякіх дэманстрацый, вырашаючы бягучыя справы дома і ў сяброў, каб не выклікаць падазрэнняў у паліцыі.

Для моладзі час канікулаў праходзіў найбольш прыемна, бо з нагоды склікання з'езда арганізоўваўся пікнік, збор грыбоў, паляванне, вечарынкi, дзе нястрымна танчылі мазурку аж да белаў раніцы і дзе водбліскі першых залётаў звязвалі моцным вузлом у адзінае цэлае многіх сябровак да будучых дзеячаў паўстання. Пры гэтым мы знаходзілі тысячы магчымасцяў наблізіцца да люду.

Маскоўскі ўрад яшчэ ні за кім не шпіёніў, а многія грамадзяне не лічылі, каб такога тыпу нявінныя забавы змаглі б прывесці ў недалёкай будучыні да сур'ёзных вынікаў.

Аж да 1858 г. і я мог браць актыўны ўдзел у пашыраным ужо руху некалькіх парафій, а асабліва ў гальшанскай, барунскай¹⁰⁷, крэўскай¹⁰⁸ і ашмянскай, супрацоўнічаючы з вялікай колькасцю знаёмых, сярод якіх да гэтай пары я памятаю імёны братоў

Янушэвічаў, Юсевічаў, Завадскіх, Ваньковіча і Свянціцкага¹⁰⁹, з якімі павінен быў развітацца, пакідаючы 7-ы клас віленскай гімназіі і адпраўляючыся вучыцца далей у Пецярбург у Вайсковае інжынернае вучылішча¹¹⁰, праз пару гадоў я вярнуўся ў Літву і ўзяў актыўны ўдзел у арганізацыі дэманстрацыі, актыўна ўдзельнічаў у дэманстрацыях 1861 г. і аб'яднаўся з вышэй названымі сябрамі.

Віленскую гімназію я пакінуў да заканчэння 7-га класа, каб выйграць час і паспець падрыхтавацца да дадатковага абавязковага экзамену ў Інжынернае вучылішча, бо дыплом аб заканчэнні гімназіі быў непатрэбны.

Пра свой побыт у гэтым вучылішчы напішу далей, а цяпер займуся дадаткам да расповеду аб часе майго побыту ў віленскай гімназіі, выкарыстоўваючы шчаслівыя абставіны, якія дазволілі мне аднавіць кантакт, даўно страчаны, са школьным сябрам вялікай вартасці п. Ізідорам Ромерам¹¹¹ з Пагрыжова¹¹².

Раздзел III.

Урыўкі з лістоў Ізыдора Ромера з дадаткам маіх заўваг

Першы ліст

(без даты) пісаўся ў месяцы жніўні 1905 г.,
наступнага зместу:

Шаноўны Пане!

Нядаўна прачытаў ў «Кур’еры літоўскім»¹¹³, які выходзіць у Вільні, што: «Прыбыў з замежжа Др Станіслаў Мінейка, сын Зыгмунта, інжынера і археолога, з мэтай пазнаёміцца са сваякамі».

Пасля мне сказалі, што ў адваката М. Венслаўскага¹¹⁴ была п. Мінейкава, іншаземка, якая дапытвалася, якім чынам яе муж зможа атрымаць дазвол на вяртанне ў край¹¹⁵. Гэтыя навіны схілілі мяне да напісання гэтых некалькіх слоў, каб дамовіцца і аднавіць нашае знаёмства; не сумняваюся, таму што ў той самы час мы вучыліся ў віленскай гімназіі, хоць і не ў адным класе, але блізка; і налічваючы ў нашым жыцці нямала агульных знаёмых, мы і самі сябе можам так называць, тым больш што не так шмат можна нас налічыць сярод жывых.

Таксама з газеты і расказаў я даведаўся, што Пан жыве ў Патрасе¹¹⁶. Наўдачу кінуў гэты ліст, без пэўнасці, ці трапіць у рукі Пана. З прычыны гэтага сумневу не буду паглыбляцца ў доўгае пісанне, а напішу ў некалькіх словах аб сваіх школьных гадах, а калі з гэтага нешта атрымацца, з ахвотай буду пісаць падрабязна.

Выдатна памятаю Пана. Мне нават падаецца, што Пан прыходзіў да старэйшага майго знаёмага, Баляслава Барэйшы, з іншымі вывучаць курс гісторыі В. Маліноўскага. Гэта адбывалася ў доме Эд. Ромера¹¹⁷ (майго сп. бацькі) на вул. Савіч.

Я быў у гімназіі ад 1856 г. да 1860 г.

Выкладчыкі:

Глушыцкі, Румбовіч, Квяткоўскі і Тышэцкі — матэматыкі; Маляховіч і Саковіч — лаціны; Маліноўскі Вячаслаў — гісторыі; Конанаў, Руцкі, Гарбачэўскі К. — географіі; Тамулевіч К. — прыроды;

Рэзо — нямецкай; Жан Д’Афрэмон — французскай; Наркевіч — права; Шлягер і Бандзкевіч — польскай; Кс. Ал. Берасневіч — рэлігіі; Крывабокаў і Лапато — бэльферы¹¹⁸; Кандзідаў — інспектар; Вінаградаў — дырэктар, пасля Траўтфетэр¹¹⁹. Нарэшце стары ахоўнік Віктар, які нас усіх трымаў пад сваім апякунчым крылом¹²⁰ і яго памочнікі, Томаш і Караль. Той апошні быў яшчэ ў мінулым годзе.

Са знаёмых пералічу ў першую чаргу некаторых са старэйшых, якія верагодней маглі быць нашымі агульнымі, пакідаючы на канец аднакласнікаў. Таму, акрамя названага Баляслава Барэйшы, былі: Гурчын Адольф, браты Сакалоўскія, Пашкоўскі В., Клячкоўскі Сатурн, Пуржышкі Авіт, Путырскі Ян, Урбановіч Аляксандр, Віткоўскі Вінцэнт, Клоост Ал., Паўловіч Людвік, Подрэз Люцыян, Барановіч Генрык¹²¹, браты Багушэвічы¹²² і іншыя, каго змог бы яшчэ ўгадаць.

Сярод тых, якія былі хіба на год старэйшыя: Здановіч Ігнацій (ніжэй яго брат Генрык)¹²³, Аскерка Уладзіслаў¹²⁴, Юрага^{125, 126} і іншыя. З аднаго класа, які мы закончылі ў 1860 г., засталася нас хіба толькі двое жывых: акрамя мяне, Станіслаў Монтвіл¹²⁷. Столькі спехам змог угадаць. Павінен яшчэ дадаць, што некаторых з пералічаных толькі сустракаў.

Пра Пана даўней шмат чуў, што былі вывезены ў Сібір¹²⁸, пасля тое, што тыя краі шчасліва пакінулі і на гэтым інфармацыя абрываўлася. Пра сябе яшчэ дадам, што я некалькі дзясяткаў гадоў сяджу на жмудскай раллі, тут перажыў цяжкія часы ціску і пераследу, у якія ўсё нашае цяперашняе пакаленне змарнела. Сёння я зусім рана зрабіўся старым, бо мне амаль 63 гады, але здароўя ўжо ў мяне няма і амаль нічога рабіць ужо не магу, жыву ўспамінамі.

Калі гэтыя словы трапяць у рукі Пана, то, калі ласка, адпішыце, сціскаю далонь Пана і застаюся ў чаканні стары знаёмы.

Ізыдор Ромер

Другі ліст

26 снежня 1905 г. старога стылю

Дарагі Зыгмунт.

Твой ліст я атрымаў напярэдадні Калядаў, у момант, калі з сямейнікамі і блізкімі, падтрымліваючы стары звычай, мы збіраліся ламаць аплаты¹²⁹ з пажаданнямі адзін аднаму і сардэчнай памяццю аб адсутных.

Дасылаю табе кавалак гэтага аплатка з літоўскай мукі, спечанага на польскім агні, з пажаданнем, каб Табе стаў суцяшэннем у смутку па радзіме, як сімвал яднання нашых думак у шанаванні і незабыўнай любові да яснай мінуўшчыны і як добрае прадказанне для нашых мараў і надзей. Па-даўнейшаму заклікаю: «Няхай жыве Польшча!»

Мой мінулы ліст, высылаючы яго на ўдачу, абапіраючыся на такія недакладныя і неакрэсленыя чуткі, якія я ўзяў з расповедаў свайго сына аб візіце Тваёй жонкі да майго сябра, шаноўнага адваката Міхала Венслаўскага, і «Літоўскі Кур'ер», зусім нават не спадзяваўся на выніковасць. Я толькі дзейнічаў па правіле — паспрабаваць.

Таму Твой адказ быў для мяне не меншым сюрпрызам, чым для Цябе, у той момант, калі Ты атрымаў мой ліст. Мне таксама прыемна, і адначасова мяне апанавала пачуцце смутку, калі некалькі разоў я перачытваў цікавыя падрабязнасці Тваіх прыгод, якія былі апісаны ў лісце, які я, паддаўшыся пачуццям, арасіў слязамі. Пасля я перачытаў яго жонцы, дзецям, і, так асвяжаючы даўнейшыя ўспаміны і знаёмствы, мы залічылі, за Тваёй згодай, Цябе і Тваю сям'ю да нашых блізкіх.

Гэта наша праца падобна на археалогію: выклікаць успаміны і карціны амаль пяцідзясяцігадовай даўніны, бо, калі не памыляюся, мы маглі бачыцца ў 1858 г., гэта значыць 47 гадоў таму. Таўкуцца думкі, успаміны, людзі, што і разабрацца ў гэтым няпроста, толькі кажуць, што «старасць жыве ўспамінамі», таму гэта раблю з сапраўднай адданасцю, а таксама з усведамленнем, што той, хто жыве, павінен атрымаць згадку, а тым, хто памёр, патрэбен успамін. Толькі б памяць магла дапамагчы.

Пастараюся ўгадаць падрабязнасці аб агульных знаёмых, сябрах, каб, Табе пераказаўшы навіны, разам з Табой адправіцца ў далёкае мінулае і аддаць даніну сяброўскаму абавязку, нагадаўшы аб жывых, успомніўшы аб памерлых. Я тут сам, відаць, набліжаюся да берагу. Хоць жа праз гэта зусім не ўздыхаю, але і не баюся.

Абдымаю Цябе ад усяго сэрца, шаноўнай Тваёй жонцы і ўсёй сям'і перадаю шчырае прывітанне і павагу ад сябе і ўсіх маіх. Сардэчныя пажаданні дасылаю Вам на пачатак Новага года.

Твой стары сябра
Ізьдор Ромер

Трэці ліст

Дня 21 студзеня / 3 лютага 1906 г.

Вяртаючыся да школьных часоў, пачынаю з некаторых прадстаўнікоў школьнай улады, наколькі пра іх засталася вядома.

Наш дырэктар, стары і суровы Вінаградаў, сям'ю ён пакінуў у Вільні. Адзін з сыноў¹³⁰, імя не памятаю, падчас самых моцных рэпрэсій быў настаўнікам у рэальным вучылішчы¹³¹, пасля да апошніх гадоў інспектарам у тым жа вучылішчы. Папракнуць яго няма за што. Наадварот, хоць ён і па паходжанні, і па перакананнях сапраўдны маскаль, меў добрую славу. Пару гадоў таму, звольніўшыся са службы, заснаваў у доме Пятрункевіча на вуліцы Віленскай прыватную класічную гімназію з правамі¹³², у якой без усялякага прыспешвання, адразу пасля маніфеста¹³³, па асабістай ініцыятыве і за свой кошт увёў выкладанне польскай мовы. Таксама ён быў выбраны гарадскім саветнікам. Цалкам магчыма, што вучыўся з Табой разам альбо быў трошкі старэйшым.

Дзядок Румбовіч, матэматык, у мяне ён ужо толькі прымаў экзамен, лекцыі яго я ўжо не слухаў. Яго перавялі ў Коўна¹³⁴ на пасаду дырэктара жаночай гімназіі. Яшчэ там бываў у яго доме ў 1863 і 1864 г. З яго сыноў, Густаў, старэйшы, мог бы быць тваім равеснікам альбо на нейкі год маладзейшым. Пасля заканчэння школы паступіў у Марское вучылішча¹³⁵, стаў афіцэрам. Бачыў яго, калі ён вярнуўся з кругасветнай экспедыцыі, у якую быў залічаны і з якой мне прывёз арыгінальную цыгару з Манільскіх выспаў¹³⁶. Памёр маладым. Малодшы, Генрык, скончыў гімназію пасля мяне, пасля матэматычнае аддзяленне. Працаваў у Вільні ў маёмасным праўленні князя Вітгенштэйна, пасля заснаваў сваё бухгалтарскае бюро. Яго ведалі і паважалі, ён памёр год таму.

Прафесар Малаховіч, лаціна, памёр у Вільні, пакінуў сына Аляксандра, які быў маім аднакласнікам. Ён закончыў юрыдычны факультэт і апошнім часам быў у Рызе¹³⁷ адвакатам, карыстаўся павагай і добрай славай. З ім у мяне не атрымалася сустрэцца.

Прафесар Гарбачэўскі Караль¹³⁸, географ. Атрымаўшы адстаўку, меў прыватную пасаду ў адміністрацыі Пуслоўскіх¹³⁹ і там скончыў сваё жыццё.

Прафесар Квяткоўскі Уладзіслаў, матэматык. Выхаванец яшчэ крожскіх школ¹⁴⁰. Быў арыштаваны ў Вільні ў 1863 г. і высланы на

выгнанне, праз некалькі гадоў вярнуўся і меў пасаду настаўніка ў доме князя Любецкага¹⁴¹, які пасля адпаведнай падрыхтоўкі яго сыноў прызначыў яму пажыццёвую пенсію. Пасяліўся ў Вільні ў доме Л[а?]скага і, нягледзячы на тое што саслеп, працаваў далей, настаўнічаў і па памяці рыхтаваў вучняў да V класа. Я наведваў яго ў гэтым доме, дзе жыў таксама і яго крожскі сябра, настаўнік малявання Ян Зянкевіч¹⁴², глухі як пень. Можаш сабе ўявіць, як гэта выглядала, калі я сядзеў паміж сваімі двума настаўнікамі, з якіх адзін сляпы, другі глухі. Вечны ім спакой, памерлі. Квяткоўскі не быў добрым прафесарам, але выключным быў чалавекам.

Прафесар Тамулевіч Каятан, прыродазнаўца. Пасля таго як я пакінуў гімназію, стаў інспектарам, пасля перавёўся ў Адэсу¹⁴³, верагодна, там і памёр. Тамулевіч пакінуў трох братоў і сястру, п. Анэлю, прыватную настаўніцу. Адзін з братоў служыў у Коўне ў акрузе шляхоў зносін. Не ведаю, што здарылася з Эдвардам. Малодшы брат Ясь¹⁴⁴, вясёлы, свавольны хлопчык; калі Ты вучыўся, яго яшчэ не было, калі я скончыў гімназію, ён быў у першым класе, і таму яго амаль не памятаю. Ён з таго ж выпуску, што і Заны, сыны Томаша і Брыгіты Свентаржэцкай: Віктар, Абдон і Клеменс¹⁴⁵, Монтвіл Вінцэнты, абодва Гулевічы: Уладзіслаў і Стэфан¹⁴⁶. Пасля таго як скончыў школу, недзе выехаў, мабыць у Сібір, і вестак пра яго няма.

Прафесар Маліноўскі Вячаслаў, гісторык. Суворы і патрабавальны, але ён добра і прыгожа выкладаў свой прадмет, разам з намі пакідаў віленскую гімназію, ён перайшоў на вышэйшую пасаду ў маскоўскай акрузе. Развітанне добра яго настроіла да нас, і на апошнім экзамене шчодра раздаваў пяцёркі. Развіталіся мы з ім урачыста, на памяць падаравалі яму «Гісторыю Польскай Кароны» Карановіча¹⁴⁷, падпісаную ўсімі выпускнікамі, а прысвятчэнне ад нас прыгожым вершам напісаў святой памяці Людвік Кандратовіч (Ул. Сыракомля).

Прафесар здзівіўся, калі не знайшоў сярод подпісаў імя добрага вучня Мікалая Зіміна¹⁴⁸; ён у нас пра гэта запытаў і абурыўся, калі мы яму растлумачылі, што Зімін адмовіўся падпісвацца, а таксама ўдзельнічаць у складцы з прычыны зместу кнігі, якую збіраліся дарыць. У мяне застаўся чыста і прыгожа перапісаны Бал. Барэйшам трохгадовы курс Маліноўскага па сусветнай гісторыі, які разам пісалі і выпраўлялі на вуліцы Савіч.

Нічога не ведаю пра Кандзідава, Шэвехава, Наркевіча, Глушыцкага, Расэна д'Афрэмона, Тышэцкага і бэльферах Крывабокаве і Лапаце.

Нашым школьным капеланам, як памятаеш, быў святой памяці Аляксандр Казімір Берасневіч, былы рэктар семінарыі ў Ворнях, з прычыны палітычнай ненадзейнасці пераведзены ў Вільню амаль у выгнанне. Ксёндз біскуп Жылінскі¹⁴⁹ (Віленскі) зрабіў яго нашым капеланам. У 1860 г. ці ў 1861 быў выкліканы ў Пецярбург на пасаду рэктара Духоўнай Акадэміі, атрымаў сан біскупа (*in partibus*)¹⁵⁰, вярнуўся ў край на пасаду суфрагана¹⁵¹ жмудскага пры біскупе Мацею Валанчэўскім, пасля смерці якога некалькі гадоў кіраваў жмудскай епархіяй. Нарэшце быў пераведзены ў біскупства Куяўска-Калішскае, пераехаў у Влацлавак, дзе доўга яшчэ заставаўся. Слабы здароўем, у сталым узросце кінуў усё і вярнуўся на Жмудзь, дзе пасяліўся ў сваякоў, дзе з годнасцю і памёр.

З яго постацю звязана найбольш успамінаў з майго дзяцінства і маладосці. Пра яго таксама, як свайго самага даўняга настаўніка, якому шмат чым абавязаны, найбольшую памяць у сваім сэрцы захоўваю. Ён быў сардэчным сябрам святой памяці маіх бацькоў. Я слухаў яго лекцыі на прыватных занятках, яшчэ перад паступленнем у школу. Калі нас аддалі ў гімназію, ён усю зіму жыў у нашай вучнёўскай кватэры, апякаючы мяне і майго стрыечнага брата. Пасля таго як я ажаніўся, быў у яго ў Коўне частым госцем і ў сябе на вёсцы ў Пагрыжове меў гонар яго прымаць як біскупа падчас аб'езду епархіі. Я наведваў Куяўска-Калішскага біскупа ў Влацлаўку, і ён у мяне бываў, калі я жыў у Варшаве. Ён жа ў 1878 г. майго святой памяці бацьку перад смерцю паспавядаў і прычасціў і нарэшце маю сястру Эльжбету, самую малодшую з нас, у віленскім касцёле Св. Яна вянчаў. Божа, свяці яго душу.

На ім хачу скончыць¹⁵² успаміны пра нашых настаўнікаў, з якіх нікога ў жывых ужо няма.

Павінен яшчэ нагадаць пра асобу, шырокавядомую выхаванцам віленскай гімназіі. Віктар Янкоўскі, прэфект ахоўнікаў, які сачыў за парадкам і сваёй левай рукой рабіў балючыя хрысціны, многія пакаленні як да нас, так і пасля нас ён выхаваў. Працяглы час пасля маёй жаніцбы я наведваў яго, прынамсі раз на год, нёс неабходную даніну (рубельчык), якая яму і не была патрэбнай, бо быў у годным дастатку, але клаў у сваю каліту, паважаючы

памяць і традыцыі. Памяць ён захаваў выключную. Памятаў імёны і прозвішчы ўсіх сваіх выхаванцаў за перыяд сваёй шматгадовай службы і на «ты» называць не пераставаў, хоць бы і з сенатарам размаўляў. Ён праводзіў мяне па нашых школьных калідорах, паказваў, крытыкуючы пераробкі, жаліўся на непавагу да архіваў, калекцый, святынь, а ў канцы азірнуўся, ці хто чужы не слухае, «цьфу — кажа — запаскудзілі тут усё, у актавых залах парабілі цэрквы і справаславілі». І тыя на Росе¹⁵³.

Гады тры таму зайшоў я ў касцёл Св. Яна недзе сярод дня і, сеўшы на лаўцы, пачаў узірацца ў тыя месцы, куды мы строём хадзілі на вучнёўскую імшу і дзе на святы бралі ў ёй удзел, і, апусціўшыся думкамі ў мінулае, я жыў успамінамі. Калі так сядзеў, маю ўвагу прыцягнуў згорблены дзядок, які стаяў на каленах і маліўся ўбаку ўжо апусцелага касцёла, ён быў лысы як калена, а яго вопратка і фігура мне кагосьці нагадвалі. На ім быў чысты мундзір з блакітным каўняром¹⁵⁴, у нязграбных белых пальчатках, гэты дзядуля старанна маліўся па малітоўніку.

Наблізіўшыся, зазірнуў збоку і, убачыўшы вялікі нос, адразу пазнаў старога Тамаша. Дачакаўшыся, калі ён скончыць маліцца і будзе выходзіць з касцёла, накіраваўся да яго, сунуў у руку рубельчык, кажу: «Як вашыя справы, Тамаш?» Ён падняў на мяне вочы, праз імгненне мяне пазнаў і назваў мяне па імені. Ужо быў вызвалены ад працы, на якой быў некалькі дзясяткаў гадоў. У яго была нейкая кватэра ў мураваным доме і пажыццёвая пенсія, прызначаная з удзячнасці кіраўніцтвам акругі. Ён мне яшчэ нешта распавядаў, забыттваючыся ва ўспамінах. Ён быў апошнім. Больш яго я не бачыў. Ён, відаць, памёр пару гадоў таму.

У нашых школьных сценах я быў пару разоў, тады, калі мой сын Яўгеніюш быў вучнем II віленскай гімназіі¹⁵⁵. Яна знаходзілася ў будынку, дзе ў нашыя часы была пяцігадовая школа, з жоўтымі кантамі каля шапак, якія мы называлі струкамі альбо кіямі. Ніякага знаку ці падабенства не засталася ў сценах і падворках. Перароблена, перабудавана, каб сцерці ўсе сляды мінулага,¹⁵⁶ якія нагадвалі б і пра каталіцкі, і пра польскі характар.

Першы падворак мураваным плотам быў аддзелены ад касцёла, каб адразу ў святыню нельга было ўвайсці. Унутраныя камунікацыі падворку, а таксама і пераходы праз калідор былі замкнутыя. Фігура Божай Маці ў першым падворку знята. Астранамічная аб-

серваторыя была знішчаная пад прэтэкстам пажару, а каштоўныя тэлескопы, відаць, вывезлі. Таксама знялі звон з гадзіннікавай вежы, які на працягу столькіх гадоў клікаў нас у школу, а добрае вучнёўскае вуха магло яго адрозніць ад галасоў іншых званоў.

Памятаеш мармуровую шыльду ў VII класе, на якой залатымі літарамі ўпісвалі тых, хто на апошнім экзамене атрымліваў залаты медаль? Яе выцягнулі і сцерлі ў парашок (мне расказваў Віктар), каб і следу ад яе не засталася. Яна аказалася нядобранадзейнай. На ёй было ўпісана прозвішча Ігнація Здановіча, сына прафесара гісторыі Аляксандра¹⁵⁷, якога ў 1863 г. павесілі ў Вільні. Ён павінен быў закончыць гімназію на год раней за Цябе.

Вучнёўскую імшу адмянілі, але затое ў даўнейшай актавай залі была зробленая хатняя праваслаўная царква для вучняў. Інтэрнаты і тры аддзяленні кватэр ліквідаваныя. Застаўся толькі адзін інтэрнат насупраць касцёла Св. Міхала¹⁵⁸. Там таксама нямала адпаведных зменаў адбылося.

Таксама зніклі бабулькі, якія стаялі каля брамы і прадавалі пончыкі і пернікі, дзякуючы якім нашыя вучнёўскія живоцікі маглі за пару грошай заспакоіць голад перад абедам. Яны прапа-ноўвалі нам пончыкі, напалеоны, і, на вялікую радасць, у бабuleк знаходзіліся і торуньскія пернікі¹⁵⁹.

Насупраць званіцы Святога Яна яшчэ з універсітэцкіх часоў знаходзілася кавярня з уваходам праз браму, п. Гарэцкай. Кавярня была вельмі сціплая. У першым пакоі, на нейкім каміне, увесь час варылася у гліняных рондалях кава і гарбата, у другім пакоі стаяў бильярд, які быў зроблены хіба яшчэ ў XVIII ст. На другім баку ў прыватным пакоі п. Гарэцкай быў прытулак для вучняў, якім, зразумела, уваход у кавярню быў забаронены. Там бывалі нашыя прафесары, а акрамя гэтага, кавярня мела прывілей у тым, што там збіралася ўсё віленскае грамадства з гэтай вуліцы.

Ужо не памятаю такіх Крышталевічаў¹⁶⁰ і іншых, пра якіх па ўніверсітэцкай традыцыі нам былі пераказаныя анекдатычныя аповеды, але ўсе тады ведалі дзядка Караля Пянькоўскага, нібы настаўніка музыкі, ён трошкі, падаецца, быў з бізкімі, які хадзіў па вуліцах у настаўніцкім віцмундзіры і кароткім плашчы з пелярынай альбо сядзеў у Гарэцкай, прадаючы «полькі» (ноты) свайго сачынення па 20 кап. Мне расказвалі, што калі Пянькоўскі памёр, то пакінуў завяшчанне, паводле якога 300 р. срэбрам у манетах

па 20 капеек перадавалася на рэстаўрацыю нядаўна вернутага пост-місіянерскага касцёла на Гары Збаўцы на вуліцы Субач¹⁶¹, якую ў часы Мураўёва перайменавалі, зрабіўшы з Субач — Сабачую.

Больш за дзесяць гадоў таму памерла бабулька Гарэцкая, а кавярня знікла, саступаючы месца сучасным гастранамічным установам з больш прывабным выглядам, але не з такой смачнай кавай і бабкай. Дом набыў вельмі паважаны грамадзянін, п. Баляслаў Русецкі¹⁶², знакаміты дзеяч культуры і мастак, сын мастака Канстанцыя¹⁶³, вучня Рустэма¹⁶⁴, часоў Віленскага ўніверсітэта. Месца кавярні, са змененым уваходам, цяпер займае кнігарня п. Макоўскага¹⁶⁵.

Запісваю для ўспаміну.

Зразумела павінна было знікнуць усё, што ўваходзіла ў дысананс з развіццём сучаснай культуры, саступаючы месца абсталяванням больш цывілізаваным. Але не трэба нават ставіць пытанне, ці змяніліся адносіны ў лепшы бок.

Лёгка, сяброўскія, даверлівыя, даўнейшыя адносіны з настаўнікамі таксама павінны быць залічанымі да ўспамінаў. Мы, не звяртаючы ўвагі на некаторыя выпадкі, бачылі ў настаўніку часцей сябра, доўгі час пасля заканчэння школы, захоўваючы пачуцце ўдзячнасці; калі адбываліся змены і настаўнік становіўся чыноўнікам, ніякага маральнага абавязку ў адносінах да яго не маючы, становіўся ворагам і пераследчыкам.

Нас шчыра сек Віктар, з левай рукі, у класе для праваслаўных¹⁶⁶, пасля чаго надыходзіла сапраўднае раскаянне і выпраўленне; калі фізічнае пакаранне адмянілі¹⁶⁷, за дробныя правіны ці свавольствы хлопца выганялі са школы, караючы такім чынам бацькоў, ці пастаўленая тройка па паводзінах пазбаўляла яго магчымасці пераходу ў наступны клас. Некалі такую тройку атрымаў мой сын Яўгеніюш і яго не дапусцілі да экзамену за тое, што на вуліцы размаўляў па-польску з сябрам, гэта ўсё падслухала жонка пана дырэктара, не шкадуючы сваіх шпіёнскіх высілкаў і адсочвання прозвішчаў такіх небяспечных злачынцаў. Не жадаючы кланяцца і прасіць, я завёз хлопца ў Рыгу і ўладкаваў у нямецкую школу. Словам, да гэтай пары, нягледзячы на маніфесты і праведзеную школьную рэформу¹⁶⁸, ані кроплі падабенства не мае з нашымі, добрай памяці віленскімі школамі.

Не магу супраціўляцца жаданню нагадаць Табе пра «стыпендыята» (сабаку). Калі Ты забыў, што за ён? Калі цар наведваў нашу

гімназію, здарылася прыгода. Пад колы царскага экіпажа трапіў сабака, пярэсты дварняк, і зламала яму лапу. Нібы цар расчуліўся і прызначыў нейкую суму на лячэнне і пажыццёвае ўтрыманне шчаслівага абранніка лёсу. Фактам застаецца тое, што адзін з нашых ахоўнікаў прызначаныя грошы атрымліваў, а сабака стала пасяліўся ў нашым школьным двары, быў намі кормлены і пешчаны, ён стаў верным сябрам школьнай моладзі і, доўгія гады трымаючы здабытую пасаду, быў паўсюдна вядомы пад мянушкай «стыпендыят».

Дачакаліся мы даўжэйшых дзён, а лагодная зіма гэтага года шчодро адорваючы нас сонечнымі промнямі, робіць уражанне набліжэння вясны. Гляджу праз акно на Божы свет, уцягваючы жыватворнае паветра¹⁶⁹, якім так добра дыхаць, не выходзячы туды на працягу двух месяцаў. Жонка мяне ўтаворвае разам з доктарам паехаць у Мантро¹⁷⁰ ў Швейцарыю, дзе горнае паветра прыносіць мне надзвычайную палёгку. Але, відаць, не рашуся на гэтае падарожжа.

На сёння з Табой развітваюся, дарагі Зыгмунт, сардэчна абдымаю Цябе і прашу, калі ласка, перадай прывітанне Сваёй жонцы і сям'і ад мяне, маёй жонкі і дзяцей.

Твой Іздор Ромер

Чацвёрты ліст

22 лютага / 7 сакавіка 1906 г.

Дарагі Зыгмунт!

Доўга не было ад мяне лістоў. Не было настрою, відаць, з-за дрэннага здароўя. Ніякіх зменаў не адбылося, але жыццё ў ізаляцыі і ў прымусовой бяздзейнасці мяне засмучае, робіць абыякавым і апатычным да ўсяго навакольнага.

Твой ліст да гэтай пары нашу з сабой, часта перачытваю, заўсёды з непараўнальным задавальненнем, і дзецям расказваю падрабязнасці Твайго такога незвычайнага лёсу.

У сваю чаргу, у сваім адказе да гэтай пары амаль не закрануў нашай галоўнай тэмы, гэта значыць пошуку нашых агульных знаёмых. Малодшым звычайна найбольш запамінаюцца старэйшыя, таму я ўзгадваю цяперашніх, за мяне старэйшых на год ці два, альбо толькі тых, якіх у мяне атрымалася дагнаць. Сваіх з аднаго

класа, яны былі меншыя, не ведаю, альбо не памятаю, бо не маю цяпер з імі кантакту.

Мінулы ліст прысвяціў успамінам аб самой школе і нашых настаўніках, якія ўжо ўсе, напэўна, спяць у магілах.

Пачынаю ад Баляслава Барэйшы, пра якога мы ўжо ўзгадвалі ў лістах. Калі я быў яшчэ ў IV класе і пры святой памяці Берасневічу, Барэйша жыві з намі на вуліцы Савіч, у доме майго святой памяці бацькі, і быў маім рэпетытарам. Паміж намі завязалася цеснае сяброўства, якое вытрымала ўсе школьныя гады, а пасля мы з Барэйшам перапісваліся ад моманту, калі ён быў у Дэрпце, да часу, калі ён пакінуў Дэрпт і распачаліся дэманстрацыі.

Шмат атрымліваў ад яго цікавых лістоў і вялікую колькасць вершаў, якія мне дасылаў. Дакладна ведаю толькі тое, што маю яго рукой пісаны курс гісторыі Маліноўскага, але не магу ўзгадаць, што здарылася з лістамі і вершамі. Ён быў дэлегаваны ад калектыву польскіх студэнтаў да варшаўскіх таварышаў, верагодна, у 1861 г., і калі разам з іншымі дэлегатамі ён вярнуўся, то быў выгнаны ўладамі ўніверсітэта. Падрабязнасці гэтыя я ўзгадваю па аповедах, так іх Табе і перадаю, таму не адказваю за праўдзівасць.

Пасля я чуў, што ён, не скончыўшы ўніверсітэт, паступіў на дзяржаўную службу, здаецца, недзе быў нават следчым, ажаніўся з бурлачкай¹⁷¹ і канчаткова спісаў¹⁷². Ён знік, і з той пары пра яго я не чуў.

Ці ўспамінаеш пра Радзівілаў. Гэта былі два старэйшыя сыны святой памяці князя Канстанціна¹⁷³ ад Адэлі Карніцкай — Мікалай¹⁷⁴ і Мацей. Абодва былі старэйшыя за мяне, але вучыліся ў школе аж на два класы меней, жылі яны асобна з прыстаўленым да іх апекуном. Мікалай па прыродзе быў спрытны, да навукі не хіліўся, па ўзросце таксама не адпавядаў III класу, у які быў залічаны. Улады і настаўнікі ставіліся да яго па-сяброўску палажліва, калі яго апытвалі, ён прапаноўваў настаўніку табакі і пачынаў распавядаць пра прыгоды з паляванняў. Закінуў далейшую вучобу ў школе і дастаткова доўга пасля жыві з бацькамі, добра быў вядомы ў віленскім грамадстве. Ажаніўся з Беніслаўскай, дачкой Тэафіла, асеў у маэнтку жонкі, у Быкаве, на польскіх інфлянтах¹⁷⁵, там і скончыў жыццё, скараціўшы яго сабе празмерным ужываннем алкаголю. Добры гэта быў чалавек і прыемны, калі быў цвярозы. Змарнеў.

Мацей¹⁷⁶, перад сканчэннем школы, далей паехаў вучыцца ў Маскву. На нашым сяброўскім гарызонце з'явіўся толькі пасля паўстання, прыняў на сябе кіраванне бацькоўскай маёмасцю — Тавянамі ў Вількамірскім¹⁷⁷ і Паланэчкай ў Мінскім¹⁷⁸. Здольны па прыродзе і адукаваны, працавіты і лёгкі ў сяброўскіх зносінах, за кароткі час не толькі палепшыў справы блізкіх, але прыняў кіраванне ўсёй маёмасцю Радзівілаў і веў справы з найлепшым вынікам. Такім чынам, значна павялічваючы свой прыбытак, прынёс сям'і шмат грошай і значна спрычыніўся да ўмацавання іх пазіцый.

З малодшых братоў Караль¹⁷⁹, быў жанаты з гр. Плятэроўнай, дачкой Цэзарыя, эмігранта, асеў у Тавянах; Канстанцін¹⁸⁰, быў жанаты з паннай Бланс, жыве ў Францыі; нарэшце, Дамінік¹⁸¹, ажаніўся з нейкай гішпанкай, асеў у набытых сабе Баліцах пад Кракавам¹⁸² на тэрыторыі, захопленай Аўстрыяй.

Сам кн. Мацей ажаніўся з гр. Красінскай, у пасаг ад яе атрымаў Зэгжэ пад Варшавай¹⁸³, там пачаў жыць і пераважна стаў жыхаром Каралеўства. Саступіў правы на Зэгжэ за вялікую кампенсацыю падчас фартыфікавання Варшавы. У іх шмат дзяцей. Адзін з сыноў, князь Мацей-малодшы¹⁸⁴, ажаніўся з гр. Патоцкай з Крэшоўіц і жыве ў яе сташкоўскіх уладаннях¹⁸⁵. Кн. Мацей-старэйшы стала жыве ў Варшаве, трымаецца добра і ў грамадскім жыцці да гэтай пары бярэ актыўны ўдзел. Я рэдка яго сустракаю, але добра яго ведаю і цяну як сумленнага чалавека, нягледзячы на тое што можна ў ім разпазнаць старанна хаваную панскую ганарлівасць, якая ледзьве дазваляе яму калі-нікалі мець зносіны, як з ласкі, са звычайнымі смяротнымі.

З дачок кн. Канстанціна адна была за Святаполкам-Завадскім¹⁸⁶ з Мінскай губерні, другая — за Дэмбоўскім¹⁸⁷ з Галіцыі, трэцяя¹⁸⁸ засталася паннай. З гэтай галіны Радзівілаўскага дому ў нашай літоўскай правінцыі застаўся толькі малады кн. Канстанцін¹⁸⁹, сын Караля ад Плятэроўны ў Тавянах. Сядзіць у вёсцы, адданы гаспадарцы, а яшчэ больш, здаецца, паляванню, якое бязмежна любіць і ставіцца да яго, як у даўнія часы, нешта накшталт як Войскі ў «Пане Тадэвушу» Міцкевіча. Выключны стралец. Я столькі ведаю пра яго. Узростам блізкі да маіх дзяцей, яны добра знаёмыя з Яўгеніюшам і маім зяцем Вірыёнам¹⁹⁰.

Гірдовыны з ліку тых сяброў, з якімі адносіны захаваліся і дзякуючы Богу да гэтай пары захоўваюцца. Міхал Гірдовын¹⁹¹ не пад

Вільняй, а на Жмудзі ў некалькіх мілях ад мяне стала жыве ў маёнтку сваёй жонкі Кучэўскай. Не ведаю, ці Міхал закончыў Інстытут вайсковых інжынераў¹⁹². Пасля школы першы раз сустрэўся з ім у 1864 г. у Дубелне¹⁹³ пад Рыгай на марскіх ваннах. Я там быў з бацькамі, а Міхал праводзіў канікулы.

Кінуўшы сваю прафесію, падаўся за мяжу і пачаў атрымліваць сельска-гаспадарчую адукацыю, пасля стаў прафесарам сельскай гаспадаркі ў жабікоўскай сельскагаспадарчай школе ў Пазнанскім¹⁹⁴. Там спецыяльна пачаў вывучаць пчальярства, напісаў «Анатомію і фізіялогію пчалы»¹⁹⁵, праца вядомая і ацэненая ў навуковым свеце, а выдадзена ў Парыжы за сродкі Ротшыльда¹⁹⁶.

Таксама напісаў падручнік па пчальярстве, які быў перакладзены на нямецкую, французскую і ангельскую мовы і рэкамендаваны для элементарных школ.

Пасля ліквідацыі прускім урадам жабікоўскай школы, якую палічылі цэнтрам антыдзяржаўнай агітацыі, Міхал Гірדвойн, падаўшыся далей на захад, працаваў у Парыжы і Лондане, спецыяльна вывучаючы іхтыялогію. Мне здаецца, што ў сямідзясятых гады расійскі ўрад, шукаючы спецыяліста па іхтыялогіі, з мэтай урэгулявання рыбнай гаспадаркі ў водах сібірскіх рэк, звярнуўся да аднаго з найбольш знакамітых спецыялістаў у гэтай галіне ў Лондане, які ў сваім адказе параіў Міхала Гірדвойна ў самых хвалебных формах. У выніку гэтага Міхал атрымаў запрашэнне ў Пецярбург і прапанову добрай пасады, якую ўсё ж настала не прыняў, пражучы выкарыстоўваць свае таленты на радзіме. Прыкладна ў той жа час на адной з сельскагаспадарчых выстаў у Шаўлях¹⁹⁷ пры дапамозе гр. Мікалая Зубава¹⁹⁸ зрабіў прыгожы інкубатар для ласасёвых і багатую выставу рыбацкіх прыстасаванняў нашага краю. Тлумачэнні, якія можна было, хутчэй, назваць лекцыямі, якія на працягу ўсёй выставы даваў па-польску і руску, былі незвычайна цікавымі, прыцягваючы натоўпы слухачоў.

З той пары Гірדвойн, зняўшыся выключна рыбаводствам, стала пасяліўся ў Варшаве. У сваю чаргу, працаваў ва ўсіх правінцыях даўнейшай Польшчы, ад Балтыкі да Чорнага Мора. Там заснаваў вустрычную ферму і гаспадарку з сажалкамі для карпаў, даследаваў розныя азёры, апрацоўваў планы гаспадаркі. Работы меў шмат, незвычайную заўзятасць і паўсюднае прызнанне. Багацця на гэтым не зарабіў, бо быў чалавекам, які да матэрыяльнага ставіўся абьякава, быў адданы і кіраваўся ідэяй боскай любові, бацькаўшчыны

і добра для грамадства. Ён быў падобны на нейкага нерэальнага чалавека, бо такіх людзей я не сустракаў, але такім яго ведаю і такім ён з'яўляецца.

Гэты чалавек надзелены хрысціянскай чысцінёй, незвычайнымі ведамі і гарачай любоўю да свайго краю. Яму не хапае чужоўнай практычнасці, а тое, што яго найбліжэйшае атачэнне не здольнае ўзняцца на вышыню яго духу, становіцца прычынай таго, што сучаснікі належным чынам ацаніць яго не змогуць. Тыя, хто добра яго ведае, ставяцца да яго як да героя. Але разам з ім можна толькі маліцца і працаваць; сябраваць з ім па-нашаму, так, як звычайныя смяротныя, — цяжка. Яго палічаць занудай, з чым спрачацца не буду, тыя, у каго не атрымаецца яго зразумець.

Нягледзячы на завал працы, яшчэ знайшоў час, каб дагадзіць сваім жаданням і ажыццявіць свае намеры развесці ў нашых найбуйнейшых рэках — Заходняй Дзвіне, Віліі, Нёмане і Вісле — найбольш высакародныя віды рыб. Для гэтага ён паехаў на Волгу, а можа, і на больш далёкія сібірскія рэкі і з вялікай стараннасцю і клопатам вёз адтуль жывую сцерлядзь, кормячы і змяняючы ў дарозе ваду, каб яе ў патрэбнай колькасці і выглядзе выпусціць у пералічаных вышэй рэках. Гэты ўчынак сапраўднага грамадзяніна быў ацэнены ўладамі, якія ў час яго пераезду дапамагалі яму. А рыб у ваду запускалі ўрачыста, у прысутнасці ўлад і губернатара.

Калі я жыў у Варшаве ў сямідзясятых гадах, там узнікла Таварыства рыбаводства з мэтай эксплуатацыі інкубатора па вывядзенні стронгі і ласасёвых рыб у Залатым Патоку¹⁹⁹ гр. Рачынскіх, заснаванага М. Гірдоўнама. Прадпрыемства было ў вельмі добрых умовах, з пункту гледжання мясцовасці, якасці вады і г. д., але аказалася, што ўмовы гандлю былі неадпаведнымі, асабліва з прычыны дрэннай камунікацыі. На месцы на дарагіх рыб пакупнікоў не было, а далікатныя стронгі далёкай дарогі не вытрымліваюць. Пры гэтым прадпрыемства паглынула адносна вялікі капітал і давала слабыя працэнты, што зрабілася прычынай выплаты такой самай сумы гаспадарам Патоку з саступкамі. Я пасля выбараў трапіў у кіраўніцтва гэтага таварыства і сябраваў з Гірдоўнама гады чатыры.

Старшынёй быў п. Адам Пжаноўскі²⁰⁰, з Люблінскага, не тэхнік, але непараўнальна ашчадны і практычны. Што тычыцца Гірдоўна, пры яго глыбокіх ведах, а можа, менавіта праз гэта гандлёвыя і фінансавыя справы прадпрыемства не раз правальваліся, што не

гарманізавала з практычнасцю Пжаноўскага і стала прычынай выхаду з кіраўніцтва пасля продажу Залатога Патоку.

Далей таварыства, да тэрміну заканчэння кантракту, вяло гаспадарку за свой кошт з сажалкамі для кармаў Эдварда Жултоўскага ў Коцку²⁰¹ і пані Вясловай у Жыжыне²⁰². Гірдвойн праз нейкі час пакінуў Варшаву, пасяліўся ў Жмудзі ў маёнтку сваёй жонкі — Ішліны²⁰³, адкуль часта падарожнічае па ўсёй заходняй і паўднёвай частцы Расіі, працуючы па сваёй спецыяльнасці. Не ведаю, на колькі вялікая яго сям'я. Але дзеці ўжо выраслі, а адзін з сыноў²⁰⁴ ужо амаль атрымаў медыцынскую адукацыю. Я рэдка з ім сустракаюся, бо ён амаль заўсёды ў падарожжах.

Яго малодшы брат Казімір²⁰⁵ таксама вучыўся ў Вайсковым інжынерным вучылішчы, і там яго засталі палітычныя хваляванні. Ён быў арыштаваны, разжалаваны ў салдаты і адпраўлены, здаецца, у арэнбургскія лінейныя батальёны. Даслужыўшыся да звальнення, а можа, да павышэння паказаўся на момант у краі, здаецца, у сямідзясятых. Пасля жыў за мяжой, таксама аддаючыся цалкам сельскай гаспадарцы. Урэшце ў васьмідзясятых гады сустрэўся з ім у Варшаве, дзе ён ажаніўся і стала жыву. Пасля нейкі час ён жыў у Троках²⁰⁶, дзе разам з братам Міхалам і адвакатам Дамінікам Бацярскім²⁰⁷ арандаваў Троцкае возера²⁰⁸. Цяпер стала жыве ў Вільні. Ён інжынер сельскай гаспадаркі, найчасцей выконвае працы па мільярацыі і дрэнажу палёў, а таксама па арашэнні лугоў.

Абодва Гірдвойны людзі неверагодна сціплыя, якія не любяць быць навідавоку і рэдка бываюць на людзях. Да іх характарыстыкі магу дадаць, што яны старанныя, адданыя католікі, добрыя палякі са шляхетнай душой і непараўнальна працавітыя. Каб такіх, як яны, было болей. Калі я не памыляюся, цяперашняе пакаленне іх не можа ацаніць належным чынам. Але я ўпэўнены, што іх ацэняць нашчадкі, бо яны павінны пакінуць нямала карыснага плёну ад сваёй працы.

Пяты ліст

Сакавіка 4/17 дня 1906 г.

Зноў нейкі час не пісаў, бо здароўе і сілы не змяняюцца на лепшае, да іх і настрой дапасуецца. Нецярпліва чакаю якога-небудзь знаку ад Цябе, што Ты жывы, каб быць упэўненым, што лісты

ідуць, даходзяць і завязаныя адносіны існуюць. Я даслаў Табе ўжо тры доўгія лісты і яшчэ не ведаю, ці Ты іх атрымаў.

Пачынаецца вясна, але неахвотна. Здаецца, птушкі ўжо ляцелі на поўнач, але захопленыя знянацку маразамі гусі вярталіся, шукаючы вады, не пакрытай ільдом. Жаваранак таксама заспяваў, і, здаецца, з'явілася чайка. Але палі да гэтай пары пакрыты снегам, а ноччу пякуць марозікі. Толькі рэкі, якія цякуць, разводзе, дрэнныя дарогі і ўскладненая камунікацыя з'яўляюцца беспамылковымі прыкметамі таго, што хутка з'явіцца бацянабшарнік, арыстакрат, каб сваё цела адкарміць літоўскімі жабамі. Сёння ў нас быў першы сапраўдны сонечны дзень і без ветру. За ўсім гэтым я назіраю праз акно. Уздыхаю па паветры, але ім тут дыхаць не магу²⁰⁹.

Перад гэтым скончыў расповед пра Гірדвойнаў. Курневіча Ігнація²¹⁰, пра якога Ты ўзгадаў, не ведаў. Я ўзгадаваў Тэадора Ваньковіча і тое ведаў, што ён з'яўляецца мужам прыгажуні Ванды Купсцёўны²¹¹, сям'ю якой я добра ведаў. Толькі я не ведаў, што ён ужо пенсіянер і жыве ў Канстанцінопалі.

Са свайго боку, магу ўгадаць трохкі старэйшых знаёмых, пра якіх хачу падзяліцца інфармацыяй з Табой. У папярэднім лісце ўзгадаў Табе пра Ігнація Здановіча, сына прафесара гісторыі Аляксандра, які, скончыўшы гімназію ў Вільні, працягваў вучыцца ў Пецярбургскім універсітэце. У мураўёўскія часы ў Вільні быў асуджаны на смерць і павешаны за віны — па паданні — іншых, тых, каго не хацеў выдаць, і ўсё браў на сябе. Пасля яго засталася брашурка, якую ён напісаў пра віленскіх філарэтаў, яна была выдадзеная за мяжой у «Бібліятэцы Мурашкі»²¹², і створаныя ім храналагічныя табліцы для «Польскай гісторыі» А. Здановіча. Гэтая кніжачка, якая ўтрымлівала элементарны курс гісторыі нашага краю, амаль да апошняга часу была забароненая з-за прозвішча аўтара.

У той самы час закончыў гімназію і паехаў вучыцца ў Пецярбург Аскерка Уладзіслаў. Гэты жыве і квітнее. Сядзіць у вёсцы ў віленскім павеце ў Тэрэсдвожэ²¹³ і гаспадарыць. Здаецца, у яго вялікая сям'я. Мала бывае на людзях. Рэдка яго бачу. Наколькі ведаю, справы ў яго ідуць добра.

Ці разам з імі, ці на год пазней вучыўся Адольф Гурчын²¹⁴, якога Ты павінен памятаць, бо ён належаў да сяброў Барэйшы. Некалькі дзесяцігоддзяў я пра яго нічога не чуў, хоць у нашым краі ведаю

шмат Гурчынаў, а пару гадоў таму ў віленскім клубе²¹⁵ выпадкова з ім сустрэўся. Натуральна, што мы пазналі адзін аднаго толькі пасля таго, як разгаварыліся і пачалі ўзгадваць былое. Ён закончыў юрыдычны факультэт універсітэта, здаецца, Пецярбургскага, паступіў на службу, усё жыццё быў судовым чыноўнікам у глыбі Расіі. Апошнім часам быў старшынёй судовай палаты ў Томску²¹⁶ ці Іркуцку²¹⁷. Цяпер у адстаўцы, пенсіянер і тайны саветнік. У яго засталася нешта ад службовай зацятасці, што вынікае з дрэнных звычак, але беззаганна захаваў нацыянальныя традыцыі. Ён чыстай вады католік і паляк. Адольф Гурчын жыве ў Вільні, дзе набыў сабе нерухомаць²¹⁸.

Яго родны брат²¹⁹ нядаўна памёр, цнотнік, верны католік і паляк, ён быў генералам en chef²²⁰, які загадваў віленскай вайскавай акругай, прызначаны быў па настойлівым жаданні цара Мікалая II²²¹. З Гурчынам у Вільні сустракаюся ў клубе, калі-нікалі належа да яго партыйкі.

У школе быў тады Генрык Барановіч²²². Той пасля падзей у краі апынуўся ў Варшаве, займаў там пасаду ў Таварыстве ўзаемнага крэдыту. Праз некаторы час, заваяваўшы да сябе павагу і давер усіх, атрымаў у гэтай арганізацыі пасаду касіра, якую доўгія гады займаў. Нарэшце яго выбралі дырэктарам. Факт не малой значнасці, бо патрэбнага цэнзу не меў, а быў выбраны толькі дзякуючы незаплямленай рэпутацыі, якую меў у Варшаве. Пасля выезду з Варшавы не сустракаўся з ім. Думаю, што ён сядзіць на сваім месцы, калі жывы.

Ад часу да часу сустракаю Мечыслава Контаўта²²³, якога Ты, відаць, памятаеш, хоць ён застаўся пасля вас і ў нас атрымалася яго нагнаць. Яму спрыяе здароўе, а добраму настрою можна пазаздросціць. Гаспадарыць пад Вількамірам з вялікім поспехам, займаецца рознымі справамі, маючы агентуру віленскіх банкаў. Ва ўсім яму шчасціць. На кіруючыя пасады не лезе, але мае добрую і заслужаную рэпутацыю. У гэтым годзе выдае дачку за Быстрама, сына Уладзіслава²²⁴, і напэўна дасць ёй добры пасаг.

Здаецца, на гэтым завяршаецца спіс тых знаёмых, пра якіх я ведаю нешта дакладна. У гэтым годзе ў Вільні памёр Чарноцкі Эўстахій^{225, 226}, землеўласнік са Свянцянскага ці Ашмянскага — з Даняшэва²²⁷. Ён таксама быў з нашага пакалення, але, можа, старэйшы за цябе па школьнай храналогіі. Прайшло гадоў трыццаць, і я сустрэў у Парыжы Віктара Пашкоўскага²²⁸, ён быў эмігрантам.

Некалі мне распавядалі таксама, што Урбановіч Аляксандр быў забіты падчас паўстання, што Віткоўскі Вінцэнты скончыў жыццё ў выгнанні, але ніякіх больш дакладных звестак пра іх не змог знайсці.

Цяпер узгадваю, што я ў Вільні сустрэў Бялінскага (Белку)²²⁹, ён манах-францішканец. Пра Гарганюша Малецкага²³⁰ дакладна ведаю, што ён памёр у выгнанні. У памяці яшчэ ўсплываюць прозвішчы Пуржыцкага Авіта²³¹, Путырскага Яна, Клячкоўскага Сатурна, але ніякай інфармацыі пра іх я не маю. У гэтых успамінах змешчана інфармацыя пра нашых старэйшых знаёмых.

З тых, хто ў 1860 г. разам са мной атрымліваў атэстаты, застаўся толькі Станіслаў Монтвіл, з якім я сустрэўся і падтрымліваю з ім прыязныя адносіны. Ён земляроб, а жыве ў Трашкунах у Вількамірскім павеце. Яшчэ сустракаў — але гэта было даўно — Уладзіслава Стамброўскага²³², ён працаваў тады ў Грамадзянскай палаце ў Коўне, і высакароднага Францішка Багушэвіча, прысяжнага адваката, аўтара паэтычнага зборніка «Беларуская дудка».

Вы там, на поўдні, не можаце сабе ўявіць, як гэта пасля зімовага хатняга арышту на працягу некалькіх месяцаў чалавек сумуе па цяпле, сонцы і паветры. Гэтыя рэшткі зімы хіба самыя занудныя, бо ўзрастае нецярплівасць, што таксама ў вялікай ступені ўплывае на настрой.

Сардэчна Цябе абдымаю і ўсёй Тваёй сям’і перадаю шчырае прывітанне.

Твой Ізідор Ромер

Выпіскі з шостага ліста

Пагрыжаў 19 мая / 1 чэрвеня 1906 г.

Я нібы трошкі падлячыўся, але значных паляпшэнняў няма. Цяжка мне гэта даецца. Гэты перапынак у нашай карэспандэнцыі мне баліць, бо я хацеў сабраць цэлую вязанку ўспамінаў, каб імі падзяліцца з Табой. Не ведаю, ці дам сабе рады з гэтым — магчыма? Але, можа, пазней. Замала ў мяне сілаў, а можа, пасля будзе і бадзёрасць.

Нас з Табой яднаюць агульныя ўспаміны і памяць пра тых, каго мы любілі, а сёння захоўваем у сэрцах памяць пра іх. Ты ў першым

сваім лісце змястоўна мне апісаў прыгоды свайго жыцця, у прыгожай і цікавай форме. Я хацеў цябе аддзячыць, наколькі ў мяне было магчымасці, а маючы меней асабістых успамінаў, я збіраў успаміны аб людзях і здарэннях, якія адбываліся цяпер.

Я на працягу твайго шматгадовага туляння па чужыне жыў у асноўным у краі, і нават на адным месцы. Разнастайнасці ў маім аповедзе, магчыма, не шмат, яе не было і ў жыцці; але ў нашым грамадскім жыцці, не зважаючы на яго абмежаванасць, я ўдзельнічаў, і вялікая колькасць людзей на працягу гэтага часу мне сустрэлася, а цяпер жыве ў маёй памяці. У размовах усплываюць успаміны, нібы нітка ў прадзіве. Пісаць мне цяжэй. Але, можа, калі-небудзь да гэтага вярнуся.

Будзь здароў, абдымаю Цябе ад усяго сэрца.

Твой стары

I. Ромер.

Гэта быў апошні ліст ад I. Ромера, які я атрымаў з краю. Наше ліставанне з прычыны пагаршэння стану яго здароўя на доўгі час перапынілася, пакуль нечакана я не атрымаў ад яго паштоўку — якую змясціў тут у дадатку — з Берліна (з непазначанай датай), а пасля ліст са Швейцарыі, на якім была напісана дата 31 кастрычніка 1906 г., у Мантро, з паведамленнем аб прыездзе Ромера ў гэты горад, з намерам правесці там зіму, больш лагодную, чым наша літоўская, якая давала яму надзею на вяртанне страчанага здароўя.

Пасля я атрымаў другую паштоўку, датаваную 19 студзенем 1907 г., якую таксама тут далучаю. У апошнім лісце ад 4 сакавіка 1907 г. п. Іздор у сваім лісце піша пра сваё здароўе, якое вяртаецца: «Я бачу Цябе шчаслівым, Ты можаш рухацца і працаваць, хоць і трохкі старэйшы за мяне. У гэтым прыгажосць жыцця. Я нібы вярнуў сілы. Але на колькі? Вось з вялікай цяжкасцю ў добрыя дні магу прайсці пару тысяч крокаў, і на гэтым усё. Самае малое адступленне ад правілаў жыцця змушае мяне пакутаваць, і не абыходжуся без доктара і аптэкі з лацінскай кухняй. Адным словам, нікуды не годнае. Але жыву, думаю, адчуваю і Богу за гэта дзякую.

Зіма ў нас была вельмі доўгая і суровая, з незвычайнымі маразамі і снегам. Магу сказаць толькі тое, што яна мне новых хвароб не нагнала, але стаміла і замучыла».

Дарма я думаў, што ліставанне з маім дарагім сябрам будзе працягвацца, я пісаў яму ў Швейцарыю і не атрымліваў адказаў, тады даслаў некалькі лістоў у Пагрыжаў, але адтуль мне ніхто не адпісаў.

Аказалася, што ліст Ізйдора Ромера ад 4 сакавіка быў апошнім лістом да мяне, праз некаторы час я прачытаў у нейкай газеце аб тым, што ён памёр і адбылося гэта ў Літве. Край страціў годнага грамадзяніна, а я — дарагога сябра. Пераканаўшыся, што чужы клімат не дапаможа яму вярнуць страчанае здароўе, Іздор паспяшаўся вярнуцца дамоў, каб знайсці вечны спакой у сваёй зямлі. Бесмяротны дух гэтага вялікага грамадзяніна не перастане ажыўляць будучыя пакаленні Літвы, скіроўваючы іх з бездаражы цяперашняга падману і фальшу на вяршыні сапраўднага развіцця.

Што тычыцца мяне, то, раняючы горкія слёзы з прычыны страты сябра, я вымушаны скончыць аповесць пра гімназічныя часы, бо не маю матэрыялаў, каб працягваць.

Афіны, 20 верасня 1919 г.

Раздзел IV.

З часоў побыту ў школах Пецярбурга

Дакладна не памятаю, але мне падаецца, што ў месяцы верасні 1858 г. я пакінуў 7-ы клас віленскай гімназіі, не давучыўшыся да канца, каб падацца — не марнуючы часу — у Пецярбург з намерам паступіць у Вайсковае інжынернае вучылішча, якое там знаходзілася.

На сямейным савеце, які складаўся з маёй маці, п. Алькімовіча²³³ і п. Аляксандра Тымана, з якіх першы быў маім хрышчоным бацькам, а другі муж маёй сястры Альберціны, было вырашана пастарацца мяне ўладкаваць у Вайсковае інжынернае вучылішча, каб я змог там вывучыцца на добрага афіцэра, забяспечыць сабе добрую будучыню і падпарадкавацца патрабаванням урада, якія былі абвешчаныя некалькі гадоў таму і паводле якіх адзін з двух братоў быў абавязаны несці вайсковую службу, пад пагрозай пазбаўлення шляхецкіх прывілеяў нашай сям'і.

Гэты абавязак выпала выконваць мне, бо ў майго старэйшага брата Яўстахія былі хворыя вочы. Прапанова паступіць у Вайсковае інжынернае вучылішча прагучала ад майго швагра Тымана²³⁴, які быў кузэнам генерала Тодлебэна²³⁵, і была прынятая ўсімі з вялікім энтузіязмам, тым больш што ён адказна паставіўся да дастаўкі мяне ў Пецярбург і пратэктцыі тады ўсёмагутнага абаронцы Севастопаля. На гэтым сямейным савеце не хапала майго бацькі, якога я страціў два гады таму, ён быў яшчэ малады і выконваў карысную для краю працу.

У прыняцці рашэння, якое тычылася майго лёсу, я браў пэўны ўдзел. Нягледзячы на ўсе перспектывы, мне было сумна пакідаць віленскую гімназію, не скончыўшы 7-га класа, так я пазбаўляўся права на атрыманне дыплама і карыстанне вялікай колькасцю прывілеяў, у тым ліку паступлення ва ўніверсітэт. Я вырашыў прынесці гэтую ахвяру, каб не марнаваць часу, бо аказалася, што для паступлення ў Вайсковае інжынернае вучылішча не трэба мець дыплом і што мог гэта ажыццявіць яшчэ год таму.

Як бы там ні было, мне падавалася, што я пацярпеў крушэнне і жорсткі лёс прыгаварыў мяне на шматгадовую працу без шанцаў на якую-небудзь узнагароду. Калі я развітваўся са сваімі сябрамі, я адчуваў сябе скампраметаваным у іх вачах праз тое, што не змог пратрымацца да канца, быць з'яднаным у адно цэлае аж да моманту, пакуль усе не разлітуцца ў пошуках вышэйшых ведаў. Мне падавалася, што яны на мяне глядзелі са здзіўленнем і што я пакрываўся румянцам сораму ў час развітання.

Такое ж уражанне меў, калі развітваўся з прафесарамі і адміністрацыяй школы, якія адорвалі мяне пажаданнямі шчаслівай дарогі і ўдачы ў намерах. Я часта думаў над тым, каб застацца ў гімназіі, бо ведаў, што і пасля ўніверсітэта меў права распачаць сваю вайсковую службу, але ў мяне атрымалася пазбавіцца сваіх ваганняў — прыняць канчатковае рашэнне і падрыхтавацца да спешнага выезду

Быць прынятым у Вайсковае інжынернае вучылішча было вельмі складана. Толькі сыны генералаў і вышэйшай арыстакратыі, якая адпавядала польскай радавітай шляхце, мелі права канкураваць падчас штогадовых экзаменаў для прыняцця ў гэтае вучылішча, якое складалася са ста вучняў ва ўсім яго 4-класным складзе. У выніку гэтага з вялікай колькасці кандыдатаў, якія ўдзельнічалі ў конкурсе, прымалі толькі 25, каб замяніць тую ж лічбу вучняў, якія пакінулі вучылішча і атрымалі званні падпаручнікаў, а пасля працягвалі сваю адукацыю ў Вайскавай інжынернай акадэміі. Праз тры гады атрымлівалі званне капітана, забяспечваючы сабе ў бліжэйшай будучыні добрую вайсковую кар'еру, генеральскія званні, царскую добразычлівасць і вялікія ўзнагароды.

Мой швагер для ўзмацнення ўплываў і значэння роду пастараўся забяспечыць мяне годнасцю такога кшталту, таму што ён разам з маёй сястрой Альберцінай клапаціліся і вельмі мяне любілі, тым больш што я стаў хрышчоным бацькам іх першага дзіцяці — дачкі Валерыі.

Пачаліся зборы дакументаў, якія пацвярджалі мой індыгенат²³⁶ і дазвалялі б адбыць з Вільні ў Пецябург паштовымі экіпажамі, бо чыгунак тады было яшчэ мала, а ажыццяўленне такога падарожжа ўласным экіпажам і коньмі прывяло б да вялікай страты часу і грошай.

Майго швагра адпусцілі толькі на месяц, ён працаваў ў інтэнданцтве, на працягу якога павінен быў паспець з'ездзіць з Вільні

ў Пецярбург і назад. Толькі паштовай дарогай, падзеленай на станцыі з адлегласцю 25—30 вёрст адна ад адной і забяспечанай некалькімі дзясяткамі экіпажаў, можна было ажыццявіць гэтак падарожжа за вызначаны час, і тое з вялікім клопатам. Дзякуючы вялікім намаганням швагра ўсе перашкоды былі пераадоленыя і мы былі гатовыя ехаць у вызначаны дзень, што і было выканана. Назаўсёды ў памяці застануцца чулівыя сцэны, якія разыграліся ў час развітання з маёй сям’ёй, якая спецыяльна для гэтага прыехала з вёскі ў Вільню. Абдымкі сясцёр, хворага на вочы брата і блаславенне залітай слязамі маці, якая нас усіх шчыра любіла ў роўнай ступені і звычайна захоўвала суровасць, але цяпер праявіла да свайго малодшага сына незвычайную чуласць. Вісклівы гук звачкаў паштовага экіпажа, які набліжаўся, нас раздзяліў і змусіў заняцца пагрузкай валізак і розных пакункаў.

Пасля своечасовага ўмяшання майго швагра і дадзенай ім інструкцыі абмяняцца з усімі апошнімі пацалункамі, мы селі ў экіпаж, а паштальён замашыста секануў коней і з імпэтам рушыў у дарогу. З цяжкасцю і толькі на адно імгненне ў нас атрымалася, аддаляючыся, памахаць наўзаем хустачкамі.

Мы пакідалі Вільню ў маўчанні, а мне здавалася, што, губляючы з відавочу свой любімы горад, я стаў асуджаны на выгнанне з раю. Шмат часу мінула, каб пасля ўтаймавання эмоцый можна было пачаць размаўляць. У сваю чаргу, мой швагер, п. Аляксандр, зразумеў сітуацыю, увогуле не адгукаўся, а чакаў маёй ініцыятывы ў гэтым.

Нарэшце мы апынуліся на вялікім тракце, які вёў у Пецярбург, і незнаёмай мне мясцовасці. Увесь час змяняліся пейзажы, дамы і вёскі, гэта выклікала ў мяне жаданне даведацца пра іх назвы, што змушала нас завязаць размову з вознікам, каб атрымаць бягучую інфармацыю, а часта слухаць цікавыя расповеды з мясцовых паданняў і цяперашніх здарэнняў, якія давалі магчымасць пазнаёміцца з мясцовасцю, мы задавальваліся гэтай сумнеўнай вартасці інфармацыяй, бо дакладнага апісання накшталт сённяшняга «Бедэкера»²³⁷ тады ў нас не было.

Я адчуваў сябе абзеленым падчас начной язды, гэтулькі цікавых мясцін у мяне не атрымлівалася ўбачыць, бо мой швагер спяшаўся — наколькі гэта было магчыма — скараціць час падарожжа. Першую ноч мы правялі, дрэмлучы, у экіпажы, і толькі моцная стомленасць, якую мы адчулі на другі дзень падарожжа,

змусіла яго на другую ноч дазволіць некалькі гадзін адпачыць на адной з паштовых станцый.

Прычынай стомленасці падарожных з'яўлялася моцная нязручнасць паштовых экіпажаў, без рэсораў, з-за чаго нас увесь час трэсла, бо дарога знаходзілася ў занядбаным стане, была ў выбоінах і засыпана каменнем. Пакуты нашыя павялічваліся з павелічэннем хуткасці экіпажа, павялічваючы моц трасення. У сваю чаргу, хуткасць залежыла ад велічыні гасцінца, які атрымаў паштальён, бо, атрымаўшы добрую плату, быў гатовы спаборнічаць з ветрам. Мой швагер быў знаёмы з асаблівасцямі расійскай адміністрацыі, нічога не шкадаваў для хутчэйшага дасягнення канца падарожжа.

Часта мы павінны былі трымацца абедзвюма рукамі за аблямоўку экіпажа, каб не зваліцца на падлогу і не пабіцца. Я, як маладзейшы, лягчэй мог пераносіць цяжкасці гэтага падарожжа, толькі ўпартай была патрэба сну, што не жадаючы паддаваўся ёй, нават моцнае трасенне экіпажа не было ў стане мяне абудзіць. Толькі мой швагер павінен быў сачыць, каб з-за гэтага я не вылецеў у паветра, як з рагаткі.

Пасля кароткага адпачынку падчас другой ночы мы дастаткова доўга працягвалі нашае падарожжа вельмі інтэнсіўна, аж да таго моманту, калі мой швагер пачаў адчуваць моцныя болі ў паясніцы, што змусіла стрымаць імпэт. Пасля гэтага мы пачалі начаваць на паштовых станцыях, ехалі павольней і толькі днём. Часам здаралася, што пасля таго як мы несліся са страшнай хуткасцю, мы вымушаны былі ехаць павольней, перасякаючы пясчаную ці багністую мясцовасць, што змушала нас дыхаць пылам альбо моцна трэсла ў экіпажы пры пераездзе па пакладзеных калодах уздоўж дрыгвы. Такого кшталту падарожжа было не менш цяжкім.

На паштовых станцыях амаль заўсёды мы знаходзілі добрае харчаванне і ўтульны адпачынак, бо іх наглядчыкі, акрамя абавязку дзяржаўнага збору платы з падарожных, у залежнасці ад вызначанай таксы за колькасць вёрст дарогі да прыбыцця, былі абавязаны забяспечыць іх харчаваннем за адпаведную суму. Але ў іншых месцах падарожны мог задаволіцца ежай, якую ўзяў з сабой у дарогу, і адпачываць на драўляных тапчанах ці са звычайна зламанымі спружынамі канапах, якія знаходзіліся ў залі чакання.

У кватэры, прызначанай для начальніка станцыі, заўсёды было асобнае памяшканне з некалькімі засланымі ложкамі, дзе за

асобную плату падарожны мог утульна і спакойна адпачыць. Той, хто драмаў на тапчанах у залі чакання, увесь час абуджаўся ад пастаяннага шуму і ўсю ноч пакутваў, бо вельмі часта ўночы з крыкамі з'яўляліся новыя падарожныя, каб адпачыць альбо замяніць коней.

Звычайна начальнікі станцыі — жанатыя людзі, а іх хатнія памочніцы гатуюць разнастайныя стравы, якіх хапае і для таго, каб накарміць гасцей з дарогі. Нежанаты начальнік станцыі быў абавязаны трымаць кухара альбо сам гатаваць ежу для падарожных. У выніку чаго начальнік станцыі быў адначасова і супрацоўнікам гатэля і, акрамя заробку на службе, меў магчымасць павялічыць свае даходы. Пры гэтым ад яго залежыла, добрых ці дрэнных коней атрымае падарожны ці таксама больш альбо менш выгодны экіпаж, што забяспечвала яго магчымасцю атрымліваць хабар.

Мы ведалі пра вышэйапісаныя асаблівасці, таму заўсёды выдатна адпачывалі і добра харчаваліся, бо ўсе мясцовасці, якія мы праязджалі, былі поўныя разнастайнай ежы, свойскіх птушак, дзічыны і рыбы. Праязджаючы праз Свянцянны²³⁸, Дзвінск (Дынабург)²³⁹ і вялізныя тэрыторыі, якія знаходзяцца ў межах краю і пралягаюць на поўнач за Заходняй Дзвіной, гэта значыць землі, якія знаходзяцца ў межах Літвы і Беларусі, аддаленасць ад хатняга агменю не адчувалася так балюча, бо характар, традыцыі і мова, якія назіраліся ў сустрэтых па дарозе жыхароў, не выклікалі ў мяне ўражання, нібы я знаходжуся на чужыне.

Такое пачуццё да мяне прыйшло, калі я апынуўся за межамі Віцебскай губерні, а нават трошкі далей, там, дзе знаходзілася ліквідаваная паштовая станцыя, вядомая пад назвай «Цыганкі», за якой пачынала ўжывацца ўжо велікаруская мова, а ваколцы належалі да правінцыі Пскова²⁴⁰. Мясцовыя жыхары, якіх мы пыталі, сцвярджалі, што да «Цыганкоў» пралягалі ўладанні Ягайлы²⁴¹ і што за станцыяй ужо пачынаўся край, чужы для Польшчы, ці менавіта Велікарусь. Знаходзячыся ў Пскове, не меў уражання, якое мог бы атрымаць, калі б кантактаваў з неграмі, татарамі, чувашамі і г. д., знешні выгляд якіх значна адрозніваецца ад рысаў славянскіх твараў. Я ведаў, што знаходжуся ў краіне, якая мае слаўнае мінулае, але ўжо даўно заняпалай ад цяжкага татара-мангольскага іга²⁴², дзе жыхароў перасталі збіраць званам «колокола» (звона) на рады і дзе сёння яго б'юць святатацкай рукой, каб

зрабіць іх нявольнікамі, каб выбіць паклоны і ператварыць у вернападданных служак дэспатычнага цара.

Бадзяючыся па вуліцах Пскова, я заўважыў кантраст, які існаваў паміж навалай маскоўскіх чыноўнікаў... і мясцовым насельніцтвам, якое вылучалася выключнай прыгажосцю і зграбнымі рысамі твару, як і целаскладу, гэта адпавядала індаеўрапейскай расе, што даказвала нашу з імі аднасць. Але насуперак вышэйапісаным прыкметам, з маральнага пункту гледжання, край гэты знаходзіцца ў гаротным заняпадзе. Даўно ўжо перасталі адчуваць патрэбу ў звоне «колокола» для таго, каб сабрацца на раду народных прадстаўнікоў па вызваленчых справах. З той пары, як воля была страчана, ніводнае наступнае пакаленне не дарасло да рашэння паспрабаваць падняць паўстанне; запаўшы ў глыбокі сон, яны з'яўляліся прыладай у руках маскоўскіх цароў для агульнага пераследу, разам з ардой сваіх катаў, нас, ліцвінаў і палякаў, якія хацелі вярнуць страчаную ў час падзелаў незалежнасць краіны, і для задушэння нашых паўстанняў.

Для мяне было відавочным, што пскоўскія славяне не разумелі прыніжанасці сітуацыі, у якой апынуліся. Таксама невядомым застаецца, колькі часу павінна прайсці да іх адраджэння. Я бедаваў праз тое, што пскоўская публіка, якую я сустрэў падчас майго падарожжа, не навучылася разумець сакрэтаў, якія знаходзіліся ў маёй маладой душы, каб паскорыць момант вызвалення сябе з агіды, у якой загразла. Ведаю, што я меў бы іншае ўражанне, калі б там з даўніх часоў была ўжо страчаная Рэч Паспалітая.

Аднак, нягледзячы на жудасны стан, у якім на сёння яны знаходзяцца, я не адчуваў сябе тут абсалютна адасобленым, ведаючы, што знаходжуся ў славянскім краі, жыхары якога хоць і маюць меншую сувязь з Польшчай, ад Бела- і асабліва ад Маларусаў маюць дыялект, які вымаўленнем больш блізкі да нашай мовы, тым не менш з'яўляюцца чыстым славянскім народам. [...]

У Пскове мы заставаліся паўтара дня, маючы неабходнасць навесці парадак у нашай бялізне і вопратцы. Карыстаючыся гэтай магчымасцю, мой швагер змог закупіць падчас правядзення аўкцыённа зручны экіпаж, які называлі гарантасам, у яго хоць і не было рэсораў, бараніў падарожнікаў ад моцнага трасення дзякуючы таму, што заднія колы знаходзіліся далёка ад сядзенняў. Наяўнасць асабістага экіпажа пазбаўляла нас неабходнасці на кожнай станцыі перацягваць багаж і не змушала нас мітусіцца.

У сваю чаргу, дарога, па якой мы ехалі тарантасам з Пскова ў Лугу²⁴³, пасля доўгага адпачынку была ўжо не такой цяжкай, а праз тое, што была карацейшая, мы хутка даехалі да мясцовасці, дзе ўпершыню ўбачылі чыгунку, пра яе мы ведалі толькі з аповедаў і апісанняў, па якой і дабраліся да Пецярбурга. Мой швагер перад ад'ездам з Лугі меў час на размяшчэнне свайго тарантаса, каб вярнуцца на ім у Вільню без асаблівых пакутаў.

Ведаючы, што буду вымушаны на доўгі час застацца ў Пецярбургу, я ўважліва прыглядаўся да новага асяроддзя. На кожным кроку аказвалася, што я чужы і што знаходжуся сярод тых, хто меў іншыя традыцыі, да якіх мне будзе цяжка прызвычаіцца. У гатэлі, дзе мы затрымаўся, слугі ўсё рабілі не так, як у Вільні, а ў рэстаране нас кармілі па-іншаму прыгатаванымі стравамі, якія былі не ў нашым гусце.

На вуліцах, дзе праходзіў паказны шпацыр, у сваю чаргу, асабліва на Неўскім праспекце, быў сведкам выканання ненаaturalных і вымушаных рухаў як у мужчын, так і ў жанчын. Усе намагаліся атрымаць прэмію ў конкурсе парадных выстаў. Найбольш напружанае спаборніцтва было паміж жанчынамі лёгкіх паводзінаў і афіцэрамі, якія з бразгатаннем цягалі па тратуарах свае палашы. Усё гэта выглядала нацягнута і ненaturalна, а ім ўсім падавалася, што яны належаць да вяршыні цывілізацыі. Яны шпацыравалі не для таго, каб дыхаць свежым паветрам. Зусім іншыя прычыны выцягвалі пецярбургскую публіку на вуліцы горада.

У горадзе быў моцна развіты гандлёвы рух, дзе фінска-татарская набрыдзь нахабна пёрлася, каб прапанаваць закуп альбо продаж харчоў, падвяргаючы мінакоў частым і балючым штурханням. Сярод падобнай навалачы, побач з непазбежным хамствам мінакі абкрадаюцца дасканалымі ў сваім рамястве маскалямі, якія, каб зняважыць нашае імя, называлі сваіх злодзеяў «мазурыкамі», гэта значыць мазурамі, хоць вядома, што ў Польшчы ўсе крадзежы — справа маскалёў, якія там аселі, і амаль ніколі палякаў.

Каб зарыентавацца ў Пецярбургу, мне не трэба было шмат часу, але і гэтага мне было дастаткова, каб пераканацца, што не варта чакаць прыкмет вялікага развіцця ад мясцовага грамадства... Адсюль вынікае, што пецярбургскае грамадства, ад вышэйшага класа яго жыхароў да апошняга падзёншчыка, не выключаючы афіцэраў,

чыноўнікаў, зладзеяў і распусніц, уяўляе з сябе адну агульную масу прыхільнікаў дэспатызму, якая гатова падняць меч ці замахнуцца нажом на тых, хто трапіў у няволю да белага цара. [...]

Я хутка зразумеў, што ўвесь час свайго побыту тут буду нязменна сумаваць па радзіме і што ніякія сілы не дазваляць мне тут асвоіцца. У выніку чаго я вырашыў адасобіцца ад мясцовай публікі і шчыра заняцца здабышчём ведаў для спецыяльнасці, якую абраў.

Мой швагер адразу пасля прыбыцця ў Пецярбург наведаў і пазнаёміў мяне са сваім кузэнам п. Тодлебэнам, куды запрасілі на абед і мяне, дзе адбылося прадстаўленне і знаёмства з сям'ёй п. генерала. Мой швагер быў курляндцам²⁴⁴, знаходзіўся ў сваёй скуру, у той самы час я адчуваў, што надзея на ласку і пратэкцыю кампраметавала мяне, прыніжала да становішча жабрака. Адчуваючы, што сілаў для пераадолення экзаменаў у мяне дастаткова, я не пераставаў шкадаваць, што здзейсніў такі неабдуманы ўчынак і прасіў падтрымкі.

Швагер мяне запэўніваў, што тут гаворка ідзе толькі пра дапамогу сваякоў, якую ён мае права атрымаць ад свайго стрыечнага брата Тодлебэна, бо іх маткі былі роднымі сёстрамі, але гэта не пераконвала. Жадаючы мяне супакоіць, мой швагер паўтараў, што паслуга, якую мы маем ад Тодлебэна, не будзе ісці ад маскаля, бо яго сям'я ў Курляндцы належала да польскага лагера і што ў час паўстання 1830 г. яна падтрымлівала нашыя патрыятычныя справы.

Але ўсяго гэтага не было дастаткова, каб змяніць мой погляд на гэтую справу і рабіла з мяне бездапаможнага чалавека як у час абеду за сталом, так і на забаве ў салоне, дзе сабралася вялікая колькасць сваякоў і сяброў, каб пазнаёміцца з Тыдманам, кузэнам Тодлебэнаў. Я ведаў, што быў дарэмным і непатрэбным дадаткам у гэтай кампаніі, як паляк, які хітрасцю хоча ўціснуцца ў іх чароўнае кола, у якім і сам Тодлебэн, не з'яўляючыся натуральным маскалём, мог падпасці пад падазрэнне ў сакрэтных кантактах з палякамі.

Усе былі вельмі ветлівыя са мной, да мяне часта звярталіся ў размовах, але яны заўсёды перапыняліся заўчасна. Мне стала зразумела, што я для ўсіх і ўсе для мяне назаўсёды застануцца чужымі. Швагер ведаў мяне як умелага і спрытнага да танцаў, якія ўжо даўно распачаліся, ён вырашыў выцягнуць мяне з гэтага недалужнага стану і прывалок мяне да гаспадыні дома²⁴⁵, каб

я заангажаваў яе на вальс. Я не паспеў зарыентавацца ў гэтай непрадбачанай сітуацыі, танец не атрымаўся, і, пацярпеўшы фіяска, я з упэўненасцю быў бы прылічаны да неабчасаных правінцыялаў, падвяргаючы майго швагра асуджэнню, што ён звязаўся з неадпаведнай для яго сям'ёй, калі б у хуткім часе не зайгралі мазурку. Пад уплывам звонкіх гукаў нацыянальнай музыкі мой прыгнечаны дух закіпеў. Я першым кінуўся таньчыць. Вялікая колькасць пар пайшла танцаваць следам за мной, але, адчуваючы няздольнасць паўтараць мае рухі, саступілі для мяне месца ў залі, каб я змог прадэманстраваць усё сваё ўменне. Праз некаторы час я заўважыў, што танцюю сола, а ўсе шчыра мне апладзіруюць, і гэта змусіла мяне спыніць танец. Мой швагер быў вельмі рады, што я змог сябе рэабілітаваць, сардэчна мяне віншаваў і разам з генералам Тодлебэнам угаворваў, каб я пакіраваў мазуркай з некалькіх пар, якія ў Польшчы пазнаёміліся з нашым танцам.

Мой швагер, ведаючы, што я з'яўляюся адборным танцорам і магу выканаць нават самыя цяжкія па, будуючы прыгожыя фігуры і рухі, хацеў забяспечыць мне трыумф і прыёмы ў пецярбургскіх салонах, менавіта для гэтага ён падтрымліваў просьбу генерала. Цяжка было адмовіцца. Я не змог не пагадзіцца. Пад рэха гукаў зноў загучала мазурка, мы пачалі танчыць з новым уздымам энергіі ў тых, хто браў удзел, і з заўважнай цікавасцю ў тых, хто за намі назіраў. На гэты раз у мяне была больш спрытная партнёрка, у мяне ўжо не было патрэбы запавольваць свае рухі з-за яе. Яна прадбачыла іх і, захоўваючы ў сваіх рухах належную гармонію, пачынала адпаведна выконваць абдуманую фігуру. Часта некаторых глядачоў выклікалі, каб папоўніць створаныя групы багатага на фігуры танца, дзякуючы чаму рух быў амаль суцэльным. Усе бралі ўдзел у забаве, надаючы ёй урачысты характар.

Поспех быў абсалютны, яшчэ доўга мы весяліліся. Польскі танец усіх ажывіў, а я з недарэчнага стаў жаданым госцем. Варта зазначыць, што тады «катыльён» не быў яшчэ вядомы, а і сёння, калі ён стаў папулярным, мае вялікую колькасць цікавых рухаў, ніколі не дасягне вяршыняў мазуркі, хоць і мае права падабацца больш, чым усе астатнія танцы.

Усе адорвалі мяне падзякамі і запрашалі паўтараць візіт. У той самы вечар генерал даручыў свайму брату, маёру інжынерыі, зняцця спрашчэннем справы майго паступлення ў Вайсковае інжынернае вучылішча, для чаго перш за ўсё было патрэбна пад-

рыхтавацца да экзаменаў, якія прымаліся ў двух упрывілеяваных пансіянатах, дырэктары якіх абавязаліся ліквідаваць усе існуючыя перашкоды за вялікі хабар, не гарантуючы, аднак, прыняцця ў вучылішча, бо гэта залежала ўжо ад здольнасці кандыдатаў і конкурсу ў час экзаменаў, у якім амаль заўсёды ўдзельнічала ў два разы болей жадаючых, чым было вакантных месцаў у вучылішчы.

Згодна з дадзенай маёрам, п. Годлебэнам, рэкамендацыяй, мой швагер дамовіўся з дырэктарам аднаго з вышэйапісаных пансіанатаў, п. Івановым²⁴⁶, таксама маёрам інжынерыі, аб маім ў ім размяшчэнні, заплаціўшы ўперад вызначаную суму. Маё размяшчэнне ва ўстанове маёра Іванова адбылося праз тры дні пасля візіту ў генерала Годлебэна і пасля пяшчотнага развітання з маім любімым шваграм Тыманам, з якім мы за апошні час неразлучна перажылі доўгую вандроўку і ў сувязі з чым я да яго моцна і шчыра прывязаўся. Ён выехаў у Вільню, а я, зусім асірацелы, замкнуўся ў інтэрнаце Іванова, аддаючыся шчырай працы і шукаючы ў ёй суцэснення і супакаення.

Расійскі ўрад жадаючы, каб яшчэ да паступлення ў Інжынернае вучылішча кандыдаты маглі праслухоўваць курс вышэйшай матэматыкі і ўжываць яе на практыцы, арганізаваў дзве падрыхтоўчыя ўстановы, дзе вучні атрымлівалі неабходную дапамогу ад выдатных прафесараў. Такого тыпу ўстановы для прыліку называліся прыватнымі, былі арганізаваны згодна з афіцыйным загадам людзьмі, якім давяралі ва ўрадзе і падтрымлівалі пры двары. Дырэктары гэтых устаноў былі пасярэднікамі ўрада ў дачыненні да дырэкцыі Вайсковага інжынернага вучылішча, каб пазбавіць магчымасці ўціснуцца туды дзецям з падазроных сем'яў, а таксама для таго, каб вырашаць праблему паступлення фаварытаў у выпадку, калі яны не змогуць атрымаць дастатковай колькасці балаў на экзаменах.

Кожны год такіх фаварытаў была палова ад усёй колькасці кандыдатаў, якія больш-менш былі знаёмыя паміж сабой. Часта здаралася, што і сярод фаварытаў знаходзіліся здольныя юнакі, якім не была патрэбна чужая дапамога. Фаварыты не менш, чым астатнія, простыя смяротныя, былі вымушаны цяжка працаваць, часта павінны былі вучыцца да позняй ночы, каб быць падрыхтаванымі да адказу на занятках.

У гэтых падрыхтоўчых школах хацелі пераканаць вучняў у тым, што на статус ніхто разлічваць не павінен і што нават сыны князёў

будуць адлічаны, калі не змогуць добра здаць экзамен, бо, згодна з частым выказваннем дырэктара п. Іванова, «Расіі неабходна мець здольных і прафесійных інжынераў у сваёй арміі, і ніводзін невук і недарэка не зможа трапіць туды».

Тут ніхто не меў прывілеяў, у роўнай ступені гэта ўсім служыла на карысць як у інстытуце Іванова, так і ў іншым, імя дырэктара якога я не памятаю. Нас строга вучылі: той, хто не падрыхтаваўся добра да заняткаў, павінен быў падрыхтаваць заданне і разам з наступным адказаць на наступны дзень. Ніякага пакарання, акрамя маральнага прыніжэння, не выкарыстоўвалі.

Нас усіх добра кармілі, а настаўнікі і рэпетытары з ахвотай нам дапамагалі. Ва ўстанове п. Іванова размяшчалася каля 30 кандыдатаў з усіх куткоў вялізнай Расійскай імперыі, якіх рассялялі па пакоях у вялікай кватэры.

Дырэктары дзвюх падрыхтоўчых устаноў, якія лічыліся прыватнымі, беручы вялікія грошы ад кандыдатаў, мелі дастаткова фінансавых сродкаў, каб выдаткоўваць вялікія сумы на ўтрыманне вучняў і плату настаўнікам, але ў іх заставаліся вялікія грошы, якія легальна мелі права выкарыстаць для асабістых патрэб. Яны таксама былі фаварытамі ўрада, якіх жадалі шчыра ўзнагародзіць. З некаторых крыніц было вядома, што дзеці, высланыя ў такога тыпу ўстановы, былі з багатых сем'яў, якія пры гэтым былі гатовыя прынесці любыя ахвяры, каб толькі забяспечыць іх пашанай і наблізіць да трона.

Ва ўстанову Іванова на паўтара месяца раней за мяне прыехаў Казімір Гірדвойн, мой школьны знаёмы з дзіцячых гадоў. Я ведаў пра тое, што ён мяне апярэджвае, але не быў гатовы ехаць з ім разам. На нашу агульную радасць, тут мы зноў былі разам. Толькі я павінен быў даганяць як Гірדвойна, так і ўсіх астатніх вучняў, якія абагналі мяне ў навучальных дасягненнях, гэтая акалічнасць пазбавіла мяне магчымасці ўдзельнічаць у гульнях і адпачываць у нядзелю, як гэта рабілі мае новыя знаёмыя на працягу ўжо доўгага часу.

Быў вельмі міла ўражаны, калі пазнаёміўся дзякуючы К. Гірдвойну з некалькімі землякамі, якія знаходзіліся ў інтэрнаце п. Іванова. Гэта былі: Баляслаў Дабравольскі²⁴⁷ з Вількамірскага, Шашкевіч²⁴⁸ з Падолля, Сіпянскі²⁴⁹ з Віцебска, Ібянскі²⁵⁰ са Жмудзі, Шпырко²⁵¹ з Полацка і Межаеўскі²⁵² з Гродзенскага. Такім чынам мы былі рэпрэзентантамі шматлікіх земляў Рэчы Паспалітай

Польскай, не хапала нам толькі прадстаўніка з так званай Кароны. Адразу паміж намі завязалася цеснае сяброўства, якое з'яднала нас на ўсё жыццё.

Калі мы дзяліліся ўспамінамі, прынесенымі з радзімы, мы не маглі спыніць размову пра яе, бо ў аднолькавай ступені моцна любілі наш край. Часта гэта адбывалася за кошт часу, прызначанага на начны адпачынак. Сярод нас былі тыя, хто меў вакальны талент, спяваў нацыянальныя песні, дазволеныя і забароненыя, якія пад кіраўніцтвам Шашкевіча спяваліся кожны вечар. У яго быў вялікі талент і звонкі голас тэнара.

Найстарэйшы з нас Межаеўскі, які, каб выглядаць маладзей, быў вымушаны галіць свае вусы, якія з'яўляліся перашкодай для прыняцця яго ў Інжынернае вучылішча, падпяваў Шашкевічу магнутым басам. Астатнія належалі да хору, мы дапамагалі як маглі, часта змушаючы Шашкевіча крывіць твар альбо на нервовае маханне рукой для ліквідацыі фальшы ці з-за парушэння гармоніі. Шашкевіч выпраўляў памылкі і не траціў надзеі ўдасканаліць наш вакальны талент. Часамі ён напяваў сола, сур'ёзным і чуллівым голасам, невядомыя нам, ліцвінам, украінскія думы. Нягледзячы на свой узрост, да гэтай пары памятаю адну з іх, я ціха напяваю яе час ад часу так, як вучыў нас Шашкевіч:

Nu ty dity wychod' z chaty
Wernyhory²⁵³ czest' wyddaty!
Jednaj dumka, jednaj sprawa
Stołyceju bd' Warszawa²⁵⁴.

Шашкевіч спяваў яе, нашчадак апошняга з «балагулаў»²⁵⁵, з асаблівай інтанацыяй.

Нашыя маскоўскія таварышы не перашкаджалі нам у гэтых забавах, бо не разумелі патрыятычнага сэнсу нашых песень, што нам дазваляла часам напаўголаса спяваць наш нацыянальны гімн, каб загартаваць пачуцці!

Маскалі забаўляліся тым, што елі і пілі гарэлку альбо данское віно, у чым мы іх перамагчы не маглі. Калі казаць пра штодзённыя дачыненні, то мы ставіліся адзін да аднаго з элегантнай ветлівасцю. Так незаўважна для нас мінаў час.

Кароткачасовая забава ператваралася ў кайданы напружанай працы, яна была неабходна праз пачуццё абавязку, якое вісела над галовамі ўсіх выхаванцаў установы Іванова, каб за некалькі

месяцаў — якія засталіся да экзаменаў — асвяжыць у памяці свае веды і вывучыць дадатковы матэрыял, які ўваходзіў у праграму Інжынернага вучылішча і штогод аднаўляўся і не выходзіў у друк, а перадаваўся ў копіях дырэктарам дзвюх падрыхтоўчых устаноў з прывілеямі.

Мы былі вымушаны аддавацца працы, каб нашыя бацькі не панеслі вялікіх страт у плаце за кароткатэрміновую падрыхтоўчую адукацыю, выдаткаў гэтых хапіла б на аплату некалькіх гадоў вучобы пры звычайных абставінах. У гэтых падрыхтоўчых школах павінны былі сачыць за настроймі ўсіх кандыдатаў, запісваць усе вартасці і хібы. Настаўнікі, рэпетытары і падначаленая служба кожны дзень складаюць рапарт дырэктару, непрыхільнасць якога магла замкнуць дзверы Інжынернага вучылішча. Мы ведалі пра гэта і стараліся пазбегнуць дрэннай характарыстыкі тых, хто за намі сочыць.

Штогадовае аднаўленне праграмы экзаменаў з увядзеннем непрадбачаных змен, якое давалася толькі дырэктарам падрыхтоўчых школ, рабіла іх усёмагутнымі ў забеспячэнні поспехаў вучняў. Кожны іншы быў асуджаны на непазбежную няўдачу.

Нашыя прафесары з узгаданай праграмай у руцэ вучылі нас даваць адказы на дадзеныя пытанні, не закранаючы іншыя, нават тыя, якія могуць мець вялікае значэнне, каб не марнаваць час і не абцяжарваць нас. Такім чынам, мы ўсвядомілі сакрэты пераадолення перашкод. Такім чынам, мы разумелі нюансы барацьбы з цяжкасцямі, якія ўзнікалі падчас экзаменаў. За два тыдні я змог асвяжыць свае веды, а дзякуючы парадам прафесараў і дапамозе рэпетытараў — дагнаць тых вучняў, якія трапілі ў гэтую ўстанову раней.

Зразумела, што мне было гэта зрабіць не зусім проста. Я адстаў толькі ў ведах па сусветнай гісторыі ў параўнанні з маімі знаёмымі, якую напісаў і адлітаграфаваную наш прафесар, які змушаў нас да-слоўна яе вывучаць, ён патрабаваў, каб мы нават захоўвалі знакі прыпынку, як у яго. Трэба было пераказваць гэтую не заўсёды праўдзівую гісторыю дакладна так, як чытаецца штодзённая малітва. Таксама не было магчымасці ўратавацца ад надакучлівых прэ-тэнзій гэтага гісторыка, бо ён быў кузэнам дырэктара і яго дрэнная характарыстыка магла падставіць пад небяспеку любога вучня.

Праз некаторы час у мяне атрымалася вывучыць агромністы талмуд па гэтай цікавай гісторыі, я ведаў нумары старонак, на якіх

знаходзіліся артыкулы, а таксама памятаў словы, з якіх пачыналася кожная старонка. Дзякуючы гэтаму я заслужыў прыхільнасць прафесара, які прыводзіў мяне ў прыклад. Натуральна, што так цяжка атрыманыя веды не надоўга засталіся ў маёй памяці.

Прайшло тры месяцы, і набліжаўся час экзаменаў, якія распачаліся пасля Калядаў. Я ніколі пра іх не забуду, бо некалькі нашых расійскіх знаёмых нечакана захварэлі, гэта здарылася праз тое, што яны абжыраліся блінамі з грэчкавай мукі, смажанымі на масле, якія яны елі яшчэ гарачымі і мачалі ў празмернай колькасці тлушчу альбо смятаны. Гэтая нацыянальная страва вельмі смачная, але павінна спажывацца ў меру. Гэтае недамаганне нашых знаёмых не дазволіла ім здаваць экзамены, тым самым дало больш шанцаў тым, хто меў не такую моцную падтрымку, а асабліва палякам.

У вызначаны дзень, перад пачаткам экзаменаў, дырэктар і генерал інжынеры, якога накіравала сюды спецыяльная камісія, зрабілі агляд кандыдатаў у Інжынернае вучылішча. Воляй выпадку, праз тое, што я з'явіўся на экзамен з забінтаваным тварам, бо ў мяне праявілася хвароба — рожа, якая некалькі дзён таму напала на левы бок майго носа, я быў змушаны рэпрэзентаваць сябе перад магутным дырэктарам менавіта ў такім выглядзе, дырэктар таксама не марнаваў часу і выклікаў вайсковага доктара, каб той сказаў, ці не паўплывае мая прысутнасць на распаўсюджванні эпідэміі.

Адчуваючы вялікую небяспеку, з заміраннем сэрца я чакаў рашэння, і хоць яно было на маю карысць, не пазбавіла ад далейшых пакут, бо тоўсты дырэктар, які з цяжкасцю змяшчаўся ў агромністым фатэлі, сказаў хрыплым голасам, што адно з маіх вачэй, вольнае ад бінту, мае мутны водбліск блакітнага колеру, прыкмету дрэннага зроку. Гэтая заўвага прагучала, як выбух перуна, выклікала хваляванне сярод членаў камісіі, якая, параіўшыся паміж сабой, вырашыла праверыць яснасць майго зроку. Я думаў, што мне ўжо нічога не дапаможа, і са страхам адказваў на пытанні, звязаныя з колерам тых ці іншых прадметаў, а таксама мне давалося чытаць розныя надпісы, якія расплываліся ў вачах з прычыны моцнага хвалявання і з прычыны таго, што чытаць мне прыходзілася адным вокам. Аднак мой добры малады зрок, які мог угледзець рабчыка, які хаваўся ў глыбіні лесу, і дапамагаў паспяхова страляць у спалоханых на літоўскіх багнах бакасаў, змог пераадолець усе перашкоды і пераканаць камісію ў тым, што заўважаная дырэктарам мутнасць у маіх вачах існавала толькі ў яго ўяўленні.

Нарэшце гэтае выпрабаванне скончылася і я атрымаў дазвол на ўдзел у экзаменацыйным конкурсе, які пачаўся ў другой палове гэтага ж дня. Я павінен адзначыць, што мы не бачылі, каб прафесары, што прымалі экзамены, камусьці дапамагалі ці дэманстравалі сваю прыхільнасць. Кожны, хто здаваў экзамены, адказваў на пытанні з выцягнутых білетаў і паводле гэтага, не кансультуючыся ні з кім, экзаменатар выстаўляў адзнаку. Ні ў каго не ўзнікала сумневу, што ўсе прафесары былі людзьмі адукаванымі, сумленнымі, якія не дазвалялі выкарыстоўваць сябе.

За першыя два дні экзаменаў у мяне не было ніводнай няўдачы, і я быў упэўнены, што дасягну шчаслівай мэты, бо на ўсе пытанні адказаў без запінкі і на дошцы правільна рашыў матэматычнае заданне. На трэці дзень у нас застаўся экзамен па сусветнай гісторыі, толькі дакладныя веды матэрыялу ўпэўнівалі мяне ў выключных выніках экзамену. Я вельмі спакойна чакаў надыходу раніцы, такі ж настрой ахапіў і ўсіх маіх землякоў. Яны таксама не мелі цяжкасцяў пры адказах на пытанні па гэтай вымучанай, асаблівай гісторыі.

Аднак нас, палякаў, здзіўляла тое, што рускія таварышы мучыліся такім жа чынам, а можа, нават і з большымі намаганнямі, што і ў папярэднія дні, у выніку чаго мы мелі права падазраваць, што памяць іх тупейшая, чым у нас.

Аднак перад тым, як ісці спаць, я даведаўся ад аднаго са знаёмых родам з Фінляндыі, што заўтра будзе экзамен не толькі па гісторыі, але таксама і па статыстыцы, якую нам не выкладалі і пра якую не мелі ўяўлення. Тады ж я даведаўся, што матэрыялы былі раздадзены дырэктарам Івановым усім пратэжэ, гэта значыць расіянам, за два тыдні да экзамену, вучням было загадана авалодаць матэрыялам пад сакрэтам і без дапамогі настаўнікаў. Усе, хто быў пазбаўлены такога прывілею, а асабліва мы, палякі, былі асуджаны на правал у конкурсе, атрымаўшы дрэнную адзнаку па статыстыцы.

Даражэнькі фін вельмі добра ставіўся да мяне і не хацеў пазбавіцца майго таварыства, таму ён даў мне познім вечарам свае матэрыялы па статыстыцы, каб я мог пачытаць іх ноччу, што-небудзь вывучыць і пазбегнуць адмоўнай адзнакі.

Я ўжо даўно падтрымліваў добрыя адносіны з фінляндцам, які заўсёды дзяліўся са мной рознымі прысмакамі, якія яму дасылалі

з дому, бо ведаў, што такія рэчы з далёкай Літвы даходзяць з вялікай цяжкасцю. Я сардэчна яму падзякаваў за аказаную мне незабыўную паслугу і пасля вячэры, калі маскалі пайшлі спаць, я папярэдзіў польскіх таварышаў, каб яны ціха сабраліся ў пустой чытальні. Замкнуўшыся, я распавёў, у чым заключалася сутнасць пратэкцыі вучняў з прывілеямі, і аб шчаслівым здарэнні, які мне дазволіў здабыць кантрабанду, якая перадавалася пры дапамозе дырэкцыі Інжынернага вучылішча пры пасярэдніцтве Іванова.

Не марнуючы часу на дыскусію, як нам выбрацца з гэтай пасткі, мы пачалі неадкладна чытаць статыстыку, занатоўваючы розныя дадзеныя з устаноўкай пазнаёміцца, на колькі хопіць моцы, з незнаёмым прадметам за такі кароткі час. Да раніцы мы змаглі павярхоўна азнаёміцца з матэрыяламі і радасна пайшлі на экзамен з упэўненасцю, што суцэльнага маўчання на экзамене не будзе, і, разлічваючы на атрыманне высокіх адзнак па іншых прадметах, мы спадзяваліся прайсці па конкурсе.

Дырэктар Інжынернага вучылішча быў спалоханы тым, што палякі ўдзельнічаюць у экзаменах, не пратэстуюць з-за таго, што ў падрыхтоўчай школе статыстыку не выкладалі, гэта ўпэўніла яго ў хітраваннях Іванова, якога, відаць, падазраваў у хабарніцтве, бо матэрыялы па статыстыцы ён даў усім без выключэння. Пасля праслухоўвання некаторых з нас, тых, якія дастаткова добра справіліся з пытаннямі, цытуючы шмат лічбавых дадзеных з вялікай дакладнасцю, п. дырэктар сарваўся са свайго месца і накіраваўся ў суседні кабінет, выклікаўшы на размову Іванова, які знаходзіўся ў камісіі. Адтуль да нашых вушэй далятала глухая сумятня крыкаў раззлаванага звера з татарскай пашчай, які хацеў аблаяць падазранага дырэктара падрыхтоўчай школы за здраду, а таксама пісклявы лямант Іванова, які спрабаваў даказаць сваю нявіннасць.

Відавочна, у яго не атрымалася апраўдацца, што стала зразумелым у наступным годзе, бо дырэктарам падрыхтоўчай установы стаў іншы чалавек. Іваноў стаў нашай ахвярай і, напэўна, так і не змог даведацца, як мы даведаліся пра гэты сакрэт.

Экзамены паспяхова скончыліся для ўсіх палякаў, а асабліва для мяне, бо, узброіўшыся сваімі здольнасцямі па рыторыцы, на экзамене па статыстыцы мой адказ быў вельмі доўгі і падрабязны, парушаючы ўсе правілы, расказваў нават пра тое, чаго ў мяне не пыталі, каб зрабіць добрае ўражанне на членаў шматлікай камісіі,

якая, нягледзячы на тое што прафесар па гэтай дысцыпліне шматразова скіроўваў мяне да пытання, якое яго цікавіла, здаецца, паставіла мне добрую адзнаку, бо праз некалькі дзён у спісе вучняў, прынятых у Вайсковае інжынернае вучылішча, я знаходзіўся на трэцім месцы. Таксама і ўсе палякі пераадоленні ўсе перашкоды. Усё гэта сталася магчымым дзякуючы дапамозе майго сябра з Фінляндыі, імя якога я, на жаль, не памятаю, і таксама праз тае, што некаторыя нашыя таварышы спажылі празмерную колькасць «бліноў». Забыў адзначыць, што ў другой падрыхтоўчай установе ніводнага паляка не было.

Адразу ж пасля прыняцця мяне ў вучылішча я накіраваўся з візітам удзячнасці да спадарства Тодлебэнаў, хоць жа меў права падазраваць іх у тым, што ніхто з іх для мяне нічога і не спрабаваў зрабіць, да такой высновы можна было прыйсці, гледзячы на паводзіны Іванова і дырэктара-варвара.

Было відавочным, што мой поспех іх вельмі здзівіў. Не затрымалі таксама з запрашэннем, каб я іх як мага часцей наведаў, а асабліва па суботах, днях калі яны прымаюць у сябе візіты.

Вайсковае інжынернае вучылішча было заснаванае царом Мікалаем I, знаходзілася яно ў так званым Летнім замку²⁵⁶, ён у свой час быў пляцам цара Паўла²⁵⁷, якога там і задушылі. Гэта вялікі будынак з вялікім дваром усярэдзіне, дзе адбываліся шыхтовыя трэніроўкі вучняў. Перад палацам знаходзіўся вялікі парк, які называўся Летнім садам²⁵⁸, упрыгожаны вялікай колькасцю статуй з белага мармуру, скрадзеных маскалямі ў Варшаве²⁵⁹, якія праз неспрыяльны клімат счарнелі, зрабіліся непрыцягальнымі і страцілі сваю даўнейшую чароўнасць.

Гэты парк быў засаджаны адпаведнымі раслінамі для хуткага росту на мокрых грунтах, быў дастаткова цяністы для тых, хто тут шпацыраваў гарачым летам, таксама тут можна было адпачыць на зручных лавах, размешчаных у розных месцах, аднак ён амаль заўсёды быў пусты па той прычыне, што публіка знаходзіла свежае паветра ў садах прадмесцяў, а таксама на розных выспах у вусці Нявы. Таксама казалі, што злачынства, якое здзейснілі ў Летнім замку, што месціцца побач з паркам, дрэнна ўплывае на настрой людзей, з агідай іх адштурхоўваючы ад гэтай мясцовасці. Парк цікавы толькі для замежнікаў, якія часта яго наведаюць,

узіраюцца ў палац, шэпчучы пра страшную таямніцу нядаўняга мінулага.

Летні Замак, прызначаны для нашага вучылішча, меў вялікія пакоі для размяшчэння сотні вучняў. Спальня ўяўляла з сябе доўгі зал і некалькі меншых, дзе размяшчаліся ложка, якія стаялі далёка адзін ад аднаго, а каля іх камодка і табурэтка, на якой складалі вопратку, калі клаліся спаць. Сталовая размяшчалася ў круглай зале, яна была вельмі зручнай для нашай сотні і для такой самай колькасці жаўнераў, якія неслі службу ў нашым вучылішчы. Яны маглі свабодна перамяшчацца, разносячы стравы і змяняючы посуд.

Каб даць лепшае разуменне аб вялізных памерах круглай залы сталовай, я павінен дадаць, што сотка вучняў піла ў ёй раніцай і днём гарбату са ста самавараў, пастаўленых асобна для кожнага з нас, каля іх змяшчаліся ў асобнай скарбонцы прыборы, сярод якіх былі паднос, пара шклянак, посуд для іх паласкання, гарбатнік, цукарніца і іншыя патрэбныя дадаткі, каб мы маглі піць гарбату, абслугоўваючы самі сябе.

Наш мывальны пакой быў вельмі нязручным; ён знаходзіўся ў цесных калідорах, дзе на сценах былі прымацаваныя вялікія латуневыя пасудзіны, напоўнены вадой, якая сцякала ў рукі, калі націснеш на кнопку, змешчаную ўнізе. У гэтым царскім будынку былі і лазні, дзе раз на тыдзень мы абавязкова мыліся, наш шпіталь быў забяспечаны вялікай колькасцю ложкаў, бо пецябургскі клімат зусім не быў карысны, і нашыя вязніцы, у якіх замыкалі вучняў за нязначныя парушэнні, асабліва за спазненне на заняткі ці ў сталовую.

Усё гэта адбывалася пад рэха ўдараў у барабан, пад гукі якога нас будзілі і ўкладалі спаць. Аднак тым вучням, якія хацелі лепей падрыхтавацца да заняткаў, было дазволена ісці ў асобную залу, дзе мы маглі заставацца да поўначы, пасля чаго трэба было абавязкова ісці спаць.

У Летнім замку была яшчэ адна вялізная зала, якая прызначалася да шыхтовых вайсковых трэніровак падчас дажджу, дзе нас адначасова муштравалі ў фехтаванні на шпагах і палашах, а таксама для заняткаў танцамі, нават не выключаючы з іх каталога мазурку, якую неміласэрна скакалі. У гэтым жа будынку не толькі знаходзілася памяшканне для салдатаў, якія служылі тут паганятымі, але тут змяшчаліся казармы для батальёнаў сапёраў і працоўныя пакоі,

зробленыя на самым высокім паверсе палаца для вялікай колькасці тапографі, занятых рэтушоўкай вайсковых картаў для генеральнага штаба. Пасля таго як браніраваная брама Летняга замка замыкалася на ноч, будынак ператвараўся ў маленькую цытадэль.

Да сабраных у вызначаны дзень прынятых у Інжынернае вучылішча новых вучняў прыйшоў яго тоўсты дырэктар са спісам у руцэ, ён чытаў па чарзе нашыя прозвішчы ў залежнасці ад набраных на экзаменах балаў і рабіў агляд вучня. Хутка падышла мая чарга, бо ў спісе я быў трэцім, мяне выклікалі да яго. Дырэктар разгледзеў мой твар, бо хацеў праверыць, ці рожа не пакінула следоў, і запытаў, ці не жадаю я быць скіраваным на далейшае лячэнне ў шпіталь вучылішча.

Я падзякаваў яго за клопат, а пасля сказаў, што адчуваю сябе абсалютна здаровым і што не хачу марнаваць час на пропускі заняткаў, якія павінны ўжо пачацца. Было відавочным, што п. дырэктар, які захоўваў кіслую міну, хацеў сцерці дрэннае ўражанне, зробленае на мяне з-за прычэпак перад пачаткам экзаменаў. Генерал дырэктар таксама моршчыўся, калі ў спісе падыходзіла чарга да польскіх прозвішчаў, тым больш што амаль усе канкурэнты вылучаліся сваімі ведамі і ў яго не атрымалася іх зрэзаць.

Выклікаючы іх да сябе, ён падрабязна распытваў пра сямейныя сувязі і пра ваколiцы таго краю, дзе яны жывуць. Відаць, яму было цяжка пагадзіцца з тым, што мы напралом трапілі ў Інжынернае вучылішча. Але пакуль п. дырэктар хацеў бліжэй пазнаёміцца з тымі, хто атрымаў права на дасягненне вышэйшых уганараванняў пры троне і ў дзяржаве.

Пасля кароткай выхаваўчай прамовы дырэктар перадаў нас пад нагляд інспектара вучылішча ў званні падпалкоўніка і некалькім афіцэрам ніжэйшага рангу, якім мы павінны былі ўвесь час падпарадкоўвацца. Інспектар, імя якога не памятаю, быў душой і гаспадаром вучылішча. Яго рашэнням павінны былі ўсе падпарадкоўвацца. Пасля таго як дырэктар пайшоў у сваю кватэру, якая знаходзілася ў тым жа палацы, інспектар скіраваў нас у спальныя пакоі, каб мы апрануліся там у вайсковую форму, пашытую паводле знятых некалькі дзён таму мерак і пакладзеную на табурэтках, якія стаялі побач з ложкамі, у якіх залатымі літарамі былі напісаны нашыя прозвішчы.

Побач з ложкам размяшчаліся пісьмовыя сталы, дзе мы павінны былі трымаць свае кніжкі, канспекты, пісьмовыя матэрыялы, бо

там мы мелі права рыхтавацца да заняткаў, пры неабходнасці сыходзячы да асобнай залы пасля адбою, каб не перашкаджаць адпачываць астатнім вучням, якія паспелі падрыхтавацца да заняткаў своєчасова.

Нашая вопратка і бялізна змяшчаліся ў асобных залах, за ёй сачыла асобная вайсковая служба, прызначаная для гэтага. Штодзённая вопратка, якую мы перад сном складалі на табурэтцы, забіралася вайсковай прыслугай, яны чысцілі яе і ціха, каб нас не абудзіць, вярталі на месца. Тое самае рабілі і з нашым абуткам. Нашу зброю, прызначаную для муштроўкі і для парадаў, таксама чысціла вайсковая прыслуга.

Балюча было адчуваць цяжар маскоўскай вопраткі на плячах паляка, якая сведчыла, што ў будучыні ён будзе абавязаны выступаць у ёй супраць землякоў, якія хочуць змагацца за вызваленне з няволі. Я разважаў над гэтым цяжкім становішчам, якое вымушае мяне хітраваць і прыслухоўвацца да парадаў, дадзеных нашым вялікім паэтам у песнях пра Валенрода²⁶⁰. Пад уплывам такіх настройў павінны былі знаходзіцца мае польскія знаёмыя, вымушаныя крывадушнічаць, хоць і былі гатовыя кожную хвіліну прыносіць карысць сваёй бацькаўшчыне.

Я вельмі баяўся, што землякі, якія жывуць у Пецярбургу, не ведаючы пра нашыя погляды і калі сустрэнуць нас у гэтай ганебнай вопратцы, будуць думаць, што мы прадаліся Маскве. З такімі думкамі мы перажылі першы дзень нашага побыту ў Інжынерным вучылішчы, нас вызвалілі ад заняткаў, цёпла апранулі і добра накармілі, мы рана пайшлі спаць, каб на наступны дзень прагнуцца ў 5 гадзін раніцы.

Паціху мы прызвычаліся да правілаў вучылішча, яны не былі складанымі, бо мы былі дагледжаны па-панску, а можа, нават і лепей, бо сярод вучняў часта сустракаліся князі. Не шкадавалі грошай на забеспячэнне вопраткай і гатаванне страў. Нас вучылі фехтаваць, танцаваць і рабіць рэверансы, каб зрабіць з нас салонных франтаў. Мы раздражняліся толькі на грукат барабана, пад гукі якога нас клалі спаць і будзілі.

Існаваў звычай тэрарызаваць вучняў першага года навучання, рабілі гэта таварышы са старэйшых класаў на працягу цэлага года, ператвараючы малодшых у паслухмяны інструмент па выкананні патрабаваных паслуг, таксама вучні падвяргаліся фізічнаму пакаранню, гэта рабілася наступным чынам: асуджаны павінен быў

сагнуцца так, каб пальцамі абедзвюх рук ён змог абAPERціся на пальцы абедзвюх ног. Застаючыся ў такой ненатуральнай пазіцыі правапарушальнік атрымліваў у выгнутую частку спіны жорсткія ўдары кантам доўгай лінейкі, прызначанай для тэхнічных малянкаў. Такого кшталту жаклівая працэдура практыкавалася на чалавечым целе — татарская ідэя, можна было б параўнаць з высяканнем агню сталёвым прутком з крэменю. Каб пазбегнуць такой жорсткай кары, няшчасная ахвяра рабілася інструментам у руках тырана і не толькі была паслухмянай ва ўгодлівых выкананнях розных паслуг, але і падпарадкоўвалася агідным жаданням садомскіх паскудстваў.

Вучні старэйшых курсаў мелі першыства ў ажыццяўленні такога кшталту непрыстойнасцяў. З упэўненасцю магу сказаць, што колькасць садомскіх грэшнікаў была невялікай у параўнанні з агульнай колькасцю вучняў, але бяспрэчным застаецца факт існавання гэтага бессаромнага абывлення ў тэхнічнай навучальнай установе — дзе павінны былі вучыцца вайсковыя інжынеры, — каб выклікаць жах у цнатлівай супольнасці.

Для тых, хто ў нашым краі выхоўваўся ў маральнай чысціні і пунцавеў праз самую нязначную непрыстойнасць, было страшна знаходзіцца сярод распуснай і нахабнай моладзі, якая не мела сораму і замест цноты шанавала ліхадзейства. Большасці з нас аб існаванні ў свеце такога кшталту злачыстваў не было вядома.

Сярод тых, хто не браў удзел у непрыстойнасцях, усе — за выключэннем некалькіх вучняў — шукалі для сябе вучня з першага года і змушалі яго выконваць розныя лакейскія паслугі, абавязвалі іх купляць за свае грошы розныя дарагія рэчы, а саблівя цыгары, ласункі і напоі. Самае нязначная непаслухмянасць падвяргала злачынцу фізічнаму пакаранню, якое ажыццяўлялі скопам у выпадку патрэбы, каб зламаць супраціў і падтрымаць узорнае рабаўласніцтва.

Такое становішча трымалася амаль да самага канца навучальнага года, пакуль моладзь першага класа не распачала бунтаваць, не жадаючы быць прыніжанай да апошніх дзён перад іх пераходам на наступны курс. Бунтаўнікі забарыкадаваліся ў адным са спальных пакояў, выкарыстоўваючы для гэтага ложка, пісьмовыя сталы і матрацы. Узброеныя крэсламі і нават вострай зброяй малодшыя вучні адбівалі атакі, якія прадпрымаліся ў тры разы магутнейшым

ворагам. Напад, як і абарона, распачаўся вечарам, цягнуўся ўсю ноч і безвынікова працягваўся да другой паловы наступнага дня, нягледзячы на раны і пашкодванні, атрыманыя змагарамі з абодвух лагераў пры сутычках на барыкадах і пры кіданні адзін у аднаго цяжкімі прадметамі. Неабходнасць медыцынскай дапамогі параненым, а асабліва тым, якія знаходзіліся сярод тых, хто забарыкадаваўся, змусіла дырэкцыю вучылішча яскрава прадэманстраваць сваю абыякавасць, якой яны, без сумневу, даказвалі сваю лаяльнасць да тыраніі і нявольніцтва ў Інжынерным вучылішчы.

Барацьба станавілася ўсё больш гарачай, тым самым пагражала трагічнымі вынікамі, а такія наступствы прыцягнулі б кіраўніцтва да строгай адказнасці, толькі гэта змусіла кіраўніцтва вучылішча ў асобе дырэктара, інспектара і дзяжурных афіцэраў, абыякавых да ўсяго, што адбывалася такі доўгі час, выйсці са свайго схова. Тым, хто нападаў, загадана спыніцца, а тым, хто бараніўся, — адступіць ад барыкады. Была выкліканая вайсковая прыслуга, адразу ж распачаўся разбор перашкод і вынас паламанай мэблі для рамонту.

У вучылішчы стала спакойна нават без падпісання капітуляцыі, бо моладзь, якая была ў асадзе, адносна правілаў дысцыпліны паводзіла сябе ўзорна. Аднак гэта ёй не перашкодзіла, адчуваючы сваю перамогу, паведаміць дзяжурным афіцэрам — пасля сыходу кіраўніцтва, што яны будуць зноў супраціўляцца, нават больш небяспечным чынам, калі старэйшым вучням захочацца зноў іх крыўдзіць і здэкавацца з іх. Перамога паўстанцаў была поўная. У вучылішчы ўсталяваўся ідэальны парадак аж да канца навучальнага года.

Я знаходзіўся ў падрыхтоўчай школе Іванова, калі адбыўся вышэйапісаны скандал, тады ж я і рэшта маіх польскіх знаёмых даведаліся пра агідныя звычаі і пра дэталі прынізлівай паслужлівасці, якім падвяргаюцца кандыдаты ў Інжынернае вучылішча. Мы правялі нараду і вырашылі, што будзем бараніцца да канца і ўсё перакулім дагары нагамі, пойдзем на смерць, каб толькі не быць зняважанымі.

Выбух рэвалюцыі мы лічылі шчаслівым здарэннем, які даваў магчымасць падрыхтавацца да неабходнай абароны, калі каму-небудзь захочацца аднавіць варварскую традыцыю. Каб узмацніць нашыя сілы, мы вырашылі паспрабаваць стварыць своеасабліваю арганізацыю, аб'яднаўшыся з вучнямі рускага паходжання.

Таму мы дамовіліся з астатнімі вучнямі школы Іванова, а таксама з вучнямі падрыхтоўчай школы і прапанавалі ім аб'яднацца ў адзіную абарончую сілу.

Прапагандаваныя намі маральныя прынцыпы і абавязак захоўваць рыцарскую годнасць прынеслі свой плён. Мы заключылі брацкі саюз і далі адзін аднаму слова гонару, што мы будзем абараняцца ад усялякіх нападак старэйшых вучняў, заяўляючы ім аб гатоўнасці пакінуць вучылішча і адмовіцца ад правоў, здабытых здадзенымі экзаменамі, каб пазбегнуць знявагі нашага гонару. Некалькі разоў арганізаваныя банкеты для дэкларацыі нашага братання давялі да фанатычнага стану вялікую колькасць нашых таварышаў, перад гэтым абьякавых і падатлівых да пакорнай паслужлівасці. У нас атрымалася растлумачыць значэнне абавязку абараняцца нададзеныя рыцарскія прывілеі.

Зразумела, што менавіта на нас лёг абавязак пільна падтрымліваць прынцыпы беззаганнай годнасці. Таксама нам належала ініцыятыва па распачынанні барацьбы і яе кіраваннем у выпадку неабходнасці, да чаго мы былі добра падрыхтаваныя. Пасля таго як мы з'елі першую вячэру і ўсе пайшлі рыхтавацца да заняткаў за сваімі пісьмовымі сталамі, мы заўважылі, як старэйшыя вучні падазрона пераглядаюцца паміж сабой, гэта пагражала нападамі, што праз хвіліну было прадэманстравана затрымкай аднаго з нас вучнем перадапошняга курса, які, абкружаны грамадой заўзятых суўдзельнікаў, хацеў пакараць непаслухмянага навічка за адмову скруціць папяросу з выддзенага яму для гэтага тытуню. Не губляючы часу, многія з нас адразу ж кінуліся ў абарону, выдзіраючы ахвяру з рук катаў. У той самы момант другая вялікая група, да якой належаў і я, заўважыла, што па калідоры выпадкова ідзе дзяжурны афіцэр, мы звярнуліся да яго з заявай і просьбай, каб ён быў ласкавы і загадаў нападнікам спыніць сутычку, бо для таго, каб пазбегнуць праліцця крыві і непатрэбнага скандалу, усе мы, новапрынятыя ў Інжынернае вучылішча, гатовыя хутка і добраахвотна яго пакінуць.

Дзяжурны афіцэр зразумеў, што праз гэтую неспадзяваную сітуацыю новы канфлікт будзе непазбежны, толькі таму загадаў усім, хто збіўся ў кучу, разысціся па сваіх месцах і паведаміў інспектару пра інцыдэнт. Праз хвіліну прагучаў барабан пабудкі, і ўсім нам, сабраным у вялікай залі, было загадана паводзіць сябе

спакойна, нам пагражалі пазбаўленнем шляхецкіх правоў і высылкай на Каўказ у якасці простага салдата кожнага, хто адважыцца парушыць парадак. Пасля звярталіся да нас, вучняў першага года, указвалі на неабходнасць падтрымкі дысцыпліны, загадвалі паводзіць сябе ўзорна, бо за самыя нязначныя парушэнні мы будзем падвяргацца строгім пакаранням.

Наша перамога была поўнай, мы разышліся з упэўненасцю, што спакойна і з годнасцю будзем тут вучыцца. Гэтая перамога забяспечвала большую маральнасць гэтай карыснай установы. У сваю чаргу, нашыя расійскія знаёмыя былі шчаслівыя з прычыны перамогі, атрыманай у гэтай барацьбе, прывязаліся да нас з поўным сапраўдным даверам па-брацку на працягу ўсяго часу вучобы.

Курсы Вайсковага інжынернага вучылішча, заснаванага царом Мікалаем I, закончыў паляк Эдвін Вжэснёўскі²⁶¹, ён быў першым на той момант, калі я паступіў туды. Я пазнаёміўся з ім трошкі пазней, калі ён займаўся ўдасканалваннем ведаў у Інжынернай акадэміі, каб пачаць службу ў званні капітана. Сярод польскай моладзі існавала думка, што Эдвін страціў сваё нацыянальнае аблічча, хоць нічым не падважыў свае маральнасці ў вучылішчы. Гэтае крыўднае падазрэнне абапіралася на той факт, што брат яго быў на жандарскай службе ў Варшаве, да таго ж павышаны да звання палкоўніка.

У бліжэйшай будучыні аказалася, што такія здагадкі будаваліся на памылковых фактах, бо Эдвін з пагардай таптаў выгодныя прапановы Масквы, ён адзін з першых кінуўся на барацьбу падчас паўстання 1863 г., чым пацвердзіў сваю вернасць і самаадданасць. Я сустрэў яго ў Турцыі, і мы пасябравалі. У сваіх дзённіках я буду ўзгадваць заслугі і высакароднасць гэтага чалавека, а таксама напішу пра яго трагічную і заўчасную смерць.

У той час, калі я паступіў у Інжынернае вучылішча, там на апошнім курсе вучыўся мой знаёмы па віленскай гімназіі Міхал Гірдоўн, брат Казіміра. Ён вельмі радаваўся, што мы змаглі ўз'яднацца на чужыне, і быў шчаслівы, бо ў нас атрымалася пазбавіцца ганебных пераследаў, якія сам раней перажыў. Пра Міхала Гірдоўна я шмат пісаў у папярэднім томе майго дзённіка. Апошняя вайна²⁶² перапыніла сувязь з Літвой, аднак я спадзяюся, што ён і яго брат Казімір жывыя і здаровыя.

(Сённяяшняя дата 8 лістапада 1919 г.)

Не ведаю, ці, акрамя тых двух, які-небудзь паляк змог закончыць гэтае нядаўна заснаванае Мікалаеўскае інжынернае вучылішча, мне здаецца, што гэта атрымалася яшчэ ў капітана Ёхера²⁶³, зусім маладым ён выконваў абавязкі прафесара палявой фартыфікацыі. У расійскай арміі было некалькі палякаў, якія служылі вайсковымі інжынерамі, толькі вучыліся яны ў іншых установах; імёны іх я не памятаю. Я не ўпэўнены, ці належаў да войска слаўны інжынер Кербедзь²⁶⁴, які нарадзіўся ў Вільні, менавіта ён пабудаваў знакаміты мост на рацэ Няве ў Пецяярбургу і прыгожую царкву Св. Ісаака²⁶⁵ побач з ім.

Праз некалькі дзён адпачынку і ўрэгулявання некаторых службовых пытанняў у нашым вучылішчы пачаліся заняткі, а таксама вайсковыя вучэнні. У нас былі выключныя настаўнікі, бо расійскі ўрад не шкадаваў грошай, хацеў забяспечыць вучылішча ўсім самым найлепшым, што толькі існавала ў краіне, а таксама вялікую колькасць прафесараў прывозіў з замежжа. Асаблівую ўвагу ў вучылішчы звярталі на ўдасканалванне ведаў па матэматыцы; для кожнага яе раздзела ў нас быў асобны настаўнік, сярод якіх быў знакаміты сваімі адкрыццямі Астраградскі²⁶⁶.

Тут працаваў адзін паляк, інжынер у званні маёра, ён з вялікім талентам выкладаў аналітычную геаметрыю. Прозвішча яго я не памятаю. Асаблівым гонарам Інжынернага вучылішча і любімцам усіх яго вучняў быў малады інжынер у званні капітана п. Ёхер, ён быў сынам прафесара былога Віленскага ўніверсітэта і выкладаў палявую фартыфікацыю. Назаўсёды застанецца ў нашай памяці магутнай прыгажосці палкоўнік інжынерыі, аздоблены, акрамя густых аксельбантаў, вялікай колькасцю дэкору, п. Ліндэ-Квіст²⁶⁷, мастак па ілюстраванні гор на тапаграфічных картах. Настаўнік быў абавязаны навучыць нас гэтай цяжкай і далікатнай аперацыі, ён падсаджваўся да кожнага з нас па чарзе, каб дапамагчы нам у штрыхоўцы тонкім пяром паводле прыкладу.

Неабходнасць удасканалення ў такіх аперацыях, неабходных для ўяўлення рэльефу тэрыторыі, была патрэбна кожнаму інжынеру, чаго большасць вучняў не разумелі і замест таго, каб трэніравацца ў гэтым складаным мастацтве, зусім яго закідвалі, вучні аддавалі палкоўніку для выпраўлення малюнка, падрыхтаваныя тапографамі, якія працавалі ў паддашшы Інжынернага вучылішча

і за невялікую плату капіравалі патрэбныя ім мадэлі. Такім чынам падманвалі п. Ліндэ-Квіста, праводзячы час за чытаннем раманаў, да моманту, калі надыходзіла чарга і ён скіроўваўся да наступнай парты.

Гэтыя тапографы таленавіта і дакладна капіравалі прапанаваныя мадэлі, а нават яшчэ лепей, але кожны вучань, замаўляючы такога кшталту кантрабанду, папярэдзваў іх, каб малюнак меў большую альбо меншую колькасць памылак для выпраўлення, бо ад гэтага залежала адзнака прафесара. Яны баяліся замаўляць за надта прыгожыя копіі, каб пазбегнуць падазрэнняў прафесара, які мог загадаць неадкладна выканаць новы малюнак.

Я навучыўся карыстацца ўменнямі, атрыманымі на занятках п. Ліндэ-Квіста, якія прыносілі мне карысць у час войнаў і пры падрыхтоўцы тапаграфічных і геаграфічных картаў. Таксама ў нас быў упарты прафесар па ваеннай геаграфіі — імя яго я не памятаю, — які моцна нас мучыў, і ніводзін невук не мог яго падмануць, бо трэба было дэтална, па памяці маляваць крэйдаі на дошцы ўсе еўрапейскія дзяржавы і Царства Расійскае, а менш падрабязна астатнія часткі свету.

Зімой з прычыны надта доўгіх начэй большая частка заняткаў праходзіла пры святле газніц і свечак, бо газ і электрычнасць яшчэ не былі вядомыя. Гэтая акалічнасць нам моцна перашкаджала ў маляванні картаў, рашэнні матэматычных задач і архітэктурных малюнкаў на вялікіх дошках, гэтыя перашкоды знікалі летам, калі сонца нам свяціла амаль увесь час.

Таксама я павінен узгадаць яшчэ пра аднаго прафесара, француза, які хоць і быў ужо ў сталым веку, штучным напружаннем хацеў даказаць юнацкую гнуткасць усіх частак свайго цела, ён вучыў нас выконваць розныя крокі, патрэбныя для танцаў, і гэтым нас змушаў выбухаць нястрымным смехам, у дадатак у яго не было ні барады, ні вусоў, таму ён быў падобны да маладога дзядка. Мы да знямогі танчылі кадрыль, каб у танцы адрозніваць кавалераў ад дам, даму пазначалі белай хусткай, завязанай на правым перадплеччы. Вышэйшыя ўлады вучылішча хацелі даць моладзі больш свабоды ў забавах, таму даручалі назіраць за парадкам аднаму з дзяжурных афіцэраў, які звычайна энергічна ўдзельнічаў у агульным вяселлі.

Наш французскі прафесар вучыў нас рабіць па з мазуркі, якія на практыцы атрымліваліся смешным нумарам з адкідваннем

назад нагі ў час імпэтнага бегу. Гэта была няўдалая прафанацыя нашага танца. Я паказаў нашаму прафесару розныя па, якія выкарыстоўваюцца ў мазурцы, і сказаў пра неабходнасць іх частых зменаў падчас выканання розных фігур. Паказаў яму, як выбіваюцца галубцы²⁶⁸ і нават як выконваюцца адначасова, у такт з музыкай, з правай і левай нагі, якія выкарыстоўваліся асабліва падчас танца сола ці калі знаходзіліся на чале карагода. Спрабаваў п. прафесар паказаць мне гэтае вывучанае ім апошняе па, але ніякім чынам не змог яго выканаць, у яго запляталіся ногі. Урэшце ён мне заявіў, што такія выбрыкі адносяцца да балета і не павінны выкарыстоўвацца ў салонным танцы. Я адказаў яму, што трэба быць палякам, каб навучыцца танцаваць мазур.

Да нашых настаўнікаў трэба таксама залічыць 12 фехтавальшчыкаў, якія з вялікім клопатам вучылі нас фехтаваць шпагамі і шаблямі. Кожны з іх вучняў мог шмат атрымаць дзякуючы навуцы абароны ў час нападаў і двубояў.

Акрамя развіцця інтэлекту, мы павінны былі фізічна развівацца ў вайсковай муштры. Неабходна было на працягу дзвюх гадзін трэніравацца ў выкананні маршу паводле нямецкай metodyкі, напружваючы мускулы і падтрымліваючы забойчы такт у руху наперад. Таксама трэба было трэніравацца ўжываць зброю. Карабіны тады былі пістонавыя, з гладкімі трубамі, набіваліся зверху порыхам, а пасля закладалася куля. Шмат часу марнавалася на выкананне гэтай цяжкай аперацыі, якую мы выконвалі пад падрабязнымі каманды. Вінтовак тады яшчэ не было. Пакутам трэніровак па муштры і ўжыванні зброі мы падвяргаліся прыкладна праз два месяцы.

Пасля гэтага дырэктар рабіў кожную пятніцу агляд. Мы павінны былі праходзіць каля яго і па-вайсковаму аддаваць чэсць. Ад акуратнасці выканання гэтага вітання залежыла рашэнне аб вызваленні нас ад іншых нясцерпных трэніровак. Часта здаралася, што п. дырэктар рабіўся несправядлівым адносна некаторых вучняў, з-за чаго і я пакутаваў, бо даўжэй, чым астатнія, заставаўся рэкрутам, мне адкрыта выказвалі свае спачуванні за несправядлівае пакаранне. Гэтага было дастаткова, каб схаваць сваю крыўду.

Застаючыся рэкрутам, я не меў права апранаць парадны мундзір з сярэбранымі галунамі і насіць шалом з вялікім, таксама сярэбраным забралам і густым чорным хвостом з конскіх валасоў, такім чынам вучань быў прыніжаны, бо тады, калі таварышы рэкрута

выходзілі ў горад і дэманстратыўна гулялі па Неўскім праспекце, Марской і Казанскай вуліцах, ён павінен быў задавальняцца накрыццём звычайнага плашча і непачэснай шапкай на галаве.

Туга па радзіме ні на хвіліну мяне не пакідала, а самыя нязначныя непрыемнасці даводзілі мяне да стану роспачы. У доўгіх і частых лістах дамоў я падрабязна распавядаў пра свой балючы смутак, які не адпускаў мяне. Гэта страшна спалохала маю маці, якая звышмеры мяне любіла, таму яна вырашыла вытрымаць цяжкую дарогу, як у свой час давялося мне, і прыехаць у Пецярбург.

Пасля таго як тарантас быў напханы рознай ежай і мноствам літоўскіх прысмакаў, прызначаных выключна сыну-пестуну, мая мама выехала ў Пецярбург дзяржаўнай поштай разам з Аляксандрам Тыдманам. Я пра гэта нічога не ведаў, бо яны хацелі зрабіць мне сюрпрыз, які таксама выкліча надзвычай добрае ўражанне ў момант, калі ў Інжынерным вучылішчы з'явіцца самыя дарагія мне людзі. З абдымкаў маёй маці я кідаўся абдымаць швагра, паўтараючы гэта доўгі час, я не мог спыніцца. Я атрымаў звальненне на тры дні і ўвесь гэты час быў з імі. Пасля, калі ўжо больш не мог прапускарць заняткі, кожны дзень наведваў сваіх дарагіх гасцей, мы хадзілі ў тэатр і наведвалі сям'ю Тодлебэнаў.

Гэта цягнулася два тыдні, пасля чаго нам неабходна было расставіцца. Я павінен быў пагадзіцца з непазбежнасцю гэтай неабходнасці, бо вялікая колькасць абавязкаў змушала маці вярнуцца дамоў, тым больш дарагі швагер Тыдман па пратэкцыі генерала Тодлебэна быў прызначаны падпалкоўнікам інтэнданцтва і цяпер з'яўляўся не цывільным, а вайсковым чыноўнікам. Яму трэба было спяшацца ў Рэвель²⁶⁹, каб там як мага хутчэй заняць гэтую пасаду. З болем у сэрцы мы павінны былі адзін з адным развітацца.

Выглядала на тое, што пецярбургскі клімат шкодзіў майму здароўю, бо пасля хваробы рожай я праз некаторы час пасля ад'езду дарагіх майму сэрцу людзей захварэў на жаўтуху. Не думаю, каб расстанне з імі магло стаць прычынай маёй слабасці. Я разумеў, што ўрэшце застануся адзін, каб атрымліваць вялікую карысць ад прафесійнай адукацыі ў Інжынерным вучылішчы. Мяне змясцілі ў шпіталь з правам хадзіць на заняткі, бо хвароба, відаць, не пагражала вялікай небяспекай. Мяне вызвалілі толькі ад вайсковых трэніровак.

У пакоі Летняга палаца, дзе разыгралася страшная сцэна задужэння цара Паўла, кожны год у дзень забойства праводзілі жалобнае набажэнства з удзелам цара²⁷⁰. Тое самае паўтаралася і цяпер у прысутнасці цара Аляксандра, які ўдзельнічаў са сваёй світай у вышэй апісаным набажэнстве, у якім бралі ўдзел толькі навучэнцы Інжынернага вучылішча і яго дырэкцыя, бо на большую колькасць людзей не было адпаведнага памяшкання. Цырымонія гэтая адбывалася без шуміхі, каб не выклікаць успамінаў у грамадстве аб палацавых злачынствах. Усёмагутнаму манарху гэта павінна было таксама нагадаць, што яго будучыня залежыць ад непрадбачлівых выпадкаў, беручы пад увагу тое, што амаль ніводзін з пануючых у Расіі цароў не памёр сваёй смерцю.

Пасля набажэнства цар звычайна наведваў вучылішча, бо хацеў схіліць у свой бок моладзь, якая ў будучыні павінна была падтрымліваць цесныя кантакты з дваром. Таксама з вялікай зацікаўленасцю ён разглядаў унутраную адміністрацыйную частку ўстановы, наведаў аўдыторыі, нашыя спальні і, зразумела, падаўся ў шпіталь вучылішча, дзе ўбачыў некалькіх хворых, сярод якіх знаходзіўся і я. Праходзячы ўздоўж шэрагу ложкаў, дзе знаходзіліся цяжкахворыя, пытаў, на што яны хварэюць і якія лекі ім даюць.

Кажуць, што цар валодаў некаторымі медыцынскімі ведамі і, калі быў яшчэ вялікім князем, вывучаў медыцыну. Я не з'яўляўся цяжкахворым, таму стаў каля ложка і выцягнуўся перад падыходам цара, які, убачыўшы мой жоўты твар, звярнуўся да доктара, які знаходзіўся побач з ім: «Ikterus»²⁷¹, у той жа момант запытаў у мяне: «Как поживаешь?». Я адказаў яму стандартнай фразай, прадугледжанай на такі выпадак, а прысутны ў царскай свіце генерал Годлебэн неадкладна прадставіў мяне як сваяка яго кузэна, які нядаўна быў прызначаны начальнікам інтэндантуры ў Рэвелі. Такого кшталту рэкамендацыя моцна ўразіла кіраўніцтва Інжынернага вучылішча, якое адразу перастала мяне пераследаць дзякуючы такому ганароваму прадстаўленню.

Што датычыць мяне, то я адчуў, што апынуўся перад усёмагутным манархам, увасабленнем дэспатычнай улады, хітрасць якой раздзерла на кавалкі значную частку Польшчы, мне было балюча, бо я не мог выказаць цару, што мы бачым у ім нашага ворага і што верна служыць яму не буду; мне было цяжка ад таго, што я павінен крывадушнічаць, бо калі б палякі паводзілі сябе па-іншаму, іх бы цалкам вынішчылі. У тую ж хвіліну я сам сабе тайна прысягнуў,

што выкарыстаю нават самую малую магчымасць агульнага выступу, каб удзельнічаць у паўстанні і здрадзіць маскалям, бо іначай здрадзіў бы сваёй бацькаўшчыне.

Для нас, пераможаных хітрасцю і гвалтам, змушаных заставацца вернымі нявольнікамі маскалёў і татараў, «крывадушнасць» і «зрада» замяніліся на «абавязак» і «дабрачыннасць» — адзіныя сродкі для вяртання волі. Кожны паляк падчас выбуху паўстання, які застаўся верным маскалям, становіцца здраднікам сваёй айчыны. Пад такога кшталту заклікам падрастала моладзь, якая рыхтавалася да паўстання 1863 г. Я тады быў 19-гадовым юнаком. На фальшы, падмане і злачынстве будавалася аснова дэспатычнага ўрада нашага ворага. Нам была дазволена толькі крывадушнасць, за якой мы сачылі ў нашым сумленні як за адзіным сродкам выратавацца, бо без яе мы загінулі б.

Летам і пасля гадавых экзаменаў моладзь Інжынернага вучылішча, якая паступіла на наступны курс, пераводзілася ў летні лагер, уладкаваны пад Пецяргофам²⁷² для адпачынку і для выкарыстання атрыманых тэарэтычных ведаў на практыцы. Толькі ў выпадку фізічнай слабасці дазвалялася паехаць дамоў, каб паправіць здароўе. Усе астатнія былі абавязаныя праводзіць летні адпачынак у намётах, адначасова набываць практычныя тэхнічныя веды і ўдзельнічаць у вялікіх ваенных вучэннях, бо на палях Пецяргофа для гэтага знаходзілася вялікая колькасць вайсковых частак з розным узбраеннем, асабліва сапёрных батальёнаў і артылерыйскіх батарэй рознага калібру. Звычайна падчас гэтых вялікіх вучэнняў войска аглядаў сам цар, што ім надавала асаблівую ўрачыстасць.

У некалькіх доўгіх намётах змяшчалася каля 20 ложкаў, пастаўленых у два шэрагі. Паміж імі быў праход пасярэдзіне. Усе мы былі выгодна размешчаныя. У асобным малым намёце было памяшканне нашага інспектара. У іншым, большым па памерах, знаходзіліся дзяжурныя афіцэры. Далей ад нашых знаходзіліся салдацкія намёты для абслугі. Яшчэ далей былі намёты і склады для слуг адміністрацыі, харчовых запасаў, вопраткі, бялізны і г. д.

У вялікіх шалашах, накрытых палатном, каб засланіцца ад сонца, мы сталаваліся, там з'ядалі нашыя сняданкі і абеды. Побач знаходзіўся будынак, зроблены з лёгкага матэрыялу, пакрыты дахоўкай, які прызначаўся для сталавання на выпадак дажджлівых дзён. У ім таксама праходзілі песенныя выступы

і канцэрты філарманічнай музыкі, якія арганізоўвалі адораныя талентам вучні.

Недалёка ад нашага лагера знаходзіўся такога ж тыпу, а нават трошкі большы, лагер Артылерыйскага вучылішча, у ім былі размешчаныя гарматы, якія займалі вялікую тэрыторыю. Артылерыйскае вучылішча²⁷³ складалася з такой самай колькасці вучняў, што і ў нас, яно было арганізаванае для выпуску прафесійных афіцэраў. Вялікага поля, якое займалі два суседнія лагеры гэтых прафесійных школ, хапіла б для размяшчэння цэлага мястэчка.

На працягу ўсяго часу існавання лагера вайсковая дысцыпліна была не такой строгай: нас будзілі нашмат пазней, чым звычайна, дазвалялася адпачываць пасля абеду, гуляць і ісці спаць позна ўначы, толькі мы павінны былі вяртацца ў намёт, захоўваючы цішыню, каб не абудзіць тых, хто пайшоў спаць раней. Кармілі нас яшчэ лепей. Нам заўсёды ўсяго хапала, дзякуючы чаму мы пазбягалі дадатковых выдаткаў, хоць усе мы мелі свае грошы.

У дні, прызначаныя для ваенных вучэнняў, нас будзілі рана, у той час прафесійныя вучэнні праходзілі ў пазнейшыя гадзіны, каб не перашкаджаць нашаму адпачынку. Стараліся, каб усё мела характар гульні. На азёрах, якія знаходзіліся недалёка ад нашага лагера, мы рабілі асобай сістэмы масты на пантонах, якія складаліся з незвычайна лёгкага драўніннага матэрыялу для стварэння каркаса, які пакрываўся гудронавым палатном, такім чынам утвараючы лодку з усімі належнымі ёй прыкметамі. Мост, пакладзены на такія пантоны, вытрымліваў ціск усялякіх цяжараў падчас пераходу праз яго войска, што часта назіралі падчас летніх вучэнняў.

Моладзь Інжынернага вучылішча дасканала спраўлялася з будовай такога тыпу мастоў праз вышэйзгаданае возера, якое ў шырыню мела каля ста метраў. Сістэма такіх мастоў магла выкарыстоўвацца толькі на водах са слабым цячэннем. Падчас будовы мастоў мы вучыліся кіраваць лодкай, карыстацца вёсламі і кідаць якар.

Каб на практыцы пазнаёміцца з будаваннем мастоў на пантонах іншай сістэмы, мы накіроўваліся ў сапёрныя батальёны, якія знаходзіліся недалёка ад Пецяргофа, кожны з іх меў асобныя сістэмы пантонаў, якія былі ва ўжытку ў еўрапейскіх войсках. Адначасова мы вучыліся рабіць акопы, ставіць міны, вызначаць напрамак і вышыню акупаў адносна займанай пазіцыі, канструяваць масты з разнастайнага мясцовага матэрыялу ў час спешных

маршаў альбо калі мост сапсаваўся ў выпадку неабходнага вяртання. Мы, палякі, з вялікай цікавасцю стараліся не абмінаць магчымасці атрымаць веды, якія пасля можна будзе выкарыстаць на патрэбу бацькаўшчыны. Мы былі спакойныя за нашае сумленне, бо не па сваёй волі, а пад прымусам мы неслі вайсковую службу.

Адначасова з практычным прымяненнем тэарэтычных ведаў, якія мы атрымалі ў Інжынерным вучылішчы, мы вучыліся ў Артылерыйскім вучылішчы працаваць з гарматамі розных калібраў і вядомымі тады выбуховымі матэрыяламі. У той час, калі я там знаходзіўся, здарылася трагедыя. Адноічы раніцай праводзіліся спробы адразання вызначанай даўжыні кноту, які ўмацоўваўся ў бомбы і гранаты, ён павінен быў згарэць у вызначаны час. У выніку неабачлівасці з арсеналу замест пустой была прынесена граната, набітая порахам і кулямі, якая ў час трэніроўкі выбухнула, забіўшы трох вучняў, сярод якіх знаходзіўся малады князь Бебутаў²⁷⁴. Таксама стаў ахвярай адзін салдат, у якога трапіў асколак гранаты, ён шыў боты ў намёце, які знаходзіўся далёка ад месца выбуху. Гэты выпадак горка ўразіў абодва абозы і выклікаў агульную жалобу. Імгненна рашэннем цара прафесар быў разжалаваны за неабачлівасць. У выдатна арганізаваным пахаванні ўдзельнічалі вялікія князі²⁷⁵, пецябургская арыстакратыя і вайсковыя ўлады. На некалькі дзён у абодвух лагерах тэхнічных школ не праводзілі забаў і жалоба захоўвалася ўзорна.

Падчас вучэнняў, якія адбываліся па суседстве, заўсёды высылалі невялікую групу вучняў з аднаго вучылішча ў другое, каб паўдзельнічаць у іх і атрымаць новыя веды. Гэтак жа было і падчас выбуху гранаты, але ніводзін з прысутных вучняў Інжынернага вучылішча не атрымаў пашкоджанняў.

Мне трэба зазначыць, што ў час майго побыту ў Пецябургу ніводзін паляк не з'яўляўся вучнем Артылерыйскага вучылішча. Гэта было, відавочна, звязана з тым, што палякі, вымушаныя несці вайсковую службу, жадалі навучыцца карыстацца зброяй, якую можна было б выкарыстаць у будучым паўстанні. Лічылася, што ўжыванне артылерыі ў гэтым выпадку будзе немагчымым, таму палякі не імкнуліся там вучыцца.

Напрыканцы канікулаў і перад згортваннем летняга лагера праходзілі штогадовыя вайсковыя вучэнні, у якіх не толькі ўдзельнічалі два тэхнічныя вучылішчы і ўсе кадэцкія карпусы, якіх

у Пецярбургу было вельмі шмат, але і таксама збіралася вялікая колькасць вайскоўцаў розных узброеных сілаў, падзеленых на два варожыя лагеры, з намерам правядзення вялікіх батальных вучэнняў. Гарматным стрэлам з батарэі Артылерыйскага вучылішча і барабаннай трывогай нас абудзілі ў адну з начэй, каб рыхтавацца да адпору варожых сіл. Мы павінны былі хутка апрануцца, каб у час паспець на фронт. Тых, хто спазніўся, залічалі да слабакоў.

Пасля таго як сфармаваліся калоны, мы выйшлі павольным маршам у дарогу, бо цёмная ноч спецыяльна выбраная для надання большай чароўнасці прадпрынятым вучэнням, не дазваляла рабіць хуткіх рухаў. Стаміўшыся, мы паспелі да аддаленай пазіцыі, дзе, не марнуючы часу на адпачынак, нас падзялілі на атрады, кожны з якіх неадкладна вырушыў у дарогу для выканання наступных даручэнняў: усталяванне варты, разведка, кіраванне акупнымі працамі і ўдзел у начных нападах на ворага. У нас атрымалася ўзяць палоннага.

Пасля допыту мы даведваліся аб пазіцыях лагера, да якога яны належалі, а таксама аб колькасці ворагаў. На золку, пасля бяссоннай ночы, Інжынернае вучылішча было сцягнутае са сваіх пазіцый, і яго месца было занятае іншым вайсковым атрадам для вяртання ў бок Пецяргофа, каб на возеры, якое там было, пабудаваць мост для спрашчэння сувязі.

Адначасова з намі прыбыў адзін з сапёрных батальёнаў для пабудовы другога моста, недалёка ад нашага, каб забяспечыць хутчэйшы адыход войскам, якіх гналі атрады пераможцаў, што хацелі ўзяць іх у палон. Пасля сігнала адначасова пачалася будова абодвух мастоў з намерам выклікаць спаборніцтва, хто першы скончыць працу. Інжынернае вучылішча перамагло, скончыўшы працу на некалькі хвілін раней.

Праз наш мост, усталяваны на палатнішчы, паспелі пераправіць на супрацьлеглы бераг возера пару гармат, якія належалі палёвай батарэі, яшчэ да таго, як у сапёраў атрымалася дабудаваць іх мост сістэмы «Біраго»²⁷⁶, які меў такую ж даўжыню, што і наш. З пачаткам пераходу пяхоты праз мост быў арганізаваны перавоз параненых кавалерыстаў, якія пападалі з коней і пакалечыліся падчас атак, а таксама пехацінцаў, параненых кулямі, якія па неасцярожнасці пакінулі ў карабінах.

Асобная служба сачыла за павольным пераходам і ўтрыманнем парадку, прадпісанага падчас пераходу праз мост, каб пазбегнуць

небяспекі затаплення. Стрэл гармат здалёк станавіўся ўсё больш выразным, а колькасць пераможанага войска перад мастом, да якіх належала і Інжынернае вучылішча, увесь час павялічвалася. Для прыкрыцця адступлення, павінен быў затрымацца ар'ергард войска, каб, падвяргаючыся няроўнай барацьбе са шматлікімі атрадамі ворагаў, забяспечыць адступленне рэшце пераможанай арміі. Доўгі час гарматы выбухалі без перапынку, гэта даказвала нам, што ар'ергад, знайшоўшы нейкую абаронную пазіцыю, упарта адбівае ворага.

Тым часам сабранае каля маста войска радзела, а барацьба затрымала ворага і дазволіла ўсім пацярпелым перайсці на супрацьлеглы бераг возера, пасля чаго па сігнале мы пачалі сцягваць мост. На вазы, якія знаходзіліся за возерам, мы складалі дошкі, з якіх рабіліся масты, часткова іх знішчаючы, каб даць магчымасць перайсці рэшткам вайсковых частак, якія не паспелі ў час вярнуцца. Аперацыя па сцягванні моста пачалася ў той момант, калі да нашых вушэй перасталі далятаць гукі гарматных выстралаў і калі частка артылерыі змагла, перабягаючы шалёным маршам, пазбегнуць акружэння і пераправіцца праз яшчэ цэлыя масты на супрацьлеглы бераг возера. Рэшта рэзерву, абкружаная з абодвух франтоў, трапіла ў палон.

У той момант, калі наш мост быў разабраны і складзены на вазы, запрэжаныя коньмі і гатовыя адправіцца ў дарогу, мы трапілі пад абстрэл авангарда атакуючых войскаў, якія паспелі дабрацца да берага возера. На шчасце, у іх карабінах не знайшлося забытых куль, што выратавала нас ад ранаў, і мы паволі маглі аддаліцца ад тых мясцін, дзе былі чутны стрэлы. Асперагаючыся, што вораг можа вырашыць будаваць масты на тых самых пазіцыях, дзе знаходзіліся нашыя, мы прыспешвалі адступленне без адпачынку, многімі з нас занадта жаданага. Часам азіраючыся, мы бачылі, што нашыя ворагі знаходзяцца на пазіцыях, якія нядаўна належалі нам, яны святкавалі перамогу, дэманструючы сваю радасць дзікімі крыкамі.

Гукі гэтых варварскіх крыкаў, характэрныя для мангола-татарскай расы, даляталі да нашых вушэй, выклікаючы жах і трывогу. Вымушаныя з сорамам адступаць, мы крочылі з апушчанымі ад прыніжэння галовамі, трацячы сілы ад хуткага бегу. Палова арміі, на чале якой быў цар, трыумфавала, тады калі для другой паловы заставаліся спэка і невыгоды. Лёс асудзіў нас на пакуты.

Нас пачынаў даймаць голод, бо раніцай нам не паспелі зрабіць гарбаты, да якой мы прызвычаліся як да абавязковай стравы, а замест шчодрых закусак кожнаму з нас выдалі па адным сухарыку, які мы маглі змачыць у шчодрай вадзе пецяргофскага возера. Наш юначы апетыт не супакойваўся.

Усе мы пакутавалі, але ніхто з нас не наважыўся скардзіцца, ведаючы, што такога кшталту пратэсты ў такім крытычным становішчы маглі быць залічаны бунтам. Трэба было пакутаваць у маўчанні, вучыцца пераносіць выпрабаванні, якія здараюцца ў час вайны. Мы адступалі сталым і напружаным маршам, каб пазбегнуць магчымага нападу з абодвух франтоў, распачатага кавалерыяй, каб пашкодзіць нашыя флангі, а таксама для зрыву камунікацыі раней высланым для гэтага атрадам, яны прадбачылі нашыя ўцёкі, таму хацелі задушыць нас цалкам.

Набліжаўся поўдзень. Надзея на адпачынак і багатага насычэння давала нам патрэбныя сілы, каб вытрымаць спёку пешага падарожжа. Нарэшце мы затрымаліся, узрадаваныя, у лясной просецы, дзе можна было выгодна размясціцца на зялёнай траве, абапёршыся аб пні высечаных дрэў, тут мы адпачывалі перад прыняццем доўгачаканай ежы, якую нам павінны былі хутка прывезці. Праз некалькі хвілін нас выклікалі на дзяльбу прывезенага правіянту, каб пасля атрымання належнай порцыі розных харчоў вярнуцца на свае выгодныя пазіцыі, каб падсілкавацца.

Нечаканасць, на якую ніхто з нас не разлічваў, выклікала агульнае расчараванне. Нам выдалі па адным мізэрным сухарыку з аб'явай, што такі самы мы атрымаем падчас маршу, які паўтарыцца неадкладна, каб пазбегнуць перакрыцця дарогі адступлення ворагам, пра што была атрымана адпаведная эстафета. Нам было загадана захоўваць парадак у далейшай рэціроўцы, у якую нас выцягнуў у хуткім часе сігнал.

Моладзь Інжынернага вучылішча добра разумела, што гэтае цяжкае падарожжа было штучна арганізаванае, каб выпрабаваць нашую пакорлівасць да абавязкаў, але нас злавала тое, што гэтыя мукі прыпалі на нас тады, калі Артылерыйскае вучылішча мела разнастайныя выгоды, удзельнічала ў царскіх святкаваннях пераможцаў. Праклінаючы ў душы, але захоўваючы панурае маўчанне, валаклася моладзь далей у вымушанае падарожжа, спажываючы сухары, якія шаткаваліся вострымі зубамі абедзвюх сківіц адначасова, выдаючы асабліва гучны хруст, які можна было пры-

няць за паўстанцкую дэманстрацыю, каб выказаць нязгоду з вышэйшай уладай вучылішча.

Таму што мы хутка спажылі выдадзеную ежу, нам не паспелі зрабіць заўвагу, каб мы спакайней яе елі. Шчыльная калона, сфармаваная падчас маршу, з лясной просекі, па якой мы пайшлі далей, штораз хутчэй радзела, а стомленых таварышаў, якія засталіся далёка і не маглі без адпачынку нас дагнаць, забіралі на вазы. У іх знаходзілася невялікая колькасць хворых, якія таксама скардзіліся на раптоўную, часта выдуманую слабасць.

Праз некалькі гадзін мы змаглі дабрысці да чыгуначнай станцыі, назвы якой я не памятаю, дзе нам паведамілі пра тое, што мы vyrатаваліся ад небяспекі варожага нападу і хутка вяртаемся ў Пецяргоф. Пачаліся забывацца ўсе непрыемнасці, бо нам далі гарачую ежу, хоць і ў не вялікай колькасці, каб пазбегнуць пераядання з-за доўгага голаду.

Мы доўга чакалі наш цягнік, вайсковыя атрады, якія ўдзельнічалі ў завершаных вялікіх вучэннях, дастаўляліся кожны сваім цягніком; вельмі хацелі хутчэй апынуцца ў сваіх утульных намётах, таму гэта выклікала ў нас зразумелую нецярплівасць. Познім вечерам здзейсніліся нашыя мары пра адпачынак у нашых намётах. Стомленасць многіх сярод нас, з дзяцінства прызвычаных да суцэльных выгод, даходзіла да такога ўзроўню, што, адмаўляючыся ад вячэры, адразу пазасыналі ў сваіх утульных ложках, забываючы аб неабходнасці распрануцца.

Невялікая жменька нас, палякаў, якая ўвесь час можна трымалася ў перанясенні невыгод, радавалася з нагоды магчымасці выправаваць свае сілы, падсілкаваўшыся яшчэ раз, пайшла адпачываць у звычайны для гэтага час.

На золку наступнага дня новая пабудка змусіла нас, невыспаных, ускочыць з ложкаў, каб скіравацца на вялікі агляд войска царом Аляксандрам. Мноства атрадаў абедзвюх армій, як той, што перамагла, так і той, што прайграла, размясцілася на Марсавым полі Пецяргофа каля царквы²⁷⁷, дзе перад аглядам павінна было адбыцца набажэнства ў прысутнасці цара, вялікіх князёў і генеральнага штаба.

Ваенныя школы знаходзіліся недалёка ад царквы, а таксама тут знаходзіліся ўсе вайсковыя часткі ўзброеных сіл, якія ўдзельнічалі ў вучэннях на гэтых вялікіх тэрыторыях. Набажэнства павінна было пачацца ў 9 гадзін раніцы. Размяшчэнне войска і вайсковых

школ пачалося з самага ранку, падвяргаючы салдат пакутам. Яны стаялі на адным месцы ў чаканні цырымоніі, пачатак якой павінны былі абвясціць званы і маршы, якія іграліся вайсковым аркестрам, каб прывітаць цара, які набліжаўся да царквы.

Праз хвіліну дадзена начальнікамі вайсковых атрадаў каманда рэгулявала агульны ўдзел усіх у набажэнстве з узорнымі паводзінамі, не звяртаючы ўвагі на вялікую адлегласць ад святыні, адкуль да месца набажэнства не далятала ніводнага гуку. Думка пра тое, што яно адбываецца, павінна была задаволіць усіх.

Гарматныя залпы абвясцілі заканчэнне царкоўнай цырымоніі і пачатак вялікай царскай рэвізіі, якая абмяжоўвалася тым, што ўсе атрады войска па чарзе і ў вызначаным парадку, выстраеныя калонамі, у парадным маршы і захоўваючы наколькі магчыма акуратныя прамыя шэрагі, праходзілі перад пазіцыяй, дзе знаходзіўся цар, які сядзеў на выдатным кані і быў абкружаны вялікімі князямі, генераламі і генеральным штабам.

Так афіцэры, як і салдаты ў крытычны момант праходу перад царом, павінны былі павярнуцца тварам да яго і выкрыкваць віваты на выказанае вітанне. Батальёны, якія падчас пераходу захоўвалі ідэальна прамы шэраг, атрымлівалі асаблівую ўзнагароду. Вайсковыя школы праходзілі тым самым парадкам, а пасля і мы, палякі, разглядаючы цара разам з усімі тымі, хто ўяўляе з сябе найвышэйшую ўладу, якая незаконна прыгнятае любімую бацькаўшчыну, мы тайна прысягнулі адпомсціць і выкарыстаць першую ж магчымасць, каб змагацца за сваю незалежнасць. У душы мы радаваліся, што гэтыя вучэнні нам, вымушаным несці службу ў маскалёў, дапамогуць у вайскавай падрыхтоўцы, каб такім чынам здабытыя веды пасля выкарыстаць супраць нашых прыгнятальнікаў.

Страшны пыл, які падняўся ад пераходу шматтысячнай арміі, і стомленасць ад доўгага нерухомага стаяння на сонцы зусім нам не перашкаджалі. Мы радаваліся, пераносячы розныя пакуты, таму што яны нас узмацнялі і трэніравалі. Хоць ніякіх дамоўленасцяў паміж намі не было і ніякія нарады не праводзіліся, мы заставаліся пад уплывам аднолькавага пачуцця і рашэння быць гатовымі да ўдзелу ў паўстанні, якое хутка выбухне. Такім было евангелле моладзі, якая рыхтавалася да рэвалюцыі 1863 г.

Выдатна прыгатаваны абед, насычаны дэсертамі, дасланымі з царскай кухні, з'яўляўся ўзнагародай за цяжкасці, перажытыя

ў папярэднія дні, такім чынам усе адчувалі сябе адзьякаванымі, тым больш што ў дадатак да ўсяго вучням, якія жадалі наведаць сваякоў з Пецярбурга ці тых, якія жывуць недалёка ад яго, быў выдзелены адпачынак на тры дні. Мы, палякі, не маючы нікога ў наваколлі, засталіся ў лагеры амаль адны, што дазволіла нам завязаць больш блізкія адносіны і зразумець вялікую іх неабходнасць для размовы на роднай мове, якой была нанесеная вялікая шкода, і да таго яна сказілася праз выкарыстанне чужой нам мовы. Мы добра падумалі над гэтай важнай праблемай, і нам прыйшло ў галаву купіць польскія кнігі, чытаючы якія будзем атрымліваць падвойную карысць, пашыраць нашыя веды і практыкавацца ў сваёй мове.

Не марнуючы часу, мы сабралі некалькі дзясяткаў рублёў і, карыстаючыся выдзеленым адпачынкам, вырашылі высласць аднаго з нас у Пецярбург па кнігі. Выбар паў на мяне, я павінен быў выбраць адпаведныя кнігі, абапіраючыся на свой густ для заснавання нашай бібліятэкі.

У адной з пецярбургскіх кнігарняў я знайшоў свежавыдадзеную «Гісторыю Польшчы» Карановіча, аповесці Т. Т. Ежа²⁷⁸, Чайкоўскага²⁷⁹, дазволеныя цэнзурай выданні твораў Міцкевіча і розныя іншыя кнігі, якімі мы неадкладна падзяліліся паміж сабой, каб пазбегнуць канфіскацыі і падазрэнняў улад вучылішча ў непрыхільным стаўленні да Расіі.

Да таго як скончылася лета і пачалося згортванне лагера, мы паспелі з вялікай зацікаўленасцю прачытаць усе польскія кнігі. Таксама мы заўважылі, што нашая родная мова значна палепшылася, нас ахапіла жаданне практыкавацца далей і працягваць знаёміцца з ходам развіцця польскай літаратуры. Мы выкарыстоўвалі кожную магчымасць, каб паразмаўляць па-польску і каб сустрэцца з нашай невялічкай групкай, якая стала адным цэлым.

Пасля таго як Інжынернае вучылішча вярнулася ў Пецярбург і калі пачала з'язджацца польская моладзь, каб працягваць вучобу ва ўніверсітэце, мы навязалі з ёй больш блізкі кантакт, каб спрасіць закуп кніг з Варшавы і атрымаць парады ў іх выбары. Мой знаёмы з Вільні, п. Ігнатовіч²⁸⁰, які тады завяршаў медыцынскі факультэт, шмат нам дапамог у гэтай справе, пазнаёміўшы нас з ветэранам польскіх студэнтаў Пецярбурга, панам Каліноўскім²⁸¹, які шмат гадоў вывучаў філалогію і быў заняты расчытаннем

польскіх рукапісаў, канфіскаваных маскалямі пераважна ў Вільні і ў Беластоку²⁸² і вывезеных у Пецябург.

Ён быў у два разы старэйшы за нас, п. Каліноўскі, імя якога не памятаю, вельмі ўзрадаваўся, калі даведаўся, што сярод польскай моладзі, апранутай у варожыя мундзіры, ёсць тыя, якія жадаюць захаваць сувязь са скарбамі нашых ведаў.

Новай складкі, шчодро выдадзеных кожным з нас рублёў, хапіла на закуп вялікай колькасці нашай літаратуры, мы кіраваліся каталогам, складзеным п. Каліноўскім. Тады ж мы набылі і шафу для раней купленых кніг, якія мы аддалі пераплётчыку, каб абараніць ад знішчэння і пакінуць іх у добрым стане для новых вучняў Інжынернага вучылішча. На ўсіх кнігах нашай бібліятэкі было зробленае залатое цісненне ў выглядзе чатырох літар В.Р.С.І., гэта былі першыя літары слоў: Польская Бібліятэка Інжынернага Вучылішча²⁸³.

Размяшчэнне шафы з такімі кнігамі было немагчымым ў вышэйназваным вучылішчы, таму п. Каліноўскі прыняў на сябе абавязак трымаць усё гэта ў сваёй кватэры, даючы права неабмежаванага наведвання яго ў любы час для вяртання прачытаных кніг у шафу і ўзяцця тых, якія яшчэ не чыталіся. Звычайна раз на тыдзень, у нядзелю надвячоркам, на мяне падаў абавязак як на бібліятэкара наведваць п. Каліноўскага і забраць кнігі, якія жадалі прачытаць мае знаёмыя, бо ў іншыя дні мы не мелі права пакідаць сцены вучылішча. Але гасціннасцю п. Каліноўскага мы не злоўжывалі, а дакладней, не змушалі яго марнаваць на нас каштоўны час, які ён праводзіў у карпенні над пергаменцімі, якімі быў засланы паркет і ўся мэбля ў вялікім пакоі, што разам з рознымі запісамі ўтварала літаратурны лабірынт, выйсце з якога было вядома толькі аўтару. П. Каліноўскі заўсёды, калі званок яму абвясчаў з'яўленне гасцей, адчыняў дзверы, праводзіў знаёмай дарогай да прызначанага яму фатэля, назіраючы, каб раскладзеныя ім скарбы не падвяргаліся таптанню. Некалькі разоў на год у гэтым памяшканні праводзіліся змены, гэта здаралася, калі ажыццяўляўся падзел працы, якую вывучаў п. Каліноўскі, на асобныя часткі паводле храналагічнага парадку і пасля адбывалася вызваленне пакоя ад усіх занатовак. Толькі тады адчыняліся дзверы і вокны насцеж для таго, каб праветрыць і змесці сабраны пыл. Тады ж пачынаўся адпачынак п. Каліноўскага, які цягнуўся некалькі дзён, і зноў паступовае збіранне новых рукапісаў, каб

працягваць сваю марудную працу. Мы вельмі палюбілі п. Каліноўскага, чалавека, які свае маладыя гады ахвяраваў бацькаўшчыне і таму вельмі рана састарэў.

Акрамя п. Каліноўскага, які ахінаў нас асаблівым клопатам, усе польскія студэнты былі вельмі паслужлівыя, давалі нам чытаць свае кнігі, сярод якіх былі выданні, забароненыя маскоўскай цэнзурай. Уплыў універсітэцкай моладзі, старэйшай за нас на некалькі гадоў, быў магутны, бо некаторыя з іх удзельнічалі ў фарміраванні легіёна Гарыбальдзі ў 1859 г.²⁸⁴ і падтрымлівалі сувязь не толькі з замежным рухам, але і з Цэнтральным камітэтам²⁸⁵, які сфарміраваўся пазней.

Мы вярнуліся з лагера і ў Летнім замку пачаўся новы навучальны год. Дзякуючы гэтаму ў нас нечакана з'явілася яшчэ двое палякаў, п. Юндзіл і другі зямляк, імя якога я не памятаю, абодва з'яўляліся студэнтамі трэцяга курса матэматычнага факультэта, якім дазволілі пакінуць яго, каб працягваць вучыцца ў Інжынерным вучылішчы. Як навучэнцы іншай установы, яны атрымалі права карыстання ўсімі прывілеямі пасля здачы гадавых іспытаў з навучэнцамі дадзенага вучылішча. Расійскі ўрад жадаў зрабіць такога кшталту палягчэнні для студэнтаў універсітэта з намерам павялічыць колькасць прафесійных афіцэраў без выдаткаў на пашырэнне ўстановы для павелічэння колькасці сваіх выхаванцаў і іх утрымання. Такога кшталту прывілеем скарысталіся толькі два палякі і адзін рускі.

Для польскіх выхаванцаў гэты факт пашырыў нашыя кантакты па-за вучылішчам, асабліва пры дапамозе Юндзіла, сына былога прафесара батанікі ў Віленскім універсітэце, якога некаторыя з нас ведалі завочна як чалавека вялікай маральнай вартасці. Пазней аказалася, што паступленне Юндзіла ў нашае вучылішча не было звязанае з вывучэннем вайсковага майстэрства, але падпрынятае было з намерам распаўсюдзіць уплывы на перыяд падрыхтоўкі да ўдзелу ў паўстанні і не дапусціць, каб хто-небудзь з нас мог падпасці пад маскоўскі ўплыў.

Няшмат часу спатрэбілася п. Эмануэлю, каб пераканацца, што ён знаходзіцца сярод энтузіястычна настроенай моладзі, гатовай на розныя ахвяры. Як старэйшы за нас, ён зразумеў, што самая маленькая іскрынка была б у стане распаліць вогнішча і што трэба будзе часта стрымліваць наш запал, каб выратаваць ад заўчаснай кампраметацыі. Аднак быў вельмі задаволены сяброўствам з такім

лёгкапальным матэрыялам. Мы, у сваю чаргу, моцна яго паважалі як старэйшага сябра і як чалавека, які быў звязаны з узніклай польскай арганізацыяй як на радзіме так і за мяжой. Асаблівая сімпатыя, гранічная з любоўю, праяўлялася ў нас да Эмануэля Юндзіла. Многія з нас лічылі яго нябесным пасланцам і асобай, адоранай таямнічым натхненнем духу.

Акрамя гэтых двух вучняў-палякаў, ніводзін іншы не быў уключаны ў склад навучэнцаў. Верагодна, улады, узяўшы пад увагу надзвычайны працэнт дапушчаных польскіх кандыдатаў у мінулым годзе, цяпер абмежавалі ім доступ у гэтае вучылішча. Трэба было цешыцца тым, што нас, даўнейшых вучняў, пакінулі ў спакоі, хоць прычыну для выдалення нас з вучылішча было б цяжка зайсці, бо паводзіны ў нас былі добрыя і нашыя памкненні да ведаў абаранялі нас ад усялякіх прэтэнзій.

Мы ўважліва слухалі лекцыі ўсіх прафесараў, рабілі адпаведныя нататкі і дапамагалі адзін аднаму ў незразумелых пытаннях. Узаемадапамога была абавязковая сярод нас. Не адмаўляліся мы дапамагчы і нашым рускім таварышам, калі яны прасілі. Таму яны паважалі нас, былі ўдзячныя, а ў вялікай колькасці выпадкаў даказвалі сваё сапраўднае сяброўства. Некалькіх прафесараў мы страцілі, атрымаўшы новых, якія таксама вызначаліся добрымі ведамі і талентам. Вучыцца нам ніколі не было цяжка, што бывае з вучнямі, якія добра слухаюць лекцыі сваіх прафесараў.

Звычайна трохі часу заставалася на забавы, сяброўскія размовы і чытанне польскіх кніг, штораз новых. Мы прызвычаліся да мясцовага клімату, што выратавала нас ад непажаданых хвароб. Усе мы адчувалі сябе больш моцнымі і мужнымі для супраціву. Раз на тыдзень, па традыцыі, пачынаючы ад суботняга вечара, на працягу 24 гадзін, мы маглі знаходзіцца ў горадзе і праводзіць ноч у бацькоў альбо апекуноў. Што датычыць мяне, то я меў запрашэнне на ўсе суботы да генерала Тодлебэна, чым карыстаўся без ахвоты. Часам іх наведваў, быў вымушаны заўсёды ўдзельнічаць у танцах. Рэшту часу звычайна праводзіў са студэнтамі з Вільні, а часцей за ўсё ў п. Ігнатовіча, дзе не раз начаваў і заўсёды адчуваў шчырую гасціннасць.

Там я бачыў беднасць, у якой вымушана была жыць польская моладзь, бо не магла аплаціць усе свае патрэбы на чужыне. Толькі невялікая колькасць студэнтаў з багатых сям'яў магла спакойна жыць з дня ў дзень, бо ведала, што заўсёды знойдзецца той, хто

змога дапамагчы. Інакш польская моладзь адчувала сябе, калі ў нашым краі існавалі ўніверсітэты. Там было шмат месцаў для багатых студэнтаў і сродкі для ўтрымання бедных. Сёння наш край усё страціў, колькасць тых, хто вучыцца, паменшылася, а тыя, хто вырашае ехаць у глыб Расіі для таго, каб здабываць веды, вымушаны жыць у беднасці і голадзе.

Але ў нашых студэнтаў заўсёды ставала гасціннасці. Яны паяброўску ўмеюць дзяліцца тым, што маюць, частуючы тым, што самі прыгатавалі са сваіх сціпрых запасаў. Звычайна ўсё гэта прыпраўлялася цудоўным гумарам, які надаваў асаблівы характар застоллю.

Пан Ігнатовіч, ведаючы, што амаль кожную суботу я буду гасціць у яго, гатаваў што-небудзь асаблівае разам з іншымі кампаньёнамі па сяброўскай кухні, каб лепей пачаставаць землякавайскоўца. Я заўсёды выслухоўваў папрокі ад іх за вяндрліну і кілбасы, якія прыносіў, каб зрабіць больш разнастайным бяседны стол, які складаўся з кіслай поліўкі (шчы).

Польскія вучні Інжынернага вучылішча і некаторых іншых вайсковых вучэльняў засталі ў Пецярбургскім універсітэце студэнтаў родам з тых самых мясцін, што і яны, гэта паўплывала на развіццё цесных і карысных адносінаў паміж намі. Мы, матэрыяльная пазіцыя якіх была моцная, даведаліся, з якой беднасцю нашыя землякі павінны былі змагацца. Вялікая колькасць нашых братаў страчвала здароўе яшчэ да таго, як сканчалі ўніверсітэт. Маскалі хацелі прымусіць нас выказваць удзячнасць за адукацыю, якую мы ў іх атрымлівалі. З часам захочуць даказаць, што дзякуючы ім Польшча здабыла асвету.

Раскіданая па ўсіх навучальных установах Расіі і Еўропы польская моладзь была вымушаная туляцца па свеце і мірыцца з жыццём на чужыне. Нашыя ворагі, зачыніўшы нашыя навучальныя ўстановы, у дадатак забаранілі ўжываць польскую мову ў ніжэйшых школах, з намерам як мага хутчэй зрабіць нас дурнямі. Нашыя ворагі пралічылі, што толькі нязначны працэнт польскай моладзі змога здабыць неабходныя фінансавыя сродкі на вандроўку ў чужыя краіны і што вялікая іх колькасць будзе пазбаўленая належнага выхавання і гэта будзе стрымліваць інтэлектуальнае развіццё нашага грамадства. Гэтую сумную сітуацыю балюча адчувала тая моладзь, якая жадала вучыцца і была асуджаная на знявагу сваіх інтэрэсаў і будучыні нашай бацькаўшчыны.

Але ў выніку гэтая моладзь не пераставала клапаціцца аб сродках абароны для вызвалення краю з крытычнага становішча, спланаванага шатанскай змовай нашых ворагаў. У краі і за яго межамі, паўсюль, дзе была польская моладзь, была тэндэнцыя да ўзаемапаразумеў, моладзь арганізоўвала тайныя гурткі, каб быць гатовай да помсты, калі надыйдзе адпаведны для гэтага момант. Ужо на працягу некалькіх гадоў моладзь, якая засталася ў краі, займалася пытаннем вызвалення з-пад прыгону сялянаў, каб узмацніць сярод іх прыязныя адносіны да прывілеяваных класаў і агульнымі намаганнямі ўдарыць па ворагу, калі выбухне паўстанне. А моладзь, якая вучылася ў расійскіх універсітэтах, збіралася ў гурткі, каб падтрымліваць сувязь з польскай арганізацыяй, з нашай моладдзю, якая знаходзілася ў еўрапейскіх навучальных установах, і эміграцыяй з 1831 і 1848 гадоў.

Уплыў моладзі на грамадскую думку ў Польшчы быў настолькі моцным, што старэйшыя грамадзяне, іх бацькі, не супраціўляліся меркаванню аб вызваленні з-пад прыгону сялянаў, хоць праз гэтага вялікія маэнткі цярпелі страты. Значная частка грамадства, пагаджаючыся з неабходнасцю канспіратыўнай дзейнасці моладзі альбо ставячыся да яе паблажліва, знішчыла некалькі апазіцыйных выступаў з намерам пайсці на кампраміс з расійскім урадам, каб правесці разнастайныя ўнутраныя рэформы, якія маглі забяспечыць спакой, стрымаць уціск і ўсталяваць на доўгія гады *modus vivendi*²⁸⁶ з маскалямі. [...]

Паход, прадпрыняты Гарыбальдзі ў 1859 г.²⁸⁷ з мэтай вызвалення італьянскіх земляў з няволі суседа, даў моцны імпульс і нервовую вібрацыю ў галовах польскай моладзі, што стала знакам да падрыхтоўкі крывавай ахвяры. 23 студэнты з Пецярбургскага, Маскоўскага ўніверсітэтаў і Кіева неадкладна выехалі за мяжу, каб далучыцца да легіёна, які пачаў фарміравацца. Дзякуючы ім усталяваўся кантакт з замежжам і да нас даходзілі навіны аб бягучых падзеях вялікага перавароту, які адбываўся ў Італіі, гэта нас упэўнівала, што некалі павінна настаць шчаслівая пара для Польшчы.

Саграваная гэтай надзеяй студэнцкая моладзь яшчэ з большым натхненнем прымалася за працу, каб назапасіць як мага болей навуковых ведаў, здабываных з надта вялікімі цяжкасцямі значнай колькасцю нашай моладзі, рассыпанай па свежаствора-

ных расійскіх навуковых установах, якія ўзбагачаліся скарбамі, па-разбойніцку забранымі з нашых кабінетаў, музеяў і падобнага кшталту ўстаноў.

З такім настроем я правёў восень і зіму 1860 г., а таксама пачатак 1861, заўсёды знаходзячы штовечар трохі вольнага ад навукі часу для размовы з таварышамі па вучылішчы, а па суботах і нядзелях я сустракаўся з універсітэцкай моладдзю. Прызвычайны да такога ладу жыцця, я не думаў, што хутка могуць настаць раптоўныя змены, якія здолеюць зрабіць пераварот. Аднак адбылося інакш.

Вясной 1861 г. — як гром — нечаканая навіна выклікала балючае абурэнне ў польскіх сэрцах, асабліва ў тых, хто знаходзіўся далёка ад бацькаўшчыны. Стала вядома пра здзейснення 8 красавіка ў Варшаве забойствы людзей²⁸⁸, якія ў працэсіяльнай малітве звярталіся да Усявышняга і прасілі злітавацца над верным яму народам... [...]

Маскоўскі ўрад скіраваў стрэлы сваіх салдафонаў супраць людзей у момант малітвы і арасіў высакароднай крывёй гарадскі брук. Яны стапталі людзей, здзейснілі гвалт над безабароннымі. Мы, тыя, хто знаходзіўся ў Пецярбургу, даведваліся, што абурэнне і пратэсты, узніклыя ў Варшаве, не супакойваліся, а пачалі распаўсюджвацца на правінцыі, дзе таксама пачаліся пратэсты супраць агіднага ўціску грубых чыноўнікаў. [...]

Станавілася відавочным, што новае пакаленне не зможа вынесці гэтай прафанацыі і таму ўпарта будзе змагацца супраць гвалту і драпежных нападак, якія працягвалі адбывацца, часта сцякаючы крывёй, напаўняючы вязніцы, вораг накіроўваў новыя зграі для больш поўнага нашага знішчэння і адкрываў сібірскія шляхі на цяжкія працы ў руднікі для новых выгнаннікаў. Нішто не магло спалохаць нявольнікаў у распачы. Новае пакаленне рыхтуецца да непазбежнай барацьбы. Навіны аб пашырэнні дэманстрацый у Польшчы радавалі тых, хто знаходзіўся ў Пецярбургу, даказваючы жыццяздольнасць нашага патрыятызму і нагадваючы аб патрэбе быць гатовым да барацьбы, калі гэтыя дэманстрацыі непазбежна прывядуць да паўстання Польшчы. Мы радаваліся і ў той жа момант аплаквалі новых ахвяр і ўзрост уціску.

Што датычыць мяне, я палічыў, што я не маю часу на доўгія развагі, і вырашыў неадкладна прыняць актыўны ўдзел у распачатых хваляваннях. Я баяўся, што калі паўстанне пачнецца, мы, вучні

вайсковых школ, будзем пазбаўлены магчымасці вызваліцца ад нагляду і будзем вымушаны заставацца бяздзейнымі. Аб рашэнні пакінуць вучылішча я сказаў толькі самаму дарагому свайму сябру, Баляславу Дабравольскаму, які пагадзіўся са мной, і вырашыў зрабіць тое самае.

Неадкладна мы пачалі рабіць намаганні для атрымання адпачынку на месяц, каб вярнуцца дамоў пад выдуманым прэтэкстам нейкай нечаканай патрэбы. Пры дапамозе Тодлебэнаў я з лёгкасцю атрымаў такі дазвол, за пасярэдніцтвам уплывовых сем'яў мой сябра, Баляслаў, таксама вырашыў праблему выезду. Перад землякамі, з якімі сябравалі ў Інжынерным вучылішчы, мы павінны былі трымаць у сакрэце нашае дзэерцёрства, ведаючы, што яны ўсе без выключэння зрабілі б тое самае, што і мы, а гэта парушыла б увесь наш план. Развітваючыся з дарагімі таварышамі, нам было балюча трымаць сакрэт, ведаючы, што калі б мы адкрыліся, то пачулі б авацыі таму, што даем прыклад уступлення ў барацьбу, а гэта магло звярнуць увагу ўлад вучылішча і зрабіць немагчымым наш выезд.

Падман верных сяброў і сапраўдных патрыётаў падверг нас пакутам сумлення, якія мы супакойвалі перакананнем, што з часам яны нас прабачаць. Яны развіталіся з намі, па-сяброўску абдымаючы, жадалі нам шчаслівай дарогі і хуткага вяртання, якое ў мяне адбылося толькі па дарозе ў Сібір. Рыхтуючыся да выезду, абавязкі бібліятэкара я перадаў аднаму са знаёмых, а таксама пагаварыў з п. Каліноўскім і п. Ігнатовічам, якія ведалі пра мой выезд, пагаджаючыся з маімі прапановамі, каб яны прынялі на сябе абавязак паступовай перапраўкі рэшты вучняў Інжынернага вучылішча ў Польшчу.

З Юндзілам я не змог пагаварыць, бо ён пакінуў Пецярбург не развітаўшыся, апырэдзіўшы мяне ў гэтым на некалькі дзён. Пан Каліноўскі, які з самага пачатку нашага знаёмства праяўляў да мяне асаблівы клопат, па-бацькоўску развітваўся са мной, бласлаўляючы і жадаючы поспехаў у нашай святой справе. З Ігнатовічам і вялікай колькасцю польскіх студэнтаў развітанне скончылася братэрскімі абдымкамі з пажаданнямі сустрэчы ў паўстанцкіх шэрагах.

У хуткім часе шчаслівыя ад таго, што наш план спрацаваў, чыгункай мы вырушылі ў бок Польшчы. Дабравольскі сардэчна

сцискаў маю далонь, выказваючы такім чынам вялікую радасць. Нам падавалася, што мы знаходзімся ў дарозе, якая вядзе нас у рай.

Каб дапоўніць вышэйапісаныя падзеі, далучаю фотаздымак усіх польскіх вучняў Інжынернага вучылішча, зроблены ў час нашага побыту там, ён добра захаваўся, яго даслалі мне ў Грэцыю з Вільні ў 1900 г. у спадчыну пасля смерці святой памяці маёй маці.

Цяпер, адзначаючы адпаведным імем усіх, хто ёсць на фотаздымку, дадаю інфармацыю, якой валодаю, пра некаторых з іх, яна можа быць няпэўнай, бо была пачутая і нічым не пацвярджалася, і можа падпасці пад абвяржэнне.

1. Баляслаў Дабравольскі. Схоплены маскалямі і пазбаўлены шляхецкіх правоў, яго павінны былі выслаць на Каўказ салдатам. У яго не атрымалася застацца ў краі адпаведна з прынятай пастановай. Вымушаны быў вярнуцца ў Пецярбург. Не ведаю, ці ў яго атрымалася ўзяць удзел у паўстанні і ці ён жывы цяпер.

2. Шашкевіч. 3. Сіпянскі. Нічога пра іх не чуў.

4. Ібянскі, кіраваў паўстанцкім атрадам на Жмудзі. Схоплены маскалямі, быў асуджаны на смерць і павешаны.

5. Шпырко. 6. Межаеўскі. Не маю пра іх інфармацыі.

7. Казімір Гірдвойн. Пісаў пра яго і яго старэйшага брата Міхала ў папярэднім томе маіх дзённікаў. Не ведаю, ці апошняя сусветная вайна пакінула іх у жывых.

8. Зыгмунт Мінейка, цяпер ён 80-гадовы старац. Змог скончыць гэтае апісанне з часоў побыту ў Інжынерным вучылішчы, але пазбываў імёны большай паловы сваіх дарагіх сяброў.

Цяпер рыхтуюся да апісання майго ўдзелу ў перадпаўстанцкіх дэманстрацыях на Літве і ўцэкаў за мяжу.

Афіны, дня 7 лютага 1920 г.

Раздзел V.

Удзел у пераадпаўстанцкіх дэманстрацыях на Літве і ўцёкі за мяжу

Пакідаючы Пецярбург з Баляславам Даўнаровічам, якога па памылцы назваў перад гэтым Дабравольскім, мы зразумелі, што з гэтага моманту ў нашым жыцці распачынаецца зусім новы перыяд і мы развітваемся з мінулым, беручы на сябе адказнасць за свае будучыя ўчынкi. Няпэўнасць нашых лёсаў у далейшым, немагчымасць прадбачання падзей, у якіх мы павінны будзем удзельнічаць, дадавалі страху, што мы не зможам выканаць абавязкі, якія прыпалі нам. Мы толькі былі ўпэўненыя ў цвёрдасці свайго рашэння іх выканаць. Узброеныя загартаванай рашучасцю змагацца, мы радаваліся, што не паддаліся спакусе мець бліскучую будучыню пры дапамозе маскалёў.

Між тым чыгунка хутка несла нас у бок Дынабурга, адкуль далей мы павінны былі ехаць экіпажам. Не памятаю, на якой паштовай станцыі мы павінны былі развітацца з Даўнаровічам, які падаўся ў Вількамір, а адтуль у маёнтак сваіх бацькоў, я ж у адзіноце павінен быў пераадолець яшчэ значную частку дарогі. Развітваючыся з Даўнаровічам, я быў у роспачы ад страты апошняй асобы, якая звязвала мяне з Інжынерным вучылішчам, прадчуваючы, што мы больш ніколі не сустрэнемся з маім любімым сябрам. Напэўна, тое ж самае адчуваў і ён, мяркуючы па бясконцай колькасці пацалункаў, якімі мы доўгі час абменьваліся.

Я баяўся, што дома з маім рашэннем пакінуць Пецярбург не пагодзяцца, таму перад маці я вырашыў захаваць усё ў сакрэце і з'явіўся перад ёй у Вільні нечакана. Наколькі была моцнай радасць ад таго, што яна бачыць сына, нагэтулькі маё таямнічае з'яўленне выклікала зразумелае хваляванне, бо яно азначала змены ў маім жыцці і прадказвала жажлівыя пакуты. Адначасова я разумеў, што ў далейшым мая дзейнасць будзе прычынай няспыннага хвалявання для чалавека, які любіць мяне бязмежнай любоўю. Такі лёс чакаў усіх матак майго часу.

Мне трэба было растлумачыць, чаму я прыехаў у Вільню, і паведаміць аб сваёй пастанове застацца ў краі, каб удзельнічаць у выступленнях, якія пачаліся ў Кароне і павінны будуць рапаўсюдзіцца па ўсёй Польшчы, а пасля і на Літве. Я павінен быў растлумачыць маці, ад якой не перастаў і не хацеў заставацца незалежным, што лічу патрэбным заўчасна пазбыцца ад усіх путаў, каб удзельнічаць у перадпаўстанцкай працы, бо была верагоднасць таго, што з пачаткам дэманстрацый у нас пакінуць Пецябург было б немагчыма.

Устрывожаная, яна слухала тое, што я казаў, прадбачыла небяспеку, якая чакала яе сына, але, нягледзячы на гэта, нават не спрабавала адгаворваць мяне, разумеючы немагчымасць змяніць сітуацыю. Маці вырашыла пагадзіцца з воляй сына толькі дзеля выратавання яго ад заўчасных і неабачлівых кампраметацый, была гатова ў адпаведны для ахвяравання момант прыняць пакуты, прычынай якіх быў любімы сын.

Я пасталеў і быў поўны маладых сілаў, апрануты ў парадны мундзір, каб з'явіцца перад камандзірам гарнізона і пацвердзіць легальнасць побыту ў горадзе згодна з выдзеленым мне месечным адпачынкам, а маці глядзела на мяне з асаладай і сардэчна абдымала. Гэта было прабачэнне за неасцярожнасць, якое сведчыла і аб радасці, што яе сын захоўвае належнае пачуццё абавязку перад бацькаўшчынай.

Камандзірам гарнізона ў Вільні тады быў нейкі генерал са страшэнна брыдкімі рысамі твару, які ветліва прыняў мяне, абяцаючы пратэцыю і запрашаючы мяне наведаць яго ў вызначаныя для гэтага дні ў час майго побыту ў горадзе. Пан камандзір быў інжынер-генералам, ён узрадаваўся, бо ўбачыў, што Вільня займела былога вайсковага інжынера ў расійскай арміі, ён спадзяваўся, што дзякуючы гэтаму сярод палякаў павялічыцца колькасць верных слуг цара.

Я прагнуў убачыць любімую Вільню, таму я прабег усе яе закуткі, радуючыся, што гляджу на іх, нібы знайшоў страчаны скарб. Агледзеўшы кожную дробязь у горадзе, застаўся перакананым, што гэты горад самы прыгожы ў свеце, жыхары яго самыя лепшыя і самыя любімыя, а нашыя дзяўчаты самыя чароўныя. Я сустрэўся са сваімі прафесарамі, таварышамі і моладдзю, у якой я застаўся ў памяці старэйшым вучнем віленскай гімназіі, які вярнуўся з далёкага падарожжа. Усе ветліва прымалі мяне, а я перажыў шмат прыемных, шчаслівых хвілін.

Вестка аб распачатых маштабных дэманстрацыях у гарадах Польскага Каралеўства і гатоўнасць усіх слаёў грамадства ахвяраваць сабой, урачыста спяваючы патрыятычныя гімны са зваротам да Бога, вярнуць страчаную волю і вызваліць з путаў прыгнёту, не магла пакінуць Літву абыякавай. Моладзь, як элемент найбольш чулы, слухала загады ўрада, які фармаваўся з яе варшаўскіх равеснікаў, якім кіраваў Цэнтральны камітэт²⁸⁹. Бацькі гэтай моладзі збіраліся на нарады ў розных месцах даўнейшай Рэчы Паспалітай, не маючы моцы і адвагі, каб выбіць з рук моладзі кіраўніцтва далейшым лёсам народу, каб сканцэнтраваць уладу ў больш сур'ёзных руках, надаючы патрэбны кірунак падзеям, для таго каб пазбегнуць заўчаснага выбуху.

Польскае рыцарства, увогуле патрыятычнае, не мела дастаткова ўплывовай асобы для таго, каб заімпагнаваць гэтай моладзі, даючы адчуць неабходнасць і абавязак здаць перадпаўстанцкую працу ў рукі больш практычныя, у рукі людзей, якія маюць у распараджэнні матэрыяльныя сродкі, патрэбныя для закупу і забеспячэння краю зброяй, амуніцыяй і прывінтам. На жаль, такога чалавека не было, а моладзь, якая разумела сітуацыю, не лічыла патрэбным выпускаць са сваіх рук, хоць і бездапаможных, кіраўніцтва.

Яна таксама не магла пагадзіцца з ідэяй Велёпольскага²⁹⁰, які хацеў і быў настроены ўвайсці ў дамову з маскоўскім урадам аб паступовым правядзенні рэформаў. Моладзь не прымала праекты Велёпольскага, лічыла яго маскоўскім агентам і ворагам краю. Кіраўніцтва засталася непарушна толькі ў руках моладзі, якая распачала праводзіць арганізацыйны рух у Кароне, скіраваны першым чынам да наладжвання дэманстрацый па гарадах і мястэчках. На Літве, Чырвонай²⁹¹ і Белай Русі надалей панавала цішыня.

На момант майго прыбыцця ў Вільню адпаведнай улады, якая імпанавала б нашаму грамадству, яшчэ не было. Усе былі прасякнуты патрыятычным пачуццём, якое стварала неабходнасць збірацца ў разнастайныя групы, якія былі падобныя паміж сабой, каб абмяркоўваць немінучую змагарную будучыню. Найбольшае значэнне меў з'езд польскай і літоўскай шляхты, які адбыўся на Нёмане²⁹², дзе паэт Кандратовіч (Сыракомля) прачытаў патрыятычны верш, які пачынаўся словамі: «*Nas zebranych wielu razem*»²⁹³, у якім прадбачыў надыход лепшай долі.

Аднак на той момант патрэбы ў фармаванні часовага ўрада не было. Усе раз'ехаліся, задавольваючыся толькі пашырэннем між-

суседскіх адносінаў, чакаючы загадаў Цэнтральнага камітэта, які ўжо існаваў у Варшаве. Аднак грамадскі з'езд, які адбыўся на Нёмане, адкрыў вочы маскалям, пераканаўшы, што тут справа не толькі ў забавах з піццём шампанскага, але ў нечым больш сур'ёзным. Яны таксама знайшлі добрую магчымасць шпіёніць за кожнай падазронай і небяспечнай асобай, якая ўдзельнічае ў з'ездзе.

Адпачынак, які я атрымаў на месяц, не дазваляў мне карыстацца ім толькі ў Вільні, якая маючы вялікія магчымасці магла абысціся без майго ўдзелу ў народнай справе. Большая патрэба ў ажыццяўленні падрыхтоўчай місіі існавала на правінцыі, дзе адукаваная моладзь, рассыпаная сярод народа, магла яго арганізаваць, рыхтуючы да крывавай ахвяры ў паўстанні, выбух якога набліжаўся. Менавіта таму, не наталіўшыся прыгажосцю Вільні, я павінен быў пакінуць свой родны і самы цудоўны горад, накіроўваючыся ў вёску Балванішкі, дзе я звычайна праводзіў канікулы, а таксама Каляды і Вялікдзень і дзе акрамя адпачынку пасля вучобы мы заўсёды мелі магчымасць праводзіць час у забавах, як у суседзяў, так і ў сябе, на паляванні і на рыбалцы.

Там з дзяцінства мы кантактавалі з дваровымі і з жыхарамі вёсак, якія працавалі на землеўласнікаў з прыніжальным абавязкам задарма апрацоўваць зямлю. Такія адносіны выклікалі непрыхільныя настроі ў сялянаў да гаспадароў маёнткаў. Цяпер моладзь вырашыла для здабыцця падтрымкі сялянаў на карысць радзімы змусіць сваіх бацькоў адмовіцца ад рабаўласніцкіх правоў, даць сялянам зямлю, на якой яны працуюць, і адмовіцца ад абавязку паншчыны. Моладзь разлічвала, што такім чынам яна зможа паўплываць на вясковае насельніцтва, змусіць яго адчуваць абавязак узаемадзейнічаць у час паўстання, каб пазбавіць бацькаўшчыну маскоўскай няволі.

Гэтая моладзь, рассыпаная па ўсіх вёсках Літвы, павялічвала паўстанцкія сілы, вучыла народ, што падданіцкая сістэма ў Польшчы даўно ўжо ліквідавана, што яна была ўведзеная маскалямі, якія хацелі зрабіць нас паслухмянымі нявольнікамі. Гэтая моладзь тлумачыла пакрыўджаным сялянам, што іх бацькі, якіх маскалі надзялілі правам цялеснага пакарання і правам продажу мужыка як рухомай маёмасці ў няволі ў чужыя рукі, хочуць адрачыся ад гэтых варварскіх прывілеяў, даючы раўнапраўе ўзамен на шчыры ўдзел у справе вызвалення бацькаўшчыны з чужой няволі.

Польскае рыцарства хоча адрачыся пры дапамозе сваіх сыноў ад усіх тых прывілеяў, якія забяспечваюць яго вялікім прыбыткам,

бо, з'яўляючыся адукаваным элементам, аддае перавагу волі, а не багаццю. Польская шляхта як рыцарскае і адукаванае саслоўе любіць бацькаўшчыну настолькі, што гатовая на ўсялякія ахвяры, каб яе вярнуць, лічачы селяніна сваім родным братам, з якім хоча разам біцца з ворагам аж да моманту паўстання з магільы забітай бацькаўшчыны, якая — вызнаючы вялікія цноты — з'яўлялася апірышчам свабоды ад варвараў для сябе і Еўропы.

Сялянам тлумачылася, што Польшча выконвае цывілізацыйную місію, якую маскалі імкнуцца знішчыць для таго, каб прышчапіць нам варварства, што менавіта для гэтага яны знішчылі ўніверсітэт у Вільні, вышэйшыя школы ў Беластоку і іншых гарадах краю, не дазваляючы адкрываць новыя навучальныя ўстановы, замыкаючы старыя. Ужыванне польскай мовы таксама было строга забаронена. Мы распавядалі сялянству, што наш вораг усяляк намагаўся, каб насельніцтва Польшчы праз сваю цемнату і неадукаванасць забыла пра шчаслівае жыццё ў часы Рэчы Паспалітай.

Зразумела, што гэтай моладзі перашкаджалі праводзіць прапаганду розныя акалічнасці, часам такой перашкодай былі іх бацькі, якія неслі фінансавыя страты, а часта гэта быў недавер сялянаў, якія папракалі і пыталіся: чаму гаспадары маёнткаў не прыводзяць хутка ў выкананне гэтых прыгожых планы? Моладзі трэба было прыкладаць усе свае рытарычныя здольнасці, каб пераканаць сялянаў у гатоўнасці грамадства да неадкладнага ажыццяўлення абяцаных рэформаў і немагчымасці гэта зрабіць з-за перашкод маскоўскага ўрада, які за такога кшталту грамадскія выступы, што пагражаюць выклікаць пераварот іх дэспатычнай сістэмы, прыгаварыў бы да высылкі ў Сібір усіх кіраўнікоў.

Даказвалася, што рэформа будзе праведзеная адразу пасля выгнання маскалёў з краю. Вяскоўцам узгадвалі, што польскае рыцарства надзяляла шляхецкімі правамі паасобку і разам вялікія колькасці вёсак за ўдзел у абароне краю ад варожых нападаў, уздымаючы іх на адну прыступку з сабой, што таксама зрабляць цяпер з такой жа ахвотай, збіраючы ўсіх да агульнага братэрства з мэтай вызвалення бацькаўшчыны з агіднай няволі і путаў маскоўскага варварства.

Адразу пасля прыбыцця ў Балванішкі я стаў адным з энергічных апосталаў гэтай прапаганды, маючы вялікую падтрымку некалькіх ляснічых, з якімі я ўжо здаўна паляваў у Балванішскай пушчы і іншых прылеглых лясах, багатых на птушку і вялікую жывё-

лу, мяне лічылі добрым стральцом, што забяспечвала іх павагу. Таксама я знайшоў падтрымку ў дваровай службы. Дзейнічаючы такім чынам, сыны ўсіх землеўласнікаў павялічвалі паўстанцкія сілы на будучыню, а на дадзены момант патрэбны для таго, каб забяспечыць поспех у перадапаўстанцкіх дэманстрацыях, якія павінны былі распачацца.

Насельніцтва горада Вільні, як і ўсіх малых і вялікіх літоўскіх гарадоў, захавала глыбокія традыцыі са шчаслівага мінулага, падрыхтаваўшыся ў любы момант панесці ахвяры для іх вяртання. Таму дэманстрацыі, распачатыя ў Варшаве і яе ваколіцах спевамі гімнаў «*Boże coś Polskę*»²⁹⁴, а пасля «*Z dymem pożarów*»²⁹⁵ у касцёлах і ў працэсіях на вуліцах гарадоў, з удзелам духавенства і рамесніцкіх цэхаў, з харугвамі наперадзе, хутка пашыраліся, ахопліваючы ўсе ваколіцы, дзе адчувалася пульсацыя польскіх пачуццяў у сэрцах іх жыхароў. Усе ведалі аб пераследах і крываваых наступствах, але былі гатовыя панесці ахвяры.

Яшчэ перад тым, як паспелі выдрукаваць вышэйназваныя гімны, яны распаўсюдзіліся разам з музыкай па ўсёй Польшчы, іх перадавалі з вуснаў у вусны. Паўсюль у невялічкія групкі збіралася моладзь, каб вывучыць тэкст і мелодыю невядомых да гэтай пары песень. Нашы паненкі апярэджвалі нас у вывучэнні акордаў падчас заняткаў на фартэпіяна, а падчас дэманстрацый у касцёлах на арганах. За кароткі час малітвы, змешчаныя ў спяваных гімнах, якія гучалі і днём і ўначы паўсюль, дзе да гэтай пары не былі знішчаныя палякі, сталі народнымі песнямі, якія мелі такую самую моц, што і гімн «*Jeszcze Polska nie zginęła*»²⁹⁶.

Вільня як сталіца Літвы дала прыклад да пачатку народных дэманстрацый. Напрыканцы аднаго з нядзельных набажэнстваў пачаліся спевы «*Boże coś Polskę*», а людзі, што сабраліся ў кафедральным касцёле²⁹⁷, услед за малой групкай ініцыятараў дэманстрацыі з натхненнем пачалі паўтараць гэтыя словы. Пасля заканчэння набажэнства ўсе разам, схопіўшы ў рукі касцельныя харугвы, аздобленыя святымі абразамі, высыпалі на вуліцу, ствараючы зародак непрадбачанай дэманстрацыі, якая ўсё павялічвалася, яна сталася надзвычайнай і паважнай для нашых прыгнятальнікаў.

Улады не паспелі своечасова зарыентавацца, каб перашкодзіць, бо гэтая дэманстрацыя была нечаканая нават для польскага насельніцтва. Асаблівай арганізацыі для правядзення дэманстрацый не існавала. Самастойныя мясцовыя гурткі, не звязаныя паміж

сабой, адчувалі неабходнасць у выступленнях і без спецыяльных інструкцый ці загадаў. У грамадстве існавала канкурэнцыя паміж тымі, хто жадаў пазбегнуць застою.

Усё адукаванае насельніцтва было гатовае да ахвяр, і кожны хацеў даць прыклад дэмаралізаваным, хоць іх нідзе не было відаць. Энтузіязм быў агульны.

Пасля дадзенага Вільняй прыкладу, быццам пасля ўдару чароўнай палачкі, дэманстрацыі распачаліся ва ўсіх парафіяльных гарадах Літвы, а з найбольшай актыўнасцю ў Жмудзі, дзе акрамя гараджанаў актыўны ўдзел брала вясковае насельніцтва. Габрэі шпіёнілі, застаючыся на службе ў маскалёў, яны падманвалі нас сваёй любоўю да Польшчы.

У касцёле гальшанскай парафіі²⁹⁸, у якую ўваходзілі і Балванішкі, адбылася дэманстрацыя адразу пасля дадзенага прыкладу з Вільні, арганізавала яе групка моладзі, у якую ўваходзіў і я, складалася яна з братоў Юсевічаў, Завадскіх, Барановічаў, Ваньковічаў, Квасніцкіх, Выганоўскіх і маёй сястры Юліі²⁹⁹, якая моцна нам дапамагла ў навучанні нас дакладнай інтанацыі гімна падчас шматразовых хатніх рэпетыцый, кіруючы выкананнем малітоўнай мелодыі ў касцёле. Апанутая ў сукенку з нацыянальных колераў, яна ўпрыгожыла гэтую ўрачыстасць.

Я пакінуў Юлію маленькай дзяўчынкай, пасля вяртання з Пецярбурга ў Вільню застаў 16-гадовую панну, чароўную прыгажуню, якую яшчэ мацней упрыгожвала любоў да радзімы. Яна зазьяла толькі на хвіліну, бо праз год я страціў яе назаўсёды, і да сёння боль гэтай страты не сучіае.

Такім самым чынам адна за адной адбыліся дэманстрацыі ва ўсіх парафіях Ашмянскага павета, за выключэннем таго горада, дзе жыхары былі выразаныя маскалямі ў час паўстання 1831 г., колькасць насельніцтва там была павялічаная за кошт вялікай колькасці габрэяў.

У час, калі дэманстрацыйны запал пашыраўся, у якім я актыўна ўдзельнічаў, дапамагаючы ў суседніх парафіях, мой месячны адпачынак даўно ўжо скончыўся. У мяне атрымалася яго працягнуць, я атрымаў ад павятовага доктара за адпаведную плату пасведчанне аб цяжкай хваробе. Гэты доктар, карыстаючыся выключным даверам урада, паведаміў мне аб гатоўнасці выпісваць падобныя пасведчанні і ў будучыні, верагодна жадаючы павялічыць свой прыбытак, які па прычыне недахопу практыкі быў невялікі.

Але маё з'яўленне ў вайсковым мундзіры на дэманстрацыях неадкладна скампраметавала мяне, а таксама падвяргала небяспецы доктара за выдачу фальшывага пасведчання аб цяжкай хваробе. З дапамогай даверанай асобы мы даведаліся, што кіраўніцтва ашмянскай паліцыі атрымала загад арыштаваць мяне і некалькіх маладых чалавек, якія хадзілі на дэманстрацыі. Да гэтай пары маскоўскі ўрад паводзіў сябе пасіўна, задавальваючыся шпіянажам. У мяне было два шляхі пазбегнуць арышту: неадкладнае вяртанне ў Пецярбург альбо эміграцыя за мяжу. Не разважаючы, я вырашыў выбраць другі шлях, гэта была адзіная магчымасць захаваць сваю незалежнасць на будучыню.

Пра сваё рашэнне я расказаў брату Яўстахію, маці ж думала, што я вяртаюся ў Інжынернае вучылішча ў Пецярбург. Мне не хацелася яе хваляваць тым, што яе сын будзе доўгі час знаходзіцца ў небяспецы, якая пагражае кожнаму, хто нелегальна пераходзіць дзяржаўную мяжу. Брат Яўстахій змог забяспечыць мяне больш значнай, чым звычайна, сумай грошай, а мой сябра, Эмануэль Юндзіл, які ўжо дзейнічаў у Вільні ў ролі камісара³⁰⁰, заняўся арганізацыяй маіх уцёкаў.

Усё вырашылася вельмі хутка дзякуючы ад'езду з Вільні эмісара п. Бухавецкага³⁰¹, які пасля выканання сваёй місіі вяртаўся за мяжу, скіроўваючыся ў Італію, дзе па жаданні Гарыбальдзі, італьянскі ўрад арганізоўваў Польшкую вайсковую школу ў Генуі³⁰². Пераапануты ў студэнцкі мундзір і забяспечаны адпаведным, але падрабленым універсітэцкім пасведчаннем, якое мела вартасць пашпарта, я пад апекай Бухавецкага быў адпраўлены Юндзілам у Камянец-Падольскі³⁰³.

У маім жыцці адбываўся вялікі пераварот, да якога трэба было прызвычайвацца. Я бачыў бездань, якая адкрывалася перада мной, і нечаканы разрыў з цяперашнім станам, які штурхаў мяне да абсалютнай адзіноты. Ужываючы адзіны вядомы на той час сродак хуткай камунікацыі, я сеў у паштовы экіпаж у вызначаны час у вызначаным пункце горада, дзе жыў эмігрант Бухавецкі. Адтуль мы пакінулі Вільню, так пад бомканне званочкаў і ляскат бізуна мы ехалі ў напрамку Ліды³⁰⁴.

Гэтыя гукі прыпынілі развіццё пачатых роздумаў аб няпэўнай будучыні і небяспецы, якая нам будзе пагражаць. Бухавецкі, старэйшы за мяне на некалькі гадоў, імпававаў сваёй даросласцю

і прыгажосцю, а таксама жыццёвым досведам, які ў яго ўжо быў. Усё вышэйпералічанае выклікала ў мяне неабмежаванае жаданне прыслухоўвацца да яго парад і падпарадкоўвацца яго рашэнням. Дзякуючы гэтаму цяжар ад майго становішча трохі спаў, бо я цалкам перакінуў яго на свайго спадарожніка. Гэта мне дазваляла, пасля таго як я супакоіўся, заняцца разглядам невядомых да гэтай пары ваколіц, якія пачыналіся пасля таго, як мы праехалі пэўную частку дарогі ад Вільні, дзе заканчваўся агульны паштовы тракт Ашмяны — Ліда, а пачынаўся выключна той, які вёў у той апошні горад.

Падарожжа пачалося ўначы, пры святле месяца, у час летняй спёкі, калі ўсё асвятлялася прахалодай і прыгажосцю, пазбаўляючы нас пачуцця патрэбы сну. У такім настроі мы дабраліся да Ліды позняй ноччу, адкуль, не затрымліваючыся і трацячы магчымасць разгледзець горад, скіраваліся далей, пралятаючы дзве наступныя паштовыя станцыі, каб затрымацца і адпачыць на золку ў апошняй з іх.

Падчас адпачынку, на наступны дзень, мы атрымалі магчымасць пазнаёміцца бліжэй. Я даведаўся ад Бухавецкага, што шлях гэтага падарожжа добра яму вядомы, бо гэтай самай дарогай ён ехаў з Камянца-Падольскага ў Вільню і Варшаву для перамоў з Цэнтральным камітэтам па пытанні праўлення і адміністрацыі Польскай вайскавай школы, яна стваралася ў Генуі ў Італіі, дзе ў афіцэрскіх казармах гэтага горада ўжо была размешчаная польская моладзь, якая павінна была стаць зародкам навучальнай установы, як удзельніца вайсковага паходу Гарыбальдзі, да якой таксама належаў і Бухавецкі. Дзеля гэтай моладзі, у склад якой уваходзілі ў асноўным студэнты ўніверсітэтаў, Бухавецкі здзяйсняў сваю місію і, усё выканаўшы, цяпер вяртаўся, каб даць справаздачу. Я даведаўся ад яго, што ён таксама з'яўляецца студэнтам Пецярбургскага ўніверсітэта, што ўдзельнічаў у паходзе Гарыбальдзі і што разам з моладзю, якая чакае яго вяртання, будзе вучыцца ў будучай Польскай вайскавай школе, створанай італьянскім урадам па жаданні Гарыбальдзі.

Тады ж я даведаўся, што ў гэтай школе будзе сабраная польская моладзь, якая знаходзіцца ў эміграцыі і вучыцца ў замежных універсітэтах, для вывучэння вайскавай справы на патрэбу будучага паўстання. Гэтая акалічнасць давала мне магчымасць наведваць гэтыя заняткі і засвойваць польскія каманды ў час муштры.

Адначасова магчымасць стаць калегам Бухавецкага яшчэ больш цягнула мяне да яго без рызыкі расчаравацца ў асобе, старэйшай за цябе і аточанай арэолам эмісара і змагара.

Бухавецкі шчодра плаціў паштоваму фурману, за што той хутка нас вёз ад станцыі да станцыі, адкуль, змяняючы коней, мы несліся далей, затрымліваючыся па жаданні, каб адпачыць і паесці. Гэта дазваляла нам кожны дзень праязджаць вялікія адлегласці, пакідаючы дастаткова часу на адпачынак і спажыванне сняданкаў і абедаў, на якія Бухавецкі не шкадаваў выдаткаў, ратуючы нашыя сілы ад знямогі. Зрэшты, у твая часы, а дакладней, у 1861 г. вартасць рубля была вялікая, а разнастайныя харчы прадавалі за бясцэнак.

Рух экіпажа і пакуты ад трымання абедзвюма рукамі за парэнчы і скрыні нашых брычак, а таксама іх грукат па кругляках калод, якімі пакрывалі дарогі на пінскіх балотах, узмацнялі наш апетыт. Такі вялікі імпэт у перасячэнні прасторы краю, якая аддзяляла Ліду ад Слоніма³⁰⁵, і адтуль далей праз Беларусь аж да пачатку Піншчыны, павінен быў змяніцца павольнай яздой з неабходнымі для адпачынку коней перапынкамі. Часта, трапляючы ў балота, мы павінны былі ісці пешкі па небяспечных месцах дарогі, якая ўвесь час псавалася. Знаёмячыся з разнастайнымі асаблівасцямі нашай вялікай бацькаўшчыны, дзе розныя элементы выключна дамінавалі сярод іншых, рабілі іх у свеце асаблівымі, як гэта мела месца ў час гэтага падарожжа сярод зыбучых пяскоў і пінскіх балот, мы ўзбагачалі нашыя веды, думаючы пра неабходнасць выкарыстання адпаведных сродкаў для паляпшэння сітуацыі.

Як бы там ні было, Піншчына ўяўляла з сябе рай для паляўнічага, яна была ўзбагачаная мірыядамі птушак і вялікай колькасцю водных жывёл, а таксама і для рыбака, забяспечваючы яго багатым уловам адборнай рыбы. Таксама мы з Бухавецкім елі лукулусавыя³⁰⁶ стравы з дзічыны і рыбы, прыгатаваныя хатнімі работніцамі паштовых станцый. Мясцовае насельніцтва гэтага дрэнна заселенага рэгіёна пакутавала з пункту гледжання здароўя, у сваю чаргу, прыезджыя, ад нападаў камароў.

Пасля таго як мы праехалі Палессе³⁰⁷, у якое ўваходзіў Пінск, і дабраліся да Валыні³⁰⁸, мы зноў маглі хутка ехаць, пралятаючы край, адораны інакшымі асаблівасцямі прыроды. Адбывалася тое самае ў час пераезду горнага краю, які аддзяляў Валынь ад Падолля³⁰⁹, дзе кожную хвіліну паўставала багатая панарама прыгожых

карцін, якая дазваляла адкрываць у маіх уяўленнях страчаныя — магчыма, назаўсёды — краявіды ваколц дарагой Вільні, да якой увесь час ірвалася засмучанае сэрца яе прыхільніка, а няўмольны лёс зносіў яго ўсё далей у супрацьлеглы бок.

Пад уплывам гэтых роспачных разваг аб тым, якім выпрабаваннем падвяргалася толькі польская моладзь, яна, пазбаўленая выбару, выконвала місію, якая належала старэйшым, аднаўляў у памяці страчаныя адносіны з сябрамі Інжынернага вучылішча, з суўдзельнікамі арганізаваных дэманстрацый, аб магчымым іх пераследзе маскалямі, якія хочучь спыніць працяг выступаў, аб маёй сям’і, пазбаўленай навінаў пра мяне, і аб пакутах маці, якая так моцна любіць, увесь час падвяргаючыся пакутам і трывогам з-за мяне.

Набліжэнне да Камянца, які знаходзіцца на ўскраіне Падолля, дзе ў нас падыходзіў да заканчэння першы этап падарожжа, якім кіраваў Бухавецкі, перапыніла мае развагі. Пасля прыбыцця ў Камянец-Падольскі мы пасяліліся ў нейкім гатэлі, там на першым паверсе мы атрымалі пакой, ён меў уваход і вокны, якія выходзілі на вялікі ўнутраны двор; фіранкі засланялі нас ад тых, хто хацеў бы за намі падглядаць. У момант, калі мы, абчышчаныя ад пылу, выходзілі ў горад, супрацоўнік гатэля пажадаў праверыць нашыя дакументы, каб паведаміць у паліцыю.

Пасля выезду з Вільні першы раз мы падвергліся такога кшталту фармальнасці, бо дазвол на падарожжа паштовымі даваўся толькі давераным асобам, і гэта абараняла нас ад усялякіх падазрэнняў. Гэта для нас арганізаваў Эмануэль Юндзіл, які змог дастаць для нас такія дакументы. Бухавецкі, падаўшы свой пашпарт выдуманнага грамадзяніна Падольскай губерні і маё пасведчанне неіснуючага ў тых ваколцах студэнта, пайшоў спакойным крокам у горад у маёй кампаніі, каб знайсці свайго знаёмага, які павінен быў заняцца арганізацыяй далейшых уцёкаў за расійска-аўстрыйскую мяжу, што знаходзілася зусім блізка.

Гэтым знаёмым быў п. Дзікоўскі³¹⁰, прыгожы юнак, Цэнтральным камітэтам прызначаны камісарам, Бухавецкі прадставіў яму мяне як кандыдата на ўцёкі ў Вайсковую школу ў Італіі. Даведаўшыся, што ў нас прасілі паказаць дакументы, п. Дзікоўскі сказаў, што ў выпадку, калі яны не пацвердзяцца і будуць вернуты супрацоўнікам гатэля, нам трэба будзе рыхтавацца да хуткіх

уцёкаў, каб пазбегнуць падазрэнняў паліцыі і арышту, бо фальшывыя дакументы не змогуць нас абараніць ад катастрофы.

Мы вырашылі адразу заняцца падрыхтоўкай да ўцёкаў, і таму слугі Дзікоўскага правялі кожнага з нас у асобныя кватэры, у якіх мы маглі знайсці ратунак без рызыкі быць схопленымі разам удвух. Пасля гэтага мы зноў сустрэліся з Бухавецкім і пайшлі ў гатэль, дзе нас чакала паведамленне аб выкліку да камісара паліцыі.

Момант быў крытычны, але Бухавецкі, не трацячы самавалодання, першым чынам жагадаў, каб нам падалі сняданне, кажучы, што пасля таго, як мы падсілкуемся, адразу ж пойдзем у паліцыю. Супрацоўнік гатэля, радасны ад таго, што прыбыло жадаючых паснедаць, хутка заняўся сервіроўкай стала, падчас якой у нас была магчымасць раскласці па кішэнях патрэбныя дробязі з нашага туалета, а мне — дастаць маленькую валізку з цывільным адзеннем, каб, пераапрунуўшыся, пакінуць студэнцкі мундзір, які вылучаў мяне сярод іншых.

Так прайшла гадзіна, і калі прыслуга гатэля прыбірала стол пасля снядання, мы прыгожа выйшлі з нашага гатэля, замкнуўшы нумар на ключ і пакінуўшы рассунутымі фіранкі, каб звонку былі відаць нашыя расцярушаныя валізкі, мой студэнцкі мундзір, урачыста павешаны на крэсле, жменя медзякоў і пару рублёў, пакінутых на стале; гэта ўсё павінна было азначаць спешныя зборы ў паліцыю з намерам хутка вярнуцца і супакоіць ўсіх тых, хто хацеў з намі сустрэцца.

Разам з пакінутымі на стале грашыма знаходзілася цыдулка, дзе тлумачылася, што гэта плата за сняданне і нумар, ключ ад якога мы забралі, каб наш пакой змаглі адамкнуць як мага пазней. Не забылі мы напісаць у цыдулцы пра ўзнагароду для служачых гатэля за абслугоўванне, не падвяргаючы нікога фінансавым стратам. Мы засталіся перакананыя, што пакінутыя грошы заспакояць жандараў, якія чакаюць нашага вяртання, і выратуюць нас ад хуткага пераследу, мы без мітусні пакінулі браму гатэля, а пасля скіраваліся кожны ў свой схоў, які для нас знайшоў камісар Нацыянальнага ўрада³¹¹.

Перад заходам сонца гэтага ж дня я падасланым да мяне змоўшчыкам быў праведзены за браму Камянец-Падольскай цытадэлі, ад яго я атрымаў інструкцыю крочыць павольнай хадой па шырокім гасцінцы на захад аж да таго часу, калі экіпаж,

якім будзе ехаць п. Дзікоўскі, не нагоніць мяне, каб забраць для далейшага падарожжа разам з ім і са сваім таварышам па ўцёках. Пасля незнаёмы змоўшчык пажадаў шчаслівай дарогі і, шчыра паціснуўшы руку, развітаўся са мной.

Гэта быў кірмашовы дзень, і вялікая колькасць сялянаў з прылеглых камянецкіх вёсак пасля гандлю пехатой і на вазах спяшаліся, каб да ночы вярнуцца дамоў. На гасцінцы я апынуўся сярод сялянаў і сялянак, што кідалі на мяне злыя позірккі, бо палічылі, што я разбэшчаны гараджанін, які спецыяльна выправіўся ў дарогу, каб разгледзець гоных вясковых дзяўчат, таму мяне мог чакаць дрэнны прыём. Мая павольная хада давала падставу для такіх падазрэнняў. Як бы там ні было, я звяртаў на сябе ўвагу ўсіх гэтых вяскоўцаў, якія ішлі хутка і павінны былі мяне абмінаць. Таксама часта да мяне даляталі непрыхільныя заўвагі, асабліва ад маладых парабкаў, якія дапамагалі жанчынам і сваім нявестам. Каб пазбегнуць непажаданай сутычкі, адварочваў галаву ў супрацьлеглы бок, не даючы магчымасці ўсім цікаўным сябе разглядаць. Гэтая непрыемная сітуацыя вывела мяне з раўнавагі, а вялікая колькасць экіпажаў усё абмінала мяне.

Я ўсё не мог дачакацца з'яўлення п. Дзікоўскага, да мяне прыходзілі думкі, што я ў небяспецы, бо мне дрэнна паказалі дарогу ўцёкаў альбо з-за іншых непрадбачаных акалічнасцяў. Тым часам хваляванне кожную хвіліну ўзрастала, а тут раптоўна пачаў насувацца змрок. У мяне не было грошай, бо касірам нашых агульных сродкаў ужо даўно стаў Бухавецкі, я мог апынуцца ў цяжкім становішчы. Прадчуванне безвыходнасці становішча і магчымасці трапіць у рукі маскалёў страшна засмуціла мяне і я пачаў планаваль свой далейшы шлях уцёкаў, але ўсё малявалася ў чорных фарбах.

У гэты трывожны момант я пачуў грукат экіпажа, які змусіў зірнуцца, што на гэты раз дазволіла ўпэўніцца ў сваім выратаванні: на козлах параднага экіпажа і каля кучара ў ліўрэі я ўбачыў п. Дзікоўскага, які кіраваў парай прыгожых коней, а ў фаэtone ўтульна сядзеў Бухавецкі. Яшчэ да таго, як экіпаж паспеў спыніцца, я ўскочыў у яго. Жакі, якія пераследвалі мяне яшчэ хвіліну таму, імгненна зніклі. Я адчуваў сябе шчаслівым чалавекам.

Пасля некалькіх гадзін спакойнага падарожжа мы затрымаліся недзе апоўначы ў лясістым месцы недалёка ад нейкай вёсачкі,

сведчаннем існавання якой нам служыла святло з акон яе дамкоў. Пан Дзікоўскі патлумачыў нам, што за гэтым ляском пачынаецца памежны дазор расійскага патруля, які можа пагражаць арыштам падарожнікам, а асабліва ў начную пару. Таму ён выслаў свайго кучара, які ведае мясцовасць, каб той выклікаў млынара з берага ракі Збруч³¹², якая з'яўлялася расійска-аўстрыйскай мяжой. Гэты млынар заставаўся на службе Дзікоўскага; менавіта ён павінен быў нас пераправіць на правы бераг вышэйназванай рачулкі, дзе знаходзілася паўднёвая ўскраіна Галіцыі³¹³. Але перад гэтым у нас было шмат часу, каб распавесці пра здарэнні мінулага дня.

Я даведаўся, што перад тым, як Дзікоўскі пакінуў Камянец, яго людзі праверылі наяўнасць у двары гатэля жандараў, якія цяплява чакалі нашага вяртання да замкнутага яшчэ пакоя. Мы абмяркоўвалі расчараванне паліцыі, калі яна, разбіўшы дзверы нашага нумара, пераканаецца ў тым, што падазроныя асобы зніклі і што позна рабіць нейкія спробы іх схопіць. Гэты выпадак павінен быў выклікаць вялікі скандал у Камянцы, але лёс не дазволіў мне больш сустрэцца з Дзікоўскім, мілым чалавекам з узнёслай душой, каб даведацца пра падрабязнасці.

Млынар, якога мы чакалі, таксама займаўся кантрабандай і павінен быў падтрымліваць цесныя адносіны з вартай абедзвюх межаў, а таксама дзяліцца з імі прыбыткам, гэта гарантавала нам бяспечны пераход мяжы. Ён баяўся страціць карысную практыку, распачатую з узаемным поспехам. Так пра яго думаў п. Дзікоўскі. Гэта ўсё не перашкаджала хітраму млынару, які быў падобны да дзікуна, бо ўвесь твар яго быў моцна аброслы, захоўваць поўную асяярожнасць, як яму раілі падчас выканання даручэння. Ён з радасці закрычаў, убачыўшы ў Бухавецкім знаёмага кліента, які даваў магчымасць падвоіць заробак.

Пасля прыйшла сумная хвіліна развітання з Дзікоўскім, які па-братэрску расцалаваў нас і пажадаў поспехаў у нашай працы на карысць бацькаўшчыны. Ён паехаў у вёсачку на начлег, у дом, прызначаны для эмігрантаў і эмісараў, якія пераходзяць мяжу з Галіцыі на Падолле, мы, у сваю чаргу, трапіўшы пад апеку млынара, пачалі пракрадацца ў напрамку да яго млына, перад гэтым атрымаўшы неабходныя інструкцыі, паводле якіх нам нельга было запальваць папяросы, размаўляць паміж сабой альбо з ім, задавальваючыся жэстыкуляцыйй. Мы павінны былі паўтараць

усе яго рухі, сядалі альбо нават клаліся на зямлю, калі гэта было патрэбна.

Мы дысцыплінавана ішлі ўслед за млынаром, часам хуткім, часам павольным крокам. Ён прыслухоўваўся да кожнага шорхату. Праз некаторы час наш праваднік скіраваў налева, хаваючыся за ценом невялікіх зараснікаў, тое самае зрабілі і мы. Хутка мы пачулі ўсё больш выразныя гукі коннага патруля, якія былі ад нас прыкладна на сто крокаў, мы захваляваліся.

Пасля таго як усё сцішылася, мы хуткім маршам рушылі ў да-рогу, праз дзесяць хвілін мы былі ўжо за млынам, дзе вымушаны былі зняць боты і штаны, каб не намачыць іх у водах Збруча. Млынару дапамагаў адзін з яго памочнікаў, разам з якім мы пачалі ісці ланцужком, несучы на плечах скруткі з нашага адзення, наперадзе ішоў млынар, ззаду яго памочнік, мы знаходзіліся паміж імі.

Перад уваходам у воды Збруча нам была дадзена новая інструкцыя, мы павінны былі ісці ўслед за правадніком, імітуючы яго рухі, нагамі не пляскаць па вадзе, каб пазбегнуць празмернага шуму на хуткіх водах Збруча, якія мелі свой характэрны гук. Замест таго каб пераходзіць раку наўпрост да супрацьлеглага берага, мы доўгі час ступалі ўніз па плыні ўздоўж яго. Летам у Збручы было неглыбока, вада даходзіла нам да калена.

Каб пазбегнуць празмернага шуму мы ішлі — так, як нам было сказана, — гімнастычным крокам, падымаючы нагу ўверх, хутка апускаючы зноў у вадку. Неабходнасць ісці па плыні ракі ўзнікла таму, што мясцовасць, у якую мы спышаліся, знаходзілася на некалькі стай³¹⁴ далей ад млына, на галіцыйскім беразе. Пры святле месяца ўзбярэжныя зараснікі хваляваліся ад лёгкага павеву ветру і кідалі на хуткую плынь вады рухавыя цені, у нашай свядомасці яны ператвараліся ў пачвараў, якія хочуць затрымаць нас. Аднак хутка мы выйшлі на бераг, што выратавала нас ад гэтых чараў.

Раздзел VI.

Падарожжа праз Галіцыю, Букавіну і Малдову ў Турцыю і Канстанцінопаль

Трапіўшы ў незвычайны палац, пабудаваны недалёка ад берага ракі, дзе нас гасцінна прынялі, мы адразу ж пайшлі адпачываць. Гэта было недзе ў тры гадзіны ночы. Калі мы прачнуліся і пачалі размаўляць, рыхтуючыся пакінуць ложка, у наш пакой увайшлі слугі з падносамі, на якіх была кава, вяршкі і румяныя булачкі, якія задаволілі жаданні нашых апетытаў.

Адсунутыя фіранкі на вокнах дазволілі ўбачыць сонца, якое было ўжо высока, гэта ўпэўніла нас у тым, што акрамя ўтульнага ложка мы мелі раскошу занадта доўгага адпачынку. Мы абуліся ў начышчаныя чаравікі, апрануліся, расправіўшы, на колькі гэта было магчыма, пагнутыя каўнерыкі, і пайшлі да гаспадыні палаца п. Семіграноўскай, каб падзякаваць за прытулак, а таксама папрасіць, каб яна выправіла нас у напрамку малдаўскай³¹⁵ мяжы.

Жанчына ў стальм веку, багата апранутая, узрадавалася, убачыўшы свайго знаёмца Бухавецкага, павіншавала яго са шчаслівым вяртаннем і запрасіла нас застацца ў яе яшчэ некаторы час, каб як след адпачыць пасля цяжкай пераправы праз мяжу. Бухавецкі апраўдваўся, што абставіны змушаюць яго спяшацца, і прасіў як мага хутчэй адправіць нас у дарогу, пасля мы заключылі кампраміс — засталіся ў гасціннай гаспадыні на незвычайна смачнае сняданне. Пасля гэтага мы, пацалаваўшы ручкі ласкавай спадарыні, выехалі прыгожым экіпажам у дарогу, пакідаючы палац, назвы якога я не памятаю. У хуткім часе мы пакінулі Галіцыю, пасля апынуліся ў Букавіне³¹⁶, краі, заселеным румынамі і русінамі³¹⁷, там у невялікай колькасці жылі і палякі, але ім там належалі вялікія зямельныя абшары.

Акрамя кучара, нас суправаджаў адзін з афіцыялістаў³¹⁸ п. Семіграноўскай, які належаў да арганізацыі п. Дзікоўскага, да яго ў нас была цыдулка ад п. Дзікоўскага з загадам дапамагчы нам у час пераправы на правы бераг Днястра³¹⁹. Надвечоркам мы прыбылі

да прыстані і там былі давераныя лодачнікам, якія неслі адказнасць за самае нязначнае парушэнне ці скаргу з нашага боку. Яны павінны былі прад'явіць пацверджанне аб выкананні задання для атрымання падвойнай узнагароды.

Як толькі мы ўселіся, а дакладней, улегліся ў лодку, якой кіравалі некалькі грабцоў, яе адчапілі ад прыстані, і яна панеслася па хуткай плыні Днястра, якая з аддаленнем ад берагу ўвесь час узмацнялася. Пры набліжэнні да мяжы і намаганнях перасекчы яе нас нястрымана панесла хуткая вада. Самы малы неасцярожны рух пагражаў затапленнем лодкі і нас разам з ёй. Мы здранцвелі ад жаху, не смелі рухацца, я адчуў вялікую небяспеку, якая выракала мяне на заўчаснае развітанне з зямным жыццём, да таго, як атрымаецца ажыццявіць мары будучыні. Пралічваючы магчымасці сваіх плавецкіх здольнасцей, я сумняваўся ў магчымасці даплысці да берага ракі.

Прафесійнае веславанне ў гэты крытычны момант прымусіла нашу лодку плыць наўскос, выкінуць яе за межы плыні, дазволішы павольна наблізіцца да берага, з вялікай дакладнасцю да яго прыстаць і высадзіцца. Аказалася, што толькі я панікаваў, бо Бухавецкі меў неабходны вопыт у такіх справах і абсалютна давяраў нашым веслярам, якія не так даўно пераправілі яго з правага на левы бераг Днястра, пачынаючы падарожжа на два кіламетры вышэй ад прыстані, з якой мы сёння адпльвалі. Цяпер нашыя лодачнікі вымушаны цягнуць сваю лодку супраць плыні ракі, ідучы пехатой каля 4 кіламетраў, каб дабрацца да прыстані, з якой раней адпльваў Бухавецкі.

Пасля таго як мы трапілі на бераг, мы пешкі накіраваліся да сядзібы, якая знаходзілася непадалёк, яна ўзвышалася над абрывістым берагам Днястра, там жыла сям'я спадароў Айвасаў, польскіх армянаў, абароненых нашым польскім індыгенатам, яны вызначаліся патрыятызмам і маглі служыць прыкладам гатоўнасці да самаахвяравання. Тое самае можна сказаць адносна іншых армянскіх сем'яў, з якімі я сустракаўся ў Літве: мовай іх была толькі польская мова, іх напаўнялі тыя самыя пачуцці, што і нас. Яны захавалі толькі сваё веравызнанне, якое амаль нічым не адрознівалася ад нашых рытуалаў. Частыя шлюбныя з палякамі паўпльвалі на мадыфікацыю расы, яны станавіліся ўсё больш падобнымі да нас. Толькі празмерная велічыня насоў не змянілася²⁰³.

Наша з'яўленне ў спадарства Айвасаў узрадавала ўсю іх сям'ю, тым больш што адзін з гасцей — Бухавецкі — быў іх знаёмы. Узрадаваная моладзь, якая складалася з сыноў і дарослых дачок, рыхтавалася да забаў, на якія мы, падарожнікі, даўно засумаваўшы па іх, таксама разлічвалі. Пасля прывітання, вячэрняга шпацыру і шчо-драй вячэры пад акампанемент фартэпіяна распачалося спяванне народных гімнаў і іншых песень, гэта былі: «*Młody wojownik*»³²¹, «*Za Niemen*»³²², «*Rosła kalina*»³²³, «*Cóż my winni, że kochać nie możemy*»³²⁴ і гэтак далей. Пасля пачаліся танцы аж да позняй ночы. Назаўтра гэтыя вельмі мілыя людзі спрабавалі ўгаварыць нас застацца на некаторы час, але Бухавецкі змог пераканаць у тым, што неабходна спяшацца, каб выканаць абавязкі.

Далейшае падарожжа, якое распачалося ў другой палове наступнага дня, мы правялі ў таварыстве двух маладых Айвасаў, яны гэта рабілі не па неабходнасці, але для таго, каб даўжэй пабыць з намі і пасля сустрэцца са сваім суседам п. Якубовічам, таксама польскім армянінам, да якога нас везлі. Калі мы ад'язджалі, прыгожыя паненкі доўга махалі нам белымі хустачкамі, жадаючы шчаслівай дарогі і адначасова вяртання, калі гэта будзе магчыма.

Пан Якубовіч, 30-гадовы халасцяк, магутны, нібы дуб на ўрадлівай глебе, імпанаваў сваёй прыгажосцю. Ён з'яўляўся адным з выдатных уладальнікаў Букавіны, дзе ўсё буйна ўзрастала на яе чарназёме. Ён ветліва прывітаўся са сваімі гасцямі, а асабліва з братамі Айвасамі, будучы — як мы меркавалі — прэтэндэнтам на руку адной з іх сястрычак-прыгажунь.

Ён выказваў шкадаванні, што мы не засталіся даўжэй у гасцях у Айвасаў, калі б яго папярэдзілі начной дэпешай, мог бы прыехаць да іх сёння, каб паўтарыць і працягнуць забавы. Раіў нам, каб мы змянілі планы застацца ў яго і, не адкладваючы, вярнуліся на адпачыўшых хуткіх конях. Запэўніваў, што праз пару гадзін мы зробім сюрпрыз гаспадарам і ўзновім забавы з новай сілай. З вялікімі намаганнямі Бухавецкі змог адмовіцца ад гэтага выдатнага плана, які падтрымлівалі абодва браты Айвасы, супраць якога не быў і я. Мы правялі наш халасцяцкі вечар у п. Якубовіча, узгадваючы ўчарашнія забавы.

На наступны дзень мы развіталіся, і кожны паехаў у свой бок: Айвасы вярталіся дамоў, а мы разам з шаноўным Якубовічам распачалі наступны этап нашага падарожжа. Менавіта тады

я першы раз убачыў пералёт саранчы. Я бачыў, як чорная хмара засланяе сонца і кідае вялікі цень на засеяныя палі, павольна прасоўваючыся і палюхаючы насельніцтва, якое было ў распачы ад таго, што ўраджай гіне. П. Якубовіч паказаў нам кукурузныя плантацыі, на іх некалькі дзён таму напала саранча, яна падала тоўстым слоём, хутка жэрла ўсю расліннасць, пакідаючы толькі цвёрдыя сцябліны — мёртвых сведкаў страшнай бяды. Біццём званоў, выстраламі і малітвамі капланаў намагаліся спыніць паразу, мы былі сведкамі ўсяго гэтага ў час падарожжа. На знішчаных палях рэшткі саранчы дазволілі мне пераканацца, што яна належыць да таго ж віду нашых палявых конікаў, толькі большых па памерах, няшкодных, тых, што радуюць нас сваім стракатаннем.

Ян Якубовіч адвёз нас на нейкую станцыю, назвы якой — як і папярэдніх — не памятаю, адкуль мы скіраваліся да вялікага польскага маёнтка, які знаходзіўся каля аўстрыйска-румынскай мяжы, недалёка ад гарадка Міхалены³²⁵ на Малдавіі, куды мы павінны былі трапіць. Гэты вялікі маёнтак з'яўляўся апошнім памежным польскім уладаннем на Букавіне, а таксама апошнім пунктам арганізаванай там грамадзянскай пошты, і належаў ён спадарству Аходскім (здаецца), маладым спадчыннікам, якія змаглі ўпрыгожыць яго шыкоўным палацам.

Пасля адаслання нашай бруднай бялізны ў пральню і атрымання чыстай пэўнага дня прыкладна ў 10 гадзін мы разам з гасціннымі гаспадарамі паехалі экіпажам на шпацыр па дарозе, якая ішла ўздоўж аўстрыйскай мяжы. Згодна з дадзенай нам інструкцыяй мы павінны былі, адразу як спыніцца экіпаж, хутка прабежчы ў вызначаным кірунку некалькі сот метраў, каб трапіць на супрацьлеглы бок ручая, дзе пачыналася Малдавія, да таго, як вартавя, якіх называлі аўзэрамі, паспеюць нас убачыць і абстраляць за непадпарадкаванне загаду спыніцца.

Спадарства Аходскія дастаткова часта шпацыравалі ўздоўж мяжы, і час для пераходу мяжы быў выбраны не выпадкова, бо звычайна памежнікі ў гэтую пару адпачывалі, падазрэнне на нас не падала, без перашкод мы перайшлі мяжу і зайшлі дастаткова далёка ў глыб краю, за малдаўскай мяжой было бяспечна, ідучы праз пустыя палі, дзе-нідзе зарослыя невысокім ядлоўцам, да бачнага далёк гарадка Міхалены.

У гэтай мясцовасці знаходзіўся заслужаны муж Польшчы, ваяр і пісьменнік, які не змог знайсці прытулак у захопленай, прыніжанай бацькаўшчыне, ён, як паўстанец і паэт, павінен быў шукаць прытулак у чужых. Ён знайшоў яго на румынскай зямлі, у гарадку Міхалены, найменш аддаленага ад Польшчы, які знаходзіўся блізка каля Букавіны, жадаючы мець гэтым наколькі магчыма даступную сувязь, каб хутка задавальваць патрэбы, выконваць неабходную працу на карысць пакутнай бацькаўшчыны.

Гэтым чалавекам быў Зыгмунт Мілкоўскі, афіцэр, які ўдзельнічаў у паходзе Польскага легіёна ў Венгрыю пад кіраўніцтвам генерала Высоцкага³²⁶ ў 1848 г., і наш пісьменнік з псеўданімам Т. Т. Еж. За некалькі месяцаў да нашага прыезду ён пачаў выконваць абавязкі генеральнага камісара Цэнтральнага камітэта ў Румыніі і Турцыі, яго прызначыў паўнамоцны прадстаўнік Леон Франкоўскі³²⁷, які з гэтай мэтай прыехаў з Варшавы.

Мілкоўскаму тады было прыкладна 40 гадоў, яго жонкай была дачка былога эмігранта з 1831 г. п. Урублеўскага³²⁸, які жыў у горадзе Чарткове³²⁹, на паўднёвай Галіцыі. Зыгмунт Мілкоўскі быў заняты літаратурнай працай, якая магла сціпла забяспечыць сям'ю, дзякуючы гаспадарлівай жонцы.

Аздоблены прыгожымі раслінамі, а таксама адборнымі кветкамі палісаднік перад домам спадарства Мілкоўскіх дадаваў чароўнасці ў іх адасобленасці ад сусветнага руху. У сваю чаргу, прысутнасць іх маленькай дачушкі дапаўняла сямейнае шчасце закаханай пары, якая знаходзілася ў цішы чужога краю. Там яны павінны былі задавальвацца прысутнасцю адно аднаго, не маючы адпаведнага таварыства для радасці альбо нейкай забавы.

Толькі ў рэдкіх выпадках яны мелі радасныя клопаты, да якіх залічваліся дапамога распачатаму эмігранцкаму руху і падрыхтоўка да хуткага паўстання з частымі праблемамі і намаганнямі ў працы. Нашае з'яўленне, а асабліва Бухавецкага, вядомага п. Мілкоўскаму па папярэднім падарожжы і місіі, якую павінен быў выканаць, выклікала вялікую зацікаўленасць і гасцінны прыём.

Гаспадары частавалі нас сняданнем з вялікай пашанай, пытаючы пра прыгоды ў час падарожжа. Маленькая дачушка, якую пасадзілі на высокае крэселка паміж мной і яе маці, праявіла асаблівую зацікаўленасць, жадаючы гуляць толькі са мной, што прывяло да агульнай радасці прысутных. Цяпер гэтая дзяўчынка,

якую завуць Валерка³³⁰ (здаецца), 60-гадовая бабулька. Пасля снядання я доўга гуляў з ёй у садзе, а Бухавецкі ў супрацьлеглым яго канцы даваў справаздачу аб выніках місіі ў Варшаве.

Паколькі мы не маглі адразу ж атрымаць неабходныя паперы, каб мець магчымасць далей падарожнічаць па Малдавіі, мы павінны былі застацца тут да наступнага дня, і ў нас з'явілася магчымасць правесці дастаткова шмат часу з п. Мілкоўскім, які заняўся пытаннем нашых дакументаў, бо падтрымліваў адносіны з мясцовымі ўладамі. Ён хацеў лепей пазнаёміцца са мной і з вялікай цікавасцю пытаў пра дэманстрацыі на Літве ў непасрэднага іх сведкі і ўдзельніка; таксама я павінен быў расказаць спадарству Мілкоўскім пра мой побыт у Пецярбургу і прыгодах, што са мной адбыліся.

Я выглядаў на некалькі гадоў маладзейшым за свой узрост, ім падавалася, што яны маюць справу з хлопцам, які несвядома трапіў у плынь непрадказальных выпадкаў. Калі мы пазнаёміліся бліжэй, яны пранікліся да мяне большай сімпатыяй, выкарыстанай у будучыні для нашай добрай справы. Калі казаць пра мяне, то я быў шчаслівым ад таго, што меў магчымасць пазнаёміцца з нашым пісьменнікам і бачыць постаць заслужанага чалавека на полі бітвы, які ўжо распачаў арганізацыйную працу народнага паўстання, а таксама літаратара, твор якога «Handzia Zahornicka»³³¹ апошнім часам чытаў.

Правёўшы ноч у кватэры некалькіх польскіх тэхнічных працаўнікоў, якія знаходзіліся на заробках у Міхаленах, на наступны дзень, забяспечаныя пропускамі ад румынскіх улад, вядомымі пад назвай «gaważ di drum»³³², якія гарантавалі нам недатыкальнасць у краі, і з пажаданнямі шчаслівай дарогі, мы накіраваліся ў горад Баташаны³³³, а адтуль у Ясы³³⁴, дзе, згодна з даўно прынятым рашэннем Бухавецкага, мы павінны былі застацца даўжэй, каб прывесці ў парадак і аднавіць нашыя гардэробы.

Аднойчы ў гатэлі ў Ясах, дзе мы жылі, Бухавецкі пазнаёміўся з дырэктарам артыстычнай канцэртнай трупы, рэпетыцыі якой павінны былі пачацца ў той жа вечар. Падчас вячэры п. дырэктар, прыкідваючыся палякам, хоць па акцэнце і рысах твару было відаць, што ён габрэйскага паходжання, каб выказаць нам сваю сімпатыю запрасіў нас да ўдзелу ў рэпетыцыях, у якіх маюць права ўдзельнічаць людзі з асаблівымі прывілеямі.

Усцешаныя такой дабрыйнёй п. дырэктара і запрошаныя за кулісы тэатральнай залы перад тым, як пачалася рэпетыцыя, мы мелі

магчымасць лепей пазнаёміцца з артыстамі. Нас прадставілі вялікай колькасці артыстаў, якія ветліва прывіталіся з намі і прасілі адчуваць сябе як дома. Яны былі розных нацыянальнасцяў, размаўлялі на шматлікіх мовах і былі апранутыя ў багатыя касцюмы асаблівага крою, нібы, акрамя спеваў, павінны былі яшчэ танцаваць балет на гэтай сцэне.

Для мяне тыя строі былі асабліва чароўнымі. Беручы прыклад з Бухавецкага, які распачаў размову з нейкай паўнацэлай артысткай, я наблізіўся да маленькай brunэткі, каб заваяваць яе прыхільнасць. Яна ведала французскую мову, хоць была малдаванка. Я даведаўся, што на сцэне яна спявае народныя песні, і, каб прадэманстраваць вартасць свайго артыстычнага таленту, ціха, каб іншыя не чулі, праспявала мне некалькі такіх, выклікаючы ў мяне захапленне і шчырую ўдзячнасць за яе дабрню.

Такім чынам мы пранікліся сімпатыяй адно да аднаго і знайшлі тэму для далейшай размовы, якая вялася сур'ёзным тонам, які дазваляў захапляцца значнасцю артыстычнага таленту гэтай вельмі маладой прыгожай пані. Я быў зачараваны шчаслівай магчымасцю знаходзіцца сярод такіх цікавых людзей, час ішоў хутка, не дазваляючы зразумець змену сітуацыі. Са здзіўленнем заўважыў, што наша таварыства павялічылася за кошт з'яўлення некалькіх афіцэраў і людзей у цывільным. У хуткім часе з'явілася вялікая колькасць гасцей, якая складалася са сталых і маладых, у суправаджэнні служачага ўстановы, які ад імя дырэктара паведаміў аб пераносе на заўтрашні дзень прэм'еры канцэрта і пажадаў вясёлай забавы артысткам і прысутным кавалерам. [...] Адначасова з гэтым пачалі стварацца пары і раздавацца звонкія прывітанні паміж знаёмымі, тым часам канцэртная прыслуга, якая з'явілася ў вялікай колькасці, выконвала загады кліентаў, прыносячы на падносах разнастайныя напоі.

Маё здзіўленне гэтай раптоўнай зменай сітуацыі было перапыненае шумным прыбыццём Бухавецкага з яго паўнацэлай знаёмай у акампанеменце чатырох кубкаў, напоўненых шампанскім з толькі што адкаркаванай бутэлькі. Забава распачалася грунтоўна; з крыкамі віват і пацалункамі, аб'ядноўваліся ў пары, займаючы месцы на шырокіх тапчанах, размешчаных уздоўж сценаў, а таксама на шэзлонгах, раскіданых у зале і прылеглых пакоях.

Не трэба было доўга думаць, каб зразумець значэнне гэтай сітуацыі, а кроў не вада, таму яна нястрымна закіпела, кідаючы

мяне ў абдымкі гэтай да пары сціплай малдаванкі. Усе правілы прыстойнасці, як і боязь смяротна зграшыць, незаўважна зніклі ў чарах спазнанай уцехі.

Оргія працягвалася аж да белага дня, з разнастайнымі тыпамі змен, каб узмацніць жаданне да распусты пры дапамозе бессаромнага агалення цела, непрыстойных танцаў і заменай партнёраў. Не хачу дэталёва апісваць увесь гэты бруд, я быў уцягнуты ва ўсё гэта не па сваёй волі і хацеў захаваць вернасць маёй малдаванцы.

П'янка, падчас якой мы пазнаёміліся з вялікай колькасцю маладых афіцэраў і румынскіх баяраў, нам таксама спадабалася. Разам з імі на працягу некалькіх начэй мы наведвалі гэтае самае месца і іншыя падобныя, шпацыруючы па прыгарадзе пад акампанемент цыганскай музыкі.

Наш моцны ўхіл ад абранага курсу быў стрыманы Бухавецкім, які першым зарыентаваўся ў небяспечнай пагрозе, заўважыўшы надзвычайнае становішча нашых капіталаў, патрэбных для далейшага падарожжа. Пасля падлікаў мы былі ў пэўнай скрусе і вырашылі пакінуць Ясы як мага хутчэй, каб пазбегнуць яшчэ большых выдаткаў.

Незацэрты ўспамін аб сваёй спакусе, якой, не плануючы, мы падпалі і якая не паўтарылася ў будучыні, палічыў неабходным занатаваць у гэтых успамінах, каб апісаць небяспечнасці, якія могуць чакаць моладзь, што ў стане сапсаваць будучыню, знявечыць здароўе, прывесці да стану дэградацыі.

Перапоўненым пасажырамі габрэйскім фургонам мы пакінулі Ясы, накіроўваючыся ў Бырлад³³⁵, а адтуль у Ізмаіл³³⁶, горад які яшчэ належаў Румыніі, у гімназіі, што знаходзілася ў гэтым горадзе, настаўнікам каліграфіі і малявання працаваў наш зямляк, які меў указанне ад камісара п. Мілкоўскага дапамагаць польскім эмігрантам у камунікацыі паміж Румыніяй і Турцыяй. Бухавецкі з лёгкасцю знайшоў даўно яму вядомы адрас кватэры, мы былі вельмі галодныя, таму адтуль нас хутка павялі ў горад з намерам накарміць добрым абедам у адным з румынскіх рэстаранаў. Ветлівы бландзін, упрыгожаны пышнымі вусамі, прозвішча якога я забыў. Ён стараўся нас добра пачаставаць, бо ведаў аб цяжкасцях у час падарожжа, праз недахоп харчоў, якія замяняла нам у ваколіцах Бырлада імгла атамаў зыбучых пяскоў, якімі там насычана атмасфера, а таксама з-за пакутлівай язды праз балот-

ныя абшары навокал Ізмаіла, таксама пабудаванага на балотах. Пад'еўшы, мы пайшлі на шпацыр па шырокіх вуліцах Ізмаіла, уладкаваных драўлянымі тратуарамі, каб абараніць мінакоў ад броду, за выключэннем таго выпадку, калі яны павінны былі перайсці на супрацьлеглы бок вуліцы.

Мы наведалі некалькі кандытарскіх і вінных, шукаючы тых нямногіх палякаў, якія жывуць у гэтым горадзе, з якімі нас хацеў пазнаёміць п. прафесар. Шпацыр гэты працягваўся аж да ўскраіны горада з боку Дуная, там мы сустрэліся з лодачнікамі, якім даручалася завезці нас да Тульчы³³⁷, горада, які быў заселены балгарамі, але заставаўся пад турэцкім захопам, гэта адбылося на наступны дзень.

Пасля бяссоннай ночы, якую мы правялі за размовай з прафесарам і іншымі землякамі, нас зноў правялі да лодачнікаў. Сардэчна развітаўшыся, мы працягнулі падарожжа ўніз па цячэнні Дуная на лодцы, кіраванай трыма ліпаванамі³³⁸, каб перабрацца да супрацьлеглага берага праз вялікую колькасці маленькіх выспаў, якімі тут усеяна вусце гэтай вялікай і шырокай ракі аж да самага мора. Ліпаване, гэта расіяне, якія належаць да рэлігійнай секты, іх пераследваў маскоўскі ўрад, і яны знайшлі прытулак у Румыніі і Балгарыі, займаліся тут у асноўным рыбалоўствам. У сваю чаргу, тыя, што знаходзіліся ў Ізмаіле, забяспечвалі водную камунікацыю гэтага горада з Тульчай.

Наша падарожжа працягнулася аж да вечара, таму што лодачнікі былі вымушаныя змяняць напрамак незалежна ад цячэння, цягнуць лодку супраць яго, каб абысці выспачкі з вялікай цяжкасцю і стратай часу, каб зноў, з іншай прыстані, ісці па цячэнні на супрацьлеглае ўзбярэжжа іншай выспачкі. Аперацыя такога кшталту паўтаралася шмат разоў. У іншым выпадку замест таго, каб трапіць у Тульчу, нас магло вынесці ў Чорнае мора. На адной з гэтых выспаў мы затрымаліся на рыбацкай стаянцы ліпаванаў, дзе лодачнікі павінны былі адпачыць, а галодныя паесці, да такіх залічаліся і мы, бо мелі воўчы апетыт.

Акрамя вялікай колькасці прыгатаваных страў з розных відаў рыб згодна з рыбацкай традыцыяй, мы атрымалі свежаспечаны хлеб, бо ліпаване не хацелі прызвычайвацца да спажывання мамалыгі³³⁹. Яны адмовіліся прымаць аплату за з'едзеныя намі сняданак як з прычыны сваёй гасціннасці, так і праз магчымасць

паразмаўляць на велікарускай мове. У іх не атрымлівалася схаваць непрыемнае ўражанне з прычыны таго, што палякі не хрысціліся, а таксама не выбівалі паклоны паводле ўсходняга абраду.

Адпачылыя лодачнікі змаглі з асаблівым майстэрствам змагацца з далейшымі перашкодамі нашага падарожжа, асабліва ў моманты перасячэння моцных плыняў ракі, мяне, спалоханага моцным нахілам лодкі і верагоднасцю патануць у глыбінях ракі, гэта заспакоіла. Увечары, пераадолеўшы ўсе выпрабаванні воднага падарожжа, шчаслівыя ад таго, што яно скончылася, мы высадзіліся на нейкай прыстані за Тульчай, адкуль нас кантрабанднымі сцэжкамі правялі ў горад, каб пазбегнуць арышту, паколькі пашпартоў у Турцыю мы не мелі.

Бухавецкі быў зусім спакойны за нашую недатыкальнасць, ён ведаў, што было б дастаткова паказаць паліцыі атрыманае ад нашага камісара, вызначанага п. Мілкоўскім, пасведчанне у тым, што мы польскія эмігранты, імі Турцыя была перапоўненая з 1831—1848 г. і часоў крымскай кампаніі.

Знаходзячыся пад апекай нашага камісара, салдата, які ўдзельнічаў у венгерскім паходзе 1848 г., мы пазбеглі ўсялякіх дачэпак падчас двухдзённага гасцявання ў яго, калі чакалі адплыву ў Канстанцінопаль французскага карабля. Між тым мы пазнаёміліся з некалькімі эмігрантамі, якія там былі занятыя ў адміністрацыі тэлеграфу і канструкцыі дарог і мастоў, і я наыве ўбачыў турэцкія твары і строі, якія раней бачыў толькі на малюнках. Таксама я прыглядаўся да балгараў, якія знаходзіліся ў цяжкой няволі і прыніжэннях, заўважыўшы пагардлівае стаўленне да іх паноўнай нацыі, яны павінны былі ўстаць з месца, калі ішоў які-небудзь турак, нават калі гэта быў абадранец, і саступаць яму дарогу, каб паказаць рабскую пакору.

Гэтае падпарадкаванне балгараў тыранам абурыла мяне, тым больш што ў іх мове я адчуў славянскі гук, хацеў параіць, каб спрабавалі, беручы прыклад з палякаў, паўстаннем вызваліцца з агіднай няволі, нават з рызыкай прайграць і панесці страты, каб захаваць традыцыі і даць прыклад будучым пакаленням.

Разважаючы аб сумным становішча балгараў, я пераканаўся, што яны маюць сваё кола інтэлігенцыі і толькі яна ў стане прывесці да адраджэння Балгарыі. Усе парады і заўвагі з боку старонніх людзей не змогуць выклікаць перавароту і змены сітуацыі. У выніку я абмежаваўся пажаданнямі, каб абуджэнне балгараў з нямогла-

га стану, у які яны пагружаны, прыйшло як мага хутчэй, ведаючы, што палякі прыйдуць ім на дапамогу, у якой нікому не адмаўлялі, з'яўляючыся магутнай дзяржавай, а таксама знаходзячыся ў няволі трох тыранаў свету. Вышэй азначаныя развагі былі перапыненыя патрэбай пакінуць Тульчу, таму што французскі карабель скончыў пагрузку разнастайных тавараў і склікаў пасажыраў да ад'езду. Размясціўшыся, мы былі забяспечаныя нашым камісарам пропускам да Канстанцінопаля, гэтыя дакументы, як польскім эмігрантам, нам выдалі турэцкія ўлады, адплываючы, мы захавалі пры сабе цёплыя ўспаміны аб гасціннасці нашых суайчыннікаў, тады калі яны развіталіся з намі, жадаючы шчаслівай дарогі.

Прыемным падарожжа было нядоўга, пакінуўшы прыстань у Тульчы, мы ішлі па спакойнай плыні водаў Дунаю аж да яго вусця ў глыбіні Чорнага мора, пасля перасячэння якога наш карабель з плоскім дном, менавіта такое мелі ўсе гандлёвыя судны на гэтай рацэ, пачало моцна качаць, падвяргаючы ўсіх непрывычаных да марскіх падарожжаў невыноснай хваробе. Да іх ліку належаў і я, бо калі мы з Пецябургга ездзілі на экскурсію ў Кранштат³⁴⁰, я толькі любаваліся відам мора.

Пасля затрымкі ў Варне³⁴¹ для высадкі і прыняцця пасажыраў карабель паплыў далей, пазбаўляючы мяне магчымасці разгледзець мясцовасць, дзе адбылася вялікая гістарычная падзея, гонар Польшчы, паход Уладзіслава³⁴² за незалежнасць Еўропы ад дзікага азіяцкага нашэсця. Працяг вандроўкі прайшоў на спакойных водах. Ненадоўга мы затрымаліся ў заліве Люлебургаса³⁴³, каб пасля накіравацца да праліва Басфор³⁴⁴. Усе пасажыры, і асабліва тыя, хто пакутаваў ад марской хваробы, выйшлі на борт судна, каб лепей разгледзець доўгачаканы бераг, які азначаў канец цяжкіх пакутаў.

Мы праплівалі праліў і разглядалі цікавыя ландшафты, якія адкрываліся перад намі з абодвух бакоў, гэта было месца, дзе найбліжэй адзін да аднаго сыходзіліся два сусветы, нас панесла моцная плынь пад пільным кіраўніцтвам дасведчанага капітана, які ўмела пазбягаў сутыкнення з вялікай колькасцю караблёў, якія тут праплівалі альбо стаялі на якарах для таго, каб прыстаць у порце Канстанцінопаля ў вызначаным для французскіх караблёў месцы.

Пасля сыходу на бераг і вызвалення ад дачэпак паліцыянтаў, якія хацелі атрымаць ад нас бакшыш (хабар), Бухавецкі зазірнуў

да знаёмай яму кавярні, што знаходзілася непадалёк ад порта, яе наведвалі ў асноўным палякі, каб там атрымаць правадніка і пайсці ў польскі рэстаран «Янка», які знаходзіўся за Перай³⁴⁵, у частцы горада з забытанымі вуліцамі, ён не быў упэўнены, што без дапамогі зможа яе знайсці.

Двое суайчыннікаў, якіх ведаў Бухавецкі, з вялікай ахвотай нас суправаджалі, яны пыталіся аб сітуацыі ў Польшчы і распавядалі нам пра будынку, якія мы сустракалі па дарозе, і іх прызначэнне. Гатэль «Янка» не меў ніякай шыльды, ён прызначаўся выключна для польскіх эмігрантаў, раскіданых па ваколіцах Канстанцінопаля, якія, маючы патрэбу наведваць сталіцу, знаходзілі там жытло і польскую страву, прыгатаваную гаспадарлівай жонкай Янкі. Акрамя тых, хто здымаў пакоі, гэты гатэль наведваўся вялікай колькасцю нашых эмігрантаў, яны там снедалі і абедалі, усё там складалася з невялікай колькасці шчодрых і танных страў. Там можна было атрымаць крэдыт, а нават і дармовую ежу, якой Янкава не шкадавала бедакам, не маючы намеру ўзбагаціцца.

Пра наша прыбыццё хутка даведалася эміграцыя; нас наведалі землякі, якіх цікавіў польскі рух. Прадбачачы выбух новага паўстання, яны нас лічылі вясновымі ластаўкамі, якія ляцяць, каб яго абвясціць. Ніколі да гэтага ў Канстанцінопалі не было такой колькасці палякаў. Гэта былі ветэраны 1831 г., ужо сталыя, альбо зусім старыя людзі, эмігранты з венгерскага пахода 1848 г., усе маладыя, і дэзерціры крымскай вайны, па большасці яшчэ маладыя. Усе яны працавалі ў цывільных і вайсковых установах, займаліся гандлем і рамёствамі. Ніхто не жыў у нястачы, бо для хворых і старых была арганізаваная апека ўзаемадапамогі.

Некаторыя з ветэранаў 1831 г. займалі кіруючыя пасады ў цывільных і вайсковых установах. Мне ўзгадваюцца п. п. Сакульскі³⁴⁶ і Мараўскі³⁴⁷, першы з якіх быў дырэктарам тэлеграфнай службы на тэрыторыі ўсёй Турцыі, а другі — адміністрацыйным інспектарам маякоў. Яны забяспечылі пасадамі вялікую колькасць суайчыннікаў, якія знаходзіліся ў выгнанні. Мне ўзгадваецца п. Пшэздзецкі³⁴⁸, былы вучань кадэцкага корпуса і самы малады са знаёмых паўстанцаў 1830 г., які пражывалі ў Турцыі, які, прайшоўшы інжынерную практыку ў Францыі, выкарыстоўваў яе падчас арганізацыі ў Турцыі адміністрацыі дарог і мастоў.

Я пазнаёміўся з некалькімі выбітнымі дактарамі і афіцэрамі розных рангаў, яны амаль выключна былі з казацкіх і драгунскіх

палкоў, сфармаваных у некаторых правінцыях для абароны хрысціянаў ад варварскіх нападаў туркаў на падставе рашэння, прынятага саюзнымі дзяржавамі з Турцыяй пасля крымскай вайны 1853 г. З гэтых афіцэраў я запомніў імёны Гуркевіча і Касакоўскага, які тады ажаніўся з дачкой Янкі, гаспадара гатэля.

Многія палякі займаліся гандлем і рамёствамі. Пан Міхалоўскі, багаты імігрант 1831 г. з Літвы, меў вялікую ювелірную і гадзіннікавую краму ў Галаце³⁴⁹, у вядзенні гэтага гандлю паспяхова канкураваў з армянамі. Пан Фогель (калі я не памыляюся) меў склад конскай збруі ў Галіцыі, усё гэта рабілася з вялікім талентам на яго фабрыцы, якую абслугоўвала вялікая колькасць польскіх тэхнікаў і вучняў, сыноў нашых эмігрантаў.

Тут існавалі польскія кухні, пякарні, піўныя і кавярні, раскінутыя па Канстанцінопалі, туды наведваліся палякі, і часта іх наведвалі замежнікі. Для нас, тых хто нядаўна прыехаў у Канстанцінопаль і наведваў толькі вышэйназваныя месцы заўсёды перапоўнення землякамі, здавалася, што гэты горад ператварыўся ў Польшчу, хоць колькасць палякаў, якія там жылі, складалася ўсяго з некалькіх тысяч суайчыннікаў, уключна з салдатамі і унтэр-афіцэрамі, якія тут служылі ў двух хрысціянскіх палках, вялікая колькасць балгараў і грэкаў добраахвотна папаўнялі іх. Але не заўсёды і не ў поўным сваім складзе гэтыя палкі знаходзіліся ў сталіцы Турцыі. Тут было шмат нашых кравецкіх, шавецкіх, сталярных і іншых прадпрыемстваў, якія вызначаліся вялікай сумленнасцю ў выкананні замоў. На працягу некалькіх дзён запар да нас гарнуліся землякі, у тым ліку салдаты і рабочыя, каб даведацца аб перадпаўстанцкіх дэманстрацыях з вуснаў іх удзельніка. Мы былі змушаныя ўвесь час знаходзіцца сярод землякоў і з цяжкасцю маглі пераканаць п. п. Сакульскага, Мараўскага і Пшэздзецкага ў тым, што пасля тыдня гасціннага прыёму нам трэба ўжо ад'язджаць. Нам не дазволілі дастаць нават шэлега з нашых грошай на выдаткі ў гатэлі, у дадатак яны запыталі, ці ў нас дастаткова сродкаў, каб плаціць за сваё далейшае падарожжа. Бухавецкі, падзякаваўшы, адмовіўся ад прапанаванай дапамогі і запэўніў, што мы добра забяспечаны грашыма. Ён не хацеў прымаць міласціну, каб выцягнуць нас з цяжкага фінансавага становішча, у якое мы трапілі праз празмернае злоўжыванне грашыма.

Нам трэба было дабрацца з Канстанцінопаля ў Геную³⁵⁰ на французскім караблі, і, падлічыўшы нашыя фінансавыя сродкі, мы

вымушаны былі купіць білеты 3-га класа. Гэтае доўгае падарожжа, праведзенае на палубе без коўдры і падушкі, моцна нас змучыла. Я хутка забыўся пра млоць, выкліканую марскою хваробай; толькі не меў адпаведнай ежы, каб заспакоіць моцны апетыт. Мы харчаваліся хлебам, купленым ў матросаў, і рэшткамі іх ежы, нам трэба было кантраляваць выдаткі, каб пазбегнуць заўчаснага вычарпання фінансаў на наша ўтрыманне і дзеля эканоміі некалькіх дзясяткаў франкаў для наведвання гарадоў, у якіх затрымліваўся французскі карабель.

Мы выйшлі ў Пірэі³⁵¹ і разам з некалькімі іншымі пасажырамі паехалі ў Афіны³⁵² на маленькім амнібусе, які спыняўся ў падножжы Акропаля. З цяжкасцю ступаючы па аскепках белага мармуру, мы са здзіўленнем і карысцю для нашых ведаў разглядалі архітэктурныя багацці, якія варварская рука туркаў яшчэ не паспела знішчыць, а прагнасць еўрапейцаў — паабдзіраць усе мастацкія барэльефы для ўзбагачэння сваіх археалагічных калекцый.

Не маючы ў распараджэнні шмат часу, мы мусілі вярнуцца парой да нашага амнібуса, мы толькі паспелі паглядзець палац тагачаснага караля Отана³⁵³, пабудаваны на ўзор турмы, і маскоўскую царкву³⁵⁴. Абодва гэтыя будынкi прадстаўляліся ўзорам тагачаснага дойлідства. Вуліца Стадыюм, забудаваная сціплымі дамамі, была малазаселеная. Тое самае можна сказаць і пра астатнія вуліцы горада. Людзі апраналіся ў нацыянальныя строі. Фустанела³⁵⁵ ўпрыгожвала старых і маладых. Еўрапейскія касцюмы насілі толькі іншаземцы, якія жылі ў Афінах, нават кароль Отан і каралева Амалія³⁵⁶ парадавалі ў шыкоўна пашытых грэцкіх касцюмах.

У нас было яшчэ трошкі часу, каб паглядзець такі шэдэўр старажытнасці, як могілкі «Керамейкас»³⁵⁷, размешчаныя ля падножжя Акропаля, чакаючы прыходу астатніх спадарожнікаў, з якімі праз некаторы час мы вярталіся ў Пірэі дарогай, збудаванай у вялікай ступені польскімі афіцэрамі, сяржантамі і салдатамі. Гэта былі землякі, якія вярнуліся з венгерскага пахода 1848 г., знайшлі прытулак у Грэцыі і, каб пазбегнуць жабрацтва, таўклі жвір і капалі равы, жадаючы цяжкай працай забяспечыць сябе да пары, пакуль не знойдуць занятку, адпаведнага іх адукацыі. Яны толькі хацелі абараніць ад знявагі польскае імя, што змаглі зрабіць, пакідаючы прыемныя ўспаміны па сабе сярод мясцовага насельніцтва.

Пасля наш карабель, яшчэ да таго, як мы абагнулі Пелопанес³⁵⁸, затрымаўся ў порце горада Эрмуполіс³⁵⁹, размешчанага на выспе Сірас³⁶⁰, дзе быў вялікі гандлёвы рух. Тады там знаходзілася прыстань, непазбежная для ўсіх судоў, якія плылі з Канстанцінопаля і Смірны³⁶¹ на поўдзень і захад, а таксама падчас іх вяртання з Афрыкі і Еўропы. Так здарылася, што ў Эрмуполісе мы высадзіліся ў нядзельны вечар, дзе ўбачылі вялікі натоўп людзей, які сабраўся на шырокай плошчы, упрыгожанай мноствам чароўных пальмавых дрэў, пад ценом якіх моладзь, апранутая па-еўрапейску, нястомна шпацыравала пад наглядам сваіх бацькоў альбо дарослых, якія стаялі перад кандытарскімі і кавярнямі, дзе пілі розныя напоі і каву.

Эрмуполіс выглядаў зусім па-еўрапейску, за выключэннем яго ніжняй часткі з боку порта, дзе праходзіў гандаль і дзе ўсе будынкі засталіся некранутымі з турэцкіх часоў.

Забяспечыўшыся таннымі харчамі, задаволеныя, мы працягвалі нашае падарожжа, вельмі часта разглядаючы зблізку берагі грэцкіх выспаў, пакуль не выплылі ў адкрытую прастору Міжземнага мора, тады нам прыйшлося з імі развітацца, мне на доўгі час, Бухавецкаму назаўжды. Я адчуў тугу, таму што больш не бачыў сушы, хоць ужо і прызвычаіўся да калыхання карабля, якое выклікала толькі моцны апетыт, які я з лёгкасцю заспакойваў пры дапамозе правіянту, купленага на багатай выспе Сірас.

Я задавальняўся назіраннем за іншымі караблямі альбо дэльфінамі ці іншымі вялікімі марскімі жывёламі, якія часам суправаджалі нас, праз некалькі дзён мы заўважылі ўдалечыні нейкую цёмную хмару, якая абапіралася аб марскую паверхню, пасля нам стала вядома, што гэта — Сіцылія³⁶². Доўгі час знаходзячыся ў дарозе, па меры набліжэння да праліва і горада Месіна³⁶³, нам усё больш нецярпелася сысці на зямлю, так на адной з лодак, выгандляванай за некалькі баёкаў³⁶⁴ Бухавецкім, які ўжо трохі ведаў італьянскую мову, мы сышлі на бераг.

У нас было некалькі гадзін, капітан нас папярэдзіў, што пажыраў на карабель будзе склікаць тройчы. Горад і ваколiцы Месіна былі добра вядомы Бухавецкаму, ён удзельнічаў у сіцылійскім паходзе разам з некалькімі дзясяткамі палякаў, якія залічаліся да тысячы герояў, што ішлі разам з Гарыбальдзі. Адразу пасля сыходу з карабля, перад наведваннем горада, Бухавецкі хацеў мне

паказаць некаторыя пазіцыі, дзе нядаўна адбыліся баі, а таксама фартыфікацыю з паўднёвага боку, за апельсінавымі садамі горада, дзе былі відаць пашкоджанні ад гармат.

Цікавы аповед Бухавецкага пра атаку і абарону Месіна быў перапынены скандальным і вельмі непрыемным для нас здарэннем. Мы ўбачылі групу маладых семінарыстаў, у дзесяць чалавек, апранутых у сутаны, якіх гналі ўзброеныя кіямі вискоўцы і клікалі на дапамогу з намерам іх збіць. Выкліканыя крыкам людзі пачалі выходзіць з суседніх дамоў і садоў, каб не даць уцячы семінарыстам. Іх нагналі, пачалі неміласэрна збіваць і правяраць кішэні пад сутанай, адкуль забралі вялікую колькасць скрадзеных апельсінаў. Гэты скандал выклікаў у нас прыкрае ўражанне з прычыны знявагі святарскай сутаны, шанаванай і ніколі не апаганенай у нас, хіба толькі маскалямі ў час нашых паўстанняў, у якіх польскае духавенства заўсёды з годнасцю ўдзельнічала.

Мы ведалі, што нашыя семінарысты ў Вільні, выходзячы на шпацыр, заўсёды суправаджаліся прафесарамі з дырэкцыі семінарыі, захоўвалі сябе ўзорна, заслугоўваючы павагу грамадства, я не мог зразумець, чаму ў Італіі ім дазваляецца адным бадзцяца па прыгарадах. Я нават ведаю, што семінарыста ў выпадку атрымання дазволу наведаць бацькоў ці сваякоў, звычайна суправаджае таварыш, які вядомы дырэктару сваёй высокамаральнасцю і які павінен кантраляваць свайго таварыша.

Перад заходам сонца мы мелі час, каб наведаць узбярэжную вуліцу горада, разгледзець паўднёвых сіцылійскіх тыпаў, якія з цікавасцю разглядалі мінакоў з вокнаў сваіх хат, і прыбыць своечасова на карабель, каб падчас яго адплыву разгледзець паказаныя Бухавецкім мясціны, з якіх на італьянскай зямлі распачаўся пераможны паход тысячы доблесных рыцараў Гарыбальдзі.

Ноччу і пасля таго, як мы мінулі Сцылу і Харыбду, добра не ведаючы, дзе яны знаходзяцца і калі гэта адбылося, мы выплылі з Месінскага заліва³⁶⁵ ў адкрытае мора. Мы працягвалі падарожжа, тады першы раз у жыцці я ўбачыў сполахі вулкана на выспе Стромбалі³⁶⁶. Я глядзеў на яго вельмі доўга, пакуль вулкан не знік ўдалечыні, гэта нагадала мне пра любімую бацькаўшчыну і яе страту.

На наступны дзень, недзе апоўдні, мы наблізіліся да Неапаля³⁶⁷, Бухавецкі паказаў мне гарадкі Ноцэра³⁶⁸ і Нола³⁶⁹, у якіх пасля вайны за вызваленне Італіі ад іншаземнага нападу і пасля ад'езду

Гарыбальдзі на адпачынак на выспу Капрэра³⁷⁰ былі пакінутыя палякі і венгерскі легіён з загадам пераследу распаўсюджанага разбою ля падножжа Везувія³⁷¹. Расстрэл і павешанне некалькіх разбойнікаў, якое здзейснілі ў Нола венгры, бо палякі адмовіліся рабіць гэта, хутка ўнармалізавалі сітуацыю ў краі. Пасля венгерскі легіён быў расфармаваны, а жменьцы палякаў было загадана застацца на адпачынку ў Ноцэры, пакуль не створыцца Польская вайсковая школа ў Генуі, куды яны будуць накіраваны для атрымання адукацыі і пераводу ў афіцэры.

Гарыбальдзі, разгледзеўшы просьбу польскай моладзі, захачеў узнагародзіць яе за ўзорныя паводзіны падчас паходу і адразу зажадаў ад італьянскага ўрада рэалізацыі гэтага праекта. Адначасова адвакат Гарыбальдзі доктар Оціпінці³⁷² быў адпраўлены ў Геную, каб там дамовіцца з уладамі аб вызначэнні ў адпаведным будынку памяшканняў для праектаванай школы, а таксама абумовіць адміністрацыйныя сродкі для яе ўтрымання.

Між тым польская моладзь, шчаслівая ад магчымасці атрымаваць вайсковую адукацыю, каб пасля выкарыстання свае веды на карысць айчыны, на ўтрыманні італьянскіх уладаў, у спакоі адпачывала пасля выпрабаванняў у гарадку Ноцэры.

Паміж гэтай моладзю, якая складалася са студэнтаў універсітэтаў, а таксама некалькіх асоб, якія скончылі адукацыю, і доктарам Оціпінці яшчэ да таго, як ён выправіўся ў Геную, было заключанае пагадненне аб тым, што адначасова з пошукам казармаў для польскай моладзі і аўдыторый для лекцый, на што дзякуючы энергіі доктара не трэба будзе доўга чакаць, моладзь наладзіць сувязь з часовым польскім урадам у Варшаве адносна прызначэння дырэктара і прафесараў, якія павінны будуць выкладаць розныя прадметы вайсковага кірунку ў генуэзскай Польскай вайскавай школе, каб, не марнуючы часу, магла распачацца яе праца. Такім чынам, наша моладзь, якой належала ініцыятыва стварэння школы, не губляючы часу, выслала ў якасці свайго абранага прадстаўніка Бухавецкага з заданнем узгадніць з Цэнтральным камітэтам усе пытанні.

Цяпер ён вяртаўся пасля выканання сваёй місіі і, паказваючы мне мясцовасць Ноцэра, ведаў, што яго знаёмыя пакінулі горад, бо перабраліся ў Геную³⁷³, куды ён і ехаў разам са мной, каб даць справаздачу аб сваёй дзейнасці ўпаўнаважным, аб якой я ўсяго дэталёва не ведаў.

У порце Неапаля мы затрымаліся на некалькі гадзін, не пакідаючы карабля, бо грошай нам хапала толькі для таго, каб высадзіцца ў Генуі, а таксама мы вырашылі — для супакаення голаду, які нам дакучаў з-за таго, што ўсе запасы ежы ў нас скончыліся, — за адзін з двух, якія ў нас заставаліся, франк набыць трохкі фруктаў, сярод якіх былі вялікія персікі і свежыя грэцкія арэхі. Гэтае рашэнне змусіла мяне застацца на караблі пасля яго прыбыцця ў порт Генуі аж да таго моманту, пакуль не вярнуўся Бухавецкі, бо аднаго франка, які ў нас застаўся, было мала, каб заплаціць лодачнікам за нас дваіх.

Паціху карабель пусцеў, а я заставаўся апошнім на борце, апынуўшыся ў прыкрым становішчы, да мяне чаплялася карабельная служба, робячы заўвагі, што тут маё падарожжа ўжо скончылася. Я прыглядаўся да лодак, якія набліжаліся да карабля, шукаў Бухавецкага, але мае надзеі ўбачыць яго не апраўдваліся. Так прайшло больш за гадзіну, я быў у адчаі. Нецярпліваць апанавала мяне, мне прыходзілі ў галаву думкі, што пра мяне забылі альбо апынуліся ў безвыходным становішчы.

У гэты адчайны момант да мяне наблізіліся два невядомыя чалавекі, якія прыбылі на карабель, па-польску прывіталіся і сказалі, што яны ад Бухавецкага і будуць суправаджаць мяне да казармаў Польскай школы. Так скончыліся апошнія пакуты і прыгоды маіх доўгіх уцёкаў з радзімага краю, адкрываючы новую старонку ў маіх перадпаўстанцкіх вандраваннях.

Раздзел VII.

Побыт у гёнуэзскай школе

З людзьмі, якія вызвалілі мяне з карабельнай няволі, я пазнаёміўся па дарозе; гэта былі п. Бразевіч³⁷⁴, капітан, і п. Міхалоўскі³⁷⁵, унтэр-афіцэр, абодва з часоў паўстання 1831 г. і абодва ліцвіны, яны прапанавалі свае паслугі, бо хацелі пазбавіць Бухавецкага ад клопатаў і жадалі як мага хутчэй пазнаёміцца з суайчыннікам. У іх мілым таварыстве я прыбыў да будынка, у якім размяшчалася перавезеная нядаўна моладзь з Ноцэры, якая складала аснову створанай Польскай вайскавай школы ў Гёнуі.

Сардэчна вітаны будучымі таварышамі, імёны значнай часткі якіх мне былі вядомы, я адчуваў сябе шчаслівым чалавекам, першым, хто прыбыў з бацькаўшчыны, каб павялічыць колькасць вучняў. Хутка паміж намі завязалася сяброўства. Яны былі са мной, калі я еў сняданак, прыпасены для мяне ў вялікай колькасці, бо ведалі ад Бухавецкага, што я быў моцна галодны. За сняданкам мы доўга размаўлялі, я адказваў на мноства пытанняў адносна падзей у Польшчы, а таксама пра студэнтаў у Пецярбургу, да якіх залічаліся некаторыя з нашых гарыбальдзістаў.

Паволі знаёмячыся з сітуацыяй, у якой тады знаходзілася школа, я даведаўся, што дзякуючы намаганням доктара Оціпінці італьянскі ўрад для размяшчэння прыехаўшых з Ноцэры выдзяліў будынак, займаны афіцэрамі, што жылі ў Гёнуі, вядомы пад назвай Каса Біянчэці³⁷⁶, у якім было дастаткова месца для пары дзясяткаў асоб — у тым ліку і для мяне, — выдаючы адпаведны крэдыт на іх утрыманне, неабходнасць у якім расла па меры павелічэння колькасці вучняў у будучыні.

Увогуле італьянскі ўрад паводзіў сябе велікадушна, бо, акрамя афіцэрскага будынка, былі выдзелены грошы на польскія мундзіры для моладзі, якая адразу ж апранулася ў венгеркі³⁷⁷ шэрага колеру, абшытыя чорнай тасьмой. Добра пашытыя, нізенькія канфедэраткі³⁷⁸ малінавага колеру з чорным каракулем упрыгожвалі галовы вучняў Польскай школы.

Каб не губляць часу, моладзь выклікала ветэранаў, якія былі ў эміграцыі з 1831 г.: маёра³⁷⁹, імя якога я не памятаю, і капітана Бразевіча, каб першы распачаў лекцыі па статуце пяхоты на польскай мове, а другі кіраваў муштрой. Пасля вяртання Бухавецкі, які абавязаны быў паведаміць аб выніках перамоў з Цэнтральным Камітэтам і пастанове адносна дырэкцыі школы, павінен быў уключыцца ў далейшае яе развіццё.

Тым часам у вялікай зале афіцэрскіх казармаў, якая выконвала ролю сталовай і аўдыторыі пасля таго, як адтуль выносілі сталы і лавы, праходзілі заняткі па карыстанні зброяй, якія праводзіліся італьянцамі пад кіраўніцтвам Бразевіча. Хутка пасля гэтага ён накіроўваў рэкрутаў, якія ўжо ўмелі абыходзіцца са зброяй, на пляц, вызначаны італьянскімі вайсковымі ўладамі спецыяльна для палякаў, дзе праходзіла штодзённая муштра, за выключэннем святочных дзён. Пану Міхалоўскаму было даверана займацца адміністрацыйнымі справамі па харчаванні вучняў школы разам з двума іх выкладчыкамі. Ён распараджаўся касай, куды траплялі выплаты за правіянт і грашовае забеспячэнне вучняў школы, якія скіроўваліся выключна на выдаткі кухні і мыццё бялізны, бо моладзь адмовілася ад грашовага забеспячэння, задавальняючыся выплатамі з Польшчы для набыцця вопраткі і на забавы. Пан Міхалоўскі быў адначасова эканомам і кухарам, маючы за памочніка італьянскага кухціка, які суправаджаў яго на кірмашы для закупу прадуктаў і дапамагаў на кухні, сачыў за прыгатаваннем звычайна дзвюх страў на сняданак і абед. З кухцікам размаўляў больш жэстамі, чым словамі, бо не ведаў італьянскай мовы, аднак гэта не перашкаджала захоўваць дысцыпліну і неабходную вайсковую субардынацыю.

Вучням школы, якія ведалі слабыя месцы Міхалоўскага і спрабавалі яму выказаць сваё захапленне паваротліваасцю кухціка і яго здольнасцю размаўляць з ім жэстамі, з гнева адказваў: «Калі будзеш ведаць італьянскую мову лепей, чым я, будзеш мець права рабіць мне заўвагі. Калі ты такі разумны, размаўляй з кухцікам жэстамі альбо закрыў рот, каб не атрымаў адказу па мордзе».

Ведаючы ад равеснікаў Міхалоўскага, што ён трымае вялікую крыўду на Напалеона³⁸⁰ за аб'яўленне сябе царом Францыі і здраду дэмакратычным прынцыпам, якія ён паважаў, моладзь, у сваю чаргу, хваліла мудрую палітыку ўзурпатары, што прыводзіла яго ў нервовае раздражненне. Тады, не маючы магчымасці перака-

наць упартых прыхільнікаў, якія былі больш здольныя з пункту гледжання рыторыкі, хапаўся за вяхотку для чысткі катла, гонячы іх з кухні і дарэмна гонячыся за тымі, хто своечасова ўцякаў.

Пан Міхалоўскі, як былы унтэр-афіцэр, кухціка трымаў у дысцыпліне, хацеў яго навучыць правілам вайсковай субардынацыі. Таму, ідучы кожную раніцу на кірмаш для закупу прадуктаў, ён важна крочыў наперадзе, а кухцік цягнуўся за ім на некалькі крокаў ззаду з вялікім кашом на карку. Аднак па характары ён быў вельмі добры, часта забываў аб субардынацыі і, калі стомлены кухцік нёс вялікі перапоўнены кош з правіянтам, вяртаючыся з кірмашу, дапамагаў яму несці гэты цяжар. Жадаючы ашчадзіць выдаткі, якія магла панесці адміністрацыя школы, аплачваючы італьянскую абслугу, п. Міхалоўскі ўвёў спецыяльны рэгламент, прыняты і пацверджаны ўсімі аднагалосна, паводле якога вучні самі павінны былі прыбіраць у памяшканнях, засцілаць ложка і чысціць боты. Вышэйапісаныя абавязкі за двух выкладчыкаў Міхалоўскі прымаў на сябе разам з кухцікам, а таксама павінен быў падтрымліваць парадак у вялікай зале.

Паводле гэтай праграмы штодзённа і па чарзе для абслугоўвання стала вызначаліся два вучні на разнос талерак са стравамі для сваіх таварышаў, якія сядзелі на лавах за вялікім сталом, і выкладчыкаў, што сядзелі ў крэслах з абодвух тарцоў стала. Пасля таго як стол прыбіралі і паўторна накрывалі другі раз, за яго садзіўся Міхалоўскі разам са сваім памочнікам, яго абслугоўваў кухцік, які звычайна еў раней за ўсіх астатніх.

Уведзеныя Міхалоўскім ў практыку правілы забяспечвалі добрае ўтрыманне вучняў школы і пакідалі задаволенымі яе стваральнікаў тым, што атрымалася арганізаваць побыт і належнае назапашванне сілаў для тых, хто рыхтуецца выступіць на полі бітвы непазбежнага паўстання.

Два разы на тыдзень, па чацвяргах і нядзелях, а таксама ў асабліва ўрачыстыя нацыянальныя святы на стол падавалі трэцюю страву, якая была прыгатаваная з вялікім кулінарным талентам і складалася з даўно забытых намі хатніх прысмакаў. На стале заўсёды былі фрукты, на якія была багатая Італія і выдатна дагледжаныя генуэзскія сады, а таксама шклянчкі віна.

Пан Міхалоўскі лічыў, што прыбыццё Бухавецкага і мяне абавязвае школу ўрачыста нас пачаставаць, таму прыгатаваў пару індыкоў, адкормленых арэхамі. З'едзеныя індыкі былі замененыя

новай парай худых, якіх сістэматычна адкармлівалі для наступнай нечаканай урачыстай патрэбы. Кармленне гэтых індыкоў арэхамі, гвалтам пханымі Міхалоўскім у іх доўгія глоткі, выклікала новыя жарты моладзі і рэкамендацыю нам, толькі прыбылым, яго асобы як клапатлівай гаспадыні. Міхалоўскі заўважыў, што яго гонар пад пагрозай, а перад новенькімі ён хацеў яго захаваць, пратэставаў, даводзіў, што ён не жанчына, што выклікала агульны смех і каментары некаторых паскуднікаў, якія казалі, што гэта трэба яшчэ спраўдзіць.

Раз'юшаны Міхалоўскі хацеў схапіць і пакараць хоць каго-небудзь, каб супакоіць сваю злосць, але яны заўсёды паспявалі ўцячы. Мы заставаліся толькі глядачамі, спрабавалі пасля яго супакоіць. Лагаднеў ён адразу. Неацэннай дабрыні чалавека п. Міхалоўскага любілі без выключэння ўсе, хто, карыстаючыся яго слабасцямі, дазваляў сабе для забавы злаваць яго, каб пасля прасіць прабачэння і вельмі чуллiва мірыцца.

Пасля ранішніх вайсковых трэніровак і кароткай экзекуцыі па чытанні на памяць статута пяхоты для доказу капітану Бразевічу, што мы можам чытаць яго, як малітву, рэшту часу маладыя польскія гарыбальдзісты праводзілі на шпацырах, на частых дэманстрацыях, прысвечаных пераможнаму заканчэнню паходу, а вечарам сядзелі ў прыгожых недарагіх кавярнях Генуі і здзекаваліся з дабрадушнага Міхалоўскага.

Гэтая моладзь знаходзілася ў стане чакання вынікаў задання, дадзенага Бухавецкаму, яна лічыла, што трэба даць сабе цяпер адпачыць і пазабавіцца пасля доўгіх выпрабаванняў і далёкіх падарожжаў. Недастатковае валоданне мовай стрымлівала наведванне гэтай універсітэцкай моладзю лекцый у мясцовых навучальных установах, такім чынам апраўдваўся іх застой у працы.

У той дзень, калі мы з'явіліся ў Генуі, Бухавецкі даў справаздачу паўнамоцнікам аб выкананні місіі, і пасля гэтага адразу быў высланы ліст генералу Высоцкаму, каб той, згодна з рашэннем Цэнтральнага камітэта, прыбыў у Геную для ўзначальвання Польскай вайсковай школы і запрасіў сабе на дапамогу здольных выкладчыкаў. Адначасова генерала ўгаворвалі, каб паспяшаўся з распачынаннем працы гэтай установы, у якой павінна вучыцца моладзь на карысць бацькаўшчыны. У Парыж і іншыя еўрапейскія гарады былі дасланы лісты да польскай моладзі з мясцовых універсітэтаў, каб яна прыехала і павялічыла колькасць вучняў генуэзскай школы.

Пасля заканчэння працы Бухавецкаму падзякавалі за перанесеныя цяжкасці і за паспяховае выкананне місіі, якое забяспечыла зацікаўленасць краю лёсам навучальнай установы, створанай нашай моладзю на чужыне. З асабліва ўрачыстым настроем пасля багатай вячэры мы ўсе пайшлі ў горад, не выключаючы Міхалоўскага, каб весела правесці рэшту добра распачатага дня.

Жыхары Генуі добра ставіліся да польскай моладзі і паўсюль яе з'яўленне, на пляцы для муштры, а таксама ў час маршыроўкі па вуліцах горада віталі воклічамі: «Няхай жыве Польшча!» і спяваннем у гонар Гарыбальдзі гімна, які ўвесь час і без перапынку па ўсёй прасторы, злучанай у адну вялікую дзяржаву [Італіі] разносіўся як доказ таго, што святкаванні вызвалення народа з чужой няволі працягваюцца. Нашую моладзь запрашалі ўдзельнічаць ва ўсіх народных урачыстасцях, і яна звычайна ішла ў галаве дэманстрацыі са сцягам, аздобленым Арлом, Пагоняй і Арханёлам.

Групку нашых удзельнікаў у барацьбе за незалежнасць Італіі жыхары Генуі віталі тады з энтузіязмам, які даходзіў да шалу, раздаваліся бесперапынныя авацыі ў гонар адраджэння Польшчы, якая хоць і знаходзіцца ў ланцугах няволі, але даказвае сваю гатоўнасць прынесці ахвяры не толькі для сябе, але і на карысць пакутнікаў увогуле. У адной з такіх урачыстасцяў хутка пасля майго прыезду ў Геную я змог паўдзельнічаць. Тады святкавалі нейкую гадавіну перамогі над аўстрыйцамі, прыгнятальнікамі Генуі, якіх атрымалася адтуль прагнаць. Пасля аб'яднання на муніцыпальнай плошчы ў вызначаны час з іншымі групамі мы з трыумфам праходзілі па галоўных вуліцах горада, нас паставілі на чале і ўвесь час мы чулі авацыі з выкрыкваннем: *Viva Polacchi! Viva Italia! A basso Tedeschi! Viva Garibaldi!*⁸⁸¹.

Польская моладзь, нягледзячы на вялікую сімпатыю, не мела блізкіх адносінаў з мясцовым насельніцтвам, прычынай таму было недастатковае валоданне мовай і замкнёнае казарменнае жыццё. Аднак гэта не перашкаджала ў час доўгіх шпацыраў, якія рабіліся ў розных напрамках горада і яго ваколіц, некаторым нашым прыгажунам ублытвацца ў рамантычныя гісторыі з прывабнымі гараджанкамі Генуі і прылеглага гарадка Сан П'ер Дарэна³⁸², якія адрозніваліся галаўным уборам з чорнага ядвабу, тонкай карункавай працы, ад сваіх суседак, тады калі генуэзскія дзяўчаты ўпрыгожвалі сябе галаўным уборам белага колеру, маючы неаспрэчнае права называць сябе белагаловымі.

Пазней гэтыя адносіны скончыліся заключэннем некалькіх шлюбаў, у пасаг ад сваіх жонак шчаслівыя мужы мелі магчымасць хутка і добра авалодаць італьянскай мовай. Значная частка моладзі, меней здольная да любоўных перамог у чаканні прыбыцця генерала Мераслаўскага, са шчырай пастановай пасля аддацца цяжкай працы, каб выправіць адчувальную страту і адзвычайца ад гультайскага баўлення часу, задавальвалася правядзеннем часу ў кавярнях і наведваннем тэатраў.

У коле новых знаёмых я адчуваў іх асаблівую дабыню і заміланне мной як госцем і маладзейшым у параўнанні з многімі іншымі. Усё гэта дапамагло мне хутка прызвычаіцца на новага жыцця. Пасля вячэры ўсе ішлі ў горад падыхаць свежым паветрам, каб адпачыць ад дзённай спякоты канца лета, я часта ўдзельнічаў у гэтых паходах разам з капітанам Бразевічам і гаспадаром Міхалоўскім, якія гвалтам амаль выкрадалі мяне з кампаніі моладзі, якая з імі саборнічала, кажучы, што я, як ліцвін, належу выключна ім. Зразумела, сутычкі такога кшталту былі прадпрынятыя для таго, каб выклікаць бурлівы эпізод з любімым Міхалоўскім.

Звычайна гэтыя шпацыры завяршаліся адпачынкам у кавярнях, якіх на галоўных вуліцах Генуі было вельмі шмат. У адну з такіх мяне ўзялі п. п. Бразевіч і Міхалоўскі, таксама я хадзіў з імі туды, дзе адбывалася сустрэча некалькіх нашых ветэранаў з 1831 і 1848, якія пасяліліся ў Генуі, мяне прадставілі і добразычліва прынялі ў сваё таварыства. Я быў уважлівым сведкам цікавых дыскусій па пытаннях адносна мінулых часоў, яны праводзіліся з натхненнем, а часта і з фанатычным запалам, што дазваляла мне даведвацца пра шматлікія падрабязнасці эмігранцкага жыцця, пра якое да гэтага нічога не ведаў.

Даведваўся ў дэталях пра ўпартыя баі, якія адбываліся паміж эмігрантамі розных па поглядах груп. Пытанні такога кшталту, хоць вельмі павучальныя, не выклікалі ў мяне асаблівай цікавасці, я ставіўся абыякава да гэтага, бо быў прадстаўніком новага пакалення і рос пад уплывам іншых ідэалаў. Такога тыпу нейтральнасць пераконвала нашых ветэранаў у захаванні павагі да іх усіх адначасова, я быў вымушаны пазбягаць выказванняў наконт прыняцця ці непрыняцця іх поглядаў, а гэта спрыяла прыязнаму стаўленню старэйшага пакалення палітычных эмігрантаў да малодшага.

Я часта суправаджаў Міхалоўскага, калі той хадзіў купляць садавіну і гародніну ва ўзорна дагледжаныя сады, дзе назіраў залежнасць развіцця раслін ад гатункаў. У сваю чаргу, падчас больш далёкіх паходаў са сваімі знаёмымі за горад я меў магчымасць пазнаёміцца з мясцовай флорай і параўнаць яе з нашай літоўскай. Тады мне ўзгадваліся нашыя паходы з настаўнікам Тамулевічам за Вільню для стварэння гербарыя, удасканаленага і ўзбагачанага ў час канікулаў дзякуючы зборам на балванішскіх палях і ў лясах. Я яшчэ памятаў назвы раслін, паводле батаніка Юндзіла, на польскай і лацінскай мовах. Я знаходзіў розніцу ў параўнанні з паўднёвым кліматам у развіцці раслін таго ж гатунку, якія былі ў любімай Літве, туга па якой з кожным разам мацнела.

Часам мы зазіралі ў мясцовую бібліятэку, там чыталі цікавыя працы найперш на французскай мове, якую мы ўсе без выключэння ведалі. Такого кшталту заняткі, якія не мелі ніякай сувязі з вызначаным нам выхаваннем, толькі дапаўнялі прыемны побыт у Генуі, тым больш што гарантаванае добрае ўтрыманне і жылло пазбаўлялі нас клопату аб заўтрашнім дні. Я пару тыдняў адчуваў сябе ніякавата з прычыны такога выключнага становішча і таго выгоднага жыцця ў Генуі, якое з купаннем у моры і з наведваннем тэатраў дадала камфорту, характэрнага толькі для прывілеяванага класа грамадства.

Разумеючы, што такі стан рэчаў не адпавядае нашаму прызначэнню, моладзь пачала непакоіцца, таму што прыбыццё генерала Мераслаўскага адцягваецца. У Парыж быў дасланы новы ліст ад моладзі і ад адміністрацыйнай камісіі школы, якая складалася з віцэ-прэзідэнта, доктара Оціпінці, прызначанага Гарыбальдзі, некалькіх італьянскіх чыноўнікаў, члена муніцыпальнай рады і аднаго з польскіх ветэранаў, удзельнікаў баёў за Італію, якая, падтрымліваючы неабходнасць хуткага пачатку функцыянавання школы, хацела забяспечыць неабходнае для яе развіцця.

Тым часам тут з'явілася некалькі студэнтаў са Швейцарыі³⁸³ і Баварыі³⁸⁴, якія паспяшаліся прыбыць на наш заклік. Мы ўсе ўсцешыліся, бо гэта забяспечвала павелічэнне карыснага для краю інстытута. Новыя таварышы запэўнілі нас, што яшчэ некалькі асоб плануюць прыехаць сюды.

Мы чакалі яшчэ некалькі тыдняў. Мераслаўскі не толькі не з'яўляўся, але нават не адпісаў. Прайшло лета, а на прахалодным

паветры нам бавілася яшчэ всяляей, бо колькасць моладзі павялічвалася. Атрыманья ад сваякоў і бацькоў грошы гарантавалі камфорт і забавы не толькі багацейшым, але і бедным, з якімі заўсёды з ахвотай дзяліліся сваімі запасамі.

Але старэйшыя таварышы, якія клапаціліся аб малодшых, не маглі вынесці такога становішча, якое магло скампраметаваць іх у вачах італьянскага ўрада, які мог адмовіцца аплачваць забавы бяздзейнай моладзі, і таму наважыліся — нягледзячы на павагу і жаданне захаваць субардынацыю — папярэдзіць генерала аб вялікай небяспецы, у якой знаходзіцца школа з прычыны затрымкі ў прыняцці пасады. Адначасова яны прасілі неадкладна высласць выкладчыкаў, каб заняцца належнай працай.

І на гэты раз моладзь не атрымала адказу. Ён быў скіраваны ў адміністрацыйную раду з просьбай супакоіць вучняў, там тлумачылася, што заданне вялікай значнасці адносна патрэб бацькаўшчыны перашкодзілі яму заняцца выключна патрэбамі школы, а таксама выбарам адпаведных выкладчыкаў, якіх пасля неабходных працэдур адбярэ і хутка скіруе ў Геную³⁸⁵.

Натуральна, маладыя людзі не чакалі такой ускоснай адмовы, і гэта стала прычынай халоднага стаўлення да асобы генерала, якога ўвесь час абагаўлялі, яны расчараваліся ў сваім ідэале. Без найменшых нараканняў праглынуліся горкія лекі; захоўваючы ўзорную царпліваць, моладзь была перакананая, што заўвагай Мераслаўскаму і выкліку ў яго гневу яны выканалі святы абавязак, падштурхнуўшы справу да тэрміновага адкрыцця ў Італіі выпатрабаванай школы, не дапускаючы, каб яна існавала толькі на паперы.

Не маючы магчымасці на лепшае змяніць сітуацыю, усе працягвалі жыць па-ранейшаму, толькі вайсковыя трэніроўкі павялічыліся на паўтары гадзіны з прычыны асенніх халадоў і неабходнасці інтэнсіўных заняткаў, каб хутчэй разагрэцца раніцай. Зрэшты, усе былі задаволеныя выгодным жыццём у Генуі, вялікім горадзе, поўным чароўнасці калі не для ўсіх, то для большасці маладых людзей нашага ўзросту. Таму кожная скарга і пратэст заўсёды ставіліся на галасаванне, але з перакананнем, што той, хто намі кіруе, адказны за свае ўчынкі, лепей ведае, што яму трэба рабіць. Нам застаецца толькі падпарадкоўвацца яго рашэнням, не рызыкуючы зноў скампраметавацца і парушыць мір. Такім чынам мы пражылі некалькі тыдняў.

Выкліканая намі моладзь для павелічэння колькасці вучняў школы не з'явілася, бо амаль усе кандыдаты, якія вучыліся ў Парыжы, не хацелі марнаваць час, таму чакалі выезду Мераслаўскага, каб выехаць разам з ім.

Прайшоў кастрычнік, а на пачатку лістапада, калі пачаліся маразы, у школу прыехалі некалькі кандыдатаў, якія паведамлілі аб прыездзе Мераслаўскага з указаннем знайсці памяшканні для моладзі, якая ў вялікай колькасці рыхтуецца прыехаць сюды. Паколькі ў афіцэрскіх казармах, дзе жылі мы, не засталася месца, адміністрацыйная камісія забяспечвала выплату адпаведнага крэдыту на кожную асобу, што спрыяла хуткаму рашэнню гэтай праблемы.

Для размяшчэння чаканай моладзі знайшлі вялікую колькасць кватэр, іх дамовіліся зняць і ўнесці аплату ў дзень засялення. Па размове з новымі таварышамі, якія мелі бліжэйшы кантакт з генералам, мы зразумелі, што ён быў пакрыўджаны на тое, што ў Варшаве сфармаваўся Цэнтральны камітэт без папярэдняй дамоўленасці з эміграцыяй, якая дагэтуль кіравала палітыкай Польшчы за мяжой, і асабліва з ім, чалавекам, які меў вышэйшае права кіраваць паўстанцкімі рухамі. Таму Мераслаўскаму было цяжка пагадзіцца з тым, што ён павінен падпарадкоўвацца рашэнням і нават загадам Камітэта, які ў значнай ступені складаўся з моладзі.

Мераслаўскі хацеў узначаліць будучае паўстанне і выступіць з дыктатарскімі загадамі, якім усе павінны былі падпарадкоўвацца. Ён лічыў сябе чалавекам, які мае найвышэйшае права перад іншымі вайскоўцамі, што знаходзіліся ў эміграцыі і на радзіме. Стварэнне ўрада, які незалежна працуе ў Польшчы, ён павінен быў лічыць не толькі абразай годнасці, але і шкодным, забойчым для краю. Генерал уяўляў, што ніхто не мае права падумаць аб будучай арганізацыі, а тым больш арбітральна фармавацца ў незалежны і сакрэтны ўрад, не звяртаючы ўвагі на значэнне, заслугі і вартасць яго генія.

Абразы і гнеў генерала ўзмацняліся з-за складу Цэнтральнага камітэта пад кіраўніцтвам моладзі, ён быў перакананы, што яе блазнерскі выступ не можа мець падстаў да далейшага існавання. Не маючы яшчэ дакладных звестак пра Цэнтральны камітэт і распачатую ім дзейнасць, Мераслаўскі абудзіўся ў момант атрымання нашага ліста, дзе паведамлялася аб ускладненым на яго польскімі

ўладамі абавязку прыняць кіраўніцтва генуэзскай школай, ён лічыў сябе зняважаным і збітым школьнікамі, якія хацелі пазбавіць яго дыктатарскай моцы, зніжаючы значэнне да звычайнага школьнага настаўніка.

З гэтага моманту ён трымаў на польскіх гарыбальдзістаў крыўду, якая не магла з лёгкасцю забыцца, тым больш што змагаліся яны на выспе Сіцылія, дзе Мераслаўскі кіраваў рэвалюцыйным рухам, і, з'яўляючыся ўжо эмігрантамі, яны павінны былі па пытанні заснавання школы звярнуцца да эміграцыі, а не ўцягваць у гэтую справу край.

Менавіта таму — як мы даведаліся ад яго цяперашніх пасланцаў — раней ён звяртаўся да нас праз адміністрацыйную раду школы, а цяпер праз дэлегатаў, высланых з Парыжа. Не хацеў і не мог спяшацца прымаць кіраўніцтва школай да таго, як звязалася з Цэнтральным камітэтам і засведчыць сваю павагу да яго, загады якога слухала ўся Польшча, захопленая трыма імперыямі. Зразумела, гэты страчаны час зашкодзіў развіццю школы.

Таксама генералу трэба было пераканацца, што эміграцыя, шмат гадоў адарваная ад радзімы, не магла заставацца з ім на адной ступені ў сваім развіцці, якім карысталася новае пакаленне, і лічыла, што яно павінна самастойна кіраваць сваім лёсам, а не састарэлая эміграцыя. Генералу трэба было пераканацца, што яму не будзе дадзена ўлада над кіраўніцтвам знешніх і ўнутраных спраў Польшчы, а толькі выкананне далейшай службы на карысць айчыне праз канцэнтрацыю значнай колькасці здольных афіцэраў у школе, створанай у Італіі. Такое заданне ўсклаў — на цяперашні момант — польскі ўрад на генерала.

Яго вялікай заслугой было тое, што ён змог зразумець гэтую неабходнасць і рашыўся на прыезд у Геную, што адбыўся ў сярдзіне лістапада 1861 г. Моладзь, якая прыехала з Парыжа разам з генералам, павялічыла колькасць вучняў на пару дзясяткаў. Харчваліся і жылі яны ў горадзе, атрымліваючы адпаведную пенсію ад італьянцаў. Пан Міхалоўскі не быў абцяжараны гатаваннем на большую колькасць асоб. Адсутнасць будынка, дзе маглі б змясціцца ўсе вучні разам, не давала завязаць цесныя сяброўскія адносіны паміж сабой і ўскладняла своечасовыя зборы на ранішнюю муштру, а таксама на вывучэнне статутаў, якія адбываліся ў школе.

Першы кароткі візіт генерала дзеля інспекцыі і знаёмства з намі быў вельмі павярхоўны і халодны, вельмі балюча ўразіў моладзь, якая не была ні ў чым вінаватай. Ён абвясціў, што прымае на сябе абавязак выкладаць курс па стратэгіі, іншыя вайсковыя навукі будуць весціся выкладчыкамі, якія прыбудуць трохі пазней, сярод якіх быў названы п. Лангевіч³⁸⁶. Першы раз мы пачулі гэтае імя. Тады ніхто нават не мог падумаць, што прыезд гэтага чалавека ў генуэзскую школу пракладзе яму дарогу да дыктатуры, пра якую не пераставаў марыць Мераслаўскі, і паўплывае на лёс няшчаснай бацькаўшчыны.

Нягледзячы на праяўленую абьякавасць, моладзь адчувала сябе шчаслівай, бо генерал Мераслаўскі ўсё ж прыняў кіраўніцтва школай. Яна была ўпэўнена, што хутка іх кіраўнік, ацэньваючы стараннае вывучэнне прадметаў, вытрымку ў працы і ўзорную дысцыпліну, захоча змяніць сваю халоднасць на добразычлівае стаўленне да нічым не вінаватых выхаванцаў.

Застаючыся ў такім настроі, яны спадзяваліся, што цесныя штодзённыя ўзаемадачынненні з генералам паскорачь усталяванне гарманічных адносінаў, але час ішоў, а чаканні не спраўджваліся. За 10 дзён побыту ў Генуі Мераслаўскі не з'явіўся нават на хвілінку ў школе, на плошчы, дзе ў польскіх мундзірах адбываліся вайсковыя трэніроўкі. Выкладчыкі, на якіх усе чакалі, не ехалі, і абяцаныя заняткі не маглі пачацца.

Тым часам набліжалася 29 лістапада, дзень, у які нашыя эмігранты, раскіданыя па ўсім свеце, збіраліся ў братэрскія групы для ўрачыстага святкавання гадавіны паўстання 1831 г. Тое самае павінна было паўтарыцца ў нас і ў Генуі, і таму наш гаспадарлівы Міхалоўскі рабіў адпаведныя прыгатаванні, жадаючы з гэтай нагоды вечарам пачаставаць сваіх малодшых таварышаў літоўскім крупнікам, для гэтага запрасілі моладзь, якая жыла па-за школай.

Прыблізна апоўначы, у самы ўрачысты момант, калі самы старэйшы наш маёр — удзельнік паўстання 1831 г. — у некалькіх словах узгадаў пра гэтую значную нацыянальную падзею, нечакана сярод нас з'явіўся генерал Мераслаўскі і, годна трымаючыся, зрабіў прамову ва ўзнёслым стылі, напрыканцы якой заклікаў нас: «Станьце на калені, каб прысягнуць у тым, што вы апошні раз адзначаеце гадавіну лістападаўскага паўстання на чужой зямлі і непакісна выканаеце дадзенае мне абяцанне». Нібы працятая

маланкай, моладзь кінулася на калені і прамовіла ў адзін голас: «Прысягаем!»

Немагчыма ўявіць, да якой ступені энтузіязму і ўсхваляванасці былі ўзведзеныя пачуцці гэтай моладзі, якая гарэла ідэяй і была гатовая да самаахвяравання. Радаснымі крыкамі віталі Мераслаўскага як збаўцу бацькаўшчыны, які, праклаўшы ўжо дарогу да паўстання, прадказваў хуткі яго пачатак. Шчаслівая моладзь прыкладала ўсе намаганні, каб як мага лепей прыняць і пачаставаць генерала, хацела дзякуючы гэтаму ўлагодзіць халоднасць, якая ўзнікла праз навязлівае жаданне хуткага ўрэгулявання праблем школы і яе развіцця, моладзь рабіла гэта несвядома, бо не ведала, што больш значныя праблемы займалі яго каштоўны час. Гэтая моладзь была ўпэўненая, што генерал зразумеў яе пачуцці і праз сваю бязмерную дабрыню прабачыў іх даўнейшыя правіны.

Урачыстае свята з выказваннем пажаданняў працягнулася да позняй гадзіны, пры гэтым генерал паведаміў вучням, прагным да навукі, што хутка ўжо мае намер пачаць заняткі па стратэгіі, загадаў знайсці вялікую дошку, на якой мог бы адлюстроўваць рух вялікіх варожых войскаў пасля паведамлення аб вайне. У сваю чаргу, іншыя выкладчыкі, якія мусілі ўжо хутка прыехаць, павінны былі на гэтай жа дошцы адзначаць размяшчэнне акупаў і батарэй у момант сутыкнення варожых войскаў ці пасля пачатку агню.

Слухаючы ўсё гэта, наш высакародны п. Міхалоўскі меў адвагу запэўніць генерала, што назаўтра замовіць вялікую дошку, якая праз 24 гадзіны будзе змешчана на той сцяне, куды пакажа генерал. Аднаму з новапрыбылых таварышаў, які выконваў абавязкі сакратара, генерал загадаў тады ж адрасаваць лісты да польскай моладзі, якая знаходзілася ў розных гарадах Еўропы, з заклікам хутчэй ехаць у Геную. Чуючы ўсё гэта, мы радаваліся, што надыходзіць час навукі, якога засталася няшмат, каб цягам некалькіх месяцаў, якія папярэднічалі абяцанаму паўстанню, удасканаліцца як мага больш у вайсковай навуцы на карысць радзімы.

Праз некалькі тыдняў на заклік генерала паступіць на вайсковую службу пачала з'язджацца моладзь, пакідаючы навучанне ў розных універсітэтах, і дзякуючы таму, што колькасць вучняў павялічылася ўдвая, узрасла і павага да нашай школы, якая ў добрым святле паўставала перад генуэзскім грамадствам падчас удзелу ў патрыятычных дэманстрацыях, якія працягвалі адбывацца і далей у сувязі з разнастайнымі памятнымі датамі.

Такога кшталту акцыі з’яўляліся адзінай прыкметай існавання генуэзскай школы, у якой і далей працягвалася гультайства. Нарэшце з’явіўся п. Лангевіч у ролі выкладчыка артылерыі, прадстаўленага ў званні палкоўніка, але заняткаў яшчэ ніхто не пачаў, а на дошцы — павешанай у абяцаны дзень — моладзь крэйдай малявала розныя карыкатуры, выклікаючы смех і агульную забаву, а таксама часты гнеў і раздражненне Міхалоўскага. Такім чынам мы перажылі Каляды, далейшыя святы пасля Новага года і карнавальныя забавы, не маючы часу думаць пра вучобу, тым больш што ніхто з кіраўнікоў не нагадваў пра яе.

Тым часам колькасць вучняў увесь час узростала, даходзіла да сямідзесяці з нечым. Моладзь, якая толькі прыехала, не хацела спяшацца з навукай, хацела адпачыць і засвоіцца ў горадзе, а тыя, што сюды прыехалі даўно, мелі абьякавае стаўленне, хацелі пазбегнуць турбот і былі перакананыя, што абяцанае генералам паўстанне павінна дасягнуць мэты, забіраючы ў яго ўвесь час на больш пільныя патрэбы, чым школьнае навучанне.

Тыя, хто быў у гэтым перакананы, лічылі, што час, які застаўся да паходу ў Польшчу, каб удзельнічаць у паўстанні, быў настолькі абмежаваны, што распачынаць заняткі ў школе было ўжо позна. Акрамя Лангевіча, ніхто з абяцаных выкладчыкаў не з’явіўся. Мы думалі, што ўсе яны былі занятыя выкананнем больш значных заданняў, вымушаны працаваць у іншых месцах, назапашваючы вайсковы матэрыял альбо выконваючы дыпламатычныя місіі згодна з загадамі генерала Мераслаўскага.

Хадзілі пагалоскі, іх распаўсюджвалі некаторыя яго павераныя, што п. Лангевіч быў памочнікам у канцылярыі генерала, у якую меў вольны доступ, працаваў там цэлымі днямі і не меў часу для распачынення курса артылерыі. Сакрэтнасць ахінала гэтую працу, падвышаючы яе значэнне патрабаваннем захоўваць абсалютную таямніцу, хоць ніхто ні пра што не ведаў.

Забяспечаныя з фінансавага пункту гледжання, мы жылі ўвесь час паводле сваіх упадабанняў, найчасцей у забавах, і рэдка аддавалі час на нешта карыснае. Нікога сумленне не мучыла, бо ўсе былі гатовыя да выканання загадаў і ўказанняў сваіх кіраўнікоў, ускладаючы на іх адказнасць за марнаванне часу. Знаходзячыся ў такім бестурботным становішчы, мы перажылі зіму і вясну.

Летам, не маючы магчымасці рабіць далёкія прагулкі за горад, моладзь, якая жыла на прыватных кватэрах, часта збіралася

ў казармах, больш заселеных старэйшымі таварышамі, на размову, дзе ў вялікай зале — у якой павінны былі праходзіць заняткі — мы мелі адпаведнае памяшканне для вялікай кампаніі. Там абмяркоўваліся разнастайныя праблемы, якія датычыліся тагачасных падзей, і перадаваліся свежыя навіны з радзімы. З акон нашай залы мы прыглядаліся да рэдкіх мінакоў у гэтай зацішнай частцы горада, а таксама назіралі забіццё валоў у прылеглай да нашага будынка бойні, дзе забіццё жывёл праводзілася асаблівым чынам. У момант, калі падведзеным да вызначанага месца валам закідвалі пятлю на адну з задніх ног і пры дапамозе пад'ёмніка зацягвалі яе ўверх, што змушала жывёлу трымаць баланс на трох нагах, выцягваючы морду наперад у гарызантальнай пазіцыі, тады вялікай сілы мяснікі прыносілі на голых мускулістых плячах цяжкія молаты, наносілі смяротны ўдар сваім ахвярам. Жывёле адразу ж пераразалі горла, а пад'ёмнік падцягваўся ўверх і туша падвешвалася, каб можна было здзерці скуру і пачвартаваць мяса, гатовае ўжо да адпраўкі на продаж.

Замест таго, каб сачыць за пераходамі войскаў на размешчанай непатрэбнай дошцы ў вялікай зале нашых казармаў, моладзь марнавала каштоўны час, назіраючы за сцэнамі забойства. Каб пазбегнуць летняй спёкі, мы не спалі па начах, днём нас будзілі на сняданне, а пасля на вячэру, перад гэтым у нас быў час, каб паплёскацца ў моры.

Так, праводзячы час у гультайстве, мы дачакаліся ў Генуі паўтарэння восені, калі пачалі даходзіць навіны з краю, паводле якіх аказалася, што генерал Мераслаўскі не меў іншай місіі для выканання, а павінен быў займацца выключна ўрэгуляваннем належнага функцыянавання вайсковай школы. Таксама мы даведаліся, што вызначаны час будучага паўстання перад наступленнем новай гадавіны 29 лістапада не мае ніякіх падстаў. З чаго таксама вынікала, што выкліканая на каленях прысяга польскіх гарыбальдзістаў была толькі эфектыўным прыёмам, непрыгожым і незразумелым, кампраметуючым кіраўніка ў вачах гэтай адукаванай моладзі, верыць і заставацца паслухмянымі якому лічыла сваім святым абавязкам.

Са стратай веры зарадзілася крыўда да чалавека, які змарнаваў нам цэлы год, на працягу якога можна было шмат чаму навучыцца. Адначасова з'явілася перакананне, што Мераслаўскі відаць здзяцінеў, бо нельга было інакш растлумачыць бяздзейнасць,

у якую ён пагрузіўся, замыкаючыся ў сваёй містычнай канцылярыі, не маючы ніякай працы як асоба, пазбаўленая ўдзелу ў справах Цэнтральнага камітэта, ва ўнутранай адміністрацыі краю, у дыпламатычных аперацыях за мяжой, якіх нікому з эмігрантаў не хацеў давяраць, дзейнічаючы праз пасярэдніцтва спецыяльных агентаў, ім прызначаных і якія былі пад яго кантролем. Гэта не паходзіла з недахопу даверу, але для таго, каб забяспечыць сябе ад непатрэбнага распылення цэнтральнай улады.

Цярплівасць, якую захоўвалі да бяздзейнасці Мераслаўскага адносна генуэзскай школы, паходзіла ад пераканання ў тым, што ён выконвае абавязкі вышэйшага значэння, і ад боязі, што найменшая навязлівасць можа перашкодзіць вялікай народнай справе, цяпер змянілася на пачуцце моцнай крыўды, раздражнення школьнай моладзі, якая да гэтага моцна любіла і паважала генерала за яго незвычайныя якасці, а цяпер страціла да яго павагу, не жадаючы вызначаць прычын і значэння сваёй віны, а кіравалася толькі пачуццём крыўды з-за знішчэння інстытута вялікага значэння і страшнага расчаравання.

Хадзілі чуткі, што скіраваны ў мінулую зіму і бяздзейны да апошняга моманту прадстаўлены нам палкоўнікам Лангевіч не быў ніколі ў гэтым званні і не меў дастатковых ведаў, каб пачаць курс па артылерыі.

Таксама казалі, што абяцанкі аб скіраванні іншых здольных польскіх афіцэраў былі не выкананыя праз звадкі паміж двума варожымі эміграцыйнымі лагерамі — дэмакратычным і арыстакратычным, да першага з якіх належаў Мераслаўскі і ў якім не было нашых вайскоўцаў з вышэйшай адукацыяй.

Мераслаўскаму, які старанна прытрымліваўся дэмакратычных прынцыпаў і называў сябе кіраўніком партыі, было прыніжэннем прасіць дапамогі ў сваіх ненавісных супернікаў. У жаданні знайсці неабходных выкладчыкаў дзе-небудзь у іншым месцы ён заставаўся бяздзейным, не жадаючы ў адзіноце пачынаць заняткі па абяцанай стратэгіі. Зачыніўшыся разам з п. Лангевічам у сваёй містычнай канцылярыі, кожны дзень на працягу некалькіх гадзін працаваў над стварэннем асаблівага ранца, які на спінах нашых паўстанцаў і пастаўлены на зямлю ў час бою, павінен быў служыць шчытом, які засланыў кожнага жаўнера ад варожых куль, і крэпасцю для ўсіх разам, гэта значыць для лагера, які змагаецца з нічым не абароненым ворагам, падвергнутым абсалютнай паразе³⁸⁷.

Рэшту часу Мераслаўскі павінен быў прысвячаць рашэнню важных палітычных пытанняў, звязаных з польскай справай, з гэтай мэтай нястомна перамаўляўся з тымі, хто прыбываў з розных мясцін.

Так хацелі прадставіць дзейнасць генерала некаторыя з нашых таварышаў, якія былі яго фаварытамі і хацелі яго абараніць. З іншых крыніц мы даведваліся, што Мераслаўскі праводзіў бяссонныя ночы ў халасцяцкай кампаніі сваіх італьянскіх сяброў, яны праводзілі дэбаты па грамадскіх справах, але ніякай сувязі з польскай справай не мелі, дзе сам вылучаўся талентам цыцэронаўскага красамоўства. Стомленасць пасля такой бяссоннай ночы змушала яго спаць на працягу дня і рыхтавацца да працягу дэбатаў, дазваляючы сабе забыць пра школу і іншыя абавязкі. Узніклі таксама і больш сур'ёзныя абвінавачванні ў спробах перавароту і змове Мераслаўскага з сіламі, якія імкнуліся пазбавіць Цэнтральны камітэт улады, каб узяць яе ў свае рукі.

Моладзь, якая з'яўлялася асновай школы, не надавала значэння гэтым абвінавачванням, якія прыніжалі годнасць Мераслаўскага, а таксама не хацела выносіць прысудаў, якія маглі зашкодзіць яго даўнейшым заслугам, спыняючыся на перакананні, што генерал не быў здольны кіраваць школай, што, нягледзячы на добрыя памкненні, не зможа знайсці адпаведных выкладчыкаў і што праз старасць страціў сілы і неабходную для працы вытрымку. Мы бачылі, што пад яго кіраўніцтвам школа непазбежна загіне. Гэтая моладзь, якая налічвала дваццаць з нечым чалавек, вырашыла пакінуць Геную, каб адпаведна ўрачыста дадзенай прысязе наблізіцца да мяжы Польшчы, перайсці яе і правесці там гадавіну паўстання 29 лістапада, якая ўжо набліжалася.

Мы вырашылі паехаць у Румынію, каб пасля правядзення лістападаўскай ночы на польскай зямлі мець магчымасць вярнуцца, калі б паўстанне яшчэ ў вызначаную хвіліну не пачалося, паўтараючы гэты чын кожны год, каб не здрадзіць прысязе.

У хуткім часе навіна аб пастанове заснавальнікаў пакінуць школу была перададзеная рэшце малодшых таварышаў і дайшла да генерала, былі зробленыя спробы паўплываць на змену рашэння, ім распавядалі пра адказнасць за справу развіцця неабходнай польскай навучальнай установы ў Генуі. Абяцалі ў хуткім часе распачаць заняткі па вайсковых дысцыплінах, неабходных для будучых паўстанцаў.

Яны далі зразумець, што ад’езд маленькай часткі моладзі са школы не прывядзе да заняпаду і што вучні, якія пакідаюць яе, жадаюць установе толькі поспехаў, а таксама раяць абавязкова змяніць дырэкцыю ў асобе Мераслаўскага, бо пераканаліся ў тым, што з ім школа не будзе развівацца. Сваім таварышам казалі, што з ахвотай засталіся б тут і далей, але калі б у школе змянілася кіраўніцтва і яны змаглі вывучаць вайсковыя дысцыпліны, і што, верныя дадзенай клятве, вымушаны выконваць абавязак. На заўвагі, што гэтая прысяга не мае сілы і што сумнеўная з пункту гледжання некаторых таварышаў, якія былі бліжэй да генерала, што Мераслаўскі аб’явіў гатоўнасць вызваліць ад яе, яны адказалі, што ўжо надта позна, бо тыя, хто даваў прысягу, тады мелі магчымасць адмовіцца ад гэтага ў момант, калі іх заклікалі. Не зрабіўшы гэтага, павінны лічыць дадзеную прысягу святой і неадваротнай, нават тыя, хто бяздумна і напаказ зрабіў гэта. Цяпер ім заставалася выканаць свой рыцарскі абавязак.

Заснавальнікі генуэзскай школы спачувалі малодшым, што яны не ўзбагацілі свае веды з-за Мераслаўскага, яны раілі, каб, застаючыся ў школе далей як вучні, якія не давалі прысягі, хутчэй пачалі вывучаць вайсковыя дысцыпліны і пазбягалі рызыкі застацца невукамі ў паўстанцкім руху, як былыя вучні генуэзскай вайскавай школы.

Паколькі выбух паўстання мог наступіць яшчэ няхутка, раілася як мага хутчэй скіраваць здольных афіцэраў, пад кіраўніцтвам якіх было б магчымым шмат чаму навучыцца, каб пасля з годнасцю паслужыць бацькаўшчыне. Моладзь, якая ўдзельнічала ў паходзе Гарыбальдзі, дала зразумець, што хоць і не змаглі атрымаць жадаанай вайскавай адукацыі, аднак дзякуючы сваёй практыцы, атрыманай на палях баёў у Італіі, і знаёмству з агнём яны могуць быць карыснымі ў паўстанцкіх шэрагах.

Таму гэтая моладзь угаворвала сваіх малодшых таварышаў спыніць далейшыя спробы змяніць свае перакананні, лічачы іх дараўнай абразай. Мераслаўскі, папярэджаны аб цвёрдай пастанове гэтай моладзі пакінуць Геную і аб парадах, дадзеных астатнім таварышам аб тым, што неадкладна трэба пазбавіць яго пасады дырэктара, страшна абразіўся і, разумеючы, што добрае становішча, якое гарантавала такі адпачынак, можа змяніцца, моцна скампраметаваць яго як у краі, так і за мяжой, вырашыў змусіць моладзь быць паслухмянай альбо зусім яе прыціснуць, каб не змагла яму

шкодзіць. Маючы ўплыў на моладзь, што прыехала ў школу пазней і давярала яму, генерал змог — дзякуючы таленту свайго незвычайнага красамоўства — пераканаць яе ў вялікай шкодзе, якая пагражае ў будучым генуэзскай школе, калі хоць бы невялікая колькасць вучняў яе пакіне. Адначасова ўвёў абавязак ужываць гвалтоўныя меры супраць меншасці, якая бунтуе, змушаючы яе прытрымлівацца дысцыплінарных абавязкаў, аддаючы іх у выпадку неабходнасці ў рукі італьянскіх вайсковых улад для зняволення.

Варожасць Мераслаўскага пад уплывам яго прыбліжаных паўнамоцнікаў, якія мелі пастаянныя зносіны з ім, сталася прычынай разрыву прызных да гэтай пары адносінаў з нашай групай. Яны лічылі, што мы дзейнічаем на шкоду бацькаўшчыне і што нас, як непакорных, трэба знішчыць, калі будзе такая патрэба. Моладзь, падзеленая на дзве варожыя партыі, перастала вітацца пры сустрэчы. На нас глядзелі як на ворагаў.

Бразевіч і Міхалоўскі хацелі ўлагодзіць канфлікт і вярнуць даўнейшую згоду паміж пасваранымі, але не змаглі гэтага зрабіць з прычыны вялікага раздражнення падбухторанай моладзі і нашага нежадання саступіць. Толькі ад іх мы даведваліся пра небыспеку, якая нам пагражала і аб верагоднасці быць арыштаванымі па просьбе Мераслаўскага, якому італьянскія ўлады, як былому кіраўніку сіцылійскай рэвалюцыі, не адмовяць у паслузе.

Тым часам мы ўжо падрыхтаваліся да ад'езду. У нас былі білеты на французскі карабель «Месажры», які плыў у Канстанцінопаль, куды мы і хацелі скіравацца. Час выезду быў вызначаны.

Пасля апошняга сняданка, шчыра нам прыгатаванага Міхалоўскім, які частаваў мяне зканомленымі прысмакамі, захоўваючы асабліваю чulásць праз немагчымасць больш клапаціцца пра мяне, мы скіраваліся ў свае пакоі, каб разабрацца з багажом, рыхтуючыся пакінуць школьныя будынкі. Адначасова з гэтым сталовая напоўнілася вялікай колькасцю моладзі, нядобразычлівай да нас, з панурымі тварамі, яны хацелі гвалтам спыніць нас. У час збораў мы пачулі, як у зале пачалі стукіць прыкладамі аб паркет, мы зразумелі, што нам не пазбегнуць сутычкі з моладдзю, якая будзе спрабаваць затрымаць нас.

Замкнуўшыся ў двух прылеглых памяшканнях, імгненна перамовіўшыся, моладзь, гатовая ў дарогу, вырашыла пераадолець гэтую перашкоду. У такі крытычны момант, кіраваны інстынктам,

я прыняў на сябе рызыкаўную ініцыятыву выступіць і паўстрымаць абураную грамаду ад непапраўнай трагічнай памылкі. Выскачыўшы ў залу, я з натхненнем пачаў заклікаць: «Замест праліцця братняй крыві вы павінны кінуцца ў нашыя абдымкі, бо вы ведаеце, што аднолькавыя пачуцці мы носім у нашых сэрцах і захоўваем іх ўзнёсласць, гадаваную рыцарскай моладзю, якую вы павінны лічыць авангардам, што пракладае вам дарогу да самаадданасці і славы». Адначасова з гэтым, расхрыстаўшы свае грудзі і рызыкуючы падставіць іх пад багнет, кінуўся ў абдымкі бліжэйшага таварыша да таго, як яны ўсе далі адказ на мой заклік.

Нічым не пераможная сімпатыя раптоўна адраділася ў нашых сэрцах, хвіліну таму яны былі ворагамі, якія цяпер перадавалі мяне з рук у рукі, адорваючы гарачымі абдымкамі. У той самы момант падарожнікі, якія знаходзіліся ў вялікай занепакоенасці, зразумеўшы шчаслівы вынік майго раптоўнага ўмяшальніцтва, пакінулі свой схоў, нечакана трапіўшы ў братэрскія абдымкі шматлікіх таварышаў, якія хацелі такім чынам папрасіць прабачэнне за хвіліннае, беспадстаўна ўзніклае пачуццё нянавісці.

Агульныя, узаемныя, доўгія і чулыя абдымкі, арошаныя слязой з-за неабходнасці развітацца — магчыма, назаўсёды, — з цяжкасцю скончыліся. Я, у сваю чаргу, адораны ўдзячнасцю за сваё энергічнае выступленне, трыумфаваў, атрымліваючы ў знак падзякі братнія абдымкі ад усіх без выключэння. Гэта быў адзін з самых шчаслівых момантаў у маім жыцці, пасля школьнага моладзь нас правяла, і мы пад абаронай польскага сцяга вырушылі ў порт.

Генерал Мераслаўскі адразу ж быў праінфармаваны аб прымірэнні моладзі, інфармаваў італьянскія улады, што наш выезд звязаны з неабходнасцю распачаць патрыятычны рух на польскай тэрыторыі і што для выканання гэтай місіі нас трэба пераправіць праз мяжу. Тады, калі, рассаджаныя па некалькіх лодках, мы адпльвалі ад прыстані, скіроўваючыся да французскага карабля, з'явіўся генерал з пажаданнямі шчаслівай дарогі, намагаючыся такім чынам пераканаць моладзь, якая заставалася ў школе, што ён падзяляе з імі тыя самыя пачуцці, з якімі яна развіталася з намі, і адначасова легалізаваць наш ад'езд перад італьянцамі³⁸⁸.

Хоць мы і не былі прасякнутыя нянавісцю, аднак адчувалі, што не ад нас залежала дадзенае Мераслаўскім разграшэнне за здзейсненае. Таму мы былі абыякавымі, аддаючы яму чэсць як генералу адпаведна з правіламі і мелі вялікую крыўду за змарнаваны цэлы

год, якога было б дастаткова для ўзбагачэння і ўдасканальвання нашых ведаў па вайсковых дысцыплінах на карысць радзімы, калі б ён нас не прымусіў прысягай заўчасна пакінуць школу, мы мелі б яшчэ такую магчымасць.

Калі французскі карабэль выйшаў, пакідаючы генуэзскі порт, стрэламі з гармат італьянцы праводзілі польскі сцяг, які ўдзельнічаў у цырымоніі нашага ад'езду. Маскоўскі ўрад яшчэ не прызнаваў правамоцнасці аб'яднання ў адну вялікую дзяржаву Італьянскага Каралеўства.

Хутка з відавоку зніклі таварышы, якія з намі развітваліся, а таксама ў вячэрнім змроку мы згубілі прыгожыя ваколіцы горада, у якім нас добра прынялі і адкуль мы везлі незабыўныя прыемныя ўспаміны. Мы выехалі ў жніўні 1862 г.³⁸⁹ Хутка пасля гэтага школа была перанесеная з Генуі ў Кунэа³⁹⁰, а кіраўніцтва яе перайшло ў рукі генерала Высоцкага.

Не памятаю, як доўга існавала гэтая школа і ці моладзь, якая там вучылася, магла атрымаць дастатковыя веды, каб з поспехам несці вайсковую службу ў час паўстання. Як недастаткова кампетэнтны, я пакідаю непасрэдным сведкам абавязак дакладна апісаць усе выпадкі адносна далейшага існавання Польскай школы ў Італіі. Італьянскі ўрад для афіцыйнага прызнання маскалямі аб'яднання іх краю ў адну вялікую дзяржаву падпарадкаваўся іх жаданню ліквідаваць узамен Польскую вайсковую школу.

Добра не памятаю даты, калі адбыўся гэты факт уручэння належнай узнагароды Польшчы за адданыя паслугі Італіі.

Афіны, 19 лютага 1921 г.

Раздзел VIII.

У дарозе з Генуі да Канстанцінопаля і побыт у Турцыі

Пасля абуджэння ад вялікай колькасці ўражанняў мы зразумелі, што непрадказальны лёс гнаў нас у далейшыя бадзянні, скіраваныя гэтым разам на ўсход, бліжэй да родных ваколіц. Збітыя ў кучу, на вялікім караблі, дзе нам было вызначанае памяшканне, мы глядзелі на Геную і ваколіцы, якія паволі знікалі з відавоку, каб праз момант страціць іх зусім у цемры бязмесячнай ночы месяца жніўня.

Мы былі ўсхваляваныя апошнімі падзеямі, не хутка мы адчулі патрэбу ў сне, замяніўшы яго доўгай размовай і дэбатамі, аднаўляючы самыя цікавыя ўспаміны з трагічных хвілін, перажытых у апошнія дні. Калі падышла чарга абмеркавання выпадку, у якім збунтаваная моладзь, гатовая жорстка выступіць супраць групкі сваіх таварышаў, адмовіўшыся ад зброі, кінулася ў іх абдымкі, усе мае таварышы па падарожжы другі раз абнялі мяне, паказваючы сваю ўдзячнасць за мой учынак.

Тады я адчуваў сябе вельмі шчаслівым чалавекам, якога ўсе любілі і якому неабмежавана давяралі. З таго моманту мяне адарылі імем «цыцэрона», пасля вельмі часта ў розных выпадках мяне так называлі. Працягваючы размову, мы ўзгадвалі чулае развітанне на ўзбярэжжы порта з двума інструктарамі па пяхотным статусе — адзінымі настаўнікамі, што былі да гэтай пары ў Польскай вайскавай школе, яны вымушаны былі развітацца з моладдзю, якая складала яе аснову, каб выконваць далей сваю місію на карысць рэшты моладзі, не звязанай прысягай заўчасна вярнуцца на зямлю бацькаўшчыны.

Маёр, прозвішча якога я не памятаю, і капітан Бразевіч, які ўдзельнічаў у лёсе школы з моманту яе заснавання групкай моладзі, якая цяпер ад'язджала з Генуі, расчулена заліваліся слязамі. П. Міхалоўскі, які знаходзіўся з імі разам, з цяжкасцю развітаўся з моладдзю, якую палюбіў усёй душой. Узгадваючы апошнія хвіліны

развітання з ім, я адчуваў страту бацькоўскай апекі, якой ён увесь час мяне атуляў.

На караблі, не здраджваючы сваёй пазіцыі, мы доўга працягвалі нашу размову пра апошнія дні побыту ў Генуі, але колькасць суразмоўнікаў пачала змяншацца, ажно пакуль не паснулі ўсе, маючы замест ложкаў голяыя дошкі палубы, а замест падушкі — плячо суседа альбо падарожныя вандзэлкі.

У нас не было вялікіх грошай на лепшае размяшчэнне, і хоць выдаткі на закуп білетаў трэцяга класа былі нам вернутыя на загад Мераслаўскага з фонду школы, мы палічылі лішнім выкарыстоўваць гэтыя грошы на лепшыя ўмовы, маючы магчымасць мець цэлую палубу.

Наша грамадка адпачывала, а ў глыбокім сне назапашвала спакой, каб мець неабходныя сілы для ажыццяўлення сваіх намераў, пераадольваючы ўсялякія перашкоды на працягу ўсіх сваіх будучых падарожжаў. Спакойны сон, дасяжны толькі справядлівым, заплюшчыў іх павекі аж да ўзыходу сонца, промні якога іх абудзілі, зазіраючы ў вочы маладых польскіх рыцараў, якія, абудзіўшыся, пачалі напяваць Спрадвечнаму ранішні гімн, які застаўся нам у спадчыну ад Каханоўскага³⁹¹.

Карыстаючыся добрым надвор'ем, мы прыемна плылі ўздоўж італьянскага берага, затрымліваючыся ў мясцовасцях, вядомых нам з папярэдніх падарожжаў. У залівах Неапаля і Чывітавек'я³⁹² карабель затрымліваўся ненадоўга, не даючы магчымасці купіць правіант, які ўжо быў амаль вычарпаны, гэта змусіла нас звярнуцца па дапамогу да матросаў з просьбай падзяліцца, бо грошы, якія мы мелі, не дазвалялі шмат выдаткоўваць, аплачваючы толькі тарыф, які бралі з пасажыраў трэцяга класа.

Мы не памыліліся ў сваіх разліках: кухары за невялікія грошы далі нам трохі ежы і вялікія порцыі добра спечанага хлеба. У сваю чаргу, маракі па-сяброўску і адпаведна з традыцыямі французскай гасціннасці выдалі нам поўныя бутэлькі віна з доўгімі трубкамі, прымацаванымі на дне, праз якія мы маглі струмені напойю накіроўваць адразу ў рот, вельмі зручна і зграбна, без рызыкі праліць нават маленькую кроплю.

Інакш было з намі, тымі, хто не ўмеў карыстацца гэтай прыладай для піцця такога кшталту нектараў, што было абавязковым і ўвесь час ужываным сярод французскіх маракоў. Дрэнна адрэгуляваны напрамак чырвонага нектару шчодро абрасіў бялізну

некалькіх таварышаў пры першай спробе ўжывання смачнага напою, выклікаючы смех усіх сведкаў гэтай катастрофы. Не страчваючы добрага настрою, яшчэ некалькі нашых спрабавалі паўтарыць за французамі з надзеяй на тое, што ў іх атрымаецца, але заўсёды завяршалася ўсё аднолькава нешчасліва. Было знойдзена некалькі шклянак, так мы хутка выпілі наш пачастунак.

Пасля прыбыцця ў Месіну мы мелі пару гадзін, каб пабыць у горадзе, бо на караблі было шмат тавару для выгрузкі і для загрузкі ў далейшае падарожжа мясцовых харчоў.

Некаторыя з таварышаў хацелі знайсці сваіх старых знаёмых з часоў мінулай вайны і аднавіць знаёмства, калі лёс не занёс іх у іншае месца. Таму ўсе, акрамя мяне, з цікавасцю разглядалі мясцовасць, дзе ўдзельнічалі ў гістарычнай падзеі, пра якія я ведаў толькі з аповедаў. На карабель, які рыхтаваўся да адплыцця, мы вярнуліся позна вечарам з вялікім запасам таннага правіянту для далейшага падарожжа, а таксама адборнай садавіны, якой у значнай ступені нас пачаставалі знаёмыя маіх таварышаў з горада Месіна.

Нам падавалася, што на працягу нашага далейшага падарожжа будзе прыгожае надвор'е. Пасля абуджэння ад сну, нічым не парушанага за ўсю ноч, мы апынуліся далёка ад берага, пасярэдзіне марскіх водаў, якія моршчыліся ад лёгкага ранішняга ветрыку, які нас асвятляў. Доўгі час усё было без змен.

Апоўдні з захаду паказаліся цёмныя хмары, яны паступова нарасталі і паднімаліся ўверх, а ўзмацненне ветру раптоўна захвалывала паверхню мора, ствараючы хвалі настолькі моцныя, што яны пачалі калыхаць карабель. Мы зразумелі, што да нас набліжаецца бура. Бліскавіцы былі ўсё больш выразныя, гром мацнеў і нарэшце навокал зрабілася цёмна.

З палубы пачалі прыбіраць рухомыя рэчы альбо прымацоўваць іх да карабля. Капітан даваў розныя загады, сярод пасажыраў пачалася паніка, а многія з іх, хто меў марскую хваробу, хаваліся ў сярдзіне карабля.

Вялікія хвалі моцна біліся аб борт карабля, а некаторыя з іх перакідваліся праз яго, абліваючы вадой тых, хто застаўся на палубе, да іх належалі ўсе мы без выключэння. Адначасова з гэтым рэдкія, але буйныя кроплі дажджу ператварыліся ў лівень, які суправаджаўся перунамі.

Нарэшце падумалі і пра нас: нам адчынілі схоў недзе на дне карабля, дзе мы ўсе, прамоклыя, і апынуліся. Мы не бачылі святла,

праз гэта знаходзіліся ў стане распачы, бо абсалютна не заслужана апынуліся ў вязніцы. Апынуўшыся на дне карабля, мы маглі толькі праз нешматлікія шчыліны, што знаходзіліся з боку карабля, бачыць агеньчыкі ад водбліску маланак і аддалена чуць грукат буры, якая ўсё не сціхала. Мы жадалі б сустрэцца з любымі іншымі пакутамі, звыклымі для шчаслівейшых за нас пасажыраў, але не з гэтым прымусам.

Знаходзячыся ў месцы, з якога мы не маглі сачыць за бурай, кожнаму з нас прыходзілася карыстацца сваёй фантазіяй, не маючы пэўнасці, ці яна сціхла альбо ператвараецца ў жаклівы ўраган, пагражаючы непазбежнай катастрофай затаплення без шанцаў на выратаванне нават тых, хто ўмеў добра плаваць. Калі прыглядаліся да драўляных сцен схову, нам здавалася — у момант распачы, — што мы знаходзімся ў вялікай труне, якая патанае.

Тады, калі багатыя пасажыры маглі сябе супакоіць, назіраючы за ўтаймаваннем буры, для нас гэтыя пакуты цягнуліся яшчэ доўгі час, аж да моманту, калі добрае надвор'е дазволіла камандзе карабля падумаць аб неабходнасці адкрыць нам дзённае святло. Мы хутка забылі аб перажытых пакутах. У нас падняўся настрой, завязаліся доўгія размовы, цікавыя дыскусіі, мы нават пачалі жартаваць, каб ажывіць далейшае падарожжа, якое прайшло без прыгод. У дні, калі наш карабель затрымліваўся ў партах Эрмуполіса і Пірэя, мы адпраўлялі двух чалавек у горад для закупкі хлеба і садавіны, дзеля эканоміі адмаўляючы сабе ў прыемнасці пашпацыраваць, тым больш што раней мы мелі магчымасць пазнаёміцца з гэтымі мясцінамі.

Пасля прыбыцця ў Канстанцінопаль, дзе нам трэба было затрымацца на некаторы час для ўрэгулявання пытанняў адносна нашага далейшага падарожжа, мы знайшлі — з дапамогай землякоў, якія там жылі, — свабодную кватэру з некалькімі пакоямі, дзе мы ўтульна размясціліся. Пасля нарады і падліку нашых фінансавых сродкаў аказалася, што мы не ў стане заплаціць за карабель да Румыніі, дзе мы планавалі чакаць паўстанне.

Каб пазбегнуць страты апошніх грошай яшчэ да таго, як мы ажыццявім наш план, пастанавілі вырушыць з Канстанцінопаля пешкі праз турэцкія абшары аж да Тульчы, каб там пераправіцца на левы бераг Дуная ў Румынію. Разумеючы, што падарожжа на-

шай групы, якая складалася з 23 чалавек, магло падацца выправай зладзеяў, мы вырашылі падзяліцца на тры часткі, кожная з якіх павінна была выправіцца ў дарогу з розніцай у тыдзень, маючы пры сабе адпаведны запас грошай.

Некаторыя з нас, у каго былі багатыя бацькі, паслалі лісты дамоў, просячы фінансавай дапамогі, якая павінна быць дасланая на адрас Гілярыя Альшэўскага³⁹³ і мой, тых, хто павінен быў застацца на месцы, пакуль не прыйдуць грошы, неабходныя нам на будучыню. У Канстанцінопаль на нашае імя павінна была прыходзіць карэспандэнцыя з краю і з замежжа, пакуль мы ўсе не ўладкуемся ў Румыніі, пасля выканання сваёй місіі я павінен быў пераехаць з Канстанцінопаля разам з Гілярыем Альшэўскім у вызначаную мясцовасць, пра якую нам паведамілі б таварышы, якія там ужо абжываліся.

Мы вырашылі выправіцца ў дарогу, не губляючы часу; таму падзяліліся на тры групы па 7 чалавек і, вызначыўшы парадак адыходу кожнай — з розніцай у тыдзень, выйшлі. Памятаю імёны трох таварышаў, якія ўваходзілі ў склад першай групы; імі былі: Густаў Рэут³⁹⁴, студэнт універсітэта, з Плоцка, самы багаты сярод нас і заўсёды гатовы да самаахвяравання; Ігнацій Курневіч, таксама студэнт, з Вільні, вельмі дзейны і заўсёды да ўсіх прыязны, Ёахім Жэляшкевіч³⁹⁵, студэнт універсітэта, з Падолля, вылучаўся геркулесавай магутнасцю і заўсёды быў гатовы абараніць скрыўджанага. Ён вызначаўся пачуццём справядлівасці. Імёны іншых асоб з першай групы я не памятаю.

Яна павінна была выйсці неадкладна пасля вырашэння пытання, звязанага з пашпартамі, і атрымання спецыяльнай рэкамендацыі паліцыі, каб забяспечыць сябе як вандроўная моладзь ад перашкод і падазрэнняў у злачынных намерах і шпіёнстве. Нашыя землякі ў Канстанцінопалі, якія займалі там ганаровыя пасады, а дакладней, п. п. Сакульскі, Антановіч³⁹⁶, Мараўскі і Пшэздзецкі хутка атрымалі ад турэцкіх улад, якія заўсёды прыхільна ставіліся да палякаў, патрэбныя дакументы, што дазволіла першай групе праз тры дні распачаць сваё цяжкае падарожжа.

Мясцовыя польскія эмігранты з першага ж дня прыбыцця ў Канстанцінопаль атулілі нас клопатам, жадаючы са шчырай адданасцю дапамагчы. Нам дапамагалі не толькі тыя землякі, якія стаялі на чале нашай эміграцыі, але і самыя бедныя парабкі былі

готовыя службыць сваім наймалодшым сябрам, якіх увасабляла наша група, з многімі з якіх ужо была магчымасць часткова пазнаёміцца ў час нашай папярэдняй пераправы на захад.

Калі мы знайшлі немэбляваную кватэру, нам прапанавалі размясціцца ў кватэры з мэбляй, сказаўшы, каб мы нават не цікавіліся аплатай. Цяжка было іх пераканаць, што мы вырашылі прыныпова адмаўляцца ад любой старонняй дапамогі, не жадаючы, каб нехта марнаваў на нас грошы, і самастойна забяспечыць сябе ўсім патрэбным. Нашы дарагія землякі не змаглі паўплываць на нашае рашэнне зняць пустую кватэру, але мы не былі ў стане ім перашкодзіць у іншых праявах братэрскай гасціннасці.

Калі мы ўладкоўваліся на начлег на падлогах трох пакояў нашай кватэры, атрымаўшы такі вопыт на караблі, і калі, насвітваючы, мы адчувалі сябе шчаслівымі гаспадарамі ў новых уладаннях — не беручы пад увагу, што хутка будзем вымушаны спаць на голым паркеце, раптам мы ўбачылі, што каля дзвярэй нашай кватэры з'явіліся насільшчыкі з матрацамі, клункамі і мэбляй. Напад быў нечаканым; нашы землякі, якія стаялі за насільшчыкамі, скіравалі іх у нашу кватэру, паводле іх указанняў яны размясцілі сталы, табурэткі і крэслы, паслалі матрацы, на якіх мы маглі ўтульна адпачываць. На нашыя спробы супраціўляцца яны адказвалі, што клапацяцца не толькі аб нашай выгодзе, але і аб сваёй, не жадаючы гасцяваць у нас без месца для адпачынку.

З таго моманту ўвесь час павялічвалася колькасць рэчаў, якія паляпшалі нашую гаспадарку. Нас забяспечылі вуглём і кавай, якую мы варылі ўвесь час, часта ёй частуючы ўсіх, згодна з турэцкай традыцыяй, да якой прызвычаліся і іншаземцы. Нас тады ж абдарылі рознымі салодкімі прысмакамі, якія мы дзялілі з нашымі гасцямі, якіх было шмат, бо ўсе жадалі з намі пазнаёміцца, адчуваючы абавязак наведаць нас як мага хутчэй. У такім шматлікім таварыстве час мінаў з прыемнасцю. Усе хацелі нас пачаставаць.

Гэта працягвалася некалькі дзён без перапынку, на працягу якіх арганізоўваліся прыёмы, таксама для пачастунку зводзілі групы па некалькі чалавек дзеля ўсталявання больш цесных адносінаў альбо праз сімпатыі, звязаныя з высвятленнем сваяцкіх сувязей ці суседствам на радзіме. Яны не пакідалі клапаціцца пра нас, працягваючы апекавацца намі пасля адыходу першай групы з Канстанцінопаля, якую яны разам з намі праводзілі далёка за горад,

жадаючы шчаслівай дарогі і забяспечыўшы вялікімі пакункамі з прысмакамі, прыгатаванымі польскімі гаспадынямі з Канстанцінопаля.

Нашыя запасы былі насычаны багатымі дарамі нібы з рогу шчодрасці. Гэты невычэрпны скарб хаваўся ў цнатлівай душы толькі нашых землякоў. У іншым месцы нельга было б яго знайсці.

Асаблівую апеку адчувалі тыя з калег, якія завязалі тут знаёмства ў папярэдні свой прыезд сюды, да іх залічваўся і я. Сярод нас цяпер не было Бухавецкага, бо ён пакінуў Геную, расчараваны, раней за нас іншай дарогай з намерам скіравацца ў край для правядзення там надыходзячай гадавіны 29 лістапада.

Праз два дні пасля адыходу нашай першай групы з Канстанцінопаля сярод нас шукалі інжынера для дапамогі ў вывучэнні праекта чыгункі з Канстанцінопаля праз Радоста³⁹⁷ да Адрыянопаля³⁹⁸, распрацаванага французскай кампаніяй пад кіраўніцтвам інжынера п. Легера³⁹⁹, сярод персаналу якога былі два палякі: п. п. Кентрынскі⁴⁰⁰ і Касакоўскі⁴⁰¹. Памочнік п. Легера, француз таксама, заняты складаннем плана мясцовасці, праз якую павінна праходзіць будучая чыгунка, праз некалькі дзён пасля пачатку працы ля варот Канстанцінопаля, цяжка захварэў.

Каб пазбегнуць прастою ў працы неабходна было знайсці іншага інжынера. Здольныя людзі гэтай прафесіі маглі знайсціся толькі сярод палякаў, якія займаюць чыноўніцкія пасады і застаюцца на службе ў якіх-небудзь англійскіх кампаніях, але ўсе яны мелі працу. Тады мяне, як вучня Пецярбургскага інжынернага вучылішча, парэкамендавалі п. п. Сакульскі і Пшэздзецкі, якія былі знаёмы з п. Легерам.

Я не меў ніякіх дакументаў, якія сведчылі б аб маіх ведах, уменнях рабіць тапаграфічныя здымкі і рэдагаваць планы, мяне праэкцаванаваў п. Легер, які праверыў кампетэнцыю ў карыстанні інструментамі, уменне вылічаць шырыню і даўжыню месца. Прызнаўшы мае веды адпаведнымі, ён прапанаваў мне заробак 20 фр. у дзень з аплатай усіх коштаў за ўтрыманне і браў мяне на месяц, нават калі б інжынер, на месца якога мяне прынялі, паправіўся хутчэй.

3-за такой добрай магчымасці павялічыць нашы фінансавыя запасы на 30 напалеандораў⁴⁰², тады, калі ўсё было вельмі таным, таварышы, якія засталіся ў Канстанцінопалі, пасля нарады прыйшлі да высновы, што мне трэба ўзяцца за гэтую працу, яны

ўзялі пад увагу тое, што і без таго мой побыт у Канстанцінопалі працягнуўся б прыкладна месяц, а абавязак атрымліваць лісты і грошы я магу афіцыйна перадаць Гілярыю Альшэўскаму, што, не марнуючы часу, мы і зрабілі.

Я быў шчаслівы ад магчымасці павялічыць нашыя ашчаднасці. З запалам пачаў на наступны дзень здымаць планы недалёка ад гарадка Іракліян⁴⁰³ ці таксама Сіліўры⁴⁰⁴ за Канстанцінопалем, недалёка ад берага Мармуровага мора, мне дапамагала некалькі працаўнікоў, якія ведалі французскую мову. Пан Легер асіставаў на пачатку працы, жадаючы ўладкаваць мяне на службе і лепей упэўніцца ў тым, наколькі спрытна я магу карыстацца тапаграфічнымі інструментамі.

Пасля паўгадзінных спроб, якія прайшлі з поспехам, мой начальнік, даўшы адпаведныя інструкцыі адносна патрабаваных даследаванняў, выдаліўся, каб працягнуць вывучэнне тэрыторыі, далейшае вызначэнне і расчыстку месца для чыгункі. Акрамя мяне, інжынернай працай быў заняты п. Касакоўскі, эмігрант 1848 г., яму даверылі выраўняць папярэчныя лагчыны на шырыні 500 м направа і налева ад кожнай пазнакі, усталяванай адна ад адной на адлегласці ў 100 м. Пан Касакоўскі хутчэй за мяне спраўляўся са сваёй працай, з-за чаго я звычайна заставаўся ў хвасце адзін, маючы магчымасць сустракацца толькі апоўдні на вызначанай пазіцыі, куды мы ўсе ўтрох ішлі, каб паснедаць і трошкі адпачыць.

За нашае ўтрыманне, размяшчэнне, арганізацыю працоўнай дапамогі, а таксама перавозку нас з месца на месца адказваў п. Кентрынскі, эмігрант з часоў венгерскага паходу 1848, які шмат гадоў нёс афіцэрскую службу ў драгунскім палку Садыка Пашы (Чайкоўскага), што дазволіла яму вывучыць мову і пазнаёміцца з мясцовымі звычаямі, гэта спрашчала праблему забеспячэння нас усім неабходным, а дакладней, п. Легера, які прызвычаўся да выгод і вышталцонасці французскай кухні.

Пасля прыбыцця на высланых для нас асядланых конях у вызначаную мясцовасць мы заставалі пад ценем дрэў стол, накрыты на чатыры персоны, з такой жа колькасцю раскладных крэслаў, на якіх мы павінны былі размясціцца, каб з'есці прыгатаванае для нас сняданне. Кухар з дапамогай кухціка разаграваў на пераноснай печцы прыгатаваныя досвіткам стравы для снядання, а лакей нас абслугоўваў; між тым падаваліся разнастайныя закускі і гарэлка ў адпаведнасці з усходнімі традыцыямі.

Пан Кентрынскі хацеў дагадзіць усім нам, галодным і змучаным працай, якой мы займаліся да поўдня, багаццем і падборам страў і напояў, выконваючы ўказанні галоўнага інжынера, у чым праяўляў непараўнальны талент і спрыт гаспадара, а таксама салдата з вялікім вопытам палявога жыцця. Не заўсёды ён мог снедаць разам з намі, маючы вялікую колькасць іншых абавязкаў. Аднак гэта ніяк не ўплывала на змяншэнне асартыменту нашых страў.

Кожны вечар, перад захадам сонца, дзякуючы п. Кентрынскаму нам высылаліся коні, на якіх мы ехалі да ўтульных кватэр, якія нам часта мянялі, адпаведна з прасоўваннем наперад нашай працы. Там амаль заўсёды мы добра адпачывалі. Акрамя стала, які служыў для спажывання люксавых вярчэр, у нас было і некалькі меншых па памеры, неабходных інжынерам для штодзённай працы і падрыхтоўкі плана на наступны дзень. Калі ішоў дождж, на гэтых складных і зручных для перавозу з месца на месца сталах я мог распрацоўваць планы без рызыкі марнавання часу.

Звычайна перад сном мы забаўляліся дзякуючы вясёламу настрою п. Кентрынскага, які ўмеў нас зацікавіць, і расказванню п. Легерам цікавых выпадкаў і займальных анекдотаў з цяперашняга жыцця. У вызначаны час, а звычайна вельмі рана, нас будзілі, каб мы з усходам сонца маглі распачаць нашу працу. Вельмі дакучала мне гэтая прымусовая пабудка яшчэ да сканчэння належнага адпачынку. Свежае паветра адкрытага поля ажыўляла патрэбныя сілы для выканання цяжкай працы, выпрацоўваючы здольнасць зносіць спёку, якую мы адчувалі напачатку, хоць трэба было на працягу ўсяго дня быць на нагах, стоячы за прыладай, псуючы зрок, узіраючыся праз аптычнае шкло.

Праз тыдзень я заўважыў, што прызвычаіўся да гэтых невыгод, пачаў лічыць такое становішча абсалютна нармальным, а ўсе мае клопаты шчодра ўзнагароджваліся. Штохвіліннае сузіранне новых карцін адкрывала для мяне невычэрпныя скарбы натуры, магчымасці бачыць якія былі пазбаўлены ўсе мяшчане, нават самыя дапытлівыя, бо шматразовае агляданне ваколіц горада нічога новага не магло ім прадэманстраваць.

Для мяне больш блізкае знаёмства з краем, які шмат чым адрозніваецца ад нашага, пра які я ведаў толькі з кніг, было незвычайна цікавым. Таксама з вялікай цікавасцю я прыглядаўся да мясцовай прыроды і назіраў за становішчам, у якім знаходзілася мясцовае

насельніцтва, параўноўваючы ўсё са сваёй айчынай і з толькі што пакінутай паўночнай часткай Італіі.

Пачаўшы з расліннасці, я знаходзіў падобныя іншыя віды і невядомыя траўкі, хмызнякі і дрэвы, а ў асабліва вялікай колькасці пустазелле з калючкамі, якія часта перашкаджалі мне ісці наперад да вызначанай мэты ў час зняцця планаў, драпаючы адзенне і змушаючы звярнуць з дарогі і траціць час. Я думаю, што гэтыя расліны непатрэбныя і шкодныя, але праз некаторы час я меў магчымасць пераканацца, што яе з апетытам спажываюць аслы мясцовай пароды, якія могуць яе есці, нават не калечачы свае языкі. Тое самае робяць вярблюды, якія часта тут сустракаюцца, для якіх калючыя расліны з'яўляюцца найлепшым ласункам.

Сярод фруктовых дрэў асабліва маю ўвагу прыцягнула айва, падобная да яблыні, са светла-зялёным лісцем з матавым адценнем і адораная вялікай колькасцю пладоў памерам з яблык светла-малінавага колеру з вельмі прыемным пахам. Мне здалося, што, спажываючы гэтую садавіну мне будзе таксама прыемна. Аднак аказалася, што ў сырым выглядзе яе есці немагчыма. Але гэта не перашкаджала гэтай садавіне быць карыснай для прыгатавання вытанчаных страў і спажывацца пасля прыгатавання. З соку айвы (лацінская назва — цыдонія) гатавалася смачнае жэле, якое мела прыгожы малінавы колер. Айву ўжываюць таксама і як закуску ў час спажывання віна, з цяжкасцю высмоктваючы сок, якога ў ёй вельмі мала, і выплёўваючы непрыдатную для спажывання мякаць.

Маючы стрэльбы, інжынеры ў час даследаванняў для бяспекі — хоць з намі нічога небяспечнага не здарылася — мелі магчымасць без страты часу папаляваць на дзічыну, што дазволіла мне даведацца пра вялікую колькасць відаў птушак і жывёл. Да птушак належалі дрофы і белыя курапаткі, а таксама іншыя віды меншых памераў, часта аздобленыя пер'ем з прыгожым металічным бляскам. Першы раз я змог упалаваць барсука. Што тычыцца свайскіх і дзікіх жывёл, нічога асаблівага не заўважыў.

Вёскі і гарадкі, якія знаходзіліся на ўзбярэжжы Мармуровага мора, дзе планавалася пракласці чыгунку, насялялі туркі і грэкі, апошнія колькасна пераважалі. Не ведаючы гэтых дзвюх моў, хоць і кантактаваў з імі ўвесь час, не змог дастаткова добра даследаваць характар іх адносінаў паміж сабой, а таксама традыцыі. Відавочным быў толькі стан ганьбы, якому падпала грэцкае насельніцтва,

а таксама нахабныя паводзіны захопнікаў, якія адрозніваліся ад яго сваім строем. Асабіста нас ніхто не крыўдзіў, усе без розніцы добра ставіліся да нас. Верагодна, гэта былі праявы традыцыйнай усходняй гасціннасці.

Толькі мне, як паляку, было прыкра за няволю грэкаў, якія знаходзіліся пад турэцкім уціскам. Здарылася так, што варварскі народ стаў панавец над цывілізаваным спакон вякоў грэцкім народам такім самым чынам, як над намі панавалі маскалі.

Жадаючы сумленна выканаць сваю працу, я імкнуўся не абмінаць самай малой дробязі падчас зняцця плана з ваколіц, а адначасова не спазніцца, паспяваючы ўслед за прасоўваннем наперад працы галоўнага інжынера, з-за чаго я кожны дзень моцна стамляўся.

Тады, калі мы набліжаліся да Адрыянопаля, адчуваў сябе на столькі стомленым, што, часта прыбываючы на адпачынак ва ўтульную кватэру, падрыхтаваную п. Кентрынскім, я кідаўся адпачываць на шырокую, пастаўленую ўздоўж сцяны канапу і імгненна засынаў. Часта, нягледзячы на шматлікія спробы пабудзіць мяне на абед, я заставаўся галодным ажно да раніцы наступнага дня, калі з падвойным апетытам вельмі рана снедаў.

Пан Легер, цэнячы маю стараннасць, адорваў мяне сваёй дабрынёй, раячы, каб я не перанапружваўся ў працы, і абяцаў, калі будзе патрэбна, мне дапамагчы, калі б я не паспяваў. Але такой патрэбы не было, бо пайшлі дажджы, якія прымушалі цэлымі днямі адпачываць у горадзе Радоста, дзе я назапашваў сілы для працы ў належным тэмпе. Пасля таго як пакінулі горад Радоста, мы дайшлі да тэрыторыі, пазбаўленай папярэдняй разнастайнасці прыроды і ўпрыгожванняў, створаных чалавекам, якія ўзніклі дзякуючы забудовам густа заселенай мясцовасці, што спрашчала маю працу, пазбаўляючы мяне ад самых нязначных клопатаў і дазваляла заставацца ў гармоніі з ходам даследаванняў, якія выконваў галоўны інжынер.

У час нашага побыту ў Радоста, які расцягнуўся на тыдзень як у сувязі з неабходнасцю, так і з прычыны непагадзі, мы праводзілі час надзвычай добра дзякуючы вялікім старанням п. Кентрынскага. Ён выдатна ўмеў падрыхтаваць кватэру: у нас была сталовая, асобны кабінет і два спальныя пакоі, адзін з якіх быў прызначаны п. Легеру.

Багацце ўсялякага роду прадуктаў і казачная іх таннасць дазвалялі гатаваць вытанчаныя стравы, якія спажываліся падчас абед

на святочна накрытым стала, гэта адбывалася ў дні непагодных, і для сняданкаў, калі мы былі занятыя працай у кабінце, то іх прыносілі адразу туды.

Багаты асартымент рыбы і разнастайных марскіх жывёл у заліве Радоста дазволілі мне першы раз пакаштаваць вельмі смачных малых рачкоў, свежых амараў, вялікую колькасць вустрыц, мідый і многіх іншых невядомых мне да той пары марскіх стварэнняў здзіўнага кшталту і разнастайнымі спосабамі прыгатаваных. Я бачыў тут жывых васьміногаў і каракаціц, калі хадзіў на гарадскі кірмаш.

Праз некалькі дзён пасля аддалення ад Радоста праектаваная чыгуначная лінія пракладалася ўздоўж частых выгінаў ракі Эргенэ⁴⁰⁵, у лясістай мясцовасці, дзе мая праца значна спрасцілася. Я часта абмяжоўваўся акрэсліваннем некалькіх пазіцый, затрымліваючыся ў месцы знаходжання майго вымяральнага інструмента. Памяшканні для нашых начных адпачынкаў знаходзіліся цяпер у вясковых хатах, без вокнаў і падлогі, былі засланыя награвашчанымі дыванамі, потым у гасцінных вяскоўцаў у імгненне вока пераўтвараліся ва ўсходнія будуары, дзе нам забяспечваўся ўтульны адпачынак дзякуючы доўгім падушкам, расстаўленым уздоўж сцяны. Размяшчэнне стала і табурэтак на няроўнай падлозе было немагчымым, і таму вячэраць мы вымушаны былі лежачы, абапіраючыся на адно плячо, вакол круглага покрыва вышыней у 30 см, якое называлі софрай. Для тых, хто ўмеў сядзець па-турэцку, такі спосаб прыняцця ежы быў зручным, і звычайна ім карысталіся туркі, ад якіх навучыліся грэкі і балгары. Для нас гэта была сапраўдная пакута. Таму, лежачы, мы ўвесь час мянялі сваю позу, каб нашыя плечы не церхлі, спяшаючыся як мага хутчэй скончыць абед.

З пункту гледжання харчавання, хоць мы знаходзіліся далёка ад густазаселеных цэнтраў, мы нідзе не адчувалі недахопу, бо гэты багаты край паўсюль меў вялікі выбар разнастайных прадуктаў. У кожнай вёсачцы наш кухар знаходзіў адборныя прадукты для прыгатавання розных страў.

Прасоўваючыся ў глыб краю, мы пераправіліся праз раку Эргенэ, каб пасля гарыстай мясцовасці перайсці да басейна ракі Эўрос⁴⁰⁶, на абодвух узбярэжжах якой размяшчаецца горад Адрыянопаль. Яшчэ да таго, як мы паспелі з нашай працай да гэтай пазіцыі, надышлі асеннія дні. Часта здараліся халады падчас разгортвання нашай працы ў полі і вяртання вечарам на начлег.

Памятаю, што аднойчы, прамоклыя ад нечаканага дажджу, замест таго, каб скіравацца да прыгатаванай п. Кентрынскім кварцэры, мы вырашылі пераначаваць у трапіўшым на палове дарогі заезным двары, каб не змокнуць ужо зусім. Пан Касакоўскі дамовіўся з гаспадаром двара, балгарынам, яны (балгары. — М. З.) мяшаліся з грэцкім насельніцтвам усё часцей, даўшы яму неабходныя інструкцыі для прыгатавання вячэры і падрыхтоўкі аднаго з некалькіх пакояў, якія былі ў гэтым будынку, вядомым пад назвай хан, дзе не было вокнаў, а меліся толькі дзверы. Падлога, засланая рагожай мясцовага вырабу, з'яўлялася пасцеллю для тутэйшых падарожнікаў, якія не патрабавалі лепшых умоў. Ні пра якую мэблю не магло быць і гаворкі. У сувязі з непазбежнай неабходнасцю мы павінны былі таксама прыстасавацца да гэтых умоў.

Навіна аб інжынерах, якія робяць замеры для вызначэння месца праходжання чыгункі, разышлася па ўсёй ваколіцы, зацікавіўшы яе жыхароў. А наша з'яўленне ў гэтым маленькім заезным двары настроіла гаспадара да незвычайнай паслужлівасці, ён баяўся, каб мы, узлаваўшыся, не вырашылі разбурыць яго хан. Згодна з пажаданнем п. Касакоўскага ў прыбраны ў імгненне вока і засланы новымі рагожамі пакой, двума хлопцамі з двара была ўнесена медная пасудзіна, падобная да вялізнай місы, поўная гарачага вуголя, вакол гэтай місы мы ўселися і пачалі сушыць сваю вопратку, бо іншай на змену мы не мелі.

Адначасова ў другой падобнай пасудзіне, званай мангалам, смажыліся парэзанія на кавалкі куры ў вялікай колькасці масла, каб такім чынам хутка прыгатаваць страву, каб нас, зазяблых і галодных, накарміць. Тым часам нам прынеслі гарэлку, п'ючы якую мы саграваліся, закусвалі запечанай на вуглях пастрамой, казіным ці валовым мясам, высушаным на сонцы і спецыяльна запраўленым усходнімі пахучымі аляямі.

Адначасова з гэтым запякаліся кавалкі качкавалу, гэта значыць сыру, зробленага з казінага малака, які з'яўляўся смачнай закускай да масцікі — напой, падобнага да нашай анісаўкі, — якая станавілася белай пасля дадання ў яе вады. Пастрама і качкавалы былі асноўнымі прадуктамі для падарожнікаў у гэтым краі, гэтыя стравы заўсёды ў вялікай колькасці былі ў заезных дварах (ханах). Што тычыцца напояў, то падарожнікі пілі масціку і віно. Першая для туркаў, якія пілі яе празмерна, а віно выключна для хрысціянаў. Пра піва яны нават не ведалі. Мясцовае віно, зробленае

грэкамі і балгарамі, доўгі час не атрымлівалася кансерваваць, што не дазваляла наладзіць масавую вытворчасць. Такім чынам, яно заставалася адборным і найлепшым у параўнанні з тымі, якія рабіліся ў краях далей на поўнач.

Пан Касакоўскі забыў папярэдзіць балгара, які смажыў кавалкі курэй, каб той моцна не пасыпаў іх парашком здробленага турэцкага перцу, з-за чаго падчас спажывання мы, непрызвычаеныя да гэтага, адчувалі сапраўдны пажар у роце. Не маючы нічога іншага на замену прыгатаванай стравы, каб заспакоіць нашыя апетыты, мы былі вымушаныя есці ў малых дозах гэты паліўны матэрыял з вялікай порцыяй хлеба, гасячы полымя ў горле вялікай колькасцю віна.

Толькі мы з панам Легерам падвергліся такому выпрабаванню, бо п. Касакоўскі быў прызвычаены да ўжывання перцу з часоў венгерскага паходу і побыту ў Турцыі. Пад'еўшы такім чынам, пасля таго, як ежу прыбралі і мы папілі турэцкай кавы, стомленыя ад перажытых клопатаў, мы хутка пайшлі адпачываць, выцягваючыся на рагожах і кладучы свае галовы на доўгія і цвёрдыя падушкі, якія нам прынёс карчмар. Каб падаслаць і накрыць сябе, у нас не было нічога іншага, акрамя высахлага ўжо на нас адзення. Два мангалы забяспечвалі нас цяплом у гэтую асеннюю ноч.

Ніхто нават не падумаў, што так можна ўчадзець, думваючы, што вугаль меў дастаткова часу, каб усе шкодныя газы зніклі. Аднак здарылася па-іншаму: пасля страшных начных кашмараў я абудзіўся расцягнутым на двары, заўважыўшы каля сябе яшчэ соннага п. Легера і Касакоўскага разам з карчмаром, які яму дапамагаў. Аказалася, што той апошні, падазраючы, што ад вялікай колькасці вугля, якім для аказання гасціннасці былі распалены мангалы, мы маглі ўчадзець, увайшоў у наш пакой і змог абудзіць Касакоўскага, з якім пасля заняўся намі.

Надвор'е зноў усталявалася, мы хутка — хоць трошкі адурэлыя — вярнулі нашыя сілы і вырашылі выправіцца ў дарогу на золку, каб знайсці кватэру, прыгатаваную для нас Кентрынскім, дзе мы змаглі б радыкальна паправіць нашае здароўе. Сеўшы на коней, якіх даглядалі ў вялікай стайні хана іх гаспадары, праз гадзіну мы паспелі дабрацца да вёсачкі, дзе занепакоены п. Кентрынскі з нецярплівацю чакаў нас.

Нашая хвароба, выкліканая чадам, мучыла нас нядоўга, а ўжыванне бадзёрлівых напояў і адпачынак хутка вярнулі нам звычай-

ны добры настрой. Пан Легер выказваў свой гнеў толькі пры дапамозе эмацыйных французскіх фраз, каб выказацца наконт непрадбачаных выпадкаў, якія могуць прывесці да смерці персаналу, што працуе над праектаваннем чыгункі, і супраць падвяржэння п. Кентрынскага вялікаму клопату, бо ў яго абавязкі не ўваходзіла арганізацыя нашага ўрачыстага пахавання і ўзнясенне труны тром інжынерам на вяршыні аднаго з высокіх халмоў, якія падзялялі басыны рэк Эргенэ і Эўрос, дзе мы цяпер знаходзіліся.

За размовай і жартамі мінуў амаль цэлы дзень; толькі пасля поўдня мы трохі заняліся працай у канторы, каб на наступны дзень выйсці ў поле і працягнуць далейшую працу па нівеліроўцы і зняцці планаў. Ранішнія туманы моцна нам перашкаджалі падчас спешнай працы. Часта мы павінны былі доўга чакаць, пакуль добра развіднее, а п. Легер, раздражнёны, павінен быў задавальвацца затрымкай на недалёка размешчаных кватэрах.

Мы спускаліся да адрыянопальскай даліны, зямлі, засеянай вялікай колькасцю пагоркаў, адоранай буйной расліннасцю і старанна дагледжанымі ўрадлівымі землямі. Кожную хвіліну перад намі адкрываліся новыя пейзажы, шчодро адораныя разнастайнымі раслінамі і вялікай колькасцю жывёл. Часта над нашымі галовамі праляталі чароды дрофаў; таксама мы сустракалі — у час змены пазіцыі — іх групкамі, што хадзілі па палях, маючы магчымасць без страты часу ўпаляваць пару штук, каб зрабіць нашу кухню больш разнастайнай. Нашыя памочнікі, узброеныя прутамі, часта запускалі іх у чараду недалёка ад нас, якая толькі пасля прабежкі магла падняцца ў неба.

Таксама мы сустракалі пакалечаных дрофаў (гэта адбывалася з-за дакранання іх крылаў у час туманаў да тэлеграфных дратоў), якія заставаліся побач з дарогай на пажытак шчаслівых падарожнікаў. Дрофаў тут называюць дзікімі індыкамі. Тэлеграфнымі драгатамі калечыліся і меншыя птушкі ў час пералёту, а часцей вялікая колькасць качак, што мы заўважалі туманымі раніцамі, ідучы гасцінцам на працу альбо праводзячы замеры ўздоўж існуючых дарог, якія вялі з розных гарадоў у Адрыянопаль.

Падчас даследаванняў такога кшталту мясцовасцяў мы часта сустракалі падарожнікаў, знаёміліся з мясцовым насельніцтвам, а каля фантанаў, звычайна збудаваных на ахвяраванні турэцкіх вяльмож, назіралі за прыгожымі сялянкамі, якія прыходзілі з навакольных вёсак і з палёў, дзе займаліся пасевам, каб набраць

крынічнай вады. Тут мы маглі ацаніць прыгажосць грачанак і балгарак, апранутых у нацыянальныя строі, розных па целаскладзе і дэталях у знешнасці, любуючыся імі ў большай альбо меншай ступені ў адпаведнасці з узростам тых, за кім назіралі, і тых, хто назіраў. Што да мяне, то ўсе былі прыгожыя.

Будучы ў Радоста і іншых гарадках перад гэтым наведаных, мы сустракалі на вуліцах мусульманскіх жанчын з закрытымі паранджой тварамі і вельмі рэдка з адкрытымі галовамі хрысціянак, і тых ужо ў сталым веку, бо хрысціянскія дзяўчаты, каб пазбегнуць нападкаў туркаў, не выходзілі на вуліцу ўдзень, бо яны ўсіх прыгажунь спрабавалі гвалтам зацягнуць у свае гарэмы.

Звычайна толькі ў нядзелі, і тое на золку, хрысціянскія дзяўчаты вялі на службу ў касцёл — адзінай радасці для гэтых нявольніц — пад апекай іх бацькоў і сваякоў. Служба гэтая канчалася звычайна вельмі рана, каб гэтыя жанчыны паспелі вярнуцца дамоў яшчэ давідна. Замужнія хрысціянки, пакуль былі маладыя, пазбягалі з'яўлення на вуліцах, каб уратавацца ад турэцкіх дачэпак і абараніць сваіх мужоў ад навязлівасці мусульманскіх вяльможаў.

Дабраўшыся з нашай працай да прыгожай адрыянопальскай даліны, нам адкрыўся горад Адрыянопаль, які да гэтай пары доўга хаваўся за халмамі. Пасля таго як мы скончылі сённяшняю дзённую працу, мы зрабілі невялічкае падарожжа, каб дабрацца да месца нашага адпачынку ў вялікай кватэры, выдзеленай нам муніцыпалітэтам Адрыянопаля. Інжынер п. Легер раней скіраваўся ў горад, каб сустрэцца з губернатарам правінцыі і прадстаўнікамі муніцыпальнай улады для перамоў з імі наконт вызначэння адпаведнага месца для збудавання чыгуначнай станцыі. Саветнікі з Міністэрства грамадскіх прац, наўмысна высланыя з Канстанцінопаля, таксама павінны былі ўдзельнічаць у гэтай нарадзе.

У той самы час быў падрыхтаваны вечар для прыняцця гасцей, у якім удзельнічаў п. Легер, трымаючы пры сабе п. Кентрынскага ў якасці перакладчыка. З прычыны разыходжання думак пры першай спробе закрануць праблему, было вырашана наведаць прапанаваныя месцы разам, каб больш дакладна іх ацаніць. Погляды дзяржаўных, муніцыпальных і вайсковых уладаў адстойваліся так упарта, што пасля дэбатаў, якія адбываліся на працягу некалькіх дзён, згадзіліся, каб на агульным плане былі

вызначаны тры пазіцыі для размяшчэння чыгуначных станцый, пакідаючы права выбару султану ў момант пацвярджэння ім канцэсіі.

На мяне зваліўся ўвесь цяжар па зняцці плана сярод горада для дэталнага вызначэння трох пазіцый прапанаваных станцый. Трэба было ўвесь час разганяць разявак, што засланылі від пазіцый, патрэбных для зняцця, а гэта запавольвае працу і звычайна моцна раздражняе інжынера, што са мной тады першы раз і здарылася. Пан Касакоўскі папакутваў значна меней, а п. Легер зусім не, бо з першага дня нашага прыезду ў Адрыянопаль разметка лініі чыгункі была скончаная. Пан Легер, праводзячы дэбаты з прадстаўнікамі турэцкіх уладаў, чакаў, што я і Касакоўскі скончым працу, каб вярнуцца ў Канстанцінопаль і Парыж, дзе праект і каштарыс павінны былі канчаткова выпрацавацца.

Перад пачаткам вымярэнняў у горадзе Адрыянопаль, дзе пасля са мной здарылася непрыемнасць, якая перапыніла маю працу, я адчуваў сапраўдную раскошу. Знаходзячыся ў даліне ракі Эўрос у час асенняга пералёту птушак, я мог паляваць, каб не марнаваць час, за што меў шчодрую ўзнагароду, і назіраць за невядомымі мне да гэтай пары феноменамі багатай фаўны з вялікай колькасцю разнастайных відаў пералётных птушак, а асабліва качак, якія засланылі сонца ў час палёту над нашымі галоўамі, кідаючы цень, нібы ад хмары, на адрыянопальскую даліну.

Шматлікія паляўнічыя, страляючы па густой масе гэтых птушак, няшчадна забівалі і калечылі іх. Можна было зблізку назіраць сярод ахвяр, якія падалі пасля кожнага стрэлу, разнастайныя віды качак, якія адрозніваліся памерам і колерам. Наяўнасць водаў пад Адрыянопалем скіроўвала чароды пералётных птушак туды для адпачынку і падмацунку, сярод іх былі гусі і жураўлі, толькі ў значна меншай колькасці, хоць яны і часта з'яўляліся.

Пасля завяршэння палявых работ у мяне заставаўся час дэтална вывучыць усе закуткі Адрыянопаля, я разглядаў высокія муры мясцовай цытадэлі, прыгожыя мячэці, пераробленыя з хрысціянскіх храмаў, на іх крыжы былі замененыя паўмесяцамі на прыбудаваных да іх мінарэтах. Наведаў могілкі, іх было шмат у горадзе і за яго межамі, якія сведчылі аб доўгачасовай турэцкай навале. Я назіраў за турэцкім вяльможам, які пампезна шпацыраваў вольным крокам па вуліцы са світай і слугамі, якія ішлі ззаду за

ім, і таксама я заўважыў чалабітныя паводзіны хрысціянаў, грэкаў і балгараў, якія ім кланяліся.

Я ўзгадаў у той час польскі паход у Варну, калі Адрыянопаль яшчэ быў турэцкай сталіцай у Еўропе, і планы, якія павінны былі прывесці да вынікаў, адрозных ад цяперашніх, калі б шчаслівы выпадак дазволіў замест непланаванай паразы ўвянчаць яе перамогай. Мне думалася, што і я не быў бы вымушаны туляцца па свеце і хрысціяне не адчувалі б шматвекавой варварскай знявагі, застаючыся ў пакутлівай няволі.

Пасля вырашэння пытанняў з мясцовымі ўладамі і спакаваўшы матэрыялы, якія служылі для падрыхтоўкі праекта чыгункі, мы пакінулі Адрыянопаль, скіраваўшы экіпажы ў Канстанцінопаль, вяртаючыся іншым шляхам, праз Люлебургас⁴⁰⁷ і мясціны, аддаленыя ад горада Радоста і ўзбярэжжа Мармуровага мора. Пасля прыбыцця ў Канстанцінопаль інжынер п. Легер атрымаў інструкцыі з Парыжа аб неабходнасці скласці дэталыны план узбярэжжа заліва Залаты Рог⁴⁰⁸, каб можна было лягчэй вызначыць адпаведную пазіцыю для збудавання там вялікай чыгуначнай станцыі. Гэтыя абставіны дадалі працы, якую я лічыў ужо амаль завершанай, мне заставалася толькі перанесці на паперу здымкі планаў, зробленых у час апошніх дзён побыту ў Адрыянопалі.

У дні, калі было добрае надвор'е, я быў заняты вымярэннямі ў цікавых месцах Залатога Рогу, а ў непагадзь — чарцяжамі ў канторы п. Легера. Вечары былі вольныя, я праводзіў іх з землякамі і сваім знаёмым Альшэўскім, узрадаванымі маім вяртаннем, яны дазволілі мне адпачыць пасля доўгага расстання са сваімі і дзедаца аб цяжкай сітуацыі на радзіме. Пайшло каля дзесяці дзён на дапрацоўку патрэбных пытанняў да ад'езду п. Легера ў Парыж, дзе павінен быў выпрацавацца канчатковы праект чыгункі. Перад расстаннем ён прапанаваў — будучы задаволеным маёй працай, якую я прарабіў у полі і ў канторы, а асабліва рэдагаваннем тапаграфічных чарцяжоў, — застацца ў Канстанцінопалі пад кіраўніцтвам таварыства і неадкладна скіравацца ў правінцыю для вывучэння возера ў Буюкчэкмеджэ⁴⁰⁹, называючы адзін з гарадскіх банкаў горада, дзе мне павінны былі выдаць патрэбныя грошы. Пасля высылкі гэтай працы ў Парыж, я павінен быў чакаць далейшых указанняў па выкананні іншых дадатковых заданняў у выпадку неабходнасці альбо выкліку ў Парыж, будучы заангажаваным да сталай службы ў таварыстве.

Пан Легер быў здзіўлены пачуўшы аб адмове на такую заманлівую прапанову, якая магла забяспечыць камфортнае жыццё маладому эмігранту. Я павінен быў яму патлумачыць, што да 29 лістапада я абавязкова павінен трапіць на польскую зямлю. Падумаўшы некалькі хвілін, гэты высакародны француз пахваліў польскую моладзь і сардэчна паціснуўшы маю далонь, пажадаў хуткага аднаўлення спакутаванай Польшчы.

Перад канчатковым развітаннем з п. Легерам, у час разліку з усім персаналам, калі акрамя свайго заробку я атрымаў у падарунак шчодрую ўзнагароду, я меў магчымасць аддзячыць яго за такія добрыя адносіны да мяне, тым больш што, беручы пад увагу мае рэкамендацыі, ён хацеў прызначыць інжынерам п. Пшэздзецкага для правядзення прац у Буюкчэкмеджэ і іншых, калі б у гэтым узнікла патрэба.

Пазней я даведаўся, што праект пабудовы чыгункі ўздоўж берага мора Радоста, а адтуль да Канстанцінопаля заняпаў з-за перавагі нямецкіх уплываў. Яна была пракладзеная ў іншым напрамку, далей ад берага мора. Ад Альшэўскага я даведаўся аб тым, што генуэзскія таварышы сабраліся ў Ясах на Мультаніі⁴¹⁰, і аб сканчэнні яго місіі ў Канстанцінопалі, якая дазволіла сабраць невялікую суму грошай, дасланных некаторымі багатымі бацькамі з радзімы. Далучыўшы да іх заробленыя мной напалеандоры — першы мой заробак, на французскім караблі тэрмінова скіраваліся ў Румынію, мы не маглі марнаваць часу, бо ўжо распачынаўся месяц лістапад, а да польскіх межаў нам было яшчэ далёка.

Раздзел IX.

Побыт у Румыніі

Без перашкод мы хутка дабраліся морам з Канстанцінопаля ў Румынію і дастаткова хутка па сушы трапілі ў сталічны малдаўскі горад — Ясы, дзе нас радасна сустрэлі генуэзскія таварышы, якіх мы знайшлі дзякуючы адрасу, што ў нас быў, нас набілася цэлая кватэра. З'яўленне нас двух апошніх, з'яднанне нашай групы ў адно цэлае ажывіла пачуцце вялікай радасці, умацавала нашае перакананне ў несумнеўным дасягненні нашай мэты.

Мы знаходзіліся недалёка ад польскіх абшараў, маючы дастаткова сродкаў, каб наблізіцца да іх межаў і часова перайсці іх. Мы рады былі сустрэцца з таварышамі, з якімі даўно не бачыліся, перажыць пачуцці, якія аб'ядноўваюць самых блізкіх сваякоў, не маючы сілаў спыніць абдымкі і размовы, каб даведацца пра ўсе дэталі выправаванняў, выпалых на кожнага з нас за час доўгага расстання.

Члены кожнай партыі, якія прайшлі доўгі пакутлівы шлях па незнаёмых мясцінах, што знаходзіліся пад дзікім строем, мелі невычэрпныя матэрыялы для расповедаў пра цікавыя і жahlівыя выпадкі, слухаць якія можна было без перапынку з неаслабнай цікавасцю на працягу вялікай колькасці вечароў. Падчас нашага першага спаткання мы вымушаны былі задавальвацца толькі павярхоўным аповедам пра некаторыя прыгоды, пакідаючы больш падрабязную размову на пазнейшы час. Таму Гіляры Альшэўскі і я мелі магчымасць у некалькіх словах распавесці пра нашыя дзеі і атрыманыя ўражанні. Мы рады былі бачыць аднаго і дзяліліся братнімі абдымкамі падчас спеваў і радаснымі выкрыкамі ў гонар таннага прыёму, які замяніў нам вячэру.

На наступны дзень я даведаўся, што таварышы, якія трапілі ў Ясы раней за нас, не праспалі справу, робячы належныя прыгатаванні для паспяховага выніку нашай выправы, у чым ім дапамагаў п. Зыгмунт Мілкоўскі, польскі камісар у Румыніі і Турцыі, які жыў у гарадку Міхалены, недалёка ад мяжы з Букавінай, і пан граф

Уладзімір Шолдрскі⁴¹¹, які ўжо год знаходзіўся ў Ясах, яны абяцалі дапамагчы пераправіцца на польскія землі тым, хто хацеў там сустрэць свята ў лістападаўскую ноч.

Гэтая навіна мяне і Альшэўскага моцна ўсцешыла, упэўніла нас у добрым выніку справы. Даўно ведаючы нашага камісара і шырокія сувязі, якія ён змог наладзіць у Румыніі, мы моцна разлічвалі на яго дапамогу. Цяпер мы даведаліся пра абяцаную падтрымку графа Шолдрскага, які меў вялікі ўплыў у Ясах і ваколіцах дзякуючы свайму тытулу і імпануючай упэўненасці ў сабе, якой характарызавалася яго асоба.

Мясцовы прэфект і ўсе мясцовыя ўлады захоўвалі павагу і гатоўнасць задавальваць усе пажаданні графа. Таму з моманту прыезду нашай першай вандроўнай партыі з Канстанцінопаля ён пачаў цікавіцца польскай моладзю і, пазнаёміўшыся з ёй бліжэй, намагаўся зрабіць так, каб забяспечыць яе ўсім патрэбным. Яго клопаты ўзрасталі з паступовым прыбыццём нашых таварышаў. Дзякуючы яму была знята нашая цяперашняя кватэра, ён таксама ведаў, як супакоіць паліцыю, даючы адпаведныя рэкамендацыі і ліквідуючы падазронасць адносна польскай моладзі, беручы на сябе адказнасць за нас.

Каб узнагародзіць за клопат, моладзь узнагародзіла яго званнем польскага амбасадара, што моцна ўрадавала гэтага незвычайнага чалавека. Таму пасля пабудкі першым неабходным крокам быў візіт да графа, каб не пакрыўдзіць яго і залічыцца да спіса пратэжэ да таго, як мясцовая паліцыя пачне збіраць неабходную інфармацыю адносна нас двух, прыехаўшых апошнімі ў Ясы. Такого кшталту клопаты зносіў з ахвотай, датычна нас гэты паважаны грамадзянін, выдаткоўваючы вялікую колькасць грошай па сваёй дабрыні, не чакаючы, акрамя маральнага задавальнення, іншай узнагароды.

Акрамя ўсяго, п. граф гасцінна прымаў усіх у сваім доме. Кожны дзень па чарзе з'яўляліся чацвёрта з нас, запрошаных да яго на гарбату, дзе, акрамя жаданага падмацунку, мы праводзілі час за размовай і вырашэннем бягучых праблем, асабліва тых, якія тычыліся Польшчы. Яго двухпакаёвая, прыгожа мэбляваная, халасцяцкая кватэра не дазваляла прымаць большую колькасць гасцей. Як падавалася, п. граф не меў вялікіх капіталаў, што не дазваляла яму занадта раскідвацца грашыма.

Адносна чутак, якія ў нас хадзілі, не зусім пэўных і няспраўджаных, граф Шолдрскі, як спадкаемца ў Пазнанскім княстве вялікай колькасці маёнткаў, узначаліў уласнаарганізаванае на вялікай тэрыторыі таварыства абароны ад пажараў, якое прывяло да вялікіх выдаткаў і якія з часам усё ўзрасталі і без адпаведных даходаў пагражалі банкруцтвам. Сям'я, жадаючы ўратаваць ад поўнай катастрофы выстаўленыя на продаж маёнткі графа, на якія сваякі п. Уладзіміра мелі некаторыя правы, дамаглася прызначэння апекуна і ўвядзення секвестру, па выніках якога ён быў пазбаўлены праваў за няздольнасць кіраваць графскай маёмасцю і асуджаны на выгнанне з правам атрымання пажышчэвай выплаты працэнтаў з уратаваных ад продажу маёнткаў.

Маючы права выбраць месца свайго выгнання, граф Уладзімір — невядома чаму — палічыў патрэбным паехаць у горад Ясы, што стала шчаслівым здарэннем для нашай вандроўнай моладзі, якая атрымлівала тры разы на месяц грашовыя перадачы ад яго. Больш дакладныя дэталі пра лёс графа мог ведаць Ёахім Жэляшкewіч, якому давяраў і да якога ставіўся па-асабліваму, але ён умеў захоўваць у таямніцы вядомыя яму сакрэты нават ад нас, тых, хто хацеў іх разблытаць.

Мы павінны былі задавальвацца версіямі, пачутых намі дзякуючы неасцярожнасці графа, бо Жэляшкewіч заўсёды маўчаў, не пацвярджаючы і не абвяргаючы нашыя версіі. Менавіта таму асоба графа Уладзіміра заставалася для нас таямнічай, нам заставалася толькі ўпэўненасць у яго патрыятычнай самаадданасці.

На наш погляд, хоць ён быў болей чым удвая старэйшы за нас, ставіўся да нас па-сяброўску, лічачы сябе яшчэ маладым. Асаблівай павагі жадаў толькі ў час сустрэчы на вуліцы і тады, калі мы суправаджалі яго для таго, каб паказацца перад мясцовымі ўладамі. У той час цырыманіял строга выконваўся: мы трымаліся на пэўнай адлегласці, ідучы за ім, а таксама па баках, калі, будучы ў большай колькасці, мы былі вымушаны ісці пасярэдзіне вуліцы. Усё гэта мы рабілі, каб прадэманстраваць грамадству і мясцовым уладам вялікую павагу да становішча графа, спрашчаючы тым самым яго ўплывы для нашай карысці.

Дзякуючы яго ўплыву нам дазволена было бясплатна лячыцца ў муніцыпальным шпіталі, калі хто з нас захварэе, а таксама мы атрымалі дазвол падарожнічаць у межах краіны. Ён таксама, падтрымліваючы адносіны з мясцовай арыстакратыяй — баярамі,

сярод якіх былі тыя, хто прыхільна ставіўся да Польшчы і верыў у яе будучае аднаўленне на карысьць Румыніі, змог знайсці таго, у каго была маёмасць на мяжы з Падоллем, хто змог дапамагчы некалькім з нас у пераходзе на левы бераг Днястра для правядзення там лістападаўскай ночы. Два іншыя пункты былі знойдзеныя Зыгмунтам Мілкоўскім у польскіх маёнтках на Букавіне.

За некалькі дзён да 29 лістапада мы вырашылі паступова пачынаць разыходзіцца, каб не ствараць уражанне, нібы мы раптоўна і ўсе разам пакінулі горад. Я з чатырма таварышамі, адным з якіх быў Гіляры Альшэўскі, выехаў у Баташаны, затрымліваючыся ў садоўніка Юзафа з Галіцыі, які з даўніх часоў жыў там са сваёй сям'ёй, зладзіўшы сабе дабрабыт, меў сродкі для аказання сапраўднай польскай гасціннасці. У той жа час іншыя мае таварышы іншымі шляхамі незаўважна, з дапамогай правадніка, які добра ведаў маршрут, набліжаліся да вызначаных пунктаў.

28 лістапада я пакінуў Баташаны, накіроўваючыся ў Міхалены, дзе меў прыемную магчымасць сустрэцца з даўнім знаёмым п. Зыгмунтам Мілкоўскім, пацалаваць ручку яго шаноўнай жонцы і пабачыцца з іх падрослай ужо дачушкай Валеркай, якая не пазнала мяне.

Познім вечарам, перададзены п. Мілкоўскім пад апеку правадніка, я ўз'яднаўся з 4 таварышамі, якія чакалі іншых у пункце, з імі мы і пайшлі з хваляваннем у сэрцы да букавінскай мяжы, з надзеяй хуткага выканання шчырай прысягі, што пачынаючы з сённяшняга дня, цяпер і заўсёды будзем адзначаць урачыстасць лістападаўскай ночы на польскай зямлі.

Мы паціху ішлі наперад, вакол была цішыня, якую ніхто не наважваўся парушыць, самы ціхі гук у нашай свядомасці ператвараўся ў страшэнны шум, абуджаючы трывогу, што самае нязначнае можа разбурыць нашыя планы. Пад уплывам моцнага хвалявання час ішоў паволі і нам падавалася, што мы пакутуем у гэтым бясконцым падарожжы, хоць мы добра ведалі яшчэ да таго, як прынялі рашэнне аб падарожжы, што не так шмат мы павінны прайсці.

Раптоўна з'явілася перашкода, якая спыніла нас, праз начную цемру мы не зразумелі, што гэта было. Праваднік ціхім голасам паведаміў, што нашае падарожжа завершана, прычым мы дачакаліся, што канцавы пункт знаходзіўся каля вялікага стога сена, куды ён павінен быў нас правесці і дзе мы маглі спакойна адпачыць, супакойваючы занадта хуткае біццё нашых сэрцаў.

Праз некалькі хвілін з іншага стога, вялікая колькасць якіх знаходзілася на шырокім лузе польскага абшару на Букавіне, перад намі з'явілася пара чалавек з ветлівымі прывітаннямі, а адразу за імі слугі з вялікімі кашамі, шчодро нагружанымі разнастайнай ежай, якую мы павінны былі спажываць падчас святкавання гадавіны лістападаўскага паўстання.

Пасля знаёмства мы даведаліся, што нас частуюць два маладыя гаспадары гэтага маёнтка, спадары Аходскія (здаецца), якія прыехалі, каб паўдзельнічаць у доўгачаканай урачыстасці. Гэта быў сюрпрыз, тайна падрыхтаваны Зыгмунтам Мілкоўскім, які хацеў узнагародзіць і ўшанаваць узнёслыя пачуцці польскай моладзі, якая, нягледзячы на ўсе перашкоды, засталася непакіслай і не парушыла прысягі.

Двух маладых людзей, якія павінны былі разам з намі ўшанаваць дзень слаўнай падзеі ў гісторыі адраджэння айчыны, я ведаў яшчэ з часоў уцёкаў у Румынію, таму гэтая сустрэча выклікала ўзаемную радасць. Неадкладна пачалася ўрачыстасць, яна праходзіла вельмі ціха, каб не выклікаць зацікаўленасці ў дрэнных людзей, бо тады быў моцны ўціск польскасці з боку нямецкага элемента, які дамінаваў у Галіцыі, а таксама на Букавіне.

З'яўленне эмігрантаў і кантакт з імі пагражаў суворым пакараннем і арыштам. Гэтыя абставіны вымусілі двух маладых гаспадароў палаца, што знаходзіўся непадалёк, частаваць нас у цішы пад стагамі сена ў прысутнасці некалькіх верных слуг. Амаль нячутна мы ўсе па чарзе выказалі пажаданні аб хутчэйшым адбудаванні любімай Польшчы і пасля выпітага кілішка за здароўе гаспадароў, дзякуючы ім за багата прыгатаваную вячэру, мы пачалі вяртацца ў Міхалены, каб у час і, пакуль не развіднела, перайсці мяжу, кіраваныя тым жа правадніком, пасля дадзенага ім належнага сігналу.

Пан Мілкоўскі як камісар Цэнтральнага камітэта хацеў дадацца аб настройх моладзі і яе планах на будучыню, я быў яго знаёмым, і таму ён затрымаў мяне для размовы, абяцаў дапамогу ў забеспячэнні сродкамі на ўтрыманне, калі пажадаем уладкавацца на ўсходзе, чакаючы пачатку паўстання, дамаўляўся аб уступленні ў кіраваную ім арганізацыю, каб сфармаваць з раскіданых на ўсходзе эмігрантаў моцны атрад, які ён намерваўся ўвесці ў Польшчу.

Падзякаваўшы яму за шчыры клопат, быў вымушаны сказаць, што я не маю кампетэнцыі даваць станоўчы адказ, бо ніякіх

дамоў адносна далейшага лёсу дагэтуль не планавалася ў асяроддзі моладзі, якая хацела выканаць толькі адно — не застацца за межамі краю ў дзень гадавіны 29 лістапада, які мінуў учора, што было паспяхова выканана дзякуючы дапамозе і асабліваму клопату п. камісара, за што я ўзяў на сябе абавязак ад нас усіх выказаць яму ўдзячнасць.

Пры выпадку я выказаў думку, што адсутнасць дастатковых сродкаў магла прымусіць многіх з нас застацца на доўгі час у Румыніі, нягледзячы на ізаляцыю і моцную адасобленасць, чаго амаль усе хацелі пазбегнуць, скіроўваючыся да краін, больш цывілізаваных. Пасля таго як мы сабраліся, каб вяртацца, у Ясах пачнем абмеркаванні нашых далейшых лёсаў, пра што мы неадкладна паведамім п. камісара. На дадзены момант ведаю толькі тое, што некалькі таварышаў рыхтуюцца пакінуць Румынію, маючы дастаткова сродкаў і адпаведныя дакументы для выезду на захад, сярод іх Густаў Рэут і Гіляры Альшэўскі.

Сабраўшыся ў пакінутай кватэры ў Ясах з трох розных пунктаў, мы дзяліліся перажытым у час прысягі Мераслаўскаму, якую ўсе мы без выключэння прынеслі. Усе былі задаволеныя праяўленай гасціннасцю і шчаслівым падарожжам.

Перад графам Шолдрскім з’явілася ўся моладзь, запаўняючы сабой абодва пакоі, каб урачыста яму падзякаваць, пры гэтым было зроблена некалькі прамоў з асаблівым энтузіязмам. Пан граф, напэўна, быў папярэджаны і прыгатаваў вялікі запас закусак, спажытых за шклянкай мясцовага віна.

Камісару Мілкоўскаму, які рэпрэзентаваў тайны польскі ўрад, была дасланая за маім пасярэдніцтвам у спецыяльна складзеным лісце падзяка за яго пастаянны клопат пра нас і ахвяраванні на будучыню. Пытанне аказання дапамогі на наша ўтрыманне выклікала вялікія дэбаты. Шмат маладых людзей стала падазраваць п. камісара ў жаданні абмежаваць нашу волю, абавязваючы нас застацца на яго паслугах у якасці наймітаў, на Мультаніі, тады калі мы хацелі заставацца незалежнымі ў бягучых падзеях, змяняючы па сваёй волі месца побыту. Ліст рэдагаваўся некалькі разоў, пасля вырашылі змясціць дадатак, адмаўляючыся ад усялякай дапамогі, за выключэннем маральнай, матывуючы тым, што моладзь, якая прыбыла з Італіі, не мае права падвяргаць краіну вялікім выдаткам, а павінна жыць са сваіх працоўных даходаў.

Не згаджаючыся з такімі выступамі, я стараўся пераканаць таварышаў у тым, што гэта несправядліва пакрыўдзіць заслужанага чалавека, які, дапамагаючы нам, не кіраваўся жаданнем выкарыстаць нас, таксама ведаючы, што матэрыяльная дапамога для польскай моладзі, якая знаходзілася ў нястачы, не будзе аказаная дзеля таго, каб абавязаць іх у будучыні. Мае заўвагі, падтрыманыя меншасцю галасоў, нічым не дапамаглі.

Да п. Мілкоўскага быў высланы ліст, які — згодна з маімі меркаваннямі — на доўгі час перапыніў адносіны з намі. Гэты неабачлівы выступ прывёў да вялікіх праблем, ускладніў усталяванне кантактаў унутры краіны, абцяжарыў пошук занятку, які мог бы запэўніць існаванне тых, хто не меў магчымасці пакінуць Румынію. Рэкамендацыі п. Мілкоўскага мелі вялікі ўплыў, яны пазбавілі б ад вялікіх цяжкасцяў і нястачы. Разрыў адносінаў з камісарам Польшчы павольна аддаліў нас ад яе, апускаючы нас у абсалютную цемру, бо з прыватных лістоў, якія атрымлівалі ад сваякоў і бацькоў, мы не маглі даведацца, што ў нас адбываецца, і сачыць за развіццём падзей.

Я заўважыў, што граф Шолдрскі ўхваляў учынак моладзі, верагодна, гэта было выклікана зайздасцю, мяркуючы, што яго аднаго хопіць, каб паклапаціцца пра нас, трэба таксама ўлічваць разыходжанні ў поглядах, якія існавалі паміж арыстакратамі і тымі, хто прыняў дэмакратычныя погляды. Але я ніколі не хацеў дапусціць, каб п. Шолдрскаму, дыскрэдытаванаму і разбітаму, было даверанае выкананне нейкай палітычнай місіі. Адкуль вынікае, што яго выступ, непрыхільны адносна Мілкоўскага, быў звязаны толькі з зайздасцю і дэманстрацыяй рэакцыйных арыстакратычных поглядаў.

З гэтага моманту мы апынуліся ў зусім новым становішчы, у сувязі з якім многія з нас перажылі вялікую колькасць цяжкіх прыгод у жыццёвай барацьбе, каб здабыць кавалак паўсядзённага хлеба. Рэшта грошай забяспечвала аплату нашых патрэб на працягу некалькіх месяцаў запар, не выклікаючы вялікіх клопатаў.

Мы па чарзе кіравалі гаспадаркай, гатуючы сняданкі і абеды ў маленькай кухні нашай кватэры з таннах прадуктаў, купленых на кірмашы, звычайна гатавалася адна багатая страва. Акрамя працы на кухні, абавязкам часовых гаспадароў было таксама захаванне ў чысціні нашай кватэры, яе старанна падмяталі, мылі талеркі

і рондалі, а таксама набіралі ваду са студні ў двары. Толькі хвароба магла вызваліць ад гэтых абавязкаў.

Наведванне графа з'яўлялася адзінай забавай, забяспечанай кожнаму з нас пароўну, бо да ўсіх нас ён быў надзвычай ветлівы, падтрымліваючы размову для лепшага знаёмства і распавядаючы цікавыя анекдоты з мінулых часоў, калі ён узначальваў арганізацыю агнявой абароны ў Пазнанскім княстве. Тады ён меў магчымасць паказаць нам загнутую шаблю, апраўленую ў шчыгрын, і выдатны пазалочаны шалом з нейкай сярэбранай птушкай, якія ўпрыгожвалі яго ў час парадаў добраахвотных пажарных суполак, якія ён узначальваў. Цяпер гэтыя рэгаліі, павешаныя на шчыт, зроблены ў Ясах, служылі адчувальным доказам страчаных высокіх званняў.

Побач знаходзілася дубальтоўка і разнастайныя паляўнічыя прылады, якія даказвалі, што граф Шолдрскі хоць трошкі і кульгаў, але захапляўся паляваннем, што часта яму дазваляла заводзіць размовы аб выправах на паляванне, упрыгожваючы аповед разнастайнымі гісторыямі, дзе бравада і бясстрашнасць перад неяскай асабліва падкрэсліваліся. Тады п. граф гладзіў старую суку Цытру, якая верна суправаджала яго паўсюль, распавядаючы, што і яна з гонарам удзельнічала ў гэтых аблавах.

Хоць гр. Шолдрскі ўвесь час збіраўся на паляванне, аднак у яго так і не атрымалася гэта здзейсніць на практыцы ў сувязі з непрадбачанымі перашкодамі. Як казалі злыя языкі, што ўжо немалады век графа, які хацеў заставацца заўсёды маладым, паралізоўвала выкананне гэтага плана. Гэта выходзіла на карысць Ёахіма Жэляшкевіча, які меў абсалютны давер і часам атрымліваў дазвол на паляванне ў суправаджэнні Цытры, якое звычайна завяршалася з поспехам, бо ён быў выключным стралком.

Дзічына, за невялікім выключэннем, звычайна заставалася нам. Жэляшкевіч у знак падзякі старанна чысціў стрэльбу, заяўляючы аб гатоўнасці паўтараць гэтую аперацыю кожны тыдзень, дзякуючы гэтаму ён мог лёгка дамовіцца аб дазvole папаляваць. Для астатніх таварышаў адзінай забавай з'яўляліся далёкія шпацыры, якія праходзілі ў розных напрамках.

Пра тое, каб знайсці працу, не мог нават падумаць, бо ўсе працы ў полі, шчофра пакрытым снегам, былі спыненыя, тое самае было і ў іншых знаёмых, яны чакалі вясны, каб знайсці сабе занятка.

Такім чынам перажывалі мы гэтую цяжкую зіму, бо вымушаны былі нашы невялікія запасы грошай доўгі час эканоміць. Мы ні разу не купілі апалы, каб сагрэць нашыя пакоі, спалі на падлозе і тахтах, пастаўленых каля сценаў, дзе, каб сагрэцца, прыціскаліся адзін да аднаго.

Было нам цёпла і мякка, хоць нам і падаслаць не было чаго, выкарыстоўвалі вопратку, каб накрыцца зверху, хаваючыся з галавой, калі трэба было лепей сагрэцца. Хутка нас пакінулі Гіляры Альшэўскі і Густаў Рэут, тайна скіраваўшыся ў Польшчу, а таварыш Штох⁴¹², самы старэйшы з нас, ён удзельнічаў у венгерскім паходзе 1848 г., скіраваўся да земляка Юзафа ў Баташаны, куды быў запрошаны на сталы побыт.

Ад'езд трох асобаў не паўплываў на паляпшэнне нашага становішча, бо з ад'ездам Рэута мы страцілі вялікую фінансавую дапамогу ў нашу агульную касу, дасыланую яму з Віцебскага павета. Большая частка тых, хто застаўся, былі пазбаўлены ўсялякай дапамогі.

Апынуўшыся ў такім крытычным стане, моладзь не страчвала бадзёрасці, упарта трымаючыся перад усімі выпрабаваннямі. Часта вечарамі вакол нашага адасобленага памяшкання раздавалася рэха польскіх песень, незразумелыя для чужога вуха, яны гінулі ў прасторы. Так мы перажылі зіму і дачакаліся вясны, увесь час безвынікова шукаючы працу. Але ніхто ніколі не стаў прасіць дапамогі, прытрымліваючыся прынятага рашэння.

Таварыш Навацкі Леон⁴¹³, студэнт медыцыны чацвёртага курса, змог атрымаць пасаду памочніка ў адной з гарадскіх аптэк, якая забяспечвала добры заробак, але праз некалькі дзён страціў яе з прычыны непадпарадкавання загаду, аптэкар патрабаваў, каб прапісаныя лекі ён замяняў іншымі — хімічнымі, якія маглі замест таго, каб вылечыць хворага, забіць яго. У сувязі з гэтым узнікла спрэчка паміж Навацкім і аптэкарам, які, жадаючы апраўдаць сябе, казаў, што ўсе аптэкары вымушаны фальсіфікаваць лекі, каб не збанкрутаваць, бо кліентура іх, якая галоўным чынам складалася з габрэяў, у пошуках таннейшых лекаў аббягае ўсе аптэкі і заказвае іх у таго, хто прапаноўвае найменшы кошт. Навацкі звольніўся, бо на такіх умовах больш працаваць там не мог.

Іншыя таварышы хацелі знайсці сабе працу ў мясцовых сталяроў, там іх высмеялі і насварыліся за няздольнасць да фізічнай працы праз хуткую стомленасць падчас пілавання дрэва альбо

габлявання дошак. У шаўцоў і краўцоў тым, хто не ўмеў шыць, нельга было атрымаць працу. Некаторыя з таварышаў гатовыя былі ангажаваць сябе ў ролі практыкантаў, згодныя толькі на сталаванне і без цялеснага пакарання, што часта ў тых часы выкарыстоўвалі адносна маладых хлопцаў, якія хацелі навучыцца рамёствам. Але на падобныя ўмовы не пагаджаўся ніводзін майстар, пры тым мяркуючы, што мы занадта старыя для гэтага. Тады ў Ясах не было ніводнай фабрыкі, дзе можна было б знайсці працу. Толькі Ёахім Жэляшкевіч змог забяспечыць сябе добрым заробкам у каваля, дзе з абсалютным поспехам ён біў вялікім молатам, дакладна апускаючы яго на гарачае жалеза. Але больш ніхто не меў адпаведнай фізічнай моцы, каб атрымаць такую выдатную пасаду.

З пачатку вясны надышла пара для працы на будаўніцтве чыгункі, дарог і мастоў, у гэтай галіне панаваў суцэльны застоў з прычыны палітычных зменаў у краіне, якія ажыццяўляліся князем Куза⁴¹⁴ па аб'яднанні Малдовы і Валахіі ў адно непадзельнае румынскае каралеўства са сталіцай у Бухарэсце⁴¹⁵, тады гэта ўсё не дазваляла яму падумаць аб другарадных пытаннях, ад якіх залежыла ўнутранае развіццё краіны. Сітуацыя гэтая не спрыяла маім надзеям адшукаць працу, звязаную з вымярэннямі альбо будовай дарог і мастоў. Няведанне румынскай мовы стаяла перашкодай у атрыманні пасады настаўніка французскай і нямецкай мовы, хоць некаторыя з нас ведалі іх дастаткова добра.

Такое агульнае фіяска паўплывала на настрой і дэмаралізавала нас, адкрываючы перад намі толькі жahlівую прорву, што змусіла нас яшчэ больш абмежаваць нашыя штодзённыя выдаткі, спажываючы толькі хлеб і вараную бульбу.

Кожную суботу мы далучалі тыднёвы заробак кавальскай службы Жэляшкевіча да рэшты фондаў нашай касы і часам нечакана дасланымі рублямі ад бацькоў некаторых багацейшых з нас — гэта павінна было забяспечыць нас у будучыні. Ніхто з тых, у каго былі больш багатыя бацькі, не асмельваўся прасіць у іх высылаць часцей больш значныя сумы грошай, каб не падваргаць іх празмерным ахвярам. Таму ўсё залежыла толькі ад выпадковасці.

Самы першы чалавек, які змог зразумець жahlівы стан моладзі, быў граф Шолдрскі; зрэшты, кожны мог з лёгкасцю заўважыць знясіленасць на пазбаўленых бадзёрасці нашых маладых тварах. Ён падвоў прыёмы ў сябе, падмацоўваючы гарбату большай колькасцю закусак, і, ведаючы, што грашовая дапамога была б

адкінуюта, часта дасылаў нам у выглядзе падарункаў разнастайныя прадукты пад прээкстам свайго прыходу ў госці на сняданне ці абед. Ён змяншаў свае выгоды, у значнай ступені праз тое, што выдаткоўваў свае грошы на нас.

Жэляшкевіч, вольны ад працы па нядзелях, ішоў на паляванне на балота Бахлуі⁴¹⁶, якое знаходзілася ў пары сотняў крокаў ад нашай кватэры, дзе вясной збіралася вялікая колькасць вадаплаўных птушак, а асабліва бакасаў, на іх ніхто не паляваў, акрамя Жэляшкевіча, які ніколі не прамазваў. Таксама час ад часу ў яго атрымлівалася застрэліць качку ў палёце. З атрыманай такім чынам дзічыны хутка рыхтаваўся банкет, на які заўсёды прыходзіў граф Шолдрскі, з'яўляючыся з вялікай бутляй віна. У такія дні забываліся ўсе цяжкасці.

Нам хацелася паляваць і ў іншыя дні тыдня, але п. граф быў няўмольны, ён тлумачыў, што, нягледзячы ні на што, не можа задаволіць нашага жадання, бо да гэтага ён пастанавіў не даваць стрэльбу і Цытру нікому іншаму, акрамя Жэляшкевіча. У мяне атрымалася пазычыць у гаспадара нашай кватэры кароткую стрэльбу з пашыраным дулам, недальнабойная, з якой часам хадзіў на балоты Бахлуі паляваць на чаек, якія ўпарта кружылі над галавой стральца, чакаючы моманту, каб стрэліць у тых, што наважыліся падляцець найбліжэй. Але пасля таго, як скончыўся порах, якога было і так няшмат, і дробу я вымушаны быў пакінуць гэтыя выправы.

Граф Шолдрскі, які нястомна клапаціўся аб паляпшэнні нашага лёсу, пазнаёміў нас з земляком, які прыехаў з Галіцыі, механікам, там ён кіраваў вялікім вадзяным млынам на рацэ Сірэт⁴¹⁷, ён адчуў вялікую сімпатыю да нас усіх, запрашаў наведваць яго ўвесь час пазменна па пару чалавек, для пачастунку і размяшчэння якіх меў адпаведныя ўмовы. Я быў адным з першых, хто наведаў дарагога земляка, імя якога, на жаль, не памятаю, там я забаўляўся тым, што паляваў і вудзіў рыбу.

Мне ўзгадваецца, што я, будучы галодным, наталяўся там кіслым малаком, якое спажываў са свежапрыгатаванай мамалыгай, зробленай з кукурузнай мукі, якая мне вельмі спадабалася. Не ведаю, чаму іншыя знаёмыя адкідалі гэтую страву, кажучы, што яна падыходзіць толькі мамалыжнікам, гэта значыць малдаванам. На жаль, праз тыдзень, самае вялікае праз дзён дзесяць, трэба было вяртацца ў Ясы, пакідаючы гэты рай на зямлі каля

млына Сірэта на карысць новай пары таварышаў, якія павінны былі прыбыць.

У той час у Малдавію прыбыла панна Генрыка Пуставойтава⁴¹⁸, дачка маскоўскага генерала, якая прыняла ў спадчыну ад маці, полькі па паходжанні, узнёслыя патрыятычныя пачуцці, дзейнічала на карысць нашай справы ў Кіеве і, скампраметаваўшы сябе, пазбягаючы арышту, уцякла пад апеку Зыгмунта Мілкоўскага ў Малдову, які знайшоў для яе пасаду настаўніцы ў багатага баяра, п. Харыта, які прыязна ставіўся да Польшчы, дзе яна засталася аж да пачатку студзеньскага паўстання. Дзякуючы таму, што маёнтак п. Харыта знаходзіўся блізка ад млына, пра які я апавядаў, усе мы мелі магчымасць нанесці візіт прыгожай і маладзенькай тады нашай будучай гераіні і пазнаёміцца з ёй, падвяргаючы пры гэтым сябе на сардэчныя перажыванні.

З ранейшага апісання нашай доўгай надакучлівай вандроўкі робіцца відавочным, што, нягледзячы на ўсе недахопы, трапляліся і добрыя хвіліны, якія злагоджвалі нашу сітуацыю. Гэта адбывалася аж да таго часу, пакуль суседства нашай кватэры з вялікім балотам Бахлуі не падвергла нас дакучлівай ліхаманцы, а няправільнае харчаванне — на хваробы страўніка. Нашыя пакоі ператварыліся ў шпіталь, дзе ўсе ляжалі адзін каля аднаго на падлозе. Менш слабыя і вольныя ад перыядычных прыступаў гарачкі даглядалі хворых, даючы ім лекі і падсілкоўваючы аўсянкай.

Доктар з горада, скіраваны намаганнямі графа Шолдрскага, два разы на дзень нас наведваў, граф часта яго суправаджаў. Больш слабых скіроўвалі ў гарадскі шпіталь, і ўсім давалі лекі бясплатна. Усіх, за выключэннем Жэляшквіча, які наведваў нас раз на тыдзень, трэсла ў гарачцы. Вялікая доза хініну вяртала на момант страчаныя сілы, але цалкам ад хваробы не пазбаўляла, яна часта паўтаралася з яшчэ большай сілай. Усе мы, хто больш, хто менш, папухлі. Тым, у каго былі праблемы са страўнікам, цяжка было вылечыцца з-за харчавання, бо адначасова з пачаткам спеі з'явілася вялікая колькасць недаспелых грушак і іншай садавіны, яе прадавалі за бясцэнак, і, акрамя гэтага, мы амаль нічога не елі.

Спыніліся візіты да графа, бо здаравейшыя даглядалі хворых, не маглі пакінуць іх без дапамогі і пайсці на забавы. Самавар перамясціўся ў нашу кватэру, а граф Шолдрскі піў ранкам і ў абед гарбату разам з намі, палячы тытунь з кальяна невялікіх памераў, не маючы магчымасці перавозіць вялікі і аздоблены прыгожым

бурштынам са сваёй кватэры. Ён рабіў усё магчымае, спачуваючы нашай нядолі, са стратай для асабістага дабрабыту.

Хвароба ўвесь час трымала нас у стане дрымоты, яе не мог прагнаць ніводзін сродак. Для чытання ў нас не было ніякай кніжкі. Нас усіх ахапіла абьякавасць, бо сітуацыю немагчыма было палепшыць. Мы перасталі пісаць на радзіму, не жадаючы турбаваць людзей, якія нас любяць, аповесцю аб нашым гаротным стане. Бязлітасна грызеныя камарамі і мухамі, мы не мелі дастаткова моцы, каб абараняцца ад іх нападаў. У такім стане мы перажылі летнюю спёку.

Праблему пільных патрэб, да якіх належала месячная аплата за кватэру і закуп невялікай колькасці неабходных прадуктаў, мы вырашалі за кошт паступовага продажу нашых гадзіннікаў, невялікай колькасці дарагіх сэрцу рэчаў, што віселі на нашых грудзях. Прыйшла мая чарга да продажу патрэбнай вопраткі. Калі б надарылася неабходнасць нам усім разам выйсці ў горад, у нас была б вялікая праблема з укамплектаваннем нашых строяў.

Ужыванне вялікай колькасці лекаў і знікненне спякоты ў час надыходзячай восені паспрыялі паляпшэнню нашага здароўя і ажыўленню маладога тэмпераменту, нягледзячы на матэрыяльную сітуацыю, якая ўсё яшчэ была ў гаротным стане. Мы зноў пачалі дэкламаваць паэзію, спяваць вечарамі народныя песні, а таварыш Штанцэль з Варшавы ўпарта зачытваў свае новыя паэтычныя творы, забываючы аб пачуцці голаду.

На паляпшэнне нашага здароўя і змяненне фінансавага стану моцна паўплывалі частыя візіты да механіка млына, размешчанага на рацэ Сірэт, да садоўніка Юзафа ў Баташанах і да некалькіх землякоў, якія даўно аселі ў Мультанах, ім паведамлілі аб крытычным стане польскай моладзі, і яны запрашалі нас да сябе ў госці для змены клімату.

Адначасова з гэтым Зыгмунт Мілкоўскі паведаміў нам аб неабходнасці актыўна заняцца справамі, якія тычыліся падрыхтоўкі паўстання, праводзячы апытанне, ці мы настроены ўдзельнічаць у гэтай працы, прасіў як мага хутчэй даць яму адказ. Пасля доўгіх стрыманых абмеркаванняў, мне было даручана напісаць ліст, у якім заяўлялася, што мы заўсёды былі і будзем гатовыя служыць польскай справе і што, прызнаючы абавязкам належыць да дыспазіцыі чалавека, адоранага даверам Цэнтральнага камітэта, становімся ў яго распараджэнне. Не надта ўдала мы апраўдваліся

перад п. Мілкоўскім, што мы не скарысталі з даўней прапанаванай нам дапамогі, бо не мелі намеру ўладкоўвацца ў Румыніі. У сваю чаргу, цяпер мы ўбачылі, што гістарычныя падзеі, безумоўна, сустрагнуць нас тут, мы з гатоўнасцю прысягалі падпарадкоўвацца яго загадам як усе разам, так і кожны паасобку.

Аднак мы замоўклі — не жадаючы прызнаваць віну, — што ўжо даўно праз немагчымасць выйсці з месца вырашана чакаць тут пачатку гістарычных падзей у Польшчы. Мы таксама добра адчувалі, што п. Мілкоўскі не так па неабходнасці, як па дабыні — забываючы аб крыўдзе — знайшоў падставу, каб выцягнуць з бяды польскую моладзь, жадаючы падтрымаць яе, каб яна паслужыла на патрэбу краіны, выконваючы адначасова філантрапічны і патрыятычны абавязак.

У хуткім часе пасля высылкі нашага адказа, да якога быў дададзены спіс хворых таварышаў, у адпаведнасці з пажаданнем п. Мілкоўскага, якім неабходна было змяніць клімат, усе яны атрымалі запрашэнне прыехаць у госці да яго знаёмых, якія выслалі экіпажы з Ясаў адначасова для перавозу ў вызначаныя месцы. Некалькі таварышаў, што былі ў добрым стане здароўя, атрымалі загад ехаць у Бухарэст, Галацу⁴¹⁹, Бырлад і Ізмаіл для выканання пэўных місій і навязвання кантактаў з землякамі, якія там жылі. Здаровая моладзь, што засталася ў Ясах, арганізавала часовае цэнтральнае бюро ў нашай кватэры, куды прыходзілі інструкцыі і збіралася адміністрацыйнае кіраўніцтва.

Пан Мілкоўскі змог разварушыць і ажывіць польскую моладзь, якая знаходзілася ў поўнай спячцы, без прапановы прынізлівай міласціны. Здаровыя абавязаныя былі складаць падрабязны спіс выдаткаваных на падарожжа грошай, выдзеленых нам, служачым выплачваўся заробак за адказнае выкананне працы. Хворыя таксама не былі скампраметаваныя міласцінай, бо ўсе былі размешчаны на вакацыях у багатых баяр, асабістых знаёмых Мілкоўскага, схіленых ім у бок польскай палітыкі.

У пададзеным п. Мілкоўскаму спісе хворых знаходзіўся таксама і я, у апошні момант выпушчаны з гарадскога шпіталя, адкуль не зусім здаровы амаль уцёк з-за невыноснага свербу, бо паклалі мяне паміж хворымі са скураной інфекцыяй, таму што палата, дзе ляжалі людзі з ліхаманкай, была перапоўненая. Вельмі добра, што п. Мілкоўскі быў ласкавы выклікаць мяне — як даўняга знаёмага — неадкладна да сябе, каб адтуль скіраваць мяне на

лячэнне ў Чарткова ў госці да свайго цесця і шваграў, спадарства Урублеўскіх, даручыўшы перавезці некаторыя лісты і даючы інструкцыі адносна даверанай мне патрыятычнай місіі.

Мы амаль усе раз'ехаліся, нашая кватэра апусцела, там засталася толькі некалькі таварышаў, якія выконвалі ролю супрацоўнікаў бюро, і куды час ад часу вярталіся пасля задання выканаўцы спецыяльных даручэнняў у чаканні новых загадаў. У сувязі з гэтым рух сяброў, хоць і вельмі абмежаваны, не спыняўся і адносіны з графам Шолдрскім падтрымліваліся на тым самым ўзроўні з карысцю для наведвальнікаў, бо паляпшэнне нашага фінансавага стану паменшыла выдаткі графа на закускі. Ён смуткаваў з-за таго, што раз'ехаліся людзі, да якіх ён прызвычаіўся і палюбіў, суцяшаючы сябе таварыствам Жэляшкевіча, які, жадаючы дасканаліць сябе ў кавальстве, вызваліўся ад іншых абавязкаў.

Пан Шолдрскі ніколі не выказваўся аб негатыўным стаўленні да Мілкоўскага, відаць не жадаючы выклікаць палітычных дыскусій, ён толькі казаў, што не згаджаецца з яго поглядамі. Часам графа наведвалі людзі з Галіцыі, якія падарожнічалі, дрэнна настроеныя да падрыхтоўкі паўстання ў Польшчы і да працы, даверанай Цэнтральным камітэтам у паўднёвай Галіцыі і Румыніі Зыгмунту Мілкоўскаму. Часам бывала, што хто-небудзь з нас, сустрэўшыся з гэтымі гасцямі, быў вымушаны выслухоўваць ляянку ў адрас Мілкоўскага, і хоць на той момант мы не былі звязаныя з ім сумеснай працай, мы не маглі спакойна выслухоўваць гэтыя рэакцыйныя выказванні, і кожны з нас выступаў у яго абарону, не дазваляючы скажаць прынятыя намі прынцыпы.

Нам было асабліва балюча ад таго, што Мілкоўскага наважыліся абвінавачваць у злоўжываннях грашымі, нібы сабранымі ў Галіцыі на ўтрыманне польскай моладзі, якая жыве ў Румыніі, жадаючы такім чынам настроіць супраць яго. Мы добра разумелі, што гэта былі спробы прапаганды, якія не ўплывалі на нас, бо мы ведалі маральную вартасць нашага паэта-рыцара і тое, што дабрабыт ён забяспечыў сабе працай і багатым пасагам.

Напэўна да вушэй Мілкоўскага дайшлі нікчэмныя паклёпы, скіраваныя супраць яго, і менавіта таму ён увёў у створаным бюро ў нашай кватэры бухгалтэрыю і пільны кантроль за выдаткамі, каб мець магчымасць зрабіць справаздачу аб сваёй дзейнасці. Кожны выдатак, пацверджаны адпаведнай квітанцыяй, быў запісаны ў вя-

лікіх адміністрацыйных кнігах, каб пазбавіцца ад усялякага ценю падазрэння і закрыць рот паклёпнікам.

Я забыў змясціць на пачатку гэтага сшытка спіс маладых людзей, якія рашыліся пакінуць генуэзскую школу, кіраваныя прысягай, дадзенай Мераслаўскаму адносна правядзення гадавіны 29 лістапада. Ён выглядае так: 1) Рэут Густаў, 2) Амбражэвіч Вацлаў, 3) Цыбульскі, 4) Курневіч Ігнацій, 5) Жэляшкевіч Ёахім, 6) Ябланоўскі, 7) Альшэўскі Гіляры, 8) Навацкі Леон, 9) Кулікоўскі Казімір, 10) Юдыцкі Юзаф, 11) Нарбут Францішак, 12) Выслаух, 13) Бухавецкі, 14) Чапінскі Леапольд, 15) Друганоўскі, 16) Малагоўскі, 17) Маліноўскі, 18) Штох, 19) Стэмпоўскі, 20) Шпыжа Горскі, 21) Вольман Якуб, 22) Самусевіч, 23) Высоцкі Леапольд, 24) Васілеўскі Густаў, 25) Штанцэль і 26) Мінейка Зыгмунт⁴²⁰.

З вышэй азначаных вучняў генуэзскай школы Густаў Васілеўскі, Леапольд Чапінскі і Выслаух паехалі ў Парыж, плануючы адтуль скіравацца ў Польшчу, у сваю чаргу, усе астатнія на французскім караблі паплылі ў Канстанцінопаль.

Густаў Рэут у сваіх успамінах не залічае мяне да вучняў генуэзскай школы ў сувязі з тым, што вышэйшая вайсковая адукацыя, атрыманая ў Пецярбургу, надзяляла мяне правам залічэння прынамсі ў склад яе інструктараў, што таксама мела месца пасля майго прыбыцця ў Геную разам з Бухавецкім, калі прафесар Бразевіч уключыў мяне ў лік сваіх памочнікаў. Аднак свае функцыі мне выконваць не давялося, бо яго пастаяннай прысутнасці было абсалютна дастаткова.

З іншага боку, як маладзейшы амаль за ўсіх вучняў гэтай школы, унікаў гэтага занятку, жадаючы быць залічаным да яе вучняў у надзеі, што буду мець магчымасць стаць яшчэ больш дасведчаным у вайсковых навукх, слухаючы лекцыі па стратэгіі генерала Мераслаўскага і іншых прафесараў, прыезду якіх мы чакалі.

Прывілей, нададзены капітанам Бразевічам і маёрам Н.⁴²¹, вызвалілі мяне ад удзелу ў вучэннях, у якіх быў спрактыкаваны ў адной ступені з Бразевічам. Гэтая акалічнасць сталася прычынай майго адрознення ад іншых; аднак я заўсёды злаваў на тых, хто не хацеў успрымаць мяне толькі як таварыша.

Не разумею, у сувязі з чым Густаў Рэут піша, што наш выезд з Генуі адбыўся 10 студзеня 1862 г., выкліканы нібы адмовай падпарадкавацца Мераслаўскаму ў падпісанні абвінаваўчага акта

супраць генерала Рыбінскага⁴²², аб здрадзе па прычыне пакінутага поля бітвы ў Польшчы на чале вялікай арміі, у той час калі наш выезд быў выкліканы жаданнем выканаць дадзеную прысягу і неабходнасцю апынуцца на польскай зямлі яшчэ ў ноч 29 лістапада 1861 г.

Не падлягае ніякім сумневам, што наш выезд адбыўся прыкладна ў сярэдзіне жніўня, што дазволіла мне заняцца працай па праектаванні чыгункі з Канстанцінопаля ў Адрыянопаль восенню таго ж года, а іншым таварышам — пешкі адбыць у Румынію, каб адтуль скіравацца да польскай зямлі ў ноч 29 лістапада. Праблема Рыбінскага, закранутая Мераслаўскім, нікога з нас не датычылася, многія з нас пра яе нават не ведалі, а таксама Мераслаўскі не мог мець прэтэнзій з гэтага пункту гледжання да сумлення моладзі і магчымасці падзяліць яе на два варожыя лагеры, гатовыя кінуцца адзін на аднаго з багнетамі, каб вырашыць гэтае пытанне, успамін пра які запісаўся назаўсёды ў памяці кожнага з тых, хто ў ім удзельнічаў, і скончыўся братэрскімі абдымкамі.

Раздзел Х. Побыт у Галіцыі

На пачатку восені, атрымаўшы вуснае ўказанне і вялікі пакет лістоў ад Мілкоўскага, я пакінуў Міхалены, накіроўваючыся праз Букавіну грамадзянскай поштай⁴²³ у Чарткова ў Галіцыі, дзе павінен быў на доўгі час спыніцца ў яго цесця, п. Урублеўскага, аднаго з самых выбітных жыхароў гэтага горада, эмігранта з Літвы, які ўжо даўно там жыў.

Знаходзячыся ў дарозе да страчанай для мяне даўно Польшчы, перажываў шчаслівае пачуццё, якое адраджала страчаныя праз беднасць і хваробу сілы, і хоць я знаходзіўся далёка ад роднага краю і маці, што аплакала мяне, кожная частка Польшчы, нават самая далёкая, падавалася аднолькава жаданай і любімай. Таксама прыёмы на кожнай станцыі і завязванне знаёмстваў з патрыятычна настроеным грамадствам, якое жыло ў Букавіне і паўднёвай Галіцыі, адраджала мне страчаны рай.

Пан Урублеўскі даволі сталага веку, відавочна інфармаваны аб маім прыбыцці, атуліў мяне сапраўднай бацькоўскай увагай, а яго сыны, п. п. Уладзіслаў⁴²⁴ і Караль⁴²⁵, як і дарослая ўжо дачка, здаецца панна Алімпія, сястра пані Мілкоўскай, віталі мяне па-братэрску, нібы я ўжо даўно быў іх добрым знаёмым і сябрам.

Я апынуўся ў выключным становішчы, вялікай зацікаўленасці, бо кампанія знаёмых павялічвалася кожны дзень за кошт знаёмых і сяброў, якія наведвалі сям'ю Урублеўскіх і якім мяне прадстаўлялі тым ці іншым чынам у залежнасці ад узроўню даверу, часам гэта не дазваляла казаць праўду, што я эмігрант, пасланец Мілкоўскага і г. д.; час ад часу мяне рэкамендавалі як далёкага сваяка альбо добрага знаёмага.

Часта мне даводзілася хавацца ў дальнім пакоі з наказам ціха сядзе весці па прычыне візіту аўстрыйскіх чыноўнікаў, ад якіх трэба было добра затайвацца, бо тады ў Галіцыі панавала нямецкая палітыка, непрязная да Польшчы, дзе выкрыццё эмігранта падвяргала вялікай небяспецы не толькі таго, хто хаваўся, але і таго,

хто даў яму прытулак. У сувязі з гэтым я быў вымушаны цешыцца воляй толькі ў доме і ў вялікім, прылеглым да яго садзе, дзе, знаходзячыся звычайна ў вялікім таварыстве, праводзіў час надзвычай весела, беручы ўдзел у спехам імправізаваных забавах, якія арганізоўваліся прыгожымі сяброўкамі панны Алімпіі і статнымі маладымі людзьмі Чарткова, знаёмымі Уладзіслава і Караля. Часта здаралася так, што я забываў на момант аб сваёй нядолі, а сэрца маё купалася ў асалодзе. Днём я ніколі не выходзіў у горад, што не дазволіла мне пазнаёміцца з Чартковам. Толькі вечарам у мяне атрымлівалася час ад часу схадзіць у прыгатаваную для мяне лазню ў бровары, які належаў п. п. Урублеўскім, дзе лячыўся ад набытага ў яскім шпіталі свербу.

Спрыяльныя для здароўя і псіхікі ўмовы паўплывалі на хуткую папраўку і магчымасць пачаць працу, якая магла б апраўдаць мой доўгі побыт у Галіцыі ў п. п. Урублеўскіх. Паведаміў пра гэта п. Мілкоўскаму, які абяцаў перад маім выездам з Міхаленаў, што, акрамя даручанай мне Цэнтральным камітэтам місіі абароны прынцыпаў, паспрыяюць мне ў будучыні, гэта значыць пасля таго, як маё здароўе палепшыцца, увайсці ў створаную ім нацыянальную арганізацыю ў паўднёвай Галіцыі, просячы яго, каб даў мне энергічную працу.

Яшчэ да таго, як я атрымаў чаканы адказ, нечакана здарыўся выпадак, з-за якога я страціў Чарткоў, паведамленне пра данос і вобшук, які павінен быў адбыцца ў п. п. Урублеўскіх. Данос быў зроблены кімсьці са слуг, а выратаваў нас служачы паліцыі, які належаў да польскай арганізацыі, ён меў час папярэдзіць аб небяспецы. Настаў момант неадкладных уцёкаў, якія папярэднічалі чутым развітаннем. Усе прысутныя адорвалі мяне моцнымі абдымкамі, пасля ноччу пад апекай аднаго са знаёмых, на яго конях я быў адасланы ў маёнтак п. Астроўскага, што знаходзіўся ў 4 мілях ад Чарткова.

Праз некалькі дзён пасля гэтага вобшук даказаў беспадстаўнасць даносу, бо эмігранта, які нібы хаваўся ў п. п. Урублеўскіх, не знайшлі, а апытанне прыслугі, за выключэннем аднаго, пацвердзіла, што там нікога не хавалі. Шпіён быў ахарактарызаваны рэштай прыслугі як п'яніца, якому, відавочна, нешта павінна было ноччу прысніцца, і ў выніку гэтага распавядаў такія небыліцы. Такім чынам паліцыя канстатавала, што гаспадары і прыслуга знаходзіліся дома, усе экіпажы і коні былі на месцы, без чаго ўцёкі

былі б немагчымымі. Шпіён пасля допыту пацвердзіў, што бачыў мяне познім вечарам у доме п. п. Урублеўскіх, не ведаючы, што я тайна быў выведзены ў горад, адкуль экіпажам паехаў у далейшы шлях. Гэтага было дастаткова для выратавання Урублеўскіх ад падазрэнняў.

З п. Астроўскім, вялікім сябрам маладых Урублеўскіх, я меў магчымасць пазнаёміцца падчас яго частых візітаў у Чарткоў. Гаспадарыў ён у сваім фальварку па ўсіх правілах, як прафесійны аграном, што дазволіла дзякуючы вялікім намаганням не толькі забяспечыць дабрабыт, але і выдаць некаторыя сродкі на павелічэнне атрыманай пасля бацькоў спадчыны.

Мой начны прыезд пабудзіў маладых гаспадароў і змусіў за няцца частаваннем гасця. Спробы прасіць прабачэнне за турботы з гнева перапыняліся, мяне прасілі, каб я перастаў іх абражаць. Такім чынам я апынуўся ў спадарства Астроўскіх, дзе заўсёды вірвала жыццё дзякуючы панаванню маладосці, бо гаспадар быў трошкі старэйшы за мяне, а пані Астроўская мела самае вялікае 18 пражытых вёснаў.

Доўгія размовы вечарам і абмеркаванне разнастайных надзённых праблем былі нашай інтэлектуальнай ежай. У сувязі з тым, што зіма грунтоўна распачалася, а п. Астроўскі меў больш вольнага ад гаспадаркі часу, мы часта хадзілі на паляванне. У іншыя дні чытаў кнігі з бібліятэкі п. Астроўскага. Я прызвычаіўся да такога жыцця, вяртаючы ўсе страчаныя сілы, мяркуючы, што застаючыся ў гэтым далёкім кутку, яшчэ не хутка траплю ў новы кругаварот.

У той час набліжалася лістападаўская гадавіна 1862 г., якую павінны былі ўрачыста адзначыць у маёнтку спадарства Мыслоўскіх (здаецца, у Залешчыках⁴²⁶), удзельнічаць у якой запрасілі п. Астроўскага, а па яго просьбе, відавочна, таксама і мяне. Шчаслівы і павячочнаму апрануты ў касцюм п. Астроўскага, у нас былі падобныя фігуры, я з'явіўся ў святочна ўбранай зале з вялікай колькасцю гасцей, якія ў асноўным належалі да нашай патрыятычнай арыстакратыі. Я адразу адчуў вялікую розніцу з мінулай гадавінай, калі пад стогам сена ў цішыні правёў лістападаўскую ноч. Розніца гэтая дазваляла спадзявацца на большы поспех у будучыні. Пад уплывам такіх уражанняў мы святкавалі гэтую гадавіну.

Пасля прамовы гаспадара і некалькіх іншых гасцей мы пілі віно за адпаведныя да нагоды пажаданні, пасля чаго размова стала

больш жывой. Разнастайныя пытанні абмяркоўваліся з агульнай зацікаўленасцю. З гэтай нагоды зрабіў прамову прысутны тут п. Юліюш Грахольскі, якога я два разы бачыў у Ясах, ён ўгадаў пра нашае знаёмства і вельмі часта падыходзіў да мяне. Нібы працяты перуном, я пачуў з яго вуснаў паклёпы на Зыгмунта Мілкоўскага, камісара Цэнтральнага камітэта, у якіх гучала абвінавачванне ў тым, што ён выкарыстоўвае край у сваіх мэтах і эксплуатае грамадства Галіцыі і ўсёй Польшчы, доказам гэтага можа служыць пазбаўленая ўсялякай апекі моладзь, якая прыбыла з генуэскай школы ў Малдавію, на ўтрыманне якой ён мае набітыя кішэні грошай... Прамаўляючы гэтыя словы, ён звяртаўся да мяне. Не маючы моцы болей зносіць абразу, а таксама відавочна падрыхтаванага выкліку — магчыма, думаў, што буду маўчаць, каб не скампраметаваць сябе як эмігранта, — я перапыніў працяг размовы, называючы яго бессаромным ілгуном і кідаючы ў твар пальчатку. Выказаў просьбу да гаспадара дома, каб той прабачыў аплявуху нягоднаму паклёпніку і загадаў закласці коней, каб далейшая забава не была сапсаваная маёй прысутнасцю.

Пан Астроўскі адразу сказаў, што яго коні ўжо гатовыя, пасля чаго, пакланіўшыся на развітанне прысутным у салоне гасцям, пакінуў яго. Адначасова вялікая колькасць прысутных гасцей звярнулася да п. Мыслоўскага з тым, каб п. Грахольскі, як аўтар скандалу, таксама ад'ехаў, каб пазбегнуць яго працягу, бо большая частка грамадства складалася з асоб прагрэсіўных, якія не хацелі дазволіць трыумфаваць паклёпам рэакцыі. У выніку чаго хутка пасля майго выезду п. Грахольскі быў выправаджаны, пра што я пасля даведаўся. Гэта з'яўлялася доказам таго, што большасць грамадзянаў паўднёвай Галіцыі прытрымлівалася прагрэсіўных поглядаў і адначасова са мной стаяла ў абароне годнасці нашага ваяра і паэта. Я рады сваёй перамозе.

На наступны дзень парадны экіпаж спыніўся перад ганкам дома п. Астроўскага, з якога выйшла двое гасцей: гэта былі п. п. Мыслоўскі і Пеньчыкоўскі, яны прыехалі як секунданты з пажаданнем атрымаць сатысфакцыю за маю аплявуху п. Юліюшу Грахольскаму. Выкліканы п. Астроўскім для адказу, я з'явіўся перад імі, прымаючы выклік і кажучы, што папрашу п. п. Астроўскага і Уладзіслава Урублеўскага, каб ласкавыя былі прыняць на сябе абавязак быць секундантамі, надзяляючы іх паўнамоцтвамі ў вызначэнні месца, дня і зброі для вырашэння гэтай ганаро-

вай справы. Мой гаспадар адразу прыняў на сябе абавязкі майго секунданта, абяцаючы, што звязца з п. Урублеўскім, пасля чаго я развітаўся з гасцямі, пакідаючы майму гаспадару свабоду ў вырашэнні далейшага ходу падзей.

Асабліва мяне ўразіла з'яўленне п. Мыслоўскага ў ролі секунданта, які, паводле маіх меркаванняў, павінен быў захоўваць нейтралітэт. Пазней я даведаўся, што ён быў далёкім сваяком Грахольскага, але гэта не магло апраўдаць яго ў дадзенай недарэчнай сітуацыі, бо мы абодва былі яго гасцямі і не я, а пан Грахольскі стаў прычынай выкліканага скандалу.

Пасля праведзенай нарады з п. Астроўскім узнікла неабходнасць пакінуць яго дом, каб пазбегнуць магчымага арышту аўстрыйскай паліцыяй, якая з лёгкасцю магла ведаць аб гэтым здарэнні. Яшчэ ў той самы дзень я павінен быў пакінуць гасціннае зацішша і, пацалаваўшы ручкі шанюўнай гаспадыні, вирушыць у дарогу з п. Астроўскім, каб знайсці новае сховішча.

Каб нас не вылічылі ў час уцёкаў, п. Астроўскі выконваў абавязкі кучара, каб такім чынам хто-небудзь з непрыхільных слугаў не стаў сведкам. Таму ён, пакідаючы свой фальварак, накіраваў экіпаж у супрацьлеглы бок, каб, схававшыся за гарызонтам, павярнуць на дарогу, якая вядзе ў вызначанае месца.

Познім вечарам мы прыбылі ў маёнтка, які належаў адной з нашых вялікіх жанчын, паведамленая п. Астроўскім аб прычыне нашага візіту, прыняла мяне пад сваю шчырую апеку, яна праяўляла да мяне асаблівую цікавасць, выкліканую, відавочна, маім дзіцячым выглядам, нягледзячы на тое што мне было тады ўжо 22 гады. Яна, відаць, лічыла незразумелым, каб з 18-гадовым дурнем п. Грахольскі павінен быў выходзіць на двубой, не ведаючы, што я ўжо дастаткова дарослы і ўжо даўно бяру ўдзел у падзеях палітычнага значэння. На прывітанне, калі я цалаваў ручкі, ласкавая гаспадыня з цеплынёй абняла мяне, даўно нешта падобнае я адчуваў, калі мяне абдымала матуля. Мая гаспадыня была даўно ўдовай бабуляй. Магчыма, я нагадваў ёй кагосьці з яе сыноў, якога тут цяпер не было.

Пан Астроўскі перад ад'ездам сказаў, што вернецца прыкладна праз два-тры дні, каб адвезці на вызначанае месца двубою. Мая гаспадыня, імя якой я не памятаю, запэўніла п. Астроўскага, што я знаходжуся ў бяспецы, жадаючы даць зразумець, каб з двубоём надта не спяшаліся, яна прасіла паспрабаваць неяк адмяніць

паядынак, каб пазбегнуць нікому не патрэбнага праліцця крыві. Нягледзячы на канстатацыю майго паўнагоддзя, мяне ўсё роўна лічылі падлеткам. Мяне ўвесь час кармілі разнастайнымі прысмакамі, і, адчуваючы такі мацярынскі клопат, я павінен быў падрабязна расказваць пра ўсё сваё жыццё.

У вялікім садзе каля палаца, ужо засыпаным снегам, часта бавіў вольны час страляннем па пералётных птушках, дастаткова паспяхова, пра што садоўнік паведаміў гаспадыні замка, сцвярджаючы, што я дзеля забавы падкідаю яблыкі і б'ю па іх. Я заўважыў, што гэтая акалічнасць выклікала задавальненне на яе твары. Без развагі казала, што ў мяне ёсць шанец абараніць сябе ад ворагаў.

Да гэтай пары мы не ведалі, якая зброя будзе выбраная для дзубою. Да мяне прыходзілі думкі аб магчымасці быць параненым куляй Грахольскага і аб неабходнасці падрыхтавацца да верагоднай смерці, у сувязі з гэтым я адразу пасур'эзнеў і ў той самы вечар, атрымаўшы вялікі скрутак паперы, напісаў доўгі развітальны ліст да сваёй маці, просячы прабачэння за ўсе перажыванні, якія прынёс ёй, а таксама да ўсіх дарагіх мне людзей.

Запячатаны ліст я даручыў маёй шаноўнай апякунцы, выклікаючы гэтым патокі яе слёз, як неацэнны дар для мяне. Яна лічыла неабходным вызваліць сябе ад маральнай адказнасці, якая каменем вісела на ёй, таму вырашыла запрасіць капелана, каб я мог прычасціцца і паспавядацца, але гэтага не атрымалася здзейсніць у сувязі з тым, што на золку наступнага дня з'явіліся секунданты, з якімі я павінен быў ехаць на вызначанае месца дзубою.

Ад прыбыўшых я даведаўся, што зброяй былі абраны шаблі. Гэта значна супакоіла маю апякунку, бо я пазбягаў такім чынам небяспекі быць параненым куляй, у той час калі бой шаблямі звычайна завяршаецца лёгкімі ранами. Нягледзячы на гэта, яна паўтарыла секундантам просьбу аб адмене дзубою, яны ёй растлумачылі, што гэта залежыць ад абражанага боку, да якога належаць мае супернікі, якому мы не можам адмовіць у жаданай сатысфакцыі.

Маіх секундантаў суправаджаў, акрамя доктара, п. Караль Урублеўскі з намерам сустрэцца, каб па-сяброўску расцалаваць мяне. Выкарыстоўваючы такую магчымасць, адвёў мяне ўбок, з настойлівасцю ўгаворваў, каб напачатку я атакаваў ніз рукі Грахольскага, кажучы, што ён прадчувае жаданы вынік. Я з ахвотай

даў яму абяцанне зрабіць так. Пан Караль, які не ўдзельнічаў у двубоі, павінен быў чакаць весткі аб яго выніках і, запрошаны на сняданне, застаўся ў маёй апякункі, каб неадкладна выехаць у Чарткоў і там усіх супакоіць.

На развітанне мяне па-мацярынску абнялі і блаславілі, з гэтым я пакінуў маёнтак і, сеўшы ў санкі на месца, якое займаў п. Караль, у таварыстве двух маіх секундантаў і доктара з Чарткова, выправіўся на месца бойкі. Пасля завяршэння гэтага невялікага падарожжа, мы затрымаліся ў маёнтку багатага халасцяка, які прапанаваў нам свой дом. Хутка пасля нашага прыезду з'явіліся абражаныя. Пасля часу, вызначанага на адпачынак, надышоў момант з'явіцца на месца бою, якое ўяўляла з сябе вялікую залу, засланую палатном, каб не было слізка падчас двубою.

Але яшчэ да таго, як ён пачаўся, секунданта адышлі на апошнюю нараду, паводле маіх меркаванняў, гэта было зроблена з намераў палюбоўна скончыць справу. Тады мне падумалася, як чалавеку, які першы раз выходзіць на паядынак, што цяпер не ідзе гаворка аб вядзенні звычайнага фехтавання, аб атрыманні ранаў, а значыць, неабходнасці захоўваць спакой, не толькі каб пазбегнуць удараў суперніка, але і для належнага супраціву. Гэта апошняя думка ўзбудзіла ў мяне жаданне помсты, бо я лічыў няслушным задавальваць пажаданне чалавека, які заслужыў, хутчэй, лупцоўкі, да той пары, пакуль ён не выбраша ўсе свае паклёпы. Вяртанне секундантаў назад даказвала, што план па прымірэнні быў сарваны, і мы адразу пачалі двубой, захоўваючы ўсе правілы, свята трыманья і замацаваныя дзякуючы частай практыцы паядынкаў сярод нашай шляхты ў нямецкай акупацыі.

Пасля сігнала ў барацьбу з імпэтам кінуўся п. Грахольскі, жадаючы такім чынам зрабіць уражанне, накіроўваючы сваю шаблю ў маю галаву. Парой зразумеўшы, што гэты манеўр павінен будзе паўтарыцца, выкарыстаў у сваю абарону ўдар у ніз рукі, згодна з абяцаннем, дадзеным п. Каралю. Удар шаблі, скіраваны знізу ўверх, не мог моцна параніць суперніка, але, на бяду, канец маёй шаблі заблытаўся ў дзяржанні шаблі паклёпніка, параніўшы яго вялікі палец. Выбітая зброя сплыла на паркет, а секунданта засланілі п. Грахольскага ад верагоднага яшчэ мацнейшага ранення ў маім нястрымным імпэце. На гэтым скончылася барацьба. Доктары заняліся стрыманнем крывацёку і бінтаваннем параненага пальца.

Адначасова з гэтым лёкаі пачалі ставіць стол у цэнтры поля бітвы, накрываючы сняданак, прыгатаваны гасцінным гаспадаром, каб пачаставаць падарожных і прымірыць пасвараных.

Хоць мае секунданты былі вельмі задаволеныя вынікамі двубою, але, не жадаючы раздражняць пераможаных, устрымаліся ад віншаванняў. Пасля поціску рук пасвараных пачалася ўрачыстасць, якая доўгі час цягнулася ў маўчанні і штучна ажывілася, калі кілішкі апусцелі. Усе адчувалі нейкую няёмкасць і жадалі як мага хутчэй вызваліць сябе з гэтай пакутлівай атмасферы, праз гэта найбольш пакутаваў гаспадар дому, жадаючы задаволіць нас усіх. Пан Грахольскі са скалечаным пальцам ад'язджаў, шукаючы хатняга адпачынку, а я са шкадаваннем, што замест ранення рукі ў мяне не атрымалася падрэзаць яму язык.

Падчас ад'езду ў Чарткоў, ужо знаходзячыся ў санях, ад сваіх секундантаў я даведаўся, што аб выніках двубою была высланая дэпеша, каб заспакоіць маю апякунку і спадарства Урублеўскіх, дзе ў мой гонар рыхтавалася вялікае свята, гэта ўсё рабілі мае знаёмыя, а асабліва маладыя паненкі, якія арганізавалі спецыяльнае набажэнства, молячыся за тое, каб я не быў паранены і не трапіў у небяспеку.

Гэтая акалічнасць напоўніла маё сэрца асаблівай радасцю, і, каб замацаваць іх добрае стаўленне назаўсёды, я быў гатовы да новых рыцарскіх выступаў. Калі я толькі высядаў з саней, першым падышоў прывітаць мяне п. Караль, які, забыўшы, што ў параўнанні з яго магутнай прыгажосцю я быў занадта малы, замест таго, каб абняць мяне за плечы, схопіў за футраную шапку, агаляючы на холадзе і моцным ветры маю галаву, што развесяліла рэшту грамады, якая спяшалася прывітаць трыумфуючага пераможцу.

Каб выправіць сваю памылку, п. Караль панёс мяне на сваіх моцных плячах у кватэру, і, падтрыманы астатнімі, я трапіў у вялікую залу, дзе пачаліся абдымкі, віншаванні, застолле і танцы з вялікім размахам, нягледзячы на парушэнне правілаў вялікага посту, адвенту, але ўсе разлічвалі на дараванне грахоў дабрадушным капеланам, які ўдзельнічаў у агульным гулянні. За вячэрай для мяне было вялікім гонарам у момант, калі пілі за маё здароўе, пачуць пахвалу ад старога Урублеўскага, ветэрана 1831 г., якая ўзняла мой трыумф да самай высокай вяршыні.

Хутка пасля гэтага сямейнікі і вялікая колькасць гасцей зноў пайшлі танцаваць. З усіх ліўся пот. Пасля невялікіх адпачынкаў

і падсілкаванняў у багатым буфеце забава працягвалася з новым імпэтам, маючы намер не спыняцца аж да раніцы. Але да таго, як гэта атрымалася ажыццявіць, музыка раптоўна сціхла, а мне паведамлілі аб неабходнасці рыхтавацца ў дарогу, каб пазбегнуць небяспекі быць арыштаваным аўстрыйцамі з-за розгаласу, які можа разляцецца пасля гэтага двубою.

Пасля таго як я высах ад поту і развітаўся, магчыма, апошні раз з вялікай колькасцю людзей, якія без выключэння ўсе шчыра палюбілі мяне, закручаны ў чужое футра, спяшаўся з п. Астроўскім да яго дома, везены двума хуткімі коньмі, каб адтуль, пацалаваўшы на развітанне ручкі гаспадыні і абняўшы гаспадара, забраўшы свае рэчы, вырушыць у далейшае падарожжа абшарніцкай дарогай, добра пракладзенай і бяспечнай дзякуючы п. Мілкоўскаму, каб дабрацца да гарадской заставы ў Міхаленах, дзе памежнік, які працаваў на яго, адкрываў яе для тых, хто паказваў маленькую цыдулку з подпісам Мілкоўскага.

Перасядаючы з экіпажа ў экіпаж на працягу двух дзён, яшчэ да таго, як паспелі знікнуць уражанні ад зведаных чарткоўскіх чараў, амаль не азірнуўшыся, як я раптам апынуўся каля варотаў, якія зноў вялі мяне да выгнання ў край, дзе ад кожнага ўспаміну аб перажытай намі, той моладдзю, якая прыехала з Генуі, нядолі, галечы, голаду і пагардзе, падымаюцца дыбам рэшткі валасоў на маёй галаве.

У п. 3. Мілкоўскага я нібы знайшоў свой дом і мог бы там заставацца надоўга. Апошнія падзеі зблізілі мяне з ім і з усёй сям'ёй Урублеўскіх вельмі моцна. Аднак я не мог дазволіць сабе карыстацца такім становішчам. Нягледзячы на моцны супраціў, пасля таго, як я правёў адзін вечар у Міхаленах, я выправіўся ў дарогу да Ясаў, просячы п. камісара, каб узяў мяне часова ў свае сакратары, меў ласку даваць да выканання іншыя даручэнні, якія будуць з'яўляцца.

Адбывалася гэта ў снежні, калі пасля адпраўкі ў Галіцыю пазычанага футра, я быў вымушаны, баронячыся ад моцных маразоў, выпраўляцца ў Ясы кароткімі этапамі, затрымлівацца ў Баташанах і каля млына Серэта, дзе з прыемнасцю сустракаўся з таварышамі і сябрамі, сярод якіх была таксама панна Генрыка Пуставойтава.

Некалькі дзён побыту ў кожнай з дзвюх вышэйназваных мясцовасцяў перашкодзілі хуткаму вяртанню ў Ясы, дзе павінны былі арганізаваць кватэру на час майго побыту ў Румыніі. Тая

самая кватэра, толькі больш акуратная і з неабходнай мэбляй, тут быў кабінет і пакой для невялікай колькасці таварышаў, якія там засталіся, да іх далучаўся і я, мяне там сардэчна віталі, узрадаваныя тым, што нашая кампанія павялічваецца.

Паглядзеў з вокнаў нашай кватэры на багністую паверхню Бахлуі, хвалюючыся, што нападкі куслівых камароў паўторацца. Нягледзячы на холад, балота яшчэ не было пакрытае снегам і пакуль заставалася зялёным, але камароў ужо не было, і ад таварышаў я даведаўся, што мы часова вызвалены ад іх нападаў.

Яшчэ не паспеў я добра прызвычаіцца да новага становішча, з вялікім гоманам з'явіўся гр. Шолдрскі, які па некалькі разоў на дзень наведваўся да моладзі, і, узрадаваны нечаканай сустрэчай са мной, моцна мяне абняў. Навіны аб перажытых прыгодах у Галіцыі дайшлі яшчэ да майго прыбыцця ў Ясы. Цяпер я быў вымушаны для цікаўных распавесці ў дэталях пра ўсё, што са мной здарылася, а асабліва пра двубой. Прысутны пры тым гр. Шолдрскі асудзіў учынак Грахольскага, падтрымліваючы слушнасць майго выступу ў абарону Мілкоўскага. Тады ён урачыста заявіў, што хоць іх палітычныя погляды не супадаюць, таксама нікому не дазволіў бы таптаць годнасць нашага паэта, і абняў мяне другі раз.

Гэты выступ шанюўнага дзядулі, які так шчыра нас палюбіў, стаў бальзамам на душы гэтай моладзі, якая, памыляючыся ў ацэнцы вялікай маральнай вартасці нашага камісара, нядаўна зразумела і выправіла сваю памылку. Цяпер узрадаваная моладзь, заўважыўшы, што і г. Шолдрскі сімвалам сваёй веры непарыўна яднаўся з групай, прывітала яго моцнымі апладысмантамі. У той момант нядаўна прыбылы пасля сваёй дзённай працы ў каваля Ёахім Жэляшкевіч, шчаслівы ад зробленай дэкларацыі моцна любімага ім графа, дзякуючы чаму рабіўся для яго яшчэ больш дарагім, абедзюма рукамі выхапіў яго правую далонь, сціснуў нібы жалезнымі абцугамі, што яму прыйшлося вызваляцца з намаганнямі.

Гэтай зімняй парой мы рана збіраліся — у сябе альбо ў гр. Шолдрскага, каб праводзіць доўгія вечары за абмеркаваннем бягучых праблем. Нашыя размовы станавіліся больш жывымі ў тых выпадках, калі часам з розных мясцовасцяў Румыніі вярталіся таварышы пасля выканання задання, даверанага ім п. Мілкоўскім, ад іх мы даведваліся аб падрабязнасцях спраў, якія нас тычыліся.

Такім чынам мы дачакаліся Новага года. Мы адчувалі невыносны цяжар, бо бачылі, што час ідзе, а мы ўсё яшчэ ў выгнанні, а Польшча ў ярме няволі. Мы часта разважалі над тым, ці не з'яўляецца нашым абавязкам выступленне з ініцыятывай вырушыць і па прыкладзе Гарыбальдзі — дзе жменька адважных зрабіла вялікую справу — вызваліць краіну з няволі.

Да нашай невяліччай групы, якая знаходзілася на Мультаніі, прыходзіла думка дзёрзка напасці на Камянец-Падольскі, каб нечакана захапіць сярод ночы мясцовую цытадэль, ліквідаваць вайсковыя і цывільныя ўлады гэтага горада і, замацаваўшы там аснову паўстанцкага руху, пашырыць яго на ўсю Польшчу. Захопленыя такога кшталту думкамі, мы планавалі іх ажыццяўленне. Нам не раз снілася, што мы незаўважна набліжаемся да муроў высокіх крэпасцяў, рыхтуючыся ціха паставіць драбіны, каб не пабудзіць пагружанага ў глыбокі сон ворага, захапіць іх. Калі мы прачыналіся, мроі знікалі і ператвараліся ў нішто. Аднак наяве мы не спыняліся абмяркоўваць план выканання нашай задумы.

Таму адразу пасля ўзнаўлення нашых адносінаў з п. Мілкоўскім мы дэталёва распавялі пра распрацаваны намі праект, прапаноўваючы яго ажыццявіць, бо мы ведалі, што ён загадвае вялікімі сіламі ў Канстанцінопалі і ўсіх мясцовасцях Турцыі, дзе знаходзілася размешчаная польская эміграцыя з 1831, 1848 гадоў і дэзерціры расійскага войска з часоў крымскай кампаніі. Мы разлічвалі, што яго падтрымка забяспечыць удалае ажыццяўленне нашага плана.

Пан Мілкоўскі, пасміхнуўшыся і пахваліўшы нас за гатоўнасць да рызыкаўных учынкаў, узгадаў, што ўжо даўно планавалася падобная выправа на Палангу на ўзор гарыбальдзійскай, у якой удзельнічала б нашая генуэзская моладзь. Цяпер праз сваіх людзей, Рэута і Бухавецкага, высланых у край, каб даведацца пра настроі і волю народа адносна такой выправы, яна, як немагчымая да выканання, была адкінутая як жыхарамі Літвы, так і Цэнтральным камітэтам.

Пан Мілкоўскі патлумачыў нам, што план нашай выправы ў Камянец-Падольскі мае яшчэ менш шанцаў на поспех, таму мы не павінны чыніць падобныя авантуры, якія маглі б прывесці да непатрэбнага праліцця крыві і кампраметаваць рацыянальную падрыхтоўку да паўстання, якая не толькі на адным пункце, а адначасова на ўсёй тэрыторыі Польшчы, захопленай Масквой, павінна

распачацца адпаведна ў месцах, вызначаных нядаўнімі народнымі дэманстрацыямі.

Узгадаў, што Бухавецкі, вярнуўшыся ў маім таварыстве з Літвы, паведаміў яму, што заўзятая патрыёты ў Вільні, сярод якіх цэнтральную пазіцыю займаў Эмануэль Юндзіл, не прынялі праект высадкі добраахвотнікаў у Палангу, бо гэта скончылася б непазбежнай паразай, вялікімі бедамі для мясцовасці і кампраметацыяй патрыятычнага руху ў краіне, які развіваўся дастаткова добра. Бухавецкі і Рэут выехалі з Літвы рознымі дарогамі, задавольваючыся пастановай зацверджанай Цэнтральным камітэтам усталявання вайскавай школы ў Генуі, заснаванай Гарыбальдзі і італьянскім урадам, куды польская моладзь была пераведзеная з Нола, яшчэ да таго, як яе пасланцы паспелі туды вярнуцца. Такім чынам праект, звязаны з Палангай, праваліўся.

Пан Мілкоўскі даказаў, што калі план паходу ў Польшчу праз Палангу быў правальным, то Камянец-Падольскі абячае яшчэ меншы поспех. Несумненна, што апытаныя жыхары Падолля адмовіліся б удзельнічаць у гэтым, як гэта было зроблена ў Літве. Заўвагі п. Мілкоўскага былі настолькі пераканаўчымі, што мы перасталі думаць аб высланні эмісара да п. Дзікоўскага, камісара Цэнтральнага камітэта, які жыў у Камянцы, і нам ужо не марылася аб правядзенні за межамі краю штучнай аперацыі, асуджаючы сябе на цяжкіе чаканне развіцця ўнутранага выбуху, які адзіны дасць нам права дзейнічаць, адначасова абавязваючы ўзяць удзел у распачатай барацьбе.

Пазбаўленыя права на ініцыятыву, мы дачакаліся новага, 1863 года. Апатычныя, пазбаўленыя надзеі на хуткае паляпшэнне нашых спраў, а таксама нашай краіны, якая ўсё яшчэ знаходзілася ў няволі, мы не наважыліся зычыць адзін аднаму лепшай долі. Разам з суворай зімой, здавалася, пачуцці нашыя — некалі жывыя — пачынаюць ператварацца ў лёд. Нас агарнула абьякавасць, мы аўтаматычна выконвалі інструкцыі, якія даваў наш кіраўнік, не ведаючы, ці зможа сумленнае іх выкананне быць карысным для справы.

Нечакана ў румынскіх газетах з'явіліся весткі пра выбух паўстання ў Польшчы, не зусім пэўным чынам і са спазненнем, з прычыны дрэнна тады яшчэ арганізаванай журналісцкай працы. Гэтай навіны было дастаткова, каб разварушыць нас, як пасля ўдару грому, склікаючы на неадкладны сход у Ясы тых, хто

знаходзіўся ў Румыніі, каб вырашыць, як дзейнічаць далей, і звязца з палкоўнікам Мілкоўскім.

Аказалася, што ён гэта ведаў яшчэ да таго, як пра паўстанне пачалі пісаць у мясцовых газетах, але не спяшаўся абвясціць гэта, маючы намер выкарыстаць нас у фарміраванні легіёна, ён галоўным чынам утвараўся з вялікай колькасці польскіх эмігрантаў у Турцыі, якіх з Тульчы павінен быў перакінуць у Румынію, адкуль агульнымі сіламі павінны былі вырашыць у Польшчу пад камандаваннем палкоўніка Мілкоўскага.

Гэты паход не мог адбыцца хутка, асуджаючы нас на доўгую бяздзейнасць і змушаючы задавольвацца навінамі з газет пра баі ў краіне на розных пазіцыях. Моладзь знаходзілася ў невыноснай роспачы, туга па Польшчы мучыла іх, але мы былі звязаныя абавязкам вайскавай дысцыпліны. Таксама нельга было выклікаць новыя сваркі і бунт пасля нядаўна ўсталяванай згоды.

Пасля доўгіх нарад была прынятая пастанова выслать дэпутацыю Мілкоўскаму, выказваючы просьбу аб дазvole нам неадкладна выехаць у краіну для ўдзелу ў паўстанні, заяўляючы, што прысутнасць нас, раскіданых па розных мясцовасцях краіны — як выхаванцаў генуэзскай школы і ўдзельнікаў пахода Гарыбальдзі, будзе больш карыснай, чым размяшчэнне ў легіёне, які будзе складацца з эмігрантаў, што знаходзяцца ў Турцыі, якія маюць у большасці афіцэрскія званні і ўсе без выключэння авалодалі вайсковым майстэрствам.

Для ўдзелу ў гэтай дэпутацыі выбралі мяне, але ў мяне атрымалася вызваліцца, пераканаўшы таварышаў у неадарэчнасці гэтага рашэння. Пасланцам было загадана запэўніць палкоўніка Мілкоўскага, што мы ў любым выпадку прыем яго рашэнне, якім бы яно ні было, не жадаючы даваць дрэннага прыкладу ў момант, калі мы павінны найбольш старанна падтрымліваць дысцыпліну. Мы толькі сабе дазваляем, азнаёміўшы з нашымі поглядамі і меркаваннямі, угаворваць нашага кіраўніка мець ласку задаволіць просьбу тых, хто сумуе па Польшчы і жадае як мага хутчэй узяць удзел у барацьбе за адраджэнне радзімы.

Было відавочным, што п. Мілкоўскі не хацеў расставцца з намі, ён хацеў сабе ў дапамогу пакінуць прадстаўнікоў малодшага пакалення, для падняцця духу ў рэзервістаў і ветэранаў, з якіх павінен быў стварыцца яго легіён. Але, разважыўшы глыбей, як пакутавала

б моладзь, якая даўно ўжо страціла цярпенне, а таксама прызнаючы рацыю прыведзеных аргументаў нашай дэлегацыяй, сказаў, што хоць з болей у сэрцы, але прыслухаецца да нашай просьбы, дапаможа нам і дасць неабходныя парады для выезду аж да межаў Польшчы.

Ашчасліўленая моладзь у выніку гэтага хацела неадкладна і ўсе разам пакінуць Малдавію. Аднак мы вымушаныя былі супакоіцца і не спяшацца, каб не скампраметаваць сябе перад румынскім урадам, а таксама па прычыне таго, што існаваў толькі адзін шлях, арганізаваны намаганнямі п. Мілкоўскага, па якім было мажліва падарожнічаць, прынамсі аж да Львова.

Пачынаўся ён у Міхаленах, адкуль адна пара падарожнікаў магла выязджаць кожныя два дні, бо коні, прызначаныя для гэтага, павінны былі адпачываць пасля перавозу вандроўнікаў на наступную паштовую станцыю. У сувязі з гэтым мы маглі пакінуць Ясы паволі, набліжаючыся да Міхаленаў па чарзе, якая вызначалася лёсаваннем. Ад гэтага быў вызвалены толькі таварыш Штох, як самы старэйшы з нас, ён з вялікай павагай быў абраны для адкрыцця і пракладкі нашага маршруту да межаў Польшчы, якая ўжо змагалася. У пару яму павінен быў трапіць самы шчаслівы з нас усіх, які меў першы нумар.

Механік з млына на Серэце, за яго адданасць нам, быў прызнаны нашым таварышам і дапушчаны да галасавання разам з намі. Толькі панна Генрыка Пуставойтава, якая раней за нас усіх атрымала вестку пра пачатак паўстання, была пераапанутая ў хлопца і даўно ўжо адпраўленая ў Польшчу п. Мілкоўскім.

Што тычыцца мяне, на гэты раз мне не пашчасціла, я належаў да тых, хто апошнім павінен быў пакінуць Ясы, і разам з п. Шолдрскім вымушаны быў развітвацца з таварышамі, жадаючы ім шчаслівага падарожжа і поспехаў у барацьбе. Гэта было падобна на іронію, якая выклікала ў мяне моцнае раздражненне і невыносную нецярыплінасць. Пан Шолдрскі абліваўся слязамі ў час расстання з кожнай парай. Яго расчуленасць ператварылася ў жудасную роспач, калі надыйшла чарга развітвацца з яго дарагім Жэляшкевічам. У той момант ён паведаміў, што пасля таго як мы ўсе выедзем, ён таксама пакіне Ясы, не маючы сілаў далей там заставацца ў адзіноце. Да гэтай пары я не змог даведацца аб далейшым лёсе гр. Шолдрскага.

Я належаў да пары, якая павінна была выехаць перадапошняя, і, развітаўшыся з апошнімі таварышамі, а таксама са спакутаным дзядулем Шолдрскім, пакінуў Ясы, пажадаўшы сабе будучыні без бадзянняў па свеце і пакутаў, якія мы перажылі ў гэтым горадзе.

Паводле рэкамендацый, дадзеных Зыгмунтам Мілкоўскім, мы ўсе павінны былі кіравацца ў Львоў, дзе ўлады, устаноўленыя Цэнтральным камітэтам, павінны былі размяшчаць добраахвотнікаў — у адпаведнасці з патрэбамі — у правінцыях, у якіх ужо пачалося змаганне.

Я, забяспечаны падрабязнай пісьмовай рэкамендацыяй да п. Смолькі⁴²⁷ ў Львове і гр. Станіслава Гарноўскага⁴²⁸ ў яго маёнтку пад Кракавам, я выехаў у Польшчу, адораны блаславеннем спадарства Мілкоўскіх і пацалункам іх маленькай дачушкі, якая мяне вельмі палюбіла.

Афіны, 25 верасня 1921 г.

Раздзел XI.

У дарозе да паўстання і ўдзел у кампаніі Лангевіча

Доўга чакаў сваёй чаргі на выезд з Румыніі, толькі ў сярэдзіне лютага 1863 г. перасек мяжу ў Міхаленах, накіроўваючыся ў Букавіну. Я падарожнічаў з даўніх часоў знаёмай мне поштай, сустракаючыся са знаёмымі сем'ямі, дзе мяне прымалі з вялікім энтузіязмам, а асабліва ў спадарства Айвасаў, дзе адна з паннаў была ўжо замужам, а другая нарачонай і дзе нас змусілі пераначаваць, гаворачы пра неабходнасць адпачынку, абяцаючы на золку адправіць нас у дарогу для таго, каб нагнаць страчаны час. Зноў паўтарыліся забавы, вядомыя з даўняй пары, якія замест адпачынку нас яшчэ больш стамілі, аднак гэта нам не перашкодзіла выехаць ранкам у вызначаны час.

Дабраўшыся да Малой Польшчы⁴²⁹, я ехаў невядомымі мне дарогамі, кіруючыся ў бок Львова, увесь час наперад, грамадзянскай поштай. Часта трэба было доўга чакаць, пакуль вернуцца і адпачнуць коні, стомленыя перавозам папярэдніх пары генуэзскіх сяброў.

Затрымкі ў дарозе часам бывалі занадта крыўднымі, бо акрамя нас на паўстанне скіроўвалася мясцовая моладзь, забіраючы транспартныя сродкі на сваю карысць. Нельга было таксама выпраўляцца на паўстанне вялікімі дарогамі, на паштовых і афіцыйна, бо аўстрыйскі ўрад, хоць і быў узрадаваны ўзнікненню ў Расіі праблем і на паўстанцкі рух, моцна развіты ў Галіцыі, глядзеў скрозь пальцы, аднак не хацеў сябе кампраметаваць доказамі, што яго падтрымлівае. Такім чынам, частка польскага грамадства атрымала сакрэтнае папярэджанне паводзіць сябе асцярожна, адначасова перасцерагаючы, што ўсе дэманстратыўныя выступленні прывядуць да арыштаў і нават да зняволенняў. У выніку чаго нельга было выкарыстоўваць для нашага пераезду галоўных дарог, паштовых камунікацый і чыгункі, бо там падарожныя павінны былі мець пашпарт, а таксама падлягалі кантролю паліцыі. Мы павінны былі дабірацца бочнымі дарогамі, незаўважным чынам, да

тых межаў Каралеўства, прылеглых да захопленых Аўстрыяй тэрыторый, адкуль маскалі былі выгнаныя і дзе ўжо былі ўсталяваныя нашыя паўстанцкія ўлады.

Пасля прыбыцця ў Львоў я адразу ж з’явіўся да п. Смолькі, які ўзначальваў арганізацыю, з рэкамендацыйным лістом ад п. Мілкоўскага, які забяспечваў мне яшчэ больш шчырую зацікаўленасць маёй асобай. Ён прадставіў мяне іншым членам арганізацыі, якія кіравалі цяперашнімі рухам у Малой Польшчы, сярод іх знаходзіўся таксама наш выбітны паэт, п. Вінцэнтэ Поль⁴³⁰. Адчуваў сябе шчаслівым, знаходзячы магчымасць — хоць бы на момант — убачыць яго, а атрыманыя ўражанні назаўсёды пакінулі ў маёй памяці шляхетныя рысы яго твару.

Згодна з атрыманай рэкамендацыяй я пасля кароткага адпачынку быў выпраўлены з Львова ў бок Кракава, падарожнічаў бочнымі дарогамі і ўвесь час поштай, каб адтуль накіравацца ў распараджэнне Лангевіча, які быў ужо аб’яўлены дыктатарам. Паўсюль мяне гасцінна сустракалі, і я ўвесь час радаваўся, назіраючы за вялікім абуджаным энтузіязмам на польскіх землях, якія заставаліся пад аўстрыйскім панаваннем. Акрамя нашай жменькі генуэзцаў, разнастайнымі шляхамі імкнуліся добраахвотнікі, якія паходзілі з розных слаёў грамадства, да межаў захопленых Масквой земляў, ахвяруючы сябе на карысць паўстання. Цывільная пошта, як добра арганізаваная ў гэтай частцы краю, дастаўляла вялікую колькасць экіпажаў і коней, сабраных да ўказаных пазіцый, каб спрасціць перавоз добраахвотнікаў, колькасць якіх з кожным момантам узрастала.

Паўсюль нас шчодро кармілі і нават частавалі разнастайнымі прысмакамі, падрыхтаванымі нашымі панямі і прыгожымі паненкамі. Грамадзянская самаадданасць была развітая ў высокай ступені, бо акрамя гатоўнасці выплачваць вызначаны Часовым урадам падатак выкарыстоўвалася кожная магчымасць для дапамогі, гэта адбывалася ў выглядзе дароў вопраткі і зброі, якая часта мела асабліваю вартасць. У выніку чаго ўсе мы, генуэзцы, знаходзячыся ў дарозе, былі забяспечаны цёплай і адпаведнай вопраткай, таму мы скінулі нашыя аблезлыя і пацёртыя сурдугі. Я толькі не падпаў пад гэтую змену, бо быў добра апрануты з часоў майго папярэдняга побыту ў Галіцыі. Нас узброілі параднымі пісталетамі і нават каштоўнымі шаблямі, робячы шкоду сваім прыватным калекцыям зброі.

У адным двары багатага старога кавалера, напаўдарозе паміж Львовам і Кракавам, дзе я затрымаўся на начлег, атрымаў вельмі гасцінны прыём і пасля доўгай размовы, якая дазволіла завязаць цеснае знаёмства, здабыў асаблівы давер пана гаспадара. Ён паведаміў, што мае вялікую колькасць залатых манет, сабраных за доўгія гады эканоміі, і намерваецца аддаць іх на патрэбы бацькаўшчыны ў выпадку, калі распачнецца паўстанцкая барацьба. Такім чынам, ён палічыў гэты момант адпаведным, каб гэты невялікі скарб быў выкарыстаны, хацеў даверыць яго мне, каб я даставіў гэта дыктатару Лангевічу на вайсковыя патрэбы, пазбягаючы рызыкі ўжыць іх у іншых мэтах. Пасля чаго на хвіліну гаспадар выйшаў, пакінуўшы мяне аднаго ў зале, вярнуўшыся, ён прынёс скрыначку, напоўненую рознага кшталту і велічыні залатымі манетамі, якія пасля пералічэння былі перамешчаныя ў скуруны пас, якім я адразу ж падперазаўся.

Я хацеў пакінуць належны ўлік, каб запэўніць сумленнасць выканання даверанай місіі, але гэтая прапанова была з прыкрыкваннем адхіленая з заўвагай, што да мяне ён мае абсалютны давер. Карыстаючыся гэтай магчымацю, не прамінуў выказаць падзяку за такі выключны дар ад сапраўднага патрыёта, абяцаючы, што без затрымкі дашлю яму рахунак дыктатара пасля атрымання. Расчулены дзядулька, імя якога, як і назвы яго маёнтка, я ўжо не памятаю, быў у роспачы, што ён ужо занадта састарэў і не можа ўдзельнічаць у гэтай барацьбе. На золку, бласлаўлены гаспадаром, выехаў у далейшае падарожжа. Вельмі хутка давераныя мне ахвяраваныя дары на адміністрацыйныя выдаткі дыктатару для неадкладнага забеспячэння яго дастатковым капіталам павялічыліся.

У Кракаве я стаў сведкам развіцця вялікага руху і народнага ажыўлення дзякуючы надзеі аб блізкім вызваленні Польшчы з цяжкай няволі. Гэтыя спадзяванні лёгка знаходзілі падтрымку ў выглядзе сцішаных аўстрыйцаў, якія ўдавалі сляпых адносна нашых дзеянняў супраць іх саюзнікаў. На вуліцах паўсюль чуўся вясёлы спеў у розных танальнасцях нашага кракавяка. Яго мілыя гукі, пачутыя кожным палякам, прыбыўшым з іншых мясцовасцяў краю, дзе ён не так часта спяваецца, ствараў урачыстае ўражанне.

Калі я быў у Італіі, цэлы год слухаў спевы гімна Гарыбальдзі, але яго манатоннасць пачынала надакучаць слухачам, тады калі ў кракавяку прысутнічаюць разнастайныя пераходы, даючы маг-

чымасць лёгка змяняць і паднімаць у кампазіцыі танальнасці да бясконцасці, штохвіліну дзякуючы кампазітарам-самародкам нараджаліся новыя імправізацыі слоў і музыкі.

Так, даўно страціўшы Вільню, мне часам падавалася, што я зноў знайшоў прыстань, якая дае магчымасць атрымаць у ёй права на адпачынак і ўмацаванне сілаў, неабходных для таго, каб паспець да доўгачаканых межаў. Але яшчэ да таго, як я змог добра разгледзецца, нацешыцца скарбамі нашага вялікага мінулага і наталіцца здабыткамі мастацтва, стала там зацверджаных з даўніх часоў і далей існуючых там, як нязгасны агонь, трэба было, не затрымліваючыся, ісці наперад для выканання раптоўнага абавязку ўслед за вялікай грамадой моладзі да межаў, захопленых Масквой, адразу за Кракавам, дзе ішла барацьбу супраць усходняга захопніка.

Урачысты настрой былой сталіцы добра ўплываў на тых, хто неспадзявана з'яўляўся тут, як гэта здарылася і са мной, стаўшы перад людзьмі, працятых ва ўсіх пластах насельніцтва адзінай думкай: павярнуць сваю працу ў кірунку, карысным для бацькаўшчыны, якая несумненна патрабавала дапамогі. Кароткі побыт у Кракаве пакінуў у мяне незабыўнае ўражанне, абуджаючы жаданне глыбей распазнаць важныя рэшткі памятак і жаданнем наталіцца ўзнёслацю духу, які ўжо шмат стагоддзяў захоўваўся ў свяцілішчы гэтага горада не толькі на карысць Польшчы, але і ўсяго свету. Усё гэта трэба было неадкладна пакінуць.

Там са мной адбыўся шчаслівы выпадак, я сустрэўся з гр. Станіславам Гарноўскім, які толькі наездамі бываў у Кракаве, асобай, якая займала значную пазіцыю ў патрыятычным руху і навуковым свеце. Даставіўшы яму рэкамендацыйны ліст ад п. Мілкоўскага, я прасіў аб магчымасці для мяне, скіраванаму ў лагер Лангевіча, спрасціць пераход аўстрыйскай мяжы.

Ад яго я даведаўся, што яна ўвогуле ўжо не існуе і што рэшта аўстрыйскіх памежнікаў маюць загад выдаляцца, робячы выгляд, што яны нічога не бачаць... Тым часам рассыпаньня па ўсіх пунктах паўстанцкія групы пераходзяць мяжу, фарміруючыся па-за ёй па выкліках і з дапамогай горнаў на роты і атрады. У выніку гэтага патрэба захоўваць асцярожнасць адпала, і п. Гарноўскі абмежаваўся тым, што выдзяліў мне свой экіпаж, на якім мяне давезлі да пэўнага пункта на мяжы, адкуль быў добра бачны двор. У таварыстве выдзеленага мне слугі я быў пешкі праведзены да памежнага

польскага маёнтка, дзе добразычлівая гаспадыня, жадаючы задаволіць пажаданні п. Тарноўскага, занялася маёй адпраўкай у Хробржа⁴³¹, дзе знаходзіўся лагер Лангевіча.

Двое парабкаў былі пасланыя за двума коньмі, якія ў гэты час карміліся, з іх адзін быў асядланы для мяне, а другі — для правадніка, які пасля дастаўкі мяне ў лагер павінен быў вярнуцца з коньмі ў двор. Да таго як усё гэта было арганізавана, мінула яшчэ пару гадзін, даючы магчымасць гасціннай гаспадыні накарміць згаладалага паўстанца на хуткую руку ў кладоўцы падчас разлівання сырадою ў гаршчэчкі, пры гэтым я спрытна дапамагаў ёй, а хутчэй перашкаджаў у працы. Перад захадам сонца, забяспечаны пажаданнямі поспеху і тысячамі блаславенняў, я апынуўся на рубяжы майго падарожжа.

Пад уплывам навакольнай цішыні я аддаваўся марам, і гатовы быў глыбока акунуцца ў іх, але мы хутка выбраліся з зараснікаў і бездаражы, якія аддзялялі пакінуты палац ад вялікага гасцінца, дзе вялікі рух мяне раптам вярнуў у рэчаіснасць, праганяючы сон.

Да лагера дыктатара з розных куткоў краю спяшаліся спозненыя добраахвотнікі, каб павялічыць яго атрады, спрычыняючыся да доўгачаканага трыумфу нашай зброі. Куды вокам ні кінеш, паўсюль можна было ўбачыць уздоўж шырокага гасцінца, у абодвух напрамках, вялікую колькасць грамадак са зброяй і адзінкавых рыцараў, якія спяшаліся наперад пешкі ці на конях. Апынуўшыся сярод іх усіх, я адчуў сябе шчаслівым ад таго, што ўдзельнічаю ў гэтым выдатным паходзе, урачыста вітаючыся з таварышамі, да якіх атрымалася наблізіцца. Будучы конным, я абмінаў тых, хто ішоў пешкі, і часта мяне абганялі тыя, у каго былі лепшыя аргамакі.

На момант завязаная размова хутка абрываўлася і адразу пачыналася новая, а ў час расстання заўсёды гучалі віншаванні. Яшчэ да захаду сонца мяне дагнаў атрад кавалерыі, апрануты ў прыгожыя мундзіры ўланаў на бадзёрых аргамаках і ўзброеных коп'ямі, аздобленымі сцяжкамі нацыянальных колераў. Пры сузіранні гэтага картэжу, які ў поўным узбраенні імкнуўся ў бой, закіпела кроў у маладых жылах, я пагнаў каня, жадаючы ісці з імі, але мае намаганні аказаліся пустымі: конь адмовіўся мяне слухаць, бо быў змучаны цяжкай працай на полі.

Гэтая няўдача, у момант, калі першы раз маркотная душа ўзрадалася ад віду сфармаваных нацыянальных войскаў і надзеі на здзяйсненне доўгачаканай мары аб ўдзеле ў абароне баць-

каўшчыны, выклікала хвілінную распач, якая адразу ж знікла пасля таго, як мне падумалася, што і я застаюся ў няспынным руху ўжо даўно і што хутка мары мае ажыццявяцца.

У хуткім часе нас агарнуў змрок, а пасля цёмная ноч, змушаючы ісці далей павольным крокам і не дазваляючы з такой лёгкасцю распазнаваць сустрэтых па дарозе таварышаў. Недзе каля 2 гадзін ночы мой праваднік сказаў, што мы прыбылі ў Хробржу і павінны знайсці сабе прытулак на ноч, для гэтага мы грукалі, найчасцей дарэмна, цягаючыся каля дзвярэй кватэр і дамоў, многія прыйшлі раней за нас, бо вялікая колькасць паўстанцаў ужо даўно пазаймала ўсе жылыя пакоі.

Па парадзе правадніка мы пайшлі ў стайні, дзе ў яго атрымалася сустрэцца са знаёмым фурманам, які, дагледзеўшы нашых коней, пусціў нас двух у сена і салому, дзе мы выдатна адпачылі аж да самай раніцы, калі світанак дазволіў нам убачыць вялікі рух у польскім лагеры, расфарбаваным разнастайнага крою нацыянальнымі вайсковымі строямі і кракаўскімі світкамі. Гэта быў не сон, а рэальнасць. Я дзякаваў Вышэйшым сілам за здзяйсненне мараў.

Апынуўшыся ў рухавым натоўпе жаўнераў і афіцэраў, якія кружылі па лагеры ў розных напрамках, я намагаўся распазнаць сярод іх каго-небудзь са знаёмых. Я хацеў як мага хутчэй распачаць працу, атрымаўшы адпаведны загад для гэтага ад дыктатара. Некалькі разоў я накіроўваўся ў палац, дзе мне паказвалі пакой начальніка, але заўсёды варта, пастаўленая перад ім, не пускала мяне, заяўляючы, што пасля нарады, якая цягнулася ўсю ноч, яшчэ не адпачыў.

Я быў вымушаны бадзяцца доўгі час без аніякага выніку. Нарэшце недзе апоўдні, калі я быў у суцэльнай распачы, у мяне атрымалася знайсці таварыша з Румыніі Францішка Нарбута, які адзін з першых выправіўся з Міхаленаў і ўжо даўно знаходзіўся на службе, выконваючы абавязкі памочніка кіраўніка аднаго з атрадаў у званні падпалкоўніка. Дзякуючы яго дапамозе ў мяне атрымалася разам з ім трапіць у палац, накіроўваючыся наўпрост у ад’ютантуру, дзе мяне сардэчна прывітаў прыгожы ваяр, апрануты ў вайсковую венгерку, упрыгожаную аксельбантамі, у асобе панны Генрыкі Пуставойтавай. Ад яе я даведаўся, што дыктатар пасля таго, як прачнуўся, ужо паўгадзіны знаходзіцца на вялікай нарадзе па палітычных справах і што ён загадаў, каб да яе сканчэння нікога да яго не пускалі.

Аднак панна Генрыка, палічыўшы выключным здарэннем прыбыццё новага генуэзца і жадаючы нам дагадзіць, раптоўна забегла ў залу, пакідаючы нас каля дзвярэй у чаканні, абвясчаючы аб маім прыбыцці ў лагер і з абсалютнай упэўненасцю, што мяне неадкладна паклічуць для атрымання прызначэння ў польскай арміі.

Аднак аказалася, што гэта быў няўдалы момант, яна верагодна перарвала сур'ёзныя дэбаты, бо п. Лангевіч, раззлаваны, няветліва яе выправіў назад з загадам паведаміць, каб я з'явіўся на аўдыенцыю праз дзве гадзіны. У сваю чаргу, дарагі Нарбут, узрадаваны, што за гэты час зможа нацешыцца маім таварыствам, зацягнуў мяне згаладалага ў афіцэрскую сталовую на сняданне, дзе я меў магчымасць пазнаёміцца з некаторымі людзьмі атрада, да якога ён належаў.

Аднак мы не паспелі да канца падсілкавацца, бо прыйшоў загад аб неадкладным выступленні на вызначаную пазіцыю за раку Ніду⁴³² атраду, да якога належаў Нарбут. Адначасова з гэтым мы даведаліся пра набліжэнне эстафет з розных пазіцый з паведамленнем аб набліжэнні ворага, якое прадказвала пачатак бою. Я зноў застаўся адзін да таго, як настане час, вызначаны на яўку да дыктатара.

Пасля ўрывістага развітання з Нарбутом, не маючы сілаў парадзіць са сваёй нецярплівасцю, я зноў пайшоў да панны Пуставойтавай, ведаючы, што яна славлася ўсёмагутнай, я сказаў ёй, што прашу аб неадкладнай аўдыенцыі знаёмага са мной п. Лангевіча не толькі ў сувязі з неабходнасцю ўключэння мяне ў склад арміі, але адначасова як перавозчыка невялікага залатога скарбу, які я абавязаны яму даручыць; карыстаючыся гэтай магчымасцю паказаў на пас, якім быў падперазаны і які даўно ўжо мяне абцяжарваў.

Зноў панна Генрыка, разумеючы апраўданую неабходнасць патурбаваць начальніка, спешна пайшла з канцылярыі, пакідаючы мяне там для перападліку. За час яе нядоўгай адсутнасці я паспеў расперазацца і падрыхтаваць скарб для перадачы ў належныя рукі. Асуджаны на шматлікія перашкоды ад самага ранку, я атрымаў загад чакаць, пакуль не скончыцца нарада, аб чым мне паведамаць, скарб тым часам перадаць у рукі панны Пуставойтавай.

Пасля пералічэння і апісання манет на чвэрці аркуша папрасіў даць падпісаць гэтую цыдулку п. Лангевічу, каб адчытацца аб выкананні абавязку перад тым, хто зробіў дар. Зноў павінна была клапаціцца панна-ад'ютант беганнем з-за мяне да галоўнакамандуючага. Я моцна прасіў у яе прабачэння, ускладаючы віну на скрупулёзнасць дзядка, які хацеў, каб яго вотум быў ажыццёўлены

цалкам і каб я мог яго запэўніць, што праяўлены да мяне давер не быў памылковым. Атрыманы дакумент з подпісам я добра схваў, каб не згубіць, а п. Генрыка згарнула ў скарбонку золата, прызначанае выключана на патрэбы паўстання, паведаміўшы, што я павінен чакаць заканчэння нарады ў яе канцылярыі, каб пасля без затрымкі з’явіцца перад дыктатарам.

Вызвалены ад далейшага бадзяння па лагеры, я, супакоены, чакаў моманту, калі будзе вызначана маё месца ў польскай арміі. У гэты час да мяне даходзілі гукі мітусні, якія панавалі ў лагеры, сцвярджаючы аб руху іншых паўстанцкіх атрадаў па прыкладзе таго, да якога належаў мой таварыш Нарбут. Адначасова з гэтым да п. Пуставойтавай з’яўляліся іншыя ад’ютанты, яна прымала іх рапартаў і адразу ўсё перадавала дыктатару.

Таксама наведваліся і цывільныя асобы — польскія грамадзяне, жадаючы сустрэцца з п. Лангевічам. Я ім моцна зайздросціў, бо нікому не было адмоўлена ў аўдыенцыі, хоць ніводзін з іх — беручы пад увагу іх сталы ўзрост — не прыбываў з намерам удзельнічаць у барацьбе з ворагам. Адначасова з гэтым я засмучаўся, не маючы смеласці каго-небудзь абвінавачваць за несправядлівую да мяне абьякаваць.

Я быў толькі няшчасным чалавекам, асуджаным на цяжкія пакуты доўгага чакання, але, як узорны жаўнер, без праклёнаў спайна чакаў.

Сонца ўжо збіралася заходзіць, а дзень, які распачаўся для мяне з пераадолення супярэчнасцяў, паволі мінаў. Я быў здзіўлены, што ўсюдысная п. Генрыка, якая увесь час з імпэтам забягала ў сваю канцылярыю для камплектацыі даручаных місій, гэтым разам ужо даўно не з’яўлялася. Я падумаў, што яе маглі паслаць у лагер з нейкім асаблівым даручэннем, а можа, для вырашэння пытання, звязанага з маім размяшчэннем у адным з лагераў, аб чым, вярнуўшыся, захоча зрабіць мне сюрпрыз, каб даказаць, што пра мяне не забылі, і ўтаймаваць праяўленую мной дакучлівасць.

Узброены суцяшальнай надзеяй, я сядзеў нерухома ў сваім кутку, баючыся разгубіць усе мары і рыхтуючыся да падзяк і прабачэнняў маёй сяброўкі з Румыніі за такія клопаты. Мяне з месца не скрануў нават вялікі гармідар, які пачуўся ў калідоры палаца; я выйшаў са своеасаблівага летаргічнага сну ў хвіліну, калі ў канцылярыі з’явілася грамада, адкуль за нейкае імгненне ардынарац забраў паперы, якія належалі службе ад’ютанта.

Тады я даведаўся, што дыктатар са сваім атачэннем пакінуў лагера; адначасова я зразумеў, што пачуты гармідар з'яўляўся для мяне страчанай магчымасцю з'явіцца перад ім, заступіўшы дарогу. Захістаўшыся ад млоснасці, я выпаўз з палаца, пазіраючы ва ўсе бакі, каб знайсці шлях, якім можна выбрацца з лабірынта, у які я трапіў. Я не мог зразумець чаму, мяне абышлі, тады калі начальніку польскай арміі я быў добра вядомы і ён мог мяне залічыць у свае шэрагі. Мне здавалася, што нейкі праклён на гэты раз навіс над маёй галавой, будучы адкінутым ад сваіх пасля такога доўгага туляння. Няўжо я зноў асуджаны на бадзянні? Ад распачы я не мог выдыхаць паветра аж да таго моманту, калі ў мяне не пачалі ліцца буйныя слёзы, якія вызвалілі мой боль.

Мяне несла ў бок, куды былі скіраваны рэшткі лагера, я апынуўся каля моста на рацэ Нідзе, кладка якога была ўжо знішчаная ў шахматным парадку, каб пешыя і рэшткі паўстанцкіх груп яшчэ маглі перайсці праз яго, у некаторых месцах на мосце ляжалі падрыхтаваныя стагі, каб падпаліць іх па сігнале для знішчэння шляхоў. Таксама абмазваліся смалой бэлькі, на якіх трымаўся мост.

Сутыкненне з рэчаіснасцю занадта хутка мяне ацверазіла, сунімаючы не ў пару ўзнікшую распач. Я бачыў раскінутую за мостам шырокую даліну і расцягнутыя ўпоперак польскія вайсковыя часткі, у многіх месцах яны дасягалі яе ўскраін, а часткі зуваў⁴³³ Рохебруна⁴³⁴ ўпіраліся ў мост на Нідзе і засланялі сапёраў, занятых падпальваннем мастоў.

Сутыкненне з фактам, вядомым да гэтай пары толькі з тэорыі, вывела мяне са здранцвення. Я зразумеў, што, нягледзячы на перажытую раўнадушнасць, я змагу і павінен удзельнічаць у абвешчанай барацьбе, хоць бы у якасці добраахвотніка. Я, верагодна, смешна выглядаў, бо меў толькі шаблю, падораную мне ў Кракаве, і самога сябе.

Пасля нядоўгіх разваг я з радасцю зразумеў, што я ні за каго не адказваю і застаюся моцным, аддаючы загады займаць лепшыя пазіцыі адвольна і даючы справаздачу за свае паводзіны пры першым знаёмстве з порахам толькі свайму сумленню. Я запытаўся ў сустрэтага каля моста афіцэра пра пазіцыю, на якой знаходзіцца дыктатар. Ён паказаў у бок нашага правага фланга, а хутчэй, нашага авангарда, кажучы, што ён знаходзіцца на самым перадзе. Гэта было надта далёка, каб дагнаць яго пешкі, жадаючы атрымаць загад.

Хутка да мяне пачаў даходзіць глухі водгук стрэлаў распачатай бітвы з маскалямі, якія хацелі затрымаць наш рух наперад, а ад-

начасова з цэнтра заходняга боку даліны атрымлівалася бачыць чорную збітую масу, якая набліжалася да нас, тых, хто знаходзіўся каля моста. Моцнае полымя ахапіла адразу ўвесь мост, зганяючы ў момант сапёраў, якія не мелі іншай зброі, акрамя сякеры і рыдлёўкі, і беручы апошнія з сабой, фарміраваліся за зуавамі, гатовыя выступіць у абарону. На гарызонце мы заўважылі шэрую хмару, якая хутка набліжалася да нас і ў якой мы пазналі кавалерыю ў хуткім кроку, што пераходзіў у галоп, з намерам знішчыць нашу пяхоту і сапёраў, якія ішлі за намі.

Нервовыя дрыжкі хадзілі па ўсім маім целе, міжвольна я знаходзіўся з левага боку фронту зуаваў і на пэўнай аддаленасці, бо не быў уключаны ў іх шэрагі, не маючы адпаведнага мундзіра, не меў права далучацца да іх. Інстынкт самазахавання перад небяспекай нёс мяне да сваіх з разлікам, што знайду надзейную ахову ў толькі што сфармаваных чатырохкутніках нашай пяхоты, якая баранілася ад нападак варожай кавалерыі.

Польскія зуавы, апранутыя ў новыя парадныя мундзіры, з чырвонымі эфескамі, на якіх віднелася мёртвая галава для доказу, што прысягнулі змагацца да канца, былі разведзеныя ў два шэрагі, фарміруючы доўгі фронт, чакалі загадаў свайго мужага начальніка Рохебруна. У адпаведны момант, калі можна было ўжо ўбачыць колер мундзіраў кавалерыі, якая набліжалася, наша пяхота атрымала загад скіраваць зброю ў бок атакуючых, пасля прыцэліцца, а праз хвіліну, калі яна яшчэ больш наблізілася да нас, па камандзе «Палі!» пачалі страляць у збітую густую масу маскоўскай калоны, якая, працягая наскрозь перакрываваемым агнём, несла страты, многія былі забітыя, параненыя, іх коні ціснуліся да зямлі, страціла свой імпэт ісці наперад, раптоўна прыпынілася, не дабегшы да вызначанай мэты, нібы спаралізаваная апаплексічным ударам.

На месцы паразы падняліся густыя клубы пылу, не дазваляючы даведацца пра існуючую сітуацыю на працягу дастаткова доўгага часу. А мы чакалі і не бачылі выніку барацьбы, глядзелі ўперад уважліва, як паляўнічыя пасля стрэлу ў птушку падчас палёту, каб упэўніцца, ці трапіў стрэл у цэль, і каб адзначыць месца, куды будзе падаць здабыча. У той момант, калі ўсе стралялі, я таксама вызваліў свой рэвальвер ад куль. Гэты былі першыя стрэлы, звернутыя ў бок нашага прыгнятальніка. Я адчуваў сябе шчаслівым ад таго, што ўдзельнічаў у барацьбе.

Лёгкі павеў вечаровага ветру разагнаў пыл, які засланяў ад нас поле бою, дазволіў нам убачыць раскіданыя на зямлі трупы і на вялікай адлегласці згрупаванага ворага, зноў у руху наперад, відавочна, жадаючага паўтарыць няўдалы напад. Шэрагі нашых зуваў нібы ўраслі ў займанья пазіцыі, заставаліся без руху, яны пільна прыслухоўваліся, каб не прапусціць новую каманду, вочы іх былі звернутыя ў бок ворага, і толькі час ад часу кідалі позіркі ў той бок, дзе ўсё мацней разгараўся мост, адкуль чуўся трэск ахопленанага агнём дрэва, які перапыніў паноўную вакол цішыню адначасова з рэхам ад выбуху гармат з аддаленых пазіцый, дзе ішла бітва з ворагам, кіраваная асабіста дыктатарам.

Рохебрун быў на кані і лепш за ўсіх астатніх сачыў за рухам маскоўскай арды, прагнай крыві і ў сваёй жа крыві выкупанай хвіліну таму, падыходзячы ўсё бліжэй да нас, але не змяняў аднойчы прынятай тактыкі, не даючы загаду нашым фарміравацца ў квадраты, відавочна, з намерам пачаставаць захопніка на ўзор, выкарыстаны толькі што. Праўдападобна, той, хто кіраваў маскоўскімі захопнікамі, ацэньваў наступствы і не жадаў атрымаць новых гузак, бо ў масе, якая ішла наперад, было заўважанае запаволенне рухаў. Далей мы бачылі, што маскоўская калона разгарнулася шырокім фронтам, а адначасова з гэтым мы заўважалі водбліскі агеньчыкаў ад карабінаў, скіраваных на нас, і свіст куль, якія не мелі сілаў нам зрабіць шкоду з-за вялікай адлегласці.

Адказу на свае стрэлы маскаль не атрымаў, нягледзячы на тое што наша зброя пераўзыходзіла іхнюю. Верагодна, таму, што Рохебрун ашчаджаў яе, ужываючы толькі на невялікай адлегласці. У маскалёў нічога не атрымалася, а смеласці на новую атаку не хапіла. Праз нейкі момант мы бачылі, як маскалі зніклі за гарызонтам, вырашыўшы адступіць. Мост ужо згарэў. Над паверхняй ракі Ніды дагаралі яго слупы, нібы жалобныя знічы, якія ўспыхвалі ярчэй пры кожным мацнейшым павеве ветру і з наступленнем ночы. Атрад Рохебруна і жменька сапёраў заставаліся яшчэ на даўнейшай пазіцыі, маючы свабоду руху. Напэўна, ім было загадана дачакацца канчатковага знішчэння маста.

На ўсіх нашых аддаленых пазіцыях баі, сведкам якіх я не быў, сціхлі, таму нічога пра іх сказаць не магу. Ведаю толькі тое, што вораг адступіў, пакідаючы займанья ім пазіцыі. Мы засталіся на месцы, трымаючы ў сваіх руках поле бою, а пасля і атрыманую перамогу. На змярканні я быў яшчэ ў стане распазнаваць рухі нашых раскіданых

атрадаў, якія сцягваліся да пазіцыі фарміравання нашага лагера. Крыху пазней з супрацьлеглага боку мы заўважылі на далёкім гарызонце, калі было ўжо зусім цёмна, вялікі месяц і бледныя агеньчыкі на пазіцыі, дзе затрымаўся вораг на начлег альбо для ўсталявання лагера, адкуль заўтра мог бы пачаць новы бой, калі б захацеў палічыць гэты бой няскончаным⁴³⁵.

Самым апошнім, выканаўшы сваю місію, вырушыў у бок лагера адважны Рохебрун, а за ім сапёры і рэшта бадзяг, якія паспелі перайсці яшчэ не спалены мост, да якіх належаў і я. Мы ўсе ішлі паволі. Па дарозе мы сутыкнуліся з нашымі павозкамі з параненымі, якія бочнай дарогай трапілі на галоўную, дзе пры святле ліхтара, разглядаючы параненых, заўважыў твар Мікульскага, таварыша з генуэзскай школы, які быў спачатку лёгка паранены ў нагу, але атрымаў смяртэльную рану, калі быў на насілках, у яго другі раз патрапілі маскалі, ён паміраў. Мяне паспеў прывітаць, і, праслязіўшыся апошняй слязой героя, з годнасцю сканаў, папоўніўшы шэрагі анёлаў. Моцны развітальны поціск далоняў гаварыў аб задаволенасці смяротна параненага таварышам, што ён не застаўся самотным, і дапамог упэўніцца, што яго сям'я, паведамленая аб страце, захаве ў спадчыне для цяперашняга і будучага пакаленняў абавязак быць заўсёды гатовым ахвяраваць сабой для абсалютнай перамогі Польшчы.

Узрушаны перажытым, я працягваў сваё падарожжа за атрадам Рохебруна, жадаючы як найхутчэй з'явіцца ў лагеры, каб атрымаць адпаведнае прызначэнне і ўрэгуляваць пытанне майго нетрывалага становішча. Ноч была цёмная, а тлум, які здараўся ў дарозе, часта паўтараўся праз тое, што некаторыя атрады затрымліваліся на адпачынак, гэта стварала цяжасці для праходжання. Адысці з атрада Рохебруна, дзе некаторыя асобы мяне ўжо ведалі, каб напралом прабірацца аднаму наперад, я лічыў неразумным і небяспечным адначасова. Трэба было зноў, узброіўшыся цяжкім збраеннем, чакаць, калі яны вырушаць у дарогу.

Праз шматлікія перашкоды мы нарэшце апоўначы трапілі ў лагер Лангевіча, мы разлічвалі знайсці адпачынак і падмацунак. Я, у сваю чаргу, быў упэўнены, што я ўрэгулюю сваё становішча і не буду больш заставацца непатрэбным баластам у чужых фармаваннях, жадаючы і ведаючы, што я ў стане з карысцю несці вайсковую службу.

Атрымалася па-іншаму. Нас нечакана сустрэла няўдача, хутка даведаліся, што дыктатар толькі што ад'ехаў з усім сваім атачэннем,

даючы загад усім атрадам вырушыць наперад. Без сілаў пацягнуўся за іншымі ў далейшы шлях. Мяне пачаў мучыць голад. Мне было сорамна папрасіць кавалачак хлеба ў салдатаў, якія спажывалі ў дарозе свае асабістыя запасы. Стомленасць адначасова выклікала неабходнасць сну, такую нечаканую, што забываючыся на голад, я спатыкаўся ў паходзе, абуджаючыся ад дрымоты, якая валіла мяне на зямлю. Відавочна, перажытыя ўражанні папярэдняга дня, якія пачаліся з самай раніцы, паўплывалі на мае фізічныя сілы да такога стану, якога я ніколі раней не перажываў.

А другой гадзіне ночы нас спынілі ў нейкай вёсачцы, дзе ўсе з вялікім задавальненнем разышліся па вызначаных для кожнага лагера месцах, каб падсілкавацца і адпачыць. Я застаўся ў двары, жадаючы перш за ўсё даведацца, дзе знаходзіцца штаб Лангевіча і яго кватэра, каб урэгуляваць пытанне майго нясцерпнага становішча, у якім я заставаўся, калі, змучаны працай, яны яшчэ не паснулі.

Я даведаўся, што зноў прыбыў не ў пару, бо дыктатар ужо даўно паехаў наперад са сваім штабам у нейкі двор. Гэтая няўдача не вельмі ўразіла мяне. Мне здавалася, што такі мой лёс і што ў будучыні я павінен разлічваць толькі на сябе, не спадзеючыся і не патрабуючы нічога ад іншых. Таму я кінуў намер шукаць месца дыслакацыі атрада, да якога належаў Нарбут, каб прасіць яго аб дапамозе і апецы. Я не хацеў быць надакучлівым, ствараючы таварышу клопаты, бо ад часу нашага раскватаравання ў вёсцы прайшло дастаткова, каб падсілкавацца і нават пайсці спаць.

Пасля прынятага рашэння разлічваць толькі на сябе, калі піншаму нічога не атрымлівалася, заўважыў адчыненыя дзверы сялянскай хаты, зайшоў усярэдзіну і знайшоў адзін з куткоў пакоя, не заняты паўстанцамі, размясціўся там без запрашэння. Ніхто мяне не частаваў, але не знайшоўся і той, хто пажадаў бы адмовіць мне ў прыёме. Знайшоўшы зацішша, забываючы на голад, хутка заснуў разам з іншымі, тымі, каму неабходна было аднавіць страчаныя сілы.

Я прачнуўся ад моцнага тлуму, выкліканага таварышамі па начлезе, якія сілкаваліся атрыманым правіянтам, удзельнічаць у якім я не меў права, я пайшоў па дапамогу да гаспадара падворка, які знаходзіўся разам са сваёй сям'ёй у супрацьлеглым пакоі, ад яго атрымаў за златоўку жаданы сняданак і вялікую порцыю свежаспечанага хлеба, пакінуўшы нейкую частку на далейшую патрэбу.

Памыўшыся, пад'еўшы і адпачыўшы, я вярнуў страчаныя сілы і, не хвалючыся за тое, як хутка я знайду кватэру дыктатара, спайна чакаў далейшага выступлення, ведаючы, што намаганні адшукаць яе будуць беспаспяховымі, пакуль мы не дойдзем да новаўсталяванага лагера.

Як добраахвотнік паўстання, цалкам незалежны, я працягваў далейшы шлях, быў паўсюль і заставаўся на нейкі час у лагерах, якія сустракаў альбо даганяў. Такім чынам, не спыняючы з раніцы распачаты паход, апоўдні мы спыніліся на ўзгорку з нядаўна вынішчанай расліннасцю, за вузкай далінай з паўночнага боку знаходзіўся другі ўзгорак такой самай вышыні, зарослы густым хмызняком. На прыгожай пазіцыі, дзе для адпачынку затрымалася наша войска, было разведзена шмат вогнішчаў, а над імі віднеліся развешаныя катлы, у якіх наша вайсковая адміністрацыйная служба, знаходзячыся за авангардам, рыхтавала абед для падмацунку жаўнераў.

Атрады ішлі павольна і збіраліся паблізу адзін ад аднаго, займаючы пазіцыі для больш простага размеркавання харчоў. Апетыт галодных салдатаў узростаў разам з пахам мяса, якое варылася. Але калі ўжо былі размеркаваныя належныя кожнаму порцыі, нечакана прыйшлі весткі аб набліжэнні вялікіх сілаў ворага, і амаль адначасова з гэтай навіной пачуліся стрэлы з хмызняку супрацьлеглага ўзгорка, накіраваныя на наш лагер маскалямі з даўно прыгатаванай засады, у якой да гэтай пары хаваліся.

Такім чынам было парушанае прыгатаванне да абеду, і распачалася ўпартая барацьба, якую назвалі бітвай пад Грахавіскамі⁴³⁶. Усе паўскоквалі, каб бараніцца ад незаўважанага ворага. Кіраўнікі ўсіх аддзелаў збіралі ў свае шэрагі салдатаў, якія разбрыліся і адпачывалі, з намерам вырушыць наперад, каб заняць адпаведную пазіцыю, згодна з асабістымі меркаванням кожнага з іх паасобку, калі нельга было марнаваць час на чаканне загадаў з генеральнага штаба. У нашым лагерах панаваў ліхаманкавы рух, бо кулі маскалёў, якія хаваліся на невялікай адлегласці, даляталі паўсюль, ранычы і забіваючы, а іх непрыемны свіст замест таго, каб сціхаць, усё мацнеў. Мы ўсе хацелі як мага хутчэй даць адпор захопнікам, групуючыся ў адпаведных пазіцыях.

Адміністрацыйная служба збірала на вазы кухонны посуд, каб хутчэй пакінуць небяспечную пазіцыю. Катлы апаражняліся, а недаваранае мяса расхоплівалася галоднымі жаўнерамі, якія збіралі

кавалкі з сабой, думаючы яшчэ падмацавацца, як англічане, з'еўшы крываваы біфштэкс. Рэчы, якія не змяшчаліся на вазах, былі пагружаныя на коней, забраных у жыхароў навакольных вёсак, якія былі лёгкай мішэнню для маскоўскіх карабінаў, а таму ў вялікай колькасці параненых. Праходзячы недалёка ад той пазіцыі, я назіраў, як селянін, убачыўшы вялікую адкрытую рану ў любімай жывёлы і страціўшы апошнюю надзею, стрымліваў кроў пучком сена, якая вельмі моцна цякла, ён хацеў яе выратаваць, забываючы пра асабістую небяспеку.

Яшчэ да таго, як мы пакінулі пагорак, што служыў ворагам свабоды ў лёгкай перамозе, наша войска страціла шмат людзей. Шмат трагічных сцэнаў я бачыў, яны адбываліся звычайна падчас удала арганізаваных засад, якія ў дадзеным выпадку паслужылі нашым, каб узяць патрыятычныя пачуцці і жаданне сапраўднай помсты. Нашы раззлаваныя войскі вырушылі з жаданнем знайсці варажую засаду, а таксама вялікую колькасць фаланг, якія яшчэ знаходзіліся ў дарозе і хацелі нас атакаваць.

Не трэба было доўга чакаць, каб нарвацца на засаду і дорага заплаціць прынесенымі нам стратамі, пры ўцёках перажылі самае малое падвойныя страты і замест перамогі пакідалі за сабой забітых і параненых, каб весткай аб перажытай паразе спарадзіць прыэпалах у душах сваіх салдат. Але яшчэ да таго, як маскоўскае войска, што ішло наперад з намерам нас атакаваць, паспела наблізіцца да нас, займаючы выгодныя пазіцыі, амаль адначасова адбылася атака ўсіх нашых атрадаў, што змушала да неадкладнай абароны, пазбаўляючы часу падумаць аб пошуку адпаведнай для гэтага пазіцыі. Для нас, тых, каго павінны былі атакаваць, і тых, хто бачыў перад сабой ворага, кожная пазіцыя, з якой можна было дагнаць ката бацькаўшчыны, у абарону якой мы выступілі ў жаданні яго пакараць, была добрая і выгодная.

Гнаны націскам тых, хто пакідаў крываваы пагорак, на якім мы павінны былі спыніцца на адпачынак, а стаў для многіх герояў на вечна могілкамі, я апынуўся паміж вялікім атрадам жвавых касінераў, якія сфарміраваліся ў шчыльныя калоны ў даліне, што знаходзілася паблізу, яны вырушылі наперад у пошуках маскалёў. Не мог і не хацеў заставацца адзін. Я вырушыў з імі і, хутка знайшоўшы кінуты ворагамі, якія ўцякалі, карабін, ужо меў зброю, аздобленую штыком, што давала мне магчымасць абараняць сябе

і права добраахвотнага залічэння ў касінеры, якія, не зважаючы на фармальныя правілы, ласкава і неадкладна прынялі мяне ў свае шэрагі.

Ідучы наперад, мы ўбачылі, што на нас, як тлумы саранчы, ідзе вялікая колькасць маскалёў. Наш кіраўнік загадаў нам прысесці на кукішкі і чакаць адпаведнага моманту для атакі, калі вораг пакінуў зараснікі і выйшаў у адкрытае поле, дзе можна было свабодна размахнуцца касой, мы з нястрымным імпэтам вырушылі наперад. На жаль, мы не змаглі з імі сутыкнуцца. Ubачыўшы нас, маскалі адразу ж зніклі, прымушаючы нас зноў іх шукаць. Гэта паўтаралася часта. Я хадзіў разам з касінерамі ў атаку, але ні разу не здолеў дагнаць ворага, які ўвесь час ад нас уцякаў. Тады я пераканаўся, што ў руцэ паляка каса назаўсёды застанеца страшнай зброяй.

Пачаўшы апоўдні і працягваючы паход да вечара, мы часта знаходзілі зброю, кінутую ворагам, якая служыла нам, а асабліва мне, бо я не меў касы, калі атрымалася наблізіцца да хмызнякоў і пнёў, дзе хаваліся маскалі, абстрэльваючы іх са сваёй зброі, часта з поспехам мы маглі канстатаваць, што падчас заўсёды няўдалых атак ворага заставалася шмат забітых і кінутых параненых.

Многія касінеры ўзброіліся знойдзенымі карабінамі, якія яны ўжывалі эпизадычна, бо большую перавагу аддавалі сваёй народнай зброі. Пад вечар, калі запанавала цішыня і перастала даходзіць рэха ад гарматных і карабінных стрэлаў, якія абвясчалі заканчэнне бою, мы паволі вярталіся да першапачатковай пазіцыі, жадаючы злучыцца з астатнімі атрадамі, пакідаючы месца, якога касінеры дасягнулі, ажыццяўляючы сваю няўдалую пагоню. Мы не ведалі, хто з'яўляецца пераможцам, бо ніводная вестка да нас не дайшла, каб паведаміць аб гэтым альбо перадаць які-небудзь загад адносна нашага перамяшчэння. Мы ішлі самі па сабе, нічога не ведаючы пра іншыя атрады.

Усе, хто належаў да атрада касінераў, не маглі зразумець поўнай абыякавасці, якую праявілі да іх, чаго да гэтай пары не было. Адначасова з надыходам ночы пачаў ісці моцны снег, зноў пакрываючы тоўстым пластом палі, якія за некалькі дзён да гэтага, пад сонечнымі промнямі вызваліліся ад яго. Мы гэта заўважылі, калі затрымаліся на начлег у даліне каля пагорка, адкуль распачалася баталія, лічачы, што не маем права, як непераможаныя маскалямі, перамяшчацца ў тыл поля бою, хоць за час нашага падарожжа мы

не сутыкнуліся ні з адным з нашых атрадаў і не ведалі, што з імі адбываецца. Гэтая акалічнасць нас патаемна непакоіла, нам падавалася, што свае нас пакінулі.

Молочная стомленасць не дазваляла нам працягваць вандроўку, таму кіраўнік касінераў загадаў паставіць пасты, варту і зрабіць належны дазор, каб забяспечыць усім спакойны сон. Вогнішчаў ніхто не раскладаў, каб не выклікаць напад на вялікіх маскоўскіх сілаў на наш невялікі атрад, які складаўся з пары сотняў жаўнераў, і не трапіць у акружэнне. Мы спешна з'елі вячэру, дзелячыся хлебам, які быў ашчаджаны ў торбачках, і пачалі на снезе рыхтаваць сабе пасцель, каб хутчэй заснуць. Мне, як новенькаму, які выглядаў афіцэрам і аддана ваяваў побач з імі ў якасці жаўнера, далі, акрамя хлеба, кавалак сыру і сушаных прысмакаў, угаворваючы гэта з'есці і частуючы свежай вадой, набранай з ручаіны, якая цякла ўздоўж даліны.

Вяршыняй праяўленай гасціннасці, пра якую я ніколі не забуду і якая выдатна ўзнагародзіла мяне за ўсе непрыемнасці, перажытыя за апошнія дні: мае новыя таварышы, якія прызналі мяне годным іх таварыства і хацелі засведчыць і адзначыць гэта, падрыхтавалі для мяне пасцель. На разасланых на снезе дрэўках кос мне паказалі падрыхтаванае для мяне месца адпачынку. Глыбокі і спакойны сон адразу агарнуў усіх адначасова, усыпіў нас аж да раніцы, калі, расплюшчыўшы вочы, мы маглі асэнсаваць становішча, у якім апынуліся пасля бітвы.

Нядоўга трэба было чакаць, каб пасля больш грунтоўнай разведкі даведацца, што недалёка за намі — з правага і з левага боку — размяшчаліся нашы атрады, якія найчасцей не мелі інфармацыі аб дакладным месцы размяшчэння адзін аднаго. Кожны з нашых атрадаў ведаў пра сваю перамогу і пра выгнанне маскалёў з займаных імі пазіцый, але ніхто не меў інфармацыі аб атрадах, якія знаходзіліся па суседстве. На золку, пасля таго, як наладзілі сувязь, мы даведаліся аб перамозе па ўсёй лініі і аб адступленні ворага, які пакінуў забітых, параненых і палонных. Гэтага было дастаткова, каб забяспечыць нас далейшай — у бесперапынным шэрагу трыумфаў — перамогай, але гэта хутка змянілася неапісальным болем, распаччу і скрыгатаннем зубоў.

Нам стала вядома, што вораг, пабіты на ўсіх франтах, уцякаў з жахам, баючыся нашай пагоні, але адначасова з гэтым да нас даходзілі весткі, што ніхто і не падумаў выправіцца ў пагоню за

маскалямі, бо ў час учарашняй бітвы з маскалём мы змаглі яго перамагчы, не знаходзячыся пад камандаваннем аднаго начальніка, які кіраваў выправай, але падпарадкоўваючыся адначасова загадам многіх кіраўнікоў, што не мелі паміж сабой сувязі. Ужо пад Хробржам пачалося абмеркаванне адхілення Лангевіча ад кіраўніцтва і падзеле яго атрада на вялікую колькасць падатрадаў. Тое, што не атрымалася да канца ажыццявіць пад Хробржам, здзейснілася пад Грахавіскамі.

Я, як звычайны жаўнер, не мог мець падрабязнай інфармацыі адносна гэтых важных хвілін для нашага паўстання, задавальняючыся толькі атрыманымі ўражаннямі, імі і дзялюся. Іншае пакідаю больш кампетэнтным для разблытвання, бо ніколі, нават у пазнейшыя часы, не меў адпаведных магчымасцяў для іх вывучэння. Аднак адчуваю нават цяпер, што бітва пад Грахавіскамі прывяла б да іншых вынікаў, калі б нашыя войскі заставаліся пад чым-небудзь уладным кіраўніцтвам, калі б на тое быў здольны генерал.

У момант, калі нашыя атрады здабывалі перамогу, а вораг страціў галаву і шукаў ратунку ва ўцёках, шукаў абароны ў вёсках, лёгка было б узяць у палон маскоўскую, хоць і большую за нашу, армію. Мы занадта позна даведаліся пра нашу перамогу, бо новыя падмацаванні, магчыма, большыя па колькасці ад пачатковага войска, падцягнутыя своєчасова, каб затрымаць уцекачоў, знайсці тых, хто хаваўся і мог зноў гвалтам ісці на нас.

Але назаўсёды застанецца смутным тое, што, абмяркоўваючы расфарміраванне атрада Лангевіча на драбнейшыя і раскіданыя на вялікай тэрыторыі часткі, не хацелі падумаць, што найперш трэба адбіцца ад нападак, каб мець належны спакой для дэбатаў і спрэчак, і што першым абавязкам тых, на каго напалі, з'яўляецца выступленне ў абароне для выратавання сябе ад нападаў і ўсталявання спакою, хоць бы на працягу дэбатаў, каб не заставацца пад уплывам пагрозы, якая звычайна трымаецца на працягу баталіі. Як салдат, я маю права выказаць сваю думку, што ніхто не меў права аслабляць абарону тых, на каго нападзілі, спрашчаючы ворагам шлях да перамогі. Трэба было мець цярплівасць хоць бы да завяршэння распачатага бою, каб выратаваць сябе ад згрызотаў сумлення за тое, што несвоечасова пакінулі лагер і падверглі пакінутых неясцыцы ці нават магчымаму вынішчэнню, калі было вядома, што сілы ворага пераўзыходзілі нашы.

Як жаўнер, я таксама зразумеў, прачнуўшыся і пачуўшы вестку пра тое, што дыктатар пакінуў лагерь, а атрадам загадана разысціся ў розныя бакі і адступіць у тыл для таго, каб знайсці адпаведныя пазіцыі раздробленым часткам, што мы апынуліся ў сапраўднай разгубленасці. Гэтае ненатуральнае рашэнне прывяло да жорсткіх наступстваў: нашая армія пераможцаў была дэмаралізаваная, а разбіты маскаль замест таго, каб быць узятым у палон, у які сам здаваўся, просячы літасці ў жыхароў вёсак і навакольных мястэчак, дачакаўся прыбыцця дапамогі ад сваіх, якая змагла суняць паніку і зноў прасоўвацца наперад, ужо за намі, а мы знаходзіліся ў стане адступлення і не мелі вызначанай мэты і пункта апоры.

Бітва пад Грахавіскамі магла і павінна была даць нам калі не ўпэўненую перамогу, то прынамсі гарантыю разгортвання ў вялікай ступені і ў вялікім маштабе паўстання ва ўсіх раёнах Польшчы, змушаючы маскалёў да выключных намаганняў, а магчыма, да спробаў паразумецца і дамовіцца аб мірным зыходзе сутычкі пры ўмяшальніцтве еўрапейскіх дзяржаў, выразна зацікаўленых нашай справай. Перамога пад Грахавіскамі, адначасова з развіццём паўстання ва ўсіх, нават аддаленых, нашых раёнах, гарантавала яго ўпэўнены поспех, абуджаючы энтузіязм прыгнечаных народаў да супраціўлення, перад якім маскоўскі дэспатызм павінен быў скарыцца, а Польшча, якая ўжо даўно заставалася пад акупацыяй Масквы, была б вольнай. [...]

Адна нешчаслівая хвіліна, адзін пракляты момант выхапіў у нас вялікую перамогу, якая ў нас ужо была і якую мы неабачліва страцілі. Няма сумневу, што каб прыбылая маскоўская дапамога ўбачыла перад сабой нашыя шчыльныя шэрагі ў гатоўнасці выкарыстаць усе веды свайго камандавання, паспяшалася б знікнуць. Мы змаглі б хутка вярнуць умацаваныя пазіцыі, каб падрыхтавацца да новых атак, якія б, без сумневу, забяспечылі поспех у будучыні.

На грахавіскіх палях павінен быў усталявацца пункт дыслакацыі, які забяспечваў бы вызваленне цэлай правінцыі з навакольных ваяводстваў, дазваляючы пашыраць яго развіццё, прасоўваючыся наперад і выціскаючы захопніцкую арду штораз далей з нашых межаў. Узнёслыя пачуцці самаадданасці і адвагі, узгадаваныя пакаленнем 1863 г., выступілі з усім запасам моцы перад ворагам на грахавіскіх палях; пазбаўленыя кіраўніцтва, але з'яднаныя паўстанцкія грамады мелі дастаткова сіл, каб змяць войска ворага, большае ад іх у два разы.

Калі б на чале тых, хто змагаўся пад Грахавіскамі, быў Зыгмунт Падлеўскі⁴³⁷ альбо Яраслаў Дамброўскі⁴³⁸, у яднанні гэтым не было б недахопу і жаўнер ведаў бы пра сваю перамогу і, скіраваны парой у пагоню за маскалём, які ўцякаў, забраў бы яго цалкам у палон і стаяў бы фронтам са штыком і касой, гатовы да новых баёў. Значная частка расійскай арміі знаходзілася б у нашым палоне, а прыбылыя падмацаванні адразу ўцяклі б, не даючы нам сябе дагнаць і шукаючы сховаў.

Трыумф народных намаганняў на палях пад Грахавіскамі ствараў для нас магчымасць разграміць Маскву. У нас быў пункт дыслакацыі, з якога было лёгка распаўсюджваць дзейнасць на вялікую колькасць кіраўнікоў, збіраючыся і рассеіваючыся на вялікую колькасць пазіцый. Паўстанне моцна развілася б на Русі, Літве і Жмудзі, а галоўны кіраўнік польскіх войскаў мог бы часта і свабодна змяняць месца знаходжання сваіх штабоў без кампраметацыі імя дыктатара.

Наша моц адразу ўзрасла да ўзроўню, калі мы маглі выклікаць павагу ў ворага, даказаўшы дыпламатычнаму свету неабходнасць сур'ёзнага ўрэгулявання польскага пытання. Разам з тым найвышэйшай заслугай гэтай перамогі было б перакананне ўсіх народаў, якія ўваходзяць у склад нашай Рэчы Паспалітай, што надышоў час нашага адраджэння і што дадаткам да рэшты абавязкаў застаецца выкананне вернай службы, указаная польскім урадам, усталяваным у Варшаве, які ўжо змог выклікаць павагу Масквы.

Умацаванне народнай веры ў тое, што мы выйшлі на шлях адраджэння, жывіла б упэўненасць у адбудове Польшчы на тэрыторыі, захопленай Масквой, пасля чаго таксама і Аўстрыя, скампраметаваўшы сябе перад Расіяй, не рабіла б нам перашкод, хоць бы ў дадзены момант, разлічваючы, што будзе ў стане аднавіць у навастворанай Польшчы свае ўплывы і кантроль. Са стратай перамогі мы трацілі ўсё разам, паволі ідучы да заняпаду. Да гэтага моманту паўстанне ўзрастала з моцным энтузіязмам, а вера ў поспех натхняла да бою змагароў, непазбежна прыводзячы да разгрому ворага, бо яго войска не мела духу, які ажывіў бы іх маральную вартасць, з'яўлялася інструментам у руках тырана і цягнулася рабалепа ў агідную для іх барацьбу.

Камандзірам паўстанцкіх войскаў нельга было так неабдуманна прыводзіць сітуацыю да сумнеўнага становішча, бо адна хвіліна можа прывесці да поўнага разладу, як гэта адбылося пасля

перамогі ў баі пад Грахавіскамі. Раз страчаны энтузіязм і страчаная непакіснасць веры ў поспех адрадцаў не проста, а дэмаралізацыя звычайна пашыраецца імгненна і спыніць яе немагчыма.

Вельмі сумна, што сярод нашых цывільных і вайсковых кіраўнікоў на нарадзе цягам бясконцай колькасці гадзін у палацы Хробржа і ў паўторных дэбатах у дарозе да Грахавіскаў і пад Грахавіскамі не знайшоўся ніводзін грамадзянін, які б змог даказаць, што нельга расейвацца перад атакуючым ворагам і што перш за ўсё трэба ўсім на яго адважна кінуцца, змяць, пабіць, а пасля думаць аб неабходнасці падзелу на шматлікія часткі. Такі грамадзянін павінен быў указаць военачальнікам і цывільным важакам, што і яны павінны неадкладна вырушыць у поле для палягчэння страт. Гэтага не выканалі. Адбылося ўсё наадварот: рабіліся — нібы сакрэтна — нашэпты некаторым кіраўнікам атрадаў аб неабходнасці неадкладна пакінуць нашу вялікую армію, а іншым не былі дадзены адпаведныя інструкцыі, дазвалялася кожнаму дзейнічаць усялякую, без узаемасувязі і інфармацыі пра тое, што вакол іх адбываецца. Галоўнакамандуючы са шматлікім і арганізаваным штабам незаўважна раз'язджаліся, хутка аддаляючыся, каб выратаваць свае вушы ад гукаў стрэлу і ляскату зброі.

Усё тое, што доўгая падрыхтоўка цэлага пакалення здолела ажыццявіць, даводзячы да магчымасці забяспечыць развіццё паўстання, да трыумфу ў барацьбе, было зруйнаванае ў адзін момант. Няздольнасць галоўнакамандуючага прывяла да таго, што перамога ў баі не толькі не прынесла карысці, але і дапамагла зразумець нашаму ворагу, што нас можна перамагчы, карыстаючыся выкліканай дэмаралізацыяй, не дапусціць, каб існуючы да гэтага энтузіязм мог вярнуцца да пачатковага стану. Не магу і не хачу абвінавачваць у здрадлівых учынках ці ў рэакцыйных інтрыгах, я веру, што такога не было, і не адважыліся яшчэ выцягнуць на яву з падземных сховаў тое, што я лічыў памерлым назаўсёды для існуючага ўсёмагутнага польскага патрыятызму, але праяўленая няздольнасць кіраўнікоў нашай вялікай арміі, нягледзячы на тое што ніхто з іх не быў здраднікам, прывяла да таго, што яна паралізавала нашы цудоўныя сілы, даючы магчымасць маскалям казаць перад усім светам адносна іх саміх і нас, палякаў, што пад Грахавіскамі атрымалася нас перамагчы, разагнаць паўстанцаў на ўсе чатыры бакі, вымушаючы дыктатара і ўвесь яго штаб уцякаць. Амаль паўсюдна паверылі ў праўдзівасць гэтых выказванняў, як

у нас, так і за мяжой, паралізуючы развіццё паўстання і падтрымку замежжа.

Бітва пад Грахавіскамі, якая павінна была ўрачыста распачаць шматлікія падобныя, а нават і большыя перамогі ва ўсіх мясцовасцях, дзе разгарнуўся сцяг з белым арлом для вызвалення нас з няволі, была апошняй найбольшай нашай страшнай трагедыяй.

Хоць войску, якое знаходзілася на грахавіскіх палях, пасля абуджэння ад сну не было абвешчана ніякага маніфеста, паціху распаўсюджвалася навіна аб тым, што начальнік з усім сваім штабам пакінуў лагер у час бою і даў загад аднаму з атрадаў перадыслакавацца ў больш адпаведнае месца, рэшта атрадаў засталася без кіраўніцтва, якое не магло прызначыць праз рашэнне неадкладна ехаць у Кракаў, гэта ўсё сталася прычынай жаху і распачы сярод нас.

Пасля мы даведаліся, што замест таго, каб ісці наперад для пераследу разбітага маскаля, было дазволена ўсім атрадам адвольна рассыпацца пад кіраўніцтвам сваіх камандзіраў, што павінна было кантралявацца генералам Смяхоўскім⁴³⁹, якога пакінула для гэтага вайсковая рада Лангевіча падчас рэціравання.

Пра генерала Смяхоўскага ніхто ў лагеры нічога не ведаў, а даведаліся пра яго тады, калі на яго выпала сумная роля кіраваць нашым роспускам і разбурэннем вялікіх ідэалаў. На ажыўленых да гэтага моманту салдацкіх тварах, поўных жыцця і веры ў нацыянальныя ідэалы, гвалтам і штучна ўтвораным сумневам, з'явіўся распачны смутак. Многія з іх, ведучы ўнутраную барацьбу і не жадаючы згаджацца з узніклай сітуацыяй, клялі ў распачы сваіх камандзіраў і вінаватых абвешчанага адступлення. Іншыя цягаліся па лагеры з апушчанай галавой, нібы занятыя развагамі над загадкай перад рашэннем, што яны павінны рабіць далей, бо сувязь, якая яднала лагеры ў адно непарыўнае цэлае, ужо зусім аслабла. Кожны меў права рабіць, што яму захочацца. Афіцэры не захоўвалі субардынацыі, бо пад уплывам такой самай распачы знаходзіліся і яны. Ніхто не меў сілаў у такой сітуацыі сачыць за дысцыплінай, раўназначнай уцёкам.

Як нядаўна прыбылы, я найменш мог зарыентавацца ў прычынах такога хаатычнага перавароту, паколькі я дапытваўся ў незнаёмых мне афіцэраў, жадаючы ўрэгуляваць сваё становішча, хто цяпер з'яўляецца камандзірам войска, якому хачу прадставіцца, каб урэгуляваць маю пазіцыю, у сувязі з чым на працягу двух дзён раблю безвыніковыя спробы, мне ўказалі на чалавека з закрытым

тварам на кані, кажучы, што гэта новы камандзір, які вяртаецца з прагляду ў штаб, і што калі я пайду за ім, хутка дасягну да мэты і змагу заўтра яму прадставіцца.

Прыглядаючыся да чалавека з апушчанай галавой, рысаў твару якога немагчыма было разгледзець, нерухомае постаць была падобна на статую без прыкмет жыцця, штучна умацаваную на кані, мне падавалася, што я іду за містычнай постаццю, пасланай для таго, каб прадрачы нам нешчаслівы лёс, які выракаў нас на знішчэнне. Панурае асяроддзе, з-за якога падавалася, што я назіраю за пахавальнай працэсіяй, узрушыла мяне, выклікала нястрымны азноб. Я лічыў, што мы асуджаны на няшчасці без рацыі і падстаў і што нейкі праклён вісіць над усімі, хто тут сабраўся.

Я звярнуўся і назваў усе свае кваліфікацыі аднаму з ад'ютантаў, пасля чаго мне было загадана чакаць адказу. Праз некалькі хвілін, неабходных для правядзення хуткай нарады, з'явіўся нейкі афіцэр і, звяртаючыся да мяне па імені, перадаў загад генерала сабраць разам схопленых палонных, якія знаходзіліся пад вартай тых атрадаў, якімі яны былі ўзятыя ў палон у час бітвы, і сцерагчы, каб яны не ўцяклі ў паходзе, які павінен быў распачацца, заняцца падрыхтоўкай адпаведнага канвою, фарміруючы яго з людзей касінерскага атрада, з якімі я ўдзельнічаў у бітве. Афіцэр, развітваючыся са мной, сказаў, што ў наступны раз я атрымаю новы загад, які павінен будзе пасля правядзення адпаведнай нарады ўрэгуляваць маю сталую пазіцыю ў войску. Я, у сваю чаргу, радасны ад таго, што мяне прызналі, ляцеў да касінераў, каб знайсці іх камандзіра і атрымаць некалькі дзясяткаў салдатаў, сярод якіх знаходзіліся б тыя, што маюць таксама маскоўскія карабіны і амуніцыю, кінутую ў час уцёкаў. Камандзір касінераў, волат непараўнанай моцы, прозвішча якога я не памятаю, выканаў маё патрабаванне, аддаючы маёй варце некалькіх палонных, схопленых дзень таму.

Я абышоў увесь лагер і дастаткова хутка змог сабраць пад сваёй камандай усіх палонных і прывесці ў парадак, з'явіцца ў поўнай гатоўнасці паблізу стаўкі, чакаючы загаду да абвешчанага выступлення.

Дзіўнае ўражанне выклікаў у нас маскаль, што знаходзіўся ў нашым палоне, які заўсёды паводзіў сябе нахабна і груба, усё і ўсіх распіхваў; цяпер ператварыўся ў лагодную істоту і прыніжаўся як мог, кланяўся, ведаючы, што шмат у чым перад намі вінаваты, і ця-

пер поўзаў, жадаючы вызваліцца ад заслужанага пакарання. Аднак аказалася, што ніводзін маскаль не быў абражаны нікім з нас як у час захопу ў палон, так і тады, калі заставаўся з намі ў лагеры, хоць многія мелі сур’ёзную падставу адпомсціць. Гэта даказвае, што стан цывілізацыйнага развіцця ў нашых людзей быў на высокім узроўні, якія ўмелі стрымліваць раз’юшанасць супраць безабаронных.

Прымаючы пад сваё камандаванне групы палонных, што знаходзіліся ў нашых лагерах, я пытаўся, ці не маюць яны якіх-небудзь скаргаў да кіраўніцтва. Паўсюль выказвалі ўдзячнасць за аказаную ім дабрыню польскімі афіцэрамі, а таксама салдатамі, і таму цалкам дасведчаны ў тым, што напісаў адносна нашай паблажлівасці да жорсткага ворага, які, узяўшы ў палон польскага салдата, забівае альбо калечыць яго, бязлітасна здзекуючыся. Польскі народ мае высокія якасці, а наколькі яны стануць грунтоўна даследаваны, настолькі падымецца ўзровень іх вартасці. І таму так моцна захоўваецца ў нас любоў да радзімы. Мы любім бліжняга, і касмапалітамі, як габрэі і немцы, становіцца не хочам, разумеючы наша маральнае пераўзыходжанне.

Сярод 80 палонных былі тры афіцэры, адзін з іх у званні капітана. Перад тым як мы вырушылі ў дарогу, у мяне быў час папярэдзіць іх, што яны не павінны выкарыстоўваць дадзеную ім свабоду ад кайданоў, якія абмяжоўвалі б іх рухі, што можа даць ім адвагу для спробы ўцёкаў, якая прывядзе да немінучай смерці кожнага смельчака, бо наша пільнае вока абавязкова заўважыць яго, а дальнабойная каса імгненна паваліць, наносычы яму смяротны ўдар, разам з куляй з іх уласнага карабіна. У маўчанні яны слухалі маю прамову, пакорліва прыгнуўшыся.

Крыху пазней, назіраючы за пачаткам усеагульнага руху ў лагерах, без атрымання больш дакладнага загаду ці якога-небудзь указання, каб не застацца аднаму, я павёў услед за іншымі паўстанцкімі атрадамі даручаных маёй варце палонных ва ўзорным парадку, з вызначэннем адпаведных пазіцый для трох маскоўскіх афіцэраў, скіроўваючыся на поўдзень. Падчас падарожжа мы заўважылі аслабленне сувязі паміж атрадамі і іх незразумелыя рухі. Колькасць нашых паўстанцаў усё змяншалася. Мяне здзіўляла, што гэта адбывалася таемна, бо ніякай абвесткі ці загаду днём не было зроблена.

Як афіцэр ніжэйшага рангу, я не меў права выпытваць, у чым тут справа, але я ўвесь час непакоіўся, назіраючы за гэтым роспускам

нашых цэлых атрадаў і паасобку. Многія перабіраліся за Віслу, карыстаючыся рыбацкімі ці іншымі лодкамі, якія знаходзіліся на яе левым беразе, уздоўж якога пралягаў наш маршрут. Ніхто іх не затрымліваў, ніхто не пытаў тых, хто ішоў на Любельшчыну, згодна з якім распараджэннем яны пакідаюць лагер, што з'яўлялася дазволам дэзерціраваць.

Сустрэтыя па дарозе вяскоўцы, прыглядаючыся да такога кштталту беспарадкаў, не маглі зразумець, што тут адбываецца. Яны толькі радаваліся, заўважыўшы ведзеных мной у строгім парадку палонных, якія ў дадзенай сітуацыі вымушаны былі крочыць парадным маршам перад нашымі гледачамі, якія да гэтай пары не прывычаліся назіраць нешта падобнае. Прысутнасць палоннага, заўважны знак, доказ перамогі, супакойвала мясцовы люд, не звяртаючы ўвагі на паслабленне ў нашых шэрагах.

Ідучы ўздоўж берагоў Віслы і ўглядаючыся ў яе плыні, перажываў горкія ўражанні ад таго, што калі напрамак нашага падарожжа не дастасоўваўся да прынятых памкненняў, якія маглі выклікаць у нас галавакружэнне. Прыкладна апоўдні наш лагер, усё радзеючы па дарозе, дайшоў да Вісліцы⁴⁴⁰, дзе нас сустрэлі з вітаннямі жыхары горада, відавочна, іх папярэдзілі аб нашым прыбыцці.

Калі прыйшла чарга маскоўскіх палонных, якія ішлі гімнастычным крокам пад маёй камандай і якіх вялі на рыначны пляц пад аховай касінераў, сабраныя натоўпы жыхароў, шчаслівыя ад гэтага доказу перамогі, сустракалі нас вітаннямі і воплескамі. Мне на момант падалося, што мы маем права трыумфаваць, але, заўважыўшы фігуру генерала Смяхоўскага з закрытым тварам, які з'явіўся ў гэты момант конна на рыначным пляцы і не меў адвагі адкрыцца перад дзённым святлом, я працверазеў, добра ведаючы, што наша публіка памыляецца, што нейкі праклён прывёў нас да страты права на воплескі, бо мы не змаглі выкарыстаць перамогу пад Грахавіскамі, якая давала нам магчымасць узяць у палон усё маскоўскае войска, а не гэтую купку з 80 палонных.

Сёння ўся Польшча мела б права адзначаць трыумф ліквідацыі ўсяго войска, высланага супраць нас для знішчэння паўстання ў Польскім Каралеўстве. 80 палонных, прыведзеных у Вісліцу, якія ўдзельнічалі ў нашым роспуску, можа паслужыць доказам, што яго не павінна было быць. Мы мелі абсалютнае права ісці наперад і трыумфаваць паўсюль. Нейкі праклён змог скрывіць наш шлях.

Жыхары горада пачаставалі нас багатым сняданкам, іначай мы ўсе засталіся б галоднымі, бо гаспадарчая служба спыніла сваё існаванне. Разам з намі накармілі таксама і маскалёў. Пасля невялічкага адпачынку мы вырушылі далей. Падчас развітання з жыхарамі горада мы заўважылі, што яны зразумелі нашу сумную сітуацыю. На іх тварах узнікала роспач, бо яны прадбачылі паўторны напад маскалёў.

У час далейшага паходу, пасля таго як мы пакінулі Вісліцу, розныя атрады, якія ацалелі, змяшаліся паміж сабой, уяўляючы з сябе непаслухмяную масу, у якой палонныя пад маім камандаваннем служылі прыкладам захавання парадку. Часам уздоўж дарогі пралятаў нейкі малады афіцэр, заклікаючы салдат сабрацца ў кучу, паведамляючы, што ўдалечыні набліжаецца варожая конніца, якая сочыць за нашым рухам. Аднак яны не наважваліся нас атакаваць, бо памяталі нашу ўчарашнюю сустрэчу.

Я меркаваў, што заклікі такога кшталту былі выкліканыя прынятым рашэннем затрымаць рэшту нашых войскаў і ўступіць у бой, каб даць адпор смельчакам, якія могуць перад намі з'явіцца. Падаецца, нас заставалася яшчэ каля дзвюх тысяч. Марныя чаканні. Мы ўсё працягвалі маршыраваць на поўдзень яшчэ больш спешна, а асмялелая конніца, набраўшыся адвагі і наблізіўшыся да нас, пачала абстрэл, што прывяло да паскарэння маршу, відавочна, з намерам выратавацца ад маскоўскіх куль, якія пакуль не траплялі ў мішэнь. Пасля нядоўгіх намаганняў наш авангард затрымаўся, а падыходзячы да гэтага месца атрады атрымлівалі загад складаць зброю з дазволам на адвольнае разыходжанне. Гэта была аўстрыйская мяжа, адкуль удалечыні віднеўся Кракаў.

Калі надышла мая чарга, я атрымаў загад распусціць палонных. Многія з іх былі незадаволеныя, верагодна, з-за боязі, што прыйдзеца адказваць за тое, што яны трапілі ў палон. Яны хацелі б ісці далей з намі, каб пазбегнуць жорсткіх службовых спананняў, якія практыкаваліся ў Расіі. Я не ўпэўнены, што ўсе яны выкарысталі гэты шанец на волю.

Я быў сведкам трагічнай сцэны складання зброі, якая ўтварыла агромністую кучу, а жаўнеры ж ўздымалі яе не для гэтага. Куча ўсё расла, а да нашых вушэй увесь час далятала вялікая колькасць праклёнаў сумнай долі, якая нас чакала. Апошні раз прайшла перад намі закрытая фігура генерала Смяхоўскага, за ім вырушылі

раззброеныя рэшткі атрада Лангевіча, якіх лавілі аўстрыйскія па-межнікі, каб замкнуць у вязніцы.

Польскае войска не ведала, што Смяхоўскі робіць адступлен-не ў Галіцыю і мала б знайшлося тых, хто хацеў бы яго су-праваджаць. Я не магу зразумець, чаму ён не ўзяў прыкладу з камандзіраў іншых атрадаў і не застаўся ў паўстанцкім краі і чаму не прапанаваў тым, хто застаўся пад яго камандаваннем, каб яны парой аддзяліліся ад яго і сфармаваліся ў новыя атра-ды, каб пазбегнуць сораму і аўстрыйскага палону. Незразумелым застаецца складанне зброі ў рукі ворага, тады калі вельмі лёгка яе можна было пакінуць у краіне, падзяліўшы яе паміж атрадамі, якія вырашылі працягваць далейшую барацьбу. Урэшце, яе мож-на было пакінуць на захаванне жыхарам Вісліцы. Найбольш адпаведным крокам было б затапіць яе ў глыбінях Віслы, а не пакідаць маскалям багатыя незаслужаныя трафеі, якімі адразу ж пачалі хваліцца і фанабэрыцца нават перад намі, палякамі, якія іх парвалі на шматкі пад Грахавіскамі. А было чым ганарыцца, калі ў нагрувашчанай кучы зброі здабыча была не толькі разна-стайнай, але і каштоўнай.

Узбраенне польскіх паўстанцаў 1863 г. не складалася з карабі-наў вызначанай сістэмы, але амаль ва ўсім сваім складзе ўяўляла з сябе разнастайнасць настолькі вялікую, што амаль кожная адзін-ка адрознівалася адна ад другой. Большая палова паўстанцаў былі ўзброеныя дубальтоўкамі і паляўнічымі аднастрэламі, часта вельмі каштоўнымі, тое самае ўяўлялі з сябе пісталеты саматужнага вы-рабу. Нямала шабляў паходзіла са здабытых у турак і татар, якія цяпер былі перададзеныя бацькамі і дзядзямі сваім сынам і ўнукам. Гэта былі каштоўнасці, якія замест таго, каб нікчэмна валяцца на зямлі, маглі б вісець у храмах як памяць аб геройстве нашых продкаў і на вечную памяць нашчадкам. Сёння яны трапяць у рукі тых, хто не заслугоўвае нашых трафеяў, і адбудзецца гэта не па віне народа і таксама не па віне змагарных паўстанцкіх войскаў, а з ня-высветленых добра да гэтай пары прычын, якія прывялі тады да вялікай бяды.

Рэшту грамадкі Смяхоўскі цягнуў да мяжы захопленых аўстрый-цамі земляў, якая заставалася для ўцёкаў, уздоўж ляска, які за-сланяў нас ад маскоўскіх драгунаў, а таксама ад іх стрэлаў. Маскалі зразумелі нашы намеры перайсці аўстрыйскую мяжу і хацелі нам перашкодзіць, таму ўсё хутчэй набліжаліся да нас.

Па прыкладзе, дадзеным камандзірам і яго штабам, разброенае ўжо войска, якое не мела начальнікаў, разбеглася, каб не трапіць у маскоўскі палон. З моманту пераходу праз мяжу Лангевіч і Смяхоўскі са сваім выдатна сфарміраваным штабам назаўсёды зніклі для Польшчы і ніхто з іх не ўдзельнічаў у далейшай барацьбе за яе.

Калі была прынятая пастанова разбіць вялікі лагер на вялікую колькасць меншых, то генерал Смяхоўскі мог гэта зрабіць адкрыта, не выкарыстоўваючы для сябе эскорт у выглядзе двухтысячнага войска, кінутага на знявагу.

Што з гэтага мела Польшча — толькі тое, што яго састарэламу целу было забяспечана пару гадоў мізэрнага і непатрэбнага існавання ўзамен на змарнаваную вялікую колькасць салдатаў, якіх ён замест таго, каб натхняць на барацьбу, прывёў да роспуску і змусіў панікаваць. Чаму Смяхоўскі не паехаў разам з Лангевічам, які змог хоць бы з невялікім эскортам пакінуць поле бою, каб пазней на яго больш не зазірнуць, хоць бы пад іншым прозвішчам, бо ўзрост яго яшчэ абавязваў да вайскавай службы, нават калі б прыйшлося быць простым салдатам, каб пазбегнуць згрызотаў сумлення. Даследаваць неабходна той асаблівы выпадак, што толькі генерал Смяхоўскі са сваім атачэннем змог пазбегнуць арышту пасля пампэзнага пераходу аўстрыйскай мяжы, у той час калі ўсё войска і афіцэры ніжэйшага рангу былі схопленыя і арыштаваныя.

Шмат трэба высветліць пытанняў, якія да гэтай пары схаваны пад заслонай таямніцы. Як самы трагічны момант у жыцці застанецца ў памяці ўсіх тых, хто ўдзельнічаў у пераходзе мяжы, бясконца колькасць трагічных сцэн, распачных праклёнаў, балючых скаргаў, скрыгання зубоў і заломліванне рук. Беспарадкі і матанне па коле трывалі доўгі час. Ніхто не хацеў першым даваць прыклад уцекаў; агульнае ўзаемнае імкненне вылучала смельчакоў, каб змагацца з памежнікамі, якія хацелі распачаць лоўлю.

Яшчэ да таго, як падышла чарга да касінераў, што знаходзіліся пад маім камандаваннем, якія доўга прыглядаліся, ці можна знайсці іншыя бочныя шляхі, каб выбрацца з маскоўска-аўстрыйскай пасткі, і толькі ў момант распачы, калі кавалерыя з шумам набліжалася да зараснікаў, пагражаючы нам небяспекай быць схопленымі, яны рашыліся адсячы ад дрэўкаў свае гаспадарчыя мячы і схваць іх пад світку, шырока разгрупавацца па адным за пасам мяжы — згодна з дадзенай мной парадай, — каб не дацца

лёгка ў палон і ў выпадку верагоднай небяспекі арышту ўдаваць мясцовага земляроба, які не мае нічога агульнага з паўстанцамі.

Яшчэ да таго, як касінеры рашыліся на гэтую скрайнасць, у іх атрымалася злавіць поўнаасцю запрэжанага спуджанага каня, узабраўшыся на якога я суправаджаў іх у сумным падарожжы, стараючыся пазбегнуць арышту. Хутка ўсе разбегліся ў розныя бакі, каб не быць схопленымі памежнымі атрадамі, якія хапалі паўстанцкія групы, так мы страцілі ўсялякую сувязь паміж сабой.

Мне, які сядзеў на прыгожым аргамаку, не пагражала небяспека быць схопленым аўэрамі, я змог пазбегнуць сустрэчы з імі, скіроўваючыся праз палі і лугі, недасягальныя для іх нападаў, паволі набліжаючыся да горада. Але ў момант, калі мне падавалася, што я выратаваўся, абрушылася цяжкое бярвяно папярок дарогі, якая вяла да брамы Кракава, што стрымала ўваход. Мяне ўзялі разам з аргамакам, я трапіў у аўстрыйскі палон. У суправаджэнні патруля, які складаўся з некалькіх салдатаў і аднаго афіцэра, мяне падвялі да дзвярэй манежа на Плантах⁴¹. Я быў вымушаны злезці з каня, каб зайсці туды, там было поўна паўстанцаў, схопленых раней, якія ўпакат ляжалі на пяску, рыхтуючыся да сну. Пачаў апускацца змрок.

Тады я першы раз адчуў на сабе, што такое няволя. Станавілася балюча, узнікала пачуццё абразы ад таго, што абараніць сябе не было магчымым і трэба было добраахвотна падпарадкавацца кайданам. Аднак я не магу паскардзіцца на жорсткасць адносінаў аўстрыйцаў, якія, шануючы афіцэрскую годнасць сваіх нявольнікаў, не абшуквалі мяне, задаволіўшыся патрабаваннем аддаць шаблю, у выніку чаго ў мяне застаўся рэвальвер. Аргамака забралі як трафей, а анельскае сядло, не ведаю па якой прычыне, пакінулі мне, яно стала маёй падушкай, час ночы праведзенай на пяску ў манежы ў суседстве з астатнімі таварышамі, колькасць якіх увесь час узрастала. Страшэнны гармідар рэхам разыходзіўся па гэтым вялікім будынку, перашкаджаючы думаць аб адпачынку, нягледзячы на нашу страшэнную стомленасць і абясіленасць.

Знаходзячыся ў стане незразумелага адурэння, я сніў сон, дзе адбываліся сцэны нападу аўстрыйцаў на паўстанцкія групы, пасля я бачыў вялікае поле бою, на якім шчодро лілася кроў нашых ворагаў — маскалёў і аўстрыйцаў, аб'яднаных у адзін вялікі атрад тых, хто хоча нас перамагчы. Мы давалі адпор, дзе каса грала галоўную ролю, і касінеры павінны былі перамагчы. У гэты кры-

тычны момант я адчуў, што мяне нешта выцягвае з гэтага стану дрымоты.

Ачуняўшы, я убачыў перад сабой ветлівыя твары польскіх жанчын, клапатлівых анёлаў, якія прыйшлі на дапамогу сваёй бацькаўшчыне. Гэтыя пані, атрымаўшы дазвол ад аўстрыйскіх уладаў, прыбылі на золку з вялікім цяжарам запасаў ежы, каб накармаць схопленых паўстанцаў. Яны прапанавалі мне, здзіўленаму іх з’яўленню, бо я знаходзіўся яшчэ пад уплывам дзівацкіх сноў, выбраць стравы, якімі хацеў бы падсілкавацца. Адначасова з гэтым я заўважыў кош, напоўнены булачкамі, якія адзін са слуг дзяліў паміж нявольнікамі, другі наліваў з вялікіх збаноў каву з малаком, кармілі таксама разнастайнымі мяснымі стравамі.

Незразумелыя адказы, якія я даваў дабрадзейным паням на прапанову ежы, былі няскладныя і толькі ад моманту поўнага ацвернення вярнулі іх увагу і жаданне бліжэй пазнаёміцца са мной. Калі яны даведаліся, што я эмігрант, які прыбыў з далёкіх краёў, каб удзельнічаць у паўстанні, прапанавалі выкрасці мяне зараз жа з аўстрыйскага палону, для гэтага яны разам з лакеямі абкружылі мяне, каб такім чынам схаваць ад вачэй ахоўнікаў і замяніць маю венгерку на строй з сярэбранымі гузікамі, што належаў аднаму са слуг, які разносіў булочки. Пасля гэтага я пайшоў следам за імі, уважліва выконваючы давераны абавязак падзелу прынесеных харчоў, баючыся, каб мяне не пазналі паліцыянты, якія знаходзіліся ў манежы і з якімі я ўчора меў дачыненне. Раздача кавы з малаком і спусташэнне майго каша з булачкамі адбывалася паволі, бо трэба было чакаць, пакуль усё будзе з’едзена.

У той час юрысыдыкцыйныя ўлады, усталяваўшыся на балконе манежа, выклікалі паўстанцаў па спісе, зробленым падчас іх учарашніх ловаў, каб, пазнаёміўшыся з імі бліжэй, вызначыць лёс кожнага адносна вызначэння месца інтэрнавання альбо зняволення. Я цвёрда вырашыў заставацца абьякавым, калі б пачуў сваё імя, бо ўчора я назваў сваё сапраўднае. Між тым я прызвычаіўся да новага імя Ігнацій, якое далі мне дабрадзейныя пані, яго часта паўтаралі ў дачыненні да мяне, калі яны кіравалі выкананнем паслуг. Нарэшце дачакаўся шчаслівага моманту спусташэння збаноў і майго каша, пасля чаго мы вырашылі хуткім крокам да шырокіх варотаў манежа, адкуль выйшлі ў горад без перашкод з боку ахоўнікаў, якія добра ведалі, як выглядаюць ліўрэі слуг.

Трапіўшы ў цэнтр горада Кракава, вольна ўздыхнуў, набіраючыся ўпэўненасці ў тым, што ўцячы ад аўстрыйцаў у мяне атрымаецца. З пустым кошыкам увайшоў услед за панямі, якія выратавалі мяне з няволі, у вялікі старажытны дом, дзе даведаўся, што імі былі пані Вадзіцкая⁴⁴² і пані Гроплер⁴⁴³, першая — уладальніца палаца, а другая прыехала з Канстанцінопаля, жонка багатага эмігранта, які валодаў бораксавымі і мармуровымі радовішчамі.

Гасцінна прыняты, я чакаў там лакея, які спазняўся, бо, апрагнуўшы маю вайсковую венгерку, меў клопат і павінен быў даказваць, што ён лакей на службе ў спадарства Вадзіцкіх і што ён не ўдзельнічаў у паўстанні. Тады ж пасля абмеркавання вырашылі, што я размяшчуся на кватэры ў п. Гроплер, а пасля таго, як лакей вярнуўся, я, зноў пераапрануты ў сваю венгерку, пакінуў палац з п. Гроплер, падзякаваўшы за дабрыню, якую праявіла да мяне п. Вадзіцкая, і атрымаўшы запрашэнне наведваць яе.

Пані Гроплер, маючы запрашэнне ў гэты дзень на сняданне да спадарства Гараевічаў, палічыла неабходным узяць мяне, незапрошанага, з сабой, дзе, прадстаўлены некалькімі словамі, быў ветліва прыняты гаспадарамі дому, а асабліва мноствам іх яшчэ дробнай дзятвы, якая вітала нас гарачымі абдымкамі, вешаючыся на шыю вякі, зайздросцячы, што я маю права ўдзельнічаць у вайне з ворагамі Польшчы. Сёння ўсе гэтыя маладыя людзі, тады яшчэ недаросткі, з'яўляюцца бацькамі цяперашняга пакалення і сведкамі дзвюх мінулых войнаў, калі засталіся цэлымі ў выпрабаваннях апошніх хвілін іх цяжкага жыцця. Пан Гараевіч⁴⁴⁴ быў доктарам, кіраваў службай гарадской бальніцы Кракава і адным з жыхароў, які шчыра выконваў абавязкі патрыёта. Спадарства запрасіла мяне кожны дзень прыходзіць да іх, каб разам снедаць, куды таксама часта прыходзіла п. Гроплер як падарожніца, якая толькі часова спынілася ў Кракаве, не маючы дома кухні.

На наступны дзень я далажыў аб сабе ў аддзеле Нацыянальнага ўрада ў Кракаве, просячы даць мне прызначэнне і выслаць на поле бою. Там запісалі мой адрас і сказалі чакаць загаду. Нягледзячы на тое што вялікая колькасць паўстанцаў былі схопленыя аўстрыйскімі ўладамі ў час пераходу мяжы, яны яшчэ не распачыналі працэсу над нашай паўстанцкай арганізацыяй, якая ўладкавалася ў Кракаве, пакідаючы магчымасць для фарміравання новых атрадаў, якія раз-пораз пераходзілі мяжу, накіроўваючыся для ўзмацнення знішчанага паўстання.

Я часта выходзіў за горад у бок мяжы тэрыторыі, захопленай Расіяй, прыглядаючыся да рассыпаных па полі шматлікіх падраздзяленняў, якія імкнуліся да вызначаных пунктаў, адкуль павінны былі быць высланыя ў наваствораныя атрады. Аўстрыйскія ўлады разумелі, у чым справа, але працягвалі рабіць выгляд, што прыязна ставяцца да палякаў і маскалёў адначасова. Лавілі палякаў, каб даказаць існаванне непарыўнага саюза, але дазвалялі нам ваяваць з імі з мэтай аслабіць занадта магутную імперыю. Знайшлі таксама добрую магчымасць прадаць непатрэбны вайсковы матэрыял за добрыя грошы і пазбыцца фанатычна-патрыятычнай моладзі, якая пагражала лакальнымі бунтамі.

У выніку Кракаў стаў месцам збораў паўстанцаў з розных ваколіц Малой Польшчы, патрыятычнай моладзі, якая не хутка даведалася аб роспуску лагера Лангевіча і хацела выканаць свой абавязак перад радзімай, якая змагалася з Расіяй. Аўстрыйскія вайсковыя і палітычныя ўлады сутыкаліся на вуліцах і ў публічных месцах з паўстанцамі, якія адрозніваліся ад вядомай ім гарадской публікі строем і выглядам, не робячы нікому найменшай перашкоды.

Маладыя паўстанцы, чакаючы выправы, з ахвотай забаўляліся аж да позняй ночы ў рэстаранах, каб развітацца з сябрамі і знаёмымі, якія праводзілі іх за мяжу горада, жадаюча поспехаў у будучай барацьбе. Такого кшталту рух працягваўся яшчэ пару тыдняў, да пераходу мяжы Чахоўскім⁴⁴⁵, але паволі пачаў сціхаць, бо маскалі змаглі хутка сабраць значныя вайсковыя сілы на аўстрыйскай мяжы і, асмялелыя ад поспеху, кідаліся на нашыя атрады, якія яшчэ толькі фарміраваліся, з засад, змушаючы іх разыходзіцца і групамі пераходзіць мяжу на аўстрыйскую тэрыторыю. Гэтая акалічнасць выклікала новыя арышты аўзерамі і аўстрыйскімі памежнікамі, якія адбыліся ў дзень ганебнага пераходу атрада, які арганізоўваў Смяхоўскі.

Не маючы ніякай працы, акрамя шпацыраў, я рэгулярна хадзіў за Кракаў, дзе здалёк назіраў за сцэнамі пераходу мяжы паўстанцамі туды і назад. Такого кшталту рухі паволі пачыналі кампраметаваць поспех нашай справы перад намі і чужаземцамі. Я ўзрадаваўся, што кракаўскі аддзел Нацыянальнага ўрада прызначыў мне выправіцца ў далёкія польскія правінцыі, гэта абараняла мяне ад паўторнага арышту аўстрыйцамі.

Тым часам вясна ішла наперад. Мы дачакаліся велікодных свят, якія я правёў у раздражненні з прычыны зацягвання майго

ад'езду, тым больш што, застаючыся ў Кракаве, я рызыкаваў трапіць у непрыемнае становішча праз поўную адсутнасць грошай, якія ў мяне скончыліся адразу ж. Мяне добра кармілі абедам у Гараевічаў, але гэтага мне не хапала на ўсё дзень. Нікому не прыйшло ў галаву, што не меў за што купіць нават кавалак хлеба, каб заспакоіць свой голад увечары, які прыводзіў мяне да страшэнных пакутаў. Каб супакоіцца, ішоў рана ў свой пакойчык, маючы ключ, які мне дала п. Гроплер, яна звычайна была ў каго-небудзь у гасцях і позна вярталася дамоў. Я хацеў супакоіцца, таму шукаў ратунку ў сне.

Часам здаралася, што запрошаны кім-небудзь з новых знаёмых на куфель піва, я наядаўся закускамі, але гэта не магло працягвацца вечна, бо, не маючы магчымасці аддзячыць узаемнасцю, вымушаны быў адмаўляцца ад паўторнага запрашэння, тлумачачы гэта неабходнасцю вырашаць выдуманая справа. Доўга я трываў гэтыя пакуты ад голаду, аж пакуль нечакана не сустрэў на вуліцы таварыша Густава Рэута, які першы раз пасля папраўкі выйшаў на шпацыр, ён кульгаў з-за ранення ў пяту, здаецца, у баі пад Крыжам⁴⁴⁶. У Рэута заўсёды было дастаткова грошай, і ён не толькі ўзрадаваўся, што сустрэў мяне, але і, здагадваючыся аб маёй няшчымніцы, прапанаваў мне фінансавую дапамогу ў памеры 50 залатых крон⁴⁴⁷.

З гэтага часу мой побыт у Кракаве быў не такім цяжкім з матэрыяльнага пункту гледжання, у мяне з'явілася магчымасць запасацца закускамі, а таксама адплочваць узаемным пачастункам у кавярнях і рэстаранах сваім знаёмым. З гэтага моманту мой настрой падняўся настолькі, што я стаў больш прыемным госцем у спадарства Гараевічаў, перастаўшы думаць аб прагным абжорстве, і меў час удзельнічаць у размовах і дыспутах, да якіх раней быў абыякавы.

З'явіўся час перад адыходам да сну размаўляць з п. Гроплер, якая вярталася позна дамоў, пра бягучы падзеі і даўнейшыя здарэнні, звязаныя з побытам у Канстанцінопалі, дзе вялікая колькасць людзей была вядома нам абаім. Гэтыя размовы вельмі часта зацягваліся, што вельмі здзівіла п. Гроплер, яна не магла зразу мець, чаму адбыліся такія змены са мной, з тым, каго яна лічыла заспаным ляготнікам, які не меў дастаткова добрага выхавання, каб удзельнічаць у салонным жыцці. Яна паспяшалася адкрыта прызнацца, што не была высокай думкі пра мае чалавечыя якасці,

і, хвалячы мяне, была ўзрадаваная, што я рэабілітаваўся ў яе вачах. Я не хацеў расказаць аб прычынах апанаваўшага мяне хмурнага настрою, які, жадаючы вярнуцца да актыўнасці, што меў у нармальным стане, не мог перамагчы, нягледзячы на ўсе намаганні.

Не толькі я, але і амаль усе землякі на эміграцыі падвяргаліся такога кшталту выпрабаванням, пазбягаючы хадайніцтва аб дапамозе і пошукаў міласціны, часта паміралі з голаду. Шмат прыкладаў можна знайсці сярод выдатных грамадзянаў — удзельнікаў паўстанняў 1830, 1848 і 1863. Усе эмігранты, нават тыя, што належалі да класа інтэлігенцыі, былі гатовы ўзяцца нават за самую цяжкую працу, насіць цяжары і такога кшталту працу, пазбягаючы толькі зневажальнай службы, якая магла б прынесці шкоду рыцарскай годнасці, да чаго ўсе вельмі далікатна ставіліся.

У Канстанцінопалі і Парыжы вялікая колькасць землякоў памерлі ад поўнай знясіленасці, не жадаючы дэманстраваць нават перад сваімі сваю нядолю. Польскі эмігрант, нават калі гэта быў самы сціплы і непісьменны селянін, не працягваў рукі на міласціну. Заўсёды спраўджвалася тое, што тыя, хто туляўся па свеце ў ролі бедных палякаў, упарта патрабаваў дапамогі, былі валацугамі і пустабрэхамі, якія належалі да міжнародных гультайскіх суполак альбо былі немцамі, якія жылі ў польскіх правінцыях, у дадатак яны дастаткова часта нядрэнна валодалі нашай мовай. Добрасумленныя палякі ніколі не кампраметавалі нашага імя.

Нежаданне выклікаць пагарду была настолькі моцным, што нават перад сябрамі і таварышамі хавалі сваю нястачу, каб не стварыць падазрэння ў спробах атрымаць выгоду і жадання палепшыць сваю сітуацыю за чужы кошт, не карыстаючыся сваімі даходамі, альбо пазбягаючы працы з-за гультайства. Далікатнасць гэтая часта ставалася прычынай смерці вялікай колькасці эмігрантаў. Часта пасля іх смерці сябры і таварышы даведваліся аб яе прычынах са спачуваннем, што не змаглі здагадацца і дапамагчы бедакам зборам грошай.

Недахоп ежы моцна ўплываў на тэмперамент чалавека, што дарэчы заўважыла пані Гроплер, калі казаць пра мяне, які ў 23-гадовага юнака павінен быць выдатным, а задавальненне жыццёвых патрэб больш імклівым. Ежа, якую мне давалі, хоць яна была шчодрай і якаснай, не магла мяне спатольваць на працягу 24 гадзін. Я добра ведаю, што з ахвотай і ветлівасцю мяне запрашалі б і на ранішнюю каву, падвячоркі і вячэры, але я баяўся выглядаць

нясціплым, не жадаў выкарыстоўваць гасціннасць, якая змусіла б павялічваць выдаткі маіх дабрадзеяў. Таксама я ведаў, што п. Гроплер нарабіла б шмат крыку, калі б я расказаў аб прычынах сваёй ранейшай хмурасці, жадаючы выправіць сітуацыю, яна арганізавала б мне запрашэнні да сваіх шматколькасных сяброў на вачэры і гарбату.

Вяртанне да нармальнага стану сталася прычынай раптоўнай змены ў адчуванні пакутаў ад доўгага знаходжання ў Кракаве, мясцовасці, якая зачаравала мяне з першага з'яўлення ў яе ваколіцах. Я перастаў спяшацца з выездам і назаліць штодзённымі візітамі аддзелу Нацыянальнага ўрада, дамагаючыся рэзалюцыі аб сваім хутчэйшым прызначэнні, пасля атрымання якой, што адбылося праз некалькі дзён пасля майго ўзбагачэння, развітваючыся з сям'ёй Гараевічаў, п. Гроплер і іншымі знаёмымі, мне хацелася застацца тут хоць бы яшчэ на адзін дзень з імі, каб наталіцца яшчэ больш іх таварыствам, і толькі пачуццё абавязку вымусіла неадкладна выехаць у дарогу.

Да сёння я памятаю добрае стаўленне і сяброўскую шчырасць шаноўнай сям'і Гараевічаў, якую праявілі да мяне падчас майго побыту ў Кракаве, таму развітваўся з імі і з іх дзеткамі з сапраўдным пачуццём страты, якую чалавек адчувае, пакідаючы блізкіх сваякоў. Таксама незабыўнай для мяне застаецца п. Гроплер, якая мела годнасць і вытрымку характару, якія яе вылучалі ў грамадстве праз карысную працу для яго.

Я пакідаў Кракаў, даўнейшую сталіцу Польшчы, з адчуваннем страты высакародных яго жыхароў, якія змаглі беззаганным чынам захаваць узнёсласць духу, даючы прыклад поўнай самаадданасці ў справе вызвалення народа з путаў няволі.

З вагона, які вёз мяне ў Багумін⁴⁴⁸, да мяне даходзіла рэха кракаўскай песні, народжанай у даўнейшыя часы паэтычным польскім пакаленнем горада, якая застанецца ў спадчыну нашаму вялікаму народу на ўсе часы.

Афіны, 12 лютага 1922 г.

Раздзел XII.

У дарозе на Літву і ўдзел у Літоўскім паўстанні

Накіраванне Нацыянальнага ўрада ў Літоўскае аддзяленне⁴⁴⁹ было дадзенае мне пры пасярэдніцтве Кракаўскага камісарыята, згодна з якім загадана было прызначыць мяне там кіраўніком аднаго з паўстанцкіх атрадаў. Гэты загад адначасова з'яўляўся пасведчаннем, складаўся з невялічкай колькасці слоў на маленькім кавалчку папяроснай паперы. Так перадаваліся разнастайныя загады і распараджэнні для больш простага іх знішчэння ў выпадку арышту чалавека, у якога дакумент знаходзіўся, скруціўшы яго ў маленькі шарык, можна было б з лёгкасцю яго праглынуць. Падчас даручэння мяне таксама папярэдзілі, што калі гэтае прызначэнне трапіць у рукі ворага, то яго ўладальніку пагражае павешанне.

Добра падумаўшы, пасля вялікай колькасці спробаў глытання папяровых шарыкаў заўважыў, што гэта ў мяне атрымліваецца не вельмі добра і хутка, гэта выклікала ў мяне невыносную агіду, я вырашыў схаваць дакумент унутры брыля толькі што купленай элегантнай шапкі. Тонкая кравецкая аперацыя ахоўвала ад падазрэнняў, што ў маім брылі можа знаходзіцца нейкі падазроны тайнік, я старанна пазбавіўся ад слядоў аперацыі знешняй і ўнутранай пры дапамозе воску і прыцісканняў. Гэта былі першыя спробы кравецкага майстэрства, якія я выканаў з поспехам. Ад гэтай доўгай і незвычайнай для мяне працы я скалоў сабе пальцы, але я быў узнагароджаны тым, што меў пры сабе важны дакумент і быў упэўнены, што без перашкод давязу яго да канца свайго падарожжа ў Вільні.

Дзякуючы намаганням камісарыята мне быў выдадзены пашпарт з апісаннем знешнасці, больш-менш падобнай да маёй, які, будучы вельмі пацёртым, даказваў частыя падарожжы сапраўднага гаспадара. Адначасова мяне пазнаёмілі ў бюро камісарыята з п. Пётрушкам, які павінен быў ехаць з асаблівым загадам у Аўгустоў⁴⁵⁰, адкуль паходзіў, яму казалі паспрыяць мне

адтуль перабрацца ў Вільню з дапамогай свайго брата, які выконваў абавязкі камісара Нацыянальнага ўрада ў вышэйзгаданай мясцовасці. Мне была аказаная неабходная грашовая дапамога і дадзены адрасы людзей у Крулеўцы, якія маглі перавесці мяне праз мяжу ў Польшчу пад маскоўскім панаваннем.

З бюро камісарыята я пайшоў з новым таварышам, п. Пётрушкам, да мяне дамоў, каб дамовіцца і падрыхтавацца да падарожжа. Там у нас быў час пазнаёміцца бліжэй. Аказалася, што п. Пётрушак нядаўна вярнуўся з Амерыкі і што дарога, якую мы павінны былі прайсці, была яму знаёмая. У імгненне вока я змог ацаніць вялікую маральную вартасць яго асобы, узрадаваны, што знайшоў таварыша, які гарантаваў шчаслівы вынік майго падарожжа. Я выпытваў у яго розныя дробязі, якія тычыліся нашай дарогі, каб не мець праблемаў падчас падарожжа ў выпадку, калі яго арыштуюць.

Таксама жадаючы пазбегнуць магчымага арышту прусакамі, якія згодна з існуючымі весткамі, арганізавалі моцны кантроль на мяжы, збіраючы там вялікую колькасць шпіёнаў, я абдумаў і вырашыў падчас пераезду мяжы іграць ролю франта, падшытага ветрам, які не можа мець нічога агульнага з сур'ёзным паўстанцам. Для гэтага я купіў у горадзе манокль, пальчаткі яркага колеру, люстэрка і разнастайныя дробязі. Перад ад'ездам на чыгуначнай станцыі я пайшоў да цырульніка для надання прэзентабельнасці майму выгляду і для таго, каб падушыцца. Пасля чаго вярнуўся ў кватэру, дзе чакаў майго вяртання п. Пётрушак, каб разам з ім пайсці на чыгуначны вакзал.

Развітваючыся, п. Гроплер выбухнула смехам, не адразу мяне пазнаўшы і не зразумеўшы прычын маёй змены. Я лёгка змог растлумачыць гэтай мудрай жанчыне прычыны маёй метамарфозы, што, аднак, не выратавала мяне ад розных жартачак і несправядлівых абвінавачванняў у ветранасці і жаданні спадабацца нейкай краквянцы, у якую я паспеў закахацца, не марнуючы часу, і падацца прыгажэйшым, каб захаваць прыемны ўспамін на будучыню, калі пасля вайны я змагу вярнуцца, каб аднавіць свае заляцанні.

Верагодна, п. Гроплер магла мяне падазраваць у гэтым, ведаючы, што ў Гараевічаў расце прыгожая дачушка, якую я мог бачыць кожны дзень падчас майго ў іх пачастунку. Я змог абараніць сябе ад падобных падазрэнняў, тлумачачы, што з усімі знаёмымі развітваўся ў сваім старым строі і што пасля цырульніка мяне ніхто

не бачыў, у такім выглядзе я меў гонар з’явіцца толькі перад ёй, каб развітацца больш урачыста, яна благаславіла мяне і пажадала шчаслівай дарогі.

На чыгуначнай станцыі Кракава паліцыя пакуль не стварала для падарожных праблемаў, таксама і мы спакойна працягвалі сваё падарожжа аж да Багуміна, дзе сыходзіліся тры мяжы нашага падзелу, каля чыгуначнай станцыі, якая насіла назву Одэрберг. У вагоне было вельмі мала пасажыраў, таму я знаходзіўся там саманасам з Пётрушкам, я слухаў аповеды аб цікавых мне месцах, якія мы праязджалі, і гісторыі, звязаныя з горадам Вроцлаў⁴⁵¹, дзе мы павінны былі затрымацца на ноч у гатэлі «Пад арлом» і сустрэцца з некаторымі яго знаёмымі, яны павінны былі даць нам неабходную інфармацыю і дапамагчы ў выпадку неабходнасці, пасля чаго на наступны дзень мы змаглі б вырушыць далей да Крулеўца⁴⁵².

Пан Пётрушак, як чалавек, які вяртаўся дамоў з далёкага падарожжа, меў вялікую колькасць разнастайных пакункаў, калі мы пад’язджалі да Багуміна, ён выкарыстаў мяне для дапамогі ў падрыхтоўцы багажу, каб пасля прыбыцця на станцыю прасцей было перамясціць рэчы ў іншы цягнік, бо мы ехалі ў цягніку, які скіроўваўся ў Расію, і павінны былі перасесці ў іншы, прызначаны для пераезду — трохі пазней — да прускіх мясцовасцяў.

Перад рэстаранам паштовай станцыі размяшчаліся накрытыя сталы для сняданку падарожных, якія маглі ў добрае надвор’е на свежым вясеннім паветры сілкавацца з падвойным апетытам.

Пасля размяшчэння маёй эlegantнай валізкі на адным з крэслаў я не затрымаў з замовай шніцэля па-венску, тое самае зрабіў і п. Пётрушак. Пасля гэтага я дапамог знесці на перон багаж Пётрушка, які, баючыся, што я замерзну, накінуў мне на плечы прыгожы амерыканскі плед. Такім чынам, я стаў выглядаць яшчэ больш парадна, заціснуўшы манокль на воку і шпацыруючы каля станцыі спружыністым крокам, быў падобны на вытанчанага франта, звяртаючы на сябе прыхільную ўвагу ўсіх шпіёнаў, якіх было там у вялікай колькасці, якія бачылі ў маёй асобе здольнага толькі да заляцанняў і таго, хто не можа мець нічога агульнага з палітыкай і паўстаннем.

У момант, калі ўсе пасажыры сабраліся каля сталаў, каб паесці, з’явілася пара службоўцаў, каб сабраць для прагляду пашпарты. Яшчэ да таго, як мы з’елі нашыя шніцэлі, мы пачулі пашпартнае прозвішча Пётрушка, якое назваў чыноўнік у суправаджэнні

прускіх паліцыянтаў, гэта прадракала яго арышт, бо падарожжа праходзіла з фальшывым пашпартам.

Нішто не дапамагло пераканаць іх, што гэта памылка. Бядак Пётрушак вымушаны быў падпарадкавацца, перадаўшы багаж на-сільшчыкам, якія неслі яго ўслед за ім, быў адведзены ў пастарунак для рэвізіі. Я думаў, што хутка надыдзе і мая чарга, бо на працягу ўсяго падарожжа я быў разам з Пётрушкам, дапамагаў яму пераносіць валізкі на перон і снедаў разам з ім. Пётрушку, які хацеў пераканаць паліцыянта, што гэта памылка і што ён будзе адказваць за тое, што беспадстаўна арыштоўвае аўстрыйскага грамадзяніна, які займаецца гандлем, і гэтым прыносіць яму вялікія страты, паліцыянт адказаў, што сапраўднага ўладальніка пашпарта ён добра ведае і менавіта па гэтай прычыне адбыўся арышт.

Не маючы магчымасці абараніць таварыша па падарожжы ці выказаць салідарнасць, я быў вымушаны назіраць разам з іншымі пасажырамі за гэтай трагічнай сцэнай, робячы выгляд, што гэта мяне не кранае, а насамрэч я быў працяты болем з-за гэтай страшнай страты і з-за таго, што ў рукі нашых самых горшых ворагаў трапіў зямляк, які павінен быў прынесці карысць сваёй бацькаўшчыне. Калі выносілі багаж Пётрушка, я ўзгадаў, што на маіх плячах застаўся яго амерыканскі плед, якога вярнуць Пётрушку ўжо не мог. Я застаўся, нібы скамянелы ад ўбачанага, забыў пра сваю ролю салоннага франта, думаючы аб цьмяным далейшым падарожжы ў адзіноце, без карысных настаўленняў майго спадарожніка.

З гэтага стану мяне вывеў чыноўнік, які вярнуў мне мой фальшывы пашпарт з візай для працягу падарожжа. Заціснуўшы вокам манокль як неабходны інструмент, які гарантаваў мне недатыкальнасць, прыняў з належнай павагай выдадзены мне дакумент, хаваючы яго ў кішэню без выказаў падзякі; насвістаючы мелодыю з нейкай оперы, я шпацыраваў вясёлым крокам перад станцыяй, чакаючы аб'явы выезду. Я быў перакананы, што змена майго стылю і гранне ролі моднага франта выратавалі мяне ад непазбежнага арышту разам з Пётрушкам.

У адзіноце я выехаў у Вроцлаў, не так востра адчувалася панесеная страта за любаваннем прыгожымі пейзажамі і частай зменай пасажыраў, амаль заўсёды палякаў, бо гвалтоўнага анямечвання гэтай часткі краю яшчэ не адбылася.

Пад вечар я прыехаў у Вроцлаў і, размясціўшыся ў гатэлі «Пад арлом», толькі тады адчуў, што панёс вялікую страту, не маючы

таго, хто пазнаёміць мяне з людзьмі, якія павінны былі мне дапамагчы ў далейшым падарожжы і пераадоленні перашкодаў. Страціўшы ўсялякую падтрымку і неабходныя кантакты, я мусіў быць разлічваць толькі на волю лёсу. Павячэраўшы ў гатэлі, дзе ўжывалі польскую мову, я пайшоў у горад, наведваючы вялікую колькасць публічных месцаў, у якіх пераважна панавалі польскі дух, бо падобна на тое, што нават прускія чыноўнікі размаўлялі па-польску, бо іх нямецкае гергетанне ніхто не разумее, нават калі пачыналі гаварыць высокім тонам.

Сёння я даведваюся, што горад Вроцлаў перапоўнены германскім племенем і што наш элемент, не маючы магчымасці памнажацца, тоне ў навалі чужой напасці, хоць у прылеглых ваколіцах пераважае польскае насельніцтва. Нягледзячы на гэта, адбылася вялікая несправядлівасць, перадача саюзнікамі гэтай часткі Польшчы ў няволю немцам, а таксама Багуміна, дзе з даўніх часоў не гняздзіўся ніякі чужаземец. [...]

У гатэль я вярнуўся позна ноччу, калі апусцелі ад аматараў забаў публічныя месцы, бо спаць мне не хацелася, а хваля разнастайных падлікаў і ідэй паглыналі мяне.

Наступны дзень прайшоў спакойна ў падарожжы да Крулеўца, куды я прыбыў яшчэ да заходу сонца і яшчэ меў час, каб звязацца з людзьмі, да якіх меў ад Кракаўскага аддзялення неабходныя інструкцыі для вырашэння пытання з пераходам мяжы ў горад Аўгустоў, якія былі мне пакінуты яшчэ да рашэння ехаць разам з Пётрушкам. Цікава было тое, што гэтымі асобамі былі два немцы, якія заставаліся ў нас на службе і верна яе неслі, маючы добрыя заробкі. Мне ўзгадваецца, што ў таварыстве аднаго з іх я пайшоў у кандытарскую, якая знаходзілася на цэнтральнай плошчы горада, у якую можна было трапіць, толькі пераадолеўшы вялікую колькасць лесвіц, яна ўзвышалася, дамінуючы над пазіцыяй, дзе шпацыравалі мясцовыя жыхары. Усеўшыся на эстрадзе, застаўленай крэсламі, мы маглі ўзірацца на яе, спажываючы замоўленыя па парадзе майго агента марцыпаны, якія з'яўляліся асаблівым мясцовым ласункам Крулеўца. Зразумела, я з вялікім апетытам з'еў адразу два, тады я першы раз у жыцці пакаштаваў марцыпаны, пра якія раней толькі чуў.

На занятай пазіцыі я праседзеў досыць доўга, чакаючы вяртання другога агента, які пайшоў замовіць экіпаж на заўтрашняе падарожжа, якое павінна было распачацца на золку. Пасля ўтрох мы

пайшлі ў рэстаран, каб павячэраць, зразумела, за мой кошт, а пасля ў кавярню. Паслужлівыя агенты прапанавалі пазнаёміць мяне з вядомымі ім прыгожымі немкамі. З цяжкасцю растлумачыўшы ім выдуманы недахоп грошай, я змог вызваліцца ад іх кампаніі, скіроўваючыся ў гатэль, каб адпачыць.

Доўгі час я не спаў, глядзеў праз акно свайго пакоя на горад, які адразу з маім прыездам быў ахоплены ноччу, што не дазволіла ўбачыць яго дастаткова добра. Сумныя ўспаміны аб страце п. Пётрушка павялічвалі адчуванне агіды з-за сувязі з брыдкімі прусакамі, якія, нягледзячы на грошы, якія ім плаціць польскі ўрад, хацелі нахабным чынам атрымаць дадатковыя грошы з кожнай асобы, якую павінны былі абслугоўваць.

На золку, так, як дамаўляліся, з'явіўся толькі адзін з двух агентаў, каб кіраваць маім далейшым падарожжам, відавочна прадбачачы, што ў мяне ёсць дастаткова грошай для добрага пачатку іх абодвух.

Добра не памятаю тыя прускія мясціны, праз якія ехаў у захоплены Масквой землі, што праклёнамі спаткалі сумную долю бесперапыннай дэнацыяналізацыі. Я толькі памятаю, што гэта быў прыгожы і ўрадлівы край, шчодро наталілі яго нашай крывёй тэўтонцы, заклікаючы Бога адпомсціць і пакараць пачвар людскога племені, якое ў змове з шатанам нішчыць працу Стваральніка. Я быў упэўнены, што павінны надысці часы адраджэння, але не мог вызначыць час, калі гэта прыйдзе, што выклікала ў мяне невыносную тугу на працягу доўгага падарожжа ў суседстве з агідным падлюгам, сутычкі з якім выклікалі невыносную моташнасць, яшчэ мацнейшую, чым у час марскога падарожжа.

Гэта цягнулася аж да мяжы, што падзяляла наш край, якую перайшоў без перашкод, і пасля нядоўгага шпацыру я прыйшоў у Аўгустоў яшчэ да заходу сонца.

Аптэку, якая належала брату Пётрушка, знайшоў з лёгкасцю, але не мог адразу перамовіцца з яе гаспадаром, бо чакаў, калі выйдуць кліенты. Каб мая прысутнасць не падавалася падазронай, я папрасіў прынесці мне напой з соды, які мяне ажывіў, і, пакуль яго рабілі, я, сеўшы за стол, праглядаў перыядычныя выданні. Пасля таго як чужыя выйшлі, я даў знак і сказаў неабходныя словы, каб гаспадары зразумелі, што я належу да арганізацыі і хачу пагаварыць сам-насам.

Пан Пётрушак, пакінуўшы ўсё на свайго памочніка, запрасіў мяне ў сваю кватэру, дзе, даўшы магчымасць сябе ідэнтыфікаваць, прасіў дапамагчы мне трапіць у Вільню і спакваля расказаў аб няшчасці, якое раздзяліла мяне з яго братам. Зразумела, што гэтая навіна балюча ўразіла майго новага апекуна, але тады гэта здаралася амаль ва ўсіх сем'ях. Я павінен быў расказаць усе дэталі майго знаёмства з яго братам, аб арышце і клопатах, якія перажыў праз яго страту і ў час падарожжа.

Пасля, не марнуючы часу, п. аптэкар заняўся маёй справай. Лёс пажадаў, каб тады ў Аўгустове знаходзіўся малады чалавек з тутэйшых ваколіц, які належаў да арганізацыі, ён меў толькі што атрыманы пашпарт і ласкава прапанаваў яго мне. Мы дамовіліся, што па прыбыцці ў Вільню я як мага хутчэй адашлю яму пашпарт, бо яму трэба было часта падарожнічаць. Таксама ён перасцярог мяне, каб я не затрымліваўся ў гатэлі, дзе звычайна затрымліваўся ён і дзе яго ведалі гаспадары і ўся прыслуга.

Увесь вечар мы правялі за цікавай размовай, з якой даведаліся п. п. аптэкар і малады чалавек ад мяне пра сітуацыю з паўстаннем у Кракаўскім ваяводстве, толькі павярхоўна, бо не хацеў апісваць трывожных наступстваў у сувязі з тым, што бітва пад Грахавіскамі не была выкарыстаная, выказваючы меркаванне, што ў будучыні мы спадземся на шчаслівыя вынікі. Я, у сваю чаргу, даведаўся ад іх горкую праўду, што паўстанне на Жмудзі і Літве, якое развівалася з поспехам на ўсіх пазіцыях, пачало затухаць і маскалі, зусім здэмаралізаваныя перад гэтым, пачалі набіраць адвагі дзякуючы страшным пагромам генерала Мураўёва.

Я спрабаваў пераканаць, што перамога заўсёды застаецца ў нашых руках, бо сілы ворага зыходзяць на нішто перад шматмільённай народнай моцай і таму абавязкам нашай інтэлігенцыі з'яўляецца падтрымаць дух, не дазваляючы маскалям знішчыць першапачатковы народны энтузіязм, які пракладаў дарогу да адбудовы бацькаўшчыны.

На наступны дзень абодва мае знаёмыя правялі мяне да чыгуначнай станцыі, дзе п. Пётрушак, заўважыўшы, што я не маю цёплай вопраткі, а раніца была халодная, накінуў мне на плечы амерыканскі плед свайго брата, які я яму аддаў учора падчас нашай сустрэчы, выказваючы пажаданне, каб я яго пакінуў сабе. Цягнік вырушыў наперад, не пакідаючы часу на адпаведную ўдзячнасць, і разлучыў нас, верагодна, назаўсёды.

Мяне несла ў глыб Літвы, я набліжаўся да Вільні, адчуваў сябе шчаслівым і з асалодай удыхаў роднае паветра страчанай даўно радзімы. Падлічваў, беручы пад увагу развіццё пачатковага паўстання ў Літве, што чыгунка, па якой я ехаў, у значнай частцы, калі не на ўсёй лініі, павінна была б заставацца цяпер пад польскім кіраўніцтвам, калі б не атрымалася ў маскалёў выкарыстаць нашу бездапаможнасць пасля грахавіскага бою, уводзячы мураўёўскі тэрор. Аднак я спадзяваўся, беручы пад увагу ўпарты характар ліцвінаў, што лёгка не страцяць пачатковага запалу і атакай замацуюць поспех. У такім настроі і з верай у шчаслівую будучыню позна ноччу я прыехаў у Вільню.

Маючы пашпарт невядомай мне і маёй сям'і асобы, я не мог пайсці дамоў да маёй маці, кампраметуючы сябе і яе, бо ведаў аб неабходнасці рэгістравацца ў паліцыі ўсіх, хто прыязджаў. З чыгуначнай станцыі брычкай я паехаў у адзін з цэнтральных гатэляў горада, дзе пасля майго размяшчэння ў мяне запатрабавалі мой пашпарт для неадкладнай перадачы яго паліцыі. Пад уплывам вялікай колькасці ўражанняў амаль бяссонна правёў усю ноч і раніцай пайшоў у паліцыю, я быў паведамлены супрацоўнікам гатэля, што ўпраўленне паліцыі патрабуе з'яўляцца па пашпарт асабіста.

Берагодна, мой выгляд, а асабліва прыгожа трыманы манокль, выклікаў прыхільнае стаўленне, бо апрача вядомага хамства і выбівання хабару мне прапанавалі крэсла, просячы, каб я быў ласкавы трохкі пачакаць камісара, які павінен хутка з'явіцца. Я канчаткова пераканаўся, што мой манокль з'яўляецца найлепшым пашпартам, забяспечваючы мне павагу нямецкіх і маскоўскіх паліцыянтаў. Вызвалены ад усялякіх распытванняў, паслужліва атрымаў назад свой пашпарт.

Я ўпэўненым крокам пакінуў паліцыю і адправіўся на шпацыр, праходзячы па розных вуліцах горада, на ўсялякі выпадак аглядаючыся па ўсіх баках, каб упэўніцца, што за мной не сочаць. Гэты манеўр рабіўся спецыяльна, каб не падвергнуць небяспецы маю сям'ю, бо я меў намер наведць сваю маці. Гэты шпацыр заняў шмат часу, адцягваючы доўгачаканую сустрэчу з дарагімі мне людзьмі.

На Віленскай вуліцы, каля касцёла Св. Кацярыны⁴⁵³, я ўбачыў наш дом, з трапятаннем у сэрцы наблізіўся да яго і, без дакладу ўвайшоўшы ў нашу кватэру, убачыў сваю маці, якая кінулася ў мае абдымкі, яе вялікія вочы былі ў слязах, у гэты момант яна адчувала вялікае шчасце. Рэшта прысутных, сабраных у сталовай

за ранішняй гарбатай, доўгі час заставалася нерухомай, мая любімая маці асыпала мяне пацалункамі. Падавалася, што іншыя нібы ўстрымліваліся ад прывітання з даўнім выгнаннікам, у мяне было такое адчуванне, што яны забылі мяне і страцілі братнюю любоў, якая яднала нас з дзяцінства. Там былі мае сёстры Разалія і Альберціна, якая прыехала ў госці з некалькімі сваімі дочкамі. Майго брата Яўстахія не было.

Зразумела, што заўважаная затрымка выбуху радасці ў маіх сяцёр хутка перайшла ў вялікую расчуленасць. Мы без перапынку абдымаліся і не маглі нагледзецца адно на аднаго. Таксама шмат часу было прысвечана частаванню мяне нанесенымі ласункамі за піццём гарбаты, тады мне растлумачылі, чаму ўзнікла такая незвычайная рэакцыя ад майго нечаканага з’яўлення. Я даведаўся, што некалькі дзён таму па мне была спраўленая жалобная служба, і толькі тады я заўважыў, што ўсе былі апранутыя ў жалобнае. Аказалася, што нейкая з маскоўскіх віленскіх газет абвясціла, што ў адным з баёў, нібы пераможным, хоць неіснуючым, сярод вялікай колькасці забітых «разбойніков» фігуравала маё імя і прозвішча. Такого кшталту весткі стваралі для прапаганды, з намерам дэмаралізаваць паўстанцаў, будучы ўпэўненымі, што гэтыя паведамленні ў польскіх газетах ніхто не наважыцца аспрэчыць.

Разумеючы, што сустрэліся не з духам, які з’явіўся, каб устрыжыць жывых, усё атачэнне было незвычайна ўсцешанае. Мы пачалі наўзаем дзяліцца расповедамі аб мінулых падзеях і не маглі распавесці адразу пра ўсё, што з намі здарылася, разумеючы, што час ідзе, я вымушаны быў прапанаваць расстацца, каб працягнуць размову вечарам, на кватэры адваката п. Сэленса, жанатага з сястрой майго швагра Тыдмана, дзе я павінен быў хавацца — паводле ўказання маёй маці — падчас майго побыту ў Вільні, бо заставацца далей у нашым доме было небяспечна. Пасля чаго я накіраваўся да п. Юзафа Сулістроўскага⁴⁵⁴, члена аддзела літоўскай арганізацыі, адрас якога я атрымаў у Кракаве з абавязкам запомніць яго, менавіта яму я павінен быў сказаць пра сваё прызначэнне. Гэта быў адзіны кантакт, названы ў Кракаве для ўстанаўлення сувязі з тайным урадам, з-за аспярожнасці, каб чалавек, які трапіў у маскоўскія рукі, пад катаваннямі не мог выдаць больш чым адну асобу.

Знайшоўшы кватэру п. Юзафа Сулістроўскага, на шчасце, я застаў яго дома і мог неадкладна дастаць захаванае прызначэнне, што пацвердзіла маё становішча. З усёй шчырасцю мяне абняў

гаспадар дому, ён быў упэўнены, што вітае новага барацьбіта прыбылага ў Літву з далёкіх краёў, не мог устрымацца ад выказвання ўзнёслых пачуццяў. Пан Юзаф, малады грамадзянін, быў адным з многіх вялікіх патрыётаў Вільні. Ён хацеў пакінуць мяне ў сябе на ўвесь час, аж пакуль не будзе вырашанае пытанне з маёй выправай на поле бою, я з цяжкасцю змог пераканаць яго ў сыноўскім і братэрскім абавязку, які мяне яднае з сям'ёй, што яна з нецярплівасцю чакае мяне на сняданак у вызначаным месцы, і гэта змушае мяне хутка з ім развітацца.

Аднак да таго, як гэты момант надышоў, я быў пачаставаны згодна з літоўскай гасціннасцю, маючы гонар быць прадстаўленым прыгожай жонцы, якая распачынала новую гаспадарку пасля нядаўняга замужжа. Пасля таго як мы дамовіліся сустрэцца на наступны дзень, калі я павінен быў даведацца аб рашэнні аддзела наконт вызначэння мясцовасці, у якой я павінен буду кіраваць паўстаннем, развітаўся, тады мяне агарнула радасць, што мая бацькаўшчына мае такіх узорных грамадзянаў.

У п. Сэленса я патануў у асалодзе, там сабралася мноства сваякоў, па якіх я даўно сумаваў, каб урачыста абняць мяне пасля доўгага расстання. Не хапала толькі майго брата, які быў у вёсцы. Таксама прыйшло некалькі блізкіх сяброў нашай сям'і. Сабраныя ў вялікай колькасці, мы захоўвалі адпаведную цішыню, каб пазбегнуць падзрэнняў з боку паліцыі, трымаючы ў таямніцы гэты шматколкасны сход. Да п. Сэленса ўсе ішлі паасобку рознымі вуліцамі, не прыцягваючы ўвагі, бо адначасова з прыездам Мураўёва ў Вільню распачаўся пагром. Усе вымушаны былі захоўваць асцярожнасць і цішыню, мы перажывалі шчаслівыя моманты, наша бацькаўшчына была ў адкрытай барацьбе з ворагам, надзея аб вызваленні краіны з няволі яшчэ не знікла. Мая прысутнасць сярод блізкіх падбадзёрвала і ўзбуджала запал да барацьбы і веру ў поспех. Я, у сваю чаргу, лічыў гэтыя хвіліны самымі шчаслівымі і незабыўнымі ў жыцці.

Размова вялася ціха, але яна была жывая і невычарпальная для ўсіх, трэба было інфармаваць і выказваць думкі, пытацца і адказваць, не маючы магчымасці дасягнуць вырашэння закранутых праблем. І хоць час ісці адпачываць даўно надышоў, неабходна было ўмяшальніцтва маёй маці, каб завяршыць паседжанне, распачатае пасля ўрачыстасці.

На гэтым скончылася звезданая мной радасць пасля вяртання ў край, бо на наступны дзень, заняты падрыхтоўкай да выезду на

поле бою, толькі на нейкія моманты я меў магчымасць сустракацца са сваякамі і дарагімі мне людзьмі, а таксама з пакутніцай матуляй, якая збірала сына на паўстанне. У той жа вечар я знаходзіўся ў дарозе, накіроўваючыся з п. Юзафам Сулістроўскім у Ашмянскі павет, вайсковым начальнікам якога я быў прызначаны Літоўскім аддзелам Нацыянальнага ўрада. Мне паведамлілі аб неабходнасці развіць паўстанцкі рух у Ашмянскім павеце, які дагэтуль знаходзіцца ў спячцы праз недахоп чалавека, які змог бы прыняць кіраўніцтва, нягледзячы на тое што, паводле дадзеных, некалькі сотняў добраахвотнікаў знаходзіліся ў спісе гатовых і з нецярпеннем чакалі пачатку руху.

Пан Сулістроўскі, выказваючы жаданне ўсіх членаў аддзела дамагчыся хуткай перамогі, запэўніваў, што напачатку яны вырушаць у бой з 400 добраахвотнікамі, сярод іх — маладыя памешчыкі, мяшчане і служачыя, удзельнікаў хутка будзе ўдвая болей за кошт вялікай колькасці жадаючых. Я адказаў яму, што мяне нішто не стрывае ад намеру дзейнічаць, пасля чаго мы вырашылі ў той самы дзень пакінуць Вільню.

Пасля таго як мяне пацалавала маці, усе мае сваякі і сябры, я вырушыў, на працягу ўсёй ночы я ехаў дарогай, якая вяла ў Ашмяны. Мы з п. Сулістроўскім ехалі ў добрым экіпажы, нас везла пара амаль не стомленых коней, толькі каб іх напаіць і накарміць, мы ненадоўга спыніліся.

Гэтай вясенняй ноччу, удыхаючы свежае паветра на поўныя грудзі, я адчуваў сябе магутным і здольным да працы на карысць паўсталай бацькаўшчыны, захоўваючы нічым нязломленую веру ў дасягненне чаканай мэты, я быў перакананы, што насельніцтва нашага краю з ахвотай выступае ў бой, жадаючы вызваліцца з варварскай няволі, якая балюча кранала да мозгу косці ўсе слаі грамадства, шляхту, мяшчанаў і сялянаў, найбольш з усіх прыгнечаных. Я дзякаваў Вышэйшым сілам, што яны дазволілі мне стаць на чале паўстанцкай моладзі ў родных ваколіцах, знаёмаму з вайсковай справай і ўжо трохі спрактыкаванаму ў баі, каб сапраўды стаць для іх карысным.

Пад наплывам такіх думак яшчэ раніцай мы дабраліся да Ашмянаў, якія пакінулі не затрымліваючыся, мяне тут абавязкова пазналі б і гэта магло прывесці да арышту. Пан Сулістроўскі нават хацеў аб'ехаць Ашмяны, але мост, пабудаваны на рачулцы Ашмянцы, вымусіў нас праехаць праз горад, каб скараціць шлях.

Падчас пераезду па вуліцах я меў магчымасць разгледзець вядо-
мыя з даўнейшай пары мясціны, жыхароў і змены, якія адбыліся за
апошні час. Я ведаў, што, узначальваючы тут паўстанне, у хуткім
часе я павінен буду распаўсюдзіць сваю ўладу ў цэлым павеце.
Я адчуваў сябе ўсёмагутным, разлічваючы на лёгкую перамогу
ў гэтых ваколіцах яшчэ да таго, як маскаль зможа сабраць сваіх
салдафонаў, разграміўшы іх без затрымкі нашымі сабранымі атра-
дамі, гатовымі імгненна ўдарыць.

Праз дзве гадзіны пасля таго, як мы выехалі з Ашмянаў, мы
заехалі ў прыгожы лясны зараснік, дзе мы і нашы коні маглі ад-
пачыць. Там мы падсілкаваліся і заснулі для аднаўлення фізічных
сіл. Наступную частку дарогі, якая пачыналася днём і цягнулася
аж да позняга вечара, на працягу падарожжа мы некалькі разоў
спыняліся для адпачынку, таксама ў бязлюднай глушы, не жада-
ючы прыносіць мясцовым гаспадарам фальваркаў на падазрэнні
падтрымкі адносінаў з тым, хто ўдзельнічае ў паўстанцкім руху,
праз вяскоўцаў, якія працуюць у полі. Мы не хацелі, каб нас хто-
небудзь пазнаў.

Мы заехалі далёка за Ашмяны ў бок вялікай пушчы і шырокіх
балотаў, менавіта гэтыя мясціны ашмянская паўстанцкая аргани-
зацыя лічыла найбольш адпаведнымі для пачатку руху. Недалёка
ад Расолішак⁴⁵⁵ п. Сулістроўскі хацеў спыніцца, скіроўваючы ў гэ-
тую мясцовасць падрыхтаваных да выступлення паўстанцаў пад
маім кіраўніцтвам. Я даведаўся ад яго, што перад выездам з Вільні
была выслана дэпеша для папярэджання аб нашым прыездзе
з вызначэннем пазіцыі, на якой ён павінен быў нас сустрэць на
пераездзе з паведамленнем аб выкананні даручанай місіі.

Прыбыўшы ў вызначанае месца, мы засталі пасланца, які ўжо
нас чакаў, для размовы з ім мы выйшлі з экіпажа, даючы трошкі
адпачыць коням, і схаваліся ў цень прыгожых раскідзістых дрэў,
дзе нас ніхто не мог падслухаць. Пан Сулістроўскі пачаў тлумачыць
пасланцу, што можа адкрыта даваць справаздачу, маючы ў маёй
асобе перад сабой кіраўніка паўстанцаў, а таксама адначасова на-
зваў мне яго імя і прозвішча. Гэтая рэкамендацыя асабліва мяне
ўразіла, бо імя пасланца было мне даўно знаёмае, а ўгледзеўшыся
ў яго твар, я пазнаў Яна, які яшчэ з часоў майго дзяцінства служыў
у нас эканомам, маленькім я быў да яго моцна прывязаны. Гэтая
нечаканая сустрэча прыемна здзівіла мяне; я сардэчна расцалаваў

узорнага патрыёта, які ўжо ў сталым веку працаваў з вялікай самаадданасцю на карысць радзімы.

Ад п. Яна, прозвішча якога я не памятаю, мы даведаліся, што сабраныя ў розных месцах групы паўстанцаў у чаканні галоўнакамандуючага не вытрымалі і разышліся, лёгка атрымліваючы звальненне з пункту гледжання эканоміі, і толькі невялічкая групка, кіраваная п. Чарнэцкім⁴⁵⁶, засталася ў поўным камплекце, які складаўся з дваццаці з нечым паўстанцаў, гатовых вырушыць сёння на вызначаныя пазіцыі. Іншым групам паведамлілі аб неадкладным злёце, пасля якога яны павінны былі адправіцца ў месцы, вызначаныя военачальнікам Ашмянскага павета. Пан Ян, дзелячыся з намі вышэйапісанымі навінамі, дадаў, што першапачатковы энтузіязм, які натхняў паўстанцкую моладзь, значна аслаб, верагодна, ён зноў узрасце — паводле яго меркаванняў — доўгачаканай навіной аб прыбыцці камандуючага, выхаванца генуэзскай школы.

Я зразумеў, што паважаны Ян, заўважыўшы прыкрае ўражанне, якое на мяне зрабіла гэтая інфармацыя, апошняй заўвагай хацеў мяне супакоіць. У сваю чаргу, для мяне было зразумела, што нявыкарыстаны трыумф паўстанцкай зброі пад Грахавіскамі прывёў да сумных наступстваў аж у глыбіні Літвы, робячы паспяховымі мураўёўскія пераследы. Знаёмства з супярэчнасцямі, з якімі мне прыйдзеца сустрэцца, хоць і не былі прыемнымі, не паменшылі мой энтузіязм. Я быў гатовы да самаадданай працы.

Пасля дамовы Сулістроўскага з Янам адносна месца, дзе павінна будзе адбыцца апоўначы мая сустрэча з групкай паўстанцаў, арганізаванай Чарнэцкім, Ян ад'ехаў, каб папярэдзіць яго аб гэтым рашэнні, сардэчна мяне абняўшы, заліваючыся слязамі і абяцаючы, што ніякая сіла не магла б змусіць яго разлучыцца са мной, калі б ён быў на пару гадоў маладзейшым.

Я працягваў сваё падарожжа аж да позняга вечара, недзе ў бок Валожины⁴⁵⁷, затрымаўшыся на ростані ў глыбі вялікага лесу, дзе знаходзілася вызначанае месца для сустрэчы з паўстанцамі, якія павінны былі ўтварыць аснову майго атрада. Там я доўгі час размаўляў з п. Юзафам Сулістроўскім, стараючыся нічога не забыць, што магло б дапамагчы распачаць паўстанне, якое да гэтай пары драмала, карыстаючыся прысутнасцю гэтага геніяльнага грамадзяніна, які павінен быў стаць пасярэднікам паміж мной

і Літоўскім аддзелам. Бліжэй да поўначы, калі коні адпачылі, надшоў час расставацца. Сулістроўскі ад'ехаў, пакідаючы мяне аднаго.

Каб мяне не заўважылі на ростанях, я схаваўся ў лесе чакаць паўстанцаў, якім на вымаўленае прывітанне я павінен быў адказаць умоўленым чынам, прымаючы пад сваё камандаванне справу, якой часова кіраваў п. Макрыс, а ён пасля павінен быў выконваць адміністрацыйныя абавязкі па-за лагерам.

Ведаючы, што момант чаканай сустрэчы не можа так хутка наступіць, пад уплывам чароўнай прыроды лясных гушчараў, дзе вечер даносіць неадчутую гаворку, калыханні галін і трымцення лісткаў, забываў аб вайсковых разліках.

Не ведаю, як доўга я быў пад уплывам гэтай лясной моцы, якая вяла да поўнага дурману, змагаючыся са сном, калі пачуў вымаўленае прывітанне, спешна прывітаў групу моладзі Макрыса, прымаючы яе пад сваё камандаванне. Сярод прыбылых 28 добраахвотнікаў знаходзіўся ляснічы, які добра ведаў усе лясныя сцежкі, дзе павінна была адбыцца гэтая сустрэча, і пад яго кіраўніцтвам мы адразу ж пакінулі гэтае месца на раздарожжы, аддаляючыся на некалькі стай да мясцовасці, дзе быў вялікі луг, на якім мы маглі размясціцца.

Там мы павінны былі заставацца да той пары там пакуль не збяруцца ўсе атрады часткі, застаючыся недалёка ад скрыжавання, каля якога павінен быў увесь час хавацца пікет для забеспячэння сувязі са знешняй арганізацыяй і прывозу неабходнага правіянту. З аднаго боку луга знаходзілася бурлівая крыніца, якая забяспечвала нас вадой. Змучаная доўгім маршам моладзь магла зручна размясціцца. Аднак я не дазволіў піць гэтую празрыстую, як крышталі, крынічную ваду, пакуль не высохне пот, які сцякаў па скронях змучаных доўгім падарожжам.

Пасля таго як мы прыехалі на гэты луг, камісар п. Макрыс, вылучыўшы адпаведны момант, немагчымы для падслухоўвання і шпіёнства з боку маскалёў, перадаў пад маё кіраўніцтва сфармаваную ім грамаду паўстанцаў, звяртаючы ўвагу на добрыя якасці кожнага паасобку і ўсіх разам, запэўніваючы, што яны самааддана будуць несці адказнасць перад сваёй бацькаўшчынай. Некалькімі словамі я падзякаваў п. Макрысу за яго руплівасць у прадпрынятай справе, просячы, каб ён заўсёды даваў прыклад руплівай працы

астанім жыхарам павета, спрычыніўшыся да хуткага адраджэння бацькаўшчыны, і каб, заняты адміністрацыйнай працай, знаходзіў хвіліну, каб адведаць наш лагер, узмацняючы яго сілу.

Перад адыходам з новага лагера п. Макрыс даў мне некаторую інфармацыю, указваючы на асабліваю вартасць і высокую адукацыю некаторых паўстанцаў, на якіх я змагу ў будучыні абaperціся, пакуль змагу ацаніць вартасць кожнага асобна. Так адбылося, што сярод прыбылай моладзі было некалькі маіх знаёмых з дзяцінства. Гэтая сустрэча вельмі ўзрадавала мяне.

Перад адыходам на адпачынак для бяспекі лагера расставіў вакол пікеты і пакінуў каля сябе групку жаўнераў, неабходных для зменнага патрулявання. Рэшта моладзі ў вызначаны час пайшла адпачываць. Усе мы адчувалі нязмерную радасць і шчасце ад таго, што доўгачаканая служба распачалася.

Зялёны луг адкрыўся незвычайнай прыгажосцю пры дзённым святле наступнага дня, мы ўзрадаваліся, што маем такое прыгожае жытло. Моладзь адпачыла каля серабрыстага ручая, зрабіла ранішні туалет і, адспяваўшы ранішнюю малітву, скіравалася ў вызначаныя пазіцыі на заняткі па муштры, па рэгламенце яны праводзіліся на польскай мове, інструкцыі якіх з лёгкасцю ўбірала нашая моладзь, усё было зразумела, і да таго ж прыемна гучалі каманды на сваёй мове. Той, хто вучыў, цешыўся з таго, што меў такіх прагрэсіўных вучняў, якія вызвалілі яго ад маруднай працы, з якой звычайна прыходзілася сутыкацца ў іншым выпадку. За гадзіну я змог дастаткова добра навучыць двух маладых людзей асновам муштры, каб даверыць ім выкананне гэтай працы, надаўшы ім званне капралаў, вызваліў сябе ад гэтага для іншых неабходных арганізацыйных спраў у лагеры.

Усю мінулую ноч я пакутаваў, у дадатак да стомленасці мяне ахапіў непакой праз тое, што сярод прыбылых паўстанцаў увогуле не было касінераў, гэта даказвала, што вясковае насельніцтва да гэтай пары не ўзяло ўдзел у патрыятычным руху. У сваю чаргу, узбраенне паўстанцаў, якое складалася толькі з дубальтовак, і ніхто не меў штыкоў, не забяспечвала нам абарону. Я таксама быў упэўнены, што шляхецкая, мяшчанская моладзь і тая частка, якая складалася са служачых і прызвычаеная была ўдзельнічаць у паляваннях, з неахвотай узялася б за косы, што не дазваляла мне арганізаваць поўную абарону без штыкоў і халоднай зброі.

Не забываючы пра касу і маючы намер выкарыстаць усеагульны прызыў, не выключаючы ў ім удзелу мужыкоў, я быў упэўнены, што каса хутка будзе ўведзеная ва ўжытак, каб забяспечыць поўную перамогу. Тады я, нападсонны і пад уражаннем яснабачання, абдумаў спосаб забеспячэння паўстанцкіх дубальтовак штыкамі, прымацоўваючы іх пры дапамозе спецыяльнага прыстасавання да дулаў дубальтовак і аднастволак. Такім чынам, да таго як сярод нас з'явіцца касінеры, мы маглі б ператварыць атрады, узброеныя дубальтоўкамі, у сапраўдных карабінераў.

Пасля ранішняй муштры я пайшоў пад цень вялікага дрэва, дзе ўсталяваў часовае бюро, і пачаў вычэрчваць прыладу, якая прымроілася, каб, увасобіўшы яе выяву на паперы, даслаць вайскавай адміністрацыі для хуткага масавага вырабу. Папраўдзе, ужо даўно я думаў над тым, што неабходна мець прыстасаванне, якое, прымацаваўшы да мяча ці да стрэльбы, магло б змяніць іх на карабін, але цяперашняя сітуацыя паўплывала на наданне яму практычнай формы, якую змог з поспехам накрэсліць.

У дадатак да адпаведнага малюнка майго вынаходніцтва я даслаў ужо сённяшнім кур'ерам тлумачэнні, просячы аб неадкладным выкананні адначасова з мячом, каб салдатаў, якія ёсць, і атрады, якія прыбудуць, адпаведна ўзброіць. Разам з гэтым я прасіў, каб неадкладна замовілі пару тысяч косаў і выслалі ў мой лагер, якімі змог бы адразу ўзброіць рэкрутаваных сялянаў. Пасля дапаўненняў такога кшталту падрыхтоўкі я быў задаволены, ведаючы, што ў нас не будзе недахопу ў дамарослай зброі напачатку, меўшы магчымасць удасканаліць наша ўзбраенне дзякуючы здабытаму ў баях з ворагам.

Я разлічваў, што замоўленая мной зброя, як вельмі лёгкая ў выкананні, можа быць дастаўленая мне на працягу тыдня, калі будзе замоўлена адразу ў некалькіх майстэрнях. Для мяне было важным хуткае выкананне, каб я змог распачынаць аперацыі, цягнуць з якімі нельга было, калі мы хацелі перамагчы. Я таксама не сумняваўся, што кіруючыя члены адміністрацыі хутка выканаюць усе мае даручэнні, калі будуць паведамлены аб прадпрынятым плане маіх аперацый, пра якія павінен быў сказаць ім Сулістроўскі, а план быў наступны: на месцы, дзе я затрымаўся з групкай моладзі, прыведзенай Макрысам, я павінен быў чакаць яшчэ некалькі сотняў паўстанцаў, мяне запэўнівалі, што гэта будзе як мінімум 400 чалавек, каб пачаць аперацыю, згодна з якой, падзяліўшыся на вялікую

колькасць груп, мы павінны былі выступіць, праходзячы адначасова ўвесь абшар павета з намерам злучыцца ў вызначаным месцы праз тыдзень. Кожнаму з такіх атрадаў было загадана ліквідаваць маскоўскія ўлады, схпіць шпіёнаў і заклікаць добраахвотнікаў да ўдзелу ў абароне бацькаўшчыны, а таксама зачытваць адпаведны маніфест да мясцовых людзей.

Збор вялікіх сіл у вызначаным пункце, павялічаны за кошт добраахвотнікаў, дадаў бы веры ў поспех паўстання, змушаючы маскалёў сканцэнтравацца ў Ашмянах у сувязі з пагрозай пагрому, калі б яны даведаліся аб з'яўленні паўстанцаў адразу ва ўсіх мясцовасцях павета ў колькасці, шматкроць павялічанай дзякуючы даносам габрэяў, якія знаходзяцца на службе ў нашых ворагаў. Такім чынам, дзелячыся на вялікую колькасць груп, вядзеных пад абаронай харугваў, упрыгожаных Арлом і Пагоняй, зробленых нашымі жанчынамі, і аб'ядноўваючыся зноў у атрады, мы былі б у стане ўтрымаць паўстанне, выкарыстоўваючы ўсе магчымыя сілы для народа і дастатковыя для гарантыі яго незалежнасці і шчаслівага выніку паўстання. Такі быў мой план, апісаны арганізацыі ў лісце.

Просячы ў дадзены момант аб дасылцы кос і прылад для замены дубальтовак на карабіны, забяспечаныя мячом, адначасова высыланымі ў мой лагер паўстанцамі, я быў упэўнены ў хуткім выкананні маіх пажаданняў, без чаго я заставаўся б безабаронным. Выконваючы гэтыя дзеянні, я заставаўся спакойным і аддаўся з вялікім натхненнем справе вывучэння статута з той моладдзю, якая ў мяне была, група складалася з 28 удалцоў, якія таксама з вялікім запалам і без стомы імкнуліся да дасканаласці, каб з песпехам выканаць свой абавязак у абароне радзімы.

Так незаўважна праходзіў наш час у лагеры, дзе праз два дні, акрамя дасланага правіянту і хлеба, нас забяспечылі невялікім запасам мукі, каб мы маглі самі выпякаць хлеб. У сувязі з гэтым мы хутка зрабілі адпаведную печ, у якой спяклі прыгожыя буханкі, якія замянілі нам дэсерт. Мы былі шчаслівыя: нам усяго хапала ў лагеры, мы былі ўпэўненыя, што хутка наша колькасць павялічыцца, утварыўшы выдатны лагер; нам нецярпелася хутчэй адзначыцца і пакінуць лясны сцоў. Нягледзячы на тое што два разы на дзень праходзілі доўгія вайсковыя трэніроўкі, якія хутка навучылі рэкрутаў фармавацца ў фронты і калоны, ніхто не стамляўся і быў гатовы без бурчання да выканання патрульнай

службы і іншых абавязкаў. Праз 4 дні я ўжо мог вылучыць самых здольных сярод моладзі, надаючы некаторым сярод іх званне афіцэраў, унтэр-афіцэраў і капралаў, неабходных для спрашчэння муштроўкі атрадаў, які мы чакалі.

Новапрызначаныя афіцэры, якія павінны былі стаць кіраўнікамі атрадаў і паводле маіх планаў павінны былі скіравацца ў вызначаны для кожнага асобна пункт павета, падлягалі доўгаму інструктажу па адпаведных паводзінах падчас выканання імі гэтай цяжкой службы, каб яна была выкананая з поспехам, без злоўжыванняў і кампраметацыі сябе перад мясцовым насельніцтвам. Так пра мой праект даведлася некалькі асоб і будучы захопленымі энтузіязмам, не стрымаліся і пераказалі яго сутнасць сваім таварышам у лагеры, без дэталяў апісалі будучую аперацыю, прадказваючы добрыя вынікі выступлення, калі толькі колькасць паўстанцаў узрасце да адпаведнай сілы. Усе радаваліся і весела бавілі час у малым, але чароўным лагеры, дзе пасля дзённай працы засыналі пад спевы саловак.

На пяты дзень нашым патрулём быў узяты нейкі валацуга сталага веку, падазравалі, што ён шпіён. Гэтыя абставіны стварылі неабходнасць правядзення следства і неадкладнага стварэння судовых уладаў для пакарання альбо вызвалення абвінавачанага. Прызначаныя судовыя следчыя для ўстанаўлення праўды і прыняцця рашэння, якое павінна было служыць падставай для асуджэння абвінавачанага за шпіёнства, апынуліся ў цяжкім становішчы, калі падсудны апраўдваўся, што яго прызначэннем з'яўляецца валацужніцтва па свеце, збіранне міласціны і што ў маладосці ён быў ляснічым у гэтых ваколіцах, таму ён ведае, дзе знаходзіцца крыніца і прыйшоў на месца нашага лагера, жадаючы спатоліць смагу і адпачыць перад тым, як адправіцца ў людныя мясціны паблізу, каб збіраць міласціну.

Праведзенае следства не выявіла нічога падазронага, а валацуга кляўся ў сваёй невінаватасці, даводзячы, што ніхто яго не засылаў і што ён не ведаў, што мы тут знаходзімся. У выніку — немагчыма было абвінаваціць яго ў шпіянажы і прысудзіць непазбежнае пакаранне смерцю; з іншага боку, нельга было пазбавіцца ад падазрэнняў, што валацуга гэты працаваў на маскалёў і сачыў за нашым лагерам, каб весці падлік паўстанцаў у ім.

Пасля доўгіх абмеркаванняў следчая камісія, якая не жадала абцяжарваць сумленне памылковым рашэннем, паставіла: па-

дазронага пакінуць у лагеры пад аховай аж да таго моманту, калі атрымаецца высветліць сітуацыю для абароны сябе ад верагоднага шпіянажу. Такое рашэнне было адпаведна запісанае і прызнана мною, як вышэйшай уладай, слушнай і пацверджанай.

Гэты выпадак стаў прычынай увядзення ў нашым малым лагеры судовага ладу, які мог быць падставай для ўдасканальвання яго арганізацыі ў будучыні, калі мы пачнем дзейнічаць на ўсю моц, маючы штодзённую неабходнасць сутыкацца з маскоўскімі злачынцамі і караць іх.

Да гэтай пары нішто не парушыла наш спакой, і ў надзеі здзяйснення прадбачанай будучыні мы з запалам аддаваліся штодзённай працы, але ўжо пару дзён адсутнічала сувязь і спазняўся прывоз правіянту, гэта пачало нас непакоіць. Я загадаў паменшыць порцыі, каб нашых запасаў хапіла надаўжэй. Мяне моцна непакоіла адсутнасць карэспандэнцыі, і, прадбачачы пэўную небяспеку, для свайго заспакаення, выклікаў на нараду персанал свайго маленькага штаба.

Ніхто не мог зразумець, па якой прычыне пра нас забыліся, і даць парад, што неабходна было б зрабіць для высвятлення сітуацыі. На сёмы дзень я вырашыў ноччу прадпрыняць далёкую выправу нашага патруля з 6 таварышаў за лес, у адкрытыя палі, на чале якога знаходзіўся асабіста я, маючы надзею ўбачыць набліжэнне ворага альбо прыбылую дапамогу і абоз з чаканым прыставаннем, а таксама ежай для падтрымкі галодных яшчэ да таго, як яны пачнуць скардзіцца. Нічога не ўбачыўшы, мы вярнуліся ў лагер давідна, каб не выдаць цікаўнаму воку нашага схову.

Наш побыт у лагеры з цягам часу рабіўся невыносным, мы ўсе прадбачылі непазбежную катастрофу. Ніхто не наважваўся скардзіцца і не меў на гэта права, але ўсе пасумнелі, лічачы сябе няшчаснымі. А я быў у роспачы, бо прадбачыў, што мой праект не ажыццявіцца і што вялікае няшчасце навісла над нашымі галовамі.

Скліканы паўторна сход штаба, павялічаны гэтым разам за кошт удзелу ў нарадзе капралаў, павінен быў вызначыць, ці існуе неабходнасць пакінуць лагер з прычыны адсутнасці мукі пасля апошняй выпечкі хлеба і выступіць на полі бою з нашымі невялікімі сіламі, альбо рашыцца на роспуск у сувязі з немагчымасцю разлічваць на перамогу ў бітве з непараўнальна большым войскам ворага.

Размова ішла вельмі доўга; усе, пачынаючы ад найніжэйшага складу, выказвалі сваё меркаванне па чарзе. Ніхто не агучыў думку

аб роспуску і было пастаноўлена працягнуць побыт у лагеры, аж пакуль у нас не скончыцца ўвесь правянт, каб пасля вырашыць лёс маленькага лагера, у якім сабраліся, які палюбілі і шмат чаму навучыліся за кароткі час.

Прадбачачы, што магчымае з'яўленне значнай маскоўскай сілы зрабіла немагчымым доступ рэшты паўстанцкіх аддзелаў у мой лагер, я хацеў распусціць лагер, рэкамендуючы ўсім вярнуцца дамоў, дзе павінны былі чакаць далейшых загадаў, калі сітуацыя ўрэгулюецца, бо ў такой малой колькасці і ў безабаронным стане я лічыў шаленствам уключацца ў барацьбу. Я, у сваю чаргу, беручы ў якасці правадніка аднаго з паўстанцаў, мясцовага вопытнага паляўнічага, хацеў схавацца ў адным з найбліжэйшых маёнткаў, чакаючы адпаведнага моманту для выступлення на поле бою, калі ўрэгулюецца пытанне больш адпаведнай падрыхтоўкі паўстанцаў, у якой цяпер мяне моцна падвялі.

Я таксама разлічваў на тое, што пасля нашага роспуску, маскалі, пераканаўшыся, што ім трапіў фальшывы данос, бо існаванне паўстанцкага атрада ў гэтых мясцінах не было выкрытае, пакінуць нас у спакоі надоўга, ужо не давяраючы так лёгка іншым даносам. У выніку вышэйапісаных камбінацый я вырашыў пасля таго, як мы з'ядзім апошні кавалак хлеба, што настала 6 праз 24 гадзіны, распусціць лагер, з надзеяй на лепшы лёс будучых выступленняў. Свайму сумленню я тлумачыў, што, паступаючы так, не грашу, не прыводжу гонар вайсковай барацьбы да заняпаду, беручы для прыкладу партызанскія выправы, у якіх роспуск з намерам сабрацца зноў з'яўляецца дазволеным.

Тады я загадаў выплаціць належныя грошы, рэшткі якіх засталіся ў нашай вайсковай касе, жаўнерам майго лагера, бо выдзеленыя першапачаткова грошы не павялічваліся за кошт новай дапамогі. Я забыў запісаць, што п. Макрыс пакінуў мяшэчак, поўны звонкіх сярэбраных манет, і што адміністрацыя, вярбуючы добраахвотнікаў, вызначыла плату жаўнерам, якая кожны тыдзень павінна была выплачвацца.

Вечарам таго ж дня, калі я падрыхтаваўся да ажыццяўлення роспуску, авангарды паведамлілі пра з'яўленне групкі паўстанцаў. У хуткім часе пасля выканання неабходных фармальнасцяў адрэкамендаваўся пан Н., былы маёр расійскага войска, перадаючы пад маё камандаванне 10 добраахвотнікаў, і апавяціў, што ў яго з цяжкасцю атрымалася ажыццявіць падарожжа да нашага схову,

бо здалёк за ім сачылі маскалі. У такой цяжкой сітуацыі, дадаваў ён, відавочна, знаходзяцца іншыя атрады, якія імкнуцца сабрацца ў адзін вялікі атрад. Пан маёр ніякага ліста ад знешняга ўпраўлення не прынёс с сабой і ні з кім ужо даўно не быў у кантакце, маючы толькі загад, дадзены яму 10 дзён таму, як мага хутчэй звязацца са мной.

Ён тлумачыў, што запозненасць у выкананні вышэйзгаданага загаду адбылася з-за цяжкасцяў, звязаных са зборам сарака з нечым добраахвотнікаў, занесеных у яго спіс, з вялікай цяжкасцю ён змог сабраць толькі дзесяць з іх, бо рэшта дэмаралізавана з-за вялікага пагрому, распачатага ў Вільні генералам Мураўёвым. Гэтыя непрыемныя навіны хоць былі расказаныя толькі мне пад сакрэтам, добра былі вядомыя дзесяці прыбылым, якія распавялі гэта ўсім, пазбаўляючы такім чынам веру ў поспех нашага паходу.

Моладзь, муштраваная дзесяць дзён у маёй школе, на першую вестку аб далучэнні новых сіл, якія павінны нас узмацніць, радавалася, нягледзячы на апошнія рэшткі правіянту, у надзеі, што здзейсняцца чаканыя перамогі над ворагам і вызваліцца гэты край з няволі. Ад прыбылай моладзі чакалі радасных навінаў і прывозу новых харчоў. Ніхто не дапускаў, што мы будзем сытымі жоўцю і страшэнным засмучэннем, якое яшчэ больш пагоршылася, калі даведаліся, што нашы госці галодныя і разам з намі павінны з'есці рэшткі стравы.

Сітуацыя выглядала так: мы павінны былі пакінуць наш лагер, ужо высачаны ворагам, і шукаць больш прыдатнае месца для абароны і назапашвання харчоў для забеспячэння нашага ўтрымання. Аб роспуску ў дадзены момант нельга было думаць, бо, паводле навінаў, прынесеных маёрам, было магчымым сцягванне іншых паўстанцкіх груп да нас. Я вырашыў пачакаць іх яшчэ ноч, каб толькі прыбылыя маглі адпачыць пасля цяжкой дарогі ў спёку і на золку разам з намі пакінуць лагер.

Выйшаўшы з ляснага гушчару на дарогу, якая вядзе да Расолішак, вымуштраваная моладзь пад рэха польскай каманды вырушыла наперад, маючы ў ар'ергардзе дзясятку маёра, якую лічылі яшчэ няздольнай для нясення рэгулярнай службы. Я ўпэўніваў рэкрутаў, якія былі ў адчаі, што хутка і яны авалодаюць навукай, фармуючы суцэльную гармонію польскага войска.

Я спрабаваў падняць ім настрой, падбадзёрыць сваіх жаўнерў, якія да гэтага жылі нязломнай верай у поспех польскай справы,

хоць для мяне было відавочным, што сумневы і дэмаралізацыя авалодалі іх настроем з моманту павелічэння нашых сілаў новым дзясяткам. Мне хацелася плакаць і рваць на сабе вопратку з роспачы ад ператварэння ў нішто выдатных планаў, згодна з якімі ў момант выхаду з нашага схову павінна была распачацца паніка сярод маскалёў, прымушаючы іх спешна ратавацца перад нашай магутнасцю, якая ўвесь час узростала.

Атрымалася наадварот: пакідаючы наш скампраметаваны лагер, мы вырушылі ў дарогу, каб шукаць для сябе кавалак хлеба і бяспечны схоў для выратавання, чакаючы ўрэгулявання нашай вайскавай адміністрацыі, якая паспела б нас забяспечыць адпаведнай зброяй і больш адпаведнымі сіламі для абароны. Не падаючы выгляду, загадаў спяваць вайсковую песню звонкім голасам, якую да гэтай пары мы спявалі напаўголос у пакінутым лагеры. Так мы цягнуліся наперад, не маючы магчымасці далей хавацца, з напускной бадзёрасцю, пад заслонай нашага штандара. Такім чынам мы дайшлі адкрытым гасцінцам да маленькай вёсачкі, назвы якой я не памятаю, маючы намер затрымацца там для падмацавання і забяспечыцца неабходным праянтам хоць бы на 24 гадзіны⁴⁵⁸.

Пасля заснавання лагера каля маленькай вёсачкі, недалёка ад дарогі, якая працінала яе ўздоўж, пад ценом дрэў і апекай харугвы з Арлом і Пагоняй, я затрымаўся, даючы дазвол большай частцы жаўнераў разысціся па вёсцы. Толькі я папярэдзіў, каб яны ўстрымаліся ад злоўжывання, рабунку і гвалту, плацячы вяскоўцам за пажаданыя рэчы паводле ўмовы, бо высланы патруль будзе сачыць уважліва, каб не адбывалася злоўжыванняў, арыштоўваючы вінаватых, якія будуць цяжка пакараныя за свае злачынствы.

Каб пазбегнуць магчымай сваркі, я даручыў маёру, каб ён асабіста глядзеў за сваёй дзясяткай, якая не прызвычалася да маёй дысцыпліны, такім чынам вайсковец, у два разы старэйшы за мяне, станавіўся адказным за іх паводзіны. Так я хацеў паказаць маёру, што я тут гаспадар, якому ўсё павінна падпарадкоўвацца, бо заўважыў пэўныя захады маёра да перацягвання на свой бок жаўнераў і перашэпты са сваімі добраахвотнікамі. Пасля завяршэння гэтых напамінаў голасна прамовіў: «Можаш цяпер ісці выконваць дадзены табе загад». Прыдаўся, відавочна, маёру навыв, набыты ў маскалёў, бо спрытна выканаў загад і памаршыраваў у бок рэзерваў, прыспешваючы крок. Было паведамлена, што наш

побыт у вёсцы будзе цягнуцца толькі гадзіну, бо пасля закупкі адміністрацыяй харчавання выправімся ў далейшы шлях, а сілкавацца будзем падчас паўдзённага адпачынку.

Я наўмысна распусціў жаўнераў, каб тыя, хто за намі шпіёніў — у выпадку калі б гэта было сапраўды так, — не маглі палічыць тых, хто сабраўся ў адну групу. Таксама я бачыў, што жаўнеры, адчуўшы свабоду перамяшчэння, сталі бадзёрымі і ў некалькі хвілін разбегліся па ўсім абшары маленькай вёскі, не даючы магчымасці падлічыць самую здольнаму шпіёну сілы нашага паўстанцага атрада. У жаўнераў кішэні былі напакаваныя звонкімі манетамі, да гэтай пары не кранутымі, што дазволіла ім закупіць у вяскоўцаў разнастайныя прысмакі без звадка і сварак, тым больш што насельніцтва гэтай вёсчакі паставілася гасцінна, адмаўляючыся браць грошы за прапанаваную страву, малако, сыр і хлеб.

Акрамя патруля, некалькі пікетаў, усталяваных на пазіцыях за вёскай, сачылі за з'яўленнем ворага на далёкіх гарызонтах, каб у пару нас папярэдзіць аб набліжэнні небяспекі. Трубач быў пры мне, каб у час даць сігнал да збораў.

У вёсцы мы засталі габрэя-гандляра, які заклікаў сялянаў купіць дробны тавар, размешчаны на яго аднаконным возе. Ён меў цукеркі, гарэлку і разнастайныя ласункі на продаж. У імгненне вока ўзрадаваны габрэй прадаў свой тавар. У яго засталася толькі бочачка віна, прыгожа акаваная латуневымі абручамі, якую мой ад'ютант Янушэвіч⁴⁵⁹ купіў для мяне, мяркуючы, што напой, які знаходзіўся ў ёй, стане для мяне лекам ад балотнай ліхаманкі⁴⁶⁰, набытай у Румыніі, якая пачала наведваць мяне праз кожныя тры дні. Бочачка гэтая змяшчала пару гарнцаў⁴⁶¹ віна, зробленага габрэямі з сухіх разынак і спірту. Гэта быў прыемны напой, але дурманны. На пустым возе габрэй ад'ехаў, нізка кланяючыся і пытаючыся, ці ў гэтую самую вёску альбо ў нейкае іншае месца ён павінен вярнуцца з лепш загрузаным возам. Ніхто яму не перашкаджаў ад'ехаць, бо ён прыехаў сюды раней за нас, і таму мы не мелі права падазраваць яго ў шпіянажы.

Праз некаторы час, сцягнуўшы пікеты і пераканаўшыся, што ні з якога боку вораг не з'явіўся з намерам нас атакаваць, я знайшоў адпаведнае месца для збору лагера за дарогай, на ўскрайку вялікага лесу, дзе размясціў патруль, каб сачыць за парадкам у вёсачцы, які нічым не быў парушаны. Далёкі водгалас ражка паляўнічага, які стаў вайсковым трубачом, заклікаў да месца збору раскіданых

удальцоў, якія хаваліся ў зарасніках за патрульным картэжам, каб іх не паспелі злічыць цікаўныя асобы.

Гэтым разам такога кшталту асцярожнасць была празмерная, я рабіў так толькі для таго, каб гэта ўвайшло ў звычку, бо за намі пачынаўся вялікі лес, які ў самай глыбіні яднаўся з Белавежскай пушчай, а з супрацьлеглага боку — з Балванішскай. Цяпер нас маглі чакаць атакі на ўзбярэжжы гэтай вялікай лясной прасторы, у глыбіню якой маскаль не меў адвагі ўвайсці.

З гэтага моманту знік страх сустрэць у чыстым полі маскалёў нам, тым, хто яшчэ не меў штыкоў на дубальтоўках і аднастволках. Стрэльбы, якія мы мелі, забяспечвалі нам адступленне, кідаючы ворага на смерць прыцэльнымі стрэламі з дубальтовак. Перад намі адкрываюцца недасягальныя для маскалёў абшары, які гарантавалі нам недатыкальнасць і магчымасць выбрацца за Літву да Кангрэсоўкі⁴⁶², а нават пад Варшаву і паўсюль, дзе толькі працягваецца барацьба, каб узяць у ёй удзел, несучы далейшую службу на карысць бацькаўшчыне. Магчымым таксама будзе адшуканне новага бяспечнага цэнтра недалёка адсюль, дзе нам больш пашанцуе ў зборы 400 адважных рыцараў для ажыццяўлення вялікага паходу на ворага. Я загадаў маім афіцэрам, каб паволі ўкаранялі ў лагеры перакананне аб нашай недатыкальнасці, ведаючы, што адразу нельга выклікаць энтузіязм пасля дэмаралізацыі, якая ўзнікла са з'яўленнем сярод нас маёра.

Пасля атрыманага дакладу аб тым, што ўсе сабраліся, мы вырушылі вузкімі сцежкамі ў глыб лесу, кіруючыся ў бок Расолішак, для гэтага ў мяне былі планы мясцовасці і магнітная стрэлка, змешчаная ў скрыначцы, куды можна было ноччу змясціць светлячка, каб яе асвятліць. Гэта маё вынаходніцтва, пры дапамозе якога можна было адмовіцца ад выкарыстоўвання запалак, бляск ад якіх выдаў бы нашыя пазіцыі ў час пераследу моцнымі атрадамі ворага. У дадзеным выпадку, маршыруючы белым днём і не хвалючыся, што за намі гоняцца, я ўгадаў пра сваё вынаходніцтва, хоць яно і не мае вялікага значэння, я не хацеў бы, каб яно забылася, бо магчыма, што і ў будучыні можа з'явіцца нагода да выкарыстання, хоць бы нават для тых, хто заблукаў у лесе ноччу.

У дадзеным выпадку, маючы ў правадніках лесніка, які ведаў, дзе знаходзяцца Расолішкі, мне не трэба было глядзець у планы і арыентавацца па магнітнай стрэлцы. Нягледзячы на гэта, жадаючы ўпэўніцца, што сцежкі, якімі мы ішлі наперад, вядуць у бок

Расолішак, я правяраў пры дапамозе стрэлкі. Часта атрымлівалася так, што напрамак нашага маршу быў памылковы, тады праваднік тлумачыў, што гэта было выклікана патрэбай абысці забалочаныя мясціны. У час вызначэння мясцовасці па магнітнай стрэлцы я склікаў афіцэраў, каб набывалі ў гэтым практыку.

Пасля таго як мы рушылі наперад, распачалося спяванне нашых патрыятычных маршаў пад кіраўніцтвам арганізатараў хору, створанага ў першым лагеры самымі таленавітымі спевакамі. У той час, пасля завяршэння штодзённых малітваў, пачыналіся набожныя спевы, а пад кіраўніцтвам самага таленавітага ляцела на досвітку ў неба рэха псалмоў Каханоўскага «Kiedy ranne wstają zorze»⁴⁶³, словы якіх з вуснаў прыхільнікаў неслі шацунак Стваральніку бязмежнаму ў сваёй прасторы і велічыні сусвету. Я імкнуўся трымацца весела сярод вайскоўцаў, каб даказаць, што мы выратаваліся ад небяспекі і ў шчаслівай будучыні мы здзейснім вялікі паход.

Праз некалькі гадзін, каб не знясільваць моладзь, тым больш што да Расолішак, дзе планаваў спыніцца на ноч, было ўжо недалёка, мы затрымаліся на адпачынак у прыгожым месцы каля невялічкага ручая і неадкладна заняліся прыгатаваннем ежы. Пасля таго як мы падсілкаваліся, да пасляабедзеннага адпачынку лагера, я загадаў падзяліць віно з разынак, якое з энтузіязмам пілася за маё здароўе. Я, у сваю чаргу, прызвычаены да гатунковых вінаў, з агідай толькі змачыў свае вусны гэтым прадуктам габрэйскай вытворчасці. Гэты напой, нягледзячы на тое што быў падзелены паміж вялікай колькасцю людзей, выклікаў ва ўсіх пачаставаных глыбокі і занадта доўгі сон.

У той час, калі ўсе мае таварышы паснулі, я застаўся зусім адзін і мог падацца распачы без хвалявання, што яна каму-небудзь перадасца. Роспач мая была агромністая, бо я заставаўся ўпэўненым у магчымасці ажыццявіць свой вялікі паход да перамогі, якая неспадзявана ў апошні момант была выбітая з маіх рук, а цяпер я мог выратаваць толькі сябе і групку добраахвотнікаў ад палону, а таксама гарантаваць нашу недатыкальнасць і перанясенне ў іншыя цэнтры, дзе працягваецца паўстанне, але без надзеі знайсці магчымасць выкарыстаць на практыцы мае вялікія праекты. Я лічыў іх выканальнымі не толькі тады, але і цяпер, калі маю адукацыю акадэміка генеральнага штаба і доўгую вайсковую практыку.

Цяпер мне падаецца, што той, хто чытае мой дзённік, будзе мяне абвінавачваць у несур'ёзнасці праз тое, што я застаўся ў лагеры,

дзе было ўсяго 28 добраахвотнікаў, у той час калі разважней было б паехаць разам з п. Юзафам Сулістроўскім, каб схавацца ў якім-небудзь закутку да таго моманту, пакуль не збярэцца 400 абяцаных добраахвотнікаў, на чале якіх мне было б прасцей змагацца з маскалямі. Адкажу ім на гэта, што яны не маюць рацыі, забываючыся, што я з'яўляюся адным з тых ініцыятараў паўстання, якія, не маючы сілаў выносіць цяжараў агіднай няволі, вырашылі пайсці ў бой з маскоўскім калосам насуперак волі сваіх бацькоў, якія не перашкаджалі нам у гэтай справе, хоць і перасцерагалі нас, толькі таму, што мы былі іх сынамі. Аднак знайшліся — папраўдзе ў малой колькасці — бацькі, у якіх правадыром быў Велёпольскі, і яны разам з маскалямі кінуліся ў барацьбу супраць сваіх дзяцей. Такім чынам узнікла рэакцыя, якая знішчыла вынік пераможнага бою пад Грахавіскамі, сказіўшы дзейнасць Лангевіча, завёўшы яго на заганныя дарогі і якая садзейнічала ўвядзенню тэрору Мураўёва на Літве. Я адкажу, што мы, ініцыятары паўстання, добра ведалі, што кідаемся ў бой з магутным калосам, застаючыся безабароннымі, і што кожная перамога з'яўлялася чудам; кіравацца разлікамі нам нельга, а заўсёды ствараць шмат з нічога.

Таму 28 добраахвотнікаў, якіх я знайшоў у першым лагеры, з'яўляліся вялікай колькасцю для ініцыятараў паўстання, абавязаных рабіць шмат з нічога. Таксама я павінен прызнацца, што адчуў задаволенасць, лічачы, што я змагу сфармаваць неабходныя кадры для ажыццяўлення маіх стратэгічных планаў, якія запэўняць у выніку беспамылковую і вялікую перамогу. Сярод 28 добраахвотнікаў, якія належалі да лепшай моладзі, я выбраў дзесяць, паміж якімі я хацеў падзяліць усіх 400 чалавек, даручаючы кожнаму кіраўніцтва над 40 жаўнерамі, каб скіраваць адначасова 10 атрадаў такога кшталту ва ўсе бакі Ашмянскага павета з абавязкам вярнуцца пасля абходу ўсіх вёсак і ваколіц краю праз тыдзень, у вызначаны дзень раніцай на зборным пункце ў мястэчку Гальшаны, дзе я чакаў бы на іх прыбыццё. Кожны з дзесяці паўстанцаў, павышаны да афіцэрскага звання, меў дэталны план ваколіцы і вёсак, у якіх павінен быў з'явіцца, зачытваючы пракламацыю і заклікаючы ахвотнікаў да неадкладнага далучэння да іх згодна з распараджэннем кіраўніка павета Мацея Баравога (мой псеўданім), дасланага Нацыянальным урадам.

Сяляне ўсіх гэтых вёсак павінны былі ведаць, што з гэтага моманту ўсталёўваецца польская ўлада, а расійская перастае функ-

цыянаваць, з заклікам заставацца вернымі сынамі бацькаўшчыны і падтрымліваць парадак у вёсцы, а таксама неадкладна выдаць маскоўскіх чыноўнікаў, якой бы там служба ў іх ні была, бо ўкрышчце гэтых чыноўнікаў прывядзе да пакарання не толькі вяскоўцаў, але і тых, хто ў іх хаваўся, у сувязі з тым, што праз тыдзень распачнецца кантраляванне, і кожны маскоўскі чыноўнік, схоплены ў час нясення сваёй службы, будзе пакараны смерцю за адвагу гаспадарыць у чужой краіне. Да насельніцтва кожнай вёскі трэба было звярнуцца з заклікам аддаць у рукі кіраўнікоў атрадаў падлог, якія займаліся шпіянажам, абвінавачваючы на словах, у пісьмовым выглядзе, з подпісам сведкаў.

Гэтыя 10 атрадаў павінны былі праз тыдзень з'явіцца ў павялічанай колькасці, вядучы за сабой пешкі і на вазах абоз чыноўнікаў, а таксама шпіёнаў, каб асудзіць, калі будзе даказаная іх віна.

Я разлічваў, што раптоўнае, адначасовае з'яўленне ва ўсіх частках мястэчка Гальшаны, нечаканых, а нават і ў марах не бачаных рыцараў, нібы світа мсціўцаў, пасланых з нябёсаў воляй Усявышняга пад покрывам харугваў, упрыгожаных выявамі святых, Арлом і Пагоняй, выклікала б у жыхароў уражанне цуду, змушаючы ўшанаваць хвіліну збаўлення радзімы ад няволі. Я разлічваў, што вестка пра тое разыдзецца імгненна на шырокіх прасторах, уздымаючы энтузіязм народа, замацоўваючы веру ў поспех і заклікаючы ўсіх да дзейняў.

Разам з тым я меркаваў, што маскалі, інфармаваныя габрэямі і іншымі шпіёнамі аб адначасовым з'яўленні паўстанцаў ва ўсіх мясцовасцях і ў колькасці, якую звычайна павялічваюць у два разы, а таксама пра злёт магутных атрадаў у Гальшаны, разам з сабраным табарам спыніўшых сваю дзейнасць маскоўскіх чыноўнікаў і групы шпіёнаў, яны вымушаны былі б спыніцца ў сталіцы павета і ўмацавацца ў Ашмянах, што павінна было адбыцца адразу, бо я ведаў, што іх вайсковыя сілы, якія там былі, складаліся толькі з аднаго пяхотнага батальёна, недастатковыя для ўступлення ў барацьбу з узніклым нечакана магутным паўстаннем ва ўсіх мясцовасцях павета, згодна з атрыманымі рапартамі. Я таксама ведаў, што і Мураўёў з Вільні не змог бы хутка дапамагчы Ашмянам, бо і ў яго не было адпаведнага гарнізона для выправы ў паветы, акрамя казачых атрадаў, якія існавалі для суправаджэння схопленых паўстанцаў да месца павешання і ўдзеле ў гэтай цырымоніі і для разгону натоўпу пікамі — часта ранячы —

з перасцярогі, каб не наважыліся кінуцца ў абарону асуджаных на смерць.

Сіла Мураўёва была толькі ў тэроры, і ў гэтым ён быў непераможны. На дадзены момант, войска, каб увесці ў Ашмяны, якія знаходзяцца пад пагрозай, не меў, што на некаторы час ратавала нас ад нападу, гэтага было дастаткова, каб памножыць нашы сілы ў геаметрычнай прагрэсіі, бо мы б не спачывалі на хвілінных лаўрах. Я пастанавіў неадкладна распачаць прымусовы прызыў, збіраючы моладзь пэўнага ўзросту для фармавання пяхотных палкоў, кавалерыі і касінераў, утвараючы вялікую армію, якая ўвесь час павялічвалася за кошт патрэбных народных сіл, тых, якія маюць здольнасць аднавіць Польшчу, у той жа момант змушаючы капітуляваць маскалёў з Ашмянаў, а Мураўёва з Вільні. Зразумела, што першая частка гэтай аперацыі была выключна ў маёй кампетэнцыі, я таксама быў упэўнены, што і ў аблосе Мураўёва ў Вільні ў выніку ўзмацнення рэвалюцыі ўзяў бы магутны ўдзел.

Да таго як пачну апісваць працяг нашага руху пасля абуджэння пагружанага ў салодкі сон лагера, лічу адпаведным момантам сказаць, што я быў абавязаны стаць на чале паўстанцкага лагера і што меў адпаведныя здольнасці і ўмовы для дасягнення сур'ёзных перамог, якія ўзнялі б мяне да значэння вялікага военачальніка. Карыстаючыся магчымасцю, уздымаю далікатнае пытанне, бо вымушаны буду расхвальваць свае здольнасці — што з'яўляецца непрыстойным, а часта і шкодным, — пакідаючы крытыцы і гісторыі выказаць апошні прысуд.

Як на ініцыятары перадпаўстанцкіх хваляванняў, вайскоўцу, выхаваным у Інжынерным вучылішчы Пецярбурга і працягнуўшым адукацыю ў Вайскавай школе ў Генуі ў ролі вучня і інструктара адначасова, ляжаў на мне абавязак стаць военачальнікам паўстанцкага атрада, што я адразу і зрабіў, накіраваўшыся з Румыніі ў Кракаў, а пасля ў Хробржа. У іншым выпадку я б зрабіў недаравальную памылку і смяротны грэх перад сваім сумленнем, бо няшмат военачальнікаў мела адукацыю, лепшую за маю. Самым галоўным быў Зыгмунт Серакоўскі⁴⁶⁴, старшы афіцэр генеральнага штаба, які мог бы з поспехам кіраваць еўрапейскай арміяй, але, на жаль, бацькаўшчына заўчасна страціла гэтага героя, як і іншых, імёны якіх я не памятаю. Тады, калі цэлая грамада названых імёнаў вучняў генуэзскай школы, маіх таварышаў, паходзіла са студэнтаў універсітэтаў альбо іншых цывільных навучальных устаноў, іх вай-

сковая адукацыя справе абмяжоўвалася ведамі, здабытымі ў Генуі пад кіраўніцтвам Мераслаўскага альбо ў Кунэа пад кіраўніцтвам генерала Юзафа Высоцкага. Усе яны мелі вайсковую адукацыю горшую, чым у мяне. Да іх залічваліся Выслаух і Калышка⁴⁶⁵, мае таварышы з Генуі, а таксама ўсе астатнія. Тое самае магу сказаць пра Мінеўскага⁴⁶⁶ і Урублеўскага⁴⁶⁷ (памочніка Дамброўскага падчас Камуны), што вучыліся ў Лясной школе⁴⁶⁸, што не мела нічога агульнага з ваеннай справай. Нягледзячы на гэта, яны дасягалі выключнага поспеху, тое самае адбывалася з ксяндзом Мацкевічам⁴⁶⁹ на Літве і многімі іншымі ў розных частках Польшчы, і нават з адным селянінам у Жмудзі, якія, перамагаючы маскалёў, змаглі павялічыць свае атрады аж да магутнасці фармаванняў сапраўднай арміі. Аднак, калі б надышоў момант супрацьстаяць магутнай арміі ворага, недахоп прафесійнай адукацыі стварыў бы для іх праблему ў няпэўнасці выкарыстання правілаў вайсковага майстэрства, чаго са мной не магло адбыцца.

У момант майго прыбыцця на Літву я быў адным з найбольш адпаведных для прыняцця камандавання, а можа, таксама адзіным, хто мог бы кіраваць магутнымі атрадамі, бо больш здольныя і тыя, у каго была лепшая, чым у мяне, адукацыя, альбо пакінулі поле бою як героі, альбо былі здэмаралізаваны рэакцыяй.

Пакідаючы Кракаў, я думаў, што я самы здольны з усіх дзеячаў і адпавядаю патрабаванням, каб стаць вялікім кіраўніком, унутрана быў перакананы, што я змагу перамагчы. З гэтай верай і з гэтым перакананнем я прыбыў у Вільню, маючы наперад вызначаны план маіх аперацый, момант таму дэталёва распрацаваны, а таксама даведзены Сулістроўскаму і павятовай адміністрацыі паўстання, я прасіў забяспечыць мяне прыладамі і косамі ў вялікай колькасці, неабходнымі для ажыццяўлення маіх праектаў. Гэта даказвае, што не на сляпы лёс абапіралася мая дзейнасць, а абапіралася яна на выпрацаваны план.

У сваю чаргу, упэўненасць у рацыянальнасці абдуманых стратэгічных планаў і вера кіраўніка ў існуючыя сілы і здольнасць да атрымання пастаянных і штотраз больш значных перамог не трэба лічыць яго заганай, наадварот, станючымі якасцямі, неабходнымі для дасягнення добрых вынікаў. Я верыў у гэта і, ведаючы, што розум мой ясны, смела ішоў наперад, упэўнены ў поспеху і ў тым, што ў справе я не дам сябе пахіснуць.

Да іншых сваіх станоўчых якасцяў, пералічаных вышэй, я залічаў добра загартаваны характар, спалучаны з літоўскай упартасцю, што не перашкаджала змяняць свае погляды ў выпадку прапановы выйсця з існуючай праблемы больш карысным і пажаданым чынам. Мне было вядома, што ў сваім асяроддзі я знаходзіўся заўсёды на адметным месцы, што вынікала з даверу і прызнага стаўлення да мяне, хоць ніколі не рабіў намаганняў, каб заімпаанаваць каму-небудзь. Падчас побыту ў Пецярбургу, Генуі, Канстанцінопалі і Румыніі таварышы і асяроддзе з ветлівасцю праяўлялі да мяне давер, а ў бітве пад Грахавіскамі я выклікаў павагу ў натоўпу, становячыся на чале касінераў, якіх пакінулі іх военачальнікі, не будучы нікім прызначаным, бо тады адбыўся роспуск дыктатарскай арміі і яе пакінула вялікая колькасць правадыроў і Лангевіч, тады, калі яшчэ ішоў жорсткі бой, які скончыўся агульнай перамогай, нягледзячы на вялікую шкоду, прынесеную войску. Рэтраграды і рэакцыянеры здрадзілі ў момант, калі бацькаўшчына павінна была вызваліцца, зацягваючы яе зноў у ярмо няволі.

Раніцай наступнага дня замест таго, каб ісці наперад пераследаваць маскалёў, якія ўцякалі з перапуду, тым, хто застаўся без военачальнікаў, было загадана перайсці пад камандаванне генерала Смяхоўскага. Даўнейшыя военачальнікі яшчэ ўчора, выконваючы загад аб роспуску, пакінулі лагер у час бою, накіроўваючыся хто куды, а рэшта зрабіла гэта пасля бою раніцай наступнага дня. Я атрымаў загад падчас канвавання схопенага палоннага пад аховай маіх касінераў, не ведаючы аб торжышчы, якое адбылося хвіліну таму, і пра тое, што мы будзем рухацца пад загадам Смяхоўскага — нібы на смех і абразу, — каб скласці зброю аўстрыякам на іх мяжы з Масквой.

Калі б я раней ведаў аб гэтых шатанскіх гульнях, то па-іншаму б дзейнічаў, каб не даць апаганіць мяне і маіх касінераў і скіравацца ў бяспечнае месца для працягвання сваёй дзейнасці, пазбягаючы пагрозы трапіць у рукі ворага, які гнаўся за намі, разгрупаваныя ў большасці сваёй жаўнеры маршыравалі да мяжы. Высланыя агенты вялікіх дзеячаў рэакцыі Велёпольскага паўстрымалі расійскую армію ад адступлення, якое адбывалася ў пярэпалаху, паведамляючы аб злачынстве Лангевіча, які быў перакананы, што неабходна распусціць лагер і пакінуць поле бою раз і назаўсёды і ў нечаканы для нашых ворагаў момант ператварыцца з пабітых у пераможцаў. Лангевіч, які з унтэр-афіцэра прускай артылерыі

вырас у вялікага правадыра і, не маючы прафесійнай вайсковай вышэйшай адукацыі, ад сваёй няўмеласці вагаўся ў барацьбе з ворагам, сілы якога мелі перавагу, і маючы ўжо магчымасць павялічыць паўстанцкія сілы ўдвая, каб сабраць ў адно цэлае ўсе народныя сілы, неабходныя для пазбаўлення нявольніцкага ярма, паддаўся ўплыву, ператвараючы ў нішто добра распачатую справу і асуджаючы сябе на выгнанне назаўсёды і на горкае забыццё, як другараднай для Польшчы асобы, на чужыне ў Канстанцінопалі.

Я ўзгадваў тут пра касінераў, бо ўбачыў вялікую вартасць такога кшталту зброі, з-за чаго я вырашыў сфармаваць іх на Літве ў вялікіх атрадах. Я ведаў, што дзякуючы літоўскім касінерам усталую бессмяротныя атрады і што разганю на ўсе чатыры бакі свету ўсе маскоўскія сілы, якія, страчваючы веру ў штыкі, кінуць падчас уцёкаў свае карабіны, каб пазбавіцца цяжару. Касінер у тры разы хутчэй дастане касой маскаля яшчэ да таго, як ён са штыком зможа наблізіцца да яго, пераразаючы адным узмахам смельчака на дзве часткі. Яшчэ да сёння, хоць і з'яўляюся выхаванцам Школы генеральнага штаба ў Парыжы⁴⁷⁰, надаю надзвычай вялікае значэнне касе, якая ў пэўных сітуацыях магла б быць выкарыстана, маючы нашмат большае значэнне, чым сённяшнія танкі, якія не на ўсіх напрамках могуць дасягнуць ворага і ў меншай ступені прынесці яму шкоду. У сваю чаргу, часта чуць звон касы з'яўляецца добрым сігналам да пакідання займанай пазіцыі.

Я ведаў, што ў мяне ёсць арганізацыйны талент і ўменне хутка трэніраваць паўстанцкія атрады ўжываць зброю, робячы іх мабільнымі, здольнымі шарагавацца ў калоны і змяняць шыхты пад польскія каманды, што ўзняло веру жаўнера ў яго веды, патрэбныя для перамогі. Я ведаў, што я маю талент да вынаходніцтваў у выпадку патрэбы, што таксама часта з поспехам выкарыстоўваў на практыцы⁴⁷¹.

Доўгі час мяне мучыла гэтая бяда, якая перашкаджала мне здзейсніць вялікі паход, але, зразумеўшы, што з гэтым нічога нельга зрабіць, я вырашыў трываць цяперашняе становішча і радавацца таму, што атрымалася выратавацца ад небяспекі паразы на адкрытым полі і ў пару схвацца ў вялікім лесе, дзе бяспечна змагу распачаць далейшую працу па стварэнні многага з нічога ў надзеі знайсці іншую магчымасць для стварэння вялікай арміі. У любым выпадку, нам, ініцыятарам паўстання, нельга апускаяць рукі

і дэманстраваць абьякаваць, страчаючы вытрымку, неабходную для таго, каб пераможна выйсці з сітуацыі, у якой мы апынуліся.

Падмацаваўшыся гэтай пастановай, я загадаў пабудзіць сонны лагер, каб у час выйсці ў далейшую дарогу і прыбыць на начлег у Расолішкі, адкуль мы будзем працягваць нашу дзейнасць.

Пасля двухгадзіннага маршу і калі мы, ідучы адзін за адным, пераходзілі праз дрыгву вялізных балот, якія акалялі з гэтага боку Расолішкі, мне паведамлілі праз пасланца з ар'ергарда аб з'яўленні ворага, які ідзе за намі хуткім крокам. Гэтая навіна мяне моцна ўзрадавала, бо мы знаходзіліся ў канцы гаці, гэта была адзіная сцежка, па якой можна было перайсці багну, ды яшчэ толькі адзін за адным, мы мелі час сфармавацца на ўскрайках лесу, расцягваючыся ад сцяжынкі направа і налева, каб схаваныя за пнямі тоўстых дрэў нашы выдатныя стралкі маглі крыжавым агнём паспяхова абстрэльваць маскоўскіх смельчакоў, якія ішлі на нас, тых, у каго не было мячоў, пра што, відавочна, ведалі, бо інакш не наважыліся б лезці ў вялікі лес з намерам нас атакаваць.

Хутка пасля таго, як сцежку, якая была каля кіламетра даўжынёй, прайшоў наш ар'ергард, з'явіўся вораг, абстрэльваючы нас з карабінаў і праходзячы адзін за адным наперад. У мяне атрымалася ацаніць сілы ворага на адну роту пяхоты, якая мела прыкладна 100 чалавек, гэта значыць у два разы болей, чым у нас. Я, у сваю чаргу, камандаваў расстаноўкай атрада з дапамогай маіх афіцэраў, каб распачаць перакрыжаваны абстрэл з дубальтовак, упэўнены, што ніводнага з маскалёў не пушчу жывым за балота, і калі яны не ўцякуць, то ўсіх смельчакоў пастрэляюць нашы жаўнеры і афіцэры, якія былі паляўнічымі першага гатунку. У нас быў добры шанец атрымаць перамогу, якая падбадзёрыла б мой лагер. Я хацеў толькі падпусціць маскалёў бліжэй да нас, каб у адпаведны момант даць сігнал для пачатку абстрэлу.

У той час маскалі, сабраўшыся за балотам у чаканні, калі пачынецца іх чарга ступіць на вузкую сцежку, увесь час нас абстрэльвалі. У момант, калі трубач абвясціў пачатак перакрыжаванага агню па некалькіх маскалях, блізкіх настолькі, што можна было страляць, недалёка ад той пазіцыі, якую займаў маёр, упаў смяротна паранены адзін з нашых таварышаў. Гэты сумны выпадак уразіў яго дзясятку, ён пачаў крычаць з жахам: «Уцякайце, уцякайце!», і яны імгненна кінуліся наўцёкі, выклікаючы пярэпалах ва ўсім атрадзе. Марна я прасіў іх застацца; пагрозы і мальбы не былі па-

чутыя, мяне адштурхнулі свае. Паніка, жажлівая невылечная хвароба, перамагла ўсе фізічныя і маральныя перашкоды. Маёр стаў военачальнікам пярэпалаху, пракладаючы дарогу ў бездань майму атраду, што па большасці сваёй складаўся з сыноў памешчыкаў і інтэлігенцыі, якія пад уздзеяннем панікі не маглі разумець, што яны робяць. Я бачыў пад Грахавіскамі, як дакладна гэтаксама ўцякалі маскалі і падалі трупамі, нават не параненыя стрэлам.

Я не паспеў азірнуцца, як застаўся адзін. Ісці за ўцекачамі я не мог, бо як военачальнік атрада паступіў бы подла; я быў абавязаны бараніцца ад ворага да апошняга, каб ратаваць гонар, які належыць нам усім⁴⁷².

У мяне для гэтага быў рэвальвер і палаш. Цішыня вакол змусіла павярнуцца ў бок, адкуль чакаўся напад маскалёў, але і там я нікога не ўбачыў. Уцякалі і яны, спалоханыя гоманам і крыкам групы маёра, думаючы, што рыхтуецца небяспечная засада. Было несумнеўным, што адначасова з нашай панікай узнік пярэпалах і сярод іх. Усе ўцяклі! Я застаўся абсалютна адзін, страціўшы таварышаў і ворагаў адначасова.

Расчараванне і сапраўдная роспач агарнулі мяне: я бадзяўся па пакінутай пазіцыі, у роспачы думаў аб перажытай бядзе, якая адкрывала шлях да самазабойства альбо вар'яцтва, але, падумаўшы, што яшчэ не ўсё загінула і што я змагу выкараскацца, вырашыў дачакацца раніцы, каб вырашыць, што рабіць далей. Я натыкаўся на пакінутыя плашчы і нават на некалькі стрэльбаў, кінутых, каб уцякаць было лягчэй.

У гэтай вандроўцы я натрапіў на адзіную ахвяру майго лагера, смяротна параненага жаўнера; толькі ён застаўся героем, і ўсе астатнія павінны яму зайздросціць. Я закрыў яму вочы, паклаў рукі на грудзі і даў развітальны пацалунак, вырашыўшы загадаць жыхарам Расолішак на наступную раніцу пахаваць яго ў пясчанай зямлі каля сцежачкі, якая вядзе да іх вёскі, каб мінакі аддавалі належную пашану герою, загінуламу ў баі за бацькаўшчыну, кідаючы букет кветак на яго магілу.

Ноч была прыгожая; я правёў яе, абAPERшыся аб тоўсты пень дрэва, адганяючы сон, які мяне марыў і выклікаў страшныя прывіды наяве. Пасля таго як развіднела, я знайшоў схоў у пустым дубе, дзе пакінуў свой палаш за непатрэбнасцю ў далейшай дарозе, і адправіўся шукаць часовае жылло ў якім-небудзь памешчыцкім двары, дзе я мог бы абдумаць сваю далейшую,

больш шчаслівую дзейнасць. Я пакіну пры сабе толькі рэвальвер для абароны.

Праз паўгадзіны маршу я выйшаў з лесу на ўробленыя палі Ра-солішак, а адначасова з усходам сонца я падышоў да дамка, дбай-на збудаванага ўмелымі майстрамі, ён быў з вокнамі, а гэта рэдка здаралася ў гэтай частцы Літвы, дзе вясковыя хаты былі курныя, а будова, да якой я наблізіўся мела комін, з якога спакойна ў сон-най смуге выходзіў высокі слуп дыму.

У гэтым паселішчы я застаў трох жанчын, занятых выпяканнем хлеба ў моцна распаленай печы. Пасля прывітання, я сказаў, што прыйшоў у госці, і прашу, каб мяне пакармілі, бо голад даўно мяне апанаваў. Маладосць брала сваё і абвастрала апетыт нават у самых трагічных моманты. Ласкавыя і ветлівыя гаспадыні запрасілі мяне на сняданне, прыгатаванае — як яны патлумачылі — для іх мужоў, якія займаюцца лясніцтвам і павінны хутка прыбыць, а адна з іх, не марнуючы часу, пачала рыхтаваць стол і тапчан каля яго, на якім я павінен быў утульна сядзець.

Нядоўга трэба было чакаць прыбыцця гаспадароў і прыгатаван-ня пшанічных блінцоў з кіслым малаком, у вялікай колькасці пры-несеным у збанку і пералітым у вялікія місы разам з тоўстым слоem смятаны. Для госця на стол паставілі разнастайныя прысмакі, мёд і сушаныя плады.

Адзін з ляснічых пакінуў хату, сказаўшы сваім таварышам, каб яго не чакалі на сняданак, бо ён павінен вырашыць неадкладнае пытанне, якое можа забраць у яго шмат часу. Хутка пасля гэтага мы ўселіся за стол, адразу пасля таго, як з печы дасталі пахучыя пшанічныя бліны, усе былі галодныя, таму елі іх вельмі хутка, а жанчыны ветліва нас абслугоўвалі. Хутка скончылася застолле, і ў момант, калі госця частавалі ўжо прысмакамі, у хаце з'явіўся трэці ляснічы ў суправаджэнні двух мужыкоў і, звяртаючыся да мяне, папрасіў, каб я меў ласку прачытаць ліст, атрыманы ўчора, бо прысутныя тут не ўмеюць чытаць і пісаць.

Жадаючы задаволіць просьбу, я падняўся з-за стала і хацеў узяць працягнутую мне паперу, але адначасова з гэтым я быў схо-плены з двух бакоў, ззаду адным з прыбылых мужыкоў, а спераду ляснічым з другім прыбылым, якія мяне схпілі за галаву і шыю, намагаючыся прыдушыць. У адно імгненне я быў абязволены і звязаны прыгатаванымі для гэтай аперацыі шнурамі, звязаныя

назад плечы не давалі мне магчымасці абараніць сябе, бо кожны неасцярожны рух прыносіў мне боль.

Злачынства было выкананае з вялікім поспехам, згодна з планам, прыгожа распрацаваным хітрымі мужыкамі. Мне ніколі не прыходзіла ў галаву, што нешта падобнае можа здарыцца на Літве, бо ведаў, як жорстка пераследваліся і ўціскаліся тут мужыкі і як моцна ненавідзелі яны маскалёў.

Перад тым як я пакінуў край у 1860 г., знаходзячыся ў пастаянным кантакце з людзям падчас падрыхтовак да паўстання ў гэтай самай ваколіцы, дзе цяпер адбылося страшнае злачынства, лічыў я і іншыя суўдзельнікі таксама, што мясцовыя мужыкі не толькі будуць сімпатызаваць паўстанню, але і возьмуць у ім актыўны ўдзел. Таму я быў упэўнены, што мне нішто не пагражае і што злачынства, якое б знішчыла ўсе непарушныя правілы гасціннасці, тут проста немагчымае.

Я ўпэўнены, што з гэтага моманту ніколі і нідзе літоўскі мужык не падняў рукі на інтэлігенцыю і шляхту і што на маім прыкладзе ажыццявілася першы раз такога кшталту злачынства, учыненае сваімі, раптоўна пераробленымі ў сапраўдных маскалёў. Я таксама ўпэўнены, што ператварэнне гэтае магло адбыцца толькі пад уплывам трох ляснічых, якія заставаліся на дзяржаўнай службе і змаглі дрэнна паўплываць на двух мужыкоў, што ўдзельнічалі ў маім захопе. Магчыма, што папера, якую выкарысталі як прынаду, каб мяне затрымаць, заключала ў сабе загад маскалёў лавіць паўстанцаў.

У любым выпадку пэўным з'яўляецца тое, што нідзе да гэтай пары на ўсёй тэрыторыі Літвы, дзе шмат мужыкоў актыўна ўдзельнічалі ў паўстанні, а былі і такія, якія стаялі на іх чале, захопу паўстанца мужыком не адбылося. І ніхто, а таксама я не меў падстаў хавацца ад іх і падазраваць у дрэнных намерах. Я таксама ўпэўнены, што Расолішкі з'яўляліся адзіным паселішчам на ўсім абшары Літвы, здольным на гэта, і што ніводная іншая вёска гэтага патрыятычнага краю нічога падобнага да гэтай пары не здзейсніла, а калі б у будучыні тэрор Мураўёва мог паўплываць на пераўтварэнне мужыкоў у яго катаў, застанецца фактам тое, што ў Расолішках было здзейсненае першае злачынства такога кшталту⁴⁷³.

Аправіўшыся ад шоку, я прамовіў да падлюг, — якія, спустошыўшы мае кішэні, узіраліся ў знойдзеную там здабычу, гэта быў рэвальвер, гадзіннік, трошкі грошай і занатоўкі, дзякуючы якім

можна было пераканацца, што я кіраваў паўстаннем, — што грошы, дадзеныя ім маскалямі за ўчынак іуды, не будуць перавышаць вартасці рэчаў, якія знайшлі ў мяне. «Можце ўсё гэта пакінуць сабе, толькі вызваліце мяне і дазвольце мне спакойна пайсці. Бо я вас не буду абвінавачваць, а вы выратуецеся ад цяжару гэтага злачынства і помсты, якая вас будзе чакаць. Не марудзьце з вашым рашэннем, ведаючы пры тым, што і Божае пакаранне нависла над вашымі галовамі». Я заўважыў, што гэта прамова зрабіла на іх пэўнае ўражанне, пры чым жанчыны пачалі плакаць і звяртацца да сваіх мужоў з просьбай мяне адпусціць. Мне стала зразумела, што толькі адзін з іх заставаўся няўмольным. Але ён меў значны ўплыў на астатніх.

Я пачаў нагадваць маім катам, што хвіліну таму яны абяцалі арганізаваць урачыстае пахаванне загінуламу каля Расолішак паўстанцу, а цяпер асуджаюць мяне на смерць ад рукі маскаля, здзейсніўшы такім чынам братазабойчае злачынства. «За такі жahlівы ўчынак не толькі вы асабіста, але і ўся вёска будзе адказная, назва Расолішак будзе выклятая на ўсе часы», — сказаў я. Адзін самы злы ляснічы, які меў уплыў на астатніх мужыкоў, знішчыў уражанне, выкліканае маёй прамавай. Разумеючы, што намаганні па змяненні сумнай долі ператвараюцца ў нішто, я быў у страшнай распачы, настолькі навязлівай, бо мне хацелася дзейнічаць далей, і я добра ведаў, што магу быць карысным для айчыны, чаго сумны лёс не даваў мне ўжо магчымасці ажыццявіць.

Адчуўшы тады асаблівы боль, выкліканы вяроўкай, якой у мяне былі звязаныя ззду рукі, я выкрыкнуў сваім катам: «Мне падаецца, што вяроўкі на маіх руках саслаблі і што змагу іх вызваліць». Пачуўшы гэта, трое ляснічых кінуліся да мяне, яшчэ мацней сціскаючы вяроўкі, на што я паспеў вымавіць: «Будзьце вы праклятыя!» Гэта было апошняе слова, пасля чаго, анямелы і абязволены, я рынуўся на тапчан. Жанчыны лямантавалі, галасілі так, як гэта робяць звычайна на пахаванні альбо падчас рэкрутацыі іх братоў, мужоў і сыноў.

Так скончылася мая выправа, відавочна самым трагічным чынам у параўнанні з астатнімі. Падавалася, што мяне жыўцом кінулі ў труну. Даты, калі гэта адбылося, не памятаю. Пакідаю іншым запоўніць гэтыя недахопы, да вывучэння ў мяне не застаецца часу, бо я хачу як мага болей распавесці, пакуль будзе хапаць моцы.

Раздзел XIII.

У дарозе да турмаў у Ашмянах і Вільні і побыт там

Здранцвелага, мяне паднялі мужыкі з тапчана і выцягнулі з хаты, перад якой стаяў воз, запрэжаны парай коней, маскоўскія жаўнеры і двое казакаў, прывезеныя ў Расолішкі для таго, каб мяне канваяваць у турму. Укінуўшы ў вайсковы воз, мне прывязалі ногі да парэнчы, каб не даць магчымасці ўцячы, і ў дадатак да таго, што ў мяне былі ззаду звязаныя рукі, я быў пазбаўлены магчымасці рабіць нейкія вольныя рухі. Пасля таго як двое жаўнераў селі побач з возчыкам, а двое іншых ззаду за мной, мы вырушылі ў дарогу, а да гэтага мяне два разы стукнулі нагайкамі казакі, гэта было зроблена на загад капітана як задатак да пачатку майго пакарання.

Гэтыя ўдары па голай галаве, бо маю шапку прысвоіў сабе самы люты ляснічы, сталіся прычынай болю, але меншага ад таго болю, які я адчуваў падчас трасення возу на звязаных ззаду руках. З-за ўдару нагайкай у мяне спухла частка твару, а гэта перашкаджала мне разгледзець мясцовасці, якія мы праязджалі. Нашае падарожжа цягнулася нядоўга; праз некалькі міль мы заехалі ў вёску, якая знаходзілася паабалал шашы, там размяшчаліся жаўнеры, тыя самыя, якія атакавалі мой атрад каля Расолішак і адначасова з маімі ўцяклі. Ubачыўшы звязанага на возе паўстанца, маскоўская салдатня спешна падбягала, адорваючы «мятежніка» самае меншае двума ўдарамі, некаторыя несліся здалёк, адчуваючы абавязак напасці на безабароннага. Шматлікія ўдары па ўсіх частках цела, а асабліва па галаве і твары, прывялі да таго, што я знепрытомнеў. Кроў цякла з носу, а твар усё мацней апухаў.

Жаўнеры з майго канвою, відавочна з перасцярогі, каб мяне не забілі, паскорылі язду, давозячы хутка да кватэры, дзе жыў капітан, які загадаў разгнаць тых, хто хацеў мяне лінчаваць, і перад тым, як мяне будуць выцягваць з воза, развязаць мне рукі. Гэта было звязана са страхам перад адказнасцю за заўчаснае забойства вязня альбо гэта была праява літасці. Дапускаю, што пад уплывам

гэтых апошніх пачуццяў дзейнічаў капітан, у чым мяне ўпэўніваў загад развязаць мне рукі, а таксама дастаўка на станцыю, дзе я быў зняволены, ежы і вады, а таксама пасцелі, на якой я мог бы адпачыць. Зразумела, да ежы я не дакрануўся, але вады я выпіў шмат. Вечарам таго ж дня мяне пасадзілі ў той самы воз, толькі з адным жаўнерам, пакідаючы рукі і ногі вольнымі. Капітан, відавочна, зразумеў, што стан майго здароўя так моцна быў падарваны, што пра ўцёкі я нават думаць не мог.

Воз быў абкружаны ўзброенай аховай, якая павінна была мяне канваяваць пешкі. Праз свае спухлыя вочы ў час падрыхтоўкі да ад'езду я ўбачыў габрэя, у якога была закупленая бочачка разынкавага віна. Тады я пераканаўся, што ён быў маскальскім шпіёнам і з'явіўся тут, каб прыгледзецца да мяне. На дадзены знак капітана воз вырушыў у дарогу паволі, паколькі быў канваяваны пешымі, якім былі дадзены інструкцыі нікога не падпускаць да мяне, адбіваючы напады штыкамі, калі гэта будзе патрэбным. Так мы пакінулі вёску, пазбегнуўшы нападак, спакойна працягваючы сваё падарожжа.

Хутка надыйшла ноч. Гэта была летняя ноч, якая аднавіла мае сілы, амаль вычарпаных, і вельмі прыгожая. Мне прыходзіла ў галаву, што калі б я не быў у такім становішчы, то з поспехам мог уцячы, карыстаючыся дрымотай майго кампаньёна ў возе і хаваючыся ў лесе адразу за дарогай, якую мы праязджалі. Я толькі ўздыхнуў, ведаючы, што мяне ўжо нішто не выратуе.

Прыкладна апоўначы мы затрымаліся ў вялікай вёсцы, каб накарміць коней і даць ім адпачыць, скіроўваючыся ў заезны дом. Мяне змясцілі ў адным з пакояў, я знаходзіўся пад аховай, якая вельмі часта мянялася. Хоць час быў позні, многія вяхары даядаліся аб тым, што прывезлі паўстанца і нават военачальніка. Некалькі цікаўных асоб, і сярод іх вясковы настаўнік, мяне наведдалі, атрымаўшы дазвол ахоўнікаў за хабар. Той апошні ў даверлівай размове прапанаваў мяне выкрасці, арганізоўваючы пабег і прапаноўваючы сябе ў якасці правадніка. На жаль, я не быў у стане выкарыстаць гэтую прапанову, не здольны хадзіць на нагах без дапамогі і з пашкоджанымі ўсіх частак цела.

Мой збаўца зразумеў, што ў такім стане я ўцячы не змагу, аплакваючы лёс, які мяне чакае. Ён заставаўся са мной аж да ад'езду ў далейшую дарогу, дапамагаючы маёй варце размясціць мяне ў возе. Замест дапамогі ва ўцёках, ён стаў маім «катам». Сумнае на-

канаванне лёсу! Балючым было развітанне з гэтым шанюўным спадаром. Імя яго, як і назвы вёскі, у якой ён працаваў настаўнікам, я забыў і не маю карты Ашмянскага павета, каб яе знайсці.

Рэшту ночы, раніцу і ўвесь час аж да апоўдня наступнага дня мы прабылі ў дарозе, затрымліваючыся толькі на кароткія адпачынкi, не перажыўшы ніякіх прыгод. Мяне часта ахоплівала дрымота, але не было часу, каб задаволіцца сном і па-сапраўднаму адпачыць. За паўмілі да Ашмянаў мы затрымаліся ў маленькім паселішчы на больш доўгі час у чаканні прыбыцця адтуль вялікага канвою, каб абараніцца ад нападу, а таксама верагодных спроб паўстанцаў выкрасці мяне. З гэтай мэтай у Ашмяны быў пасланы з лістом ад капітана адзін з жаўнераў маёй аховы, якія абыходзіліся са мной паблажліва і нічога не ўтойвалі. Мне падаецца, што яны злітаваліся, бо бачылі жахлівы стан, у якім я апынуўся.

Уезд у Ашмяны адбыўся з асаблівай помпай, у суправаджэнні шматколкаснага атрада пяхоты і некалькіх казакаў. Калі я ўбачыў гэты горад, дзе я бываў у дзяцінстве і дзе кожны закуток нагадваў пра вядомыя падзеі і баі ў гэтым геройскім горадзе, які яшчэ нядаўна быў давераны мне для вызвалення з маскоўскай няволі, і я верыў у ажыццяўленне гэтага, але адно нешчаслівае імгненне ўсё ператварыла ў нішто — прывяло да нечаканага крызісу ўсёй маёй істоты, выклікаўшы выбух хваробы і моцную гарачку.

У момант, калі я пакінуў воз, спынены перад вялікай колькасцю афіцэраў для таго, каб распачаць допыты схопенага военачальніка паўстання, я зразумеў, што знаходжуся ў ненармальным стане. Я хацеў выйсці з гэтага шалёнага стану, але не меў на гэта сілы, страчваючы прытомнасць. Як я даведаўся пазней, афіцэры выклікалі доктара, каб высветліць прычыну майго стану, магчыма, яны падазравалі, што прыкідваюся вар'ятам, спрабуючы такім чынам пазбегнуць кары. Выкліканы доктар вырашыў, што трэба неадкладна мяне скіраваць у шпіталь, каб ратаваць ад моцна развітай ліхаманкі. Хутчэй за ўсё, моцныя раны на целе і моцная стомленасць падчас доўгага падарожжа вычарпала мае сілы, нягледзячы на моцнае здароўе.

Я адчуваў, што мяне недзе размясцілі, не маючы сілы зразумець сітуацыю, зусім трацячы прытомнасць. Не ведаю, як доўга я спаў, і не магу апісаць усе свае сны, мроі, планы, разлікі і жахлівыя прывіды. Я толькі ведаю, што калі я абудзіўся, то застаў дзіўных незнаёмых мне людзей у вялікай зале, застаўленай вялікай колькасцю

ложкаў, хворыя былі дзіўна апранутыя, а твары іх былі збалелыя альбо скажоныя ад болю. Паволі я зразумеў, што я знаходжуся ў турэмным шпіталі разам з іншымі зняволенымі. Адбылося гэта, калі мяне прывезлі ў Ашмяны.

Верагодна, маё нечаканае абуджэнне заўважылі супрацоўнікі шпіталя, што прывяло іх да спешнага збору. Усе былі гатовыя мне дапамагчы і даць мне лекі. Хутка прыбыў доктар. Відавочным было яго задавальненне, калі ўбачыў, што я сяджу на ложку пасля абуджэння ад доўгай хваробы, што азначала — крызіс мінуў — і ўпэўнівала ў правільнасці лячэння. Я заўважаў, што доктар і ўсё персанал шпіталя з клопатам займаліся мной, што чыталася ў іх добрых вачах. Акрамя лекаў, мне давалі сытнюю страву і паволі я стаў ісці на папраўку, мог праходзіць па доўгай зале паміж шэрагамі ложкаў. Так я знаёміўся з няшчаснымі нявольнікамі, не такімі хворымі, як я, якія ведалі, што я паўстанец, паднімаўся з ляжанак, каб належным чынам ушанаваць мяне. У гэтым шпіталі змяшчаліся хворыя вязні, асуджаныя за злачынствы, альбо тыя, якія яшчэ былі пад следствам. Толькі я быў адзіным палітычным зняволеным. Прывязанасць да бацькаўшчыны не абмінае нават злачынцаў, і гэтым трэба тлумачыць іх зацікаўленасць маёй асобай.

Я хутка вяртаў сабе здароўе, забываючы пра боль; праз некалькі дзён доктар, які мяне лячыў, сказаў, што прыбыла мая маці з Вільні і хоча атрымаць дазвол наведаць свайго сына. Гэтая навіна, якая папярэджвала аб з'яўленні нечаканага госця, была звязаная з асцярожнасцю доктара, ён не хацеў зашкодзіць маёй папраўцы. Я ад гэтай навіны быў узрадаваны і засмучаны адначасова, жадаў убацьць самага любімага чалавека і бедаваў па яе раненым сэрцы.

Маці мая была жанчынай энергічнай і гатовай зрабіць усё для свайго люблага пестуна. Даведаўшыся пра мой палон, яна паехала ў Пецябург, молячы царыцу⁴⁷⁴ аб літасці для сына і шукаючы пратэкцыі ва ўсемагутнага генерала Годлебэна, з якім мы заставаліся ў сваяцтве, але была бязлітасна адкінутая. Яна грукала ва ўсе дзверы, шукаючы для мяне выратавання ў Вільні, але ўсё дарэмна. З гэтай мэтай яна прыехала ў Ашмяны, дзе сустрэлася з прыхільным стаўленнем патрыятычнага горада і насельніцтвам цэлага павета, якое абдумвала, як можна вырваць мяне з маскоўскіх рук, нават гвалтам. У той час вайсковыя ўлады, даведаўшыся, што здароўе маё палепшыла, пачалі дасылаць кампетэнтную камісію для правядзення допытаў, гэта праходзіла ў кабінэце шпіталя. Хутка

пасля гэтага я даведаўся, што чакаецца распараджэння з Вільні ад Мураўёва аб маім павешанні ў Ашмянах адразу пасля таго, як я папраўлюся. Таму не было ў мяне шмат часу, бо я аднавіў амаль цалкам нядаўна страчаныя сілы і штодня рабіўся мацнейшым дзякуючы моцнаму духу, які атрымаў у спадчыну ад бацькоў.

Доктар шпіталя належаў да саюза і, як вядомы патрыёт, загадаў мне заставацца ў ложку, робячы выгляд, што я хворы. Адначасова з гэтым ён паведаміў вайсковым уладам пра тое, што я перажыў небяспечны рэцыдыў хваробы, і пра неабходнасць перапыніць далейшыя допыты. Адначасова з гэтым члены саюза змаглі падкупіць начальніка шпіталя, а праз яго і ўсіх наглядчыкаў. У вызначаны змоўшчыкамі дзень і гадзіну мяне павінны былі выкрасці і завезці ў экіпажы, запрэжаным моцнымі коньмі ў далёкую мясцовасць за Ашмяны. У розных месцах нас павінны былі чакаць коні, каб забяспечыць хуткія ўцёкі.

Пэўнага дня, калі ўсё было ўжо падрыхтавана, мяне папярэдзілі, што прыбудзе дэкан⁴⁷⁵, каб апошні раз паспавядаць і прычасціць мяне. Шаноўны святар замест таго, каб спавядаць мяне, распавядаў мне пра дэталі ўцёкаў, якія павінны былі адбыцца апоўначы, раячы, каб я апрануў на сябе вопратку, якую мне прынясуць, вечарам, калі сцягнее; пераапрануўшыся ў яе, я павінен быў нерухома ляжаць у сваім ложку пад коўдрай аж да вызначанага часу. Таксама ён даў мне грошы на неспадчаныя выдаткі і, пажадаўшы поспеху, пайшоў, бласлаўляючы мяне і ўсё маё атачэнне. Не толькі верагоднасць, але амаль упэўненасць у вяртанні волі знішчылі маю абыякавасць адносна маёй будучыні. Інстынкт самазахавання заклікаў да жыцця, да працы і далейшай дзейнасці. Пасля аднаўлення здароўя нерухома ляжаць пад коўдрай было вельмі цяжка, а з чаканнем поўначы нецярплівасць узрасла. Я скарачаў чаканне за кошт прымусовай дрымоты. Так мінула рэшта раніцы пасля таго, як пайшоў дэкан, поўдзень і ўвесь час аж да вячэрняга змроку, калі я паспеў пераапрануцца ў прынесеную мне паўстанцкую вопратку, спакойна вырашаючы, цярдліва чакаць жаданай поўначы.

Ледзьве зала шпіталя была асвечаная, цішыня, якая панавала вакол, была перарваная моцным шумам звонку, а адначасова з гэтым усярэдзіну ўварвалася група жаўнераў і афіцэраў, ловячы вартаўнікоў і шпітальную службу. Частка гэтай каманды пад кіраўніцтвам аднаго з вартаўнікоў шпіталя накіравалася да майго

ложка. Мяне звязалі і пацягнулі да выхаду ўздоўж доўгай залы. Абураныя гэтай карцінай хворыя вязні, устаючы з ложкаў, пускалі праклёны і лаянкі да маіх катаў.

Мяне размясцілі ў кібітцы, да яе парэнчаў прывязалі мае ногі і так мяне вывезлі пад наглядам моцнай аховы, якая складалася з пешых жаўнераў і некалькіх конных жандараў, за Ашмяны на гасцінец, які вёў у Вільню.

Верагодна, план па маім вызваленні выдаў вартаўнік, які, каб атрымаць падвойную ўзнагароду, паведаміў пра яго вайсковым уладам і ўдзельнічаў у маім захопе. Другі раз я быў зруйнаваны. Пайшла ў нябыт абуджаная надзея на працяг карыснай дзейнасці.

Падчас транспартавання па горадзе да арыштанта прыглядаліся цікаўныя мінакі, жадаючы даведацца, кім быў чалавек, якога кранула горкая доля. Я таксама хацеў разгледзець у іх тварах знаёмых, а асабліва маёй маці, я ўвесь час думаў пра боль, які яе не абміне, калі даведаецца, што надзеі на выратаванне сына ўжо няма. У хуткім часе, апынуўшыся на гасцінцы за горадам, я пераканаўся, што пра здраду пакуль не даведаліся, бо ў такім выпадку мая маці з'явілася б у тлуме першая з раздзертым сэрцам, каб узмацніць у ім боль і напоўніцца горыччу. Змоўшчыкі не даведаліся пра выкрыццё змовы, яны спакойна чакалі поўначы. У іншым выпадку магчымым было б мяне адбіць, нават калі б гэта было вельмі рызыкаўна.

Апынуўшыся ўжо далёка за горадам, я зразумеў, што выратавацца ўжо будзе немагчыма. Мая распач улагоджвалася толькі тым, што грамадства гэтага краю ва ўсіх яго сляях застаецца патрыятычна настроеным, жадаючы выратаваць паўстанца, гатова пайсці на ахвяры, каб адкупіць віну за злачынства, здзейсненае расолишскімі ляснічымі. Я стараўся супакоіцца, разумеючы, што выратавацца немагчыма, хоць поўнае аднаўленне жыццёвых сіл давала мне права да ўзмацнення адчаю. Я быў рады, што афіцэр, які быў на чале канвою, не дазваляў мяне крыўдзіць і на станцыях, дзе спыняліся для адпачынку афіцэраў і кармлення коней, развязваў мяне і пакідаў пад доглядам аховы, каб я не ўцёк.

Усю ноч мы ехалі з затрымкай — большай ці меншай — у кожным сустрэтым заезным доме, маючы час нават паспаць. Ноч была цёплая. Мы ўжо перажылі вясну, калі ноччу і раніцай адчуваўся холад. Я ўзгадваў уражанне ад падарожжа той самай дарогай, толькі

ў адваротным напрамку, у таварыстве Юзафа Сулістроўскага, калі я быў шчаслівы ад думкі, што момант дасягнення вялікай мэты ўжо блізкі. Цяпер пад уражаннем гэтых успамінаў я адчуваў цяжар жорсткай маскоўскай няволі. Я спрабаваў разарваць вярхоўкі, якімі быў звязаны, выскачыць з воза і ўцячы. Нешчаслівая доля выбухнула распаччу. Мне ўжо нішто не магло дапамагчы.

У тую ж ноч у мяне атрымалася завязаць даверлівую размову з афіцэрам, які кіраваў канвоем, я прапанаваў вызваліць мяне з-пад яго аховы як чалавека, які змагаецца за супольную волю — іх і нашую, даводзячы, што за гэта ён будзе шчодро ўзнагароджаны і атрымае славу, належную расіянам, якія адчулі неабходнасць вызваліць Польшчу. Я прапанаваў яму не марнаваць часу і вывесці мяне з заезнага дома і бегчы разам у бок бліжэйшага лесу, што лёгка будзе зрабіць яшчэ да таго, як ахова гэта заўважыць і пачне ў нас страляць.

Я заўважыў, што мая прапанова выклікала ў яго моцнае ўражанне. Пасля доўгага роздуму сказаў мне толькі: «Спачуваю табе, няшчаснаму». І хутка сышоў. Калі б паўстанне было яшчэ ў поўным росквіце, я ўпэўнены, што мая прапанова не была б адкінутая гэтым афіцэрам.

На наступны дзень, праз пару гадзін пасля поўдня, мы прыбылі ў Вільню. З гэтага боку нельга разгледзець чароўную панараму горада і ваколлі, якая адкрываецца падарожнаму пры ўваходзе ў горад з іншых прадмесцяў. Я быў нават рады, што не ўбачыў прывабных відаў любімага горада, бо гэта не перапыняла жалобы, адчутай перажытымі бедамі. Цяпер на падыходзе да Вільні мой канвой затрымаўся каля вайскавай гаўпвахты, адкуль прыйшло папаўненне пешай і коннай аховы — не для таго, каб страхавалі ад уцёкаў, а для ўзмацнення ўражання на прыкладзе маёй асобы ад цырымоніі транспартавання «жывёлы» для спаталення смагі шыбеніц Мураўёва і перамогі маскалёў.

Прыглядаючыся да знаёмых будынкаў і гарадскіх мясцін, я адчуваў сябе жудасна ад таго, што стаў прыладай для канчатковага знішчэння паўстання замест таго, каб радавацца за вызваленую з няволі сталіцу Літвы. Лепей быць сто разоў задушаным, чым быць сродкам да пакутаў бацькаўшчыны. Лепей было б аслепнуць, каб не бачыць гэтай пагарды. Гэты парад маскалёў уздоўж доўгіх вуліц і плошчаў, я думаў, ён ніколі не скончыцца, робячы ўражанне цягання па пекле.

Нарэшце каля кафедральнай святыні канвой, завярнуўшы на права, закаціўся ў крапасны двор і спыніўся перад палацам, які займаў камандзір гарнізона. Гэты палац я ведаў яшчэ з тых часоў, калі, прыезджаючы ў Вільню як вайсковец, быў абавязаны рапартавацца. Таксама я ведаў, што камандзірам гарнізона быў той самы інжынер-генерал з татарскім прозвішчам і абрыдліва выкручанай мордай, да якой я адчуваў агіду, нягледзячы на яго штучную ветлівасць, якую, відавочна, праяўляў да мяне праз прыналежнасць да адной з ім сферы, хоць я і забіў яго надзею, што з паляка дазволю ператварыць сябе ў маскаля.

Мяне выцягнулі з кібіткі і правялі ў залу, дзе было поўна чыноўнікаў, там мяне вызвалілі ад путаў, што прадказвала прыхільнае стаўленне да мяне. Аднак адбылося адваротнае. На адрас безабароннага нявольніка паляцелі крыўдныя словы і лаянка. Усе агулам радаваліся, калі нехта знаходзіў новы абразлівы эпітэт, з чым добра спраўляліся маскоўскія аўтары, карыстаючыся сваёй мовай, багатай на падобную лексіку.

На загад камандзіра гарнізона двума ўзброенымі жаўнерамі спераду і двума ззаду я быў праведзены ў вялікую залу. Ubачыўшы мяне, камандзір запішчаў дзікім голасам, падбег да мяне і, наталіўшыся біццём па твары безабароннага і абкружанага чатырма бандытамі, загадаў ім біць мяне прыкладамі. Мяне білі ў грудзі двума цяжкімі прыкладамі вінтовак, я стаў падаць, страціўшы раўнавагу, але два ўдары, нанесеныя ззаду вярнулі мяне ў першасную пазіцыю. Біты ў такт двума вывучанымі для такога кшталту аперацый жаўнерамі, я доўга заставаўся на роўных нагах, аж пакуль у мяне горлам не палілася кроў на падлогу залы, на якую я, знясілены, і рынуўся. Узгадваю, што на загад камандзіра, які жахліва крычаў, мяне недзе далёка зацягнулі. Пра тое, што са мной адбывалася далей, я не памятаю, бо я страціў прытомнасць.

Гэты камандзір гарнізона, генерал вайскавай інжынерыі, меў права наталіць сваю дзікунскую жарсць, выракаючы мяне на збіццё прыкладамі; ён мог задушыць мяне сваімі рукамі, не хвалючыся за наступствы, калі б яму захачелася, ён меў у дапамогу для ажыццяўлення гэтага злачынства чатырох вывучаных памочнікаў, каб цалкам мяне абязволіць да абароны.

Абудзіўшыся, я ўбачыў, што знаходжуся на подсціле пад сцяной цёмнага падвала, абсалютна адзін. Маю ўвагу прыцягнуў стук у сцяну вязніцы, часам павольны, а часам рэзкі. Я зразумеў, што

яны ідуць ад паўстанцаў, якія сядзяць побач са мной, у суседніх падвалах, яны хацелі даведацца, хто я, і навязаць жаданы кантакт. Я дапускаў, што павольныя стукі павінны ўяўляць з сябе алфавіт, які рабіў магчымым ажыццяўляць карэспандэнцыю. Мне хацелася падняцца з цвёрдага і бруднага сенніка, але галава мая была яшчэ занадта цяжкая. Я не мог утрымацца на нагах. Трэба было чакаць, пакуль вернуцца мае сілы.

Тады я зразумеў, што я знаходжуся ў падвале глыбока пад зямлёй, дзе ніжэй столі і, відавочна, трошкі вышэй над узроўнем зямлі было падоўжанае вузкае акно, праз якое магло прабіцца да мяне трошкі дзённага святла. Да гэтай шчыліны зняволены мог бы дабрацца толькі з дапамогай драбін, туды нават яго галава не магла б пралезці.

Мой падвал быў досыць доўгі, надзвычай вузкі, так што ў адным яго месцы, над узгаданым вышэй акном, дзе быў размешчаны сяннік, мая галава і ногі абапіраліся аб супрацьлеглы доўгі мур, за якім у такіх самых падвалах, верагодна, знаходзіліся мае суседзі, якія праз стук жадалі пазнаёміцца са сваімі новымі таварышамі па шыбеніцы. З другога боку, гэтага ж падвала знаходзіліся дзверы з маленькім акенцам і жалезнымі кратамі, з-за якіх часта паказваўся твар салдафона з варты, што ўважліва зазіраў у памяшканне, дзе знаходзіўся небяспечны паўстанец.

Два разы на дзень з грукатам адмыкаліся дзверы вязніцы, а ў камеру ўваходзіў ключнік і некалькі чалавек персаналу, каб праверыць, ці ўсё ў парадку, і для таго, каб выдаць арыштаванаму кавалак хлеба і збан вады. Калі я першы раз убачыў гэты агляд, у мяне запыталі, ці ёсць у мяне апетыт і ці хачу я папіць свежай вады, бо выдадзеныя порцыі не былі кранутыя. Мне захацелася вады, каб наталіць смагу, якую я ўвесь час адчуваў, але гэта атрымалася ў мяне з цяжкасцю, бо збан быў занадта цяжкі і не хапала кубка ці шклянкі. Гэтая інспекцыя з цікавасцю назірала, як я хістаўся на ложку і, адыходзячы, вяла сакрэтныя перамовы.

У гэты ж дзень з'явіўся доктар, агледзеў мяне і, напісаўшы рэцэпт, загадаў шпітальнаму работніку, які быў з ім кожны дзень, даваць мне лекі. Я зразумеў, што гэта адбылося дзякуючы ўмяшальніцтву інспекцыі, а яшчэ маскалі хацелі вярнуць мне забранае здароўе таму, што хворага вешаць нельга.

Акрамя лекаў мне сталі даваць пажыўную страву, паволі павялічваючы яе порцыю, дзякуючы чаму мае сілы вярнуліся настолькі,

што праз дзесяць дзён мяне вывелі на паверхню і пацягнулі ў следчую камісію на правядзенне допытаў.

Камісію ўзначальваў генерал Весяліцкі⁴⁷⁶ — як я пазней даведаўся, чалавек вельмі далікатны ў дачыненні да правапарушальнікаў, — які, убачыўшы мяне зусім аслабелым, загадаў паставіць для мяне крэсла і, імкнучыся выклікаць у мяне жаданне адказаць на зададзеныя пытанні, нават пачаставаў мяне сігарай. Я не мог скарыстаць яго добры жэст, бо ўвогуле не паліў. Пытанні датычыліся складу паўстанцкай арганізацыі і прозвішчаў асоб, якія ёй кіравалі. Падобныя допыты цягнуліся некалькі дзён. Хацелі даведацца пра тых, хто быў у маім лагерах. Я растлумачыў генералу Весяліцкаму, што ў ім былі толькі жаўнеры і я не мог цікавіцца іх прозвішчамі, у сваю чаргу, ніводнага афіцэра пад маім камандаваннем не было. На гэта мне сказалі, што ў маім лагерах знаходзіўся маёр. Падазраючы, што ён быў засланы маскалямі, я адказаў, што ён прыбыў у апошні момант у мой лагер і што я не меў часу перамовіцца з ім, а таксама надаць яму афіцэрскую пасаду; зрэшты, мой атрад быў настолькі малаколькасны, што нават памочнік быў непатрэбны. На гэтым скончыліся мае паказанні.

Пасля я быў пастаўлены перад ваенным судом, які складаўся з афіцэраў Паўлаўскага кавалерыйскага палка⁴⁷⁷, апранутых у высокія каўпакі смешнай формы, якія рабілі іх падобнымі на арлекінаў. У час доўгага паседжання гэтага суда ў вялікай зале з удзелам вялікай колькасці афіцэраў, пісараў і чыноўнікаў мне быў зачытаны адзінагалосна падтрыманы прысуд, які выракаў мяне на пакаранне павешаннем.

Аўтары рашэння, якім, без сумневу, было загадана, каб яно было менавіта такім, з цікавасцю ўзіраліся ў мой твар, жадаючы ўбачыць, якое ўражанне гэта выклікала ў мяне. Можна, некаторыя з іх — калі не былі маскалямі, якія і не мелі нянавісці да палякаў, — адчувалі згрызоты сумлення, разумеючы няслушнасьць вынесенай імі пастановы і адсутнасць смеласці выказаць супрацьлеглую думку. Фактам з'яўляецца тое, што судзі не ведалі пра тое, што я ўдзельнічаў у паўстанні пад кіраўніцтвам Лангевіча і пра побыт у Генуэзскай школе, а таксама пра ўдзел у перадапаўстанцкіх дэманстрацыях на Літве. Было вядома толькі тое, што я заставаўся ў Румыніі нібы ў сувязі з сямейнымі непаразуменнямі, якія не мелі нічога агульнага з палітыкай.

Вышэйапісаныя факты пацвярджаюць, што суд не меў падстаў асуджаць мяне на смерць, тым больш не лічыць мяне вайскоўцам яны мелі права, бо дырэкцыя Інжынернага вучылішча ў Пецярбургу, каб пазбегнуць скандалу, звязанага з маімі ўцёкамі за мяжу, выдала загад аб маім выключэнні ў сувязі з нез'яўленнем у тэрмін на апошнія экзамены. Але Мураўёва не цікавілі дэталі, ён прыспешваў суддзяў, каб тыя дастаўлялі яму ў час неабходную колькасць «корму» для шыбеніц.

Вярнуўшыся ў турму, я атрымаў доўгачаканы адпачынак пасля пакутаў доўгіх судовых цырымоній, кідаючыся на свой ложка і прыскакаючы распаленую гарачкай галаву да вільготнай сцяны. Я атрымаў асалоду ад мілага адпачынку з адчуваннем, што ён будзе ўжо апошнім на гэтым свеце. Я быў перакананы, што калі не сёння, то заўтра раніцай вынесены вырак будзе выкананы. Калі думаў пра агідную аперацыю, якой падвергнуся, перада мною зданямі паўставалі жорсткія твары выканаўцаў, змагаючыся з якімі і адпіхваючы ад сябе, вяртаў прытомнасць. Тады я адчуваў, што трэба падрыхтавацца да споведзі і прычашчэння, разлічваючы на прыбыццё каплана. Але замест яго прыбыў афіцэр жандармерыі і некалькі жаўнераў, які выцягнулі мяне на свежае паветра.

Я прагна глытаў яго, жадаючы ім наталіцца, думаючы, што экзекуцыя, якая павінна адбыцца хутка, пазбавіць мяне дыхання. Мяне здзіўляла толькі тое, што маскалі адмовілі мне ў паслугах каплана. Мяне запхалі ўсярэдзіну замкнёнага з усіх бакоў экіпажа, а за мной залез туды афіцэр жандармерыі, пасля чаго дзверы зачыніліся, пазбаўляючы святла, якое прабівалася праз два акенцы і дазваляла абнаўляцца недастатковай колькасці паветра, якога так моцна прагнуў. Я хацеў наблізіцца да аднаго з іх, робячы намаганне, але неміласэрны жандар не дазволіў мне гэтага зрабіць.

Падарожжа па гарадскіх вуліцах доўга цягнулася па бруку, выклікаючы асаблівы грукат, а частыя, занадта моцныя скалананні прыводзілі маю нервовую сістэму, сапсаваную цалкам, да страты раўнавагі. Думаючы, што падаю, хапаўся за жандара, а ён хапаў мяне сваімі дужымі рукамі, думаючы, што я хачу ўцячы, не ведаючы, што мяне збілі прыкладамі і я не маю сілы, каб ажыццявіць такога кшталту план.

Пасля таго як брук скончыўся, экіпаж паволі паехаў па пясчанай паверхні далёка за горад. Калі ён спыніўся, я змог зарыентавацца,

дзе мы апынуліся, пазнаючы чудоўныя мясціны Пагулянкi⁴⁷⁸. Перад мной раскінуўся вялікі будынак шпіталя ў суседстве з сасновым лесам і недалёка ад узбярэжжа Віліі⁴⁷⁹.

Пасля таго як мяне завялі туды, я быў размешчаны ў асобнай палаце на другім паверсе. Пазней я даведаўся, што гэты цывільны шпіталь цяпер прызначаўся для хворых паўстанцаў. Мяне змясцілі ў вялікай палаце з двума вокнамі, адно з якіх было нядаўна замураванае, а каля другога знаходзіўся жаўнер, узброены вінтоўкай з прымацаваным да яго штыком. Да акна не паспелі прымацаваць жалезныя краты; я зразумеў, што менавіта таму сцераглі. За дзвярамі з маленькім акенцам знаходзіўся другі жаўнер, які павінен быў сцерагчы мяне, няздатнага да ўцёкаў.

Акрамя ложка, мякка пасланага і прыстойна засланага, а таксама вялікай падушкі, іншай мэблі ў вялікай палаце не было. Не было нават табурэта, таму хворы вымушаны ляжаць і сядзець толькі на ложку. Я не мог зразумець прычыны гэтага раскошна засланага для мяне ложка, сеўшы на якое я меркаваў, ці не звязана гэта з вялікай дабрынёй маскалёў, якія хочучь даць добра адпачыць шыбеніку ў апошні момант перад яго пакараннем.

Для канстатацыі, наколькі вольна я магу рухацца па маёй вялікай палаце, вырашыў — нягледзячы на мой яшчэ слабы стан — абысці яе без нічыёй дапамогі. Калі я наблізіўся да дзвярэй, зразумеў, што мой вартаўнік толькі варухнуўся, не робячы ніякай заўвагі; адваротнае адбылося, калі даходзіў да акна з намерам зірнуць праз яго, ведаючы, што адтуль адкрываецца від на Вілію, а за ёй на Звярынец⁴⁸⁰; вартаўнік папярэдзіў мяне, каб болей я не рабіў крока наперад, пагражаючы ўжыць пры неабходнасці штык. Варта змянялася кожную гадзіну.

Вечарам да мяне прыйшоў доктар, агледзеў мяне і загадаў даваць мне выпісаныя лекі, якія рэгулярна мне даваліся. Я не мог зразумець, чаму яны робяць паслугу асуджанаму ўжо з аб'яўленым выракам да павешання, якое павінна было выканацца неадкладна. Магчыма, было прынятае рашэнне аб памілаванні? У такім выпадку я не мог зразумець, чаму гэта трымаюць ад мяне ў сакрэце.

На працягу рэшты дня і позняй ночы я быў у вар'яцтве, дапускаючы розныя варыянты і чакаючы святара, каб апошні раз паспавадацца. Аж пакуль, стомлены, не заснуў так моцна, што, нягледзячы на выкрыкі падчас змены варты, праспаў усю ноч аж да белага дня. Расплюшчыўшы вочы, я здзівіўся, што яшчэ знаходжуся на гэтым

свеце, не ў стане зразумець сэнс свайго выраку, які асуджаў мяне на смерць, а таксама прычынаў адцягвання экзекуцыі.

Здаровая атмасфера гэтай ваколiцы, лекі і добрая ежа выклікалі зразумелы ўплыў на папраўку знявечанага здароўя, нягледзячы на пачуццё неспакою, звязанага са штодзённым чаканнем смерці. Праз некалькі дзён у мяне аднавіліся сілы настолькі, што мог вольна шпацыраваць па палаце і паднімаць уверх плечы, спрабуючы абедзвюма рукамі на схуднелай шыі, наколькі лёгка можна заціснуць пятлю, каб адразу быць павешаным, у выніку чаго мае каты былі б пазбаўленыя ад падвойнага клопату, а я — ад падвойных пакутаў.

Часта дзверы маёй шпітальнай турмы раптоўна адчыняліся для афіцыйных асоб, сярод якіх, акрамя маскалёў, часам былі таксама прадстаўнікі замежжа, відавочна з дыпламатычных місій, жадаючы ўбачыць, як выглядае адзін са схопленых военачальнікаў паўстання, відавочна думаючы, што ўсе яны падобныя адзін на аднаго. Наведвальнікі час ад часу пыталіся ў мяне, ці не жадаю чаго-небудзь, я прасіў кнігу для чытання. Гэтая просьба была выкананая. Маскалі знайшлі ў разрабаваных віленскіх бібліятэках два вялікія тамы пра прастытуцыю ў Парыжы, якія на наступны дзень былі мне перададзены. Хоць тэма, якая разглядалася ў гэтай навуковай працы, была вельмі цікавая, аднак яна не адпавядала маёй кампетэнцыі. Аднак я чытаў з захапленнем, рад быў, што ў мяне ёсць занятак і магчымасць практыкавацца ў французскай мове. Тады я прыйшоў да высновы, што маральнае падзенне жанчыны, якая ідзе ў прастытуцыю, амаль заўсёды звязана з нэндзай. Падобныя візіты, а таксама наведванне доктара разнастайлі маю адзіноту.

Аднойчы, калі я лежачы чытаў адну з гэтых тоўстых кніжак, мяне наведваў нейкі іншаземец з вялікай світай чыноўнікаў, яму было цікава, што за кнігу я чытаю. Пытанне прагучала на французскай мове, я адказаў: *de la prostitution à Paris*⁴⁸¹. Здзіўлены госць захацеў даведацца, ці з'яўляюся я доктарам і ці па маёй просьбе мне была выдана гэтая праца. Я адказаў, што я вайсковец і што выбар кнігі для чытання не залежаў ад мяне. Я з удзячнасцю чытаў бы дадзеную мне кнігу любога зместу, знаходзячы такім чынам занятак. Госць скрываўся ў грымасе і пакінуў палату не развітаўшыся. Персанал шпітала сцвярджаў, што іншаземцам быў Бісмарк⁴⁸².

Я не разгледзеў яго ўважліва, каб мець магчымасць пацвердзіць, ці гэта праўда; зрэшты, тады Бісмарк не здабыў яшчэ вялікай

славы. Частыя візіты іншаземцаў растлумачылі мне, чаму я маю шыкоўную пасцель, гэтым хацелі прадэманстраваць добрае стаўленне да зняволеных і нават да асуджаных на смерць. Пазней я даведаўся ад сваёй маці, што маскоўскія ўлады пасля размяшчэння мяне ў шпіталь паведамлілі ёй, што ёй дазволена — калі яна жадае — забяспечыць хворага сына мяккай пасцеллю. Так яны пазбеглі выдаткаў, але і не вярнулі чужой маёмасці.

Кожную гадзіну дня і ночы варта змянялася. Я заўважыў, што часам тыя самыя жаўнеры пільнавалі вокны маёй палаты. Да ліку знаёмых такога кшталту належаў адзін латыш, які завязаў са мной размову, выказваючы сімпатыю да Польшчы і да паўстання, і, прыкмеціўшы, што я часта, набліжаючыся да акна, паднімаюся на пальцах сваіх ног, каб убачыць хоць бы здаля ваколіцы на другім беразе Віліі, дазволіў мне наблізіцца да сябе і ўдосталь нагледзецца з акна.

Я заўважыў, што па двары шпіталя шпацыруюць ачунялыя паўстанцы, а сярод іх нечакана ўбачыў Юзафа Сулістроўскага, які таксама мяне ўбачыў. Не марнуючы часу, я прыклаў палец да вуснаў у знак неабходнасці маўчаць і захоўваць у сакрэце наша знаёмства, на што з такім самым жэстам ён звярнуўся да мяне. Такім чынам мы вырашылі захоўваць сакрэт, бо маскалі часта ўжывалі хітрасць, падманліва сцвярджалі аб прызнанні ў знаёмстве, якое не мела месца, і суўдзел у справе, па якой атрымана абвінавачванне.

Я меў трошкі часу, каб паглядзець на Звярынец і заўважыць там прыгожых газэляў, якія там вольна прагульваліся. Да сёння гэта засталася ў маёй памяці. Каб не скампраметаваць паважанага латыша, што прывяло б яго ў найлепшым выпадку да цялеснага пакарання, я хутка пакінуў пазіцыю каля акна, радуючыся размове з ім. Я не мог прасіць яго дапамагчы мне ўцячы, ведаючы, што ён не мае ў гэтай справе вопыту. У дадатак хутка адбылася змена варты, і ў нас не было часу нават развітацца.

Мне стала сумна, калі я даведаўся, што сумленны і вельмі патрэбны ў паўстанцкай арганізацыі чалавек пан Сулістроўскі быў схоплены і што ён лечыцца ў тым самым шпіталі. Яму было дазволена шпацыраваць па двары, агароджаным мурам з боку Віліі, таму мне стала зразумела, што ён не залічваецца да небяспечных, такіх, як я, паўстанцаў, што ўлагоджвала мой боль.

На сцяне, прылеглай да майго ложка, я пазногцем выдрапваў дні, праведзеныя ў шпіталі. Праз 15 дзён, праведзеных у шпіталі,

я адчуваў сябе моцным і здольным рабіць кіламетровыя шпацыры па агромністай палаце ў розных напрамках. Відавочным было таксама і тое, што сілы мае вярнуліся і што шыя мая значна патаўсцела, гэта непакоіла мяне, бо я мог выслізнуць праз гэта з пятлі. Я дапускаў, што ўлады будуць інфармаваны аб маёй папраўцы і аб адсутнасці перашкод да павешання хворага. Аднак кожны дзень аж да ночы ў я дарэмна чакаў спаведніка, час мінаў безвынікова. На маім календары на тынкоўцы сцяны з'яўляліся новыя драпіны. Прайшоў 20 дзень майго побыту ў шпіталі. Я адчуваў сябе зусім здаровым, нібы я ніколі не быў збіты. Не мог зразумець шальмоўства маскалёў, якое змушала мяне да такой доўгай падрыхтоўкі да смерці.

У такім жудасным стане я дачакаўся 29 дня побыту ў шпіталі, калі з'явіўся генерал Весяліцкі і, выправіўшы за дзверы сваю світу, усеўся на маім ложку, паведамляючы, што мае жыццё выратавана дзякуючы добрай міласці Мураўёва і што мяне ўсяго толькі адправяць у Сібір. Тады ж ён мне сказаў, што ён усё гэта змог здзейсніць з прычыны асаблівай сімпатыі да мяне і да маёй маці, якая шукала ў яго падтрымкі, ад якой — ужо апавешчанай аб маім выратаванні ад шыбеніцы — перадаў мне залаты алтарык, аздоблены вялікай колькасцю вобразаў святых, перад якім я мог бы маліцца Богу, дзякуючы за сваё выратаванне.

Генерал казаў, каб я не траціў надзеі, разлічваў на неабмежаваную дабрыню цара і на дапамогу сяброў, якія з часам змогуць атрымаць амністыю і вярнуцца дамоў. Ён раіў цярдліва чакаць вышэйшай міласці і не рабіць спроб уцячы, якія прывялі б да страшных наступстваў. З гэтага пункту гледжання ў думках я адкідваў парад генерала, бо мала клапаціўся аб працягу далейшага жыцця ў няволі, у сваю чаргу, я быў упэўнены, што з ахвотай рызыкну і выкарыстаю кожную магчымасць, каб з поспехам ажыццявіць уцёкі з-за кратаў няволі.

За навіну аб выратаванні жыцця, да страты якога я ўжо быў прызвычаены за месяц, праведзены ў чаканнях, толькі радаваўся, ведаючы, што дзякуючы гэтаму сціхне боль і горыч, якую адчувала мая маці праз тое, што яе сын мусіў адправіцца на шыбеніцу. Як бы там ні было, мае жыццё ў Сібіры магло абнадзейваць яе магчымасцю выратавання, чым з упэўненасцю яе будзе абнадзейваць наш сумесны і нечаканы сябра ў асобе генерала Весяліцкага. Мне нават прыходзіла ў галаву, ці не быў ён польскага паходжання,

не жадаючы дапускаць, што падобны прыхільны феномен мог з'явіцца ў маскоўскага генерала. У кожным выпадку — кім бы ён ні быў — я адчуваў вялікую ўдзячнасць за аказаную нам дабрыню і горача дзякаваў яму.

Ад генерала я даведаўся, што наступнай раніцай я пакіну шпіталь, каб заслухаць загад аб змене смяротнага пакарання на высылку ў Сібір. Пасля гэтага ён пажадаў шчаслівай дарогі і, сардэчна абняўшы і пацалаваўшы, развітаўся са мной.

Доўга разважаючы над неспадзяванай зменаю, я з нецярплівасцю разглядаў і перакідваў усе абразкі залатога алтарыка, шукаючы там сакрэтаў для разгадкі. Я толькі чытаў блаславенні маці і сястры, напісаныя алоўкам.

Ведаючы, што хутка я павінен буду пакінуць гэтае месца, дзе да мяне ставіліся з прыхільнасцю, адчуваў пэўную горыч, нібы гаворка ішла аб страце жаданага жылга. Усё выклікала непакой і ўзрушанасць, але толькі на момант, пераможна пераадолены дзякуючы вернутаму здароўю, робішся абыякавым да ўсялякіх зменаў у становішчы нявольніка, у чых бы руках ты ні знаходзіўся, а асабліва маскалёў.

На золку мяне вывезлі ў адкрытым экіпажы — гэтым разам у сусядстве двух мажных жандараў і эскорту казакаў, якія прывезлі мяне ў двор віленскай цытадэлі і загадалі турэмным уладам кінуць мяне ў той самы падвал, у які я быў кінуты пасля збіцця прыкладамі. Прыходзіла ў галаву пра верагодна здзейснення генералам Весяліцкім жартачкі, але наяўнасць залатога алтарыка, які ўсё яшчэ быў пры мне, гнала ад мяне гэтыя думкі.

Аказалася, што праз пару гадзін мне трэба будзе з'явіцца ў вялікай зале камендатуры, каб заслухаць канчатковы прысуд. Пазней я даведаўся, што такая працэдура была абавязковая, бо асуджанага, які прайшоў лячэнне, павінны былі даставіць у суд не са шпіталю, а толькі з турмы. Таксама аказалася, што жahlівую падземную камеру, якая, відавочна, служыла жыллом для многіх асуджаных, я пакінуў назаўсёды.

У сувязі з тым, што вырак, хоць і быў зачытаны, павінен быць зменены, згодна з існуючымі фармальнасцямі мусіў быць паўторна зачытаны перад гэтым судом. Я другі раз стаяў перад вялікай колькасцю афіцэраў і цывільных чыноўнікаў, у дадатак яшчэ і перад невялікім атрадам пехацінцаў, якія стаялі на варце падчас зачытання прысуду і на працягу ўсяго працэсу, аж да прыняц-

ця рашэння, згодна з якім пакаранне смерцю было замененае на 12 гадоў цяжкіх прац у Нерчынскіх⁴⁸³ рудніках Усходняй Сібіры з пазбаўленнем правоў на маёмасць і пазбаўленнем шляхецкіх прывілеяў. Адначасова з прамаўленнем апошняй фразы варта апусціла зброю ўніз, гэта азначала, што абвінавачаны страціў шляхецкія правы. Для мяне гэтая цырымонія адбывалася другі раз.

Памілаванне паўнамоцнага тырана Мураўёва грунтавалася на тым, што я быў яшчэ маладым і што фармаваны мной паўстанцкі атрад у час сустрэчы з царскім войскам не нанёс шкоды ніводнаму жаўнеру.

Пасля прачытання прысуду ўсе служачыя пакінулі залу ўслед за вартай, я, у сваю чаргу, быў схоплены зграяй салдафонаў, якая ўвалілася з прылеглага пакою і стала кухталямі паказваць мне страту прывілеяў, я падвергся грубасці ад гэтых хамаў, якім вышэйшыя ўлады дазвалялі такога кшталту забавы. Паводле маскоўскага права шляхецкі прывілей вызваляў асуджанага ад цялесных пакаранняў, у той жа час халоп і мешчанін, адразу пасля вынясення выраку, падлягаў лупцоўцы, у лепшым выпадку атрымліваў аплявухі. У маім выпадку, не маючы магчымасці мяне ўкусіць, яны задавальваліся шчыпаннем. [...]

Мая новая прыслуга павінна была падрыхтаваць мой твар і фрызуру адпаведна з патрабаваннямі для асуджаных на цяжкія працы ў Сібіры і пераапрацуць у адпаведную вопратку, каб не меў магчымасці ўцячы. Адзін са спецыялістаў з цырульнай службы, у якога было пару памочнікаў, прыступіў з вялікімі нажніцамі не да стрыжкі, а да выстрыгання маіх валасоў альбо да частковага іх выдзірання, гэта даказвалася глыбокім уваходам вастрыя нажніц у скуру. Памочнікі моцна трымалі таго, каго стрыглі, каб не даць яму ўцячы з утульнага крэсла, а ў такім нерухомым стане ён адчуваў боль і енчыў, прыносячы такім чынам радасць тым, хто праабраў гэтую аперацыю. Церпялівае знясенне гэтай пакуты вымушала цырульніка вырываць валасы ў большай колькасці. Тады ён і ўсе прысутныя задавальваліся нават грывасамі, якія не маглі не з'явіцца на твары таго, каго стрыглі.

Доўга цягнулася гэтая аперацыя, да яе належала састрыжэнне вусоў, броваў, а таксама барады, брытвы, у сваю чаргу, яны не ўжывалі ўвогуле, верагодна баяліся, каб не паспрабаваў сабе і ім усім разрэзаць шыі. Знешнасць мая стала жахлівай, што я канстатаваў, паглядзеўшы ў пададзенае люстэрка.

Я ўпэўнены, што той асуджаны да сібірскай катаргі, які не мае шляхецкіх прывілеяў, якому павінны прымацаваць да ног ланцугі, не адчуе пакутаў і прыгнёту такіх жахлівых, якія перажыў я. І гэта называецца вызваленне шляхціца ад цялеснага пакарання.

Пасля таго як мой туалет быў скончаны, з мяне сарвалі вопратку і бялізну, якую ў мяне канфіскавалі, а ўзамен мне падаравалі новенькі гардэроб, здабыты на вялікіх складах. Мне была выдзена кашуля з сукна, якое выкарыстоўвалі для вырабу мяхоў, шарачковыя штаны самага ардынарнага вырабу, які існаваў у Расіі, з тоўстым шнурам, зацягнутым у палатняную падкладку зверху, які служыў для іх замацавання на поясе. З такога ж матэрыялу была пашытая верхняя вопратка — ні пра якую ніжнюю нават не было размовы, — доўгая аж да пят, мела тры гузішчы для зашпільвання на грудзях, неахайна прышытыя, тым не менш яны называліся гузікамі. На спіне гэтага ўбору, які служыў коўдрай і парасонам, а таксама ва ўсіх магчымых жыццёвых выпадках, былі выразаныя літары рускага алфавіта К і Р, гэта значыць К і R, першыя літары слоў «каторжные работы», на падкладцы з чырвонага сукна, для таго каб пазнаць асуджанага здалёк. Галаўны ўбор, проста пашыты з шарачковага сукна, не меў брыля і падкладкі.

Замест шкарпэтак выдзена пара кавалкаў тоўстага палатна, каб катаржнік мог абкруціць свае ногі, якія абуваліся ў агромністага памеру лапці з доўгім шпагатам для прывязкі іх да ніжняй часткі штаноў крыжавым пляценнем, ствараючы сапраўдны *pedes apostolorum*⁴⁸⁴. У дадатак была выдзеленая другая кашуля і яшчэ пара ануч, змешчаных у мяху вялікага памеру, для камплектацыі гардэроба сібірака. Пасля завяршэння метамарфозаў як у вопратцы, так і ў знешнасці мае каты ўзіраліся з усіх бакоў, захапляючыся сваімі вынікамі і чапляючы ахвяру, каб яе падражніць, назаліць і нацешыцца ўдосталь.

Канец гэтым здзекам прыйшоў з прыбыццём экіпажа, у якім мяне жандары адвезлі за горад у турму, дзе ажыццяўляўся збор асуджаных на Сібір паўстанцаў і дзе знаходзілася мая камера. Дагэтуль дадзеная турма служыла для крымінальных злачынцаў і цывільных асоб абодвух палоў дрэнных паводзінаў, прызначаных для засялення Сібіры; цяпер Мураўёў выкарыстоўваў яе для паўстанцаў.

Замест таго каб быць замкнёным у якой-небудзь камеры, начальнік новай турмы мяне выпусціў у шырокі двор, абнесены

вялікім мурам і знешняй аховай, маючы права колькі заўгодна шпацыраваць па ім, там я застаў вялікую колькасць землякоў, сабраных там раней. У сярэдзіне гэтага двара знаходзіўся вялікі двухпавярховы будынак, з яго вокнаў, якія не мелі кратаў, выглядалі твары арыштаваных. З дзвярэй таксама выходзілі на двор, а з двара ўвесь час уваходзілі арыштантаў, ствараючы ўражанне, што яны карыстаюцца поўнай свабодай.

Маскоўскія ўлады, хоць добра ахоўваліся высокімі мурамі і шматлікай вайскавай аховай звонку і той, што знаходзілася на ўваходзе ў турму, хацелі даказаць арыштаваным, якія рыхтаваліся да падарожжа, што за даўнейшыя іх злачынствы кара ўжо ажыццяўляецца, а новых правапарушэнняў яны не здзейснілі, каб суро-ва сябе з імі захоўваць. Пры гэтым яны хацелі прадэманстраваць арыштантам, што ўлады ставяцца з даверам да іх лаляльнасці.

Некаторыя з землякоў, пазнаўшы ў маёй асобе новага таварыша па выгнанні, прыбеглі, каб даведацца, хто я і як мяне завуць. Хутка пасля гэтага ўсе зблізіліся, каб пазнаёміцца і навязаць сталы кантакт. Я адразу стаў знаёмым для ўсіх, а было іх пару сотняў, складаліся яны з людзей розных сацыяльных груп, рознага ўзросту, апранутых па-еўрапейску і ў народных строях, былі таксама катаржнікі, апранутыя ў падобную да маёй вопратку, некаторыя з іх цягалі ланцугі, прымацаваныя да нагі. Гэты былі паўстанцы, асуджаныя на цяжкія працы, якія не мелі шляхецкіх каранёў.

У гэтай грамадзе было некалькі князёў і нашых жанчын. Гасцінныя таварышы ўзялі ў мяне мех з рэшткай майго гардэроба, і мы пайшлі ў памяшканне, прызначанае для нас, дзе пакінуты мех будзе з'яўляцца знакам, што месца занята мной на начлег. Пасля гэтай фармальнасці я быў абсалютна вольным у далейшых дзеяннях у большай ступені, чым раней.

Сонца сённяшняга дня яшчэ знаходзілася высока над гарызонтам, калі я перажыў найвышэйшую асалоду, дазволенаю перажыць смяротніку, пасля цяжкіх выпрабаванняў, якія мне давалося перажыць, я апынуўся ў абдымках маці. Прысутнасць малодшай сястры дадало прыемнасці. Гэтыя дарагія мне асобы, атрымаўшы дазвол генерала Весяліцкага, прыехалі ўбачыць мяне, выратаванага ад шыбеніцы, пра тое, што адбылося гэта дзякуючы маёй маці, я даведаўся ў тую ж хвіліну.

За тры дні да гэтага было абвешчана аб тым, што сёння мяне павінны павесіць, мая маці была ў адчаі. Тады адзін прыязны

адвакат ёй падказаў, што ёсць магчымасць выратаваць мне жыццё за вялікую ўзнагароду. Не маючы наяўных грошай, мая маці хутка прадала хатняе серабро і розныя каштоўнасці на 9000 рублёў, перададзеных пры пасярэдніцтве таго ж адваката генералу Весяліцкаму для майго выкупу.

Не хачу цяпер прыніжаць вартасць сімпатыі, праяўленай да мяне гэтым генералам на працягу майго арышту. Магчыма, без гэтых грошай ён не змог бы атрымаць памілаванне ад Мураўёва, бо хабар быў неабходны, каб задаволіць па заведзеным сістэмай парадку, зграю чыноўнікаў, якія карыстаюцца момантам набіць кішэні і ўзбагаціцца. Верагодна і тое, што Мураўёў і Весяліцкі не мелі патрэбы атрымліваць прыбытак ад хабару, карыстаючыся канфіскаванымі ў вялікай колькасці зямельнымі ўладаннямі на Літве, шчодрой рукой раздаваных царом сваім верным паслугачам.

Акрамя абяцання Весяліцкага, дадзенага маёй маці, што ён перадасць мне залаты алтарык, яна не супакойвалася на працягу гэтых трох дзён, бо баялася падману. Цяпер я даведаўся, што ў суправаджэнні сястры Разаліі досвіткам хадзіла на Лукішскі пляц⁴⁸⁵, каб спраўдзіць, ці адбываецца будаўніцтва шыбеніцы, а рэшту дня гэтыя прыгнечаныя жанчыны праводзілі ў спробах выратаваць маё жыццё з дапамогай уплывовых людзей і ў вандроўцы на Закрэнт⁴⁸⁶, каб пільнаваць мой вываз са шпіталя і не прапусціць гэты момант.

Цяпер маці, канчаткова ўпэўніўшыся ў выратаванні сына, нягледзячы на разуменне майго сумнага лёсу катаржніка, асуджанага на працы ў Нерчынскіх рудніках і небяспеку пераадолення далёкага шляху, лічыла сябе ў гэты момант самай шчаслівай істотай, абдымаючы выратаванага сына. Разам з ёй радавалася сястра Разалія, гатовая на ахвяры дзеля брата. Гэта быў асаблівы момант у нашым жыцці.

З захадам сонца мы вымушаны былі развітацца, бо перад гэтым госці згодна з рэгламентам павінны былі пакінуць турму. Мае дарагія мяне ўпэўнілі, што на наступны дзень паўтораць візіт, і ён будзе яшчэ даўжэйшы за сённяшні, яны мелі дазвол ад генерала, нашага апекуна, на штодзённыя наведванні аж да таго дня, калі я павінен буду пакінуць Вільню перад высылкай у Сібір.

У маці быў час перад сённяшнім расстаннем перадаць мне вялікі мех, напханы вопраткай і бялізнай, з якіх пэўная частка —

згодна з атрыманай цыдулкай — была прыгатаваная для мяне ў адпаведнасці з маімі памерамі, а рэшту я павінен быў падзяліць сярод выгнанцаў, якім найбольш гэта было неабходна. Таксама мне перадалі, што заўтра будзе новы прывоз вопраткі, сабраны знаёмымі, занятымі гэтай дабрачыннай акцыяй. У Вільні даўно ўжо займаліся забеспячэннем ежай і больш адпаведнай вопраткай выгнаннікаў у Сібір.

Расійскі ўрад з гэтага пункту гледжання не рабіў перашкод, жадаючы пазбавіць сябе ад значных выдаткаў, якія амаль паўсюль з ахвотай прымала на сябе дабрачыннасць, а пачаўшы з Масквы з асаблівай адданасцю, з прычыны пераканання мясцовых жыхароў, што міласціна можа стаць магчымасцю атрымаць адпушчэнне ўсіх грахоў і запэўніць рай пасля смерці.

Застаўшыся адзін, я з дапамогай брамніка зацягнуў мех з вопраткай у турэмны двор, адкуль землякі яго перанеслі ў пакой, дзе мы павінны былі начаваць. Аказалася, што, акрамя маіх пажыткаў, было сабрана шмат рэчаў тых, хто ў гэтым меў найбольшую патрэбу, да якіх у першую чаргу залічваліся асуджаныя да цяжкіх прац, вопраткі, якая ім была выдадзеная, было недастаткова, у той час калі тыя, хто быў асуджаны на пасяленне ў сібірскіх вёсках і гарадах, апрадаліся ў сваю асабістую вопратку, часам у дабротную і нават элегантную, а часцей зусім зношаную. З сённяшняй раніцы думалася, як будзем дзяліць вопратку, бо падчас візіту маёй маці жэрабя выпала на мяне і я атрымаў адпаведнае даручэнне, пра што і быў інфарміраваны.

Я не мог адмовіць, прасіў прызначыць некалькі памочнікаў, з якімі трэба было неадкладна скласці спіс асуджаных на цяжкія працы і тых, хто меў патрэбу і да іншых катэгорый. Пасля ўжо пры святле свечак з лою мы раскрывалі мяхі, каб рассартаваць і прыгатаваць спіс бялізны і вопраткі. Доўга цягнулася гэтая праца. Я быў рады, што мне далі магчымасць зрабіць нешта на карысць землякоў; не адчуваючы стомленасці, я скончыў працу, вырашыўшы працягнуць падзел на золку, калі многія з тых, хто ўжо заснуў, прачнуцца.

Асуджаныя на высылку ў Сібір лічыліся расійскім грамадствам няшчаснымі, якіх трэба падтрымліваць міласцінай, у чым маскоўскі ўрад не рабіў перашкод, ён сачыў і імкнуўся, каб усе асуджаныя на высылку да пасялення і ў руднікі, дзе павінны будуць выконваць цяжкія працы, дайшлі да канца падарожжа здаровымі і здольнымі да працы.

Таму мы маглі дзяліцца падарункамі і апранацца ў ахвяраваную вопратку, а ўлады сачылі толькі за тым, каб асуджаныя на катаргу ў час маршу насілі верхнюю вопратку з чырвонымі літарамі на спіне, маючы на сабе пад ёй, што яны жадаюць. Для высланых на пасяленне ў вёсках і пражыванне па гарадах нейкі вызначаны строй не існаваў, кожны мог апранаць, што яму падабалася. Пасля завяршэння падзелу дароў, чым усе былі задаволеныя, змянілася нязручнае адзенне катаржнікаў, якое перашкаджала ім нават падчас вольных рухаў па двары ў час шпацыру. У сувязі з тым, што пражыванне асуджаных у іх турэмных пакоях лічылася прыватным, дзе нават негліжэ было дазволенае, улады не перашкаджалі падборцы строяў.

Хутка катаржнікі склалі ў вялікі мех вопратку, выдзеленую дзяржавай, рэшту бялізны на змену і строі, атрыманыя ў дар. У такім выглядзе мы чакалі з'яўлення сваіх сваякоў і сяброў, якім можна было прыйсці да нас, бо гэта быў апошні дзень побыту ў Вільні, а заўтра мы павінны былі вырушыць у Сібір і правесці да гэтага адпаведную падрыхтоўку.

Пераапануты, маючы на нагах боты і са зганьбаванай маскалямі галавой і тварам, я з'явіўся перад дарагімі мне асобамі, якія сёння прыбылі, каб наведаць і развітацца са мной. Яны зноў прынеслі падарункі для няшчасных землякоў і павесілі мне на шыю святую ладанку, у якую была зашытая сторублёвая банкнота, пра што шапнула мне на вуха мая маці. Гэта было заўважана ці нас падслухаў начальнік турмы, бо ён распароў ладанку і дастаў адтуль кантрабанду і неадкладна выгнаў няшчасную маці і сястру з турмы, кажучы, што іх трэба было б сурова пакараць і што дзякуючы выдадзенаму Весяліцкім дазволу на наведванне ён робіць ім паблажку. Намарна просьбай і плачам стараліся маці і сястра ўпрасіць гэтага чыноўніка. З раздзертым сэрцам яны вымушаны былі заўчасна пацалаваць мяне на развітанне.

Раздзел XIV.

Падрыхтоўка да пераезду чыгункай з Віленскай перасыльнай турмы ў Пецярбург і Маскву

Дабрачыннасць Вільні была вялікая. Усе засуджаныя паўстанцы ў апошні тыдзень перад адпраўкай у Сібір, сабраныя ў перасыльнай турме, а было іх каля чатырохсот, былі апранутыя ў ахвяраваную ім святочную вопратку, хутчэй, іх можна было прыняць за заможных падарожнікаў, а не за бедакоў, гвалтам гнаных на пакуты і згубу. Яркі кантраст стваралі ў час падарожжа тыя, хто быў у вопратцы асуджаных на катаргу. Застаючыся ў памяшканні пад турэмным замком, якое лічылася прыватнай кватэрай, ім было дазволена, як і ўсім астатнім, апранацца так, як падабаецца, а таксама быць у негліжэ, што было неабходным падчас умывання, але па-за турмой адзенне катаржніка, абутак і галаўны ўбор павінны былі заставацца нязменнымі, тымі, якія выдала дзяржава. Улады перасыльнай турмы і вялікая колькасць людзей, сабраных для суправаджэння асуджаных у дарозе, сачылі з раніцы, каб нічым не быў парушаны рэгламент. Аглядаліся катаржнікі, апранутыя ў іх шынялі з чырвонымі літарамі. Абавязкова ногі трэба было абвязаць анучамі і абуць у вялікага памеру лапці — хоць пад імі дзякуючы дапамозе дабрачыннай Вільні ўжо былі панчохі і абутак— з дапамогай доўгіх шпагатаў у спецыяльныя адтуліны на ніжніх частках штаноў. Галаўны ўбор, шапка без брыля, быў неабходны падчас маршу.

Катаржнікаў без шляхецкіх правоў, якія страцілі прывілей на адмену цялеснага пакарання і ногі якіх павінны былі быць закутыя ў кайданы, каб пазбегнуць раненняў, раніцамі вучылі хадзіць у такт, рухаючыся ў асаблівым рытме. У трэніроўках такога кшталту маскалі мелі вялікі вопыт. Для іх таксама было важна ў сённяшнім парадзе арыштантаў захаваць узорнае маршыраванне наперад, інакш падпарадкаваныя падлягалі сувораму пакаранню ад начальнікаў.

Таксама трэба ведаць, што закаваныя ў тоўстыя ланцугі ідуць на чале цэлай фалангі асуджаных да цяжкіх прац і што ад іх залежыў лад, які захоўваўся ў час маршу.

Сярод нас, 130 катаржнікаў, тых, хто сённа павінен быў вырушыць у дарогу, толькі некалькі дзясяткаў было закаваных. Гэта былі мяшчане і мужыкі, найменей ад нас, незакаваных, яны былі вінаватыя перад маскалямі, але падпаўшыя пад непараўнальна большыя выпрабаванні, бо не мелі шляхецкіх правоў. Гэта былі нашы дарагія браты, якія за пададзеным прыкладам сваіх старэйшых братоў прынялі шчыры ўдзел у барацьбе за вызваленне бацькаўшчыны з агіднай маскоўскай няволі. Мы з ахвотай жадалі б памяншца з імі ў гэтых пакутах, але вораг чыніць перашкоды ва ўсім, умеючы шчодро сеяць шыбеніцы і могілкі для шляхты, а кайданы і наручнікі для астатніх класаў народа. [...]

У іншым месцы шырока раскінутага двара праходзілі вучэнні асуджаных паўстанцаў на пасяленне ў Сібір хадзе «крок у крок» і «на пруце». Прутам называўся лёгкі ланцуг, даўжынёй у чатыры ярды⁴⁸⁷, падзелены на чатыры роўныя часткі, на ім і па яго канцах былі прымацаваныя накрыж кароткія ланцужкі на паўлокця⁴⁸⁸ ў абодва бакі, да іх вешаліся жалезныя абручы, якія замыкаліся на ключ. Паміж змешчанымі ў іх чатырма парамі арыштантаў такім чынам зацягваўся прут. Левыя і правыя рукі пар, што былі адна каля адной, скоўваліся абручамі, што віселі на ланцугу, і замыкаліся на ключ аховай, якая кіравала паходам.

З гэтага моманту восем чалавек, якія складалі чатыры пары, звязаныя прутом, утваралі адзіны арганізм, хоць перад гэтым былі абсалютна чужымі адзін аднаму. Сённа арганізатары паходу, які зладзіў трыумфуючы Мураўёў з паўстанцаў, сабраных за тыдзень, былі вымушаныя выконваць цяжкую працу па падборы адпаведных пар для фарміравання вялікай колькасці прутоў, звяртаючы ўвагу на тое, каб яны складаліся з людзей больш-менш аднаго росту і ўзросту, бо парушэнне пэўнай прапорцыі выклікала збой руху, шкодзячы гармоніі ўрачыстага паходу, які было загадана арганізаваць інструктарам.

Складзены з людзей магутны пачварны арганізм кожнага прута надакучліва адчуваў кожны неасцярожны рух альбо спотык каго-небудзь ва ўсім сваім целе. Рызыкаваў цалкам спыніць рух, калі хтосьці знепрытомнее альбо захварэе настолькі, што нават нагайкай не атрымалася б яго падагнаць. Таксама трэба было навучыць

уносіць падчас маршу неабходныя змены ў рассартаванне пар, змяняючы іх склад адпаведным чынам.

Паўстанцаў, асуджаных на пасяленне ў Сібір, было дастаткова, каб сфармаваць некалькі дзясяткаў пругоў, сярод якіх прысутнічала і некаторая колькасць жанчын. Інструктарам было цяжка пераканаць іх у неабходнасці выконваць марш вайсковым крокам, пачынаючы з левай нагі і ўвесь час ісці належным тэмпам. Гэтыя доўгія пакуты зносілі аж да поўдня як вучні, так і іх настаўнікі, кідалі трэніроўку змучанымі і галоднымі апоўдні, калі маглі наесціся ўсе разам ежай і прысмакамі, дасланымі жыхарамі Вільні, якім нават сёння не забаранялася дасылаць нам стравы.

Вучэнні былі спыненыя, бо стала зразумела, што толькі доўгая практыка ў дарозе на пруче дазволіць набыць навык у правілах маршу, якая абароніць ад вялікай небяспекі падчас узаемнага перацінання і калецтва рук абручамі. Таксама трэба было адпачыць, каб праз некалькі гадзін выйсці ў дарогу да чыгункі, пакідаючы перасильную турму назаўсёды. Здаралася і так, што памілаваныя ўдзельнікі лістападаўскага паўстання 1831 г. зноў высылаліся з гэтага ж будынку за ўдзел у гэтым паўстанні.

Спакойна сябе адчувалі толькі тыя польскія грамадзяне, якія былі асуджаныя на пасяленне ў гарадах Сібіры і ўсходніх губернях Расіі за падазрэнне ва ўдзеле альбо падтрымцы паўстання. Яны былі асуджаныя адміністрацыйным судом, і яны не пазбаўляліся сваіх шляхецкіх і грамадзянскіх правоў, а таксама маёмасці. Яны вымушаны былі падарожнічаць разам з катаржнікамі і пасяленцамі толькі з той розніцай, што ім былі выдзеленыя аднаконныя вазы на дзве асобы, дзякуючы чаму яны пазбягалі клопату, які мелі астатнія іх таварышы ў час падарожжа, але знаходзіліся пад тым самым наглядом і праводзілі ночы і адпачынак у турмах разам з намі. Гэтым дапаўняўся набор нашай каманды, гнанай у Сібір.

Даўней грамадзяне, высланыя на пасяленне па гарадах за падазрэнні, якія не падлягалі судам і захоўвалі недатыкальнасць належных ім правоў, тэрмін выгнання якіх быў неабмежаваны, а працяг царскай міласці магла надасці хутка, вывозіліся ў парадных экіпажах эстафетай у суправаджэнні афіцэра жандармерыі, ім забяспечваўся камфорт і захаванне гонару, належнага шляхецкім прывілеям і афіцыйнаму становішчу. Цяпер Мураўёў выкарыстаў сваю сістэму, распрацаваную спецыяльна для Літвы, падвргаючы шляхту, якую выключна складалі групы высланых грамадзянаў

для засялення сібірскіх гарадоў, пакутам, размяшчаючы ў задуш-ных турмах разам з катаржнікамі, каб знішчыць хоць бы кожнага дзясятага ў дарозе.

Пасля заканчэння адпачынку вароты перасыльнай турмы на вачах шматлікай аховы першы раз адчыніліся для збору багажу вязняў, каб скласці на сабраных і расстаўленых у шэраг вазах за будынкам турмы. Асобна складаліся валізы і вандзэлкі, якія належалі высланым на жыхарства ў Сібір, а асобна збіралі вялікія мяхі катаржнікаў, шчодро напоўненыя падораным цёплым адзеннем — маёмасць іх была разрабаваная — абарона ад прастуды зімой, ад чаго выдадзеная дзяржавай вопратка іх бы не ўратавала. Дабрачыннасць клапацівага горада ўсё прадбачыла. Наш багаж раней за наш выхад быў адпраўлены для размяшчэння ў вагонах для багажу ў Пецярбург і Маскву, куды будуць скіраваны вячэрнім цягніком сённяшнія выгнаннікі з Вільні.

Другі раз адчыніліся вароты турмы, каб яе пакінулі сагнаныя туды арыштанты, якія павінны былі вырушыць у дарогу да пецябургскай чыгуначнай станцыі. Акрамя пяхоты, якая абступіла густым колам нявольнікаў, і казакоў, што лёталі вакол нас, у асобным месцы знаходзіўся моцны рэзервовы атрад жаўнераў для дапамогі ў непрадбачаных выпадках. Адзін са старэйшых афіцэраў кіраваў вартай.

Спераду, у найбольш аддаленай ад турмы пазіцыі і на чале ўсіх выгнаннікаў, былі пастаўлены катаржнікі ў шэрагі чацвёркамі адзін за адным, а спераду іх у кайданах, усе апранутыя ў патрабаваную ўніформу з чырвонымі літарамі з бубновым тузам на спіне. На пэўнай адлегласці за намі была пастаўленая ахова пругоў, а на вялікай дыстанцыі пачынаўся караван з некалькіх дзясяткаў аднаконных вазоў з нагнанага шарварку⁴⁸⁹ гаспадароў з прылеглых да горада вёсак, на кожным з іх змяшчалася па пары чалавек, асуджаных на пасяленне ў сібірскіх гарадах.

Падрыхтоўка да маршу ўжо даўно завяршылася, але арыштанты і іх ахова павінны былі заставацца на месцы ў чаканні сігналу для пачатку руху наперад, што звычайна даваўся з кабінета Мураўёва, які хацеў прысутнічаць на штотыднёвых экзекуцыях па ўтаймаванні Літвы, робленых напаказ для пашырэння яго славы ў Расіі і прыгнечанасці ў змучаным краі.

Звычайна ў гэтыя дні ў вызначаных месцах горада на балконах будынкаў дзяржаўных устаноў збіраліся сем'і высокапастаўленых

чыноўнікаў і нават замежныя прадстаўніцтвы для таго, каб уважліва паназіраць за цырымоніяй, якая сёння абяцала быць больш урачыстай у сувязі з тым, што ў картэжы знаходзіўся памілаваны Мураўёвым адзін з начальнікаў паўстання, якога вялі на цяжкія працы ў Нерчынскія руднікі Усходняй Сібіры. Гэтыя абставіны дапамогучь Мураўёву, вядомаму ўжо па мянушцы «Вешатель», атрымаць тытул «дабрачынца».

Тыя, хто чакаў загаду на пачатак руху, здрыгануліся, пачуўшы сігнал, спазматычна кідаючыся да нявольнікаў, якія пачалі ўжо драмаць, у большасці сваёй размясціўшыся на зямлі. З дапамогай лаянкі атрымалася хутка сфармаваць шэрагі з выгнанцаў і скіраваць іх у жаданым напрамку. Раптоўна ў глыбіні ваколіцы падчас жаласлівых водгукаў ланцугоў, якія скрыгталі ад судакранання з прутом і наручнікамі асуджаных на засяленне Сібіры, раздаўся енк кайданоў. Пяхота густа абкружыла арыштантаў з абодвух бакоў, павярнуўшыся да іх тварамі, у сваю чаргу, казакі, размахваючы пікамі, дзіка крычалі і світалі, перабягалі ўзад і ўперад з усіх бакоў, не дазваляючы нікому наблізіцца да картэжу.

На значнай адлегласці за катаржнікамі і пасяленцамі цягнуліся адзін за адным вазы з сумнымі парамі асуджанай літоўскай шляхты на засяленне сібірскіх гарадоў, утвараючы нібы асобную экспедыцыю пад наглядам невялікай колькасці жандараў. Аднак і яны належалі да вялікага цырыманіялу, арганізаванага Мураўёвым для сябе і для маскоўскага царства.

Дарога ад перасыльнай турмы да чыгуначнай станцыі, якая вяла з прадмесця праз вуліцы горада, складала дзве вярсты. У многіх яе месцах знаходзіліся цэнтры, арганізаваныя для назірання гасцямі за цырымоніяй праходжання польскіх паўстанцаў да згубы на выгнанні. Кіраўнікі цырымоніі, не ведаючы, у якім месцы будзе назіраць за дзеяй Мураўёў, сачылі за захаваннем усімі ўзорнага парадку, тым самым прыносячы нам пакуты ў час рэгулявання шэрагаў.

Мы абліваліся потам, а цяжар абутку, які рабіў нашы ногі падобнымі на мядзведжыя, жахліва стамляў. Немагчыма было супраціўляцца, гэта непазбежна прывяло б маскалёў да расправы з намі. Таксама трэба было пазбягаць верагоднай успышкі злосці і падтрымліваць тых, у каго быў заняпад сілаў. Калі, стомленыя, мы набліжаліся да чыгуначнай станцыі, цёплыя промні сонца, якое ўжо заходзіла, узмацнілі ліхаманкавы стан нашых настрояў,

якія ўзнікалі пад уплывам страшнай абразы ворагам, які падманам стаў пераможцам, з дапамогай нашай новай Таргавіцы⁴⁹⁰, усяго, што было годна павагі і гонару. Інакш выглядала б іх няволя, намі растаптаная. Лепей за ўсіх пра гэта ведаў Мураўёў, які сёння трыумфаваў.

Не ад цікаўнасці назіраць за картэжам цягнутых паўстанцаў сабралася вялікая колькасць жыхароў Вільні, а ад жадання ўбачыць сваіх мужоў, сыноў, бацькоў і сяброў, якія былі ў сённяшняй выправе ў Сібір. Яны праціскаліся ў вялікай колькасці, бо гэта датычыла амаль усіх сем'яў. Яны збіраліся ў значнай ступені на прылеглых плошчах, дзе гарцавалі казакі вакол асуджаных і не маглі дацца да іх пікамі, размахваючы імі, яны пагражалі закалоць кожнага смельчака, які б наблізіўся. Таксама вялікія грамады спакутаных людзей сабраліся за платамі садоў каля дарогі, каб зблізку скіраваць развіталыны позірк да дарагіх людзей, рызыкуючы быць скалечанымі і страціць вока, што маглі зрабіць казакі вастрыямі пікаў, якія слізгалі ўздоўж вышэйапісаных платоў.

Адтуль мяне дасягнуў позірк, які працяў мяне да глыбіні душы, застаўшыся там назаўсёды. Гэта быў пранізлівы позірк спакутанай маці, так яна на развітанне бласлаўляла свайго сына. Гэты позірк быў толькі маім, ён суправаджаў мяне паўсюль. Да сёння, маючы 86 гадоў, бачу пры кожнай нагодзе вобраз маёй маці, якая глядзіць на мяне так, як гэта адбылося падчас развітання ў Вільні. Гэта адбывалася недалёка ад чыгуначнай станцыі, куды былі ўціснутыя ўсе асуджаныя і пад наглядом вялікай колькасці ахоўнікаў былі замкнутыя ў яе залах, чакаючы размяшчэння ў вагонах цягніка, які высылаўся ў сталіцу Расіі, Пецярбург.

У спецыяльны цягнік у вызначаны час і з разлічанай наперад колькасцю вагонаў уведзены польскія нявольнікі, якія знаходзіліся ў чакальні на чыгуначнай станцыі, высланыя чыгункай праз абедзве сталіцы Расіі ў Сібір. Іх размясцілі вельмі хутка, бо вопыт у такіх справах ужо меўся. Праз некалькі хвілін па пероне кружылі толькі жандары і чыгуначнікі. Выгнаннікі былі замкнёныя пад аховай узброеных жаўнераў так шчыльна, што з вокнаў вагонаў нікога немагчыма было ўбачыць. Ужо змяркалася, калі цягнік вырушыў, вывозячы многіх з нас з любімых мясцінаў назаўсёды.

Канструкцыя вагонаў для транспартавання высланых Мураўёвым паўстанцаў з Літвы была так геніяльна распрацаваная спецыялістамі, што не давала шанцаў на ўцёкі ў дарозе. Не толькі

таму, што доступ да вокнаў быў немагчымы, бо там знаходзіўся калідор, прызначаны для ўзброенай аховы, але і таму, што доступ да купэ, якое аддзялялася калідорам і мела вокны для асвятлення сярэдзіны вагона, для вязняў быў недасяжны, бо лавы, на якіх яны сядзелі, не даходзілі да купэ, пакідаючы яго для размяшчэння і абыходу другой унутранай варты, што заставалася ўвесь час на сувязі са знешняй. Такім чынам транспартавання ўвесь час знаходзіліся пад падвойным наглядом, былі пазбаўленыя магчымасці звязацца са знешнім светам і не маглі разгледзець ваколіцы, якія праяджалі.

Уваход для нявольнікаў у гэтыя вагоны знаходзіўся ззаду, а выхад спераду. З абодвух бакоў меліся дзверы на адлегласці, роўнай шырыні калідора. Пасля замыкання гэтых дзвярэй усталёўвалася сувязь для абыходу знешняй аховай вакол. Такі ж нагляд ажыццяўляўся ў сярэдзіне вагона вартай, якая знаходзілася там, заўсёды ўзброеная і пільная да кожнага руху транспартаваных. Няма сумневу, што ў выпадку нападу з намерам адбіць паўстанцаў маскоўская ахова мела загад знішчаць нявольнікаў, не шкадуючы нікога.

Вагоны такой спецыяльнай канструкцыі былі падзеленыя блізка размешчанымі адзін ад аднаго шэрагамі лаў, намёртва прымацаванымі да падлогі, на якіх змяшчалася чатыры арыштанты тварам уперад і маючы перад сабой спіны суседзяў, якія абапіраліся на лаўкі, каб падрамаць пасля доўгага падарожжа. Да іх нявольнікам можна было трапіць з боку калідора, прызначанага для знешняй аховы, бо ў сярэдзіне вагона не было ніводнага купэ. Гэтыя купэ па вышыні даходзілі да галоў нявольнікаў, якія сядзелі на лавах, павернутыя ў бок руху цягніка. Гэтыя купэ не даходзілі да столі вагона і давалі магчымасць унутранай ахове сачыць і назіраць увесь час за зняволенымі паўстанцамі, але адначасова з гэтым нам дазвалялася размаўляць паміж сабой, што было адзінай забавай у час гэтай сумнай вандроўкі.

Нашым апекунам не падабалася гэтая канферэнцыя, якая дапякала іх жартачкамі, але мы не давалі ім падставы зачапіць нас, бо добра ведалі, што праз самую малую *серьёзную* прычыну нас маглі знішчыць падвойная ахова, якая была вакол нас, і атрад, які трымалі ў рэзерве ў асобных вагонах пад кіраўніцтвам старэйшага афіцэра, які часта нас наведваў.

З левага боку задняй часткі вагона знаходзілася прыбіральня без аніякай заслоны, у сувязі з гэтым годнасць нашых жанчын, пільна

засцераганая, была жahlівым чынам закранутая, маскалі лічылі гэта справай непатрэбнай і натуральнай, бо былі прызвычайны аглядаць адзін аднаго абсалютна голымі, як гэта практыкавалася ў лазнях і на курортах.

Цягнік хутка вёз нас усё далей, бо затрымліваўся толькі на нямногіх станцыях, каб набраць вады, забяспечыць вагон асвятленнем, іншым неабходным, а таксама для таго, каб нявольнікі і іх ахова атрымалі правянт, які рыхтаваўся на пэўных станцыях і перадаваўся нам у вялікіх кашах.

Гэта ўсё рабілася вельмі хутка, таму дарога з Вільні ў Пецяярбург была пераадоленая менш чым за суткі. Перад захадам сонца мы пакінулі цягнік на чыгуначнай станцыі расійскай сталіцы, каб пад наглядом новых збройных сілаў пяхоты і кавалерыі зрабіць парадны пераход да турмы па вуліцах Пецяярбурга, які адзначаў перамогу над Літвой Мураўёва Вешальніка, які ператварыўся ў самую міласэрнасць, памілаваўшы нават начальнікаў паўстання, што даказвала прысутнасць маёй асобы ў сённяшнім парадзе.

Усіх нас, каля 400 зняволеных паўстанцаў Літвы, павялі пехатой, хоць асуджаныя на пасяленне ў Сібіры мелі права ехаць на вазах. Відавочна, хацелася нас усіх прадставіць мясцовай публіцы небяспечнымі паўстанцамі, якіх атрымалася схпіць, вызваляючы краіну вайсковымі намаганнямі, а не злачыннымі метадамі варвара Мураўёва, генія Расіі.

Насельніцтва сталіцы ведала, што сёння павінен адбыцца парад, і ў вялікай колькасці збіралася на вуліцах і плошчах, каб паглядзець на «мятежников», якія мелі смеласць не змірыцца з нявольяй, сустракаючы нас праклёнамі і крыкамі. У момант, калі наш картэж апынуўся недалёка ад Казанскай царквы⁴⁹¹, сабраны там натоўп пачаставаў нас камянямі, ранячы многіх з нас, у тым ліку і нашу ахову, як пешую, так і конную. Гэтая апошня акалічнасць vyrатавала нас ад знішчэння, бо маскоўскія жаўнеры, трапіўшы ў небяспеку страціць жыццё разам з паўстанцамі, адпіхнулі нападнікаў. Кавалерыя, што абкружала нас, скіравала свае пікі ў бок пецяярбургскага натоўпу, які хацеў пакласці нас у труну, разганяючы яго на чатыры бакі, не з намерам vyrатаваць канваяваных, але сваю скуру.

Гэты замах скончыўся толькі абмыццём польскай крывёй Неўскага праспекта каля Казанскай святыні, найбольш ажыўленым месцы Пецяярбурга, месцы, дзе збіралася арыстакратыя і сталічныя

франты, у якіх былі багатыя падставы для закідання палякаў камянямі. [...]

Далейшая наша дарога да пецяярбургскай турмы, прызначанай для часовага размяшчэння асуджаных на выгнанне ў Сібір, была без прыгод. Падарожжа прайшло спакойна, бо конная ахова, не жадаючы трапіць пад град камянёў, неміласэрна разганяла ўсіх жыхароў горада, хоць праз гэта нішчылася ўрачыстасць парада, наладжанага ўладамі. Мы, у сваю чаргу, ішлі па сталіцы спакойна, не прыслухоўваючыся да крыкаў, лаянкі і брыдкіх праклёнаў, на гэты раз скіраваных маскалямі да маскалёў.

Сонца ўжо заходзіла, калі нас, стомленых, завялі ў турму, дзе нас пакармілі і далі спакойна адпачыць, каб на золку наступнага дня рушыць у далейшы шлях да старой сталіцы, горада Масквы. Прыведзеныя раніцай на чыгуначную станцыю, мы былі адпраўлены ў Маскву звычайным цягніком, на гэты раз ён спецыяльна прызначаўся для вывазу зняволеных.

Акрамя нас, палякаў, якіх называлі палітычнымі злачынцамі, гэтым цягніком ехала пару сотняў крымінальных, сабраных з розных мясцовасцяў Расіі, а таксама выплошаў⁴⁹² і амаральных жанчын, высланых паліцыяй адміністрацыйным парадкам для павелічэння насельніцтва ў вёсках Сібіры. Увесь гэты маскоўскі прадукт транспартаваўся ў асобных вагонах. Нас размясцілі ў вагонах трэцяга, другога і нават першага класа, прызначанага для грамадзянаў, асуджаных па падазрэнні ў прыналежнасці да паўстанцкай арганізацыі на пасяленне ў далніх гарадах Расіі і Сібіры, якія не страцілі шляхецкіх правоў.

У вагонах, прызначаных для перавозкі тавару і жывёлы, размяшчаліся катаржнікі ў кайданах. Усе зняволеныя знаходзіліся пад моцным наглядом вайскавай аховы, размешчанай у калідоры і ў сярэдзіне вагонаў, зразумела, менш колькаснай, чым тая, якая прызначалася для нагляду за намі па дарозе з Вільні ў Пецяярбург.

За выключэннем нашых няшчасных братоў, закаваных у кайданы, усе палякі размяшчаліся ў пасажырскіх вагонах, карыстаючыся выгодамі і маючы магчымасць разглядаць праз вокны мясціны, якія мы праязджалі, хоць бы трохкі, бо праз адсутнасць кратаў каля іх знаходзіліся жандары, якія сачылі за тым, каб каму-небудзь з нявольнікаў не прыйшло ў галаву выскачыць з цягніка. Наше падарожжа праходзіла хутка, бо на высадку і пасадку нікога не прымалі, цягнік затрымліваўся толькі на некаторых станцыях

па прычынах адміністрацыйных альбо для таго, каб накарміць падарожнікаў. У выніку мы вельмі рана прыехалі ў Маскву.

Наша транспарціроўка ад чыгуначнай станцыі да аддзялення гарадской турмы, прызначанай для часовага размяшчэння выгнаннікаў у Сібір, ажыццяўлялася бакавымі вуліцамі, відавочна, каб пазбегнуць дэманстрацый мясцовага насельніцтва, верагодна, яшчэ больш варварскіх, баяліся выклікаць нападкі яшчэ больш небяспечныя, чым кіданне ў нас камянёў у Пецярбургу. Ахова спрытна кіравала намі, амаль незаўважна мы дабраліся вялікіх варотаў маскоўскай турмы, за якімі нам былі забяспечаныя недатыкальнасць і выратаванне. Мы мелі права радавацца, адначасова пераконваючыся, што расійскія турмы найлепш гарантуюць волю іх грамадзянаў.

Мы праходзілі праз вялікую колькасць падворкаў з усіх бакоў перапоўненых будынкамі розных памераў, скіроўваючыся да аддзялення, прызначанага для нашага размяшчэння. Мы не мелі права здзіўляцца, заўважыўшы вялікую колькасць брам, калідораў, скляпенняў, вуліц і завулкаў турмы, ведаючы, што матушка Москва, з'яўляючыся цэнтральным пунктам сусветнай няволі, мела ўсе правы ганарыцца цудоўна развітай турэмнай сістэмай, дзе ўсе катэгорыі зняволеных злчынцаў, іх ахова і адміністрацыя мелі адпаведнае і ўзорнае размяшчэнне.

Агульны гоман і хуткая змена тонаў стваралі ў гэтай вялікай замкнёнай прасторы асаблівы настрой і атмасферу. Праклёны, лаянка даляталі з-за жалезных кратаў, іх кідалі замкнутыя за імі спалатнелыя злчынцы, змешваючыся з лаянкай арыштантаў, якія шпацыравалі па падворках, менш сувора пакараных, з іх смехам, спевамі і выкрыкамі варты вайскавай аховы ў час змены. Да гэтай сумятні дадаваліся рух адміністрацыі, загады наглядчыкаў, прыгатаванне і разнос страў.

Тыдзень мы заставаліся ў маскоўскай турме, гэта было неабходна для падрыхтоўкі далейшага падарожжа ў Сібір і забеспячэння нявольнікаў неабходнай асенняй і зімняй вопраткай, бо лета ўжо канчалася, а склады з такога кшталту матэрыяламі тут змяшчаліся ў вялікай колькасці. Асобная камісія забяспечвала нас вопраткай згодна з памерамі кожнага з нас, сярод якой былі кароткія кажухі з аўчыны. Высокія чыноўнікі правяралі, ці добра праходзіла падрыхтоўка, бо ўрад не хацеў, каб асуджаныя на высылку ў Сібір загінулі ад халадоў з прычыны адсутнасці цёплай вопраткі, лічачы

яго неабходным матэрыялам для засялення і дастаўкі працоўных рук на рудніках. Таксама стараліся добра нас карміць, размяшчалі ў вялікіх залах, дзе мы маглі свабодна выспацца на шырокіх тапчанах, зручна размясціўшы пажыткі і вопратку.

Такім чынам нас хацелі запэўніць, што пасля прысуду ўрад не мае дрэнных намераў, што хоча і далей апекавацца намі, лічачы, што за мінулае яны ўжо паквіталіся. Мы таксама маглі свабодна шпацыраваць па вялікім турэмным двары, звяртаючыся да адміністрацыйных уладаў, калі гэта было неабходна. Нам рабілі розныя палёгкі, жадаючы, каб мы захавалі добрыя ўспаміны аб побыце ў старой сталіцы ўсёмагутнай няволі.

Іншая камісія была занятая падрыхтоўкай спецыяльных лістоў накшталт пашпартоў, дзе ў дэталях апісваліся нашыя твары і асаблівыя прыкметы, а таксама рост кожнага індывіда, вымераны з вялікай дакладнасцю спецыяльным інструментам. Гэтыя лісты пад назвай «статейныя спіски»⁴⁹³ перадаваліся афіцэрам, якія асіставалі ў нашым падарожжы, суправаджалі арыштантаў ад пачатку да яго канца. Калі хто-небудзь уцячэ і яго схопяць, гэтыя лісты служылі для канстатацыі асобы. Адміністрацыя турмы павінна была падрыхтаваць усё неабходнае для адпраўкі партыі асуджаных у далейшую дарогу да Сібіры, якая павінна была адбывацца пехатой, бо за Масквой яшчэ не існавала чыгункі.

Застаючыся ўвесь час разам з перыяду знаходжання ў віленскай перасыльнай турме, у падарожжах чыгункай і цяперашнім тыднёвым побыце ў Маскве, мы ўсё лепш знаёміліся адзін з адным, ведаючы, што неразлучна мы павінны пераадолець усё нашу далёкую дарогу. Гэтыя абставіны змушалі нас навізваць як мага мацнейшыя кантакты. Сярод нас хутка ўтварыліся групы, якія грунтваліся на блізкіх умовах выхавання і грамадскага строю і адчувалі маральны абавязак аб'яднацца ўсім у адно нацыянальнае цэлае для падтрымкі патрыятычнага духу, грамадзянскіх абавязкаў, ратуючы ад падзення менш адукаваных, каб яны сталі больш карыснымі, калі лепшы лёс дазволіць ім вярнуцца на любу радзіму.

Яшчэ падчас нашага побыту ў маскоўскай турме ўзнікла патрэба вырашыць непрыемнае пытанне адносна прыняцця намі, польскімі паўстанцамі, міласціны, шчодро раздаванай маскалямі ўсім гнаным у Сібір, для чаго нас запрасіла да сябе турэмнае начальства. Маскалі былі цвёрда ўпэўненыя, што дзякуючы міласціне

можна атрымаць адпушчэнне ўсіх грахоў, а асабліва несумленна атрыманых капіталаў.

Мы бачылі ў доўгіх турэмных залах арыштантаў, пастаўленых у два шэрагі, паміж якімі паволі прасоўваліся шматлікія дабрачынныя людзі абодвух палоў, даючы міласціну направа і налева, дастаючы з кашоў, якія неслі лёкаі, скруткі з медзякамі альбо сярэбраныя манеты і папяровыя рублі. Гэтая дабрачыннасць, часта вельмі шчодрая, дазваляла кожнаму з вязняў назапасіць некалькі дзясяткаў і нават сотняў рублёў, што дазваляла палепшыць матэрыяльнае становішча вязня на вельмі доўгі час. Цяпер трэба было вырашыць пытанне, ці добра прымаць гэтую міласціну ад варожага нам народа, які нядаўна кідаў у нас камяні, а сёння мы павінны працягваць да іх руку. Не ў многіх з нас быў вялікі запас грошай, некалькі дзясяткаў таварышаў увогуле іх не мелі, яны задавольваліся ўтрыманнем, гарантаным урадам.

Пасля нядоўгіх разваг большасць сабраных вырашылі стварыць паміж сабой складку — наколькі можна вялікую, — каб падзяліць яе сярод тых, каму гэта найбольш неабходна, жадаючы такім чынам даць ім кампенсацыю за адмову ўдзельнічаць у прыняцці маскоўскай міласціны. Хацелі таксама неадкладна скласці спіс тых, хто меў патрэбу ў грашах, заклікаючы падаць свае імёны. Ніхто не з'явіўся, а бяднейшыя, у якіх пыталіся, казалі, што ў выпадку неабходнасці будуць разлічваць на гасціннасць таварышаў, якія дадуць шклянку гарбаты, каб сагрэцца, бо хлеба ім хопіць. З тае прычыны не хацелі яны прымаць ахвяраванняў ад сяброў. Выпадак моцна паўплываў на ўздым нашай салідарнасці, запэўніваючы, што на працягу далейшага жыцця ў выгнанні мы будзем гэтым кіравацца ва ўсіх сітуацыях.

Раздзел XV.

Дарога праз еўрапейскую частку Расіі

Пасля адміністрацыйных падрыхтовак арганізаваная партыя выгнаннікаў пакінула пэўнай раніцай у вызначаны дзень маскоўскую турму. Яна складалася з нас, паўстанцаў, у колькасці каля чатырохсот, і столькі ж, а можа і болей, крымінальных злачынцаў і амаральных людзей, якія складаліся выключна з маскалёў і іншых нацыянальнасцяў, сярод якіх гэтым разам не было ніводнага паляка.

Картэж выгнаннікаў пачынаўся цывільнымі злачынцамі, дзе былі людзі ў кайданых і тыя, каго вялі на пруче, а завяршаліся транспартам з багажом, які належаў ім. За імі на адлегласці ў некалькі дзясяткаў крокаў ішлі палякі асуджаныя на катаргу і на пасяленне, а далей цягнуўся доўгі шэраг аднаконак, якія вывозілі на пасяленне ў аддаленых губернскіх і павятовых гарадах Усходняй Расіі і Сібіры польскіх грамадзянаў, падазраваных у падтрымцы паўстання, віна якіх не была даказаная і ім было дазволена далей карыстацца сваімі грамадзянскімі правамі і шляхецкімі прывілеямі, а таксама ў іх заставалася магчымасць хуткага вяртання да страчанай ласкі, калі яны змаглі даказаць сваю невінаватасць альбо ўлагодзіць моцнай пратэкцыяй. Такого тыпу грамадзяне маскоўскага паходжання высылаліся не разам з катаржнікамі, а паштовымі, каб хутка, пазбягаючы атмасферных змен і невыгодных начлегаў, маглі, не падвяргаючы сябе прастудам і шкодным хваробам, паспець у прызначанае ім для пасялення месца.

Расійскі ўрад не хацеў клапаціцца аб паляках, заўсёды радуючыся, калі колькасць іх змяншалася, што ажыццяўлялася розным чынам праз улады, якія кіравалі Польшчай.

Асобная ахова суправаджала цывільных і палітычных вязняў разам з іх багажом, везеным на вялікіх вазах. Багаж пільна ахоўваўся, каб не даць раскрасці польскія манаткі, якія былі змешчаны ў вялікія мяхі і вандзэлкі і належалі нашым пасяленцам, ад маскоўскіх зняволеных, сярод якіх былі спрытныя злачынцы.

Асаблівую ўвагу трэба было захоўваць падчас распакоўкі багажу, калі да вазоў набліжаліся іх асабістыя ўладальнікі, каб іх разабраць, робячыся грузчыкамі свайго здабытку, які забяспечваў іх вопраткай, пасцеллю і гаспадарчымі прыладамі для падагрэву вады, патрэбнай, каб заварыць гарбату, альбо іншай стравы падчас адпачынку. Крадзеж прыводзіў пацярпелага да катастрофы, і таму ўсе з непакоем ціснуліся да вазоў, каб знайсці, выхапіць і знесці як мага хутчэй жаданы прадмет, не адчуваючы цяжару на месца начлегу.

Паколькі, праходзячы праз прыгарады і людныя ваколіцы Масквы, было лёгка схвацца ўцекачам, партыя выгнаннікаў падчас сённяшняга падарожжа была моцна абкружаная аховай з жаўнераў пяхоты і конніцы жандараў для пільнавання ад уцёкаў цывільных маскоўскіх злачынцаў, якія маглі быць у змове са злачыннымі арганізацыямі сталіцы. Павелічэнне аховы не было звязанае з намі, бо палякі не маглі знайсці ў Маскве прытулак у сваіх уцёках з няволі.

Адлегласць ад месца, дзе мы павінны былі затрымацца і пераначаваць, складала толькі дзесяць вёрстаў, у выніку чаго мы раней туды трапілі, нас змясцілі ў асобных будынках той самай турмы з вялікімі дварамі. Адразу пасля размяшчэння ў новым гарнізоне яго начальнік паведаміў нам, што наша сённяшняя дарога была адносна карацейшая ў параўнанні з тымі, якія мы будзем пераадоўваць з заўтрашняга дня, таму мы павінны заняцца стварэннем арганізацыі для кантролю і ўрэгулявання парадку ва ўзаемных стасунках, а таксама з дзяржаўнай службай, якая будзе суправаджаць партыю выгнаннікаў аж да канца падарожжа. Ён сказаў нам, што мы абавязкова павінны выбраць паміж сабой прадстаўніка, да якога мелі давер, які, атрымліваючы належныя грошы для ўсіх членаў партыі выгнаннікаў, каб забяспечыць іх утрыманне, падзеліць іх паміж імі.

Гэты прадстаўнік будзе называцца старастам, і ён стане паўнамоцным пры вырашэнні розных пытанняў, якія датычацца партыі, і адказным за непарадкі, сваркі і звады. Кіраўніцтва прызнае яго кампетэнцыю як абранага, а ўсе, хто яго выбраў, павінны будзь падпарадкоўвацца яго рашэнням.

Начальнік сказаў, што гэтыя выбары павінны адбыцца яшчэ сёння, каб імя старасты было занесенае ў спісы і каб ён мог парзмаўляць з ім наконт заўтрашняга падарожжа і вырашэння фі-

нансавых пытанняў. Пасля гэтага, кіруючыся яго ўказаннямі, мы ўсе пайшлі на шырокі двор праводзіць выбарчую нараду.

Праз некалькі хвілін, калі і я там з'явіўся, мяне абвясцілі іх прадстаўніком. Настойлівыя просьбы вызваліць мяне ад гэтага цяжару былі дарэмныя. Не толькі інтэлігенцыя, але і працоўны элемент разам з нашымі жанчынамі трымаліся свайго рашэння, выказваючы свой давер і веру ў тое, што я змагу кіраваць справамі нашага сумнага выгнанніцкага падарожжа. Ад права выбраць намесніка і памочнікаў для выканання адміністрацыйных абавязкаў сход адмовіўся, паведамляючы, што пакідае гэта на мой выбар, усе яны былі гатовыя да маіх паслуг.

Вера і давер, пераадольваючы маю ўпартасць, сталіся бальзамам для маёй спакутаванай душы і стымулам да выканання цяжкай працы, каб бараніцца ад небяспекі, якая магла нам пагражаць у цяперашняй агіднай сітуацыі.

З'явіўшыся перад чыноўнікам першага турэмнага этапу ў якасці абранага старасты польскай партыі выгнаннікаў, я быў праінфармаваны аб разнастайных абавязках і маіх паводзінах адносна начальнікаў тых этапаў, якія нам сустрэнуцца ў час нашага доўгага падарожжа. Асабліваю ўвагу ён звяртаў на выкананне загадаў, бо найменшае супраціўленне можа прывесці вінаватага да цяжкага пакарання, нават тых, хто меў шляхецкія прывілеі і быў вызвалены ад кайданоў. Цяпер, пасля іх страты, за самую малую правіну любы начальнік этапу можа начапіць на іх кайданы і нават збіць бізуном. Стараста павінен быць увесь час напегатове, рапартаваць начальніку турэмнага этапу, тэрмінова выконваць іх укаванні і пазбягаць непаразуменняў, а таксама непарадкаў, бо ён з'яўляецца адказным і за гэтае бязладдзе.

У той самы вечар нам быў выплачаны заробак⁴⁹⁴ за некалькі дзён наперад, каб мы маглі купіць неабходную ежу і хлеб. Вялікая частка жаўнераў, якая належала да гарнізона транспартавання асуджаных на высылку ў Сібір нявольнікаў, былі жанатыя, яны жылі ў будынках турэмных этапаў. Іх жонкі мелі права выпякаць хлеб, неабходны для патрэб гарнізона і нявольнікаў, якія знаходзіліся ў дарозе, а таксама гатаваць страву, якая забяспечвала ім значны сталы заробак, бо рух на выгнанніцкай дарозе быў пастаянны, яна служыла пераходу асуджаных з Расіі Еўрапейскай у Сібір, на руднікі і для яе засялення. Рух гэты значна павялічыўся з прычыны

гэтай вандроўкі польскіх паўстанцаў, павялічваючы заробак салдацкім сталоўкам турэмных этапаў.

Гаспадыні першага турэмнага этапу ведалі пра сённяяшні пераход вялікай колькасці нявольнікаў, прыгатавалі хлеб, ежу і нават прысмакі, добра ведаючы, што грошы, сабраныя ў далёкую дарогу, у нас да гэтай пары заставаліся нескранутыя і дазваляюць заспакоіць апетыт галодных, грошы, якія выплачваю ўрад, забяспечвалі асуджаных хлебам і невялікай колькасцю цёплай стравы, а таксама падтрымку дастатковай колькасці сіл, каб дайсці да канца падарожжа. У дадатак тады ўсё каштавала вельмі танна, што не прыводзіла ўрад да вялікіх выдаткаў.

Адразу пасля выбараў нашая згаладалая грамада кінулася да закупкі харчоў. Мы заўважылі, што паміж гаспадынямі, якія мелі на продаж разнастайныя стравы, аладкі, бліны і прысмакі, існавала канкурэнцыя, яна праяўлялася праз заахвочванне і заклік пакупнікоў і зніжэнне пачатковых коштаў, што дазваляла ўсім наесціся за танна і забяспечыць сябе неабходнымі запасамі на заўтрашнюю дарогу.

Перад адыходам да сну я склікаў сваіх таварышаў па падарожжы і растлумачыў ім крытычнасць сітуацыі, у якой мы знаходзімся, каб пазбегнуць сутычак з кіраўнікамі нашага падарожжа, бо канфлікты заўсёды будуць паварочвацца супраць нас. Я раіў захоўваць раўнавагу, цяпець хамства афіцэраў і жаўнераў... робячы выгляд, што не разумеем, у чым справа, а сваімі добрымі паводзінамі раззбройваць захопнікаў, як гэта робіцца з дзікімі звярамі.

Часта ў выніку нязначнай падзеі можна апынуцца нам, безабаронным, у кайданых альбо атрымаць бізуна, чаго вынесці немагчыма, гэта магло б прывесці да катастрофы, бо мы ўступілі б у барацьбу з узброенымі, і гэта цалкам знішчыла б нас, за гэта нашых ворагаў апраўдалі б, тым больш што ніхто не выступіў бы з пратэстам. У любым выпадку я раіў для ўрэгулявання сітуацыі неадкладна звяртацца да мяне як да чалавека, які добра ведае маскалёў з часоў вучобы ў вайсковым вучылішчы ў Пецяярбургу і выдатна валодае іх мовай.

Сённяяшнюю ноч мы правялі ў добрых умовах, лежачы на тапчанах, змешчаных уздоўж муроў шматлікіх пакояў.

Першы этап для выгнаннікаў знаходзіўся адразу пад Масквой, куды часта зазіралі высокія чыны для кантролю, а часам і чужаземцы, якія хацелі азнаёміцца з сістэмай пабудовы турэмных этапаў

у Расіі для сасланых на пасяленне ў Сібір і асуджаных злачынцаў, якія знаходзяцца ў дарозе. Для таго каб пахваліцца, што маскоўская сістэма можа паслужыць узорам для ўсіх, і ведаючы, што глыбей у Расію ніхто не рашыцца зазірнуць, існаванне камфортных умоў такога кшталту абмяжоўвалі раскошай першага этапу. Такім чынам, пасля пачатку пешага падарожжа мы з камфортам правялі нашу першую ноч, нягледзячы на тое што памяшканне, якое звычайна служыла злачынцам, за кошт польскіх паўстанцаў было заселенае падвойнай колькасцю нявольнікаў.

Нас вывелі раніцай наступнага дня, і нам неабходна было прайсці дыстанцыю, у два разы большую, прыкладна 20 вёрстаў, для таго, каб трапіць на другі этап. Мы ішлі жвава, сілы нашыя былі невычарпальныя, тым больш што ранішні халадок напрыканцы лета ажыўляў наш рух. Мы разглядалі ваколіцы, хмурнейшыя, чым нашыя, і нас агортвала туга па радзіме, якую страцілі назаўсёды, разам з дарагімі сэрцу людзьмі. Бразганне кайданаў і гуканні нашай аховы ўжо доўгі час раздражнялі няшчасных, нягледзячы на тое, што большасць з нас былі маладыя, ды і магчымасцяў пагаварыць і падыскутаваць у блізкіх да сябе колах было дастаткова.

Яшчэ да поўдня, калі сонца ўжо пазбавіла нас ад ранішніх дрыжыкаў, нас спыніў у адкрытым полі начальнік першага этапу, якому дапамагаў у гэтым працэсе я, і паставіў парамі ў роўны шэраг, мне стала вядома, што мы пераадолелі палову сённяшняй дарогі і што адбудзецца змена нашай аховы, а я, як стараста, павінен дапамагаць у гэтым. Хутка паказалася вайсковая ахова з яго начальнікам наперадзе, каб весці нас на новы этап, дзе мы павінны былі начаваць.

Нас, пастаўленых парамі, пералічыў новы камендант, — усё было згодна са спісам «статейнага спіска», — вырашыўшы фармальнасці і падпісаўшы пратакол, вызваляючы начальніка першага этапу ад адказнасці, якая ўскладалася на наступнага, пасля чаго новая варта акружыла нас сваёй апекай, а папярэдняя вярнулася на першы этап.

Падчас усёй гэтай аперацыі мяне не турбавалі. Новы начальнік канвою толькі азірнуўся на мяне — верагодна, для таго, каб запомніць мяне ў выпадку патрэбы, — і, упэўніўшыся, што ўсё ў парадку, загадаў распачаць рух уперад як маскалям, так і нам, якія заставаліся пад асобнай вартай. Падчас змены варты і перад пачаткам марша мы падсілкоўваліся тым, што мелі пры сабе, бо маючы

прайсці столькі ж, колькі мы прайшлі, мы не хацелі марнаваць час, тым больш што слабейшыя адчувалі стомленасць. Мы паспелі прыйсці пасля заходу сонца, і тое пад напорам аховы, дайсці да турэмнага этапу, дзе павінны былі застацца на ноч.

Пасля разбору з вазоў сваіх мяхоў і пакункаў, мы ціснуліся ў турэмную браму, каб як мага хутчэй пайсці адпачываць, але лёгка гэта зрабіць не атрымалася. Нас павінны былі абшукаць, служба гэтага этапу павінна была спраўдзіць наяўнасць у нашых мяхах камплекта вопраткі, выдадзенай дзяржавай, а найперш кажушкоў з аўчыны. Для правядзення гэтай працэдуры была прызначаная група жаўнераў на чале з унтэр-афіцэрам, якая перад турэмнымі варотамі рабіла рэвізію, і тым, каго праверылі, дазвалялася ўвайсці ўсярэдзіну. Наша партыя была шматлікая, таму гэтая працэдура скончылася не хутка. Як стараста, я павінен быў застацца да канца агляду і запісваць людзей, у якіх канстатаваўся недахоп вопраткі, для засведчання гэтага і пакарання вінаватых у панесенай страце. Часта адбываліся пратэсты супраць тых, хто рабіў рэвізію, бо яны адбіралі ежу і прысмакі з нашых пакункаў. Гэтым разам вопратка, выдадзеная дзяржавай, была ва ўсіх.

Будынак, куды нас прывялі на начоўку, складаўся з адной вялікай залы, у якой мы не змясціліся б, нас было 400 чалавек, калі б яна не была падзеленая на тры часткі, якія складаліся з падлогі і дзвюх раўналежных перагародак, з тапчанамі, зробленымі з дошак і названых «нарамі», на якія трэба было ўзбірацца, каб там знайсці месца і ўлегчыся двума шэрагамі на кожным. Тыя, хто спаў у першым шэрагу, абапіраліся сваімі галовамі аб сцяну, а галовы другога шэрагу знаходзіліся ніжэй іх ног. Такім жа чынам у два шэрагі размяшчаліся на падлозе. Паколькі гэты будынак быў невысокі, тыя, хто знаходзіліся на нарах і на падлозе, толькі паўзком маглі трапіць да сваіх ляжанак. Кожны з нас прыносіў з сабой свой пакунак, бо рэчы, якія там былі, павінны былі служыць пасцеллю, а хлеб і ежа браліся для падмацунку. Да таго як нас замкнулі на ноч, мы маглі хадзіць па вялікім турэмным двары, дзе жонкі ахоўнікаў прадавалі, заклікаючы нас, прадукты і гарбату. Той, хто быў багацейшы, піў сваю ўласную гарбату на парозе вялікага этапу, іншыя, у сваю чаргу, харчаваліся тым, што мелі. У другім будынку такога самага памеру размяшчаліся маскоўскія арыштанты, мелі агульны з намі доступ да харчавання ў турэмных гаспадынь, гэта сталася прычынай першага кантакту з імі. Прадбачачы верагоднасць не-

прыемных выпадкаў, мы вырашылі пазбягаць любой сітуацыі, якая магла б прывесці да гэтага, спакойна сябе паводзячы адносна іх, гатовыя саступаць. Мы ведалі, што ўсе яны няшчасныя людзі, і да іх не мелі ніякіх прэтэнзій. Мы захоўвалі асцярожнасць з-за боязі, што хто-небудзь з нас, маладзейшы і меней дасведчаны, можа стварыць непажаданую сітуацыю. Мы ўсё гэта выканалі ў належным парадку.

Звычайна дзве гэтыя пабудовы прызначаліся для размяшчэння цывільных злачынцаў, сённяшняя наша прысутнасць стварала пэўны дыскамфорт, за што яны маглі злавацца на нас, але не праявілі злых эмоцый, відавочна паважаючы нашы пакуты; наша высокая маральнасць павінна была ім імпанавать, у чым мы ўпэўніліся ў далейшым нашым падарожжы, на працягу якога не адбылося ніякіх непрыемных сутычак.

Пакуль ішоў гандаль, вязням дазвалялі вольна шпацыраваць па ўсёй тэрыторыі турмы, што цягнулася да позняга вечара, каб не пазбаўляць даходаў гандлярак. Толькі пасля таго, як яны перасталі заклікаць і прыбралі рэшткі непрададзеных прадуктаў, нам загадалі ісці спаць. Усе ціснуліся ў адзіныя дзверы нашай залы, узбіраючыся на абодва паверхі і залазячы па падлозе пад нары, каб заняць сваё месца дзе знаходзіўся наш багаж, уладкаваць свае ложка.

Пры святле аднаго ліхтара, водбліск якога не мог дасягнуць ва ўсе закуткі нашага памяшкання, мы навобмацак рыхтаваліся да сну, штурхаючы адзін аднаго. Калі мы ўсе сабраліся ў зале для арыштантаў, салдафоны ўнеслі вялікі цэбар, які павінен быў нам служыць прыбіральняй, замкнуўшы дзверы з закратаваным акенцам, праз якое турэмная ахова, што мянялася кожную гадзіну, магла зазіраць у нашае памяшканне, наталяючыся духмяным пахам усё больш поўнага цэбра, які стаяў адразу за дзвярамі.

Калі на абодвух паверхах нараў і на падлозе пад імі ўсе ўклаліся ў два шэрагі, яны знаходзіліся адзін ад аднаго настолькі блізка, што самы малы рух адчувалі ўсе адразу. Нас можна было параўнаць з размяшчэннем сардынак у бляшанцы. У дадатак да гэтага многія з нас, не знайшоўшы месца на нарах, размясціліся на вольнай плошчы блізка ад цэбра, пакідаючы праход для тых, каму трэба было наведання да яго, у сувязі з гэтым пакутавалі нашы жанчыны, яны звычайна скіроўваліся туды па некалькі разоў, каб засланыць адна адну ад кампраметуючай сітуацыі, чаго маскоўскі звычай не адчуваў.

Усе нашы жанчыны размясціліся глыбока пад нарамі на падлозе, маючы для сябе больш прасторы, бо ніхто каля іх невялікай групы не меў права размяшчацца. Перад імі пад нарамі, уяўляючы з сябе ахову і апекуноў ад шкодных выбрыкаў моладзі, размяшчалася некалькі ксяндзоў і вялікая колькасць сталых грамадзянаў, высланых на пасяленне.

Надышоў момант, калі стомленыя доўгім падарожжам пасля прыгатавання сваіх пасцеляў хацелі наталіцца адпачынкам, але ўсталяваная цішыня ў гэтай зале жорсткага прыгнёту панавала нядоўга. Вылазячы са шчылін усіх дошак разнастайныя насякомыя пачалі атакаваць арыштантаў, якія рыхтаваліся да сну. Пачалася жорсткая барацьба супраць агідных стварэнняў, якія шчасліва множыліся тут на працягу шматлікіх пакаленняў, выклікаючы сверб і агіду. Сон зусім знік, мы былі занятыя ратаваннем атакаваных адразу ўсіх частак цела, не паспяваючы бараніцца ад наслання; хоць вялікая колькасць насякомых і гінула ад нашых рук, новыя пloidмы з'яўляліся бясконца і атакавалі нас яшчэ мацней. Мы былі гатовыя пакінуць памяшканне, правесці ноч на двары, але нашы просьбы заставаліся без адказу. Мы вымушаны былі заставацца паслухмянымі. Такой была воля ўсёмагутнай Расіі, а колькасць яе жыхароў была такая велізарная, што ў стане была засяліць Сібір, не звяртаючы ўвагі на тое, што значная колькасць арыштантаў загіне падчас пераходу праз пакуты і нездаровыя ўмовы. Докажам гэтага могуць службыць умовы першага этапу за Масквой, дзе мы ўтульна правялі першую ноч. На працягу ўсяго далейшага падарожжа мы больш такога камфорту не бачылі.

У нашым памяшканні, дзе была толькі адна вентыляцыя праз дзвярное акенца з кратамі, стала страшна душна і невыносна гарача, мы вымушаны былі распануцца да кашуль. У такім пякельным стане мы знаходзіліся на працягу ўсёй ночы, змагаючыся з насякомымі, сілы нашы заняпалі, і мы сталі іх здабычай. Па ўсім целе поўзалі гэтыя абрыдлівыя істоты, жывячыся крывёй асуджаных царызмам. У такім здранцвелым стане мы знаходзіліся на працягу рэшты ночы аж да пабудкі, калі нам было загадана рыхтавацца ў дарогу. Пабудка гэтая адбылася з адкрыццём насцеж турэмных дзвярэй крыклівым ключнікам, дзякуючы якому да нас з імпэтам уварвалася свежае і халоднае паветра, абуджаючы нас, ажыўляючы і змушаючы апрануць нашы голыя целы, з якіх спалохана разліталіся насякомыя.

Каб вылезці на свет Божы, усе хутка сабраліся да маршу, вызваляючыся ад прыкрасцей, пра якія да гэтага нават не падазравалі, што нешта такое існуе на зямлі. Апынуўшыся на свежым паветры, мы сквапна глыталі яго, каб прачысціць лёгкія ад бруду, якім мы дыхалі ноччу. Па сумных тварах тых, хто выпраўляўся, адчувалася трывога, што пад уплывам існуючых пакутаў яны не змогуць перамагчы іх атак. Доўгі час панавала цішыня, усе думалі пра страчаную для іх радзіму і пра дарагіх сэрцу людзей, якія там засталіся, прадбачачы заўчасны сыход у магілу.

Пад уплывам такіх настройў мы прайшлі палову сённяшняй дарогі, дзе па вядомых ужо нам правілах адбылася змена варты, якая нас суправаджала, кароткі адпачынак без асаблівых здарэнняў і працяг падарожжа на наступны этап, куды, стомленыя, мы прыбылі ўжо познім вечарам, напалоханыя тым, што пакуты мінулай ночы зноў напаткаюць нас.

Начальнік этапу паведаміў мне як старасту, загадваючы, каб я перадаў усім, што добры цар, жадаючы запэўніць камфортныя ўмовы нявольнікам, высланым у Сібір, пастанавіў, каб яны два дні былі ў дарозе, а трэці адпачывалі, у сувязі з чым мы застанемся ў яго ў гасцях сённяшняю ноч, дзень і наступную ноч, маючы магчымасць купіць тут заўсёды свежыя прадукты і добра спечаны хлеб. Таксама ён мне казаў, што ў касе маюцца грашовыя дэпазіты, якія суправаджаюць арыштантаў, і яны змогуць атрымаваць па 7 рублёў кожны тыдзень, грошы пачнуць налічвацца з сённяшняга дня. Адначасова з гэтым прасіў мяне, каб мы паводзілі сябе спакойна, разлічваючы на яго прыхільнае стаўленне да нас, няшчасных, ведаючы, што за ўсялякія злоўжыванні мы будзем сурова пакараныя.

Пасля таго як у нас праверылі наяўнасць камплектаў выдадзенай уладамі вопраткі, мы трапілі ў памяшканне турэмнага этапу і здзівіліся нечаканым зменам. Замест цеснага памяшкання, падзеленага на паверхі, мы атрымалі вялікую колькасць светлых пакояў з вялікімі тапчанамі, на якіх зручна мог размясціцца кожны. Зразумела, на ноч дзверы нашых пакояў замыкаліся, а ўвесь будынак, вокны якога выходзілі ў двор і які быў абнесены высокімі мурамі, ахоўваўся знешняй вартай, пільнуючы, каб каму-небудзь з нас не захачелася ўцячы, выскачыўшы праз вокны, якія мы мелі права адкрываць для асвятлення паветра.

Уразліваю розніцу паміж памяшканнямі нявольнікаў, асуджаных на Сібір, кінутых на хуткае выміранне яшчэ ў дарозе, і тут

жа стваранымі для іх асабліва камфортнымі ўмовамі, цяжка было растлумачыць. Некаторыя мяркуюць, што тады адбыўся вялікі крадзеж праз тых, хто кіраваў будоўляй турэмных этапаў, якія казалі праекты паловы гэтых гмахаў. У сувязі з тым, што ў гэтым крадзежы ўдзельнічала вялікая колькасць саноўнікаў, справу замялі, а ўлады не змаглі выправіць сітуацыю, выдзяляючы новыя сродкі на пашырэнне тых этапаў, дзе нявольнікі вымушаны размяшчацца падчас адной ночы.

Яшчэ ў той самы вечар начальнік этапу вылічыў мне па 7 рублёў для некалькіх дзясяткаў людзей, якія мелі ўклады, зробленыя ў Вільні іх сваякамі перад нашым высланнем адтуль да Пецярбурга. Да гэтых шчаслівых залічаўся і я, бо 100 рублёў, зашытыя ў ладанку і якія хацела перадаць мне мая маці, былі пакладзеныя ў касу, якая нас суправаджала, грошы выдаваліся часткамі, каб не хапіла на ўцёкі.

У гандлярак былі закупленыя неабходныя прадукты, мы мелі значны капітал, таму закупілі розных прысмакаў, каб падзяліцца імі за гарбатай, прыгатаванай у самавары, з таварышамі, якія не мелі грошай. Да позняй ночы мы шпацыравалі па ўнутраных дварах, сустракаючыся з цывільнымі нявольнікамі, якіх асобная ахова суправаджала толькі падчас падарожжа, усе паводзілі сябе ўзаемаветліва.

Адыходзячы спаць, у дадатак да добрага асвятлення нашага пакоя, мы забяспечыліся вялікай колькасцю свечак з лою, каб з дапамогай святла вылавіць у нашай бялізне рэшткі вошай, а таксама бараніцца ад нападу насякомых, праводзячы ў выпадку неабходнасці бяссонную ноч, бо ў нас для адпачынку была наступная ноч. Гэта дадавала нам мужнасці для змагання з супярэчнасцямі. Прынесенае паскудства з папярэдняга этапу, і ўжо моцна памножанае, раздражняла нас, вымушаючы да пільнай абароны. Калі хто з нас, стомлены барацьбой, здаваўся ва ўладу сну, таварышы побач баранілі яго, разганяючы нападніцкія пloidмы клапоў. Так усталявалася ахова і апекаванне нядужых, якая працягвалася аж да раніцы групай філантропаў нашага выгнанніцкага грамадства, курсуючы па ўсіх этапах для ратавання тых, хто заснуў.

З самага золку нашая каманда, якая была на адпачынку, свой вольны час выкарыстоўвала для таго, каб памыць бялізну, высушыць яе і хутка апрануцца ў старанна вычышчаную вопратку. Больш багатыя, тыя, хто меў дастаткова бялізны, змянялі яе адра-

зу, аддаючы брудную для мышца салдацкім гаспадыням, якія рабілі гэтую справу. Пасля гігіенічных працэдур кожны павінен быў заняцца чым-небудзь адпаведным яго адукацыі, каб задаволіць свае патрэбы і быць карысным для іншых.

Перш за ўсё важную ролю сярод нас мела іголка. Тыя, хто ўмеў добра шыць і хутка спраўляўся, рэшту часу прысвячалі на карысць іншых, атрымліваючы за гэта грошы і задавальваючыся падзякай ад тых, хто грошай не меў, але быў гатовы аддзячыць якім-небудзь іншым чынам, калі выпадзе магчымасць. Тое самае можна было сказаць і адносна шаўцоў: яны ратавалі ад калецтва нашыя ногі, якія былі ў нязручным абутку, выдзеным нам уладамі. Адукаваныя былі гатовы вучыць тых, хто хацеў атрымаць веды, а тыя, хто ўмеў пісаць і чытаць, — навучыць невукаў. Усе мелі і адчувалі патрэбу не спыняць працу, дзякуючы чаму ўзнікала пачуццё ўзаемападтрымкі. З першага моманту сярод нас узнікла патрэба братняга яднання, што абяцала шчаслівыя вынікі.

У гэтай сумнай сітуацыі мы адчувалі неабходнасць ратаваць адзін аднаго, з'яўляючыся братамі, якіх кінулі на згубу бездаражы. Мы ператварыліся ў дарагіх сэрцу братаў адзін для аднаго і складаліся з маладзейшых і старэйшых без розніцы ў паходжанні і становішчы. Усе былі гатовыя дапамагаць адзін аднаму і дзяліцца сваёй маёмасцю і маральна дапамагаць. Любоў і туга па радзіме ўсё больш узрасталі, а жылі мы і зносілі ўсе пакуты толькі дзякуючы надзеі на вяртанне дамоў. Па-іншаму можна было проста звар'яцець і забіць сябе.

У вялікіх залах з тапчанамі, у якіх было дастаткова месца, каб арганізаваць там кравецкую і шавецкую майстэрні, збіраліся тыя, хто жадаў навучыцца гэтым рамёствам, якімі б маглі добра забяспечыць жыццё, а ў першую чаргу тых, хто быў асуджаны на пасяленне ў сібірскіх вёсках. У іншых месцах каля настаўнікаў збіраліся тыя, хто хацеў навучыцца чытаць, яшчэ некаторыя вучылі французскай і нямецкай мовам, ігралі ў шахматы і шашкі, варылі і пілі гарбату і закуплялі неабходныя прадукты ў латках, якія былі адкрытыя для ўсіх. Толькі апоўдні ўсе збіраліся ў залах у вызначаны час для падмацавання прыгатаванай альбо купленай цёплай стравай.

Вечарам таго ж дня ішла размова сярод падзеленых на групы ўдзельнікаў альбо апавядалася пра якую-небудзь гістарычную падзею пэўнага перыяду кім-небудзь з прафесараў, вялікая колькасць якіх была сярод нас. Апавядаліся таксама цікавыя і доўгія

байкі, не спяшаліся ісці спаць, бо дастаткова было часу для адпачынку пасля абеду. Сярод нас было некалькі музыкаў, у якіх былі скрыпкі і флейты, таму арганізаваны быў ціхі вячэрні канцэрт, а таксама хор, які выводзіў слёзныя гукі адпаведна з пачуццямі, якія жылі ў душах, напоўненых горыччу. З такімі ўражаннямі мы заснулі.

На наступны дзень, адпачыўшы, мы пераадольвалі дарогу з адноўленымі сіламі; моцныя дапамагалі слабым, дадавалі бадзёрасці тым, хто не вытрымліваў. На такіх умовах пераходу вечарам мы дайшлі да этапу маленькіх памераў, каб там пераначаваць, дзе зноў страшэнна смярдзела ад цэбара, мы задыхаліся, плавалі ў поце, нас грызлі насякомыя, што выклікала страшэнную агіду, перад якой бякнуць пякельныя пакуты, вядомыя нам, а ўсё дзякуючы маскалям. [...]

Пасля таго як мы другі раз перажылі пакуты на начлезе на малым этапе вялікага шляху, што вёў нас у Сібір, сілы нашыя знікалі, мы прадбачылі немагчымасць змагацца з сабачай доляй, вызначанай чалавечаму племю маскалямі. У такіх сумневах мы крочылі на ўсход праз панурыя ваколіцы, якія засялялі людзі дзікунскай знешнасці, ад якіх не варта было чакаць спачуванняў да пакутнікаў, што крочылі цяжкімі дарогай на згубу.

Абыякава ставіліся да нас у вёсках, якія былі на нашым шляху. Ніхто нас не прывітаў і не суцешыў. Часамі толькі ляцелі праклёны ад маладых і старых. На гэтай дарозе не было славянаў, і рэдка здаралася пачуць славянскае слова. [...] Мы не маглі чакаць тут ні спачування, ні дапамогі. Мы даведаліся ад цывільных арыштантаў, што ў гэтых мясцінах ніводзін выгнаннік не прадпрымае спробаў уцячы, ведаючы, што мясцовымі жыхарамі быў бы схоплены, збіты і аддадзены ўладам на пакуты ад бізуна, гэта амаль заўсёды сканчалася смерцю правапарушальніка. За схопленнага ўцекача давалі ўзнагароду ў памеры аднаго рубля; мясцовыя задавальваліся такім маленькім заробкам. Знаходжанне ў такім варожым асяроддзі атручвала нашае існаванне, павялічваючы цяжар, які пераносілі няшчасныя нявольнікі вялікай Расіі. [...]

Праз два дні, зусім зняможаныя, мы зноў затрымаліся на вялікім, трэцім этапе, дзе мы павінны былі аднавіць нашыя сілы, выкарыстоўваючы дзень разам з дзвюма начамі на адпачынак. Маскалі разлічвалі, што за такі доўгі час можна пазбегнуць дрэнных

наступстваў, якія прывялі б нявольнікаў да немагчымасці далейшага падарожжа.

Вымушаныя падпарадкоўвацца такога кшталту арганізацыі, мы адпаведна з яе правіламі вызначылі расклад часу на наш трэці адпачынак. Знаёмячыся пры такіх варунках з кожным разам лепей, мы ядналися ў адпаведныя групы для ўзмацнення карысных спраў, без рызыкі аслабіць нашу еднасць, мы ўяўлялі з сябе адно непарыўнае цэлае. Узаемныя сімпатыі аб'ядноўвалі вялікую колькасць людзей, паміж імі завязвалася сапраўднае сяброўства. У будучыні такі лад прыносіў шчодры ўраджай. Еднасць выгнаннікаў рабілася ўзорнай. Яны знаёміліся з рамёствамі, вучыліся чытаць і пісаць, хутка дасягалі жаданых вынікаў. Выкладчыкі чыталі лекцыі, дазваляючы студэнтам аднавіць перапыненае навучанне. Пропаведзі і малітвы, а таксама маральныя павучанні ў святочныя дні ўлагджвалі спёку і мацавалі крок у час пераадолення крыжовага шляху. Губляючы і аднаўляючы свае сілы, так мы пражывалі кожны дзень, знаходзячы патрэбную падтрымку для ратвання ад вынішчэння.

Падчас трэцяга адпачынку начальнікам этапу мне быў аддадзены наш заробак за некалькі дзён, які я павінен быў падзяліць паміж таварышамі. З дапамогай памочнікаў мы змаглі хутка гэта зрабіць, маючы вялікую колькасць дробных медзяных манет. Найвышэйшы заробак выдзяляўся асобам шляхецкага паходжання, высланым на пасяленне ў гарадах Усходняй Расіі і Сібіры адміністрацыйным чынам без падлягання вайсковаму суду і з захаваннем грамадзянскіх і шляхецкіх правоў, выдаленым з краю па падазрэнні ва ўдзеле ў паўстанні. Яны атрымлівалі па 15 капеек штодзённа. Па 12 капеек атрымлівалі асуджаныя на цяжкія працы асобы шляхецкага паходжання, а па 8 капеек — толькі катаржнікі, што не належалі да шляхты, а таксама ўсе мяшчане і сяляне, асуджаныя на пасяленне ў сібірскіх вёсках.

Асуджаныя да цяжкіх прац дзяліліся на тых, хто павінен быў адбываць пакаранне ў рудніках, раскіданых па розных мясцовасцях Сібіры, дзе здабывалі розныя руды. Да найбольш аддаленых шахтаў належалі Нерчынскія, што знаходзіліся ў Іркуцкай губерні, дзе здабываецца белы мыш'як. Я быў высланы ў тую апошнія.

Асуджаныя на цяжкія працы ў рудніках павінны былі заставацца ў іх, згодна з пакараннем за здзейсненае злачынства, на працягу 6, 8, 12, 15 гадоў, а таксама на ўсё жыццё. У Нерчынскія

капельні не высылалі болей чым на 12 гадоў, відавочна ведаючы з практыкі, што больш у іх пражыць немагчыма. Другая катэгорыя цяжкіх, ці катаржных, прац, згодна з выракам, была прызначаная асуджаным у сібірскія крэпасці ад двух да чатырох гадоў. Тыя, хто працаваў у крэпасцях, адчувалі хіба найбольшыя пакуты, чым тыя, хто працаваў у капальнях, падвяргаючыся эксплуатацыі адразу вялікай колькасцю службоўцаў, у той час калі прывязаны да тачкі меў толькі аднаго наглядчыка, які назіраў за вялікай групай адразу.

Існаваў яшчэ адзін від цяжкіх прац для афіцэраў, асуджаных за ўдзел у паўстанні ў дысцыплінарныя батальёны, дзе павінны былі працягваць службу, пакутніцкую, у статусе простага жаўнера. Пасля адбыцця пакарання, якое звычайна цягнулася 6, 8 і 12 гадоў, той, хто вяртаўся дамоў, не меў магчымасці аднавіць страчанае афіцэрскае званне. Дысцыплінарныя батальёны знаходзіліся толькі ў Арэнбургу⁴⁹⁵ і на Каўказе.

Асуджаных на цяжкія працы ў капальнях і ў крэпасцях пасля таго, як вызначаны тэрмін пакарання сканчаўся, не вярталіся ў свой край, а высылаліся на пасяленне ў сібірскіх вёсках да канца іх жыцця. Асаблівай міласцю для катаржніка з'яўлялася атрыманне амністыі на вяртанне дамоў па адбыцці тэрміну пакарання, нават у капальнях. Няшмат было тых, хто атрымаў дазвол вярнуцца ў Польшчу пасля адбыцця пакарання за ўдзел у паўстанні 1831 г., а сярод іх было некалькі чалавек, якія змаглі дажыць да часоў паўстання 1863 г., узяць актыўны ўдзел зноў і быць асуджанымі на вяртанне да цяжкіх прац у Сібіры. Да такіх належаў Далейскі⁴⁹⁶, член аддзела Нацыянальнага ўрада ў Вільні.

Сярод злачынцаў і амаральных людзей, якіх высылалі на пасяленне ў сібірскія вёскі і стварэнне там новых пасяленняў, колькасць палякаў была такая нязначная, што бясследна гублялася ў моры расейцаў. У сваю чаргу, паўстанцы 1831 г. і выгнаныя Кацярынай польскія грамадзяне, якія пасля пакутаў, перажытых у капальнях, былі расселеныя па вёсках у якасці пасяленцаў, засталіся нежанатымі і памерлі, не пакінуўшы пасля сябе нашчадкаў. Тое самае адбылося б і з паўстанцамі 1863 г., калі б смутны лёс затрымаў іх вызваленне з няволі і яны засталіся б на пасяленні ў Сібіры пасля доўгіх пакут у капальнях, дзе не было адпаведнай магчымасці для заключэння шлюбаў і нараджэння дзяцей.

Паводле пачутых расповедаў, здаралася сустрэць лядашчых старых у сібірскіх глыбінях, але не сустракаліся там палякі, народжа-

ныя выгнаннікамі. Часта здаралася сустракаць польскіх жанчын, якія добраахвотна ішлі на катаргу, суправаджаючы сваіх мужоў, хоць паводле існуючых правоў у расійскай імперыі жонка асуджанага на цяжкія працы лічылася разведзенай са сваім мужам, яна мела права выходзіць замуж за іншага. Застаецца фактам тое, што сібірскія палішчодра ўсыпанія польскімі касцямі, але хоць крыху нават трохі каланізаваць тыя мясціны не атрымалася.

Трэцім элементам высланых у Сібір палякаў з'яўляліся грамадзяне, асуджаныя на пасяленне ў гарадах, якія не страцілі грамадзянскіх правоў і пасля прыбыцця ў прызначанае месца былі вызваленыя, маючы права жыць у горадзе з абавязкам рэгістравацца кожнага першага дня месяца ў прэфектуры паліцыі, пад нагляд якой былі скіраваны. Ім дазволена было займацца гандлем, быць на цывільнай службе ці нават чыноўніцкай і займацца рамёствамі. Для высланых на пасяленне ў гарадах час не быў акрэслены, яны маглі вельмі хутка быць памілаванымі і хутка вярнуцца дамоў, вядома ж, за свае грошы альбо заставацца доўгія гады ў выгнанні, аж нават да смерці.

На працягу некалькіх месяцаў гэтым асуджаным выдзялялася дапамога ў памеры 15 капеек на дзень, іх выплачвалі адразу за месяц падчас рэгістрацыі. Праз некаторы час мясцовыя ўлады маглі дазволіць такога кшталту асуджаным выезд за горад, асабліва тым, хто займаўся гандлем, паляваннем альбо лоўляй рыбы. Часта сем'і гэтых грамадзянаў прыезджалі да іх з Польшчы, каб палегчыць ім цяжар выгнання. Ніколі не надарылася, каб нехта з гэтай катэгорыі нявольнікаў рабіў спробу ўцячы, і толькі тыя, хто быў пазбаўлены пратэкцыі альбо не меў магчымасці даць хабар, заставаліся забытымі доўгія гады выгнання і там марнелі. Ніхто не ажаніўся з расіянкай, хоць усе кавалеры былі ўвесь час пад увагай.

У той самы дзень апоўдні мяне выклікалі ў канцылярыю начальніка III вялікага этапу для справаздачы за выданыя мне за некалькі дзён грошы для нашай партыі, яшчэ ўчора спехам зробленай, якая толькі-толькі была падрыхтаваная. Як стараста, я для пазбаўлення ад доўгіх клопатаў меў права распісвацца за ўсіх. Карыстаючыся гэтай магчымасцю, я праглядаў дакументы ці, дакладней, «статейныя спіскі» кожнага з нас паасобку, а таксама наш агульны каталог, які падчас змены кожнай варты падпісваўся, пераходзячы з рук у рукі, і ўвесь час нас суправаджаў.

Сёння вечарам і ўвесь час пасля поўдня мы правялі трэці доўгі адпачынак з большай карысцю і заняткамі. А аднасць наша ўзмацнялася ўсё выразней. Рамесніцкія курсы памнажаліся, павялічвалася і колькасць практыкантаў. Таксама ствараліся новыя майстэрні па рамонце гадзіннікаў і мастацкіх скульптурных вырабаў з дрэва і косці. Рабіліся спробы маляваць, рабіліся партрэты і камедыйныя прадстаўленні.

Усё гэта ажыўляла цяжкае існаванне, ратуючы ад маральнага заняпаду нашу дружыну. Нягледзячы на тое што сярод нас было шмат сталых і абяссіленых людзей, ніхто да гэтай пары не захварэў, а некаторыя з нас, якія занемаглі падчас учарашняга маршу і якіх прывезлі на вазах, дзе змяшчаліся нашы мяхі з вопраткай, вярнулі здароўе пасля агляду дактароў, якіх шмат было сярод нас, багатых на прадстаўнікоў з усіх універсітэцкіх факультэтаў. У нас былі дактары, якія толькі атрымалі адукацыю, а таксама і тыя, якія ўжо даўно практыкавалі. Нам не хапала толькі неабходных лекаў. Мы чакалі магчымасці закупаць іх пасля прыбыцця ў горад, дзе будуць аптэкі.

Сёння вечарам пеўчы хор яшчэ больш арганізаваўся пад кіраўніцтвам прафесійных спевакоў. Некаторыя спевакі мелі клопат праз гэта, бо, не меўшы таленту да спеваў, выдавалі фальшывыя ноты. Іх цяжка было пераканаць, што яны няздольныя, а калі іх папрасілі, то яны нават на адлегласці хацелі працягваць падпяваць. Меладычныя спевы ды ігра на скрыпках і флейтах гучалі да позняй ночы, дапамагаючы стомленым спакойна заснуць. Працягваючы далей вызначанае нам падарожжа, мы пераконваліся, што такім тэмпам яно будзе цягнуцца яшчэ доўга. З невялікімі зменамі мы праходзілі праз доўгую чараду малых і вялікіх этапаў.

Большая альбо меншая выхаванасць начальнікаў этапаў стварала розніцу ва ўмовах, для нас створаных, а хамскія паводзіны некаторых памнажалі горыч, бо ніякія пратэсты супраць неабмежаванай улады — часта нават спітага хамулы — былі проста немагчымыя. Як стараста, я ў дадзеных выпадках стараўся кіравацца сітуацыяй, бо самыя нязначныя пратэсты маглі прывесці да закавання ў кайданы каго-небудзь з нас, а што яшчэ горай — магло скончыцца цялесным пакараннем альбо крывавамі і трагічнымі непрадбачанымі сцэнамі. Аднак часцей за ўсё афіцэры, якія кіравалі этапамі, ставіліся да нас паблажліва, відавочна, яны трымаліся

за заробак начальніка, хацелі захаваць лад і парадак, бо выкліканы скандал мог прывесці іх да адказнасці і страты месца.

Час ішоў паволі, а мы, змагаючыся з выпрабаваннямі, ішлі ўсё глыбей у дзікія краі ўсходняй Масквы, усё больш татарскай і хмурай. Так праходзіла рэшта лета, мінула восень, нашае цярдзенне падчас маршу пачала выпрабоўваць зіма, але пасля ўваходу на этап у нашыя памяшканні, якія хоць ніколі і не ацяпляліся, адразу станаўлася цёпла дзякуючы дыханню нашай вялікай грамады. Падчас начлегаў у малых залах этапу, нават зімовай парой, мы вымушаны былі распранацца, з-за гэтага часта хварэлі, бо да таго, як мы паспявалі накрыцца, адкрываліся турэмныя дзверы і да нас раптоўна залятала з панадворку халоднае паветра.

Інстынкт самазахавання прывёў да таго, што мы абуджаліся трохі раней, каб ужо апранутымі прыняць атаку свежага паветра. Асабістыя футры і пільнаваныя ў мяхах кажухі былі спешна выкарыстаныя для ратунку ад надакучлівай зімы; былі выкарыстаныя кофты і фланель, дадзеныя нам у вялікай колькасці ў Вільні бацькамі і дабрачынным горадам. Я апрануўся ў падараваную мне паддзёўку, якая была пашытая са скуркі аленяняці, вырабленай на саф'ян, выконваючы дадзенае маці абяцанне, я падпарадкоўваўся яе волі.

Цяжар гэтай вопраткі незаўважаўся зімой, якая штораз мацнела. Неабходнасць змушала нас асабліва клапаціцца пра ногі, каб выратаваць іх ад абмаражэння. Многія з нас скарысталіся парадай абкручваць ногі, а перш за ўсё пальцы, скруткам паперы, на якія мы асцярожна нацягвалі ваўняныя панчохі, а часам нават па дзве пары, пасля свой абутак, нават лапці, выдадзеныя дзяржавай для катаржнікаў, калі хто з іх не меў ботаў. Тыя, хто быў у кайданах, рызыкавалі вялікімі маразамі пакалечыць свае ногі, бо яны агаляліся ў час падарожжа праз кантакт з жалезам. Таму з асаблівай асцярожнасцю яны павінны былі аглядаць іх па некалькі разоў на дзень.

Мы добра ведалі, што холад, з якім мы першы раз сутыкнуліся, набліжаючыся да горада Казань⁴⁹⁷, быў не такім моцным, які чакаў нас у Сібіры і з якім мы вымушаны будзем змагацца ў будучыні, але ў цяперашніх умовах, у якіх мы апынуліся, маразы, нават не нашмат мацнейшыя ад тых, якія мы спазналі, маглі прывесці нас да хваробаў і адмаражэння канечнасцяў, а таксама да іх ампутацыі.

Мы знаходзіліся ўжо далёка ад Польшчы і змаглі прызвычаіцца да гэтых пакутаў, якія раней нам не былі вядомыя, захоўваць адвагу і вытрымку, каб дажыць да шчаслівай хвіліны вяртання ў адроджаную пасля няволі бацькаўшчыну. Аднак для многіх з нас жорсткі лёс падрыхтаваў новыя выпрабаванні, забраўшы рэшткі сіл эпідэміяй тыфу, які касіў кожнага дзясятага з нас і кідаў у магілы часта самых моцных.

На падыходзе да Казані я перажыў шаленства на адным з перадапошніх этапаў. Таварышы меркавалі, што я звар'яцеў, аналізуючы недарэчнасць выказаных слоў, што не мелі сувязі з рэчаіснасцю. Пасля таго як мяне агледзелі нашыя дактары, аказалася, што мой мозг быў пад уплывам хваробы, я з'явіўся першай ахвярай тыфу ў нашай партыі. Трэба было дайсці да Казані, каб размясціць мяне ў шпіталі. Я не мог ісці далей, мяне паклалі на мяхі аднаго з вазоў і сачылі за тым, каб я не змерз і не пакалечыўся, выпаўшы на дарогу.

Адзін з таварышаў, якія мяняліся кожную гадзіну, увесь час клапаціўся пра мяне. Я разумеў, што са мной здарылася нешта надзвычайнае і што жыццё мае знаходзіцца ў небяспецы. Я быў у роспачы і намагаўся выйсці з гэтага ненармальнага стану. Часта я не мог нават паварушыцца і памятаю, што зрываўся, каб выратаваць сябе, і зноў падаў. Памятаю, што абавязкі старасты прыняў на сябе нехта з таварышаў, і ведаю, што праз некалькі дзён пасля мяне змясцілі ў казанскі шпіталь разам з некалькімі таварышамі, якія таксама захварэлі.

Калі я знаходзіўся ў казанскім шпіталі, то пачуў, што я вельмі хворы і што магу страціць жыццё, я рабіў усе намаганні, каб выратаваць сябе, не жадаючы паміраць па-за Польшчай. З жахам я ўзіраўся ў вялікую колькасць хворых, якія ляжалі на ложках і на засланай падлозе шпіталя, сярод якіх размясцілі і мяне.

Праз дзве ночы і адзін дзень мяне разам з некалькімі іншымі, як менш аслабленых, персанал шпіталя выправіў у далейшы шлях на Сібір, жадаючы вызваліць месца для тых арыштантаў, стан якіх быў больш крытычны. Акрамя нас, палітычных зняволеных, выгналі вялікую колькасць крымінальных зняволеных, якія не маглі трымацца на нагах. Пачаўся шум, падносіліся скаргі ад створаных аддзелаў, у якія ўваходзілі нашы здаровыя таварышы па падарожжы, з пратэстамі супраць нечалавечага стаўлення да хворых. Але ніхто на гэта не звяртаў увагі. Па сігнале канвой вырашыў у дарогу,

а афіцэр, які кіраваў ім, выконваючы загад вышэйшай улады, загадаў нас, нямоглых, пазбіраць і кінуць на вазы, перапоўненыя багадаў, так нас абавязаны былі давезці да паловы дарогі, дзе адбудзецца змена канвою і перадача новай варце жывых ці памерлых, за жыццё якіх ніхто не можа быць адказным, калі такую пастанову выдала санітарная рада казанскага шпітала. Таварышы і сябры хворых апекаваліся імі, назіраючы ў час падарожжа, каб мы не замерзлі і дапамагалі чым маглі. Інакш ніхто б не выратаваўся, асабліва зімой, ад прастуды і ад абмаражэння рук ці ног.

У апісанні падарожжа з Масквы да Казані не ўзгадваю пра вёскі і мясціны, якія мы праязджалі, нягледзячы на тое што ў многіх з іх адбываліся цікавыя падзеі, але ўсё гэта згубілася ў маёй памяці, пакідаючы толькі бляклыя ўспаміны, і таму я апісаў толькі агульны характар перажытых падзей.

З Казані мы ішлі далей на поўнач да Пярмі⁴⁹⁸ і Арэнбурга, і чым далей мы прасоўваліся ў сваім падарожжы, тым больш паступова і няцерпна ўзмацняліся маразы. Хворы на тыф, я разумеў небяспечнасць сваёй сітуацыі і трымаўся інстынкту самазахавання, імкнучыся сябе выратаваць. Таму я старанна сябе накрываў, хаваючы свой нос у цёплую вопратку, варушыў пальцамі, правяраючы на адчуванне. Усё сведчыла аб маёй жывучасці.

Аднак на працягу доўгага часу небяспека нас пераследвала, бо мы не хутка дайшлі да горада Малмыжа⁴⁹⁹, дзе быў маленькі шпіталь для таго, каб дапамагчы найбольш саслабелым. Усіх хворых палякаў давезлі ў добрым стане, бо нашыя дактары ўвесь час даглядалі нас. У сваю чаргу, сярод асобна ад нас канваяваных злачынцаў шмат з іх памерлі ў дарозе, бо такой апекі не мелі, хоць польскім дактарам-паўстанцам было дазволена дапамагаць — калі яны апыналіся на турэмных этапах, — і рабілася гэта задарма, хоць бедакі, у сваю чаргу, імкнуліся плаціць за гэта.

Малы шпіталь у Малмыжы быў больш гасцінным, чым казанскі, нягледзячы на тое што ўсе ложка былі занятыя хворымі. На падлозе дзвюх палат паклалі сеннікі, а таксама паставілі два новыя ложка, з якіх адзін быў выдзелены мне адразу ж, як толькі мяне занеслі ў шпіталь, калі мяне сцягнулі з воза, я згубіў прытомнасць і не быў у стане трымацца на нагах. Гэта быў вельмі небяспечны момант для мяне, бо тады я першы раз ударыўся галавой, і мне падалося, што я лячу недзе глыбока пад зямлю ў цёмны падвал. Калі я ачунаў, убачыў доктара, які мяне аглядаў, адзываючыся на

польскай мове. Я адчуў ад яго прыязнае стаўленне, ён запэўніў мяне ў неабходнасці спакою і ў хуткай папраўцы.

Я падумаў, што сустрэча з земляком-лекарам — гэта шчаслівы выпадак адначасова з лекамі, якія мне далі, я ўпэўніўся ў намаганнях вылечыць мяне. Частыя наведванні і рэкамендацыі, якія даваліся персаналу шпіталя, пераканалі мяне ў сумленнасці лекара, імя якога я не памятаю. Ён найбольш цікавіўся мной, бо я быў найбольш знясілены і патрабаваў асаблівай увагі доктара, а магчыма, і таму, што даведаўся пра мой лёс і цяжкае пакаранне, на якое быў асуджаны. Усе хворыя ставіліся да гэтага доктара з даверам і верылі ў тое, што ён дапаможа. Аднак гэта не забяспечвала ўсім папраўкі, бо няўмольная смерць касіла шмат тых, каго закранула страшная эпідэмія.

Я бачыў, як яшчэ неастылыя трупы персанал шпіталя зацягваю і кідаў каля халоднага этапу, дзе доктар павінен быў канстатаваць смерць. Жахлівае ўражанне выклікалі трупяры сваімі хамскімі паводзінамі да памерлых. Адзін з іх часта выходзіў нябожчыка, які, магчыма, яшчэ канаў, цягнуў за ногі, пакідаючы галаву цягнуцца па падлозе па дарозе ў трупярню. Я здзіўляўся, што наш доктар, чалавек цывілізаваны, дапускаў, каб пад яго кіраўніцтвам адбываліся такія варварскія дзеі. Дапускаю, што такое дзікунства магло адбывацца, толькі калі яго не было і насуперак яго волі. З трупярні, у сваю чаргу, выносілі трупы ў адной агульнай труне ў суправаджэнні папа, які праводзіў набажэнства, бо каталіцкага ксяндза не было. Каля магільны труна вызвалалася і вярталася за новай здабычай у трупярню.

Знаходзячыся ў ложку, я пільна ацэньваў стан маіх суседзяў, якія знаходзіліся блізка ад мяне, мне хацелася ведаць, хто з нас знаходзіцца бліжэй да магільны. Дзякуючы такому аналізу я зразумеў, што справы мае значна лепшыя, заўважаўшы, што дышаю я вальней і што ў мяне атрымаецца пазбегнуць страшэннай знявагі ад персаналу шпіталя пасля смерці. Падчас кожнага візіта доктар паўтараў, што задаволены маім станам, і абяцаў смачна пакарміць мяне, калі стан яшчэ пакуль хворага страўніка гэта дазволіць.

Шмат часу прайшло пасля майго змяшчэння ў шпіталь, а стан мой заставаўся амаль без змены. Я адчуваў сябе бездапаможным. Тым часам трупяры вынеслі некалькіх суседзяў з палаты, прыводзячы да распачы сваімі варварскімі паводзінамі, гэта пагаршала стан здароўя жывых. Эпідэмія ўсё ўзрастала, кожны другі дзень

рэгулярна запаўняліся месцы, вызваленыя памерлымі, а колькасць сэннікоў, разасланых на падлозе, відавочна павялічвалася, не пакідаючы месца паміж шэрагамі. Праз некалькі дзён змагання са смерцю за жыццё я адчуў моцны голад і спакой, хоць заставаўся яшчэ вельмі саслаблым і не мог утрымацца на нагах. Доктар перастаў мне даваць лекі і выпісваў смачныя стравы для мяне, якія я лічыў недастатковымі і прасіў павялічыць іх порцыю.

Яшчэ да таго, як мае сілы былі адноўленыя, у бездапаможным стане я даведаўся ад доктара, што мяне перавядуць у гарадскую турму адначасова з тымі, хто перажыў крызіс хваробы, дзе мы хутчэй зможам вярнуць здароўе. Шпіталь быў неабходны для змяшчэння хворых, колькасць якіх узрастала.

Я дзякаваў доктару за яго клопат, а ён падчас развітання раіў, каб я ўстрымліваўся ад празмернага спажывання стравы і хлеба, тлумачачы, што страўнік мой яшчэ ў цяжкім стане і што пераяданне можа прывесці да страты жыцця. Шаноўны доктар паціснуў мне далонь і пажадаў вяртання на радзіму. Відавочна было, што ён сімпатызаваў усім палякам і заўсёды размаўляў з намі па-польску, хоць з такім самым клопатам ён ставіўся да хворых маскалёў, сумленна выконваючы свае абавязкі доктара. У шпіталі хворых размяшчалі побач, не зважаючы на нацыянальнасць.

Мяне прывезлі да турмы Нараўчата⁵⁰⁰ і, як яшчэ не зусім здаровага, змясцілі ў шпітальнай частцы на нарах, дзе было вольнае месца для мяне каля іншых бездапаможных, якія ішлі на папраўку. Мяне не слухалі ногі, хоць тэмпературы ўжо не было. Абуджаючыся ноччу ў сваім берлагу, я правяраў дотыкам пальцаў іх існаванне. Мае ногі яшчэ доўгі час былі ў стане здранцвення.

Тым, хто ішоў на папраўку, выдавалі два разы на дзень цёплую страву і вялікі кавалак аржаного хлеба. Мы імгненна ўсё з'ядалі, не пакідаючы ніводнай кроплі, такім моцным быў апетыт тых, хто ачуньваў ад тыфу. Хлеб, які нам выдаваўся на цэлы дзень, некаторыя глыталі адразу, я, у сваю чаргу, кіруючыся парадамі доктара, стрымліваў сябе ад пераядання, з'ядаючы часта маленькімі кавалкамі, назіраючы, каб у мяне не скралі мой хлеб галодныя суседзі. Паволі страчаныя сілы вярталіся, і я пачаў адчуваць ногі, што дазваляла мне рухацца. Праз дзесяць дзён я ўжо самастойна мог пакідаць нары і сонечнымі днямі, адпаведна апрануўшыся, выходзіць на шпацыр у турэмны двор.

Калі ў турме канстатавалі, што я абсалютна здаровы, мяне разам з некалькімі іншымі таварышамі той самай катэгорыі далучылі да партыі, якая пакідала Нараўчат, кіруючыся ў Сібір. Я сутыкнуўся з землякамі, якіх выгналі з краю на два месяцы пазней. Мы з цікавасцю прыглядаліся адзін да аднаго, жадаючы пазнаёміцца, але адзенне, якое бараніла нас ад марозу, ператварала нас усіх у аднолькавых снегавікоў і адрозніць нас было немагчыма. Трэба было адкласці цікавасць на пасля, называючы толькі імя і прозвішча ў час сустрэчы.

Першую ноч новага падарожжа ў напрамку да Пярмі мы правялі на маленкім этапе, дзе нельга было навязаць шырокіх кантактаў паміж сабой. На наступным вялікім этапе мы маглі дастаткова добра пазнаёміцца, знайсці знаёмых і пачуць шмат навінаў. Я зноў апынуўся ў кампаніі, якая складалася прыкладна з чатырохсот ахвяр паўстання, сярод якіх гэтым разам прысутнічала група чужаземцаў, якая брала ў ім удзел, складалася яна з французаў, аднаго харвата і венгра. Шмат было паўстанцаў з Падолля, Валыні, Міншчыны і Варшавы. З Галіцыі быў Юліуш Косак⁵⁰¹, якога везлі на санях, ён быў асуджаны на пасяленне ў нейкім сібірскім горадзе. Большая частка чужаземцаў, амаль усе французы, былі асуджаныя на цяжкія працы ў капальнях. Аднак ніводнага з іх не захавалі ў кайданы, хоць не ўсе з іх былі афіцэрамі, якія маглі даказаць сваё шляхецкае паходжанне.

У дзень адпачынку на вялікім этапе аказалася, што ў рамесніцкай справе адбыўся значны прагрэс: не толькі настаўнікі, але і іх вучні рабілі выдатны абутак, шылі вопратку і бялізну і выконвалі мастацкія працы, малюнкi, партрэты і карціны. Ставала сярод іх мастакоў, журналістаў і музыкаў. Некалькі месяцаў практыкі, набытай у дарозе маімі новымі таварышамі, дазволіла ім удасканаліцца і апырэдзіць даўнейшых. Я не сумняваюся, што і даўнейшыя таварышы, якія вымушаны былі са мной разлучыцца, не меней ад іх удасканаліліся на працягу гэтага часу. Праца гэтая рабілася для забеспячэння сваіх патрэб і для магчымасці ў дарозе зарабіць на продажы вырабаў жыхарам вёсак, праз якія мы вымушаны былі праходзіць.

Не марнуючы часу, я вырашыў навучыцца якому-небудзь карыснаму рамяству, якое забяспечыла б мяне грашыма для ўцёкаў. Мяркуючы, што, навучыўшыся добра шыць, я змагу зрабіць шмат карысных і неабходных для людзей рэчаў, я паступіў вучнем да

краўца, які шыў навалачкі з рознакаляровых скурак саф’яну, набітыя пухам альбо воласам, яны ператвараліся ў добрыя падушкі для сядзення падарожнікаў, а мы выкарыстоўвалі іх для падкладання пад галаву ў час сну.

Мне далі напарстак, адпаведную іголку і кавалак саф’яну, на якім па вызначанай рысе і паводле ўзору, дадзенага майстрам-земляком, я павінен быў працягваць вышыўку. Напачатку праца ішла цяжка, не мог асвоіцца з напарсткам, а без яго іголка супраціўлялася і часта збівалася з прамой рысы. Швы трэба было выпраўляць. Я страчваю веру ў свой поспех, але цярпліваць і ўпартасць перамаглі гэтыя перашкоды. Шыў пару гадзін, аж пакуль працу не скончыў пан майстар, які, паглядзеўшы на яе, пахваліў мяне, перапыняючы яе да прыбыцця на наступны вялікі этап.

Вечарам праходзілі лекцыі, урокі, спевы і канцэрты з іграй на скрыпках, флейтах, гітарах і кларнетах такім жа чынам, як гэта адбывалася ў першай партыі. А яшчэ пазней ствараліся маленькія групы, дзе размаўлялі, абмяркоўвалі пытанні, расказвалі анекдоты, а таксама байкі. Часам сустракаліся людзі, захопленыя малітвай і слязамі, выкліканымі ўспамінамі пра страчаных у далёкім краі блізкіх людзей. Мы мелі на працягу дня дастаткова часу для адпачынку, таму цішыня ноччу запанавала не хутка. Нам таксама трэба было змагацца з атакай надакучлівых насякомых, што перашкаджала спакойна заснуць.

Мы цяпер праходзілі мясціны хмурныя, населеныя дзікімі плямёнамі, якія не мелі нічога агульнага са славяншчынай, яны размаўлялі на незразумелай мове і з’яўляліся паганцамі. Каля дарогі мы сустракалі павешаных ахвяр, прызначаных для бостваў, на адасобленых разложыстых дрэвах. У сувязі з тым, што паганства пераследвалася расійскім урадам, яго вернікі шчодро аплачвалі папоў, якія праводзілі набажэнствы ў вясковых цэрквах і за кошт вяскоўцаў прыкрывалі паганцаў, якія прыкідваліся хрысціянамі і ўнікалі адказнасці.

Гэтыя землі, хоць і мелі халодны клімат, павінны былі быць урадлівымі, тут была багатая расліннасць і лясы з вялікай колькасцю звяроў, птушак, а асабліва цецэрукоў, якіх мы зганялі з месца, сустракаючы па дарозе на маршы. Мы вельмі танна набывалі хлеб і ежу на турэмных этапах. Праз гэты край мы ішлі вельмі доўга, кіруючыся ў бок Пярмі і паднімаючыся ўсё вышэй да поўначы.

Шыць навалачкі для скураных падушак з саф'яну ў мяне атрымлівалася ўсё лепей. Усе звычайна мелі шмат часу, таму з вялікай стараннасцю выконвалі сваю працу. Праз некалькі тыдняў швы з-пад маёй іголки былі падобныя на вышыўку, а лініі абсалютна прамыя. У дадатак я стаў шыць хутка, каб з вучня ператварыцца ў памочніка і стаць вольным майстрам. У адным гарадку, які сустраўся па дарозе, з дапамогай унтэр-афіцэра этапу я закупіў некалькі саф'янавых скурак за эканомленыя рублі, якія я забіраў з падарожнай касы, і пачаў рабіць з іх навалачкі на продаж, дзякуючы чаму вярталіся грошы, патрачаныя на закупку матэрыялу і яшчэ столькі ж зарабляў. Гэтыя навалачкі, пераробленыя на падушкі пасля таго, як іх набівалі валасамі, куплялі нашыя багачейшыя таварышы, а ўсе тыя, хто ехаў на вазах, выкарыстоўвалі днём для сядзення, а ноччу для сну. Не прададзенае сваім прадаваў вяскоўцам у час пераходу праз вёску, вывешваючы на кій. Продаж адбываўся адразу ж у час падарожжа, яшчэ да таго, як мы даходзілі да начлегу на турэмным этапе.

Адзін таварыш мяне моцна прасіў, каб я сшыў яму шапку, я паддаўся на яго ўгаворы пад умовай, што не буду адказваць за сапсаваны матэрыял, дадзены на яе выраб. Спроба мая была паспяхова, таварыш быў задаволены; я атрымаў шмат замоў ад іншых таварышаў, якім былі патрэбныя больш адпаведныя галаўныя ўборы. Я не мог ім адмовіць, але перш за ўсё я пашыў шапку сабе, каб пазбыцца афіцыйнага строю катаржніка, які ў нашай зімовай вопратцы не быў заўважны. Так пачалося развіццё справы па вырабе шапак у нашай партыі. З купленага па дарозе сукна я без перапынку шыў шапкі, закінуўшы выраб навалачак для падушак, у выніку гэтага перастаў утвараць канкурэнцыю майму майстру, маючы сабе працу, якая давала большы прыбытак. Я пашыў шапкі розных формаў сваім таварышам, пасля пачаў рабіць на продаж па вёсках мясцовым жыхарам, вешаючы іх на сукаты кій і знаходзячы купцоў, якія плацілі згодна з коштамі маскоўскіх фабрык.

Я імкнуўся зарабіць шмат грошай, заўсёды думаючы пра ўцёкі, хоць ніякага плана пакуль не прыдумаў, аднак я хацеў быць гатовым у любую хвіліну, калі надарыцца магчымасць. Я таксама добра ведаў, што без грошай уцячы не атрымаецца і што лепей мець іх у дастатковай колькасці. Таму я выкарыстоўваў кожную магчымасць, каб павялічыць свае заробкі, бо быў гатовы на любую рызыку для таго, каб вызваліць сябе з выгнання, якое раўнялася

з ганебнай смерцю. Паводле майго меркавання і разлікаў, нашае сумленне захавала б раўнавагу, калі б поспех у ажыццяўленні быў магчымы. У сувязі з гэтым я з напругай працаваў над павелічэннем сваіх капіталаў. Я таксама знайшоў час, каб даваць урокі французскай мовы двум багатым памешчыкам, якія падарожнічалі разам з катаржнікамі на пасяленне ў адзін з сібірскіх гарадоў.

Пазней мне надарылася знайсці вялікі кавалак воску на дарозе. Я лічыў гэта падарункам лёсу, які неабходна было выкарыстаць. Пачаў на першым вялікім этапе, на якім затрымаўся, тапіць яго і спрабаваць вырабляць з яго кветкі. Мне было вядома з дзіцячых гадоў пра тапленне тонкіх лісткаў воску, якія можна было пасля лёгка згінаць, дадаўшы спецыяльны гатунак шкіпінару, я рабіў з іх разнастайныя кветкі: ружы, гваздзікі, фіялкі і фантастычныя, якіх не існавала ў прыродзе, якія выклікалі найбольшую цікавасць. Колеры гэтым кветкам я надаваў за кошт павольнага націрання пылку розных магчымых колераў, паступова надаючы ім адценне (маё вынаходніцтва), робячы іх, дзякуючы гэтаму, больш далікатнымі. Букеты, зробленыя з такіх кветак, давалі магчымасць добра зарабляць. Лісты для аздобы гэтых букетаў рабіў абсалютна падобнымі да сапраўдных, надаючы ім адпаведную форму і разгалінаванні жылак пасродкам выразанна на драўляных лыжках розных дэталей, існуючых у прыродзе. Гэтыя разнастайныя лісты вытапліваліся з воску пафарбаванага ў розныя адценні зялёнага колеру. Гэтая працэдура прараблялася хутка, бо ў мяне была вялікая колькасць лыжак з адпаведнымі выразанымі малюнкамі.

Падчас нашых адпачынкаў на вялікіх этапах увесь час адбываўся рух. Усе былі нечым занятыя, размяркоўваючы час на выкананне гаспадарчых патрэб, навучанне якому-небудзь рамяству і заспакаенне духоўных патрэб. Заўсёды трымаліся высокай і ўзорнай маральнасці і ніколі не дазваляліся злоўжыванні, хоць жартачкі і гумар прысутнічалі, для выпраўлення памылак і чалавечых заганаў.

У нашай партыі было некалькі жанчын, асуджаных на працы ў капальнях, а большасць паняў і паненак былі высланыя ў сібірскія вёскі і гарады. Адносна нашых жанчын усе трымаліся строга. Усе захоўвалі належную павагу да гэтых жанчын, ахвярнасць якіх на карысць радзімы выправіла іх на цяжкі выгнанніцкі лёс. Падчас начлегаў на вялікіх этапах ім выдзяляліся асобныя памяшканні пад апекай і наглядам некалькіх ксяндзоў, таварышаў па падарожжы.

У сваю чаргу, на малых этапах кабеты размяшчаліся выключна пад нарамі, маючы там вялікую прастору, па баках якіх размяшчаліся нашыя капланы, не дапускаючы ніводнага маладзёна зазірнуць. У выніку чаго нарадзілася жартаўлівая песенька, якая пачыналася наступным чынам:

Poszły panny pod nary, pod nary,
A za nimi wikary, wikary wlazł⁵⁰².

Доўгі час яна была модная. Яе пелі пад акампанемент жанчын, якія за гэтыя нявінныя жарты зусім не злаваліся, бо і ў цяжкой нашай сітуацыі і ў жахлівым становішчы чалавек не можа смуткаваць увесь час.

Сярод нас і далей з'яўляліся ахвяры тыфу. У Пярмі мы пакінулі некалькіх чалавек у мясцовым вялікім шпіталі і сярод іх старасту нашай партыі. Я зноў быў вымушаны пад націскам таварышаў прыняць гэтыя абавязкі, хоць пра гэта я траціў шмат часу і не мог рабіць столькі шапак, як раней, а таксама займацца іншымі справамі. Таварыш, які выконваў гэтыя абавязкі, а цяпер закрунты хваробай, даведаўшыся, што я выконваў раней абавязкі старасты, хацеў падаць у адстаўку, але я сказаў, што ні ў якім выпадку не прыму гэтыя цяжкія абавязкі, пры тым, што стан майго здароўя з-за хваробы заставаўся не найлепшым. Цяпер гэты аргумент не прымаўся, я зноў быў зусім здаровы і вымушаны падпарадкавацца агульнаму жаданню.

Пасля таго як мы пакінулі Перм, нашае падарожжа ў паўночна-ўсходнім напрамку праходзіла па гарыстым краі, з багатымі лясамі, поўнымі дзікай жывёлы, да вяршынь Уральскіх гор, дзе знаходзіліся багатыя капальні. Горы, якія мы праходзілі, паднімаліся паволі, і, нягледзячы на тое што мы выпраўляліся да высокай кропкі, дзе знаходзілася вяршыня ланцуга Уральскіх гор, мы не маглі яе адзначыць, гэтая вяршыня, аддзяляючы Расійскую імперыю ад азіяцкай Сібіры, не магла нам спадабацца. Толькі веданне геаграфіі дазволіла нам канстатаваць факт, што мы прыбылі на вяршыню, хоць і не ведалі, дзе менавіта мы яе дасягнулі і калі яе пакінулі, бо вяршыня гэтая больш падобная да шырокай даліны, з якой павінен пачацца павольны сібірскі спуск да Табольска⁵⁰³.

Увесь час на працягу доўгага падарожжа з Пярмі аж да гэтай вяршыні, выконваючы абавязкі старасты, мне неабходна было

вырашаць разнастайныя праблемы і ўлагоджваць справы, што ўзнікалі паміж намі, і супакойваць сваркі, якія распачыналі начальнікі этапаў, што хацелі пакараць каго-небудзь з нас за непадпарадкаванне, праяўленае перад салдафонамі падчас падарожжа. У большасці сваёй начальнікі гэтых этапаў ставіліся да нас паблагліва і з жаданнем ліквідаваць звады, якія маглі іх саміх прыцягнуць да адказнасці і да страты займанай пасады, але трапляліся сярод іх жорсткія і бязлітасныя, яны шукалі зачэпак, якія не так лёгка можна было стрымаць. Я добра ведаў рускую мову, а таксама характар маскалёў, таму ў мяне заўсёды атрымлівалася быць у добрых адносінах з усімі.

Шмат цікавых выпадкаў я мог бы распавесці, калі б пісаў гэтыя дзённікі пасля маіх уцёкаў у Францыю, але тады ў мяне не было на гэта часу, а цяпер, праз 60 гадоў пасля гэтага падарожжа, у 85 гадоў майго жыцця я ўжо забыў шматлікія дэталі; шмат фактаў, імёнаў, людзей і мясцін сцерліся ў памяці. У мяне няма ніякага матэрыялу, на які я мог бы спаслацца альбо зачытаць, калі б нешта падобнае знайшоў, і прагледзець геаграфічныя мапы, бо зрок мой сапсаваўся. Толькі ўдзень я з цяжкасцю чытаю і пішу, а вечарамі я здольны займацца толькі кабалой разам са сваёй дарагой жонкай, з якой пражываем 51 год нашага шчаслівага сумеснага жыцця. Вячэрнія газеты мне акуратна чытаў мой першынец Станіслаў, якога я страціў 15 лістапада мінулага года. Ён быў доктарам, заразіўся ў час вайны, даглядаючы хворых жаўнераў. Цяпер я адзінокі з маёй жонкай, якая яшчэ мацней за мяне хворае.

Маё доўгае жыццё прывяло да таго, што я павінен закрываць вочы сваім дзецям, адчуваючы жахлівыя пакуты, страчваючы іх назаўсёды. Цяпер я пішу, наколькі мне дазволіць час, я нават часта не перачытваю і нічога не папраўляю, пакідаючы гэта сваім наступнікам, калі яны захочуць мае дзённікі выкарыстаць. Пішу, не жадаючы марнаваць часу, бо прадбачу, што час ляціць, а я хачу скончыць гэты вялікі томік, да фіналу якога яшчэ далёка.

Вяртаючыся да пакінутага зместу адносна стаўлення да начальнікаў турэмных этапаў на нашай доўгай дарозе, я павінен дадаць цікавы факт, які здарыўся са мной на нейкім вялікім этапе паміж Пермю і вяршыняй Урала, дзе начальнікам быў афіцэр грэцкага паходжання, народжаны недзе ў Расіі, з прозвішчам Пападопулас. Ён праявіў да мяне асаблівую зацікаўленасць пасля завязвання

адносінаў са мной, як са старатам. Яму хацелася даведацца пра маё мінулае, пра якое яму павярхоўна распавёў, і ён даведаўся, што я быў начальнікам паўстання на Літве.

Ён выказаў вялікую сімпатыю адносна Польшчы, якая ўвесь час змагаецца супраць туркаў, ворагаў грэкаў, і за сваю воллю. Запрасіў мяне пасля таго, як падзялю вызеленыя грошы паміж землякамі, вярнуцца да яго на абед. Гэты незвычайны выпадак асабліва мяне здзівіў. Я не мог падумаць, каб афіцэр, маскоўскі службовец, нават іншаземнага паходжання, мог захоўваць такія ўзнёслыя пачуцці з рызыкай сябе скампраметаваць. Падчас абеду ён праяўляў асаблівую гасціннасць, нібы я быў яго дарагім госцем. А пасля таго як мы перайшлі ў асобную залу, прапанаваў мне ўцёкі проста з яго кватэры, упэўніваючы, што не арганізуе пагоні аж да наступнай раніцы, пакідаючы мне дастаткова часу, каб я ўцёк на дастатковую адлегласць. Прапаноўваў грашовую дапамогу, просячы не адмаўляцца ад яе.

Я дзякаваў яму за яго дабрыню і ахвярнасць, за адказнасць, на якую ішоў, але сказаў, што не магу так рызыкаваць, бо не маю інфармацыі аб магчымым поспеху ў невядомым краі і дрэнна настроеным да палякаў; усё гэта вымушае мяне адмовіцца ад прапановы, тым больш што я рыхтуюся да ўцёкаў падчас падарожжа ў Сібір, ведаючы, што жыхары славянскіх рас, якія там жывуць, прыхільна ставяцца да ўцекачоў, не ловячы іх і не аддаючы ў рукі маскоўскіх уладаў, як гэта адбываецца ў еўрапейскай частцы Расіі. Доўга разважаючы, п. Пападопулас⁵⁰⁴ прызнаў рацыю маіх меркаванняў і затрымаў мяне ў сябе ў гасцях да позняга часу. Пра гэты выпадак я не забыў, ён уганароўваў высокія пачуцці, што захоўваюцца і ў сучасных грэкаў. З таго часу я стаў вялікім прыхільнікам Грэцыі.

Акрамя лекцый і прамоў, што адбываліся падчас адпачынку, было арганізаванае штотыднёвае выданне пад нацыянальнай назвай для асвятлення розных пытанняў і падтрымкі прынцыпаў, якія ўмацоўвалі дух, для выратавання ад заняпаду і сумневаў асуджаных на цяжкі лёс. Шмат таленавітых людзей было ў нашай грамадзе для стварэння выбітных артыкулаў, якія перапісваліся на некалькіх аркушах паперы выдатнымі каліграфамі, пасля іх зачытвалі публічна, а пасля іх складалі ў архівах партыі для захавання для далейшага карыстання землякамі. У фельетоне гэтай газеты я апісваў падзеі з генуэзскай школы.

Праз тыдзень выйшла ілюстраванае выданне «Аса» пад рэдакцыяй Напалеона Дэмбіцкага⁵⁰⁵, вядомага па выданні «Варшаўскіх буслоў»⁵⁰⁶. Гэтае гумарыстычнае выданне служыла для паказу недахопаў, што ўзніклі ў нашым выгнанніцкім грамадстве, і для таго, каб развесяліць выдатнымі карыкатурамі асуджаных, якія апынуліся ў сумным стане. Выключны талент Дэмбіцкага ўпрыгожваў гэтае выданне першакласнымі малюнкамі. Памятаю, што ў першым нумары «Асы» Дэмбіцкі намалюваў Юліуша Косака, нашага вялікага мастака, пасаджанага ў сані, накрытага пледам у вялікія квадраты, які ўвесь час быў яго галоўным накрыццём, сані цягнула худая кляча. Нягледзячы на зімовую вопратку, якая рабіла твар Юліуша невідочным, усе пазнавалі яго, чым і славіўся вялікі талент Напалеона Дэмбіцкага⁵⁰⁷.

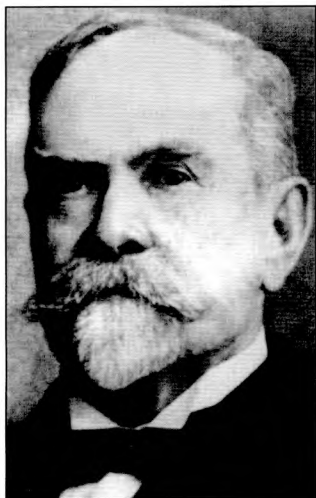
Натхнёныя вышэйапісанымі чыннікамі, мы набіраліся неабходных сіл, каб перамагчы сумневы і ўпадніцтва, якія нам пагражалі, паднімаючыся да ўральскіх вяршыняў зімой па шляху, які быў высланы касцямі польскіх выгнаннікаў, хаваных у дарозе таварышамі па падарожжы. Мы ішлі праз землі, заселеныя чувашамі і чарамісамі⁵⁰⁸ і іншымі паганскімі народамі, якіх расійскі ўрад разам з маскавітамі хоча залічыць да славянаў, гадуючы ў гэтых дзікуноў нянавісьць да палякаў як да бунтаўнікоў супраць белага цара, які прадстаўляўся сапраўдным боствам. Зразумела, што ў такога кшталту ваколіцах падарожжа праходзіла з вялікай цяжкасцю. Акрамя халоднага надвор'я, холад агідных пачуццяў і позіркаў жыхароў ужо доўгі час нас пераследваў, ствараючы невыноснае становішча.

Ад аднаго з таварышаў па падарожжы, які паўторна яго пераадольваў, асуджанага за ўдзел у паўстанні, а даўней за нейкае іншае злачынства, мы даведаліся, што пасля пераходу праз Урал у Сібір нашая сітуацыя раптоўна зменіцца, што нас паўсюль будучь па-сяброўску вітаць, таму што ва ўсёй Сібіры, дзе ўздоўж выгнанніцкага шляху аселі ссыльныя, якія ў значнай ступені былі славянскага паходжання, утварылася вальнадумнае племя, прасякнутае сімпатыяй да новапрыбылых, якое лічыла іх братамі, не звяртаючы ўвагі на нацыянальнасць і веравызнанне. Гэтым чалавекам быў п. Вашкевіч⁵⁰⁹, жыхар Варшавы, якому ўдалося ўцячы з Сібіры і які, зноў схоплены за ўдзел у паўстанні, быў асуджаны на катаргу; у яго атрымалася схваць, што ён даўней ужо быў асуджаны на пасяленне ў Сібіры. Гэты пан Вашкевіч, чалавек вельмі спрытны, раіў мне як старасту, каб я выкарыстаў

гэтае прыязнае стаўленне жыхароў Сібіры, якое магло палепшыць нашу сітуацыю.

Я палічыў, што мне трэба бліжэй пазнаёміцца з Вашкевічам, каб падрабязней даведацца ад яго як чалавека, які добра ведаў гэты край, пра розныя асаблівасці мясцовага жыцця, яшчэ да таго, як мы дойдзем да яго межаў. Я часта падоўгу размаўляў з ім. Вашкевіч раіў мне, каб пасля таго, як мы ступім на сібірскую зямлю, якая распачынаецца за хрыбтом Уральскага горнага ланцуга ў Табольскай губерні, калі з паўдарогі мы праройдзем пад ахову сібірскага начальніка першага вялікага этапу, каб я пастараўся атрымаць яго прыхільнасць і давер, размаўляючы з ім і гарантуючы яму ўзорны парадак і беручы на сябе адказнасць, што ніводзін з нас не будзе спрабаваць уцячы, нават калі мы не будзем пад ахвой. Гарантыі такога кшталту, казаў мне п. Вашкевіч, будуць прынятыя афіцэрам этапу з разуменнем, бо звычайна ў Сібіры набор турэмнай аховы паменшаны ў сувязі з вялікай адлегласцю, якая памяншае рызык магчымых уцёкаў асуджаных. Паводле парады, таксама дадзенай п. Вашкевічам, неадкладна пасля ўваходу ў вёску, у якой знаходзіцца турэмны этап, я павінен загадаць усім таварышам замест таго, каб ісці начаваць на турэмны этап, разбежчыся групкамі па жылых дамах, дзе іх прымуць з гасціннасцю.

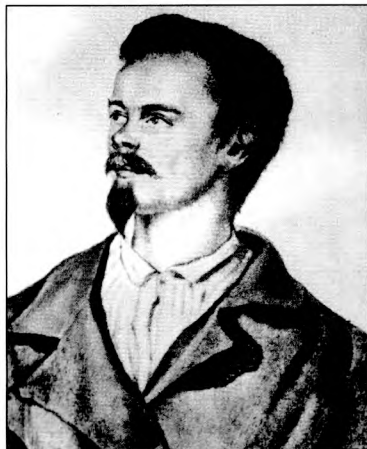
Маім абавязкам тады было б заставацца ўвесь час каля начальніка этапу, заспакойваючы ўстрыжанага, гарантуючы, што ніхто з нас не ўцячэ і што па маім жаданні ў вызначаны час усе без затрымкі збяруцца ў вызначаным месцы. Вядома, афіцэр будзе прэставаць, тады я павінен буду яму сказаць, што застануся яго закладнікам, даючы замкнуць сябе ў турме. Тады ўжо павінна будзе апускацца ноч, а афіцэр, маючы нешматколькасны гарнізон перад нашай сілай, якая была па колькасці ў 10 разоў большай, вымушаны будзе саступіць, каб як мага хутчэй заняцца крымінальнымі зняволенымі, баючыся, каб па нашым прыкладзе яны не запатрабавалі таксама вызваліцца ад кайданоў. Прапанова Вашкевіча ў аснове сваёй мне вельмі падабалася, бо давала нам магчымасць пазбегнуць пакут, якія мы перажывалі на малых этапах, ачысціцца ад бруду і хвароб, хоць нават на хвіліну я не думаў выкарыстаць бездапаможнасць аховы, каб арганізаваць уцёкі, ведаючы, што мы знаходзімся далёка ад чужых межаў і што гэта прывяло б нас да знішчэння. З чаго вынікала, што дадзена адказнасць за захаванне парадку засталася б непарушанай.

Зыгмунт Мінейка

*Зыгмунт Мінейка падчас навучання
ў Санкт-Пецярбургу*

*Зыгмунт Мінейка — удзельнік
патрыятычных маніфестацый.
1861 г.*

Зыгмунт Мінейка

Зыгмунт Мінейка

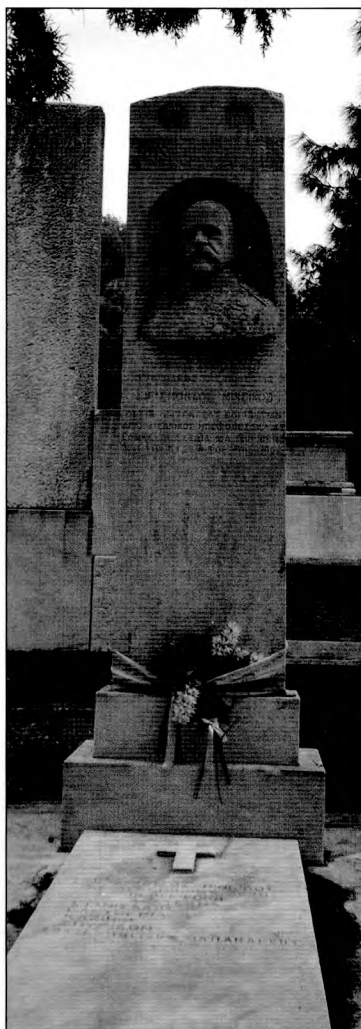
*Сям'я Мінейкаў:
Зыгмунт, Разалія,
Яўстахій, Цэцылія.
Канец 1880-х гг.*

*Аляксандр Акінчыц.
1870–1880-я гг.*

*Баляслаў Шастаковіч.
Пачатак XX ст.*

*Магіла З. Мінейкі.
Фота Н. Гардзіенкі*

Афіны. Апошняя трэць XIX ст.

Томск. Канец XIX ст.

Ідэя, кінутая Вашкевічам, стала ўвесь час абмяркоўвацца. На нараду я сабраў самых значных людзей з нашай выгнанніцкай партыі, каб лепей распрацаваць план, не жадаючы выключна на сябе браць адказнасць за няўдачу. Мы абмяркоўвалі гэта на працягу ўсёй дарогі на ўсіх вялікіх этапах, да вяршыні ланцуга Уральскіх гор — мяжы Табольскай губерні, дзе знаходзіўся першы сібірскі этап.

Падчас гэтых нарад п. Вашкевіч заўсёды ўдзельнічаў як інструктар праекта, каб тлумачыць дэталі і адказваць на пытанні і ўпэўніваць у шчаслівым фінале задуманага праекта. Большасць членаў нарады падтрымлівала праект, да апазіцыі належалі людзі, высланыя на пасяленне ў сібірскія гарады, да якіх мы ўжо набліжаліся, яны баяліся, што гэта пагражае іх становішчу, і былі гатовы вытрымаць апошнія цяжкасці.

Пасля прыбыцця на апошні ў еўрапейскай частцы турэмны этап, акрамя звычайнай нарады, на якой на праект паводзін у далейшай дарозе аж да горада Табольска большая частка пагадзілася, мы вырашылі высветліць, якое рашэнне прыме грамада пасля расповеду пра нашыя намеры. План быў прыняты з энтузіязмам.

Тады я пажадаў, каб мне паабяцалі, што ніхто з таварышаў не будзе спрабаваць уцячы, бо я буду звязаны перад афіцэрам абяцаннем і не хацеў бы падважваць сваё слова, просячы, калі нехта намерваецца ўцячы, каб па сакрэце мне паведаміў пра гэта і каб я змог адкласці ажыццяўленне плана на пазнейшы час, калі прыбудзем на наступны этап, пасля ўцёкаў таварыша ці таварышаў. Для абдумвання я даў гадзіну, за гэты час высветлілася, што ўцякаць ніхто з нас не збіраўся, у выніку чаго я заняўся падрыхтоўкай нашага плана, прызначаючы памочнікаў з гэтай мэтай для кіраўніцтва групкамі і падзелу таварышаў па дамах вёскі, а таксама да збораў па маім загадзе. З гэтай мэтай, пасля размяшчэння па вёсцы ўсёй партыі, у кожным з атрадаў павінна быць рэгулярная варта, з якой мы маглі б захоўваць неабходную сувязь. Таксама я вызначыў некалькі маладых і спрытных таварышаў, якія павінны былі ўвесь час знаходзіцца пры мне для выканання загадаў.

На наступны дзень пасля прыбыцця на месца, дзе нашая партыя пераходзіла пад камандаванне начальніка першага сібірскага этапу, я пачаў захады, згодна з даўно дадзенай парадай Вашкевіча, да навязвання з ім прыязных адносінаў, паказваючы паслужліvasць і запэўніваючы ва ўзорных паводзінах польскіх выгнаннікаў, якія знаходзяцца пад маім загадам, гарантуючы, што ніводзін з нас не

мае намеру падвяргаць яго адказнасці за ўцёкі, бо ўсе мы ўпэўнены, што хутка атрымаем амністыю і ніхто з нас не хоча без патрэбы рызыкаваць. Я бачыў, што мае словы дзейнічалі на начальніка аховы, і я часта ў час падарожжа падыходзіў да яго для навязвання больш цесных адносінаў.

Калі мы дайшлі да вёскі, я ўжо быў у найлепшых адносінах з начальнікам, забаўляючы яго якім-небудзь расповедам, і калі наша партыя расходзілася па вёсцы і заходзіла ў дамы, ён не адразу заўважыў гэта, каб перашкодзіць ажыццяўленню нашых намераў.

Ён не мог адразу зразумець, што адбылося; я, у сваю чаргу, прасіў яго, каб ён заставаўся спакойным, пакідаючы мяне пад сваім загадам, а нават адказным закладнікам за захаванне парадку. Я паведаміў, што для выратавання ад страт наша партыя вырашыла размяшчацца ў вяскоўцаў з абавязкам з'явіцца заўтра раніцай у вызначаны час каля турэмнай брамы ў поўным зборы. Заўважаючы, што начальнік турмы вельмі ўсхваляваўся, я паказаў маю варту, якая была бачна спераду і ззаду на вялікай вуліцы, кажучы, што яны выстаўлены ўздоўж усёй вёскі, каб быць на сувязі са мной, і што я магу неадкладна разаслаць дзесяць памочнікаў, якія былі пры мне, даючы загад з'явіцца ў вызначаным месцы. Казаў начальніку, што падпарадкуемся яго загаду, гатовыя пакінуць займанья памяшканні і сабрацца пад турэмным ключом, калі ён гэтага пажадае. Аднак я яго прасіў, каб не патрабаваў гэтага і поўнасьцю даверыўся нашаму слову, за што назаўсёды будзем яму ўдзячнымі. Я заўважыў пры гэтым, калі б мы планавалі арганізаваць уцёкі, то ўжо зрабілі б гэта. Для доказу праўдзівасці маіх слоў я неадкладна загадаў маім маладзёнам, каб тыя паведамілі ахову аб неабходнасці прыйсці да вазоў, дзе змяшчаўся наш багаж, для таго, каб яго разабраць.

Набліжалася ноч. Да саней, на якіх былі складзеныя нашы мяхі, паволі з'яўляліся групкі таварышаў, кантралюючы і забіраючы сваё з сабой, а я ў той час змог пераканаць начальніка пагадзіцца з сітуацыяй і правесці мяне да дома багатага вяскоўца, недалёка ад турэмнага будынка, пакінуўшы мяне там на цэлы дзень. На заўтрашні дзень ён пагадзіўся, убачыўшы, што з разабраным багажом польскія паўстанцы замест таго, каб ісці пад турэмны замок, вярталіся з ім у хаты вяскоўцаў, у сваю чаргу, новая спроба выправіць сітуацыю цягнулася да позняй ночы, гэта пагражала разыходжаннем па вёсцы крымінальных зняволеных, калі б яны захацелі ўзяць прыклад з паўстанцаў, да гэтага часу ім невядомага.

Турэмны начальнік хутка мяне пакінуў, загадваючы, каб я чакаў, пакуль ён вернецца ў маю гасцінную кватэру.

Праект Вашкевіча дазволіў нам атрымаць перамогу. Я радаваўся, што паслухаў яго парад, правяраючы, наколькі яны былі слушныя. Вяскоўцы гасцінна прынялі нечаканых гасцей. Яны пачыналі размову, жадаючы даведацца пра мясціны, дзе мы жылі, пра нашыя сем'і, пра пакаранне, якое нам адмералі. Нам прыгатавалі багатую вячэру, якая складалася з некалькіх страў, перад адыходам да сну нас частавалі вялікай шклянкай малака для добрага сну. Афіцэр, які кіраваў нашай аховай, хутка вярнуўся пасля таго, як управіўся з крымінальнымі арыштантамі, і застаўся са мной і маім акружэннем з 10 малайцоў, каб павячэраць, дэманструючы абсалютна прыязныя адносіны да старасты партыі, быццам з'яўляўся памочнікам у яе ахове.

Хаты сібірскай вёскі, у якіх мы знаходзіліся, былі ў большасці сваёй двухпавярховыя. На другім паверсе змяшчалася вялікая гасцеўня, засланыя падвойнымі дыванамі ўзімку, яна з'яўлялася адначасова і сталовай, і спальняй. На першым паверсе знаходзіліся гаспадарчыя памяшканні і кухня.

Усе жыхары былі заможныя, яны мелі права засяваць зямлю, якая заставалася іх уласнасцю, колькі ім хацелася, бо мясцовае насельніцтва качавала, жыло за кошт рыбалоўства і палявання. Некаторыя сем'і гэтай вёскі былі вельмі багатыя; залежала гэта ад большай ці меншай колькасці членаў іх сям'і, якія ўдзельнічалі ў апрацоўцы зямлі і доглядзе жывёлы, што давала ім вялікі прыбытак без выдаткаў, бо ўраджай быў забяспечаны. За час побыту я пераканаўся, што гэтыя людзі, якія трапілі сюды з усіх куткоў Расійскага царства, захавалі чыста славянскі характар з яго асаблівасцямі. [...]

Гасціннасць славянскіх сібіракоў была ўзорная, і лічылася гэта натуральным абавязкам, таму госць — не чакаючы дазволу — уваходзіў у залу, скіроўваючыся адразу ў яе правы кут, дзе знаходзіліся святыя абразы, заўсёды асветленыя лампадкай, каб паводле грэцкай традыцыі некалькі разоў пакланіцца і перахрысціцца. Пасля гэтага госць вітаў гаспадароў і ўсіх, хто там знаходзіўся, а калі там нікога не было, вольна размяшчаўся, ведаючы, што будзе жаданым госцем.

У сібіракоў славянскага паходжання, якія шанавалі вальнадумства, рэлігійнасць захавалася не такая фанатычная, як у еўрапейскіх

славянаў грэцкага абраду, асабліва адносна жаночай сціпласці. Але пэўныя забабоны там усё ж усталяваліся, да якіх трэба залічыць асцярожныя паводзіны перад д'ябальскай сілай. У некаторых пакоях, акрамя лампадкі, павешанай у правым куце каля святых абразоў, свяціла адначасова меншая, павешаная ў левым пустым куце, да якога госць звяртаўся з просьбай, каб чорт не спакушаў яго. Адбывалася гэта пасля паклонаў святым абразам.

Не толькі гаспадары, але яго сябры і суседзі збіраліся ў зале, каб забавіць і паразмаўляць з госцем, ад якога залежала, калі гэтая размова павінна скончыцца, выказваючы жаданне пайсці спаць. Сёння гэтая традыцыя датычыла нас, яны праводзілі кожнага з гасцей да прыгатаваных ложкаў, мякка пасланных, з цёплымі коўдрамі, у суправаджэнні гаспадынь дому ці іншых жанчын, якія павінны былі дапамагчы ім размясціцца ў пасцелі. Гэты звычай нам падаўся дзіўным; мы ўжо даўно чулі з аповедаў, а цяпер мы маглі пераканацца, што ўсё гэта было праўдай. Многія з нас былі больш сціплыя, чым сібірскія жанчыны, зазвычай разняволеныя, бландзінкі з далікатнай скурай, а часта брунеткі, якія паходзілі з паўднёвых зямель імперыі, якія пад уплывам халоднага клімату захавалі цёмнымі толькі валасы.

На наступны дзень, калі мы, добра адпачыўшы, прачнуліся, нас пачаставалі раннім сняданкам, які складаўся з сапраўднай кітайскай пахучай гарбаты, якую мы спажывалі разам з вялікімі цёплымі булачкамі са смятанай, якую залівалі ў паглыбленне, зробленае ў толькі што выцягнутым з жару печыве, яно мела ўсё, каб выклікаць апетыт. Слушна кажуць расіяне, што ядуць гарбату, бо, акрамя выключна смачных булачак, стол быў застаўлены разнастайнымі стравамі з вэнджанай свініны, кілбасамі і дэсертамі з мёду. Паяданне гэтай гарбаты, залітай празрыстай вадою з гарчага самавара, працягвалася доўгі час.

Цэлы дзень паўтараліся шчодрыя прыёмы падчас другога снядання, абеду, падвячорка з гарбатай і вячэры, якіх дэталёва не апісваю. Я толькі ведаю, што нідзе ў Еўропе мужык не можа сабе дазволіць падобную раскошу, і нават і для сваіх гасцей. Каб пазбавіць нас ад бруду, была напаленая для нас вясковая лазня, дзе мы маглі вызваліцца ад большасці насякомых, змяніўшы бялізну. У рускіх лазнях, а таксама сібірскіх, мужчыны і жанчыны мыюцца разам. Пры гэтым зусім не маюць пачуцця сораму. Падчас нашага падарожжа з Масквы да сібірскіх межаў для нас была арганізава-

ная лазня, у якую жанчыны разам з намі пайсці не маглі. Сёння мы саступілі лазню нашым жанчынам, якой яны карысталіся першы раз пасля таго, як пакінулі родны край.

Цэлы дзень сібірская вёска была ажыўленая побытам польскіх гасцей. Паводзіны нашай моладзі таксама былі ўзорныя. У многіх дамах чуліся спевы польскіх гімнаў, падпяваных сібіракамі, а таксама рускіх песень з удзелам нашай моладзі. З начальнікам турэмнай аховы я арганізаваў наведванні ў многія хаты для праверкі парадку, нас ветліва прымалі як гаспадары і гаспадыні, так і нашыя госці. Гэты агляд рабіўся толькі для забавы, бо пан начальнік быў перакананы, што ўзорны парадак нідзе не быў парушаны; у супрацьлеглым выпадку да яго прыйшлі б са скаргаі.

Хоць у Сібіры і пануе вялікая гасціннасць, вяскоўцы не даюць прытулку ў сваіх дамах уцекачам, не жадаючы мець праблемаў з уладамі. Нас прымалі з упэўненасцю, што мы маем ад начальніка дазвол на пражыванне ў іх. Аднак яны не лояць уцекачоў, якіх тут мноства, яны даюць ім неабходную ежу і хлеб, змяшчаючы гэта ўсё у спецыяльна зробленых для гэтага акенцах з тыльнага боку дома. Гэтых уцекачоў называюць браздзягамі, гэта значыць валацугамі. Ім больш падабаецца весці такое туляжнае жыццё, чым заставацца ў капальнях. Калі б у якім-небудзь паселішчы ці вёсцы хапалі якога-небудзь тулягу і перадавалі ў рукі ўладаў, за што давалася грашовае ўзнагароджанне, то іншыя тулягі адпомсцілі і спалілі б гэтае паселішча ці вёску.

Пасля паўторнага гуку трубы, першы гук якой служыў — згодна з дамовай з начальнікам этапу — для нашай пабудкі, мы з’явіліся неадкладна ў вызначаным месцы недалёка ад турмы, гатовыя ісці пасля добрага адпачынку ў прызначаны дзень у глыб Сібіры, шчаслівыя ад таго, што ў нас усё атрымалася, і найперш пераканаць начальніка, што яго не падвядуць. Мы сталі парамі, каб нас хутка і лёгка палічылі, што развеяла ўсялякую верагодную няўпэўненасць, супакойваючы ўсе падазрэнні.

Уся служба аховы і яе начальнік выйшлі ў далейшы шлях з вялікай задаволенасцю, а некаторыя з вяскоўцаў суправаджалі нас далёка за вёску, жадаючы даказаць іх добрае ўражанне ад мілага знаёмства з некаторымі нашымі таварышамі. У сваю чаргу, начальнік этапу быў настолькі захоплены маёй асобай, што размясціў мяне ў сваім экіпажы, жадаючы бавіць час са мной аж да паловы дарогі, дзе нашая партыя павінна была перайсці пад нагляд

суседняга начальніка этапу. Ён хацеў, каб з такой самай лёгкасцю я змог размясціцца ў суседняй вёсцы, як гэта здарылася ў яго, бо ў іншым выпадку гэта прывяло б яго да адказнасці за няздольнасць захаваць адпаведны парадак сярод асуджаных, у чым яго пераважна мог абвінавачыць начальнік суседняга этапу, дзе мы павінны былі пераначаваць.

Я пераважна маўчаў, таму ён хацеў мяне разварушыць і надаць неабходнай сілы духу, каб я не даў замкнуць сябе ў турме. Ён мне абяцаў, што зарэкамендуе мяне свайму суседу, але захавае ад яго ў сакрэце, што мы размяшчаліся ў яго па-за турмой, каб перашкодзіць яму ажыццявіць дзеянні па недапушчэнні гэтага. У яго асобе мы знайшлі клапатлівага памочніка ў палёгцы да дасягнення далейшых поспехаў.

Я таксама ўпэўніваў, што ні ў якім выпадку не дам замкнуць сябе на малым турэмным этапе, каб адкрыць раны, якія гаіліся на нашым целе, што выкарыстаю яго рэкамендацыі, каб яшчэ лягчэй разысціся па вёсцы, не даючы магчымасці сябе схпіць, нават калі мы станем вялікай грамай валацуг (бродяг). Я запэўніў яго, што мы настроены з упартасцю працягваць гэта і што ён можа быць спакойны за нашыя далейшыя поспехі.

Добраязычлівы начальнік зноў быў супакоены, і ў добрым настроі мы прыбылі на месца, дзе павінна была адбыцца змена дазору. Там ён асабліва пахвальным чынам зарэкамендаваў мяне перад новым начальнікам, прадстаўляючы, што, як стараста партыі, я змог усталяваць вялікі парадак і субардынацыю, што я гарантаваў яму пад сваю адказнасць, што ніхто з нас, палякаў, не ўцячэ, нават калі б нас суправаджаў толькі адзін афіцэр, бо мы ўпэўненыя, маючы пры сабе пісьмовыя засведчання ад сваякоў, што міласцівы цар дасць амністыю палякам, вяртаючы іх дамоў яшчэ з дарогі. Я, у сваю чаргу, прысутнічаючы пры гэтай рэкамендацыі, сказаў, што мы лічым святым абавязкам добра сябе паводзіць для таго, каб заслужыць ласку белага цара, паўтараючы абяцання асабіста адказваць за любое злоўжыванне, а таксама за ўцёкі каго-небудзь з нас. Так у найлепшых адносінах мы вырашылі ў далейшы шлях пад камандаваннем новага афіцэра нашай аховы, жадаючы шчаслівай дарогі былому.

Відавочным было тое, што дадзеныя абяцання пільнаваць парадак сярод нас, 40 чалавек, калі трэба было пільнаваць і сцерагчы адначасова другую, такую самую па колькасці частку крымінальных, на што было выдзелена 40 жаўнераў, выклікала радасць у но-

вага начальніка, бо сярод 400 крымінальных зняволеных прыкладна палова былі асуджаныя на цяжкія працы, і яны шукалі магчымасці ўцячы і працягваць бадзяжніцкае жыццё, лічачы такое лепшым за катаргу. Мае абяцанні дазвалялі яму значна павялічыць ахову крымінальных, у выніку наша ахова абмяжоўвалася 10 жаўнерамі: мы маглі лічыць сябе іх бяззбройнымі вартаўнікамі.

Увогуле, турэмныя этапы ў Сібіры менш забяспечаны персаналам у адрозненне ад еўрапейскіх, якія апошнім часам былі вынішчаныя тыфам, які ўсё яшчэ ўпарта працягваўся. Не дзіўна, што пачалі хадзіць чуткі пра тое, што мы арганізавалі нашу ахову ў Сібіры, а таксама выканалі праект вызвалення ад напасці насякомых, задухі і хвароб, якія знішчалі нас. Мы маглі з лёгкасцю ператварыцца ў бадзяг, якімі Сібір перапоўнена, але палякам такое жыццё не да гонару. Яны лепей будуць енчыць у капальнях, чакаючы вызвалення і вяртання дамоў, калі хопіць сілаў вытрымаць усе пакуты.

У дарозе я часта набліжаўся да начальніка аховы, каб завязаць размову і запэўніць, што ўсё ў парадку, угаворваючы, каб той не сумняваўся ў шчырасці маіх слоў. На гэта ўсё ён міла мне ўсміхаўся. Калі пад вечар мы дайшлі да вёскі, дзе павінны былі спыніцца на ноч і дзе быў малы турэмны этап, поўны бруду, я не адступаў ад афіцэра, а тым часам наша партыя, найбольш спрактыкаваная ў рассяленні па вёсцы, займала месцы на пастой у дамах гасцінна прыняўшых нас гаспадароў.

Яшчэ да таго, як начальнік аховы, які даваў розныя загады, даведаўся пра ўзнікшую ненармальную сітуацыю, нікога з нас ужо не было відаць на дарозе, а я змог з лёгкасцю пераканаць яго ў падтрымцы парадку пад маю адказнасць у адпаведнасці з тым, як гэта адбывалася ў папярэднім этапе, пра што ён даведаўся праз таго начальніка. Пэўны час начальнік узважваў, а я раіў яму, каб ён хутчэй заняўся размяшчэннем крымінальных, сцягваючы з гэтай мэтай усіх жаўнераў, пакідаючы апеку над польскімі выгнаннікамі мне, асабіста адказнаму за ўсё. Я паабяцаў, што буду яго чакаць на гэтым самым месцы, каб размясціцца побач з яго кватэрай для таго, каб быць на сувязі на выпадак неадкладнага выканання яго загадаў.

Начальнік спешна адышоў, кажучы, што хутка вернецца. Аднак ён быў моцна раздражнёны. Хутка разабраўся з размяшчэннем крымінальных, якія, даведаўшыся, што нас няма ў турме, занялі абодва памяшканні для сябе, гэта забяспечыла больш выгодную, а хутчэй, большую прастору, чым былі вельмі задаволеныя.

З учарашняга дня яны ведалі пра наш удалы выступ, не праяўляючы ніякай зайздрасці, удзячныя за лекаванне хворых нашымі дактарамі. Яны таксама ведалі, што, калі б яны хацелі адначасова з намі размяшчацца па вёсцы, гэта было б падобна на выбух паўстання, для супакаення якога афіцэр нашай аховы быў бы вымушаны ўжыць агнястрэльную зброю, у супрацьлеглым выпадку яны павінны былі б адказаць. Крымінальныя не хацелі таксама нам перашкаджаць, ведаючы, што яны змаглі б, адчуўшы волю, разбегчыся, ператвараючыся ў валацуг, усе без выключэння асуджаныя на катаргу. Усё гэта іх упэўнівала, што ніводзін начальнік турэмнага этапу не дапусціў бы, каб хоць на хвіліну заставаліся без нагляду пільнай аховы.

Вярнуўшыся, афіцэр размясціў мяне недалёка ад сябе і, жадаючы прадэманстраваць сваю вялікую дабрыню, пакідаючы нас на волі, сказаў, што ён мог бы нас прымусіць неадкладна вярнуцца ў турму, паведамляючы жыхарам вёскі, што будуць мець непрыемнасці, калі пагодзяцца нас прыняць. На гэта я яму адказаў, што ў такім выпадку мы засталіся б начаваць на дарозе, грэючыся каля вогнішча, каб пазбегнуць нападу насякомых і не жадаючы расчараваць крымінальных, якія размясціліся ў частцы турмы, прызначанай для нас. Нашая дыскусія скончылася маўчаннем абодвух зацікаўленых бакоў. Ён ужо не шукаў аргументаў для дэманстрацыі яго добрага стаўлення да нас. Ведаю, што ён ненавідзеў нас і не смеў выкарыстаць зброю, баючыся большай адказнасці за спозненае яе выкарыстанне, і за сваю пачатковую нядбайнасць, якая прывяла да таго, што сітуацыю немагчыма было ўжо выправіць.

40 жаўнераў сібірскага этапу магло быць дастаткова для аховы 400 арыштантаў, але цяжка было спраўляцца, калі іх колькасць падвойвалася. Катаржнікі гэта добра зразумелі і таму адразу пасля пераходу мяжы, на ўральскай вяршыні, перапілавалі кайданы даўно ўжо падрыхтаванымі стужкамі сталёных спружын, на якіх былі даробленыя вострыя зубчыкі. Кайданы, змешчаныя ў мяхі, былі кінутыя на сані для перавозу, каб начапіць іх у час праверкі і карыстацца імі, калі дойдзем да якога-небудзь горада, дзе знаходзіцца моцны гарнізон і дзе ўсе будуць вымушаны падпарадкавацца правілам. Але цяпер змоўк бразгат кайданаў на дарозе пакутаў, катаржнікі гожа ішлі наперад, нібы памаладзеўшы.

Пасля таго як мы з камфортам правялі другую ноч, нашы адносінны з другім камендантам усталяваліся вельмі прызныя, ён

натхняў нас захоўваць упартасць на новым этапе, бо баяўся адказнасці і абвінавачванняў з боку свайго суседа ў няздатнасці, калі б у яго атрымалася прымусіць нас падпарадкавацца і быць замкнутымі ў турме. У нас было ўжо два начальнікі, якія трэсліся ад страху, што іх сакрэт раскрыецца. Але ў трэцім этапе ў нас усё яшчэ лягчэй вырашылася. Калі б мы нават захацелі быць паслухмянымі адносна жаданняў новага начальніка этапу, у яго былі б вялікія клопаты з нашым размяшчэннем у турме, папярэдне шчыльна занятай крымінальнымі. Так праходзіла нашае падарожжа, з вялікім поспехам і доўгі час пад сакрэтам.

Гасцінны прыём сібіракоў, найлепшыя і шчодрыя пачастункі і ўтульныя начлегі ўзмацнілі нашыя сілы і вярнулі здароўе. Нідзе ад нас гаспадары не ўзялі прапанаваных грошай за панесеныя імі выдаткі. Нас у дадатак забяспечвалі запасам ежы ў дарогу. Гасціннасць у сібірскіх вёсках была такая вялікая, што ўсюды, дзе мы праходзілі падчас падарожжа ад этапу да этапу, выбягалі гаспадыні з булачкамі і ласункамі, адорваючы імі няшчасных асуджаных. Доўгія размовы і гасцінныя прыёмы з сібіракамі прывялі да таго, што мы амаль перасталі займацца рамёствамі і іншымі інтэлектуальнымі заняткамі, якія мы з лёгкасцю выконвалі нашай грамадой. Таксама сціхлі дыскусіі і спыніўся выхад нашых выданняў.

Гэты час мы лічылі вакацыямі, якія мы справядліва заслужылі, нам трэба было адпачыць і набрацца сіл, неабходных для таго, каб вытрымаць далейшыя выпрабаванні. Такім самым чынам мы з поспехам прыйшлі на 8 ці 9 этап, дзе даведаліся ад начальніка, што ён атрымаў загад, перададзены праз кур'ера, затрымаць нявольнікаў на месцы да часу, калі прыйдзе наступны загад да пачатку маршу, які затрымліваўся з-за крыгаходу на вялікіх сібірскіх рэках, дзе не было мастоў, каб іх перайсці.

Вёска, у якой гэтая навіна была нам перададзеная, знаходзілася ў лесе, дзе нас частавалі стравамі з выдатнай дзічыны, а большасць гаспадароў зімой займалася паляваннем, што забяспечвала іх добрым заробкам ад продажу каштоўных скур. Размовы пра паляванне паміж значнай часткай прыроджаных паляўнічых, якія былі ў нашай партыі, і мясцовымі гаспадарамі з'яўляліся галоўнай тэмай, якая цікавалі абодва бакі, што паспрыяла таму, каб запрасіць некаторых з нас паўдзельнічаць у паляўнічых выправах на наступны дзень. Нам выдалі стрэльбы і трошкі куль, а таксама пороху, бо тут не было размовы пра паляванне на птушак і дробных

звяроў. Для гэтага меліся свае сродкі, без марнавання каштоўных патронаў.

На вялікіх стагах са збожжам, зробленых на палянках высечанага лесу, дзе садзілі гародніну, знаходзіліся адтуліны ад узятых у малот снапоў для штодзённых гаспадарчых патрэб, якія з часам, паступова павялічваючыся, утваралі глыбокія яміны, што з'яўляліся пасткай для цецерукоў, глушчоў і іншых вялікіх птушак, якія падалі ў іх і не маглі выбрацца на волю, кожны дзень іх адтуль даставалі. Пастка гэтая рабілася на версе стога, выкладвалася жэрдкамі на пэўнай адлегласці адна ад адной і прыхоўвалася пластом саломы, праз якую цяжкія птушкі падалі ў яму і не маглі адтуль выбрацца. Так задарма здабывалася заўсёды свежая здзічына.

На зайцаў, якіх паляўнічыя маглі настраляць вялікую колькасць, меўся іншы метад лоўлі — пры дапамозе петляў. Нахілялася лясчына і яе верхавіна закладвалася ў зробленую засечку пад асновай супрацьлеглага куста лясчыны праз сцежку, па якой бег заяц, завязвалі пятлю на верхавіне дугі сагнутае лясчыны. Туды і трапляў заяц, прабягаючы па сцежцы, пры гэтым верхавіна сагнутае лясчыны вызвалалася з засечкі, лясчына выпрастоўвалася і паднімала зайца ўверх, які, схоплены пятлёй за горла альбо пасярэдзіне, засільваўся альбо доўгі час пішчаў, пакуль хто-небудзь не прыбязыць, каб яго дабіць альбо забраць жывым. У звычайных ліс нават шротам пазбягалі страляць, не жадаючы сапсаваць іх скуру; ужывалі атруту са стрыхнінам, які звычайна прымянялі на чорных ліс, калі была канстатаваная іх прысутнасць. Кулі ішлі для палявання на звяроў вялікага калібру, а сібіракі не толькі прыцэльна стралялі, але таксама ўмелі дужацца з мядзведзямі.

Мясцовыя сібірскія качавыя народнасці зімой займаліся толькі паляваннем, ужываючы найчасцей для гэтага лук, у чым мелі выключную трэніроўку. Падпарадкоўваючыся міграцыі звера, качавыя плямёны пераносілі намёты, каб забяспечыць сваё існаванне і неабходны заробак для закупкі пораху, гарэлкі і некаторых еўрапейскіх прадуктаў.

Жахлівую лоўлю арганізоўвалі плямёны качэўнікаў, палюючы на вавёрак, якія ў Сібіры змяняюць колер на папялісты; скуркі іх у гандлі называюцца папялец. Вялікімі зграямі яны мігруюць з поўначы на поўдзень, пераскокваючы па галінах дрэў. У гэты перыяд качэўнікі страляюць у іх з лукаў стрэламі, зробле-

нымі з дрэва, у якіх замест вастрья меўся маленькі шарык, каб не прадзіравіць скурку, ад удару якога вавёркі падалі на зямлю. Выстралы былі настолькі меткія, што страла падала разам з вавёркай і магла быць выкарыстанай яшчэ раз. Вельмі рэдка здаралася, каб гэтая страла згубілася, бо яна мела большую вартасць у параўнанні з вавёркай і павінна служыць яшчэ доўгі час. Жанчыны, якія звычайна суправаджалі сваіх мужоў падчас палявання на вавёрак, здзіралі скуркі з забітых альбо аглушаных ударам вавёрак. Качэўнікі забіваюць шмат вялікай жывёлы; ловаць і атручваюць ліс, дастаўляючы каштоўнае футра ў Еўропу.

Праз некалькі дзён нашага побыту ў гэтай мясцовасці мы вялі жыццё на зайздрасць. Хто мог падумаць, што польскія катаржнікі ператворацца ў турыстаў, якія будуць мець магчымасць паляваць на дзікага звера ў сібірскіх лясах? Калі я гэта пішу цяпер, баюся, што мяне будуць падазраваць у хлусні. Аднак усё гэта неаспрэчна праўда, гэта могуць пацвердзіць іншыя, маладзейшыя за мяне, яшчэ жывыя ўдзельнікі падарожжа гэтай партыі.

Я таксама рабіў недалёкія выправы ў зарасніках гэтай вёскі, паляючы на малых звяроў і птушак, не маючы магчымасці знікаць надоўга, бо выконваў абавязкі старасты. Упаляваў цікавыя і невядомыя мне віды жывёл і птушак, жадаючы разгледзець іх бліжэй. Сярод іх мне ўзгадваецца бурундук, спрытны звярок такіх самых памераў, як шашок, са скуркай карычневага колеру з белымі крапінкамі. Я назіраў за спалоханымі зайцамі, яны скакалі ў розных напрамках, у іх я не страляў, жадаючы эканоміць патроны. Паводле парад жыхара аднаго з дамоў, які суправаджаў мяне, каб я не заблукаў, я рабіў пятлю.

Такі лад жыцця, добрая ежа і знаходжанне на свежым паветры добра ўплывалі на стан нашага здароўя, а ў некаторых на вяртанне бадзёрасці, што было відаць па іх знешнасці. У сваю чаргу, па-асабліваму паўплываў наш побыт на дадзеную вёску у выдатнай мясцовай мясцовасці. Прыкладна праз 5 дзён начальнік нам паведаміў аб атрыманні загаду з Табольска на адпраўку нашай партыі да гэтага горада, дзе мы застанемся да той пары, пакуль не ачысціцца ад ільду рака Об⁵¹⁰. Адносіны, завязаныя падчас гэтага дастаткова доўгага побыту, былі вельмі сардэчныя, гэта прывяло, да таго, што расстанне для многіх было вельмі цяжкое. На золку сяляне грамадой правялі нас за вёску, пры гэтым там была вялікая колькасць жанчын; шмат развітальных слёз было выплакана.

Праходзячы з поспехам ад этапу да этапу паводле прынятага метаду, мы паволі набліжаліся да вялікага горада Табольска, дзе была вялікая турма, па памерах прыкладна, як маскоўская, такія былі чуткі. Мы ведалі, што нам было б немагчыма вольна размясціцца ў кватэрах Табольска, бо моцны гарнізон, які там быў, пастралыў бы нас усіх без выключэння. Таму, перад тым як мы дайшлі да месца, дзе ахова з Табольска павінна была нас прыняць пад нагляд, катаржнікі начапілі кайданы на ногі, а пасяленцы б далі прымацаваць сябе да пруты, і палову дарогі мы ішлі згодна з правілам, каб выканаць усе патрабаванні перад уваходам да вялікай брамы турэмных будынкаў Табольска.

Мы праходзілі праз двары вялікай колькасці будынкаў, да таго як мы дайшлі да прызначанага для нашай партыі, часткова ўжо запоўненых іншымі партыямі польскіх выгнаннікаў, раней за нас прыведзеных у Табольск, дзе знаходзіліся вялікія этапы, для нашага свабоднага размяшчэння, вядома, што не на ложках, а на нарах і падлозе, дзе мы адразу асвоіліся, робячы сабе пасцелі са сваіх манаткаў. З усіх вялікіх этапаў, якія былі паблізу Табольска, не выключаючы і нашага, былі размешчаны ў турме гэтага горада да таго часу, пакуль рака Об не вызваліцца ад льду і па ёй можна будзе плысці на чаўнах.

Мы засталі ўсе будынкi табольскай турмы ўжо перапоўненымі, бо і крымінальныя былі ўжо туды прыведзеныя. Вялікая частка палякаў, асуджаных на пасяленне ў вёсках Табольскай губерні, а таксама маскалі павінны былі пакінуць турму, яны не ўдзельнічалі ў далейшым падарожжы па Сібіры. Таксама многія з палякаў, высланыя ў горад Табольск на пасяленне, павінны былі развітацца з намі, пакідаючы турму пасля ўрэгулявання некаторых фармальнасцяў, і перабрацца ў горад, дзе будуць заставацца пад наглядам паліцыі.

Тым часам мы, асуджаныя 5 ці 6 партый, былі сабраныя ў шырокіх залах вялікага будынка, рэпрэзентуючы сабой усе правінцы Польшчы. Доўгі час мы былі занятыя знаёмствам паміж сабой; часта адбываліся кранальныя сустрэчы сваякоў і знаёмых. Для нас было шчасцем, прызвычайных да камфорту падчас падарожжа па Сібіры, што турэмны будынак Табольска быў не толькі вялікі, але і трымаўся ў чысціні, і ўжо не так складана было бараніцца ад нападу невялікай колькасці насякомых, а таксама ўсталяваць нашыя майстэрні, бо, паводле пачутых падказак, побыт у турме асуджаных на працяг падарожжа ў глыб Сібіры павінен быў пра-

цягнуцца дастаткова доўгі час. Зноў пачаліся лекцыі, заняткі, выданне перыёдыкі і вячэрнія канферэнцыі не толькі ў нашай партыі, але з невялікімі адрозненнямі і ў іншых, у якіх мы ўдзельнічалі. Дзякуючы такой магчымасці ажыццяўляліся крытыка і канкурэнцыя, а перш за ўсё знаёміліся людзі і наладжваліся кантакты паміж магутнымі людзьмі, бо ва ўсіх партыях знаходзіліся вялікія палякі. Такім чынам, у далёкім выгнанні інтэлектуальная праца не пераставала падмацоўваць нашыя розумы для таго, каб увесць час захоўваць бадзёрасць і быць гатовымі да выратавання ад найменшай заганы польскага імя ў гэтым краі, дзе існавала адметная сібірская цывілізацыя. [...]

Мы даведаліся, што кіраўнік Табольскай губерні быў палякам⁵¹¹, а разам з тым сумленным чалавекам і што пад яго апекай і кіраўніцтвам знаходзіцца адміністрацыя табольскай турмы, ён меў складаную задачу, бо тут ішла справа аб арганізацыі засялення правінцы пасяленцамі і кіраванні тысячамі зняволеных, якія амаль заўсёды перапаўнялі турэмныя будынкі тых самых памераў, што і ў Маскве. Таксама, як і ў Маскве, акрамя турэмных будынкаў прызначаных для разнастайнага кшталту асуджаных, знаходзяцца кабінеты адміністрацыі, кухня і г. д. і нават вялікая царква, з якой амаль кожны дзень вывозяць на могілкі памерлых, тых, хто ўжо вызваліўся з турмы. Падчас побыту ў Табольску нашай партыі мне надарылася суправаджаць памерлага паўстанца з іншай партыі аж да турэмных варот, калі нашыя капланы чыталі над ім жалобныя малітвы. Нам не дазволілі далей суправаджаць нябожчыка; ён быў вывезены папом да мясцовых могілак, дзе з агульнай для ўсіх памерлых труны былі вынятыя яго парэшткі і засыпаны чужой зямлёй. [...]

На наступны дзень пасля таго, як мы размясціліся ў нашай турме, з інспекцыяй прыбыў табольскі губернатар, чалавек знешне прыгожы, ён належаў да слаўнай польскай сям'і, паводзіў сябе ветліва; сказаў нам, што гатовы палепшыць нашу сітуацыю і дапамагаць нам, калі ў нас ёсць скаргі. Я забыў яго прозвішча, мне падаецца, што ён быў родам з Вільні. Ён адразу пазнаёміўся з усімі грамадзянамі, сасланымі на жыхарства ў Табольск, дазволіўшы ім абсалютна вольна выходзіць у горад і вяртацца ў турму на ноч, пакуль не знойдуць кватэры, дзе змогуць размясціцца, застаючыся пад наглядом паліцыі; ім усім былі выдадзеныя адпаведныя паперы. З таго моманту паменшылася на некалькі дзясяткаў чалавек кампанія нашых дарагіх таварышаў, з якімі яшчэ на працягу

некалькіх дзён мы бачыліся, вырашаючы нашы справы і закупку разнастайных прадметаў для нашай гаспадаркі.

Кожны дзень мы былі вымушаны развітвацца з высланымі на засяленне ў вёскі Табольскай губерні, фармальнасці адносна іх размяшчэння былі захаваныя, яны партыямі пад канвоем высылаліся ў розныя мясціны правінцыі. Такім чынам, наша партыя паволі колькасна памяншалася, бо кантынгент высланых на пасяленне ў Табольскай губерні, які складаўся ў большасці сваёй з тых, каго вялі на пруче, пераважваў. Разам з грамадзянамі, размешчанымі ў Табольску, яны налічвалі амаль сотню. Мы страцілі вялікую колькасць майстроў, якія вучылі рамёствам, але вучні іх набылі ўжо дастаткова практыкі для таго, каб справіцца ў далейшым. Многія пакінулі нас, і таму мы гарнуліся бліжэй адзін да аднаго, каб дапамагчы аднавіць сілы, не дазваляючы ніводнай галіне нашай гаспадаркі быць спаралізаванай. Тое самае з пункту гледжання інтэлектуальнай працы — не дапускаліся страты. Маючы дазвол у вызначаныя гадзіны хадзіць па вялікіх дварах турэмных будынкаў, мы маглі атрымаць ад служачых інфармацыю, што рака Об яшчэ не ачысцілася ад ільду, хоць дзякуючы сонцу ў доўгія вясеннія дні зрабілася значна цяплей, а таму наш побыт у Табольску павінен быў працягнуцца яшчэ на досыць доўгі час.

Гэтыя абставіны дазволілі нам бліжэй пазнаёміцца з усімі землякамі, сабранымі ў турме, што таксама сталася прычынай стварэння таварыскага саюза, які прадугледжваў, каб гэтае збліжэнне засталася непарыўным і ў будучыні. Пяць чалавек, якія належалі да розных партый, задумалі стварыць Таварыства ўзаемнай дапамогі, у якое павінны былі ўвайсці здаровыя на дадзены момант элементы ўсіх партый, што знаходзяцца ў турме і ў горадзе Табольску, з абавязкам не спыняць удзелу ў таварыстве і пасля пасялення ў іншых правінцыях і капальнях, з абавязкам выплачваць падатак, памеры якога залежылі ад магчымасцяў, дасылаючы яго ў рукі вызначаных асоб, што будуць знаходзіцца ў кожным вялікім горадзе. Гэтая група складалася з грамадзянаў, высланых на пасяленне, і тых, якія знаходзіліся на дадзены момант у турме, з іх былі абраныя найлепшыя і найбольш руплівыя. Гэтае таварыства павінна было павялічвацца. Пяць членаў мелі права ўводзіць у саюз шостага. Для знаёмства сябры выпрацавалі знакі і паролі і абавязаліся падпарадкоўвацца загадам найвышэйшай нябачнай

улады, якая мела назву Нацыянальнай улады. Грамадзяне, якія кіравалі Таварыствам узаемнай дапамогі кожнай правінцыі, мелі адрас найвышэйшай Нацыянальнай улады, што складалася з 5 членаў, дзе і павінны былі канцэнтраватца ўсе падаткі.

Паводле разлікаў было пэўным, што праз некалькі гадоў можна сабраць шмат грошай, дастатковых для падрыхтоўкі паўстання, каб пры пэўных умовах са зброяй у руках перайсці ў Кітай і вызваліць сябе ад згубы ў Сібіры. Сабраныя грошы павінны былі пайсці на закуп зброі і арганізацыйную дзейнасць саюза, які б запэўніў адкрыццё брам капальняў, дзе знаходзіліся нашыя катаржнікі. Пяць сяброў, стваральнікаў гэтай арганізацыі, да якіх належаў і я, выбралі старшыню; ім быў п. Астроўскі, здаецца, ён пасяліўся ў правінцыі, які меў права абраць новага сябра ў выпадку знікнення каго-небудзь з іх, звязанага са смерцю альбо ўцёкамі. Рашэнне прымалася большасцю галасоў, а калі меркаванні падзяляліся, рашэнне старшыні было канчатковае. Ад падаткаў былі вызваленыя асуджаныя на цяжкія працы ў капальнях, якія не мелі магчымасці зарабляць.

Да таго як мы пакінулі Табольск, наша арганізацыя мела падставы для пашырэння і грунтоўнага ўсталявання, бо саюз складаўся з пары тысяч чалавек, з якіх значная колькасць павінна была застацца ў гэтым горадзе, а астатнія рассяліцца па ўсіх ваколіцах Сібіры і яе капальнях. Таемнасць, асцярожнасць, пільнасць і разважнасць у паводзінах уважліва захоўваліся і гарантаваліся прысягай дзеля паспяховых вынікаў нашых планаў. Мы меркавалі, што нам будзе лягчэй рызыкаваць, калі будзем мець больш чым 80 адсоткаў упэўненасці ў ажыццяўленні нашых уцёкаў. Мы ведалі, што мы будзем пераадольваць цяжкасці не толькі ў Сібіры, але і пасля таго, як трапім у Кітай, бо гэты негасцінны народ ловіць усіх уцёкачоў, абдзірае іх і голымі дастаўляе памежнікам, атрымліваючы за гэта 5 рублёў узнагароды. Гэта абавязвала нас узброіцца і назапасіць значныя сілы для таго, каб трапіць у кітайскі партовы горад, дзе была б магчымасць знайсці падтрымку ад іншаземцаў, у іншым выпадку любым спосабам перайсці мяжу Кітая альбо трапіць да марскога ўзбярэжжа, каб знайсці які-небудзь карабель.

Калі наша праца па ўпарадкаванні ўмоў функцыянавання нашага таварыства была завершаная, праз 3 тыдні ранкам нашая партыя была выведзеная з вялікіх будынкаў табольскай турмы, каб працягнуць шлях у розныя пункты Сібіры. Мы затрымаліся каля

ракі Таболы⁵¹², каб размясціцца ў вялікіх чаўнах і пераплысці ўжо вызваленымі ад лёду водамі на супрацьлеглы бок. Гэтыя чаўны, кіраваныя спрытнымі лодачнікамі, якія ўмелі змагацца з небяспекамі гэтай цяжкай пераправы, схопленыя моцнай плынню, хутка ляцелі ад супрацьлеглага берага далей уніз, да месца, дзе мы сыходзілі. З гэтага месца, дзе затрымаліся чаўны, працягвалася да рога, па якой мы павінны былі ісці.

Відавочным з'яўлялася і тое, што ўлады былі інфармаваны пра ігнараванне нашай партыяй правілаў і размяшчэнне ў вёсках па-за турэмнымі сценамі, бо акрамя аховы, што суправаджала нас у чаўнах, мы сустрэлі моцны атрад жаўнераў, які чакаў нас на тым беразе. Дзяжурны афіцэр, які павінен быў намі кіраваць, аказаўся глухім да маіх падлашчванняў і абяцанняў захавання парадку пад маю асабістую адказнасць. Я зразумеў, што мы зноў, як і даўней, вымушаны будзем перажываць нягоды. Калі мы пераадолелі палову дарогі і перайшлі пад нагляд новай аховы, я заўважыў, што афіцэры доўга паміж сабой дамаўляліся і што канвой, пад ахову якога мы пераходзілі, быў павялічаны ўдвая, нягледзячы на тое што колькасць арыштантаў значна зменшылася. З гэтага вынікала, што на ўсіх этапах былі ўведзеныя змены і што неабачлівым было б з майго боку выклікаць небяспечныя сутычкі. Толькі для спробы хацелася пачаць размову з начальнікам новага этапу, але ён выправіў мяне без цырымоній, кажучы, што ў выпадку неабходнасці мяне выкліча.

Я адразу паведаміў усім пра змены сітуацыі і неабходнасць пагадзіцца з законамі, прадбачачы, што ў іншым выпадку маскалі гатовы адпомсціць нам, выкарыстоўваючы нават самую нязначную прычыну для праліцця крыві. Асабліва перасцерагаў моладзь, каб не рабіла спробаў разысціся па вёсцы, скіроўваючыся да турэмнай брамы, падпарадкоўвацца правілам праверкі багажу. Яшчэ да таго, як пакінуць табольскую турму, мы заўважылі, што за дзень да таго кайданамі былі акаваныя ногі тых катаржнікаў, якія былі звязаныя толькі шпагатам. Гэта быў першы знак таго, што будучы прадпрыняты жорсткія сродкі, нягледзячы на тое што мы знаходзіліся пад управай добразычлівага губернатара-паляка.

Першы этап пасля Табольска належаў да малых, дзе мы павінны былі толькі пераначаваць, а хутчэй адпакутваць, баронячы сябе ад нападаў насякомых. Зноў паўтарыліся апісаныя раней пакуты, задуха і хваробы. Вальнейшыя памяшканні на большых

этапах не маглі выправіць сітуацыю; мы страцілі бадзёрасць і хутка згубілі сілы, набытыя ў час кватаравання ў гасцінных вёсках Сібіры.

Наша падарожжа з Табольска ў Томск зноў стала цяжкім, а нашыя таварышы, хворыя на тыф, паміралі. Нас пакінулі ўжо трое. Адным з іх быў мой таварыш з віленскай гімназіі, Струміла, сасланы на пасяленне ў Томск па падазрэнні ў прыналежнасці да нацыянальнай арганізацыі. У сувязі з тым, што ростам і рысамі твару ён быў падобны на мяне, у нашым коле катаржнікаў прынялі рашэнне выдаць мяне за памерлага. Менавіта я паведаміў афіцэру нашага канвою аб смерці Мінейкі, сказаўшы, што не ведаю, як яго завуць, каб зрабіць запіс пра гэта ў адпаведнай кнізе. З гэтага моманту мяне лічылі памерлым, а я працягваў дарогу да Томска праз некалькі апошніх этапаў пад прозвішчам Струміла.

Падчас змены нашай аховы ніякага кантролю, акрамя пералічэння колькасці нявольнікаў, не існавала. Такім самым чынам, як і я, двое іншых катаржнікаў, доктар Акінчыц⁵¹³ і Вашкевіч, яшчэ да мяне былі палічаны памерлымі, памяняўшыся з пахаванымі таварышамі, якія былі падобныя ростам і рысамі твару да іх. Пасля прыбыцця на месца, дзе завяршалася наша дарога, адміністрацыя паліцыі правярала падабенства кожнага з нас паводле «статейнага спіска» з выдачай карты побыту.

Такім чынам я, Акінчыц і Вашкевіч замест таго, каб працягваць падарожжа да капальняў, засталіся на пасяленні ў горадзе Томску. Нам дазволілі вяртацца на ноч у турму, аж да таго часу пакуль мы не знойдзем кватэру ў горадзе. У Томску, як і ў Табольску, турма складалася з вялікай колькасці будынкаў, дзе вязні маглі свабодна размясціцца. Карыстаючыся гэтым дазволам, я вярнуўся вечарам з горада ў турму, не знайшоўшы там сабе адпаведнай кватэры. На наступны дзень у мяне з цяжкасцю атрымалася знайсці два пакоі, у адным з якіх было акно з боку вялікай вуліцы, дзе я мог зрабіць вітрыну з шапкамі свайго вырабу, вырашыўшы адчыніць там краму і майстэрню. Не марнуючы часу, пачаў адпаведную падрыхтоўку, вывесіўшы ў двух вокнах ад вуліцы некалькі шапак, якія засталіся пасля продажу. Я наняў двух таварышаў, сасланных на пасяленне ў Томск, якія хацелі вучыцца ў мяне рамяству, а таксама некалькі краўцоў, якія ўмелі шыць, выгнаннікаў, сасланных у Томск. Такім чынам, я меў каманду, якая дазваляла мне вырабляць некалькі шапак у дзень.

Маё прадпрыемства развівалася паспяхова; атрымліваў з кожным разам усё болей замоў, што прымушала мяне павялічваць колькасць практыкантаў, якія працавалі задарма, і працаўнікоў, якім я плаціў заробак, шукаў іх сярод землякоў, якія ведалі кравецкую справу. Пospех майго прадпрыемства прывёў да таго, што мая праца абмяжоўвалася толькі раскroем матэрыялу і наглядом за якасным выкананнем працы. Я не дапускаў, каб зробленая дрэнна шапка пакідала маю майстэрню, у выніку чаго пospех мой увесь час рос, даючы мне вялікі заробак. Мае працаўнікі таксама маглі добра зарабляць, яны ўсё болей вучыліся і паступова ўдасканалі-валіся. Замест таго каб іх падганяць, я абраў метаd рабіць ім заўвагі, каб яны не спышаліся і стараліся рабіць усё акуратна, выконваць працу паволі. Самая малая памылка прыводзіла да распорвання і паўтору працы.

У хуткім часе я меў столькі дасканалых памочнікаў, што мог пайсці ў гораd для закупкі матэрыялаў і наведвання сяброў і знаёмых, каб заставацца ў непарыўнай сувязі з нашай арганізацыяй і даведвацца аб працягу польскага мартыралoга. Я падтрымліваў непарыўную сувязь з любімым сябрам, членам аддзела Нацыянальнага ўрада ў Вільні, якога падазравалі ў падтрымцы сувязі з паўстанцамі і які быў сасланы на пасяленне ў Томск на некалькі тыдняў раней за мяне. Наша неспадзяваная сустрэча выклікала асаблівую радасць і прывяла да нечаканага павелічэння маіх даходаў, бо Сулістроўскі⁵¹⁴, як вельмі багаты чалавек, змог навязаць шырокія кантакты з выбітным таварыствам шукальнікаў золата ў Табольску, рэкамендуючы мяне як мастака па ўпрыгожанні дамоў васковымі кветкамі, плюшчам і павітухай, а гэта шчодра аплачвалася. Занятak гэтай працай не прыводзіў да заняпаду вырабу шапак і шыцца чахлоў для саф'янавых падушак, бо меў у сваім прадпрыемстве здольных майстроў, якія маглі замяніць мяне ў выпадку адсутнасці.

Фінансавы пospех мог бы хутка ўзбагаціць мяне, але неразумна было заставацца занадта доўга ў Томску, бо маё прозвішча было вядомае многім калегам, з якімі мы разам падарожнічалі і хто застаўся тут, а таксама прыбылым пазней землякам, з якімі даўно быў знаёмы, а сустрэўшы мяне ў горадзе, клікалі пры ўсіх па імені, жадаючы прывітацца з Мінейкам. Таму мне прыходзілася прырэчыць, казаць, што яны памыляюцца, бо мяне завуць па-

іншаму, у што не хацелі верыць, здзіўляючыся такому незвычайнаму падабенству са мной.

Гэта ўсё магло скончыцца для мяне, а таксама для доктара Акінчыца і варшавяка Вашкевіча хуткім выкрыццём і жahlівым пакараннем як збеглых катаржнікаў. Звычайна пасля ідэнтыфікацыі і прызнання ва ўцёках іх выракалі на некалькі сотняў удараў бізуна, інструмента, які складаўся з трох пасаў, на канцах якога былі прымацаваныя алавяныя шарыкі, пасля ўдару размашыстай рукой ката яны глыбока ўпіваліся ў цела з абодвух бакоў пазванковай косткі правапарушальніка, выдзіраючы яе да асновы. Асуджанага на пакаранне бізуном распраналі, прывязвалі да крэсла спецыяльнай канструкцыі для павароту спіны пад вуглом 45° для паступовай працэдуры ката, якая прараблялася ўздоўж усяго хрыбта, пачынаючы ад шыі і да паясніцы. Пасля пакарання не застаецца ні крошкі мышцаў, толькі пазванковыя косткі выразна праглядаюцца, як гэта адбываецца падчас разглядання шкілету. Рэдка пасля такога пакарання асуджаны папраўляецца, амаль заўсёды памірае. Падчас такой экзекуцыі прысутны доктар, заўважыўшы, што асуджаны губляе прытомнасць, мае права спыніць збіццё бізуном і канстатаваць немагчымасць вытрымаць пакаранне, часова вызваліць яго, адсылаючы ў шпіталь, а тыя ўдары, якія засталіся, атрымаць па вылечаным хрыбце і агаліць мышцы толькі загоенага цела.

Ведаючы, якія жорсткія наступствы нас могуць чакаць, мы ўсе ўтрох стараліся паскорыць час нашых уцёкаў, для ажыццяўлення якіх неабходныя грошы збіраліся з вялікім поспехам, павялічаныя за кошт значнай сумы высланай маёй маці пану Міхалоўскаму⁵¹⁵, ужо даўно сасланаму ў Томск, з просьбай перадаць грошы мне, як толькі я прыбуду ў гэты горад. За гэтыя грошы мы купілі гарантас і пару коней, неабходных для нашых уцёкаў, якіх мы перадалі часова землякам, што займаліся гандлем. Тады ж Вашкевіч, маючы ў горадзе знаёмствы, змог даць хабар мясцовым чыноўнікам і дастаць пашпарты для нас трох як для сібіракоў, якія едуць у Маскву і Пецярбург для вырашэння пэўных спраў.

Доктар Акінчыц, які тут хаваўся пад змененым прозвішчам нябожчыка, сасланага на пасяленне ў Томску і які не быў лекарам, займаўся перапіскай дакументаў у нейкай прыватнай канторы, перадаючы заробак у нашу агульную касу, якой павінна было

хапіць на падрыхтоўку і неабходныя выдаткі ў час падарожжа. Мы ўсе ўтрох напружана працавалі, аб'яднаўшы нашы сілы і ўсё, што было неабходна для ажыццяўлення нашага прадпрыемства. Мы вырашылі ў тым выпадку, калі нас схопяць, не будзем прызнавацца, што мы беглыя катаржнікі, нават калі знойдуцца сведкі, якія будуць абвяргаць нашу хлусню, дзеля таго, каб пазбегнуць катаванняў; гэта адзіны сродак, паводле маскоўскіх законаў, які вымагае прызнаць віну асуджанага для ажыццяўлення адпаведнай кары.

Праз два месяцы побыту ў Томску і разлікаў паспяховасці нашых уцёкаў, а таксама пасля рэгістрацыі ў паліцыі, пад наглядам якой знаходзіліся, у першы дзень кожнага месяца, у той самы вечар мы пакінулі Томск, уцякаючы той самай дарогай, па якой нас гналі на катаргу.

Цяпер лічу адпаведным апісаць дэтальна эпізод, які тычыцца смерці таварыша з віленскай гімназіі Струмілы, і наступствы, якія сустрэлі мяне ў сувязі з гэтым выпадкам.

У дарозе паміж гарадамі Цюмень⁵¹⁶ і Томск Струміла, жахліва змучаны тыфам на адным этапе, дзе мы адпачывалі, памёр. Да таго як надышла смерць, ён зразумеў, што смерць непазбежна, паклікаў мяне да сябе, просячы, каб я даслаў пры пасярэдніцтве маёй маці кнігу для набажэнстваў яго маці, што жыве ў Вільні, адзіную памятную рэч, якую ёй пакідаў пасля сябе. Падчас гэтага ён упаўнамоцніў мяне, каб я забраў сабе сто рублёў, якія ён зарабіў падчас падарожжа, з умовай, што гэтыя грошы верне яго маці, якая жыла ў нястачы, мая сям'я. Я намагаўся супакоіць яго, надаць упэўненасці, што ён зможа выратавацца, як гэта адбылося са мной, але ён быў перакананы, што не пазбегне смерці, змушаючы прыняць грошы і кнігу для набажэнстваў і абяцаць, што я выканаю ўсё, што тычыцца яго маці. У хуткім часе на маіх руках ён развітаўся назаўсёды са сваімі пакутамі.

Як стараста, я змог з лёгкасцю адаслаць пры пасярэдніцтве начальніка этапу ліст сваёй маці разам з кнігай для набажэнстваў, просячы падрыхтавацца да паведамлення аб панесенай страце — аб смерці яе першароднага сына, перадаючы па ім кнігу ў спадчыну і сто рублёў. Зразумела, што ў гэтым лісце, які маглі праглядаць, я не ўгадваў аб сваёй метамарфозе і ператварэнні ў Струмілу. Пра гэта мая маці не ведала таксама, як і пра тое, што я пасяліўся ў Томску і рыхтаваў уцёкі.

Смерць Струмiлы выклікала неадкладнае галасаванне паміж тымі, хто быў асуджаны да цяжкіх прац і меў падобны з нябожчыкам рост і рысы твару. Знайшлося пяць прэтэндэнтаў на гэта. Галасаванне прайшло на маю карысць, мяняючы маё наканаванне.

Гэтая смерць паўплывала таксама на далейшыя лёсы ў маёй сям'і. Для таго каб іх апісаць, я вымушаны папярэдзіць гэта апісаннем выпадкаў, якія адбыліся пасля маіх уцёкаў і ў пазнейшы час. Мая маці разам з маёй малодшай сястрой Разаліяй, тады ва ўзросце гадоў дваццаці, пасля атрымання майго ліста наведалі пані Струмiлу, каб паволі падрыхтаваць яе да балючага ўдару ў сувязі са смерцю сына, паведаміць ёй аб атрыманні ліста ад мяне, у якім пішу пра тыф, на які хварэе яе сын, і пра атрыманае распараджэнне ад яго, бо не ў стане сам напісаць ліст, каб не пакутавала з-за часовага перапынку перапіскі. Візіты, паўтораныя некалькі разоў не супакойвалі пані Струмiлу, якая пачала думаць, што крызіс павiнен ужо прыйсці і што яе паволі хочучь падрыхтаваць да жорсткага ўдару, выкліканага смерцю сына, які высланы ў Томск толькі па падазрэнні, мог хутка вярнуцца і далей працягваць утрымліваць сваю сям'ю.

Мая маці таксама зразумела, што немагчыма і непатрэбна далей захоўваць сакрэт, паведаміла спакутаванай маці аб панесенай страце, супакойвала яе, наколькі гэта магчыма, яднаючы ў тую хвіліну слёзы, выплаканыя разам. З тае пары знаёмства гэтых жанчын было непарыўнае, тым больш што завязалася каханне паміж малодшым сынам п. Струмiлы і маёй сястрой, чаго яна і не хавала. У сваю чаргу, мая маці, не маючы падстаў быць супраць яе замужжа, хацела толькі знайсці месца працы будучаму зяцю, бо тады ён не меў адпаведнага занятку для забеспячэння сям'і, а выдзелены пасаг мог заўчасна змарнавацца, прыводзячы ў выніку да беднасці.

Пасля двухбаковай сямейнай нарады, было вырашана, каб заручаны з маёй сястрой малады Струмiла паехаў у Пецяярбург, дзе з вялікай колькасцю рэкамендацый і некалькімі тысячамі рублёў, выдадзеных маёй маці ў кошт пасагу, мог забяспечыць сабе пражыванне і даць у выпадку неабходнасці хабар, каб атрымаць дзяржаўную пасаду ў Вільні, на што меў права разлічваць, маючы дыплом аб заканчэнні гімназіі, а месцы там звычайна забяспечваліся подкупам. Малады Струмiла пры ад'ездзе ў Пецяярбург выказаў надзею на хуткае і паспяховае завяршэнне справы з дапамогай навізаных кантактаў, але час ішоў, а розныя перашкоды для вяртання ўсё не знікалі.

Урэшце праз год маёй сястры паведамлілі аб хуткім вяртанні нарачонага, які прасіў перанесці дзень шлюбу і абавязкова выканаць яго просьбу. Жаданне нарачонага было выкананае, і ўсе, хто павінен быў прысутнічаць на вяселлі, сабраліся ў кватэры маёй маці разам з густоўна апранутым Струмілам, адкуль усе павінны былі выправіцца ў касцёл на шлюб. Аднак у апошні момант нарачоны папрасіў, каб яго пачакалі, бо забыў у кватэры сваёй маці нейкі падарунак, з якім хутка вернецца. Час ішоў, нецярпліваць тых, хто чакаў вяртання нарачонага, узрастала ўсё мацней, вымусіла іх выслаць сватоў для таго, каб як мага хутчэй прывесці яго. Стукалі ў замкнёныя дзверы доўгі час, не дастукаўшыся, выклікалі паліцыю, каб выбіць дзверы; хутка было канстатаванае самазабойства нарачонага і прачытаны ліст ад яго, у якім ён паведамляў, што, будучы выкарыстаным прайдохамі, якія акалялі яго ў Пецярбургу, выдаткаваў усе грошы, не атрымаўшы абяцанай яму пасады. У выніку лічыць, што ён не мае права на шлюб, забівае сябе стрэлам у сэрца, просячы прабачэння ў дарагіх яму людзей.

Вяселле замянілася жалобай, і хутка адбылося пахаванне. З таго дня, гэта адбылося ў 1866 г. ці ў 1867, маці самазабойцы і мая сястра, апранутыя ў жалобнае, кожны дзень хадзілі на яго магілу, упрыгожваючы яе кветкамі і шчодро паліваючы слязамі. Гэта цягнулася праз доўгія гады; нават тады, калі сястра Разалія разам з братам і маці накіроўваліся ў горад Ясы на Валахію ў 1888 г., дзе павінна была адбыцца сустрэча са мной, калі я прыехаў з тэрыторыі, захопленай тады Турцыяй, яна абавязала свакроў заставацца каля магілы нарачонага даўжэй, чым тады, калі яны прыходзілі разам. Мой побыт разам з любімай сям'ёй у Ясах пасля ўцёкаў з Сібіры моцна нас усіх узрадаваў, адна толькі сястра хоць мяне і любіла, усё ж заставалася сумнай і была ў жалобе. Яна ўвесь час купляла невядомыя ў нашым краі расліны, каб імі ўпрыгожыць магілу каханага пасля вяртання ў Вільню.

З вышэйапісанага становіцца зразумелым, які моцны ўплыў зрабіла на ўсю маю сям'ю тое, што я ўзяў у Сібіры прозвішча Струмілы, хрысціянскае імя якога, а таксама імя нарачонага маёй сястры мая састарэлая памяць не захавала.

Раздзел XVI. Уцёкі з Сібіры

Наша тройка ўцекачоў уселася ў тарантас, і пара жвавых аргамакаў мясцовай пароды несла нас спешным бегам у супрацьлеглы бок ад таго, які быў прызначаны асуджаным польскім паўстанцам на катаржныя працы ў сібірскіх капальнях. Трымаліся яны добра, былі сярэдняга росту, але больш касматыя, чым нашыя коні, не патрабавалася ніякіх намаганняў, каб хутка перасякаць сібірскія прасторы, заўсёды пакідаючы задаволенымі падарожных.

Трэба было толькі добра трымацца ў экіпажы, каб не быць з яго выкінутым, калі б каму-небудзь з нас захацелася паспаць у дарозе, якую пераадольвалі ўначы, жадаючы як мага хутчэй аддаліцца ад Томска, каб нас не дагналі, калі даведаюцца пра нашы ўцёкі. Мы гэтага не баяліся, упэўненыя, што ў час нашага выезду мы захавалі асцярожнасць, і гналі па шырокім гасцінцы, тым самым, якім нядаўна пад канвоем вялі нас, мы былі ўпэўненыя: ніхто з тых, хто нас сустрэне, не зможа запозрыць, што ў святочных строях сібірскіх мужыкоў маглі хавацца польскія катаржнікі, якія едуць пад гукі званочкаў і па-асабліваму дэманстратыўна, нават нахабна. Таксама мы не хваляваліся, што каго-небудзь з нас ноччу зморыць сон. Мы ўсе былі ўзрадаваныя, бо наш план пачаў ажыццяўляцца. Нас працінала асаблівая радасць, а Вашкевіч пачаў напяваць прыгожыя песенькі, гэта вымусіла нас сказаць яму, каб ён сціх, бо падобныя мелодыі могуць ведаць толькі чужаземцы, якія прыбылі на пошук золата, а не простыя; пры гэтым мы яму раілі, каб замест гэтага заспяваў пра «Красный сарафан»⁵¹⁷, тагачасную меладычную песню, што ён адразу і зрабіў, а мы падпявалі.

Мы праехалі некалькі вёсак, нідзе не затрымліваючыся; толькі на золку, калі прачыналіся жыхары, у адной з іх мы затрымаліся на адпачынак і для таго, каб накарміць коней, дзе мы маглі паспаць пару гадзін, пакідаючы гасцінным гаспадарам магчымасць іх дзгледзець.

На шчасце, у пакоі, прызначаным для нашага адпачынку на тапчанах, не было нікога з гаспадароў, бо ўсе былі занятыя ранішнімі

клопатамі ўнізе, а я, абудзіўшыся першым з гасцей, пачуў, што доктар Акінчыц амаль без перапынку ў сне размаўляе па-польску. Я паспяшаўся як мага хутчэй абудзіць яго, каб нас не выкрылі. Таксама з Вашкевічам трэба было доўга змагацца, які да гэтай пары ўпарта хроп, абьякавы да ўсяго, што вакол адбывалася. На шчасце, першая нагода даведацца пра нашыя слабасці ў сне адбылася раніцай, калі мы былі адны. Нас гэта навучыла ў будучым захоўваць асяярожнасць, прымушаючы Акінчыца маўчаць падчас наступных начлегаў. Добразычлівыя гаспадары не толькі дапамаглі нам з вупражжу, напаілі і накармілі коней, але накармілі і нас разнастайнымі стравамі, адмаўляючыся ад прапанаванай платы, казалі, што госці ў іх бываюць вельмі рэдка, каб іх абдзіраць.

Мы зноў ехалі далей шчаслівымі ад таго, што ўвесь час змяншаецца адлегласць, якая аддзяляе нас ад апошняга этапу, а гэтым самым аддаляе ад Томска. Мы ехалі па дарозе, мінаючы турэмны этап, у якім нядаўна нас замыкалі, адварочваючы твар у іншы бок альбо робячы асаблівую грывасу, каб нас не распазнала турэмная служба і гандляркі, якія нас кармілі. Таму мы ўтаймоўвалі бадзёрасць і пераставалі пасвістваць, гонячы коней.

Апоўдні надышоў трагічны момант, калі мы натыкнуліся на лагер асуджаных, гнаных у глыб Сібіры. Мы былі ўзрушаныя, калі толькі заўважылі картэж цывільных злачынцаў, па большасці сваёй маскоўскіх нацыянальнасцяў, але пасля іх пачыналі ісці польскія паўстанцы, гнаныя тыранам на згубу. Усе яны былі нашымі братамі, а верагодна, сярод іх знаходзіліся і нашыя сваякі. Нашы сэрцы пачалі моцна біцца; мімаволі затрымаўшы экіпаж, мы разглядалі ахвяр, да якіх ужо не належалі. Мы апрытомнелі, калі канвой з нашымі прайшоў. Усе яны думалі, што гэта тройка падарожных сібіракоў, змучаная цікаўнасцю, узірлася на польскіх нявольнікаў. З упэўненасцю можна сказаць, што ніхто і не падумаў, што адбывалася ў нашых спакутаных у той момант сэрцах.

Мы пагналі коней, каб хутчэй затрымацца ў найбліжэйшым паселішчы і адпачыць, несучыся далей, не стрымліваючы хуткасці. Уздоўж вёсак сібірскага шляху не было заезных дамоў, і апоўдні мы зноў былі прынятыя гасцінна; накармілі нас і коней, не прымаючы платы. Тое самае адбывалася і ў наступныя дні нашага падарожжа; усё забяспечвала нам камфорт без выдаткаў.

На мне, як на чалавеку з выдатнымі ведамі рускай мовы, ляжаў абавязак падтрымліваць размову з гаспадарамі і сабранымі гасцямі,

якія хацелі нас пазабавіць, пазнаёміць і задаволіць цікаўнасць, даведваючыся адкуль, дзе і з якой мэтай падарожнічаем. На ўсе пытанні без затрымкі і папярэдняй падрыхтоўкі трэба было адказваць. Той, хто добра не ведаў мясцовай мовы, мог з лёгкасцю памыліцца, таму я вызваляў абодвух сваіх таварышаў ад клопату распавядаць цікавыя гісторыі, калі хто-небудзь з іх прысутнічаў, то ім дазвалялася падтакваць альбо прамовіць толькі некалькі слоў. Нашыя папярэднія знаёмствы з вясковым людам — калі мы як выгнаннікі маглі рассяляцца па сібірскіх вёсках — дазволілі мне ўдасканаліцца ў мясцовай гаворцы, таму я мог лічыцца не толькі даведчаным прамоўцам, але і чалавекам, знаёмым з мясцовымі звычаямі.

Паводле прынятых правілаў, госці, уваходзячы ў дом, не пыталіся, ці атрымаюць яны прытулак, усе дзверы для гэтага былі адчыненыя. Уваходзіць можна было вольна, адкрываючы дзверы ў вялікі пакой, скіроўваючыся адразу ў правы кут, дзе знаходзіцца «іканастас» ці развешаныя святыя абразы, перад якімі госць кланяецца ці размашыста хрысціцца, пачынаючы ад вялікага крыжа і завяршаючы маленькім, пасля чаго прыбылы госць азіраецца, шукаючы гаспадара, каб прывітацца з ім. Першынство належыць Богу. У выпадку, калі ў левым куце пакоя гарыць маленькая лампадка для абароны ад дрэнных уплываў д'ябла, госць звяртаецца на хвіліну ў левы бок, застаючыся нерухомым, і толькі ў думках просіць д'ябла, каб яму не шкодзіў. Я і мае таварышы, рыхтуючыся да ўцёкаў, дасканала вывучылі, як трэба біць паклоны, што таксама належыць да вышэйшай навукі.

Падчас падарожжа ў другой палове дня мы раілі доктару Акінчыцу, каб ён стараўся спаць у экіпажы, каб не спаць ноччу, каб пазбягаць — як мага даўжэй — размаўляць па-польску ў сне, пазбаўляючы нас ад неабходнасці штурхаць яго, каб той прачнуўся аднаму з тых, хто быў на варце. Гэта быў адзіны спосаб пазбегнуць выкрыцця, абавязкова практыкаваны ноччу, асабліва ў выпадках, калі мы сяліліся ў адным памяшканні з мясцовымі мужыкамі. Мы не былі ўпэўненыя, што жыхары сібірскай вёскі захацелі б прыняць, калі б даведаліся, што мы іх падманваем, выдаючы сябе за маскалёў, а калі так, то ці наважыліся б яны скампраметаваць сябе перад уладамі. У любым выпадку нельга было рызыкаваць. Таму мы заўсёды захоўвалі асцярожнасць, нават у выпадку, калі нас сялілі асобна. Тады мы па чарзе хадзілі ў спальню да Акінчыца нібы для таго, каб пагаварыць.

Так мы ехалі некалькі дзён запар, нашае падарожжа поўнілася разнастайнымі выпадкамі, часта цікавымі. Падчас гасціны вечарамі мы праводзілі час за размовамі з цікавымі сібіракамі, доўгія гадзіны за аповедам небывалых здарэнняў. Такім чынам мы праехалі вялікі край ад Томска да Цюмені, куды мы прыехалі апоўдні, скіроўваючыся адразу ў мясцовы заезны дом, дзе збіраліся жыхары вёсак падчас гандлёвых дзён, бо цюменскія мяшчане з гасціннасцю прымалі толькі сваіх знаёмых і сваякоў, пра што мы даведаліся ў апошнім начлезе, дзе нам далі вялікі запас ежы для падмацавання апоўдні, бо ў Цюмені будзем пазбаўлены пачастункаў і прыстойнай стравы. Паводле парадаў, дадзеных нам, мы размясціліся ў заезным доме. Мае таварышы, звычайна вызваляючы мяне ад клопату глядзець за коньмі, заняліся самі гэтай справай, я, у сваю чаргу, прыглядаўся, стоячы каля вялікіх дзвярэй заезнага дома, да руху, які адбываўся ў горадзе.

У хуткім часе да маіх вушэй даляцела спрэчка Вашкевіча і Акінчыца з працаўніком заезнага дома, які прадаваў падарожным неабходны фураж. Хутка падбегшы, я зразумеў, што працаўнік гэты пачуў, як яны паміж сабой размаўляюць па-польску, пагражаючы, што зараз выкліча паліцыю, каб нас, уцекачоў, арыштавалі. Вашкевіч тлумачыў, што яму гэта падалося і што ён яго прыдушыць да таго, як той паспее гэта зрабіць, я стараўся задобрыць, просячы, каб ён супакоіўся, не ствараючы для нас падарожных клопату і непрыемнасцяў, за што будзе ўзнагароджаны ўсёмагутным Богам. Разам з тым даказваў, што мае знаёмыя часта забаўляюцца, ужываючы польскую мову, жадаючы перадражніць некалькіх палякаў, якія былі высланыя на пасяленне ў нашу мясцовасць. Працаўнік не хацеў верыць у гэта, але, супакоены маёй просьбай, адказаў: *«Бог с вами, но убирайтесь поскорее, каб не перадумаў і не змяніў свайго рашэння, бо з-за вас не хачу мець непрыемнасцяў з уладамі»*.

Разумеючы, што мы апынуліся ў небяспечнай сітуацыі, я хутка пачаў дапамагаць запрагаць коней у тарантас, прычым Вашкевіч пільна сачыў за рухамі маскаля, каб не дапусціць магчымага даносу. Пасля таго як мы пакінулі негасцінны заезны дом і, каб не быць западозранымі ва ўцёках, вярталіся той самай дарогай праз горад, а апынуўшыся за яго межамі, мы пусціліся галопам, жадаючы як мага хутчэй ад'ехаць, каб пазбегнуць пагоні, якую маглі выслаць па даносе працаўніка заезнага дому. Калі мы апынуліся

ў лясістай мясцовасці, з правага боку ад дарогі, далёка ад Цюмені, затрымаўся, задыханых і залітых потам коней выпраглі з экіпажа і зацягнулі яго ў глыб лесу, аргамакаў, у сваю чаргу, завялі на луг з левага боку ад дарогі. Пасля гэтага забралі неабходныя рэчы з вопраткі і ежу, якой нас назапасілі сёння раніцай, і далей выправіліся ў дарогу пешкі.

Мы хацелі аддаліцца ад месца, дзе адбылася нашая катастрофа, каб ускладніць пошук пагоні, якую выслалі за намі. Абцяжараныя грузам і апранутыя ў доўгія халаты, мы паволі ішлі лесам, заплятаючыся ў зарасніках і высокай траве. Так мы прасунуліся на некалькі стай далей ад пакінутага экіпажа, вупражы, нашага багацця, наяўнасць якога забяспечвала нашыя ўцёкі нават у Пецярбург. Мы зразумелі, што працягваць марш, пераадольваючы цяжкія перашкоды, мы не зможам, тым больш што катастрофа, перажытая сёння, моцна нас закранула, забіваючы нас маральна. Абясціленыя, мы вырашылі затрымацца і адпачываць на гэтым месцы аж да ночы, каб пасля, выйшаўшы з лясных гушчараў на дарогу, свабодна працягваць падарожжа аж да наступнай раніцы, калі зноў схаваемся ў лесе на адпачынак.

Тады мы падмацаваліся і адразу паснулі, трымаючы ў руках рэвальверы, каб мець магчымасць абараняцца ў выпадку чыёй-небудзь атакі. Сон нас змарыў адразу і спакойна працягваўся да вечара, бо не трэба было ўжо пільнаваць Акінчыца, перашкаджаючы яму размаўляць па-польску.

Ужо цёмнай парой, закасаўшы сібірскія халаты, мы пачалі выбірацца з лесу на дарогу, якая вядзе ў Табольск, што хутка ў нас і атрымалася, бо нам не трэба было далёка хвацца, нас добра засланяў густы лес. Ужо добра сцямнела, калі мы пачалі ісці па вялікім тракце, вырашыўшы ісці далей праз Сібір — да той пары, пакуль не дасягнем яе межаў з Расіяй, — жыццём валацугі, ці бадзятгі, жывячыся пакінутай па вёсках ежай і хлебам у спецыяльных фрамугах за дамамі, бо нашыя пашпарты ў сувязі з цяперашняй кампраматацыяй не забяспечвалі нас на дастатковым узроўні. Неабходна было як мага далей адысці ад гэтых мясцін.

Ноч была ціхая і прыемная. Нашае падарожжа працягвалася прыкладна гадзіну, мы думалі, што далей у нас усё будзе спакойна, без перашкод. Тады нам пачуўся грукат экіпажа, што вымусіла нас сысці з дарогі ў бок лесу. У хуткім часе мы ўбачылі вялікі дылжанс, запрэжаны чатырма коньмі, які хутка нас дагнаў, і ў момант, калі

мінаў нас, Вашкевічу прыйшло ў галаву прычапіцца да яго з заду, жадаючы адпачыць, перанёшыся на некалькі стай далей. Але тыя, хто знаходзіўся ў экіпажы, заўважылі яго, і думаючы, што гэта напад злодзеяў, затрымалі экіпаж і выйшлі, гатовыя да абароны, а адзін з іх з пісталетам у руцэ атакаваў Вашкевіча, ужо гатовага сябе бараніць. Узнікляя крыкі вымусілі нас абодвух бараніць таварыша. Мы былі гатовыя да барацьбы, сілы былі роўныя, не беручы пад увагу возчыка, якога мы стараліся пазбягаць. Я, не марнуючы часу, крычаў на ўсю моц, тлумачыў, што мы не злачынцы, а сумленныя падарожныя, а чаплянне да экіпажу ззаду не было звязанае са злачыннымі намерамі. Так падарожныя вымушаны былі спыніць барацьбу, няўпэўненыя ў сваёй перамозе. Лаячыся, яны вярнуліся ў экіпаж. Па іх вопратцы было зразумела, што гэта былі цывільныя чыноўнікі маскоўскай адміністрацыі, якія па прыбыцці на першую станцыю паведамаць аб нападзе ўзброеных злачынцаў.

Мы не маглі марнаваць часу. Трэба было неадкладна абдумаць змену сітуацыі, пакідаючы на пасля скаргі адносна неразумных паводзінаў Вашкевіча. Доктар Акінчыц пачаў разважаць пра пастаянныя няшчасныя выпадкі, нібы таго, што з намі здарылася ў заезным доме, не было дастаткова. Я, у сваю чаргу, не беручы ўдзелу ў дыскусіі, завёў таварышаў у глыб лесу і растлумачыў, што нам трэба прабрацца праз лес на іншы далёкі сібірскі тракт, які вядзе з Цюмені да Омска, дзе мы зможам падарожнічаць не хаваючыся, карыстаючыся нашымі пашпартамі, бо несумненна, што гэтым разам на нас будуць рабіць аблаву каля табольскага тракту, арганізаваную чыноўнікамі, калі б нават працаўнік заезнага дому захаваў сакрэт, што ён выкрыў палякаў. Таварышы прызналі слушнасьць майго меркавання, жадаючы трошкі падмацавацца ў сувязі з гэтым, чаго я не дазволіў, патрабуючы захаваць правянт да пары, калі недахоп яго будзе больш адчувальны.

На шчасце, я меў геаграфічныя веды, як вучань Інжынернага вучылішча, мог па памяці маляваць мапы ўсіх краін Еўропы і з вялікай дакладнасцю Расійскай імперыі. Я ведаў усе нешматлікія сібірскія шляхі. Таксама я ведаў, што за Цюменню сібірскі шлях дзяліўся на два: адзін ішоў у Табольск, а другі — у Омск⁵¹⁸. Да гэтага апошняга нам трэба было ісці як мага хутчэй.

У час падрыхтоўкі да ўцёкаў я абачліва купіў маленькі компас і мапу Сібіры. Было цёмна, я не мог па ёй арыентавацца, але мог бачыць компас для вызначэння напрамку, у якім неабходна было

ісці. Паводле маіх разлікаў, недалёка ад нашага месцазнаходжання быў шлях, які вёў з Цюмені ў Омск, і мы маглі б хутка туды трапіць, калі б густы лес не рабіў нам перашкоды ў нашых намаганнях. У любым выпадку мы не маглі заставацца на месцы. Адзін за адным паволі мы ішлі ўсю кароткую ноч, але так і не змаглі выбрацца на чаканы шлях.

Распачаўся дзень, дазваляючы зарыентавацца па нашай мапе, куды мы ідзем, і супакоіць Вашкевіча, раззлаванага тым, што мы заблукалі ў лесе. Я не дазволіў яму ў такой сітуацыі падазраваць мяне ў няздатнасці і, раз'юшаны, дазволіў яму ісці туды, куды ён лічыць патрэбным. Тады Акінчыц моцна на яго прыкрыкнуў і сказаў, што ён павінен шанаваць навуку і адпаведныя веды інжынера, які мог арыентавацца не толькі па кампасе, але таксама і па зорках. «Не быў сляпы, — казаў ён яму, — калі палкоўнік задзіраў галаву, прыглядаючыся да розных сузор'яў». Акінчыц вымусіў Вашкевіча прасіць прабачэння, кажучы, што без мяне яны абодва, без сумневу, згінулі б.

Нашае падарожжа на працягу некалькіх гадзін праходзіла ў маўчанні, і вось мы ўбачылі шырокі гасцінец і вяскоўцаў, якія ехалі па ім на вазах і ішлі пешкі, апранутыя ў такія самыя халаты, як і мы. Тады я на момант затрымаўся, кажучы, што цяпер мы можам з'есці нашыя запасы, бо яны нам болей не спатрэбяцца, што мы і зрабілі, адышоўшы трошкі далей у хмызняк. Нашыя твары адразу ж паяснелі. Мы былі ўпэўненыя ў тым, што пазбегнем небяспекі, маючы магчымасць далучыцца да сібіракоў шматлікіх вёсак, раскіданых па ваколіцах Цюмені, з якім яны былі ў пастаяннай сувязі. Вашкевіч задаволіўся, а разумеючы, што ён вінаваты ва ўсім, з расчуленасці кінуўся цалаваць маю руку, просячы прабачэння. Пасля, выбраўшы зручны момант, калі на дарозе нікога не было, мы пакінулі наш лясны схоў і спакойна пайшлі ў бок Омска, не маючы патрэбы весці валацужніцкае жыццё, як мы планавалі, бо нашы строі не адрозніваліся ад строяў іншых падарожных, таму ніхто не мог нас запозрыць у тым, што мы польскія ўцекачы.

Заставалася толькі патрэба — набытая з практыкі — пазбягаць кампраметацый, да якіх належалі: размова ў сне па-польску доктара Акінчыца і выбрыкі Вашкевіча. У сувязі з гэтым было вырашана не затрымлівацца і не карыстацца гасціннасцю жыхароў, пакуль мы знаходзімся на тэрыторыі Сібіры, маючы магчымасць доўга спаць у цені дрэў, а падчас кароткіх начэй працягваць ісці

не пацеючы. Што тычыцца Вашкевіча, ён вырашыў паводзіць сябе асяярожна, а мы сачыць за ім больш уважліва. На мне і на доктары Акінчыцы ляжаў абавязак закупак ежы ў крамах вёсак, праз якія мы праходзілі, правіянт мы спажывалі падчас адпачынкаў наўзбоч дарогі. Да ўдзелу ў гэтых аперацыях не дапускаўся Вашкевіч, які быў балбатуном, але вельмі дрэнна ведаў рускую мову, што магло нас выдаць.

Такім чынам, мы хутка ішлі наперад, мінаючы вялікую колькасць паселішчаў і вёсак, нідзе не затрымліваючыся і пазбягаючы знаёмстваў і паўсюль даючы сабе рады. Хутка мы дайшлі да Уральскіх гор, не сутыкнуўшыся з праблемамі, нават пра наяўнасць пашпартоў у нас ніхто не пытаў. Толькі я схпіў цыngu, хваробу, якая панавала ў Сібіры. Доктар Акінчыц, не маючы іншых лекаў, параіў мне жаваць дубовую кару і паліць агідны і вельмі моцны сібірскі тытунь. З маіх дзёснаў цякла кроў, а моцны смурод аддалаў ад мяне суразмоўнікаў. На шчасце, яна мяне не доўга мучыла, хоць я разумеў падчас падарожжа, што губляў сілы.

Нашы далейшыя ўцёкі былі ўжо ў еўрапейскай частцы Расіі, па-за Уральскімі горамаі і ў напрамку да Малмыжа, ішлі тым самым тэмпам, толькі з той розніцай, што гэтыя мясціны былі не такія мілыя, нашыя выдаткі павялічыліся, грошы проста раставалі, гэта стала настолькі адчувальным, што нават не давала нам магчымасці за невялікія грошы пад'язджаць на вазах тых, хто вяртаўся з кірмашу пасля продажу тавара, робячы нам палёжку ў пераадоленні дарогі. Нам трэба было падлічваць выдаткі, ашчаджаць, каб не апусціцца да ролі жабракоў, што лёгка магло б нас выдаць. Тады мне прыходзілі ў галаву думкі, што лепей было б мець трохі болей грошай і не купляць такіх дарагіх коней і эlegantнага экіпажа, занадта хутка страчаных пасля нашага выезду з Томска. Але я тады зразумеў, што такія думкі не маюць ніякага сэнсу, тым больш што тады нам патрэбны былі спрытныя коні і добры экіпаж.

Мы ішлі ў бок Малмыжа як да месца, дзе мы павінны былі выратаваць сябе, здабыўшы грошай на працяг падарожжа, якія павінен быў прынесці доктар Акінчыц ад свайго стрыечнага брата, доктара Акінчыца⁵¹⁹, сасланага туды на пасяленне, дзе ён змог лячыць пацыентаў, якія запэўнівалі яго заробкам, дзякуючы якому забяспечваў грашыма нашага таварыша, дасылаючы яму дапамогу ў Томск. Сёння таксама, прыслухоўваючыся да парады доктара Аляксандра Акінчыца, пераадольвалі далёкі шлях, які павінен

выратаваць нас. Так, пэўным вечарам, да таго як у нас скончыліся апошнія грошы з нашых запасаў, мы ўбачылі гэты горад, вядомы нам усім па нядаўняй выгнанніцкай вандроўцы, а для мяне ў сувязі з тыфам і побытам у шпіталі. Мы маглі раней прыбыць у горад, але наўмысна запаволілі крок, каб пазбегнуць сустрэчы з кім-небудзь знаёмым, і калі мы знайшлі кватэру і з’явіліся ў доктара Акінчыца пад выглядам хворых, было ўжо цёмна.

Нашу тройку правялі ў прыёмны пакой. Доктар быў моцна ўражаны, калі пазнаў у адным з нас свайго кузэна ў адзін мужыка-сібірака. Яму стала зразумела, што сваяк яго — катаржнік ва ўцёках, і, хутчэй за ўсё, і мы таксама з’яўляемся пераапанутымі польскімі катаржнікамі. Па законе доктар абавязаны быў неадкладна выдаць нас дзяржаўным уладам, бо ў іншым выпадку ён адказваў бы за падтрымку ўцекачоў. Вядома, нам нічога з гэтага не пагражала, мы мелі справу з сумленным чалавекам, але гэта не перашкаджала быць яму ўражаным, убачыўшы нас у такой небяспечнай сітуацыі, падстаўляючы пад удар і яго, калі б хтосьці даведаўся пра тое, што ён падтрымлівае з намі сувязь.

Пасля нядоўгіх разваг кузэны пашапталіся адзін з адным і, пакідаючы нас у вітальні разам са старой служанкай, накіраваліся ў пакой на сакрэтную размову. Мы засталіся ў вітальні, нас апаноўвала раздражненне ад доўгай адсутнасці таварыша, а таксама ад таго, што нас не паклікалі на размову. У сувязі з гэтым Вашкевіч пачаў думаць, што кузэн нашага таварыша мае намер выдаць нас маскалям, пачаў аналізаваць сітуацыю, каб упэўніцца ў сваім падазрэнні, бо той тросся і быў устрыжаны замест таго, каб узрадавацца сустрэчы са сваім братам і знаёмству з землякамі. Я намагаўся супакойць Вашкевіча, але гэта было немагчыма. Ён не мог зразумець халоднасці і прабачыць, што нас пакінулі ў вітальні, мне на вуха паўтараў пагрозы, што «не разлічвае кузэн доктара Акінчыца, што я яго задушу адразу, калі ён нас выдасць». Нарэшце перад намі з’явіўся Аляксандр Акінчыц і, шапнуўшы на вуха, што ўсё ў парадку, вывёў нас з кватэры доктара, які ўвогуле не выйшаў да нас, каб развітацца.

Мы даведаліся аб абяцаных нам грашах на дарогу караблём з Малмыжа ў Казань і адтуль чыгункай да Масквы, а таксама даў нам кузэн нашага доктара дастатковую суму грошай, бо пошук неабходных сродкаў на далейшае падарожжа з Масквы гарантаваў я. Вашкевіч не супакойваўся, абвінавачваючы нашага дабрадзея

ў няпольскіх паводзінах адносна свайго кузэна і нас, землякоў, чым абражаў і нашага таварыша. Ён не мог супакоіцца пасля таго, як даведаўся, што той нядаўна перавёз з Польшчы сваю жонку і дзяцей, а гэта выклікала вялікія выдаткі, і што шмат часу пайшло на тое, каб сабраць рэшту сярэбраных і залатых у сваіх і ў схованках жонкі неабходнай для нас сумы грошай — пасля папярэдніх падлікаў. Гэтая навіна, што ў ахвяраваннях для нас удзельнічала жонка кузэна нашага Акінчыца, яшчэ больш разлавала Вашкевіча. Абвінавачваў яе ў недахопе польскіх пачуццяў, бо пакінула за дзвярамі землякоў, над галовамі якіх вісела сякера, замест таго, каб пачаставаць і накарміць іх і суцешыць, як гэта зрабіла б сапраўдная полька.

Разумеючы, што далейшая дыскусія не зможа супакоіць Вашкевіча, я загадаў спыніць размову, просячы прабачэння за абразу доктара Акінчыца і яго кузэна, беручы пад увагу, што гэта адбылося не наўмысна, а толькі з-за ўпартасці і жадання Вашкевіча перамагчы ў выкліканай дыскусіі, хоць няслушнай і неадпаведнай. Часта адбываецца так, што самы добры ўчынак замест таго, каб выклікаць удзячнасць, прыводзіць да несправядлівай ацэнкі панесеных ахвяр, як гэта адбывалася цяпер, калі з намі дзяліліся выратаваным скарбам, які захоўвалі для патрэб сям'і, што знаходзілася ў выгнанні. А асцярожнасць, захаваная перад ворагам, была прынятая за здраду. Для мяне такія паводзіны Вашкевіча былі вельмі назойлівымі, бо я добра ведаў яго сумленную натуру. Я таксама быў упэўнены, што хутка, расчулены, ён будзе патрабаваць прабачэння ў доктара Акінчыца.

Між тым мы ішлі ў бок даліны ракі, дзе была прыстань карабля, на якім мы павінны былі паплысці ў Казань. Пасля таго як мы купілі білеты на параход, які хадзіў паміж Малмыжам і Казанню туды і назад, пра што даведаўся калега Акінчыц ад свайго кузэна, а таксама тое, што адыходзіць ён на золку, мы адразу скіраваліся на борт, каб заняць лепшыя месцы. Хоць многія пасажыры нас апярэдзілі, мы змаглі знайсці адпаведны куток, каб размясціцца разам. Пасля невялікай нарады мы вырашылі, што я з Вашкевічам пайду адпачыць пару гадзін, можа болей, пад наглядом Акінчыца, які меў гадзіннік, аж да той пары, пакуль яго не пачне забіраць сон, бо пасля мы ўдвух па чарзе павінны будзем сачыць за ім, каб не дапусціць яго размоў па-польску. Я забыў дадаць, што перад тым, як пайсці спаць, мы пад'елі закупленымі ў Малмыжы багатымі правянтамі.

Мы спалі вельмі доўга, прачнуліся толькі на наступны дзень. Пасля мы ўгаворвалі Вашкевіча, каб ён прыкідваўся, што спіць на працягу ўсяго падарожжа, каб пазбегнуць размоў з пасажырамі і не выдаць сябе, Вашкевіч казаў, што нашыя страхі пустыя і што ён па-маскоўску гаворыць лепей, чым мясцовыя жыхары татарскай расы, але паслухаў нас, удаючы, што дрэмле, хоць выспаўся празмерна і вельмі пакутаваў ад бяздзейнасці і нерухомасці. Гэтая пасіўнасць раздражняла і нас з Акінчыцам, мы прызвычаліся да руху і пастаяннай дзейнасці, але мы былі вымушаныя пазбягаць кантактаў і заставацца незаўважанымі для аматараў завязаць размову, якія жадалі такім чынам пазбегнуць нуды ў час падарожжа. У іх некалькі разоў атрымалася заангажаваць да гэтага доктара Акінчыца, да гаворкі ўважліва прыслухоўваўся Вашкевіч. Гэта прымусіла мяне ўзяць у ёй удзел з намерам працягнуць распачатую дыскусію, як таму, хто добра ведаў мову і нават сібірскія акцэнты. Аднак я заўважыў з вялікім здзіўленнем, што, нягледзячы на мае араатарскія здольнасці, вельмі хутка завяршаліся нават самыя цікавыя дэбаты, звязана гэта было з маёй цынгой. Гэтая зараза, якую я падхапіў, вымушала хутка ўцякаць аматараў размоў. Усвядоміўшы гэта, мне было дастаткова звярнуцца да пасажыра, які набліжаўся да нас, ці нават дзьмухнуць на яго, каб вымусіць уцячы. Галоўнае было, каб на нас не звярталі ўвагі. Найлепшым сродкам было засынаць альбо ўдаваць, што мы спім. Мы настолькі былі перанасычаныя сном, што страцілі здольнасць назіраць за цікавымі краявідамі ўзбярэжжа ракі.

Доўга наш карабель несла плынь ракі, што ўпадае ў Аку, магутную і хуткую, параход усё яшчэ ішоў без неабходнасці выкарыстоўваць пару, аж да моманту, калі пасля доўгага падарожжа рака Ака ўпадала ў іншую вельмі шырокую і вялікую рагу Волгу ніжэй Казані. Пачынаючы з гэтага месца выкарыстоўваць пару было ўжо неабходна, каб капітан нашага парахода змог перамагаць сустрэчную плынь, манеўруючы каля ўзбярэжжа вялікай ракі. Я не памятаю, як доўга мы плылі на гэтым караблі, ведаю толькі тое, што самае меншае на працягу двух сутак мы на ім пакутавалі, перанасычаныя сном і змучаныя адсутнасцю рухаў.

Яшчэ адны абставіны, якія забыў апісаць раней, павялічвалі нашыя пакуты. Гэта было звязана з тым, што ў нас былі кароткапастрыжаныя валасы насуперак існуючай модзе. Звычайна мужыкі, як у Сібіры, так і ў Расіі, маюць доўгія валасы, роўна пастрыжаныя

ніжэй шыі, якія шчодра вылазяць з-пад шапкі, насунутай на галаву. У нас валасы былі кароткія, нас маглі прыняць за арыштантаў альбо рэкрутаў ці таксама жаўнераў, што вымушала нас насоўваць нашыя шапкі ажно за вушы, каб пазбегнуць падазрэнняў і не займець клопатаў з паліцыяй. На шчасце, насоўванне шапак за вушы практыкавалася ў Расіі, прыкладна як і ў Польшчы галаўны ўбор зацягваўся набакір. Як у іх, так і ў нас гэта рабіла моладзь, якая хацела прадэманстраваць сваю прыналежнасць да сапраўдных удалцоў. Гэты метад нам сапраўды дапамог захаваць у сакрэце нашыя абстрыжаныя галовы, бо пры глыбока схаваных галовах у вялікіх шапках падавалася, што нашыя валасы хаваюцца пад імі. Толькі ноччу, праверыўшы, ці ўсе, хто знаходзіцца паблізу ад нас, спяць, мы маглі на нейкі час здымаць шапкі, каб асвятляцца ветрам і зноў іх надзець, працягваючы далей драмаць і спаць пад прымусам.

Калі мы набліжаліся да дэбаркадэра, на караблі ўзнік інтэнсіўны рух, усе збіралі свае пасцелі і вопратку, мы, у сваю чаргу, заставаліся ў нерухомым стане, робячы выгляд, што спім, бо толькі тое, што было апранутае на нас, з'яўлялася ўсім нашым скарбам. Мы падняліся з нашага логавішча, выпроставаючыся на здранцвелых ад адсутнасці руху нагах, тады, калі карабель быў прышвартаваны, а падарожныя ціснуліся да дэбаркадэра; тады і мы разам з іншымі пакінулі карабель, накіроўваючыся адразу ўслед за іншымі на чыгуначную станцыю, каб дабрацца да Масквы.

Вялікую палёгку мы адчулі, маючы магчымасць вольна рухацца і шпацыраваць. Ніхто не цікавіўся мужыкамі, ніхто не пытаў у нас, ці маем мы пашпарты. Паўсюль, праходзячы каля царквы і месцах, дзе былі святыя абразы, мы на момант затрымліваліся, каб адбіць паклоны. Спыніліся мы толькі раз, беручы прыклад з іншых, каб купіць неабходны правянт, бо той, што мы мелі, ужо скончыўся. Мы прыехалі на станцыю і, даведаўшыся, калі ад'язджае цягнік, вымушаны былі чакаць продажу білетаў, таму ў нас быў час, каб падсілкавацца толькі што закупленай ежай у зале чакання.

Раздзел XVII.

У дарозе да Масквы і Пецярбурга і побыт там

Мы былі сярод першых пасажыраў, якія ціснуліся ў вагон апошняга класа, дзе, апынуўшыся побач, мы глыбока нацягнулі на вушы шапкі і зноў працягвалі драмаць, каб пазбегнуць размовы, хоць мы і не былі абыякавыя да ўсяго, што вакол нас адбывалася. Вагон хутка напоўніўся і часта падчас падарожжа пусцеў, напаўняўся новымі пасажырамі, асабліва ў ваколіцах Казані, дзе было многа татарскіх вёсак. Мы ўзгадвалі пакуты, якія перажылі нядаўна падчас падарожжа па гэтай зямлі ў супрацьлеглы бок, цяпер была зусім іншая сітуацыя, гэтая дарога несла нас да збаўлення. Нам хацелася радавацца і паказваць свае пачуцці, дзякаваць Богу, але мы павінны былі захоўваць абыякавасць, нас скоўвала немагчымасць дэманстраваць свае эмоцыі.

Не магу ўгадаць, калі мы пакінулі Казань і як доўга мы ехалі чыгункай, ведаю толькі тое, што ў першай палове дня мы без перашкод прыбылі ў Маскву і, нікім не патурбаваныя, пайшлі ў горад, каб, вылупіўшы вочы, разглядаць розныя мясціны, выдаючы сябе за сялянаў, якія першы раз наведалі гэты горад. У хуткім часе мы згубіліся ў натоўпе, не здзіўляючыся, што ніхто намі не зацікавіўся, бо ўсе звярталі ўвагу на саноўнікаў і вяльможаў, якім намагаліся саслужыць чыноўнікі і паліцэйскія ўлады. Тады я зразумеў, што пераапананне ў сялянскае адзенне найлепей нас ратавала ад выкрыцця.

Цяпер для нас было важна знайсці грошы на далейшыя ўцёкі, бо тое, што ахвяраваў нам кузэн Акінчыца скончылася, у нашай касе засталася толькі пару капеек, за якія мы купілі трошкі балабашак⁵²⁰, каб спаталіць голад. Я ведаў, што цяпер на мне ляжыць абавязак знайсці сродкі на далейшыя ўцёкі, і не страціў веры, што змагу гэта зрабіць.

Яшчэ да таго, як пакінуць Томск, я дамовіўся з Юзафам Сулістроўскім, які, з'яўляючыся членам Нацыянальнай рады ў Віленскім

адзеле, падтрымліваў сувязь з арганізацыяй у Маскве і Пецярбургу і, ведаючы, што я планую ўцячы, адразу перадаў мне неабходную інфармацыю адносна адрасоў кватэр і імёнаў людзей, да якіх я павінен быў звярнуцца, калі прыеду ў Маскву і мне будзе патрэбна дапамога. Гэтыя адрасы і імёны я захоўваў у памяці, узгадваючы і паўтараючы іх у час штодзённых малітваў, каб яны не забыліся. Гэта былі адрасы польскіх студэнтаў, якія працягвалі вучобу ў Маскоўскім універсітэце, бо нашыя польскія пасля падзеяў былі ліквідаваныя. У сваю чаргу, наша моладзь, сярод якой была вялікая колькасць студэнтаў, кіравала паўстаннем 1863 г., з невялікім удзелам старэйшага пакалення.

Я таксама меў, як кіраўнік паўстання і прыналежны да нацыянальнай арганізацыі, спосаб распазнання і паролі для дамаўлення і выдачы загадаў. Доктар Акінчыц, як студэнт медыцынскага факультэта Маскоўскага ўніверсітэта, жывіў там на працягу некалькіх гадоў, добра пазнаёміўся з гэтым горадам, і цяпер пад яго кіраўніцтвам мы накіраваліся ў бок універсітэта, там знаходзілася вуліца, дзе жывіў студэнт, да якога я павінен быў трапіць.

Пасля таго як мы знайшлі патрэбную кватэру, я пакінуў таварышаў і пайшоў на сустрэчу з патрэбным нам чалавекам⁵²¹, што адбылося вельмі хутка, бо гэта была сярэдзіна дня, калі ўсе студэнты пакідалі ўніверсітэт. Некалькі слоў, сказаных члену нашай арганізацыі, здзіўленаму тым, што яны гучаць з вуснаў мужыка ў сібірскім халаце, было дастаткова, каб зразумець, што перад ім уцякач, асуджаны на катаргу, і што яшчэ двое спадарожнічаюць яму ва ўцёках. У кватэры студэнта знаходзіўся толькі яго таварыш, паляк, які ведаў пра ўсё, таму неабходнасці хавацца не было, бо толькі раз на дзень раніцай да іх прыходзіла служанка, каб прыбраць у пакоі, а цяпер яны былі адны.

Яны глядзелі са здзіўленнем, што ў нас атрымалася збегчы з Сібіры, распавядаючы, што гэты выпадак з'яўляецца першым, а даведаўшыся нашыя прозвішчы, па-братэрску абнялі нас, жадаючы поспехаў у далейшай дарозе і абяцаючы, што ўсё, што будзе магчымым, зробіць так, каб нам усяго хапіла, просячы, каб у вызначаны час таго самага дня зноў прыйшлі да іх забраць грошы і неабходную інфармацыю, якую змогуць даць пасля перамоў з іншымі людзьмі. Узняўшы маленькую часовую дапамогу, бо думка пра полудзень пачала назаляць, пакінуў студэнтаў, каб уз'яднацца з маімі таварышамі, якія з нецярпліваасцю мяне чакалі, і пайсці

з імі на ўжо запозненае сняданне. Праз некалькі гадзін, калі надышла чарговая сустрэча, павялічаная прысутнасцю яшчэ адной асобы, я здзівіўся, атрымаўшы невялікую суму грошай, ледзьве дастатковую для аплаты праезду чыгункай для нас траіх. Я з жахам прадбачыў безвыходнасць становішча, калі б нават у нас атрыма-лася дабрацца да Пецярбурга.

Новы чалавек з’яўляўся даўней скарбнікам, тады, калі польская арганізацыя, заснаваная ў Маскве мела вялікую колькасць спраў да выканання і адпаведныя капіталы для іх ажыццяўлення, «але цяпер — казаў былы скарбнік — калі паўстанне заняпала, усё скончылася і нястача настолькі вялікая, што гэтая невялікая сума для аплаты падарожжа да Пецярбурга мы з цяжкасцю змаглі сабраць з ахвяраванняў, намі заробленых. Зразумела, што калі б была неабходнасць дастаць большую суму, чым гэтая якую сабралі, то мы змаглі б, прадаўшы самыя неабходныя рэчы, патрэбную суму павялічыць і сабраць. Але я вас прашу пацярпець і не адчайвацца, бо мы можам даказаць, што кожны грош, звыш гэтага данесены цяпер, будзе непатрэбным для вас, тых, каго мы любім за вашыя ўчынкi, і робім усё, што неабходна. Адразу пасля прыбыцця ў Пецярбург вы трапіце пад апеку прадстаўніцтва, створанага рэшткамі Нацыянальнага ўрада, за шчодро сабраныя сродкі для перапраўкі за мяжу тых, каго шукаюць, хто скампраметаваў сябе ў Літве і ў Польшчы і якіх ратуюць. Гэтая камісія па выратаванні нашых грамадзянаў яшчэ доўгі час будзе існаваць, а пад апеку гэтай камісіі ўсіх траіх, спадарства, скіроўваем паводле гэтай запіскі», запіска была мне перададзеная, каб я яе схаваў.

Я шкадаваў, што пакрыўдзіў гэтую нашу моладзь, падазраючы яе ў скнарстве ці таксама ў асцярожнасці. Але не было часу даўжэй займацца гэтай справай. Я сказаў, што пасля ўсяго, што здарылася і пра што даведаўся, лічу гэтую справу ўрэгуляванай і развітваюся з імі ў надзеі, што пасля выратавання з няволі, калі здарыцца калі-небудзь сустрэцца ў лепшых абставінах, змагу лепей аддзячыць за іх намаганні. Я радаваўся, што далей нашай справай уцёкаў за мяжу з Пецярбурга вырашаць будзе спецыяльная камісія, створаная дзякуючы клопатам урада, аднак мне падавалася вельмі дзіўным, што прозвішча агента было Плаксін⁵²², прозвішча выразна маскоўскае. Я даведаўся, што ім з’яўляўся адзін з членаў сакрэтнай паліцыі і што я магу абсалютна яму давяраць. За грошы ў Расіі купіць можна амаль усё. Выдаючы нас, Плаксін загубіў бы

не толькі сябе, але, напэўна, і вялікую колькасць тых, хто быў з ім звязаны.

Яшчэ сёння да надыходу ночы мы знаходзіліся на чыгуначнай станцыі, расцягнуўшыся ў адным з куткоў вялікай залы, у чаканні падарожжа, дзе мы маглі заўважыць студэнтаў, якія хадзілі з аб'якавым выглядам, якіх можна было пазнаць па спецыяльнай вопратцы. Гэта былі нашы землякі, якім было цікава паглядзець на нашу тройку, а таксама і для таго, каб даказаць, што яны нас атуляць апекай, я добра разумеў, што яны падзяліліся са мной апошнім здабыткам і будуць некалькі дзён галадаць, а я наважыўся асудзіць іх у скнарлівасці. Але, на шчасце, мне даказалі, што кожны грош звыш гэтага быў бы лішнім для нас і што яны не пакінулі б нас у нястачы, якой вялікай ні была б нашая прэтэнзія. Прыбыццё на станцыю землякоў, якія доўгі час кіравалі справамі нашага ўрада ў Пецярбургу, а таксама і сёння, пасля нашага заняпаду, з'яўлялася доказам сумленнасці іх душы і бясконцай дабрыні. Яны не маглі нам паціснуць рукі, але мы іх добра зразумелі.

Зноў такім самым чынам, толькі яшчэ больш аб'якава, мы паводзілі сябе ў дарозе чыгункай, прызвычаеныя да таго, што намі мала хто цікавіўся як прадстаўнікамі самага нізкага класа. Узброеныя гэтым поспехам, мы адчувалі сябе ўсё больш вольнымі, дазваляючы сабе ўсё часцей з акна разглядаць пейзажы і меней спаць. Не памятаю, як доўга мы ехалі, але добра памятаю, што мы ў дарозе не мелі ніякіх клопатаў і пасля прыезду ў Пецярбург я беспамылкова знайшоў адрас, указаны мне ў Маскве, дзе быў прыняты са шчырасцю. Хутка пасля гэтага, згодна з распрацаванай дыспазіцыяй, нас размясцілі па кватэрах; кожны з нас траіх меў асобную кватэру, яны знаходзіліся ў розных месцах, і ніхто не ведаў, дзе жывуць іх таварышы, маючы магчымасць звязвацца праз лісты толькі з дапамогай п. Плаксіна. Я не хацеў парушаць гэтага правіла п. Плаксіна, якое з'яўлялася асновай нашай бяспекі.

Мая сустрэча з агентам адбылася ў канцылярыі, куды прыходзіла шмат людзей на допыт. Калі падышла мая чарга, ён мяне правёў у пакой побач для расповеду яму падрабязнасцяў, якіх яму не хопала ў перададзенай мной мініяцюрнай запісцы, згодна са звычайем, прынятым адміністрацыяй паўстання, калі загады выдаваліся на аркушыку папярснай паперы, каб было зручна яе праглынуць у выпадку неабходнасці.

Перад п. Плаксіным не было неабходнасці таіцца. Тады ён даведаўся, што я былы начальнік паўстання, уцякач з Сібіры, але ён ведаў падрабязнасці пра Акінчыца і Вашкевіча. Ён паглядзеў на мяне ўважліва, павіншаваў і запэўніў мяне, каб я супакоіўся і адпачыў ад перанесенага, бо падрыхтоўка неабходных дакументаў для атрымання пашпарта будзе цягнуцца некалькі тыдняў. Адначасова з гэтым заўважыў, што я хворы на цыngu, сказаў, што яшчэ сёння прышле доктара, каб хутчэй мяне вылечыць. Мяне размясцілі ў нейкага краўца, дзе я сталаваўся і быў забяспечаны ўсім, што было патрэбна, шчодрна, са шчырасцю, ветлівыя гаспадары да мяне ставіліся вельмі добра.

У той самы вечар я заняўся зменай свайго гардэроба, які гаспадар і адначасова кравец меў у запасе, таму яшчэ сёння пераапануўся ў элегантную вопратку. Мяне вельмі здзівіла і зацікавіла новае вынаходніцтва — машына для шыцця. Мне прыходзіла ў галаву, як лёгка можна было б цяпер вырабляць мае шапкі ў Сібіры, калі б я там меў такую. Так я ўгадаў даўнейшыя часы, але не тужыў па іх.

У той самы дзень да мяне ненадоўга прыйшоў п. Плаксін, каб паразмаўляць са мной на сібірскім дыялекце, кажучы, што схіляецца перад гэтай мовай, якая зыходзіць з маіх вуснаў. Пан Плаксін, сухі і сярэдняга росту, выглядаў неахайна, аднак гэта быў вельмі таленавіты чалавек, і ён умеў падабацца і ўплываць на людзей падпарадкаваных яму, настолькі, што яго загады выконваліся, нават калі яны разыходзіліся з іншымі, дадзенымі больш высокімі ўладамі. Плаксіна можна было бачыць у вельмі сціплай вопратцы, а таксама ў элегантай цывільнай і вайскавай з медалямі.

Пасля таго як я прабыў на кватэры ў краўца некалькі дзён, — дзе на сняданак і абед прыходзіла некалькі чалавек, у выніку чаго муж і жонка апынуліся ў вельмі цяжкай фінансавай сітуацыі, — я пераканаўся, што я як кватарант, маючы шмат вольнага часу, не маю ніякіх клопатаў, а толькі празмерны адпачынак, што пазбаўляе мяне рухаў, абавязковых у час шпацыру і неабходных падчас уцёкаў. Па сутнасці, надзвычайнае існаванне, паяднае з небыспекай, рэзка змянілася ў занадта камфортнае. Я перастаў думаць і клапаціцца пра ўцёкі; такое становішча рабілася ненатуральным і абцяжарвала мяне, у галаву лезлі розныя думкі і памылковыя мары, у чым бяздзейнасць іграла важную ролю. Але да чытання нялёгка было звярнуцца, калі думкі ляцяць у іншы бок.

Аднойчы я запытаў у нашага агента Плаксіна, які часта зазіраў да мяне, ці магу я выходзіць у горад, а асабліва на пляжы, у Пецярбургу быў якраз сезон. Плаксін не толькі падтрымаў мой план, але палічыў сваёй віной, што раней гэта не прыйшло яму ў галаву — праводзіць час на свежым паветры ў горадзе, а таксама на пляжы. З гэтага часу я штодня хадзіў у горад, які даўно і добра ведаў, каб, знаходзячыся ў натоўпе, не забываць, што тут я чужы і што павінен змагацца, аж да моманту абсалютнага вызвалення. Зрэшты, аб маёй бяспецы гэты цікавы чалавек не забыў, ён растлумачыў мне, як трэба ставіцца да паліцыянтаў у выпадку майго арышту, каб атрымаць ад яго дапамогу і зноў быць вызваленым. Не ведаю, ці такім добрым быў гэты перакуплены чыноўнік для іншых, як для мяне. Ён сказаў, што справа ідзе паспяхова, што хутка я змагу атрымаць патрэбныя дакументы, па якіх атрымаю дазвол на выезд за мяжу. Доктар Акінчыц быў на другім плане, а Вашкевіч, які хоча заснавацца ў Варшаве, а на выезд за мяжу не згаджаецца, атрымае на днях адпаведны пашпарт.

Зноў я ацверазеў, выходзячы на шпацыр і на пляж; аднойчы я нават пазнаў сярод тых, хто плаваў, аднаго з былых маіх выкладчыкаў Інжынернага вучылішча, палкоўніка Ліндэ-Квіста. Мы з цікавасцю прыглядаліся адзін да аднаго, і, нягледзячы на тое што я добра яго пазнаў, павінен быў удаваць, што яго не ведаю і застацца нявыхаваным, не павітаўшыся з ім. Не раз я сустракаў шмат іншых знаёмых, але заўсёды захоўваў асцярожнасць, каб ім без патрэбы не трапляць на вочы.

Аднойчы ў мяне была незвычайная сустрэчы з адной пані, яна прыбыла з Вільні і, знаходзячыся ў Пецярбургу сярод палякаў, распавядала, як пакутуюць ад балючай злосці нашыя жанчыны ў краі. Як прыклад прыводзіла просьбы старой Мінейкавай, калі тая даведалася пра яе паездку ў Пецярбург, каб паабяцала і прысягнула, што будзе шукаць яе сына Зыгмунта, высланага ў Сібір, бо ўвесь час бачыць у сне, як ён гуляе па горадзе. Ёй падаецца, што ўцячы вельмі лёгка, хоць да гэтай пары ніхто гэтага не ажыццявіў. «Бедныя маткі! Я не магла яе супакоіць. Вымушана была ёй паабяцаць, што буду шукаць, тым больш што ў час майго ад'езду ўсучылі мне 400 рублёў, каб я перадала яму, а адначасова з гэтым і маленькі вандэзлачак з дзвюма кашулямі. Не магла супрацьстаяць гэтай жанчыне, яна вымусіла мяне туляцца па свеце з пакункам для яе цудоўнага сына, які невядома ў якім сібірскім глухім кутку цяпер

пакутуе. Адбылося, выканала, што паабяцала і на што прысягнула: даведвалася пра яе сына!»

Гэта быў незвычайны выпадак: на гэтым вялікім сходзе патрыятычнай польскай дыяспары прысутнічаў пан прафесар Гейштар⁵²³, які працягваў удзельнічаць у нацыянальных патрыятычных справах, ён ведаў ад Плаксіна, што я знаходжуся цяпер у Пецярбургу. Праз некаторы час ён знайшоў магчымасць тайна перамовіцца з гэтай пані, што сон маці адносна яе сына спраўдзілася і што яна можа перадаць прывезеныя грошы і пакунак пры яго пасярэдніцтве мне.

Шаноўная пані, як добрая сяброўка маёй маці, жадаючы павялічыць яе радасць, прасіла аб магчымасці сустрэцца са мной і асабіста перадаць падарункі, што і адбылося праз два дні на нейкай прыватнай кватэры, дзе я наведаў сяброўку сваёй маці і расцалаваў ёй ручкі. Тая самая пані, убачыўшы, што пара кашуль — гэта недастаткова для мяне, занялася падрыхтоўкай цэлага камплекта бялізны, падзяляючы клопаты шматлікай грамады сябровак. Тое самае адбывалася з вопраткай не толькі для мяне, але і для Акінчыца і Вашкевіча. Зрэшты, амаль увесь час я змяняў вопратку, бо жыў у краўца, які шыў для Плаксіна і яго памочнікаў, маючы вялікі выбар разнастайнай вопраткі ад самай лепшай аж да лахманоў.

Доўгі шэраг дзён правёў бяздзейна, шпацыруючы па вуліцах Пецярбурга, пакуль аднойчы пад вечар Плаксін не паведаміў мне, што мае паперы гатовыя і надыходзіць момант энергічных захадаў для атрымання пашпарта для выезду за мяжу на вялікім ангельскім караблі, які праз некалькі дзён адыходзіць з Кранштата ў Гуль⁵²⁴, і што трэба рыхтавацца да выезду.

Прыгожа апранутага, згодна з інструкцыяй Плаксіна і маёй ідэяй, атэлье і краўцом, мяне адвезлі ў гатэль на адной з галоўных вуліц, дзе былі падрыхтаваныя апартаменты для барона фон Мэберта, які прыбываў з Эстоніі, пад імем якога я і пасяліўся на некалькі дзён да часу выезду за мяжу, маючы сваю прыслугу і па-сапраўднаму панскія ўмовы. Момант быў крытычны, я павінен быў іграць ролю барона, дакументы якога былі падрабленыя і па якіх я павінен быў рабіць намаганні перад губернатарам Пецярбурга для атрымання пашпарта на выезд за мяжу.

Трэба было ўзброіцца сіламі і не траціць адпаведнага такту, каб з вынікамі і гладка прытрымлівацца арыстакратычных звычаяў, для чаго неабходна была практыка, якой даўно ўжо не меў. Перш

за ўсё я сачыў, каб у аднойчы прынятай манеры, нават калі б яна была арыгінальная, паводзіць сябе, выклікаючы прыхільнасць людзей, з якімі сустракаюся.

Губернатарам Пецярбурга тады быў, наколькі памятаю, князь Арлоў⁵²⁵, адзін з найвялікшых вяльможаў. Узброіўшыся адвагай і эlegantна апрануты, з маноклем, зайшоў да князя спружыністым крокам, падаючы яму сваё прашэнне. Генерал і князь з ветлівасцю прыняў маладога барона і без затрымкі падпісаў пашпарт, загадаў аднаму з чыноўнікаў накіравацца ў амбасаду Англіі і Францыі зацвердзіць яго і аднесці мне ў гатэль, дзе я жыву. Жадаючы шчаслівай дарогі, хутка развітаўся са мной, бо спяшаўся на аўдыенцыю да цара.

Я не чакаў, каб так хутка і лёгка ўся гэта цяжкая справа вырашылася. Не марнуючы часу, зноў жа спружыністым крокам пкінуў палац, каб парадным экіпажам, які мяне чакаў, вярнуцца ў гатэль, куды прыкладна праз гадзіну былі аднесеныя завізаваныя пашпарты, за якія вытанчаны барон меў адпаведныя грошы, каб шчодра ўзнагародзіць спраўнага чыноўніка.

Да ад'езду за мяжу я павінен быў прабыць у Пецярбургу яшчэ два дні і працягваць іграць гэты складаны фарс. Я мусіў прымаць наведвальнікаў барона, яго сяброў і з імі раз'езджаць па горадзе. Сярод іх з'явіўся арыгінальна і эlegantна апрануты Плаксін пад гучным імем нейкага барона, якога з цяжкасцю змог пазнаць, ён па сакрэце выказаў сваё захапленне ігранай мной роляй і папрасіў, каб я дапамог яму ў вырашэнні містычнай справы, якая вісіць на ім, але ўзяў з мяне абяцанне, што я не буду цікавіцца і задаваць пытанні, каб разгадаць сутнасць справы. Ён мне казаў, што гэтым я разлічуся з ім за ўсё тое, што ён зрабіў для нас траіх. Жаданне Плаксіна абмяжоўвалася тым, каб вечарам таго самага дня я ўзяў нумар у гатэлі і пад пэўным прозвішчам у ім пасяліўся і чакаў на прыбыццё маладой асобы, загад якой я павінен выканаць без ваганняў, не чапляючыся і не нападаючы. Асоба гэтая павінна была пастукаць у мой пакой асаблівым чынам. Зразумела, што я без ваганняў пагадзіўся выканаць пажаданне Плаксіна, нават нягледзячы на тое, што гэта магло мяне выдаць.

Не думаў, каб суўдзельнічаючы ў гэтай справе, я рабіўся адказным за амаральны ўчынак; дапускаў, што тут адбываецца нейкая любоўная альбо нігілістычная інтрыга. Я не мог адмовіць, хоць ніколі не любіў удзельнічаць у справах, не ведаючы мэты. Не хацеў,

каб маскаль мог абвінаваціць паляка у тым, што пасля аказання значнай дапамогі збаяўся, не жадаючы дапамагчы ў такой нязначнай справе. Да сёння не ведаю, ці ляжыць у выніку на мне нейкая адказнасць за дачыненне да здзяйснення амаральнага ўчынку, а можа, і злачынства.

Я выканаў усё дакладна па інструкцыі. Праз нейкі час у маім пакоі з'явілася маладая, прыгожа апранутая жанчына, і калі я сказаў, што я застаюся ў яе распараджэнні, папрасіла, каб я пакінуў яе адну і не вяртаўся ў гатэль. Я падпарадкаваўся яе жаданню, а калі адыходзіў, пачуў паварот ключа ў замку майго пакоя.

Наступны дзень быў апошнім днём майго побыту ў Пецярбургу. Прыкладна ў 9 гадзін раніцы я быў ужо ў Кранштаце, у порце якога знаходзіўся выдатны англійскі карабель на пары, што павінен быў хутка адысці ў Капенгаген, да якога на лодках накіроўваліся пасажыры і рэшткі запозненага грузу. Вялікая колькасць стройных мужчын і дастатковая колькасць таксама зграбных пань абкружала барона фон Мэберта, каб развітальным пацісканнем рукі і пацалункамі абараніць яго ад падазрэнняў і небяспекі. Калі я быў ужо ў лодцы з парай валізак з маёй вопраткай і служачых з гатэля, якія мне дапамагалі, прыгожыя пані, не задаволіўшыся развітальнымі пацалункамі, доўга махалі хустачкамі.

Плаксіна ў Кранштаце не было, ён развітаўся са мной яшчэ ў Пецярбургу, сардэчна дзякуючы за аказаную яму паслугу, якая засталася вялікім цяжарам на маім сумленні, бо была цёмная.

Раздзел XVIII.

У дарозе морам з Кранштата ў Капенгаген і Гельдэр

Хоць і скончылася ўсё паспяхова, даючы мне права лічыць сябе стварэннем зачараванага кола, неспакой не пакідаў мяне, ён сядзеў глыбока ўсярэдзіне, бо я быў моцным і не дапускаў, каб ён праявіўся знешне.

Пасля размяшчэння на караблі я мог застацца адзін у багата аздобленых пакоях першага класа, пазбягаючы кантактаў з людзьмі, якія суправаджалі да апошняй хвіліны карабель, які адплываў. [...] Я ведаў, што лепш працягваць іграць блазнаватую ролю барона з абсалютным поспехам, застаючыся навідавоку, чым хавацца, што магло выклікаць адносна мяне падазрэнне. Я таксама хацеў увесь час быць сведкам таго, што вакол мяне адбываецца, каб у неабходных выпадках абараніцца, калі б гэта было магчыма. Таму пасля агляду маёй каюты і размяшчэння багажу я зноў апынуўся на палубе, каб быць сведкам падрыхтоўкі да адплыцця карабля ў адкрытае мора, удзельнічаючы ў развітаннях, сланых здалёк.

Я спакойна ўздыхнуў, калі порт знік з далягляду, ведаючы, калі б нават стала вядома пра мае ўцёкі, што ніхто нас не дагоніць да Капенгагена, сталіцы Даніі, дзе карабель, на якім мы плылі, павінен будзе затрымацца і дзе мой арышт мог бы адбыцца толькі дзякуючы прыхільнаму стаўленню да Расіі як англійскай каманды карабля, так і дацкага ўрада.

Я яшчэ не быў абсалютна вольным, яшчэ быў вымушаны карыстацца псеўданімам і іграць ролю барона, карыстаючыся добразычлівацю капітана карабля падчас абеду за сталом і падчас падарожжа, ад чаго я марыў пазбавіцца як мага хутчэй. Я хацеў пахваліцца і распавесці ўсяму свету, што ў мяне атрымалася вызваліцца з нявольніцкіх кайданаў, ад пакутаў сібірскай катаргі, на што быў асуджаны за тое, што падтрымаў святую справу барацьбы за вызваленне бацькаўшчыны. На жаль, пасля падзення Польшчы, дэспатызм так распаўсюдзіўся па свеце, што нават прагрэсіўныя

і цывілізаваня краіны, сярод якіх знаходзілася Англія, ухвалялі маскалёў за ўсталяванне варварскага ладу ў нас і нядаўні захоп Даніі Германіяй⁵²⁶, які да гэтага асацыявалі з Расіяй.

Я ўпэўнены, што той самы капітан англійскага карабля, які кланяўся мне як маскоўскаму барону, неадкладна мяне б арыштаваў, калі б даведаўся, што я польскі ўцякач; тое самае зрабілі б дацкія ўлады ў Капенгагене, жадаючы падлашчыцца да Расіі, нягледзячы на тое што яна не пратэставала супраць таго, каб немцы захапілі частку Даніі, нягледзячы на тое што Дагмара⁵²⁷ была царыцай. Гэта прывяло да таго, што, знаходзячыся далёка ад Расіі, я павінен быў усё яшчэ ад яе хавацца перад маральна спархнелай Еўропы не толькі тады, але і сёння, калі гэта пішу.

Прыгожае надвор'е суправаджала нас у час падарожжа ў Капенгаген, таму падарожнікі ажывіліся, а я, забываючыся пра перажытыя клопаты, спакойна разважаў пра далейшы лёс, які павінен быў мяне напаткаць ужо ў блізкай будучыні.

Я ўжо дакладна не памятаю, як доўга гэтае шыкоўнае падарожжа цягнулася, ведаю толькі, што пад вечар прыбыў у Капенгаген і затрымаўся ў гатэлі «Фенікс», дзе быў зарэгістраваны як барон фон Мэберт, губернска сакратар расійскай дзяржавы. Тытул і ранг забяспечвалі мне асаблівае стаўленне персаналу гатэля, сярод якога былі і тыя, хто ўмеў размаўляць па-руску. Я ніколі не думаў, што буду гасцяваць у гэтым цікавым для палякаў горадзе, некалі з поспехам здабываным нашай кавалерыяй. Я хутка выбег, каб як мага падрабязней яго разгледзець, даючы самому сабе справаздачу аб перажытых уражаннях.

Мне падабалася ідэальная чысціня горада, вулічны брук і маляўніча-прыгожа пабудаваныя тратуары. Вечарам паводле падказак, дадзеных у гатэлі, я накіраваўся да вялікага парка за горад, багатага на рознага кшталту забавы, тэатры і канцэрты, дзе шматлікая публіка бавіла час. Можна было падумаць, што ў гэтай краіне ніколі не бывае смутку і што захоп драпежнымі немцамі Гольштайна і Шлезвіга ніяк не паўплываў на іх.

Я хутка пераканаўся, што моцна памыліўся, бо ўсе гэтыя забавы былі накіраваныя супраць немцаў і выкрывалі заганы гэтай агіднай нацыі, каб выклікаць агіду ў народа, распаўсюджаць і падтрымліваць неабходны патрыятычны дух для выгнання драпежніка. Усё гэта павялічвала маю сімпатыю да датчанаў, тым больш што гэты малаколькасны народ адчуваў у сабе абавязак

рыхтавацца да помсты. Нягледзячы на тое што ў мяне не было кампаніі, я застаўся да канца забавы, забіраючы з сабой багаты запас успамінаў з дацкай сатыры, выкарыстанай супраць тэўтонцаў.

Пасля таго як я вярнуўся ў гатэль, мяне доўга мучылі жакі нямецкіх карыкатур, якія паказваліся ў тэатрах дацкага парка, яны сваёй агідай папсавалі мне адпачынак, трэба было пазбаўляцца іх уплыву. Перад тым як на наступны дзень пакінуць Капенгаген, у мяне была магчымасць дэталёва аглядзець гэты горад, захоўваючы да сёння добрыя ўспаміны.

Акрамя мяне, на англійскі карабель вярнулася сям'я інжынера, якая падарожнічала са мной з Кранштата ў Капенгаген, каб працягнуць на ім рэшту дарогі ў Гуль. Мы былі задаволеныя нашай сустрэчай, бо адчувалі ўзаемную сімпатыю, хоць размовы да гэтага абмяжоўваліся ветлівымі выразамі за агульным сталом падчас сняданкаў і абедаў. Цяпер мы віталіся як даўнейшыя знаёмыя, узаемна рэкамендуючыся, у выніку чаго я даведаўся іх прозвішча, цяпер забытае, і пра тое, што нашае падарожжа скончыцца ў горадзе Гуль, адкуль яны паедуць у Гельдэр⁵²⁸, а ў Францыю.

Я знаходзіўся ў прыёмнай кампаніі галандца, ён вяртаўся з Расіі дамоў разам з маладой жонкай і дзіцем, якому было некалькі месяцаў, пасля завяршэння інжынернай службы на будове нейкай чыгункі. Што тычыцца мяне, я ўсё яшчэ з'яўляўся баронам фон Мэбертам і, прыняты за эстонца, заслужыў прызнае стаўленне, бо з размовы з інжынерам я зразумеў, што ён не быў надта прыхільна настроены да маскалёў і па вяртанні ў Галандыю не жадаў аднаўляць кантактаў. Мы былі адзінымі, хто падарожнічаў першым класам, і гэта нас яшчэ больш зблізіла.

Пакуль мы праходзілі праз вузкі канал, пасля таго як пакінулі порт, мы прадбачылі, што будзе дрэннае надвор'е, бо часам раптоўны вецер калыхаў карабель. Яшчэ да ночы, калі выплылі ў Нямецкае мора, пачалася бура, што вымусіла маладую сям'ю спешна спустыцца ўніз карабля, падчас чаго я ім дапамагаў пераносіць дзіця, бо служанка, якая даглядала яго, як і бацькі, раптоўна заняджылі. Я, у сваю чаргу, не маючы марской хваробы, вярнуўся на палубу карабля, жадаючы быць сведкам распчатых спроб выратавання ад смерці пары коней, дасланых у падарунак каралеве Вікторыі ад расійскага цара, іх павесілі на пасах дзеля выратавання галоў ад удараў аб дошкі заградак і забяспечылі падушкамі. Бура замест таго, каб супакоіцца, усё ўзрастала, а калыханне ка-

рабля набірала незвычайную моц, праз што хутка гэтыя прыгожыя пародзістыя стварэнні загінулі, а трупы былі выкінутыя ў мора.

Капітан і ўся абслуга знаходзіліся ў руху, намагаючыся выратаваць карабель, які хаатычна хістаўся ў розныя бакі. Бура ператварылася ва ўраган. Машына перастала функцыянаваць, падалі мачты, вада праз усе магчымыя адтуліны залівалася ў сярэдзіну карабля. Капітан загадаў іх заваліць, каб уратаваць пасажыраў, да якіх належаў і я, каб хвалі не змылі іх з карабля. Небяспека затаплення была відавочная. Карабель без мачтаў і пары мог разбіцца, несены ветрамі ў незразумелым напрамку.

Апынуўшыся ў вялікай зале карабля, дзе пару гадзін таму пакінуў сімпатычную пару галандцаў, я знайшоў іх у страшэнным стане, змучаных хваробай, змоклых, яны стагналі. Маленькае дзіцятка моцна плакала, таксама зусім мокрае, а хворая маці не была ў стане нешта зрабіць, не маючы сухой бялізны, каб сагрэць замерзлае дзіця. Я парваў прасціну ў сваёй каюце і, нарабіўшы сухіх пялюшак, належным чынам загарнуў маленькага сыночка, аддаючы яго распачнай і спакутаванай маці, каб яна яго накарміла. Далей апекаванне над супакоеным і сагрэтым сыночкам заставалася ў маіх руках, бо бацькі і малая служанка не былі ў стане паклапаціцца, ім самім неабходна была дапамога ў пераходзе на вышэйшы паверх, каб размясціцца на сухіх месцах, у чым я і адзін са слуг, які заставаўся здаровым, дапамаглі ім.

Я быў бясконца шчаслівы, што прырода абараніла мяне ад марской хваробы; часта ў даўнейшых падарожжах маракі здзіўляліся, што толькі мой апетыт падвойваўся з узмацненнем буры. Часам гэтая хвароба апаноўвала нават маракоў, а я заставаўся здаровым і аб'якавым да яе. Мне не падабалася, што я быў замкнуты. Я хваляваўся, што ў выпадку затаплення карабля не змагу выратавацца. Мне не хацелася патануць у канцы сваіх уцёкаў.

Тым часам раптоўныя штуршкі часта паўтараліся на працягу доўгага перыяду, што выклікала дрыжкі і стогны ў хворых сяброў, а таксама ваніты, яны, абAPERшыся, трымаліся за парэнчы сваіх пасцеляў. Маленькае дзіця знаходзілася пад маёй апекай, я змяняў пялюшкі і ў моманты больш спакойныя перадаваў прыгожай збалелай маці накарміць згаладалага сына. Позіркам яна бязмежна дзякавала мне за апеку над яе сынам. Бацька слабым голасам таксама дзякаваў мне, называючы барона іх збаўцам і апекуном. Доўга паўтараліся жудасныя сцэны і пакуты.

Толькі раніцай заўважыў, што раптоўна надышлі змены. Хутка хворыя пачалі засынаць на сваіх ложках, а рэзкія рухі карабля паволі сціхалі. Надышла доўгачаканая хвіліна, калі запасы карабля былі адкрытыя і з'явіўся капітан карабля, каб аб'явіць пра нашае выратаванне і забяспечыць згаладалых ежай і напоймі, есці хацеў толькі я, бо хворыя яшчэ не зусім ачунялі ад перажытых пакутаў.

Хутка на золку раптоўна запанавала абсалютная цішыня, а карабель у момант, калі я накіраваўся на палубу, аддаючы дзіця маці, заставаўся нерухомым, бо мачты і ветразі былі абадраныя і пары ён не меў. У сваю чаргу, карабельная служба пад кіраўніцтвам афіцэраў замацоўвала на звязаных жэрдках, каб падоўжыць іх, чорны сцяг, просячы так дапамогі ў караблёў, якія выпадкова маглі праплаваць паблізу.

На моры запанавала цішыня, якая даводзіла нас да роспачы, бо мы дачакаліся поўдня, застаючыся на адным месцы. Дапамога не з'яўлялася. Гэтая страшэнная бура на вялікую адлегласць ачысціла мора ад руху, топячы альбо разбіваючы аб скалы марскіх узбярэжжаў караблі, ад чаго ў нашага капітана атрымалася нас выратаваць, затрымліваючы свой карабель на марскіх глыбінях далёка ад берага.

Выратаваным прыходзіла ў галаву думка, што выклятая марская моц асудзіла нас на згубу ў сваіх глыбінях, даючы тым часам адпачынак для таго, каб набрацца сілаў для наступнай буры. Доўгія гадзіны працякалі ў стане вар'яцтва ў напаўсонных пацярпелых ад крушэння, што калі яны абудзіліся, убачылі на заходзе сонца набліжэнне маленькага парахода, упрыгожанага галандскім сцягам, ён спяшаўся нам на дапамогу. Радаснае вітанне хутка скончылася, а вялікі ангельскі карабель быў прышвартаваны да маленькага галандскага парахода, ідучы ўслед за ім, відавочна саромеючыся сваёй няздатнасці.

Падарожнічаючы такім чынам пад ценем ночы аж да раніцы наступнага дня, мы прыбылі ў порт горада Гельдэр, які знаходзіўся на галандскім узбярэжжы каля ўваходу ў праліў мора Зейдэрзэ⁵²⁹. Капітан англійскага карабля паведаміў пасажырам, якія аплацілі дарогу да порту ў горадзе Гуль у Англіі, што грошы ім не вернуць, а яны маюць права застацца на караблі да канца яго рамонту, карыстаючыся магчымасцю атрымліваць кожны дзень у вызначаныя гадзіны ежу. Працы па ўзнаўленні былі сур'ёзныя; падлічана, што працягнуцца яны пару тыдняў.

Капітан карабля ў сувязі з праверкай маёй вытрымкі перад марской хваробай моцна сімпатызаваў барону фон Мэберту. Ён вельмі запрашаў мяне застацца з ім у гэты час на караблі, робячы выправы на сушу, каб вудзіць рыбу. Да гэтага яшчэ мацней узрадалася галандская пара, што іх падарожжа нечаканым чынам завяршалася, яны з карабля, які набліжаўся да берага, паказвалі свой дом, запрашаючы застацца ў іх у гасцях, пазнаёміцца з сям'ёй, яны лічылі мяне выратавальнікам і сябрам.

Падзякаваўшы капітану, я сказаў, што пан інжынер разам са сваёй жонкай апярэдзілі яго з запрашэннем, якое я прыняў; не адмаўляючыся ў любым выпадку, пакуль буду ў Гельдэры, наведваць яго на караблі, карыстаючыся мілым для мяне таварыствам і ўдзелам ў прапанаваных забавах. Так я нечакана апынуўся ў Галандыі, маючы магчымасць затрымацца, забываючы пра сумныя прыгоды і перажытыя клопаты.

З карабля я адразу накіраваўся ў госці да галандскай сям'і, мяне прынялі надзвычай гасцінна старыя бацькі інжынера і яго шматлікія браты і сёстры, з якімі адразу сышоўся, нібы мы даўно былі знаёмыя, без прынятых цырымоній. Пачуўшы подых волі і сямейнага шчасця, якое атрымліваў ад мілых чужынцаў, што прымалі мяне, як сваяка, я прымаў сваіх равеснікаў і маладзейшых за мяне як кузэнаў, так і любых кузіначак. Паміж намі запанавала гармонія, жаданне бесперапынных гульняў і руху, у чым старэйшыя не перашкаджалі. Нам заўсёды было добра. Так незаўважна прайшоў тыдзень, нічыі настрой за гэты час не змяніўся.

Разам мы наведалі капітана, пасля яго запрасілі на абед да нас, такім чынам наш час праходзіў у падарожжах і прыгожых прыёмах на караблі. Мне нават думаць не дазвалялі аб хуткім выездзе, пакуль карабель рамантаваўся, маючы ў дапамогу капітана, які саюзнічаў з імі супраць вясёлага барона, як мяне называлі.

Нарэшце адноўлены карабель, з выдатнымі мачтамі, пакінуў порт Гельдэр, яго былыя пасажыры развітваліся з ім, а я застаўся ў гасцях. Маленькая паслуга, абсалютна натуральная, стала прычынай таго, што ў ёй бачыўся геройскі ўчынак. Гэтая ўзорная сям'я шчыра палюбіла мяне, а я да яе прывязаўся настолькі, што не лічыў сябе лішнім сярод іх, адкладаючы свой выезд з дня на дзень. Я ведаў, што мог бы скончыць сваю вандроўку, знаходзячы гарантаваную бяспеку ў Галандыі пад прозвішчам Мінейкі, уцэкача з Сібіры, пры дапамозе гэтай сям'і, якая таксама, безумоўна,

хацела, каб я застаўся, забяспечваючы будучыню ў гэтай краіне, а таксама магчымыя сямейныя сувязі, бо прыгожых паненак было нямала, ды і ўзнёслая сімпатыя не пакідала нас у спакоі.

Часта ў гульнях, а нават падчас сур'ёзных разоў паднімалася пытанне, каб барон вырашыў застацца ў Галандыі. Яшчэ больш настойліва яны захацелі б мяне пакінуць тут, калі б даведаліся аб маім крытычным становішчы, жадаючы мне дапамагчы. Узорнае і спакойнае сямейнае жыццё, якое вялося ў маральна сфармаванай Галандыі, рабіла на мяне моцнае ўражанне, вымушаючы задумацца, ці не правільней было б змяніць даўно абдуманы план пасяліцца ў Францыі, быццам толькі там можна было запэўніць сабе шчаслівае жыццё. Доўга я вырашаў гэтую праблему, бо сэрца маё было моцна расчуленае, але цвярозым розумам выяўлена неабходнасць удасканаліць свае вайсковыя веды, а гэта паказвала, што толькі ў Францыі я магу іх здабыць, каб у будучыні стаць больш карысным для Польшчы, калі адновіцца паўстанцкая барацьба за яе вызваленне.

Я зразумеў, што яшчэ не прыйшла пара задумвацца пра жаніцьбу і што на мне ляжыць абавязак узяць на сябе цяжкую працу па спасціжэнні ведаў, якіх мне не хапае, больш сур'ёзнай адукацыі і забеспячэння сябе незалежным побытам. Рашэнне было непарушнае; у той самы дзень я сказаў гаспадарам, што далей тут заставацца я не магу і што заўтра пакідаю іх дом, накіроўваючыся ў Францыю для вырашэння важных спраў.

Спробы затрымаць мяне я перапыніў, дзякуючы за бясконцую дабрыню. Паненкам, якія атакавалі мяне, знайшоў магчымасць сказаць, што я застануся халасцяком, бо не хачу жаніцца, і магу падтрымліваць толькі сяброўскія адносіны. Так я імкнуўся абараніць слабае месца ў сваім сэрцы, бо на мне была адказнасць за спакушэнне асобы, якая мела права падазраваць мяне ў існуючай сімпатыі да яе.

Цэлы вечар панаваў смутак, падчас якога я развітваўся з усімі па чарзе, дзякуючы за гасціннасць і абяцаючы ніколі пра іх не забываць. Пасля мы доўгія гады перапісваліся, і не я адказны за спыненне карэспандэнцыі, і да сёння захоўваю прыемныя ўспаміны пра светлыя моманты, праведзеныя ў Гельдэры.

На наступны дзень я ехаў цягніком да горада Ратэрдама, здзіўляючыся гіганцкай працы галандскага народа і стрымліваючы шчымлівыя пачуцці, узніклыя ў маім сэрцы, якое так несвоечасо-

ва наважылася абудзіцца ад доўгага сну. Я на цэлы дзень затрымаўся ў Ратэрдаме⁵³⁰, зацікаўлены вялікім гандлёвым рухам у яго порце, адкуль, пасля выхаду са стану зачараванасці, на наступны дзень працягнуў сваё падарожжа да галандска-бельгійскай мяжы. Праязджаючы праз Бельгію, ненадоўга затрымаўся ў Бруселі⁵³¹, каб адтуль скіравацца да французскай мяжы і да Парыжа, дзе скончылася маё падарожжа і ўцёкі з Сібіры.

З Парыжа, згодна з абяцаннем, выслаў свой адрас галандскай сям’і ў Гельдэр, а разам і сваё сапраўднае імя і прозвішча, іх моцна здзівіла, што я быў фальшывым баронам. Хутка я атрымаў адказ на свой ліст, дзе пан інжынер выказаў сваю любоў да маёй асобы і запрашаў, каб я вярнуўся ў Галандыю назаўсёды, даючы мне працу на сваім прадпрыемстве.

Афіны, 22 красавіка 1925 г.

Раздзел XIX.

Побыт у Парыжы пасля ўцёкаў з Сібіры

Размяшчэнне ў гатэлі. Сустрэча з таварышамі і праблемы з паліцыяй

Згодна з рэкамендацыяй галандцаў у Парыжы я накіраваўся да гатэля «Карнэль», які знаходзіўся каля Адэона⁵³², дзе мяне ўпэўнівалі, што там ідэальная цішыня, што гарантавала магчымасць заняцца інтэлектуальнай дзейнасцю. Аказалася, што выбар быў удалы, на працягу гадзіны, пакуль я займаўся гардэробам, панавала цішыня, я рыхтаваўся да выхаду ў горад, каб знайсці даўнейшых таварышаў і знаёмых землякоў.

Калі я пакідаў гатэль, мяне паклікалі для занатавання ў вялікую кнігу патрэбнай для паліцыі інфармацыі аб кліентах. Ведаючы, што польскія палітычныя эмігранты пасля ўсіх паўстанняў знаходзілі прытулак і бяспеку ў Францыі, я запісаў у кнізе сваё сапраўднае імя і прозвішча, дадаючы, што ехаў з Пецярбурга пад чужым прозвішчам барона фон Мэберта, карыстаючыся фальшывым пашпартам для працягу ўцёкаў з Сібіры, куды быў высланы для адбыцця пакарання на капальнях за ўдзел у паўстанні 1863 г. Я быў перакананы ў падтрымцы французамі патрыятычных ідэалаў, быў упэўнены, што гэтае паведамленне прынясе мне вялікую пашану, бо многія французы ўдзельнічалі ў нашай апошняй рэвалюцыйнай барацьбе для звяржэння тыраніі, нягледзячы на тое што тады ў Францыі функцыянавала манархічная сістэма ўлады.

Я адчуваў сябе вызваленым ад цяжару скрыцця свайго сапраўднага імя і, шчаслівы, хутка пабег у горад шукаць знаёмых землякоў. Праз некаторы час мяне ўжо віталі многія з іх у кавярні «Дэ ля Рэжанс»,⁵³³ дзе звычайна пад вечар іх збіралася вялікая колькасць, каб пагуляць у шахматы альбо паглядзець на гульню вялікіх талентаў, да якіх залічаліся некаторыя палякі; пра гэта я ведаў дзякуючы даўнейшаму побыту ў Парыжы.

Сярод тых, каго я сустрэў, магу ўзгадаць таварышаў з генуэзскай школы: Густаў Рэут, Ігнацій Курневіч, Ёахім Жэляшкевіч і Баля-

слаў Нарбут⁵³⁴, якія, убачыўшы мяне, не верылі сваім вачам, ведаючы пра маю высылку ў Сібір. З асаблівай радасцю першым кінуўся мяне абдымаць той апошні, з якім яднала нас вялікае сяброўства і ўспаміны аб сумеснай барацьбе пад Хробржам і Грахавіскамі, дзе ён меў званне палкоўніка; пасля мяне віталі астатнія таварышы. Присутныя тады ў кавярні і тыя землякі, якія падыходзілі пасля, хацелі пазнаёміцца са мной і прывітаць, што было для мяне вельмі прыемна і з’яўлялася ўзнагародай за перажытыя пакуты ў выгнанні і падчас уцёкаў. З гэтай нагоды я пазнаёміўся з многімі людзьмі, усталёўваючы прязныя адносіны і доўгія размовы.

У той самы вечар амаль уся польская эмігранцкая дыяспара ў Парыжы ведала пра маё з’яўленне і ўцёкі. Пасля агульнай вячэры з таварышамі мяне правялі адпачываць, але да таго, як я пачаў званіць у дзверы гатэля, мяне паклікаў камісар паліцыі, які даўно ўжо чакаў мяне, каб я прайшоў з ім у камісарыят, дзе мяне чакае яго начальнік.

Нечаканае з’яўленне паліцыі не толькі на мяне, але яшчэ большае ўражанне зрабіла на маіх землякоў, якія нават зразумець не маглі, чаму паліцыя хапае мяне ноччу. На пытанні паліцыянт адказаў, што не ведае, чаму мяне арыштоўваюць, і толькі мае загад адвесці мяне ў камісарыят, сказаўшы мне размясціцца ў экіпажы. Калі экіпаж паехаў, два жандары, якія суправаджалі паліцыянтаў, засталіся на месцы, бо паслугі іх больш не былі патрэбныя, а падчас арышту не было супраціўлення. Усё гэта стварала ўражанне на присутных пры гэтай аперацыі, што французы арыштоўваюць вельмі падазронага чалавека.

Мае таварышы занепакоена сачылі за экіпажам з намерам умяшання ў выпадку, калі я траплю ў рукі ўлад расійскай амбасады, злавіўшы брычку, яны ехалі, каб знаходзіцца на сувязі і зблізку сачыць за маёй дарогай. Я, у сваю чаргу, побач з узброеным паліцыянтам, з якім не меў намеру змагацца, думаў пра свой незразумелы арышт у краіне, дзе да такіх, як я, ставіліся прыхільна, для якой Польшча не шкадавала ні крыві, ні багацця і якая лічылася другой бацькаўшчынай. Я не мог зразумець, чаму так адбываецца, што тады, калі ў мяне атрымалася выратавацца ад пераследу ў варажых краінах, я адразу трапіў у пастку з першымі ж крокамі ў любімай і чаканай намі Францыі.

Было ўжо позна, калі нашыя экіпажы спыніліся перад вялікім будынкам каля Сены⁵³⁵, дзе размяшчалася сакрэтная паліцыя;

з аднаго з іх мяне правялі для допытаў у сярэдзіну будынка, а ў другім засталіся мае здранцвелыя таварышы, каб распачаць належныя дзеянні па маім выратаванні ў выпадку неабходнасці, звяртаючыся па дапамогу да прадстаўніцтва нашай эміграцыі.

Мяне паставілі перад важным чалавекам у прыгожым кабінце, які, змерыўшы мяне праніклівым позіркам і паказаўшы на месца, дзе я магу сесці, запытаў, ці я пацвярджаю ўсё, што напісаў у журнале гатэля. Я адказаў, што ўсё гэта праўда, што я гатовы даказаць у выпадку неабходнасці. Пры гэтым я зрабіў заўвагу, што згодна з перакананнем у арганізацыі дапамогі польскім палітычным эмігрантам лічыў неадпаведным хавацца пад фальшывым пашпартам.

Пасля мне далі альбом з вялікай колькасцю фотаздымкаў з просьбай прагледзець яго, ці сярод іх ёсць мае знаёмыя. Гэта быў альбом з фотаздымкамі ўсіх выбітных членаў польскай эміграцыі, якія жывуць ў Парыжы. Адразу я паказаў некалькіх чалавек, з якімі я пазнаёміўся ў час паўстання, у якіх атрымалася схаватца, а сярод іх Густаў Рэут і Баляслаў Нарбут, і якія цяпер знаходзяцца перад будынкам паліцыі, чакаючы майго вяртання, пра што я сказаў гэтаму чыноўніку. Я заўважыў, што мая сустрэча з дадзенымі асобамі прынесла добрае ўражанне.

Пасля мяне запыталі, ці ў мяне ёсць сродкі на ўтрыманне. Адказаў, што ў мяне засталася тысячу з нечым рублёў, якія я меў на дарогу, і што спадзяюся атрымліваць грашовую дапамогу з радзімы, хоць у Польшчы запанаваў вялікі разлад, бо я належу да зможнай сям'і, якая можа падтрымліваць мяне.

Пасля вышэйапісанага допыту начальнік наважыўся выказаць сваё здзіўленне адносна магчымасці ажыццяўлення такіх далёкіх уцёкаў, з Сібіры, а ў дадатак яшчэ з-пад вайскавай аховы. Ён абразіў мяне сваім недаверам адносна факта маіх уцёкаў з Сібіры. Балюча скрыўджаны, я сказаў, што ў мяне няма доказаў праўдзівасці маіх слоў, акрамя сведчанняў вялікай колькасці землякоў, якія ведаюць пра мой прысуд і высылку ў Сібір, якія цяпер знаходзяцца ў Парыжы, а сярод іх некалькі тых, хто стаіць ля ўваходу ў будынак паліцыі і гатовы пацвердзіць мае словы. Калі гэтага недастаткова, то я прасіў бы неадкладна мяне арыштаваць, бо не хачу карыстацца воляй, будучы пад цяжарам падазрэнняў.

Пры гэтым я не змог не выказаць свайго расчаравання Францыяй, пра якую марыў падчас доўгай дарогі, каб як мага хутчэй да яе

дабрацца і перадаць інфармацыю пра маіх французскіх таварышаў, якія пасля разгрому паўстання былі схопленыя маскалямі і высланы за ўдзел разам з намі на цяжкія працы і іншыя месцы пакарання, рассыпаныя па Сібіры. Да гэтай пары яны безвынікова чакаюць умяшальніцтва французскіх улад. З многімі я пазнаёміўся падчас падарожжа і знаходзячыся доўгі час у табольскай турме, а падчас уцёкаў я склаў цэлы спіс прозвішчаў гэтых таварышаў, на вялікі жаль, па памяці, каб пасля прыбыцця ў Францыю перадаць іх прозвішчы мясцовым уладам.

Пачуўшы гэта, чыноўнік, які мяне дапытваў, забыўшыся, што размаўляе з падазроным бадзягам, з узрушанасцю тлумачыў, што французскі ўрад на патрабаваную інфармацыю адносна сваіх грамадзянаў, якія ўдзельнічалі ў польскім паўстанні, атрымаў з Пецярбурга адказ, што яны да гэтай пары недзе хаваюцца, іх хутка зловяць і пераправяць у Францыю. Першы раз мы даведваемся — казаў мне гэты чыноўнік, — што нас падманваюць. Францыя будзе патрабаваць іх вызвалення. Дзякуючы гэтаму я зразумеў, што маю дачыненне з вельмі ўплывовым чалавекам, які займае сур'ёзную пасаду.

Пасля ён папрасіў мяне назваць прозвішчы тых, каго я ведаў. Я прадыхтаваў яму некалькі дзясяткаў прозвішчаў, з гэтага спіса дасюль у маёй памяці захаваўся Арман Пэрон, з якім найдаўжэй быў разам у падарожжы, мы абодва былі асуджаныя на цяжкія працы ў Нерчынскіх капальнях, што з'яднала нас і мы пасябралі. Пасля гэтага начальнік, просячы прабачэння за прынесеныя турботы, заявіў, што ў выпадку неабходнасці хоча быць для мяне карысным. Я бачыў, што ён быў сканфужаны, я, у сваю чаргу, спешна пакінуў кабінет, каб з'яднацца з таварышамі, якія з нецяярлівасцю мяне чакалі.

Урэгуляванне майго становішча перад урадам і Эміграцыйнай камісіяй

Замест таго каб адразу пайсці адпачываць ў гатэль «Карнэль», што магло адкласціся на наступную раніцу, дзе пайшла пагалоўска, пасля таго як даведаліся аб з'яўленні своеасаблівага кліента, даўжэй застаўся ў горадзе з землякамі для аповеду пра дэталі маіх прыгод, якія шчасліва завяршыліся, а паводле заўваг маіх таварышаў, гэта быў сапраўдны трыумф. Мы доўга размаўлялі, седзячы на лавах на ўзбярэжжы Сены. Ад таварышаў я даведаўся, што

я размаўляў з шэфам тайнай паліцыі, п. Габурам⁵³⁶, фаварытам імператара Напалеона III і гісторыкам Напалеона Банапарта, які меў вялікую вагу ва ўрадзе цяперашняга. Разумеючы, што мы не зможам так лёгка вырашыць закранутыя пытанні, пры тым моцна стомленыя, пайшлі адпачываць, мяне зноў правялі да дзвярэй гатэля, дзе абуджаныя слугі віталі мяне з відавочным здзіўленнем, разлічваючы на арышт небяспечнага госця.

Сустрэча наступнага дня з групай таварышаў адбылася ў маленькай кавярні (*crémérie*)⁵³⁷, адкуль пасля выпітай кавы з малаком і булачкамі, паводле ўсеагульнай пастановы, я быў праведзены Густавам Рэутам у бюро Камітэта аб'яднанай польскай эміграцыі⁵³⁸ для ўрэгулявання майго становішча. Гэты камітэт складаўся са старшыні п. Рушчэўскага⁵³⁹, сакратара Валерыя Урублеўскага і пяці членаў, з якіх мы засталі, акрамя двух першых, прысутным п. Баляслава Свентаржэцкага⁵⁴⁰.

Пра ўсё, што са мной адбылося, і пра высылку ў Сібір яны ведалі, а з Урублеўскім мы пазнаёміліся яшчэ ў Пецярбургу, калі ён хадзіў у Лясную школу, а я ў Інжынернае вучылішча; таму асаблівыя рэкамендацыі не былі патрэбныя, я павінен быў толькі распавесці без падрабязнасцяў пра мае шчаслівыя ўцёкі, а Рэут дадаткова распавёў пра ўчарашні эпізод у п. Габура, выказваючыся пра неабходнасць забяспечыць мяне адпаведнай абаронай Эміграцыйнага камітэта. Гэтая прапанова была прынятая, а п. Свентаржэцкі ўзяў на сябе абавязак перадаць усім уладам аб уключэнні мяне ў спіс эмігрантаў 1863 г., дзякуючы гэтаму ўсялякія магчымыя прэтэнзіі адносна мяне павінны былі ў будучыні вырашацца пры пасярэдніцтве Камітэта.

Мяне доўга трымалі ў Камітэце, ветліва прымаючы і жадаючы даведацца пра лёс розных людзей, высланых у Сібір. Пра некаторых я ведаў, што яны памерлі ад хвароб, не перанёсшы пакутаў. Да поўдня я заставаўся там, а калі мы пачалі развітвацца, то п. Свентаржэцкі пачаў запрашаць мяне і Рэута на сняданак, на што ён запратэставаў, кажучы, што рэшта ўчарашняй групы чакае нас для гэтага ў рэстаране, дзе збіраюцца палякі і дзе гатуюць некаторыя нашыя стравы. З гэтай нагоды п. Рэут запрасіў п. Свентаржэцкага, каб быў ласкавы і пагадзіўся пайсці туды з намі. Прапанова была прынятая з умовай, што мы зробім тое самае ў адказ.

Урачысты прыём польскай эміграцыяй у Парыжы ўцекача з Сібіры

У рэстаране, запоўненым амаль выключна палякамі, за адным сталом, урачыста ўпрыгожаным, чакалі нашага прыходу, заўважыўшы, што нас суправаджае п. Свентаржэцкі, хутка загадалі прынесці яшчэ адзін прыбор. З добрым апетытам хутка былі з'едзеныя стравы, з талентам і майстэрствам прыгатаваныя, за сталом панавала цішыня, пакуль ўсе не спаталілі голад за раскошным сталом. Пасля пачалі піць за маё здароўе, робячы пры гэтым ухвальныя прамовы, змушаючы мяне выказаць падзякі і адпаведныя адказы. Прысутныя ў зале землякі, зразумеўшы, што тут адбываецца вітанне паўстанца, які знаходзіцца сярод іх, хацелі з ім пазнаёміцца, беручы ўдзел у вітаннях і прыёме. Незаўважна каля нашага стала сабраліся ўсе, утвараючы агульны сход. З гэтага моманту яшчэ больш шчодро палілося віно. Прыём цягнуўся доўга, часта ўзнікалі чулівыя сцэны. Гэтыя хвіліны мне здаваліся райскімі, знаёміўся з усё новымі і новымі людзьмі, якія выконваюць ганаровыя ролі ў нашай эпопеі.

У той самы дзень за вячэрай вялікую грамаду запрасіў п. Бяляслаў Свентаржэцкі, а на працягу вялікай колькасці дзён запар мяне частавалі нашы карпарацыі, якія хацелі пазнаёміцца з уцекачом з Сібіры, а таксама больш заможныя асобы. Усё гэта павялічвала колькасць знаёмых і сяброў. Не было б канца такога кшталту ўрачыстасцям, калі б нястача не перашкаджала нашай новай эміграцыі, бо не многія з іх маглі лічыць сябе багатымі.

Пра Эміграцыйны камітэт 1863 г. і яго кампетэнцыю

Не магу назваць дату, калі быў заснаваны Эміграцыйны камітэт, я стаў яго дзеячам з поўнай легітымнасцю, бо ўсе яго пастановы былі легалізаваныя французскімі ўладамі. У сувязі з тым, што прадстаўнікі новай эміграцыі 1863 г. не былі вядомыя французскаму ўраду, ён пажадаў, каб старшынёй Камітэта быў прызначаны чалавек, які належаў да папярэдняй эміграцыі і меў добрую пасадку. Выбар спыніўся на п. Рушчэўскім, які належаў да эміграцыі 1848 г., ён карыстаўся абсалютным даверам у дзяржаўных улад. Рэшта членаў Камітэта складалася выключна з начальнікаў паўстання 1863 г., у выніку чаго ён насіў назву: Камітэт аб'яднанай эміграцыі.

Галоўнай задачай Камітэта была ахова эміграцыі ад фігуравання ў ёй інтэрнацыянальных пудзілаў, найчасцей немцаў, якія ведалі некалькі слоў па-польску, каб прасіць міласціну, і перш за ўсё ад злачынцаў і крыміналу, які змог уцячы ў Францыю. Толькі па пасведчанні Камітэта можна было залічацца ў эміграцыю.

Камітэт пацвярджаў акты аб нараджэнні эмігрантаў, заканчэнні гімназій, якія дазвалялі атрымліваць пасады ў дзяржаўных і прыватных установах, а таксама надавалі права вучыцца ва ўніверсітэтах Францыі тым, хто хацеў працягнуць далейшае навучанне. Але гэты камітэт не меў права пацвярджаць заканчэнне ўніверсітэта, у выніку чаго дактары, адвакаты, настаўнікі і інжынеры вымушаны былі вучыцца паўторна ў французскіх універсітэтах, каб атрымаць права на практыку.

Для атрымання месячнай дапамогі, што выдзялялася французскім урадам і залежыла ад звання, якое было ў час паўстання, неабходна было мець пацверджанне ад Камітэта. Увогуле ва ўсіх пытаннях камітэт дапамагаў эмігрантам.

Пра вайсковыя і цывільныя школы ў Францыі, у якія імкнулася эмігранцкая моладзь 1863 г. для павышэння свайё адукацыі

Хутка пасля таго, як я прыехаў у Парыж, праходзіў экзамен для іншаземцаў на прыём у пяхотна-кавалерыйскую школу ў Сен-Сір⁵⁴¹ пад Парыжам. У аб'яўленым конкурсе ўдзельнічалі палякі: Ігнат Курневіч, Ёахім Жэляшкевіч і яшчэ адзін прыгожы малады чалавек, імя якога я не памятаю. Нягледзячы на тое што колькасць удзельнікаў у конкурсе была вялікая, а вакантных месцаў мала, добра падрыхтаваных палякаў прынялі ў школу. Першых двух залічылі ў пяхоту, а трэцяга — у кавалерыю. Нашы поспехі сталі прычынай вялікай радасці сярод эмігрантаў у сувязі з павелічэннем колькасці адукаваных афіцэраў на патрэбу будучых паслуг бацькаўшчыне. Тых, хто хацеў навучыцца вайскаму майстэрству, было шмат, але той, хто быў недастаткова добра падрыхтаваным, вымушаны быў адкласці гэтыя планы на пазней.

Адначасова з гэтым праходзілі экзамены для прыняцця іншаземцаў у вышэйшыя вайсковыя школы: Генеральнага штаба ў Парыжы і Артылерыйская і Інжынерная школа ў Мецы⁵⁴², але ў гэтым конкурсе ніводзін з палякаў не ўдзельнічаў.

Вучні школы Сен-Сір пасля заканчэння двухгадовых курсаў станавіліся афіцэрамі ў званні падпаручніка. Найлепшыя вучні

маглі ўдзельнічаць у конкурсе на прыём у школу Генеральнага штаба. Для паступлення ў вышэйшыя вайсковыя школы Парыжа і Меца іншаземцы павінны былі мець самае меншае званне падпаручніка, бо іх таварышы, французы, якія складалі большасць у вышэйапісаных школах, пасля заканчэння Політэхнічнай школы атрымлівалі званне падпаручніка. Пасля заканчэння першага курса ўсе становіліся паручнікамі, пасля заканчэння другога курса, які быў апошнім, усе павышаліся да звання капітана. Польская моладзь, якая вучылася ў вышэйапісаных школах, не магла забяспечыць сабе становішча, бо паводле французскіх законаў да іх войска не мог быць прыняты іншаземец, у сваю чаргу, Польшча ўсё яшчэ заставалася ў няволі. І тады, калі іншыя замежнікі, таварышы палякаў, пасля заканчэння вышэйапісаных школ, вяртаючыся ў сваё войска, запэўнівалі сабе бліскучае будучае і званні генералаў, нашы эмігранты павінны былі клапаціцца пра тое, дзе здабыць кавалак хлеба пошукамі любой працы ў дзяржаўных ці прыватных установах і нават у рамесніцтве.

Значная колькасць моладзі, якая ўдзельнічала ў паўстанні 1863 г., рыхтавалася да экзаменаў у спецыяльныя школы Парыжа: Дарог і Мастоў⁵⁴³, Цэнтральнай школы⁵⁴⁴ і іншых, якія гарантавалі ім незалежную будучыню, атрымліваючы адукацыю ў Польскай падрыхтоўчай школе, якую называлі манпарнаскай⁵⁴⁵, заснаванай багатымі паўстанцкімі эмігрантамі пры дапамозе з радзімы для забеспячэння іх дзяцей адукацыяй, чым карысталася цяпер моладзь апошняга паўстання.

Гэтая школа заўсёды была ўкамплектаваная, маючы вучняў з іншых месцаў і вольных слухачоў. З вялікім поспехам тут выкладалі навукі паводле праграм для падрыхтоўкі вучняў у спецыяльныя школы першарадных прафесары. Там чытаў лекцыі па матэматыцы на польскай мове наш геніяльны прафесар Невянглоўскі⁵⁴⁶. У гэтай школе ўсталяваліся добрая дысцыпліна і парадак.

Сярэдняя польская школа⁵⁴⁷ існавала ў частцы горада Баціньель, там атрымлівалі адукацыю малодшыя дзеці эмігрантаў, адпаведную для атрымання права здаваць выпускныя экзамены, якія адкрывалі магчымасць вучыцца ў французскіх універсітэтах і Вышэйшай польскай школе Манпарнаса. У гэтую сярэднюю школу, якую называлі баціньельскай, выпраўлялі сваіх дзяцей вучыцца нямногія эмігранты 1863 г., тыя, каму пашчасціла перавезці свае сем'і ў Парыж з захопленай Польшчы.

Рух эмігранцкай моладзі 1863 г. для камплектавання ведаў

Вялікі рух існаваў сярод эмігранцкай моладзі 1863 г. для ўкамплектавання ведаў на карысьць бацькаўшчыны, якая павінна быць вызвалена, бо ўсе мы былі перакананыя, што хутка павінна надыйсьці вызваленне Польшчы. Таксама вялікай заслугой нашай папярэдняй эміграцыі 1831 г. і вялікай колькасці багатых грамадзянаў з Польшчы, якія выдзялялі вялікія ахвяраванні для стварэння пры падтрымцы французскага ўрада дзвюх нашых школ у Парыжы, дзе вучыліся цяперашнія эмігранты.

Таксама немалая колькасць нашых землякоў старэйшага ўзросту, якія скончылі ўніверсітэты ў Расіі і не маглі гэта даказаць, атрымаўшы пасведчанне ад Камітэта аб заканчэнні гімназіі, пачыналі зноў вучыцца ў французскіх універсітэтах на медыцынскіх ці юрыдычных факультэтах. Здаралася, што дактары ўжо ў сталым узросце рэгулярна наведвалі на працягу 5 гадоў універсітэт у якасці студэнтаў, каб атрымаць французскі дыплом аб медыцынскай адукацыі.

Да ліку гэтых ахвяр залічаўся мой таварыш па ўцёках з Сібіры Аляксандр Акінчыц⁵⁴⁸, які вымушаны быў чакаць дапамогі для ўцёкаў і прыбыў з Пецярбурга ў Парыж праз месяц пасля мяне. Такія самыя пакуты, якія перажыў Акінчыц, перанеслі два іншыя доктары ўжо ў сталым веку. Адзін з іх, прозвішча якога не памятаю, жывучы на сумеснай кватэры са мной, рыхтаваўся да здачы экзаменаў на лацінскай мове, на што ён атрымаў дазвол, бо французскую ведаў не дастаткова добра. У яго была настолькі добрая памяць, што мог назваць старонку кнігі па анатоміі, на якой тлумачылася патрэбнае пытанне. Да гэтай пары памятаю словы, якія ён паўтараў у слых падчас падрыхтоўкі: *os frontalis*, *os capitalis*⁵⁴⁹. Ён з поспехам здаў экзамен.

Адзін з выбітных кіраўнікоў паўстання 1863 г., былы старэйшы афіцэр расійскай арміі, прозвішча якога я забыў, вырашыў змяніць сваю прафесію і ва ўзросце 45 гадоў пачаў вучыцца на медыцынскім, каб праз пяць гадоў стаць доктарам, што забяспечыла яму дабрабыт у старасці.

Усе маладыя эмігранты 1863 г., якія жадалі вучыцца ў цывільных установах, а колькасць іх была значная, а таксама некалькі чалавек, якія павінны былі здаваць экзамены ў вайсковыя шко-

лы, карысталіся дабрачыннасцю Вышэйшай школы Манпарнаса. І так: мой таварыш Густаў Рэут як вольны слухач год хадзіў у гэтую падрыхтоўчую школу, вывучаючы матэматыку з намерам здаваць экзамены ў Школу інжынерыі і артылерыі ў Мецы.

Я таксама, даведаўшыся, што ў манпарнаскай школе матэматыка выкладаецца на польскай мове, запісаўся адразу, як толькі ўладкаваўся ў Парыжы, вольным слухачом для набыцця вопыту ў нашай спецыфіцы. Я рэгулярна наведваў усе заняткі на працягу некалькіх тыдняў, пасля чаго пакінуў школу, не маючы патрэбы вывучаць матэматыку, бо ў дастатковай ступені авалодаў ёю. Для азнаямлення са спецыфікай фартыфікацыі мне дапамог генерал Юзаф Высоцкі, ён даў мне сшытак лекцый з былой Школы падхарунжых у Варшаве⁵⁵⁰.

Каб падрыхтавацца да экзаменаў у Школу Генеральнага штаба, купіў неабходныя кнігі, наведваў таксама бібліятэкі для дадатковых ведаў. Я арыентаваўся па праграме, жадаючы з поспехам вытрымаць экзамены. Праз пару месяцаў я канстатаваў, што дастаткова добра падрыхтаваўся і магу цяпер прысвяціць час на пошукі працы, бо грошы, якія ў мяне былі, паступова зніклі.

Нягледзячы на разнастайныя цяжкасці, усе, хто меў намер вучыцца далей, падтрыманы таварыствам, заснаваным з даўніх часоў, і грашыма з радзімы альбо таксама з асабістых даходаў, змаглі забяспечыць сябе матэрыяльна, працуючы ва ўстановах альбо застаючыся вольнымі. Самым багатым сярод нас, хто хацеў вучыцца, лічыўся Густаў Рэут; ён даў патрэбную суму грошай Ігнацію Курневічу і Ёахіму Жэляшкевічу для таго, каб яны заплацілі пры паступленні ў школу Сен-Сір, па тысячы франкаў кожнаму. Наведваючы таксама падрыхтоўчую школу Монпарнаса, ён мог добра аплачваць спецыялістаў-афіцэраў, беручы лекцыі вайсковага майстэрства згодна з праграмай Школы інжынерыі і артылерыі ў Мецы.

У мяне атрымалася, рыхтуючыся да экзаменаў у Школу Генеральнага штаба, пераадолець перашкоды сваімі намаганнямі.

*Склад эміграцыі 1863 г. у Парыжы.
Дапамога французскага ўрада польскай эміграцыі
была недастатковай.
Вялікая нястача сярод нас*

Не так, як гэта адбывалася ў часы 1831 г. — калі польская эміграцыя, якая складалася з жаўнераў і афіцэраў, шчыльнымі калонамі, нікім не стрыманая, пакідала межы краю, скіроўваючыся на чужыну, — эміграцыя 1863 г. складалася з усіх пластоў польскага грамадства, якія ўдзельнічалі ў барацьбе, былі ва ўнутранай адміністрацыі, даставалі зброю, харчаванне, неслі паліцэйскую службу і выконвалі грамадскую працу, імкнуліся ўсімі магчымымі шляхамі, паасобку і пад маскоўскім пераследам, перасячы мяжу, рызыкуючы быць схопленымі і нават забітымі.

У паўстанні 1863 г. удзельнічаў увесь край, кіравалі ўсім людзі найбольш інтэлігентныя і актыўныя. Сярод гэтых людзей маскалі намагаліся схапіць уцекачоў, каб іх засудзіць і высласьць у Сібір альбо павесіць. Усе межы былі пад пільным кантролем.

Пасля гэтых паўстанцы, у якіх атрымалася, уцякалі паасобку рознымі шляхамі за мяжу, а перш за ўсё ў Парыж як у галоўны цэнтр, у той час калі ў 1831 г. нашы калоны пакідалі край агулам, затрымліваючыся ў Баварыі, Бельгіі, часткова ў Францыі, каб адтуль паволі, тым у каго не атрымалася ўладкавацца там, разысціся па ўсім свеце. Найбольшая колькасць эмігрантаў 1863 г. сабралася ў Парыжы, намагаючыся знайсці там занятак; гэты горад пакідалі толькі ў тым выпадку, калі знаходзілася праца на правінцыі.

Як шмат было нашых эмігрантаў, вызначыць не магу, ведаю толькі тое, што французскі ўрад, а дакладней, народ рашэннем сейма прызначыў мільён франкаў у якасці гадавой дапамогі для іх, якая аказалася недастатковай, з чаго становіцца зразумелым, што ў Францыі не маглі вызначыць сапраўднай колькасці эмігрантаў ці, магчыма, думалі, што колькасць тых, каму патрэбна была дапамога, нязначная. Калі б з гэтага мільёна выдзялялася месячная дапамога ў памеры 100 фр. кожнаму чалавеку — мінімальна сума, неабходная для самага сціплага існавання, то на год яе хапіла б толькі для 833 чалавек, у той час калі лік эмігрантаў з Польшчы, знішчанай дашчэнту ворагамі, складаўся з некалькіх дзясяткаў тысяч чалавек, пазбаўленых сродкаў існавання.

Эмігранты зразумелі, што толькі цяжкай працай яны змогуць забяспечыць сябе ўсім неабходным, таму настойліва імкнуліся знайсці сабе працу, асабліва не задумваючыся, браліся за любую і заставаліся ўдзячнымі французам за выдзеленую дапамогу, у чым ніхто з палякаў іх не падганяў, і якую маглі выкарыстаць няздольныя працаваць, а таксама тыя, хто не змог бы знайсці працу.

Адначасова французскі ўрад, жадаючы, каб мільён франкаў змог забяспечыць дапамогу большай колькасці эмігрантаў, вырашыў выдзяляць яе прапарцыйна і згодна з займаным званнем у час польскага паўстання вайскоўцам і цывільным. І так: жаўнерам штотомсяці выдзялялі 15 фр., унтэр-афіцэрам — 20 фр., малодшым афіцэрам — 25 фр., старшым афіцэрам — 35 фр., а генералам — па 50 фр. Здаецца, што ніхто з чыноўнікаў не атрымліваў дапамогу 100 фр.

Зразумела, што такая невялікая дапамога не магла вырашыць праблемы харчавання, пражывання, мыцця бялізны, абнаўлення вопраткі і абутку тым, каму гэта было неабходна, прыводзячы іх да голаду, хваробаў, а часта да заўчаснай смерці. Ніхто з тых, хто пакутаваў, не бурчаў і не наракаў, усе можна пераносілі гэтыя выпрабаванні.

Пагарда эмігрантаў, якія атрымлівалі дапамогу і негасціннасць французаў

Камісія выдавала пасведчанне аб званні кожнаму эмігранту, якому неабходна было дапамагчы, да якіх залічалася выключна інтэлігенцыя, здольная толькі да працы інтэлектуальнай, якую цяжка было знайсці, тады калі сталяры, слесары і разнастайныя працоўныя сярод эмігрантаў адразу знаходзілі працу і не мелі неабходнасці браць міласціну ад французаў.

Раз на месяц у вызначаны дзень наша інтэлігенцыя збіралася перад будынкам паліцэйскага камісарыята для атрымання дапамогі, ствараючы доўгі ланцужок каля будынка на вуліцы ў чаканні сваёй чаргі на атрыманне. Пadoўгу трэба было чакаць на спёцы лётам, пад дажджом і на морозе зімой надыходу гэтай доўгачаканай хвіліны пазбаўлення пакутаў і знявагі.

Цяжка зразумець, што змусіла французскія ўлады выкарыстоўваць такія зневажальныя метады падзелу іх мільёна паміж польскай эміграцыяй; гэта ж мог рабіць Камітэт, да якога меўся поўны давер. Мне падаецца, што на гэтае спланаванае прыніжэнне пайшлі для таго, каб змусіць тых, каму патрэбна была дапамога,

адрачыся ад ахвяравання, але галодная інтэлігенцыя вымушана была скарацца і прыніжацца, каб забяспечыць сябе кавалкам сухога хлеба, бо ў іншым выпадку магла памерці з голаду.

Продкі гэтай самай інтэлігенцыі кідалі сотні тысяч, частуючы шматтысячнае французскае войска ў сваіх маёнтках падчас іх маршу на Маскву, а перш за ўсё падчас іх адступлення, калі неабходна было іх карміць і апранаць, ратуючы ад голаду і холаду. У французаў была магчымасць аддзячыць палякам, але замест гэтага прафанавалі нашу інтэлігенцыю перад асобамі, нявартымі нават таго, каб быць іх халуямі. У гэтым усім віна падала не толькі на французскі ўрад, але і на грамадства, якое бачыла прафанацыю, што адбывалася на працягу многіх месяцаў.

Не падумалі аб абавязку выплачваць нам працэнты за выдаткаванія Польшчай мільярды з нашых скарбаў падчас выпраў Напалеона, мяркуючы, што кінутым мільёнам вызваліліся ад усялякіх абавязкаў перад намі, надзяляючы сябе правам лічыць нас надакучлівымі жабракамі, якія ціснуцца доўгім шэрагам для таго, каб спустошыць іх казну. Французы добра ведалі, што не выконваюць свайго даўнейшага абавязку. Пра гэта добра ведалі і мы, але нам не выпадала скардзіцца. Наадварот, паўсюль і пры кожнай магчымасці мы выказвалі неабмежаваную ўдзячнасць за іх дабрачыннасць. Мы ведалі, што сярод нас знаходзяцца нашчадкі тых польскіх магнатаў, якія пэўнага дня, частуючы французскае войска ў сваіх маёнтках, выдаткавалі мільён франкаў, столькі ж, колькі французскі сейм выдзяліў на цэлы год для нашай эміграцыі. Мы таксама ведалі, што, знаходзячыся ў нас у гасцях, французы не былі ў прыніжаным стане, да якога класа яны ў сябе не належалі б.

Французы паводзілі сябе з намі, як з бедакамі, якіх можна штурхаць. Забыліся, што мы палякі, якія можна змагаліся за іх, і добра частавалі, зводзячы нас да становішча бедакоў, пра якіх можна клапаціцца, даглядаць, але і зневажаць. Французы ж ведалі, што мы за іх шчодро пралівалі кроў, за якую паляк ніколі і ў нікога ўзнагароды не патрабаваў, а ад ахвяраванага адмаўляўся. Іх неадпаведныя паводзіны дазвалялі нам падазраваць, што ў сувязі з дыпламатычнымі захадамі французы заляцаліся да нашых ворагаў маскалёў, а прыніжаючы нас, хацелі спадабацца ім.

Наш падзёншчык увогуле не вытрымаў і адкінуў прапанаваную яму дапамогу як непатрэбную. Наша інтэлігенцыя была вымушана браць ахвяраванні, бо знаходзілася ў безвыходным стане. Мільён,

выдзелены для эміграцыі 1863 г., рос у размовах французаў да шматмільённай міласціны, шчодра кінутай для бедных палякаў. Ператвараліся ў клапатлівых апекуноў, забываючыся, што зусім нядаўна мы таксама былі моцныя і маглі з ахвотай праліваць сваю кроў за французаў.

Пераезд у новыя кватэры.

Вялікая нястача і барацьба з нэндзай.

Дапамога згаладалым у наваствораных польскіх майстэрнях.

Майстэрня мужыка са Жмудзі

Праз некалькі тыдняў, пражытых у Парыжы, калі я, частаваны адшуканымі таварышамі і сябрамі, пражываў рэшткі запасаў, якія засталіся з уцёкаў, зразумеў, што мне пачынае пагражаць нястача, вымушаючы пакінуць дарагі гатэль «Карнэль». Карыстаючыся дапамогай таварышаў Курневіча і Жэляшкевіча, я пераехаў у іх жытло ў гатэлі «Дэ Ларыве», прымаючы яго ў спадчыну пасля таго, як яны скіраваліся ў вайсковую школу Сен-Сір. У новай кватэры — аплачанай за месяц наперад — я мог заставацца яшчэ некалькі тыдняў.

Пасля разліку ў гатэлі «Карнэль» значную частку наяўных грошай я выкарыстаў на закупку кніг, неабходных для ўзнаўлення праграмных ведаў і здачы экзаменаў у Школу Генеральнага штаба ў Парыжы, да якіх я вырашыў рыхтавацца, не марнуючы часу. У мяне атрымалася пасля таго, як прайшоў тэрмін бясплатнага пражывання, знайсці ў тым самым гатэлі гарышча, пакойчык за 10 фр. у месяц, у якім змяшчаўся вузкі ложак, стол і крэсёлка. На большы камфорт нельга было разлічваць, бо грошы мае імгненна зніклі.

Аказалася, што, нягледзячы на ўведзеную вялікую эканомію, я хутка застануся без сродкаў да існавання. Я добра ведаў, што мне нельга было звяртацца па дапамогу да маці, якая без роздуму дасылала б мне грошы. У краі яшчэ панавала нястача. Я не меў права патрабаваць дапамогі з радзімы.

Таму я вырашыў звярнуцца па дапамогу, вызначанай эмігрантам 1863 г. французамі, згодна са значнасцю маёй асобы, як гэта рабіла вялікая колькасць землякоў. Намаганнімі Баляслава Свентаржэцкага, які па-асабліваму ставіўся да мяне з самай першай сустрэчы, Эміграцыйная камісія змагла атрымаць месячны крэдыт у памеры 35 фр., які прызначаўся мне як старшаму афіцэру. Гэтага мне павінна было хапіць для забеспячэння разнастайных

патрэб. Мне выплацілі грошы за ўвесь час майго знаходжання ў Парыжы, таму ў мяне аказалася пэўная лішка, якая, далучаная да рэшт-так маіх капіталаў, забяспечвала магчымасць паляпшэння маёй гаспадаркі, я мог купіць новы абутак і адрамантаваць вопратку.

У мяне заставалася 35 фр. на месяц, з якіх 10 служылі для аплаты кватэры, а 25 фр. было на харчаванне і на мышце бялізны, якую трэба было змяняць хоць бы раз на тыдзень. Я разлічваў, што з наяўных 83 сантымаў кожны дзень буду мець магчымасць у сталовай за 25 сантымаў раніцай выпіць шклянку кавы з малаком і з'есці булчучку, а ў дзень за 30 сантымаў вялікую лыжку супу і кавалак хлеба ў дабрачыннай арганізацыі, куды скіроўваліся бедныя і галодныя. На астатнія 28 сантымаў трэба было купіць хоць бы кавалак хлеба, захоўваючы трохкі грошай на астатнія патрэбы, хоць бы пару разоў на тыдзень, калі не кожны дзень, сустрэцца і пачытаць газеты ў кавярні з землякамі, што падтрымлівала нас маральна.

Таксама трэба было пакінуць трохкі грошай, каб быць чыста апранутым, бо інакш і без цыліндра на галаве ўваход у вялікія кавярні быў недапушчальны, дзе, седзячы на працягу доўгага часу, мы маглі, акрамя чытання газет, іграць у шахматы і размаўляць з таварышамі. Ашчаднасці такога кшталту атрымлівалася зрабіць, ходзячы ў госці да самых багатых землякоў, якія сталаваліся ў суполцы, альбо да землякоў з працоўнага класа, якія змаглі адчыніць свае майстэрні і дзе меліся порцыі для гасцей.

Адной з такіх майстэрняў было вялікае прадпрыемства па вырабе цудоўнай мэблі, якое належала мужыку са Жмудзі, аднаму з адважных начальнікаў паўстання, які, уцёкшы ў Парыж і ведаючы сталярную справу, на працягу некалькіх месяцаў вучыўся і, стаўшы дасканалым майстрам, заснаваў фабрыку цудоўнай мэблі, дзе некалькі дзясяткаў палякаў знайшлі працу ў якасці майстроў і практыкантаў. На гэтым прадпрыемстве рабілася мэбля з мастакім аздабленнем па зніжаным кошце і добрай якасці, што забяспечвала яму вялікую колькасць заказаў, а таксама заробак, але стваральнік гэтай фабрыкі, ахоплены тугой па радзіме, пакінуў яе, вяртаючыся ў ваколіцы Палангі, каб там рыхтаваць новае паўстанне для вызвалення любімай радзімы з няволі. Ён быў перакананы, што ўжо надышоў адпаведны момант для нашага адраджэння, і ніхто не змог яго стрымаць.

Больш за ўсіх землякоў ён любіў мяне, бо сямейнае гняздо Мінеек, якое знаходзілася недалёка ад Палангі, было яму вядомае,

як і маё мінулае. Ён хацеў мяне пераканаць, каб я вярнуўся з ім на радзіму, аддаючыся пад мае загады і абяцаючы сфармаваць вялікія, на гэты раз пераможныя атрады. Я даказваў яму, што ён памыляецца і што цяпер на тых эмігрантах, якія знаходзяцца за мяжой, ляжыць абавязак падрыхтаваць будучае паўстанне, атрымліваючы веды ў вайсковых навукх і збіраючы грошы для закупкі зброі і матэрыялаў, у чым даходы з яго фабрыкі маглі б добра дапамагчы.

Я не змог яго пераканаць. Ён пакінуў цалкам арганізаваную і з вялікай колькасцю матэрыялу сваю фабрыку на карысць людзей, якія там працавалі, а сам, узяўшы невялікую суму на дарогу, паехаў у Польшчу, гнаны моцнай настальгіяй. Я забыўся прозвішча нашага адважнага мужыка і знакамітага начальніка паўстання ў Жмудзі. У мяне няма пад рукой матэрыялаў, каб асвяжыць памяць. Пакідаю маім чытачам узгадаць гэта, што з лёгкасцю яны зробіць, бо я спяшаюся, не ведаючы, ці дажыву да заўтра, а хацеў бы як мага болей напісаць пра тое, што яшчэ памятаю. Пакуль ён знаходзіўся ў Парыжы, затрымліваў мяне ў сябе, жадаючы, каб я пасяліўся ў яго. Я не мог пагадзіцца, бо павінен быў заставацца ў адзіноце, рыхтуючыся да экзаменаў. Ніколі я не чуў пра далейшы лёс гэтага вялікага патрыёта. Найверагодней, ён трапіў у рукі маскалёў і быў імі закатаваны.

Былі і меншыя прадпрыемствы, якія належалі нашым эмігрантам, дзе частавалі наведвальнікаў з вялікай сардэчнасцю, чым была хата багатай, звычайна павялічваючы колькасць віна, каб выпіць за іх здароўе, але нашая інтэлігенцыя не была навязлівая і не хацела злоўжываць іх дабрывёй, умеючы пераносіць нястачу.

Мне ўзгадваецца п. Малінары, адвакат з Вільні, які, уцёкшы ў Парыж, убачыў, што не зможа знайсці адпаведнага занятку, пайшоў практыкантам да шаўца, задарма працуючы цэлы год. Пасля гэтага арганізаваў сваё прадпрыемства ў маленькім гарадскім завулку, у сваёй кватэры, займаючыся рамонтам і латаннем зношанага абутку. У хуткім часе ў яго было столькі кліентуры, што ён змог перавезці з Вільні сваю жонку і дзяцей. Увесь час п. Малінары працаваў, стукаючы малатком, але ён меў платных памочнікаў і вучняў, каб выканаць пажаданні вялікай кліентуры на рамонт старога абутку і пашыў новых чаравікаў і ботаў. У спадарства Малінараў часта збіраліся эмігранты з Вільні, я таксама ў іх быў жаданым госцем.

**Пра Баляслава Свентаржэцкага і пра яго намаганні
аб прыняцці палякаў у Школу Генеральнага штаба**

Найбольш блізкія адносіны ў мяне ўсталяваліся з Баляславам Свентаржэцкім; мы адчувалі ўзаемную сяброўскую сімпатыю, знаходзячы абавязковай патрэбу правядзення аднаго дня ў тыдзень разам. Хоць ён быў на 10 гадоў старэйшы за мяне, мы не адчувалі гэтай розніцы. Баляслаў Свентаржэцкі быў вельмі багаты, кіраваў вялікім маёнткам, атрыманым у спадчыну па бацьку на Гродзеншчыне, і пасагам жонкі, якую нядаўна пахаваў у Паўднёвай Францыі, яна памерла ад сухотаў. Вялікі свой маёнтак ён выдаткаваў на паўстанне, а рэшту капіталаў — на ратаванне жыцця сваёй маладой жонкі.

Прыгожы, вялікі сваімі ўчынкамі грамадзянін Баляслаў Свентаржэцкі быў любімцам эміграцыі 1863 г., якая абрала яго сваім прадстаўніком у Саюзнай камісіі, у той час калі п. Рушчэўскі прадстаўляў перад французскім урадам эміграцыю 1831 г. На дадзены момант Свентаржэцкі быў у крытычнай эканамічнай сітуацыі, быў вымушаны прадаваць астатнія рэчы, каб аплаціць і звольніць служанак, якім належала месячная аплата. Я наведваў яго прыкладна раз на тыдзень у той самай яго кватэры, дзе ён сам сябе абслугоўваў.

Будучы ў яго ў гасцях, мы самі накрывалі на стол і спажывалі купленую ў горадзе ежу. Вялікі графін з вадой і бутэлька чырвонага віна дапамагалі нам з'ядаць парэзаную на скрылі чырвоную галоўку галандскага сыру з адпаведнай колькасцю хлеба. Не заўсёды былі ў нас такія абеды. У час вялікіх святаў Свентаржэцкі заказаў у *charcuterie*⁵⁵¹, што знаходзілася недалёка ад яго кватэры, дзве вялікія катлеты *à la sauce piquante*⁵⁵², па франку за кожную.

Звычайна, знаходзячыся ў яго ў гасцях, я заставаўся начаваць, каб працягваць яшчэ на доўгія гадзіны нашыя дэбаты адносна здзейсненых памылак у недалёкім мінулым і пазбягання іх паўтарэння ў будучыні. Перш за ўсё Баляслаў Свентаржэцкі клапаціўся аб палёгцы для мяне падчас здачы экзаменаў у Школу Генеральнага штаба, якія павінны адбыцца ў наступным годзе, лічачы, што я маю адпаведную адукацыю і здольнасці, каб з карысцю вывучаць вышэйшае вайсковае майстэрства для будучых паслуг бацькаўшчыне.

У гэтай школе кожны год выдзялялася ад двух да трох месцаў іншаземцам, бо ўсе астатнія лекцыйныя залы былі занятыя французскімі афіцэрамі, якія паспяхова скончылі школу Сен-Сір і політэхнічную⁵⁵³, а таксама канкурсантамі з войска. З усіх іншых краін, якія не мелі дома вышэйшых навучальных устаноў па вайсковым майстэрстве, высылалі прэтэндэнтаў асабліва ў Парыж, бо ў французскай Школе Генеральнага штаба была практыка. Каб мець гэтую магчымасць, папярэдне трэба было дасканала авалодаць тэорыяй у іншых навучальных установах.

Пан Свентаржэцкі, як член Камісіі, падаў просьбу ад майго імя і двух іншых польскіх афіцэраў аб допуску нас да конкурсу, бо французскія ўлады хацелі спраўдзіць кампетэнцыю і даведацца пра мінулае іншаземных кандыдатаў. Для падання петыцыі быў вызначаны тэрмін, пасля яго іх ужо не прымалі.

Свентаржэцкі, вырашыўшы ўсе фармальнасці, паведаміў польскім кандыдатам, што яны спакойна могуць рыхтавацца да экзаменаў, запрасіўшы нас траіх да сябе на прыём. Акрамя мяне, гэта былі п. Русецкі⁵⁵⁴, маёр Генеральнага штаба, і п. Рушчэўскі, капітан артылерыі расійскага войска, абодва яны ўдзельнічалі ў апошнім паўстанні, выдатна адукаваныя, у іх не было неабходнасці паўтараць курс, яны хацелі ўдасканаліць свае веды, знаёмычыся з французскай метадыкай.

Баляслаў Свентаржэцкі сабраў нас, каб мы пазнаёміліся, і, пачаставаўшы смачнымі стравамі, выказаў радасць у сувязі з магчымасцю падрыхтаваць трох старшых афіцэраў да кіравання войскамі будучага паўстання. Ён разлічваў, што на гэты раз — калі нам пашчасціць і пры ўмове, што належным чынам падрыхтуемся, — мы зможам перамагчы ў конкурсе ўсіх іншаземцаў, з вопытам вайсковых дзеянняў, і заняць тры вакантныя месцы, як гэта адбывалася падчас конкурсу ў школу Сен-Сір. Ён мяне ўгаворваў частавацца, наракаючы, што наша моладзь, якая атрымлівае адукацыю, дрэнна харчуецца, а гэта можа паўплываць на паслабленне разумовай дзейнасці і пагаршэнне здароўя.

Польская эміграцыя 1831 г. і яе стаўленне да наступных 1848 і 1863 гадоў

Акрамя сваёй вялікай масы, якая складалася з жаўнераў і афіцэраў, наша эміграцыя 1831 г. папоўнілася і тымі цывільнымі грамадзянамі, якія былі замяшаныя ў паўстанцкія справы, яны

хацелі пазбегнуць арышту і пакінулі Польшчу, выказваючы такім чынам пратэст супраць маскоўскага гвалту.

Апынуўшыся за межамі, невялікая частка эміграцыйнага войска спынілася ў Баварыі, а дзве вялікія часткі — у Бельгіі і Францыі, цывільныя грамадзяне рассяліліся па гарадах розных краінах, перш за ўсё ў Парыжы, Лондане, не абцяжарваючы нікога, бо з фондаў краіны выдзяляліся грошы на патрэбы жаўнерам і афіцэрам, у сваю чаргу, звычайныя грамадзяне былі заможныя і мелі свае грошы.

Нашыя ж афіцэры і жаўнеры не толькі не абцяжарвалі чужыя краіны сваім побытам, але, насупраць, былі для іх карыснымі, уводзячы ў іх войсках прагрэсіўныя метады вайсковага майстэрства, найбольш дасканалыя ў нас, навучаючы іншаземных жаўнераў і афіцэраў бараніцца ад атакі карабінам, ахоўваючы свае жыццё і забіваючы ворага пасродкам адпаведных рухаў і фехтавання карабінам. Такого кшталту службу палякі доўгія гады неслі ў Баварыі, Бельгіі і Францыі, пасля чаго разышліся, туляючыся па цэлым свеце, заўсёды паводзячы сябе ветліва, з гонарам, без кампраматацыі імя паляка.

Нават у Грэцыі з'явіўся адзін польскі афіцэр пасля падзей 1831 г. — як я змог даведацца — з прапановай навучання грэцкага войска. Тады быў каралём Ота Баварскі⁵⁵⁵, які адправіў яго ні з чым, сцвярджаючы, што афіцэры, запрошаныя з Мюнхена⁵⁵⁶, ажыццявілі належнае ўдасканаленне, навучыўшыся ад польскіх інструктараў у баварскай каралеўскай арміі. Вымушаны пакінуць Грэцыю польскі афіцэр, п. Кароцкі, як непатрэбны тут, накіраваўся ў Японію, дзе трэніраваў іх вялікае войска.

Праз многія гады ў Грэцыі даведаліся, пасля таго, як у 1897 г. прайгралі туркам⁵⁵⁷, што генерал Курокі⁵⁵⁸, відавочна сын Кароцкага, разбіў на галаву маскалёў, кіруючы японскім войскам у апошні іх вайне з імі. Дарма наракалі, што кароль Ота не скарыстаў з прапановы польскага афіцэра, што магло прынесці ім вялікую карысць. Тады пісалі ў газетах, што п. Кароцкі ажаніўся з японкай, хрысціянкай, што яго сын Курокі да гэтай пары лічыць сябе палякам, ганарыцца сваім польскім шляхецтвам і што сваіх сыноў, а ўнукаў Кароцкага выхоўвае вернымі грамадзянамі як Польшчы, так і Японіі. Я далучыў гэты эпізод да гэтага апісання для таго, каб ён не страціўся.

Цывільнымі эмігрантамі 1831 г. з'яўляліся магнаты, паэты, навучэнцы і выключныя людзі краіны, якія не маглі супраціўляцца

маскоўскім нападкам і зносіць іх тыранію, яны ехалі за мяжу, жадаючы дыпламатычна падтрымліваць прыгнечаную радзіму. Вялікая частка гэтых бежанцаў мела вялікае багацце, а ўсе астатнія мелі стабільныя сродкі для існавання без неабходнасці шукаць падтрымку ў іншаземцаў, а калі б сярод іх апынуўся той, каму патрэбна была дапамога, яго прытулілі б свае. Незалежнае становішча эмігрантаў 1831 г. выратавала іх ад прыніжэнняў, перажытых эмігрантамі 1863 г. у Францыі.

Эміграцыя 1863 г.⁵⁵⁹ падзялялася на тых, хто меў погляды дэмакратычныя, і — манархічныя, перакананых, што толькі кіруючыся іх ідэаламі можна адрадыць Польшчу. У выніку чаго два лагеры былі настроеныя ваража адзін да аднаго. Асабліва раздражнялі дэмакратаў прэтэнзіі Адама Чартарыйскага⁵⁶⁰ на польскі трон, які не з’яўляўся спадчынным, а залежаў ад выбараў.

Адам Чартарыйскі, магнат, які меў неверагодныя капіталы, грунтаваў прэтэнзіі на трон тым, што быў у сваяцтве з апошнім каралём Станіславам Панятоўскім⁵⁶¹, аб’яўляючы сябе польскім каралём. Вялікія багацці дазволілі яму купіць палац на ўзбярэжжы Сены, вядомы пад назвай Гатэль Ламбер, усталяваць там трон, на якім сядзеў падчас урачыстых мерапрыемстваў, апрануты ў каралеўскі ўбор з каронай на галаве і скіпетрам у правай руцэ, сярод свету палацу, даючы аўдыенцыю і падпісваючы дэкрэты імем Адам I.

Праціўнікі манархічных поглядаў, на чале якіх знаходзіўся генерал Мераслаўскі, вялі барацьбу настолькі вострую, што ўсе адносіны паміж імі былі спыненыя. Яны лічылі сябе вечнымі ворагамі. Даўнейшыя знаёмыя і нават сваякі, калі сустракаліся на вуліцы, адварочваліся адзін ад аднаго.

Эміграцыя 1863 г., якая толькі з’явілася, маючы прагрэсіўныя погляды, абыякава ставілася да сваіх ветэранаў, шануючы іх адданасць любімай усімі аднолькава бацькаўшчыне і смеючыся над блазготай, якая адбывалася ў Гатэлі Ламбер. Зразумела, што эмігранты 1863 г. не павялічылі шэрагаў абодвух лагераў, хоць кожны дзень знаходзіліся з імі ў кантакце.

Халоднасць, з якой ставіліся эмігранты 1863 г. да ветэранаў 1831 г., была звязаная з несправядлівымі ацэнкамі і абвінавачваннямі ў тым, што апошняе паўстанне знішчыла Польшчу, паўстанцы 1831 г. не хацелі прызнаць, што сваёй самаадданасцю новае пакаленне стварыла аснову жыццяздольнасці Польшчы і яе бессяротнасці. Часта ўзнікала непрыемная дыскусія на

вышэйапісаную тэму, для эміграцыйнай моладзі такія абвінавчванні былі вельмі балючымі, тым больш што яны зыходзілі ад землякоў. Усё гэта побач з пачуццём абяздоленасці і нястачай павялічвала нашы пакуты.

Побач з двума вышэйапісанымі лагерамі значная група эмігрантаў 1831 г. знаходзілася пад кіраўніцтвам Юзафа Высоцкага, ён скончыў Школу Генеральнага штаба ў Парыжы, завёў шматлікія знаёмствы з французскімі афіцэрамі і, набываючы шырокую практычную дасканаласць, стаў на чале польскага легіёна ў венгерскай вайне 1848 г., кіруючы ім з вядомым поспехам. Пасля нешчаслівага завяршэння венгерскага паходу генерал Юзаф Высоцкі кіраваў не толькі сваімі таварышамі і сябрамі з 1831 г., але і вялікай колькасцю эмігрантаў з 1848 г., якія жылі ў Францыі і лічылі яго кіраўніком будучай барацьбы за вызваленне Польшчы з няволі, што таксама ажыццявілася, бо генерал Высоцкі ўдзельнічаў у паўстанні 1863 г., у выніку чаго належаў да трох нашых эміграцый.

Яго шанавалі ўсе эмігранты, бо ён лічыў, што ў Рэчы Паспалітай Польскай з павагай ставіліся да палітычных перакананняў, таму прытрымліваўся памяркоўных поглядаў, знаходзячыся ў прязных адносінах і з манархістамі, і з дэмакратамі. У французскім урадзе меў уплывы і быў блізкі з палацам Напалеона III, што дазваляла яму садзейнічаць эміграцыйным справам, і асабліва эміграцыйнай моладзі 1863 г., якая хацела вучыцца ў французскіх вайсковых школах.

Перажытая няўдача ў паходзе генерала Мераслаўскага ў 1863 г. у Польшчу пасля яго вяртання на эміграцыю ў Парыж знішчыла ўплыў, які ён меў у дэмакратычным лагеры. Ён працягваў весці адасобленае жыццё, працуючы над канструкцыяй ранца, які павінен быў стаць бранёй для жаўнера пяхоты падчас барацьбы і заслонай ад варожых куль падчас адступлення.

Сын нашага вялікага паэта Адама Міцкевіча, п. Уладзіслаў Міцкевіч⁵⁶², які застаўся на эміграцыі ў Парыжы, меў вялікія ўплывы і магчымасць даць працу вялікай колькасці эмігрантаў 1863 г. у друкарні, дзе публікаваліся творы яго бацькі, Славацкага⁵⁶³, Красінскага⁵⁶⁴ і іншых, забяспечваючы вялікі прыбытак, але ён ставіўся абыякава да эміграцыі 1863 г., відавочна маючы да яе непрыхільнае стаўленне. Не жадаючы прызнаваць яго сваім ідалам, эміграцыя зусім аддалілася ад яго, не маючы намеру назаліць. Некаторыя распавядалі, што пан Уладзіслаў быў скнарай і што таму ён

пазбягаў збяднелых эмігрантаў, каб не прыйшлося для іх нічога ахвяраваць, не ведаючы, што ніхто з іх не збіраўся назаліць. Мне прыкра цяпер пісаць такую праўду.

Было праўдай, што ніводзін эмігрант тых часоў ці нават паляк, які не належаў да іх катэгорыі, не жабраваў за межамі Польшчы, а толькі якія-небудзь нямецкія ці чэшскія пудзілы, што прыкідваліся палякамі. Нашы эмігранты хутчэй памерлі б з голаду, чым прыніжаліся, а для польскіх жабракоў дарога была занадта далёкая для прафанацыі сябе за мяжой, калі яны маглі забяспечыць свае патрэбы дома.

Калі погляды, якіх трымаліся манархісты кшталту Адама Чартарыйскага, хвалявалі польскую дэмакратыю 1831 г., то робіцца зразумелым, чаму эмігранты 1863 г., захопленыя сусветным прагрэсам, здзіўляліся, што такога тыпу прафанацыю, падобную на казкі для малых дзяцей, атрымалася стварыць. Захапленне містычнымі ўплывамі на адраджэнне чалавецтва, якія без праліцця крыві павінны былі вызваліць Польшчу з няволі, не магло знайсці адптаў сярод эмігрантаў 1863 г., перакананых, што толькі сілай і зацятай барацьбой магчыма выгнаць варвараў і ворагаў развіцця Польшчы, бо ніякія маральныя ўплывы не вяжуцца з імі.

Зразумела, што паміж даўнейшай і новай эміграцыяй павінен быў узнікнуць разрыў у сувязі з разыходжаннем поглядаў, аднак гэта не перашкаджала таму, што нашыя ветэраны, ацэньваючы значнасць нядолі, у якой апынулася новая эміграцыя, адчувалі да яе сімпатыю, жадаючы пазбавіць галечы, у якой апынуліся бедакі.

Галеча і вонкавы выгляд дабрабыту.

Пераезд на новыя кватэры

Неабходнасць сустракацца ў публічных месцах з землякамі для перамоў па важных для нас пытаннях — дзе мы мелі магчымасць разам з гэтым чытаць часопісы і газеты, сабраныя ў вялікай колькасці, у якіх часам закраналіся пытанні, звязаныя з палякамі, — вымушала нас старанна апрацаваць, бо па-іншаму ўваход у лепшыя ўстановы быў бы недаступны. У сувязі з гэтым мы старанна зберагалі нашую вопратку, захоўваючы яе ў чысціні. Калі мы знаходзіліся на вуліцы, у нас на галовах былі цыліндры, адзіная тагачасная прыкмета элігантнага грамадства ў Парыжы. Галаўны ўбор такога кшталту рабіў незаўважным відавочнае выціранне вору з вопраткі, якая рабілася ўсё больш бліскачай.

Пільную неабходнасць закупкі новых летніх і зімовых касцюмаў мы вырашалі, скіроўваючыся на рынак, які знаходзіўся ў аддаленай частцы Парыжа, дзе за эканомлення грошы альбо атрыманья з радзімы, мы маглі нешта танна набыць. На вялікай плошчы ў загарадках, размешчаных адна каля адной, прадавалася ў вялікай колькасці старанна вычышчаная, адрамантаваная і выпрасаваная вопратка, якую можна было прыняць за новую. Часта можна было набыць амаль неўжываную, якая паходзіла з гардэроба памерлых ад сухотаў і іншых заразных хвароб.

На рынку прадавалі бялізну, абутак і розныя дробязі. Там можна было танна апрануцца з ног да галавы, адначасова прадаючы сваю ўжываную і дзіравую вопратку, якая служыла, парваная на латкі, для рамонту розных строяў. Вялікая колькасць эмігрантаў з'яўлялася сталай кліентурай гэтых устаноў, кіраваных у значнай частцы вялікімі саступкамі ў гандлі.

Аднак не заўсёды нашы эмігранты з'яўляліся на вуліцах элігантна апранутымі, яны былі вымушаны апранацца бедна, апранаючы блузу з сіняга паркалю і чорную шапку, калі апоўдні накіроўваліся да філантрапічных устаноў, каб з'есці супу і вылаўлены кавалак мяса, калі гэта не быў посны дзень. Каб пазбегнуць сустрэчы са знаёмымі, хадзілі туды бочнымі вуліцамі, стараючыся змяніць знешнасць і адварнуць галаву ў супрацьлеглы бок.

З пэўнага часу я належаў да сталых кліентаў адной з філантрапічных устаноў, што знаходзілася за манпарнаскай чыгуначнай станцыяй, накіроўваючыся туды з маёй мансарды, вылучыўшы момант, калі нікога з прыслугі не было на лесвіцы гатэля. Тады, апрануты ў блузу, хутка збягаў уніз, каб прыслуга гатэлю не бачыла мяне ў такім строі. Доўгі час у мяне атрымлівалася ажыццявіць такі шпацыр туды і назад у гатэль, пазбягаючы непрыемных сустрэч па дарозе, таму што бакавыя лесвіцы, якія вялі да майго жылля, рэдка выкарыстоўваліся, але аднойчы мяне затрымаў слуга, ён прыняў мяне за злодзея, які ідзе на гарышча, каб абрабаваць маю кватэру. Каб пазбегнуць скандалу і не трапіць у паліцыю, я быў вымушаны раскрыць сябе. З гэтага моманту мяне пачаў высмейваць персанал гатэля кожны раз, калі я ішоў у горад элігантна апранутым. Далейшы мой побыт у мансардзе быў немагчымы.

На шчасце, у мяне атрымалася праз некалькі пакутніцкіх дзён быць прынятым у суполку вялікай групы землякоў у іх чатырохпакаёвую кватэру, дзе быў выдзелены куток і для мяне. Я павінен

быў плаціць у месяц 7 фр., менш на 3 фр., чым раней, што спрыяла паляпшэнню маёй гаспадаркі. Трэба было толькі прыстасавацца да правілаў, якія тычыліся чысціні ў кватэры і прыгатавання сумесных абедоў усім кватарантам.

Мы па чарзе павінны былі падмятаць у кватэры, выносячы смецце з чацвёртага паверха на вуліцу, і хадзіць у горад купляць мяса, гародніну і іншыя прадукты, дапамагаючы таму, хто гатаваў ежу. Што датычыць сняданкаў і вячэр, кожны з нас меў права самастойна вырашаць гэтае пытанне альбо заставацца галодным.

Адзін з нас — ужо дзядок — быў выдатным кулінарам, ён кіраваў штодня прыгатаваннем ежы, не маючы іншага занятку, за гэта яго вызвалілі ад абавязку падмятаць кватэру і плаціць за ежу. Кожны з нас, па чарзе прыслугоўваючы яму падчас гатавання супу, навучыўся старанна здымаць пенку шумоўкай, каб булён быў празрысты і смачны.

Зразумела, што самае таннае мяса, якое мы елі, было конскае, з крамаў, аздобленых вялікай пазалочанай конскай галавой. Часам у нашага кухара, які заўсёды хадзіў на закупку мяса і да якога пасабліваму ставіліся мяснікі, як да аднаго са сталых кліентаў, атрымлівалася дастаць большы кавалак каніны без косткі, а таксама неабходную колькасць тлушчу. Тады замест супу гатаваліся так званыя зразы па-нэльсанску.

У вялікі рондаль, пазычаны ў гаспадыні кватэры, клалі пластамі парэзанья на дробныя кавалкі мяса, бульбу, тлушч і цыбулю, апырскваючы кожны пласт невялікай колькасцю растопленага масла і цалкам запаўняючы рондаль. Пасля, герметычна закрытае, усё гэта доўгі час тушылася на малым агні.

Дні, калі мы маглі есці зразы па-нэльсанску, былі ўрачыстыя, гэтая страва лічылася самай смачнай усімі жыхарамі кватэры, якія прызвычайліся насычацца толькі булёнам і вялікімі лустамі хлеба. Усе кватаранты навучыліся гатаваць дзве вышэйапісаныя стравы, здольныя і сёння з поспехам гэта паўтарыць.

Наш кухар быў абавязаны з кожнага і кожны дзень збіраць грошы для прыгатавання абеду. Гэта было не так проста з прычыны частага недахопу грошай, што прыводзіла да пагаршэння стравы, бо збыднелага таварыша нельга было выракаць на голад.

У дні, калі наступала мая чарга на выкананне хатніх абавязкаў, знаходзіліся кватаранты, якія, ведаючы пра маё мінулае, рабілі прапановы замяніць мяне ў гэтай цяжкай паслуге, хоць усе былі

старэйшыя за мяне. Я заўсёды адмаўляўся, кажучы, што ўжо перастаў быць начальнікам, страціў права загадваць і што, зраўняны нядоляй, павінен трымацца прынятых правілаў. Дакладна тое, што ў выніку гэтага цэлы дзень, у лепшым выпадку да поўдня, быў для мяне змарнаваны, бо я рыхтаваўся да экзаменаў.

Аднак не толькі гэта, але і бесперапынныя размовы ў перапоўненай кватэры перашкаджалі мне вучыцца, тым больш што сярод кватарантаў былі студэнты ўніверсітэта, былі нашы дактары і адвакаты, якія хацелі атрымаць французскія дыпламы, якія ўголос чыталі свае кнігі, а адзін з іх прагаворваў на лацінскай мове анатомію, шпацыруючы па ўсіх пакоях і калідоры. Усё гэта прыводзіла да перапынкаў і раскіданасці. На шчасце, я ўжо амаль падрыхтаваўся і недахопы ў сваіх ведах я мог дапаўняць, праводзячы большую частку дня ў гарадскіх бібліятэках.

Паляпшэнне майго становішча з часу майго пражывання на новай кватэры паўплывала на ўмацаванне страчаных да гэтага сіл, што я заўважыў па хуткім засваенні матэматычнай навукі, якая да гэтага кульгала. Так мінуў месяц побыту на новай кватэры. На жаль, мае разлікі застацца там далей не апраўдаліся.

Гаспадар кватэры запатрабаваў, каб праз тры дні яму заплацілі адразу за тры месяцы, і тады мы можам заставацца тут далей. Мы ўсе занепакоіліся, бо аказалася, што большасць кватарантаў не змагла эканоміць нават паловы сумы, неабходнай для кватэрнай платы. Катастрофа была непазбежная, яна змушала нас усіх і кожнага паасобку шукаць новы прытулак. Некаторыя з нас, хто быў багацейшы, мелі сваю мэблю, якую трэба было своечасова перавозіць, каб яна не апынулася на вуліцы.

Няшчасная польская эміграцыя 1863 г. перажывала вялікую нястачу ў гэтай скнарлівай Францыі, для якой мы былі празмерна самаадданыя, у выніку чаго многія з іх вымерлі, а большая частка заўчасна страціла здароўе. Яны не думалі пра апеку над намі, як гэта рабілі мы, калі ўсе яны маглі загінуць ад марозу і памерці з голаду.

Наша група не змагла сабраць патрэбных грошай для аплаты кватэры; мы павінны былі раз'ехацца, шукаючы новае жылло.

Што датычыць мяне, не маючы магчымасці знайсці новую мансарду, я доўгі час па чарзе жыў у таварышаў і сяброў, харчуючыся ў маленькіх рэстаранчыках, хадзіць у дабрачынныя ўстановы ўжо не мог, бо цяпер не меў магчымасці пераапрацацца ў блузу,

і мае грашовыя запасы скончыліся да таго, як надышоў час атрымання дапамогі ў 35 фр. Я застаўся без граша ў кішэні. Першы дзень я не меў асабліва моцнага пачуцця голаду, на другі дзень я распачаў шпацыр, шукаючы па дарозе больш заможных знаёмых, якія пажадалі б запрасіць мяне на абед, два разы хадзіў да Свентаржэцкага, але не заставаў яго дома. Мае пасляабедзенныя намаганні ўлагодзіць пачуццё страшнага голаду хоць бы кавалкам хлеба былі дарэмныя.

Позна вечарам я пайшоў да земляка пераначаваць, ён нічым не мог мяне пачаставаць, бо быў вельмі бедны. На трэці дзень я пайшоў на далёкі шпацыр, заўсёды безвыніковы. Такім чынам дайшоў да бібліятэкі, якую часта наведваў, дзе, чытаючы кнігу, хацеў супакоіць пачуццё голаду, але чытанне сітуацыі не ратавала; я не мог зразумець зместу, не ведаў, пра што кніга.

Я доўга сядзеў над кнігай, робячы выгляд, што вучу, каб не скампраметаваць сябе перад сакратаром бібліятэкі хуткім адыходам і думкай, што без патрэбы яго турбаваў. Пасля чаго няпэўным крокам я пайшоў далей, скіроўваючыся да пані Дзванкоўскай, якая мела сталоўку, дзе эмігрантам яна давала каву з вяршкамі і смачна выпечаную булачку, а таксама цёплае і кіслае малако з тоўстым слоём смятаны, прыгатаванае ў спецыяльных гаршчэчках. Пад уплывам моцнага голаду вартасць прысмакаў п. Дзванкоўскай моцна ўзрастала. Ведаючы пра міласэрнае стаўленне да землякоў, бо сама была эмігранткай, я разлічваў, што яна дасць мне крэдыт.

Маючы невялікі капітал і будучы гаспадарлівай, яна вырашыла купіць тры каровы і адкрыць карыснае прадпрыемства, асабліва для эмігрантаў, якіх пад сакрэтам карміла па зніжаных коштах. Пан Дзванкоўскі даглядаў кароў і абслугоўваў гасцей, выконваючы загады ўсёмагутнай жонкі. Яна ўжо ведала мяне, хоць з-за вялікай адлегласці я не мог там часта сталавацца; я разлічваў, што яна не адмовіць мне ў крэдыце, хоць бы на адзін гаршчэчак кіслага малака з варанай бульбай замест хлеба.

Абдумваючы, як вырашыць гэтую праблему, я раптам убачыў на бруку недалёка ад Пантэона⁵⁶⁵ залатую манету проста перад маімі нагамі, вартасцю 10 фр. Палічыўшы яе дарам, пасланым мне з неба, падняў і смелым крокам пайшоў да ўстановы нашай зямлячкі, што знаходзілася на нейкай вуліцы ў частцы горада св. Якуба⁵⁶⁶. Неспадзявана ўзбагаціўшыся, я размясціўся ў вялікай зале, застаўленай столікамі, загадаў прыслузе, ужо не маючы патрэбы

ў крэдыце п. Дзванкоўскай. Акрамя самога памяшкання столікі былі пастаўленыя і ў двары для кліентаў, якія жадалі есці там у час добрага надвор'я і калі зала для гасцей была поўная.

Хоць я быў у цэнтры Парыжа, мне падавалася, што знаходжуся дома на вёсцы, а тут недалёка, за загарадкай, пасвіліся прыгожыя, добра дагледжаныя пародзістыя кароўкі. У той момант, забываючы пра голад і розныя клопаты, адчуваў сябе шчаслівым. Аднак гэтае забыццё трымалася нядоўга. Пад'еўшы, калі надышоў час разлічвацца, я зразумеў, што знойдзеныя 10 фр. не належаць мне і што мне трэба неадкладна прасіць прабачэння ў п. Дзванкоўскай за тое, што я ёў без яе дазволу; прасіў аб адтэрміноўцы на некалькі дзён, калі атрымаю сваю дапамогу 35 фр., то разлічуся абавязкова.

Пані Дзванкоўская, якой я распавёў пра свой трохдзённы голад, абурылася, што не прыйшоў да яе адразу, запрашаючы, каб я і пасля сталаваўся ў яе. Тады я распавёў ёй пра знойдзеную залатую манету, просячы, каб яна ласкава згадзілася перадаць яе паліцыянту, які часта наведваў яе ўстанову, для адшукання сапраўднага гаспадара. На гэтым скончыўся эпізод перажытага мной голаду, якога не пераносілі нават у Сібіры высланыя палякі. Хто мог падумаць, што польскія эмігранты будуць галадаць у Францыі? Аднак пэўным з'яўляецца тое, што гэта пачало адбывацца даўно і пасля паўтаралася, часта прыводзячы сваіх пацыентаў да галоднай смерці.

Праз некалькі дзён туляння па земляках на начлегі, мяне запрасілі стала пасяліцца ў п. Канёўскага, які даўно адчуваў прывязанасць да мяне. Ён заўсёды быў вясёлы і мог забяспечыць сябе, знаходзячы для сябе занятак, з дапамогай якога ён мог паляпшаць свой дабрабыт. Тады ён працаваў у службе асвятлення аднаго з аддаленых прадмесцяў Парыжа бензінам, у той час калі цэнтр горада асвятляўся газам. Ён меў бясплатна выдзеленую кватэру, у якой размяшчаліся матэрыялы і прылады, неабходныя для выканання давераных яму абавязкаў, а таксама вялікі жылы пакой і кухня, у выпадку калі б быў жанаты і сталаваўся дома.

Кожны дзень вечарам у вызначаную гадзіну, апрануты ў спецыяльную вопратку, ішоў з кнотам у руцэ запальваць лямпы ў ліхтарах. З сабой у яго была драбінка, неабходная для папраўкі ліхтароў, калі гэта было патрэбна. Некалькі разоў за ноч ён паўтараў абыход, запальваючы пагаслыя лямпы і падразаючы кнаты для павелічэння святла. Днём, добра высыпаўшыся, ён павінен быў пазбіраць усе лямпы з ліхтароў, перанесці іх у кошыку ў кватэру

для чысткі, а пасля зноў расставіць па месцах. Пасля рэшта дня ўжо належала яму.

Апоўдні, ужо вымыты і апрануты элегантным франтам, Канёўскі ехаў конным трамваем у горад, беручы з сабой мяне, каб накарміць у рэстаране, куды ён звычайна хадзіў, дзе да яго з прыхільнасцю ставілася абслуга, якая нават не магла падумаць, што мае справу з тым, хто запальвае смярдзючыя лампы, але змог ім спадабацца. На вядзенне гаспадаркі, нягледзячы на тое што ў яго была вялікая кухня, ён не мог рашыцца, бо стамляўся і баяўся выбуху гаручых матэрыялаў, сабраных у яго кватэры.

Мы з'ядалі добры абед, мелі запасы хлеба, сыру, масла і садавіны для сняданкаў і вячэр, што куплялася за рэшту з маіх выдаткаў ад пенсіі 35 фр., бо абеды і розныя іншыя патрэбы аплачваў Канёўскі са свайго заробку і даходаў ад продажу зэканомленага бензіну, нягледзячы на тое што лампы добра свяцілі і яго заўсёды хваліла і ўзнагароджвала кіраўніцтва. У Канёўскага было дастаткова сродкаў, каб карміць нас абодвух, і ён радаваўся, што можа апекавацца мной. Я ведаў, што мае 35 фр. былі толькі падставай да супакаення майго сумлення, што не абцяжарваю яго.

Выгоды, у якіх я апынуўся, паўплывалі на хуткае аднаўленне страчаных сіл, а спакойная атмасфера спрыяла навуцы, у якой яшчэ былі белыя плямы. Канёўскі, заўсёды паслужлівы і вясёлы, імкнуўся сваёй ветлівасцю пазбавіць мяне падазрэнняў, што я з'яўляюся для яго надакучлівым і непажаданым госцем. Падчас майго побыту ў яго я забыў аб перажытых пакутах, якія больш ніколі не паўтарыліся за час майго побыту ў Францыі. Так атрымалася, што праз некалькі тыдняў пражывання ў Канёўскага надыйшлі радыкальныя змены ў маім становішчы, мне прапанавалі пасаду выкладчыка палявой фартыфікацыі ў навастворанай Польскай вайскавай школе ў Парыжы, хутка перанесенай у Тулузу⁵⁶⁷, пра што распаўяду ў іншай частцы.

Дэградацыя многіх эмігрантаў, страта іх для Польшчы

Закранутыя нястачай многія эмігранты, якія мелі вышэйшую адукацыю і займалі высокія пасады ў краіне, вымушаны былі сысці на ўзровень звычайных працоўных, каб забяспечыць сябе кавалкам хлеба. Знаходзячыся ў прынізлівым становішчы і неадпаведным коле, яны прыстасоўваліся да сітуацыі, часта зносячы хамскія ўчынкi сваіх французскіх таварышаў, якія адчувалі іх слабыя

бакі і назалялі бедакам, намагаючыся іх яшчэ больш прынізіць. Найбольш здэкаваліся з нашых эмігрантаў вартаўнікі і кантралёры, якім пашчасціла ўзняцца да гэтага прывілеяванага становішча і для якіх відавочнай была перавага палякаў, што рабілася для іх невыносным.

У французскіх жанчын, якія працавалі разам з палякамі на фабрыках, іх вядомая ветлівасць і годныя паводзіны выклікалі асаблівую прыхільнасць, у выніку чаго лёгка завязваліся рамантычныя адносіны паміж нашымі хлопцамі і зграбнымі прыгожымі ўврыеркамі⁵⁶⁸. Адсутнасць сяброўскага таварыства і адпаведны ўзрост нямала спрыяла гэтаму.

Нядоўга трэба было чакаць на з'яднанне вялікай колькасці пар у сем'і, хоць і нелегальна, якое не пераставала быць узорным, бо трымалася на ўзаемнай вернасці. Зрэшты, няцяжка было вырашыць гэтае пытанне як у касцёле, так і ў гарадской управе, калі знаходзіўся нехта зацікаўлены з боку дзяўчыны. Дакладна тое, што нашым па вушы закаханым маладым у большасці сваёй ніхто не ствараў бы ніякіх перашкод для гэтага, але нетрываласць сямейных адносінаў сярод парыжскага працоўнага класа дайшла да таго, што кожны яе член, старэйшы і нават падлетак, клапаціўся толькі пра сябе, не звяртаючы ўвагі на падзенне ці нават абсалютны крах дочак і сястрычак. Цешыліся толькі сваім поспехам і падтрымлівалі прыязныя адносіны з імі.

Аб'ядноўваючы заробак, які выдаваўся па суботах, закаханыя пары сяліліся ў пакойчыках, паволі арганізоўвалі сваю гаспадарку і эканомілі крыху грошай на нядзельныя падарожжы чыгункай у вёскі і ляскі пад Парыжам, каб правесці ў забавах там цэлы дзень, добра сілкуючыся і п'ючы таннае віно. Накіроўваючыся да ляскоў мелі з сабой падрыхтаваную ежу, галоўнай стравой была барановая пячонка, нашпікаваная часнаком. Там забаўляліся збіраннем кветак, грыбоў, а восенню каштанаў, што падалі з дрэў.

Часта некалькі закаханых пар, знаёмых паміж сабой, ядналіся ў адну групу для больш вясёлай забавы. У гэтых выправах удзельнічалі паненкі і сяброўкі аб'яднаных пар, а таксама польскія кавалеры, кандыдаты ў закаханыя і бліжэйшае з імі знаёмства. Так павялічвалася колькасць новых пар, ствараючы блізкую сувязь паміж сабой і з нежанатымі палякамі, іх сябрамі, якія выконвалі ролі дарадцаў, апекуноў і хросных бацькоў, калі ў закаханых з'яўляліся дзеці.

Пакуль гэта не здарылася, толькі бавілі час, жылі вясела і радаваліся шчыраму каханню прыгожых гаспадынь, якія ўвесь час спявалі, а пасля вяртання з фабрык у кватэры і падчас вечаровых шпацыраў весялілі эlegantных таварышаў, іх прымалі як вялікіх паняў, часта запрашаючы ў кавярні і другарадныя тэатры, білеты ў якія можна было з лёгкасцю атрымаць задарма. Часта здаралася, што некаторыя з уврыерак, якія даўно працавалі на фабрыках, мелі большы заробак, чым іх таварышы. У любым выпадку, яны ўмелі хутка і за невялікія грошы прыгатаваць ежу, забяспечыць сябе неабходнай сумай на ўсе звычайныя і незвычайныя паездкі, да якіх залічаліся кірмашы ў розных частках Парыжа і спецыяльныя забавы. Да іх належала спажыванне раз на год курапаткі, нагрэтага віна і парэзаных апельсінаў з цукрам, які палівалі каньяком і запальвалі. На такую ўрачыстасць я быў запрошаны адным з сяброў, які ажаніўся і ў якога ў хуткім часе хрысціў сына. Наколькі прывабным было для нашай моладзі пасля пераходу ў працоўны клас знайсці прыгожых і любімых сябровак, з якімі, ахопленыя верай у шчаслівую спакойную будучыню, кідаліся ў доўгія п'янкі і забавы. Яны змаглі сябе спыніць, калі крылцы матылёў сталі падрапанымі і надышла чарга паўстрымаць ненатуральны палёт, каб, не марнуючы часу, хутка і без роздумаў выканаць сямейныя абавязкі. Выкананне абавязкаў і правілаў сумленнасці ніводным палякам не было парушанае. Сціплыя, яны вырашылі заслужыць павышэнне заробку і балаў цяжкай і ўзорнай працай, а калі трэба было, выконвалі дадатковую і начную працу. Зразумела, што прадалейшыя забавы трэба было забыць надоўга.

Нашы далучаліся да французскіх жанатых таварышаў, якія, акрамя штодзённай выплаты за працу, іншых даходаў не мелі, але ўмелі ў такой беднасці ўтрымліваць сям'ю, дзе было некалькі дзяцей. Не ўсе маглі мець высокі даход для забеспячэння дзяцей, а найменшы тыя, хто, гнаны бядой, перайшоў у працоўныя.

Аднак не ў такую ўжо распачную сітуацыю трапіла нашая эміграцыйная моладзь, бо яе сябры нават апошнім грошам імкнуліся дапамагчы, ды і нашы паненкі, якія належалі да вышэйшых колаў і не маглі ўвайсці ў непасрэдны кантакт, пры пасярэдніцтве асветніцкіх таварыстваў уплывалі на паляпшэнне матэрыяльных патрэб і ўрэгуляванне сацыяльнай сітуацыі. На шчасце, так адбывалася, што яшчэ не больш за дзесяць нелегальных шлюбав да гэтага моманту ўтварылася ў Парыжы і што парой апамятавалася

мясцовае польскае грамадства, каб спыніць небяспечную тэн-дэнцыю.

Наколькі я змог пераканацца, не дапускалі да распаду народжаных такім чынам сямей, ствараючы ім магчымасць зарабіць, паляпшаючы побыт і дапускаючы дэнацыяналізацыю. Тут справа была не толькі ў стрыманні беспадстаўнай жаніцбы, але і ў выратаванні моладзі ад дрэнных звычак і шкодных уплываў, якія маглі маральна зруйнаваць вялікую колькасць маладых людзей ва ўзросце ад 17 да 20 гадоў, якія пасяліліся ў Парыжы і ў яго ваколіцах без дастатковых сродкаў на ўтрыманне.

Некалькі багатых эмігрантаў 1831 г., а асабліва нашыя капляны, якія займалі высокія пазіцыі ў парыжскім Касцёле і ў Рыме⁵⁶⁹, вырашылі сабраць польскую разбэшчаную моладзь, каб змясціць яе ў створанай Польскай вайскавай школе ў Францыі, пра што я перад гэтым узгадваў, а хутка апішу.

Пышнае пахаванне нашага героя

З двух таварышаў даўняй пары, прынятых у школу Сен-Сір, быў вельмі сімпатычны юнак, імя якога я, на жаль, не памятаю⁵⁷⁰ праз старасць. Я памятаю толькі яго прыгожую фігуру, калі, апраданы ў форму кавалерыста, прыбыў у Парыж прадставіцца сябрам і знаёмым, абяцаючы ім гатоўнасць несці службу, распачатую з запалам, каб зноў стаць карысным для бацькаўшчыны і падзякаваць усім тым, хто забяспечыў патрэбнымі сродкамі для аплаты адміністрацыі разавых коштаў.

Гэты 18-гадовы юнак быў вядомы ўжо многім сваёй непараўнальнай мужнасцю; яго бачылі ў час баёў, у якіх ён быў заўсёды першым, у яго былі невылечныя раны, бо не хацеў быць бяздзейным у чаканні поўнай папраўкі. Ён казаў сваім начальнікам: «У нас будзе шмат часу на адпачынак пасля апошняй перамогі» — кожны раз, калі хацелі адаслаць яго ў шпіталь. Спрытны і хвацкі на кані, выклікаў захапленне ў сваіх інструктараў, з'яўляючыся прыкладам дасканаласці для таварышаў. Усе яго любілі, але ён нядоўга заставаўся сярод нас.

Аднойчы, калі даўжэй, чым звычайна, ішлі вучэнні і калі падышла чарга юнака выконваць найцяжэйшае заданне, у крытычны момант знепрытомнелы рыцар нечакана зваліўся з каня на зямлю, нейкі час застаючыся ў пазіцыі стоячы, а пасля раптоўна

рухнуў на землю. Калі наблізіліся французы для таго, каб занесці яго ў шпіталь, па-польску паўтарыў ім вядомыя словы: «У нас будзе шмат часу на адпачынак пасля апошняй перамогі, не перашкаджайце мне цяпер ваяваць». Яму трызнілася, што ён ваяваў і гнаўся за ворагам, у чым яму перашкаджалі.

Аказалася, што складаным гімнастычным рухам юнак зрушыў з месца маскоўскую кулю, якая глыбока засела ў яго целе, прыносячы яму смяротны ўдар на чужыне. Кулю дасталі, але абудзіць юнака ўжо не змаглі, ён працягваў у стане непрытомнасці біцца з ворагам за вызваленне радзімы. Трэба было заняцца яго пахаваннем.

Так супала, што дырэктарам школы Сен-Сір быў вайсковец і паэт, узнёсшы чалавек, п. дэ Гандрэкур⁵⁷¹, які, не звяртаючы ўвагі на дыпламатычныя гульні, арганізаваў пышнае пахаванне для рыцара-паляка. Высакародным пачуццём быў ахоплены гэты француз і хацеў адзначыць намаганні гэтага пакалення палякаў, якое імкнулася выклікаць паўстанцкую барацьбу, неабходную для падтрымання традыцый вялікага народа, які ўмее на працягу многіх стагоддзяў весці пераможныя баі супраць навалы, скіраванай супраць яго і яго суседзяў. Без праяўленых намаганняў польскай моладзі 1863 г. тыранія на свеце стала б занадта неўтаймаванай. Гэтай ахвяры вырашыў выказаць належную пашану п. дэ Гандрэкур. Ва ўрачыстым пахаванні ахвяры маскоўскай кулі хацеў даць прыклад будучым французскім змагарам, як павінны біцца іх сэрцы, каб быць здольнымі несці такія ўзнёслыя пачуцці, якія былі ў душы паляка. Аднаго з гэтых герояў, які загінуў на французскай зямлі, урачыста ўшанавалі пышным пахаваннем.

Не паводле рэгламенту школы Сен-Сір адбывалася пахаванне аднаго з іх вучняў, памерлага яшчэ жаўнерам, — хавалі рыцара, які выціснуў са сваёй раны, атрыманай у Польшчы, тут, у Францыі, апошнія кроплі. Яшчэ і таму пахаванне было вялікае і ўрачыстае. Яму маглі пазайздросціць вайскоўцы самых высокіх званняў. Падвойнымі шэрагамі ішлі пешкі і ехалі на конях яго калегі-вайскоўцы, з мясцовых і суседніх ваколіц сабраліся людзі. Натопы землякоў прыбылі з Парыжа, каб на развітанне пацалаваць таварыша. Накрыты чорным сукном, ішоў конь рыцара, які яшчэ нядаўна чуў загады свайго конніка. Усё вакол сціхла, толькі капляны маліліся да Бога. Арганізатар пахавання, генерал дэ Гандрэкур, звярнуўся да рыцара, і пад гук стрэлаў яго пахавалі

ў найлепшым месцы могілак Сен-Сіра, дзе пад уздзеяннем гэтага водгаласу герой будзе змагацца «аж да дня вялікай перамогі, калі мы зможам адпачыць».

З гэтага моманту, калі гэта апісваю, лічачы, што нашая перамога яшчэ не поўная, я лічу абавязковым, каб кожны паляк, які едзе ў Францыю, скіроўваўся ў Сен-Сір, каб знайсці магілу нашага рыцара, імя якога я не памятаю, працягваючы гэтак падарожжа да той пары, пакуль не застанецца ў руках чужынцаў ніводнай пядзі польскай зямлі. Да той пары наш рыцар не зможа адпачыць у труне.

У тагачасных парыжскіх газетах у дэталях было апісанае пахаванне польскага героя. Моцна ўразіў, ствараючы генералу клопаты ў сувязі са скаргамі маскоўскай амбасады, чым ён не пераставаў ганарыцца, ведаючы, што ён будзе годна ўзнагароджаны маральным задавальненнем і асаблівай павагай польскай эміграцыі, што мела большае значэнне, чым ордэны ад варварскіх дэспатаў.

Раздзел XX.

Аб стварэнні Польскай вайсковай школы ў Парыжы, перанесенай пасля ў Тулузу

Праз некалькі месяцаў пасля прыезду ў Парыж і пасля розных выпрабаванняў мяне запрасілі чытаць лекцыі па палявой фартыфікацыі ў Польскай вайсковай школе, за што мне абяцалася плата, што было гарантыяй майго матэрыяльнага забеспячэння. Такое запрашэнне перш за ўсё выклікала ўражанне аб магчымасці паўторнага выбуху паўстання альбо нейкага непрадбачанага паходу, да гэтай пары планаванага ў сакрэце ад мяне. Таму не толькі за прызначанай аплатай, нават галодным, я быў бы гатовы ахвяраваць сабой і без роздуму адказаў бы таму, хто мне прапанаваў гэта, што з вялікім задавальненнем прымаю прапанову, просячы тры дні да пачатку заняткаў на азнаямленне з польскай тэрміналогіяй фартыфікацыйнага майстэрства. Замест трох дзён мне далі цэлы тыдзень часу ў сувязі з тым, што аўдыторыі яшчэ не былі канчаткова абстаўленыя мэбляй.

Вытанчанай прыгажосці, хударлявы 50-гадовы чалавек, які праводзіў са мной перамовы, відавочна, быў задаволены маім адказам, сказаў, што будзе дырэктарам⁵⁷² створанай Польскай вайсковай школы, мае гонар супрацоўнічаць са мной, хоць яго абавязкам будзе перш за ўсё адміністрацыйнае кіраванне школай. Я даведаўся, што акрамя мяне будзе запрошаны п. Русецкі, былы маёр Генеральнага штаба, для заняткаў па вайсковай гісторыі, тактыцы і стратэгіі, і п. Рушчэўскі, былы капітан артылерыі, для заняткаў па артылерыйскім майстэрстве, абароне і атацы фартэцый. У сваю чаргу, іншыя навукі, якія не ўваходзяць у ранг вайсковых, павінны былі быць давераныя французскім выкладчыкам.

Пасля п. дырэктар вызначыў мне дзень і час прыбыцця ў яго кабінет, адкуль мяне правядуць у аўдыторыю для распачынання заняткаў з маімі вучнямі па фартыфікацыі, ветліва развітаўся, просячы прабачэння, што вымушаны хутка ісці, каб вырашыць тэрміновыя пытанні, трацячы магчымасць паразмаўляць даўжэй.

На гэтым завяршылася першая сустрэча з п. дырэктарам, якая дазволіла толькі даведацца, што разам з двума землякамі мы былі прызначаныя выкладчыкамі вайсковай школы, не ведаючы, навошта яна ствараецца і хто выдзяляе неабходныя грошы.

Я не мог зразумець, як так адбылося, што не змог атрымаць дэталюную інфармацыю аб такой важнай установе і што п. дырэктар не палічыў адпаведным падаць яе разам з імёнамі дабрачынцаў школы. Я да цяперашняга моманту думаю пра захаванне сакрэту ад эміграцыі 1863 г., бо паміж намі не хадзіла размова аб заснаванні гэтай вайсковай школы, пра што адразу б ведаў і распавёў мне п. Свентаржэцкі, з якім яшчэ ўчора бачыўся.

Калі б п. дырэктар быў маладзейшы, я б падумаў, што ён жартуе, але выглядаў ён сур'ёзна і я яго не ведаў. Я вырашыў, што па невядомых прычынах далікатнае ўхіленне п. дырэктара ад далейшай размовы было звязанае з жаданнем захаваць сакрэт аб стварэнні ўстановы.

Каб разведаць сітуацыю, я адразу пайшоў да Баляслава Свентаржэцкага, ад якога даведаўся, што пару тыдняў таму польскае духавенства ў Парыжы праз свайго сакратара прайнфармавала Польскі эміграцыйны камітэт аб пастанове сфармаваць польскую школу для нашай моладзі, якой неабходна было ўдасканаліць веды для забеспячэння будучыні, ратуючы яе ад няшчымніцы, дэмаралізацыі і пагарды. У гэтай школе, акрамя заняткаў па разнастайных прадметах на французскай мове, французскімі выкладчыкамі, якія ў якасці польскіх афіцэраў удзельнічалі ў апошнім паўстанні, будуць выкладацца навукі па вайсковым майстэрстве.

Такім чынам Эміграцыйнаму камітэту паведамілі, што пасля заканчэння школы яе вучні змогуць знайсці сабе месцы, якія забяспечвалі б іх будучае ўтрыманне ў Францыі, і стануць карыснымі бацькаўшчыне як адукаваныя вайскоўцы, калі надыдзе момант стаць на яе абарону. Ад Эміграцыйнага камітэта наша духавенства дамагалася толькі маральнай падтрымкі, даючы зразумець, што з пункту гледжання матэрыяльнага праблем не існуе, усё было вырашана за кошт падтрымкі французскіх касцельных уладаў і польскіх багацяў, якія хацелі выратаваць польскую моладзь ад маральнага заняпаду.

Баляслаў Свентаржэцкі растлумачыў мне неабходнасць трымаць у сакрэце тое, што ў гэтай школе павінна вучыцца вайсковай справе наша моладзь, у сувязі з непазбежнымі перашкодамі, якія

маглі стварыць дзяржавы-захопніцы французскаму ўраду, што прывяло б да ліквідацыі праекта духавенства.

З іншага боку, нашы ксяндзы, знаёмыя з тэмпераментам нашай моладзі, хваліваліся, што найменшае падазрэнне, што замест вайсковай школы духавенства плануе стварыць нешта на кшталт семінарыі, прывядзе да хуткага заняпаду гэтай школы з прычыны адсутнасці вучняў. Нашы ксяндзы, вядомыя і шанаваныя як вялікія патрыёты, тлумачылі Эміграцыйнаму камітэту, што тут у духавенства гаворка не ідзе аб скаванні волі сумлення нашай моладзі, але аб выратаванні яе з відавочнага заняпаду, у якім яна знаходзіцца. Камітэт таксама ўпэўнілі ў тым, што хочучь, каб гэтая моладзь, якая ўжо змагалася за адраджэнне бацькаўшчыны, магла здабыць выдатныя веды ў вайсковым майстэрстве і ў сувязі з гэтым ад Камітэта пажадалі прапанаваць 3 адпаведных чалавек, якім яны хацелі даверыць вайсковае выхаванне ў гэтай школе, у якой моладзь з прычыны палітычных перашкод не зможа апрацаваць па-вайскаваму, а таксама трэніравацца на публічных плошчах, што з лёгкасцю польская моладзь павінна зразумець, бо на гэта нельга было б атрымаць дазвол дзяржавы.

Польскае духавенства распавядала Эміграцыйнаму камітэту, што найбольшым поспехам лічыць тое, што атрымалася знайсці падтрымку французскага Касцёла, які выдзяліў надзвычайнае ахвяраванне для стварэння польскай школы, і нават вайсковай, аб чым трэба было доўга дыскутаваць, а атрымалася здабыць дзякуючы падтрымцы біскупа Тулузы. Перад скупасцю і ашчаднасцю ўрада ахвяраванне французскага Касцёла было не менш значным, чым ахвяраваны нам мільён. Эміграцыйны камітэт 1863 г. добра зразумеў, што такая выдатная дабрачыннасць ажыццявілася дзякуючы патрыятычным намаганням нашых ксяндзоў, і таму я абавязаўся захоўваць сакрэт аж да часу ўтварэння школы, каб пазбегнуць магчымых інтрыг і перашкод. Таму п. Свентаржэцкі нічога мне падчас нашай учарашняй сустрэчы не сказаў, а даведаўшыся цяпер аб запрашэнні мяне выкладаць, павіншаваў, кажучы, што без усялякіх праблем я магу чытаць карысныя лекцыі нашай моладзі.

Цяпер я зразумеў, чаму п. дырэктар не захацеў апавядаць мне цікавыя дэталі адносна школы. Тады ж я даведаўся, што Русецкі, Рушчэўскі і я, кандыдаты на паступленне ў Школу Генеральнага штаба, былі запрошаныя Камітэтам выкладаць у Польскай вайсковай школе ў Францыі.

Гэты дзень, багаты на нечаканасці для эмігранта, асуджанага на валацужніцтва па Парыжы, скончыўся новым поспехам, які спрашчаў мне магчымасць выконваць абавязкі выкладчыка, бо, наведаўшы нашага ветэрана, генерала Юзафа Высоцкага, які мяне ведаў з часоў апошняга паўстання, я атрымаў літаграфаваны сшытак лекцый па палявой фартыфікацыі са Школы падхарунжных у Варшаве, вучнем якога ён з'яўляўся. Калі я сказаў генералу, што маю на ўвазе знаёмства з польскай тэрміналогіяй па фартыфікацыі, я зразумеў, што яму распавялі пра справы арганізацыі польскай школы і што, верагодна, прызначаныя тры польскія выкладчыкі былі ім абраныя, бо ён усміхаючыся жадаў мне поспеху ў новай прафесіі.

Дакладным было тое, што як з польскай арыстакратыяй, так і з нашым духавенствам генерал Высоцкі меў добрыя адносіны і што з ім перш за ўсё дамаўляліся па вайсковых пытаннях, маючы дрэннае стаўленне да генерала Мераслаўскага і ведаючы толькі некаторых генералаў з паўстання 1863 г.

Пасля, скіроўваючыся да кватэры Канёўскага, каб заняцца як мага хутчэй падрыхтоўкай на польскай мове, якой мяне пазбавілі маскалі, па сэктэрну⁵⁷³, які я меў, дарогай я думаў аб спрыце нашых ксяндзоў, якія змаглі дасягнуць прыхільнага стаўлення французскага святарства для шчодрара ахвяравання на карысць польскай эміграцыі, а асабліва на адукацыю яе моладзі ў вайскавай прафесіі.

Канёўскі, прызвычаіўшыся бачыць мяне панурым, здзівіўся, убачыўшы гэтым разам вялікія змены, што пазбаўляла яго неабходнасці намагацца мяне развесяліць. Калі я паведаміў яму, што знайшоў працу, у выніку чаго змагу забяспечыць сябе, што, верагодна, вымусіць мяне пасяліцца ў цэнтры Парыжа, дзякаваў яму за гасціннасць, спахмурнеў дарагі Канёўскі, і сітуацыя кардынальна змянілася, я вымушаны быў цяпер суцяшаць яго тым, што гэта не будзе замінаць у захаванні і далей прыязных адносінаў. Мне было вельмі прыемна бачыць земляка, які так шчыра палюбіў мяне.

З таго дня Канёўскі намагаўся частаваць мяне яшчэ лепей, што дазволіла мне хутка падрыхтавацца да сваіх выкладчыцкіх абавязкаў. Польская тэрміналогія, нечакана выхапленая з фаліян-таў варшаўскага афіцэрскага вучылішча, стала маёй натуральнай маёмасцю, якую збіраўся выкарыстоўваць для сваіх заняткаў па

фартыфікацыі, ужо больш дасканалых, іх я павінен быў распахць у пэўны дзень, вызначаны п. дырэктарам. Што ажыццявіў з вялікім поспехам.

Асаблівым чынам адбылося, што сэктэрн гэтых маіх заняткаў, выкананы ў кватэры Канёўскага, да гэтай пары захаваўся ў маім архіве, і таму дадаю яго да выдання, калі гэты томік будзе апублікаваны. Выдавецтва зможа перадаць гэты сэктэрн п. Раймунду Гасткоўскаму⁵⁷⁴, які павінен распараджацца выданнем маіх рукапісаў.

У вызначаны дырэктарам Польскай вайскавой школы дзень я з’явіўся падрыхтаваным да пачатку заняткаў па адной з галоўных галін вайскавой навукі, ён правёў мяне ў аўдыторыю, дзе знаходзілася некалькі дзясяткаў юнакоў, якія з нецярплівасцю чакалі нашага з’яўлення. Прадстаўлены ім у некалькіх словах, заклікаў нашых былых змагароў абудзіцца ад сну, у які мы пагрузіліся міжвольна, рыхтуючыся да новай упартай барацьбы, у выніку якой Польшча павінна вызваліцца з агіднай няволі, прагнаць захопнікаў за межы Рэчы Паспалітай.

Я прасіў моладзь разумець, што на дадзены момант яна ўжо знаходзіцца ў стане падрыхтоўкі да барацьбы перад сваім начальнікам, які даў інструкцыі і загады, як трэба рыхтавацца да атакі ворага, які хаваецца за акопамі, альбо бараніцца ад нападу большага па колькасці ворага. У выніку за кожным маім словам павінны ўважліва сачыць, каб інструкцыі добра запомніліся для правільнага выканання.

«Таму заклікаю вас лічыць сябе не вучнямі перад настаўнікам, а таварышамі па зброі перад начальнікам, што дае загады, якія павінны выконвацца пад вашу адказнасць, памятаючы, што ад дакладнасці іх выканання будзе залежаць перамога. Палову часу, вызначанага на заняткі, я выкарыстаю для аспрэчвання, каб пераканацца, што мяне добра зразумелі, жадаючы ўпэўніцца, што пакідаючы гэтую залу, вы добра азнаёміліся з маёй інструкцыяй. У выніку чаго дадзеныя мной веды будуць выкарыстаныя ў шчаслівай для нас будучыні».

Схапіўшы крэйду, я падышоў да дошкі, пачаўшы свае першыя заняткі па палявой фартыфікацыі ў даступных словах, вымалёўваючы адпаведныя фігуры і сочачы за ўражаннямі і ўвагай маіх

слухачоў. Я адразу заўважыў, што мае словы падалі на ўрадлівую зямлю, што прыносіла мне вялікае маральнае задавальненне, пераконваючы, што я маю дачыненне з разумнай моладдзю.

Згодна з апісанай у прадмове сістэмай, выклікаў некалькіх вучняў да дошкі, якія даказалі, што кожнае слова з маёй лекцыі было імі выкарыстанае настолькі, што пасля таго, як яны пакінулі аўдыторыю, не мелі патрэбы зазіраць у кнігі, якія, на жаль, яшчэ не былі надрукаваныя на польскай мове. Я зразумеў, што моладзь палюбіла сваіх выкладчыкаў і што непарыўная сувязь усталюецца паміж намі надоўга. Прысутны ў аўдыторыі на лекцыі п. дырэктар, відавочна задаволены яе вынікамі, выказаў мне гарачую падзяку. У сваю чаргу, моладзь, пакідаючы аўдыторыю, развіталася з намі па-вайсковому. Гэты дзень я залічаю да нешматлікіх шчаслівых.

Перад адыходам п. дырэктар, міла ўсміхаючыся і не спяшаючыся пазбыцца маёй прысутнасці, прызначыў мне другі дзень на гэтым тыдні, растлумачыўшы пры гэтым, што кожнаму з нас, трох польскіх выкладчыкаў, былі прызначаныя па дзве лекцыі на тыдзень, з гэтай нагоды мне заплацілі наперад за цэлы месяц. Такім чынам яны хацелі забяспечыць нас неабходнымі сродкамі для паляпшэння гардэроба і штодзённага харчавання. Што датычыць мяне, з гэтага пункту гледжання мне ўсяго хапала з той пары, як я пачаў гасціць у Канёўскага, які і сёння з вялікай цяжкасцю пагадзіўся ўзяць ад мяне дадатковыя грошы на набыццё лепшага віна ў сувязі з прызначэннем мяне на пасаду выкладчыка.

З гэтага моманту вестка аб пачатку лекцый па вайсковых дысцыплінах трыма польскімі афіцэрамі з апошняга паўстання разляцелася сярод эміграцыі, выклікаючы прыхільнае ўражанне моладзі, настолькі большае, што іх імёны былі вядомыя, што таксама разбівала падазрэнні аб фанатычнай прапагандзе, планаванай нашым духавенствам у змове з французскім. У любым выпадку падазрэнні такога кшталту не былі падтрыманыя большасцю старэйшых эміграцыі 1863 г., якія за карысныя намаганні даць вайсковую адукацыю нашай моладзі, не хацелі іх руйнаваць без фактаў, якія змаглі б даказаць вінаватасць. Такога ж меркавання трымаліся мы, трое настаўнікаў, паразумеўшыся з Эміграцыйным камітэтам і гатовыя пратэставаць, заўважыўшы, што гэтая школа будзе ператвораная ў духоўную семінарыю.

Праз тры дні, калі я прыбыў у школу на другую лекцыю, колькасць вучняў падвоілася, а праз два тыдні вучняў было ўжо 70 ча-

лавек. Адначасова адміністрацыя школы, прадбачыўшы далейшы прырост навучэнцаў, вырашыла перанесці яе ў Тулузу, аддаліць яе ў зацішнае месца, каб унікнуць пратэстаў непрыхільных да Польшчы дзяржаў, дзе моладзь адначасова магла б мець забяспечанае ўтрыманне, кватэру і магчымасць аддацца выключна навуцы, без перапынкаў і перашкод, што часта здаралася ў сталіцы Францыі.

Адначасова вучням і выкладчыкам паведамлілі, што праз тры дні яны павінны быць гатовымі выехаць, але адначасова далі магчымасць самастойна вырашаць, калі хто-небудзь не захоча ехаць, заставацца ў Парыжы ці не. Нас толькі прасілі даць неадкладна адказ, каб скласці спіс тых, хто едзе, неабходны для атрымання пашпартоў і зніжак за праезд чыгункай. Моладзь, моцна прывязаная да сваіх выкладчыкаў і зацікаўленая ў атрыманні ведаў, прыслухалася да іх рашэння выехаць у Тулузу. Ніхто не застаўся ў Парыжы.

Пан дырэктар, узрадаваны поўным поспехам, падзякаваў за аказаны давер, запэўніваючы, што дырэкцыя школы спрычыніцца да поспеху, згоды і задавальнення ад побыту Польскай вайсковай школы ў Тулузе, дзе будуць арганізаваны ўсялякія выгоды. З гэтай нагоды была выдзеленая фінансавая дапамога вучням, якая гарантавала ім трохдзённае ўтрыманне і ў дадатак 20 фр. на выпадак нечаканых выдаткаў. У сваю чаргу, п. дырэктар абвясціў, што выдадзены месячны заробак, яшчэ не выкарыстаны, можа ім служыць на выдаткі падчас падарожжа, бо ў дзень выезду пачнецца новы месяц нашай службы і іншыя ўмовы выплаты, якія забяспечаць добрыя кватэры, сталаванне і выплату месячнага заробку. Пасля мы развіталіся, каб у вызначаны дзень і гадзіну сустрэцца ў чыгуначнай зале чакання.

Дні, што засталіся да ад'езду, я правёў перш за ўсё ў таварыстве Свентаржэцкага, які прыняў на сябе абавязак паведаміць мне аб тэрміне з'яўлення на экзамены ў Школу Генеральнага штаба, каб, атрымаўшы невялікі адпачынак і дазвол на выезд з Тулузы на іспыты ў школу, тыя ж з траіх выкладчыкаў, якім бы не пашчасціла на экзаменах, маглі вярнуцца. Згодна з умовай, заключанай з адміністрацыяй тулузскай школы і Эміграцыйным камітэтам, апошні паабяцаў выслаць новых польскіх афіцэраў на замену прынятых у акадэмію ў Парыжы, нават калі ўсім траім пашчасціць на экзамене.

Правёўшы адзін з апошніх вечароў у таварыстве дарагога Свентаржэцкага, на наступны дзень я развітаўся з ім, адораны сардэчнымі абдымкамі. Чула ўспрыняў расстанне з Канёўскім, які, перапоўнены асаблівай дабынёй, панёс надзвычайныя выдаткі. Правёўшы апошняю ноч каля ліхтароў, зусім адмовіўся паспаць, каб суправаджаць мяне падчас ад'езду, да апошняй хвіліны просячы не забываць яго, пісаць час ад часу яму з Тулузы.

Польская эміграцыйная моладзь была размешчаная ў асобных вагонах 3 класа, якія павольным цягніком накіраваліся ў Тулузу; у гэтыя вагоны доступ французам быў забаронены, нас транспартавалі як жабракоў, па зніжаным кошце па спецыяльных пашпартах, выдадзеных урадам, пра што польская моладзь не ведала, бо яны былі атрыманыя праз адміністрацыю школы, якая купіла білеты на цягнік для ўсіх вучняў і іх выкладчыкаў разам.

На спецыяльных вагонах, куды нас правялі супрацоўнікі чыгункі, мы заўважылі надпісы: *interdit pour le publique*⁵⁷⁵, палічыўшы гэта ласкава прапанаваным прывілеем застацца асобна ад усіх сваім колам. Аднак мы не доўга заставаліся ў гэтым змане, пачуўшы пагардлівыя фразы, кідання ў наш адрас публікай, якая з цікавасцю прыглядалася да нас, маладых людзей, здольных да працы, і называла нас гультаямі і валацугамі, выкінутымі парыжскім муніцыпалітэтам з горада. Мы заўважылі, што чыгуначная служба таксама з пагардай ставілася да нас насуперак правілам французскай ветліваасці.

Уражаныя атрыманай знявагай, мы адышлі ад акон і дзвярэй вагонаў, хаваючыся, наколькі гэта было магчымым, далей у іх глыбіню, каб не трапляць на вочы людзям. Мы не маглі зразумець, як гэта адбылося, што французскае духавенства, якое выдаткавала шмат грошай на нас, хацела так балюча прынізіць польскую моладзь тады, калі аснова любой адукацыі павінна абапірацца на ўшанаванне годнасці, а не на яе атруце.

З іншага боку, мы былі непрыемна ўражаны тым, што французскі ўрад забяспечыў нас жабрацкімі білетамі, ведаючы, што італьянцы — нягледзячы на тое, што нашмат менш зрабілі для іх, — заўсёды забяспечвалі нас пашпартамі як сваіх пратэжэ, спрашчаючы магчымасць падарожнічаць цягнікамі і караблямі. Там шанавалі польскіх эмігрантаў.

Наш дырэктар, які не быў залічаны да жабракоў і меў білет 1 класа, убачыў знявагу, якую перажывае моладзь, пакінуў свой

вагон, каб далей ехаць разам з намі, упэўніваючы, што ён не ведаў пра тып пашпартоў, выдадзеных нам, і ніколі б не дазволіў так нас зняважыць. Паводзіны дырэктара супакоілі абураную моладзь. Вырашылі ехаць.

Ніхто з нас не выглядаў з акон і не выходзіў з вагонаў, калі цягнік спыняўся на шматлікіх станцыях на працягу дня, для пазбягання магчымай знявагі. На шчасце, у нас быў запас ежы, сабранай у кашы школьнай адміністрацыяй. Мы таксама мелі трошкі віна. Нам не хапала толькі вады, якой удосталь напіліся ноччу, калі пакінулі вагоны без рызыкі сутыкнуцца з іншымі пасажырамі. Дырэктар і выкладчыкі дзялілі ўсе пакуты, страчваючы магчымасць паглядзець цікавыя гарады і вёскі.

Пасля прыбыцця ў Тулузу на золку мы хутка, амаль незаўважна пакінулі чыгуначную станцыю, ідучы пад кіраўніцтвам ужо любімага дырэктара ў нашу школу. Віла мясцовага біскупа, якая знаходзілася ва ўсходнім прадмесці Тулузы, была прызначаная для вайскавай школы польскай эміграцыйнай моладзі 1863 г., што было выдатным яго падарункам. Выгоднае размяшчэнне ў вялікім будынку, што знаходзіўся ў прыгожай і чыстай мясцовасці, гарантавала моладзі развіццё з любога пункту гледжання. Адразу пасля прыбыцця на вілу, вызвалення з добраахвотнага зняволення ў вагонных клетках, мы разбегліся па ўсіх закутках раю, чым падаўся нам побыт у прызначанай для нас школе.

Зграбнай і арыгінальнай структуры палац біскупа з фасада меў вялікую аўдыторыю, якая да гэтага служыла для ўрачыстых сходаў і паседжанняў касцельнай рады, цяпер пераробленую на сталовую і лекцыйную залу. За ёй з абодвух бакоў размяшчаліся пакоі, якія служылі спальнямі вучням, дзе ложка былі прыгатаваныя яшчэ да нашага прыезду. Асобны пакой у гэтым жа будынку быў прызначаны для п. дырэктара, што яму дазваляла ўвесь час знаходзіцца на месцы, каб сачыць за парадкам, дысцыплінай і вырашэннем адміністрацыйных пытанняў. Пакоі для школьнай службы знаходзілася ў тым жа будынку, дзе меліся кладоўкі і склады, а таксама рэзервуары для вады, што дазваляла моладзі рэгулярна карыстацца лазняй. Былі ўсе магчымыя выгоды, пра якія ніхто нават не марыў, мы думалі, што ў Францыі яны былі недаступныя для польскіх эмігрантаў.

Вялізная пляцоўка перад палацам з боку вуліцы, абнесена прыгожай балюстрадай, мела пасярэдзіне вялікі авальны кветкавы

газон, які акаляла шырокая сцежка, што вяла ад варотаў балюстрады да пад'езду ў палац, куды ў парадным экіпажы туды і назад яшчэ нядаўна пад'язджаў тулузскі біскуп. За вялікім газонам знаходзіліся шматлікія клумбы меншых памераў, упрыгожаныя кветкамі самых разнастайных відаў, напаўняючы атмасферу прыемным пахам, які мяняўся залежна ад пары дня і ночы, калі адны абуджаліся, а іншыя засыналі.

Цяпер па вялікай алеі і меншых сцежачках шпацыравала наша моладзь, напаўняючыся і захапляючыся чудоўнай прыгажосцю гэтага краю, які можа правамоцна залічыць сябе да самых шчаслівых мясцін у свеце. Ланцуг Перынейскіх гор удалечыні разам з выразна бачным іх спадам за Тулузай, аздобленай выдатнымі касцёламі і вышэйшымі за іх званіцамі, дадавалі прыгажосці паўднёваму краю, у які мы неспадзявана трапілі. У які б іншы бок не скіравалі нашы зацікаўленыя позіркі, паўсюль бачылі чароўнае жыццё правансальскіх мясцін, адкуль бесперапынна чуліся меладычныя спевы ў арыгінальным выкананні. Польская моладзь, а таксама выкладчыкі адначалі сваё ўладкаванне, забываючыся пра даўнейшыя здарэнні.

У сувязі з тым, што наша школа з'яўлялася інтэрнатам, які знаходзіўся далёка за горадам, для польскіх выкладчыкаў змаглі знайсці асобнае памяшканне недалёка ад палаца, каб не парушаць іх свабоды, бо знаходзячыся ўвесь час у кантакце з моладдзю сышлі б да ролі звычайных настаўнікаў і адначасова рэпетытараў, у выніку маглі б скампраметаваць сябе.

У кватэры, знятай для выкладчыкаў, было тры асобныя пакоі і вялікая агульная зала, дзе сталаваліся са школьнай кухні, маючы гарантаванае абслугоўванне і розныя выгоды. Абавязак выкладчыкаў абмяжоўваўся тэарэтычнымі заняткамі і вайсковымі практычнымі. Рэшта часу належала ім, ён быў ім вельмі патрэбны, бо і выкладчыкі рыхтаваліся да экзаменаў у акадэмію, жадаючы стаць вучнямі.

Пасля прыбыцця ў Тулузу мы адпачывалі адзін дзень. Праз дзень мы ўсе з ахвотай распачалі працу згодна з праграмай, складзенай па дамоўленасці выкладчыкаў з дырэктарам. Пачаліся тэарэтычныя заняткі па розных відах зброі, перамяжвання з практычнымі заняткамі і выкарыстаннем вымяральных інструментаў, адначасова з прадпрынятымі выправамі ў поле пад кіраўніцтвам аднаго з прафесараў. Усё гэта ўваходзіла ў межы патрабавана-

га ад вучняў і настаўнікаў, цікавіла іх усіх, вымушаючы і вучыць, і вучыцца, не звяртаючы ўвагі на страту часу і на стомленасць, у выніку ўсталёўвалася ўсё больш цесная сувязь з выразнай карысцю і вялікім задавальненнем. Праз некалькі тыдняў у вучняў да выкладчыкаў ужо ўзнікла глыбокая павага. Моладзь адчула, што яны сумленна выконваюць свае абавязкі. Выкладчыкі радаліся, што ў іх такія здольныя і старанныя вучні.

Толькі вышэйапісаныя заняткі не маглі заняць увесь час моладзі, бо французскія выкладчыкі мелі намер распачаць свае заняткі пазней. Каб не заставацца без працы, моладзь займалася гімнастыкай, бо ў пяхотнай муштры ўсе былі дасканалы падрыхтаваныя з часоў паўстання, з'яўляючыся самае меншае унтэр-афіцэрамі. Пра гэта адміністрацыя польскай школы не ведала і падрыхтавала кожнаму вучню жэрдку ў даўжыню з карабін з прымацаваным да яе штыком, на ніжнім канцы якой быў прыгожа выразаны прыклад; карабінаў не было ўвогуле, каб не парушаць дыпламатыі. Гэтыя жэрдкі былі адразу выкарыстаныя моладдзю, якая разбягалася па ўсіх дарогах і сцежках, што размяжоўвалі клумбы, для гімнастычных трэніровак і жартаўлівых баёў. Зразумела, што гульні такога кшталту спыніліся з таго моманту, калі колькасць гадзін, вызначаных для заняткаў, была павялічаная і калі час на забавы зменшыўся.

У той час п. дырэктар часта шпацыраваў па блізкіх ваколіцах, а вечарамі распавядаў сабраным вучням у вялікай зале цікавыя і павучальныя прыгоды з мінулых часоў, у чым часта дапамагалі яму польскія выкладчыкі, камплектуючы збор цікавых дакладаў, чым усе карысталіся, бо яны былі старанна апрацаваныя. Акрамя гэтага, моладзь стварыла пеўчы хор, у якім не было недахопу ў талентах. Пазней адзін з польскіх артыстаў, імя якога не памятаю, наведваўшыся ў Тулузу, меў час застацца ў нас у гасцях на тыдзень і значна папрацаваць з нашым хорам.

Штонядзелю польская моладзь, прызвычаеная з дзяцінства быць набожнай, ішла на святую імшу ў касцёл, які знаходзіўся за некалькі стай ад школы, і хоць быў далёка за горадам, ён падабаўся сваімі памерамі і ўнутраным аздабленнем, як гэта было з усімі святынямі Тулузы. Наша прысутнасць у касцёле ўражвала мясцовую публіку, якая яшчэ не ведала, што ў іх ваколіцах усталявалася вялікая група іншаземцаў, моцна адрозная ад іх. Да нас з цікавасцю прыглядаліся, відавочна прасякнутыя да нас сімпатыяй.

Нас здзіўляла, што праз два тыдні пасля таго, як школа ўсталявалася, ніхто з духавенства, ахвяраваннем якога была створаная ўстанова, да гэтай пары не з'явіўся, каб нас павучаць і нават убачыць. Мы хадзілі ў касцёл па сваім жаданні. Магчыма, яны хацелі спраўдзіць, ці мы з'яўляемся добрымі хрысціянамі, ці патрэбны актыўныя місіянерскія захады да далучэння ў лона хрысціянаў. Такая абьякавасць адносна нас не абражала, а здзіўляла. Мы добра ведалі, што палякаў не трэба вучыць і што вучні не зменяць свайго абавязку сумлення, раз і назаўсёды прынятага.

У нядзелю, дзень адпачынку, арганізоўваліся забаўкі і спехам створанымі прадстаўленнямі разнастайваўся святочны час, які праходзіў для школы з цікавасцю. Час ніколі не марнаваўся, моладзь заўсёды мела багата ідэй і ніхто ў нас не сумаваў. Адначасова з арганізацыяй жыццёвых выгод вярталіся жыццёвыя сілы ў сваю належную магутнасць і рост.

Ад прыбыцця ў Тулузу напрыканцы кастрычніка 1866 г. — калі не памыляюся — да канца лістапада было прыгожае надвор'е. Часам толькі імжыў дожджык, каб ажывіць расліннасць на нашых клумбах, упрыгожаных багаццем асенніх кветак, якія працягвалі сваё існаванне і зімой. Некаторыя з клумбаў па акружнасці былі засаджаныя невядомым у нас баклажанамі, якія, разросшыся і адцвіўшы, ператвараліся ў цяжка павіслую ўніз галавой гародніну фіялетавага колеру, як біскупская вопратка, ствараючы разам з кветкамі з усёй клумбы прыгожы букет. З гэтых баклажанаў рабілі разнастайныя стравы, якія любілі жыхары поўдня і не выносілі мы, як прызвычаеныя да іншага роду дэсертаў.

Знаходжанне моладзі амаль цэлымі днямі на свежым паветры, у садзе, зарослым кветкамі нават зімовай парой, без прастудаў, карысна ўплывала на яе здароўе. Такі лад жыцця добра ўплываў на засваенне ведаў з польскіх заняткаў па вайсковых дысцыплінах, бо не былі абцяжараныя навучаннем французскіх выкладчыкаў, якія нават у снежні не пачалі праводзіць заняткі, і ніводзін ксёндз не з'явіўся, каб нас адведаць. Такая празмерная абьякавасць пачынала нас здзіўляць. У нашай моладзі было шмат часу на забавы.

Толькі мы, выкладчыкі, занепакоіліся, атрымаўшы паведамленне ад Баляслава Свентаржэцкага, што экзамены па прыёме іншаземцаў у Школу Генеральнага штаба адбыліся без запрашэння да ўдзелу ў іх палякаў, які адначасова з гэтым заклікаў нас, каб мы не трацілі надзеі, бо Эміграцыйны камітэт і генерал Высоцкі бу-

дуць рабіць спробы вырашыць гэтую непрадбачаную праблему. Гэтая навіна прыйшла да нас на Каляды, атручваючы не толькі нам, але і ўсёй школе іх вясёлае святкаванне, бо ўсе вучні і таксама пан дырэктар шчыра нас любілі.

У сваім лісце Свентаржэцкі назваў прычыны, па якіх мы не былі дапушчаныя да экзаменаў; яны былі наступныя: кіраўніцтва Генеральнага штаба, да кампетэнцыі якога належалі кандыдаты ў Школу Генеральнага штаба, як звычайна, звярнулася за дазволам і падтрымкай да дзяржаўных улад, якія, у сваю чаргу, палічылі неабходным праінфармаваць адносна нас, паўстанцаў 1863 г., расійскі ўрад і, атрымаўшы ў адказ паведамленне, што мы з'яўляемся злачынцамі і небяспечнымі асобамі, выкраслілі нас са спісаў кандыдатаў, нават не даючы адказу на пададзеныя петыцыі, каб пазбегнуць кантакту з нявартымі гэтага людзьмі. Такого кшталту меркаванні пра польскіх эмігрантаў існавалі тады ў французскім Генеральным штабе.

Пасля невясёлых Калядаў і Новага, 1867 года, праз пару дзён пасля гэтага мы атрымалі новы ліст ад Баляслава Свентаржэцкага з добрай навіной, што па просьбе генерала Высоцкага князь Жазэф Банапарт⁵⁷⁶, які быў з ім у добрых адносінах, змог атрымаць ад імператара Напалеона III як вялікую ласку абяцанне, каб палякаў запрасілі насуперак пратэстам Пецярбурга, праз дырэкцыю Генеральнага штаба да наоў скліканага экзамена. Свентаржэцкі запэўніваў, што калі не ўсе, то хоць бы адзін з нас будзе прыняты, папярэджваючы, каб мы былі гатовыя да выезду ў Парыж за некалькі дзён да вызначанага тэрміну экзаменаў.

Разам з гэтай навіной аднавілася вясёлая атмасфера ў школе, пачаліся частыя вечаровыя забавы, падрыхтаваныя дырэктарам, які хацеў задаволіць вучняў і сябе больш частымі размовамі з любімымі выкладчыкамі, якія збіраліся ад'ехаць. У хуткім часе мы атрымалі дэпешу з паведамленнем аб неабходнасці тэрмінова прыехаць, было прынятае рашэнне правесці апошні вечар разам, каб на золку выправіцца ў дарогу.

Пан дырэктар арганізаваў банкет і дапамог экіпажам падрыхтавацца да ад'езду ў адпаведны час на чыгуначную станцыю, што знаходзілася далёка ад школы. У вялікай зале, урачыста ўпрыгожанай, мы селі за агульны стол, нас частавалі выключнымі стравамі, а падчас дэсерту, добра аздобленага віном, распачаліся зычэнні і доўгія прамовы вучняў і п. дырэктара, якія выклікалі

ўсеагульны энтузіязм і падзякі выкладчыкаў у адказ. Фэст працягнуўся да позняй ночы пад спевы народных песень школьнага аркестра і развітальныя прамовы з пажаданнямі выкладчыкам поспеху, пры гэтым падкідвалі іх уверх на руках пад радасныя выкрыкі. У забаве актыўна ўдзельнічаў п. дырэктар, усё скончылася трыумфальным акампанеентам для тых, хто пакідаў школу, нас паднялі на плечы і неслі да вялікай брамы, дзе пасадзілі ў экіпаж і адвезлі да кватэры, якая была недалёка, тады былі сказаны апошнія развітальныя словы.

На наступны дзень, забяспечаныя дырэктарам добрымі запасамі прыкладна на дзесьцідзённы побыт у Парыжы і сродкамі, каб мець магчымасць вярнуцца ў выпадку няўдачы, з правам пакінуць гэта сабе таму, у каго атрымаецца здаць экзамены, пасля ён правёў нас на чыгуначную станцыю. За добразычлівае стаўленне дырэктара мы яго сардэчна палюбілі, таму і развітанне было чулае. Ён прасіў, каб мы паведамлялі яму аб нашых справах, жадаючы быць з намі на сувязі і быць карысным у выпадку патрэбы. Мы пераканаліся, што мелі дачыненне з годным чалавекам і вялікім патрыётам; заўважыўшы, што і моладзь наша была прасякнутая глыбокай павагай да яго. Цяпер я вымушаны з сорамам прызнацца, што забыў імя і прозвішча п. дырэктара, у сувязі з гэтым я называў толькі яго пасаду, па чым можна будзе лёгка яго знайсці.

З паднятай галавой мы пакідалі Тулузу, бо ўспаміны аб перажытым прыніжэнні падчас прыбыцця сюды зусім зацёрліся. Цяпер мы не былі скаваныя сорамам і роўна трымалі спіну, развітваючыся з прыгожым горадам, да якога прызвычаліся, навізваючы вялікую колькасць кантактаў, часта сардэчных, маючы жаданне іх аднавіць, калі ў будучыні здарыцца магчымасць прыехаць у гэтыя мясціны. Едучы цягніком у Парыж, мы маглі разглядаць з акна вагона недасяжныя страчаныя ў час папярэдняга падарожжа краявіды гарадоў і ваколіц, мы ўжо даўно парвалі на шматкі выдадзеныя нам жабрачыя пашпарты і не мелі цяпер патрэбы хавацца.

Раздзел XXI.

Вяртанне ў Парыж і побыт у аплікацыйнай школе Генеральнага штаба

Падарожжа, хоць і было далёкае, нас не стаміла, з цікавасцю мы разглядалі Францыю аж да парыжскай брамы, як толькі мы дасягнулі яе, усе трое разышліся па гарантаваных для жылля сяброўскіх кутках. Што датычыць мяне, я стаў нечаканым госцем для Канёўскага, які, узрадаваўшыся сустрэчы са мной, наняў на сённяшнюю ноч чалавека для запальвання ліхтароў, каб, не марнуючы ніводнай хвіліны, правесці ўвесь вечар разам са мной.

На наступны дзень ад Свентаржэцкага мы даведаліся аб тэрмінах, вызначаных для з'яўлення на экзамен, і што толькі адзін з нас, прызнаны самым здольным, атрымае права наведваць курсы ў сувязі з недахопам месцаў у лекцыйнай зале, ужо перапоўненай, дзе з вялікай цяжкасцю змаглі за апошняй партай падрыхтаваць месца для паляка. У нас было яшчэ некалькі дзён на пошук фрактаў, бо вайсковых мундзіраў, каб з'явіцца перад экзаменацыйнай камісіяй, не скампраметаваўшы сябе, мы не мелі, але для закупкі параднай вопраткі ў нас не было грошай. Эміграцыйны камітэт меў сродкі на пакупку поўнага гардэроба толькі для аднаго з нас, не маючы магчымасці зрабіць гэта для ўсіх. Неабходна было вырашыць гэтую праблему.

Пасля шматлікіх кансультацый мы змаглі знайсці склад гатовай вопраткі, дзе пад нашы гарантыі нас апранулі ў новенькія фракі, узяўшы з кожнага па 10 фр. За цыліндры мы заплацілі па 5 фр. за штуку. Белыя пальчаткі мы павінны былі купіць, бо іх не выдавалі ў наборы. Лакавыя чаравікі нам выдаў са сваіх шавецкіх складоў п. Малінары з умовай, што з яго кватэры мы сядзем у экіпаж, каб скіравацца адразу да будынка Школы Генеральнага штаба, а адтуль вярнуцца пасля здачы экзаменаў да яго, каб аддаць чаравікі як мага менш ношаныя. Усё гэта было выканана паводле яго жадання.

Да таго як экзаменацыйная камісія з'явілася ў зале, мы чакалі яе прыходу ў калідоры, разважаючы над сумнай роляй канкурэнцыі

паміж сабой і стратай магчымасці змагацца з іншаземцамі, якая давала нам шанец здабыць месцы, занятыя імі ў Школе Генеральнага штаба. Мяне апошнім запрасілі на экзамен. Я ўпэўнены, што не лепш за маіх супернікаў і дарагіх калегаў адказаў на пытанні, а калі і перамог іх, то гэта было звязана з маім асаблівым талентам маляваць крэйдай на дошцы фартыфікацыйныя фігуры і планы, якія складаліся з вялікай колькасці паралельных рысаў, якія нават пры дапамозе розных прылад і цыркуля немагчыма было б так дакладна прадэманстраваць. Камісія даручыла зрабіць план нейкага французскага бастыёна, мая кампазіцыя выклікала вялікую пахвалу з каментарам, што мой малюнак такі дакладны, што мой вусны адказ робіцца непатрэбным. Пакідаючы залу, я быў упэўнены, што перамог.

Вышэйапісаны экзамен прайшоў у апошнія дні студзеня 1867 г. Усе тры былі задаволены, бо ніводзін з нас не заікнуўся ў адказе на пытанні членаў камісіі, спакойна чакаючы вынікаў, я, у сваю чаргу, пазбягаў узгадак пра атрыманую пахвалу за талент выяўляць на дошцы фартыфікацыйныя аб'екты, каб не выглядаць хвальком і не выклікаць засмучанасці. Хоць у час паўстання я быў у званні палкоўніка, вышэйшае званне, чым у іх, што вызваляла мяне ад неабходнасці быць сціплым.

3 лютага я атрымаў павестку генерала Юзафа Высоцкага з'явіцца да яго для ўручэння дасланага яму князем Жазэфам пасведчання аб прыняцці мяне ў Школу Генеральнага штаба, падпісанага маршалам Ньелем⁵⁷⁷, якое цяпер далучаю.

Парыж, 3 лютага 1867 г.

Rue des Dames 7, Batignolles

Пры пасярэдніцтве князя Напалеона я атрымаў для Пана выдзенае міністрам пасведчанне на права атрымання адукацыі ў школе штаба. Прашу як мага хутчэй з'явіцца і забраць яго.

З братэрскімі вітаннямі

Ю. Высоцкі

Ministère de la Guerre 1-re Direction

Bureau des États Major des Ecoles Militaire

Le Maréchal de France Ministre Secrétaire d'État de la guerre prévient M. Mineyko Sigismund, sujet polonaise, que par suite de l'examen

d'aptitude qu'il a subi devant le Conseil d'instruction de l'École impériale d'application d'État-Major, il est admis à suivre en 1867, comme auditeur externe, les cours de la dite École.

Paris, le 30 Janvier 1867.

(—) *Niel*⁵⁷⁸

Баляслаў Свентаржэцкі быў надзвычай узрадаваны маім поспехам і адразу заняўся маім гардэробам, каб я мог як мага хутчэй пачаць хадзіць на заняткі ў Школу Генеральнага штаба. Дзякуючы тысячы франкаў, сабраных Эміграцыйным Ккамітэтам, для мяне быў замоўлены поўны набор элегантных строяў у аднаго з найлепшых краўцоў. Не менш радаваўся майму трыумфу Канёўскі, хоць я ўсё часцей пазбаўляў яго прыемнасці гасціць у яго дома, таму што шмат часу праводзіў у Свентаржэцкага.

Мае калегі балюча перажывалі сваю няўдачу, асабліва Русецкі, які нават хацеў скончыць жыццё самагубствам. Я адчуў іх халоднасць да мяне ў час ад'езду ў Тулузу, нібы яны хацелі гэтым паказаць, што я вінаваты ў іх няшчасці, хоць гэта абсалютная няпраўда. Яны ж ведалі, што я ўдзельнічаю ў конкурсе і не дакаралі мяне за адвагу ўступіць у барацьбу з тымі, хто меў нашмат вышэйшыя званні ў расійскім войску. Усё гэта балюча ўплывала на мяне, бо я губляў шчырых сяброў, якімі яны былі для мяне да апошняга крытычнага моманту.

Адначасова з гэтым сумным выпадкам я атрымаў дэпешу з віншаваннямі ад дырэктара тулузскай школы, заўсёды прасякнутага шчырай сімпатыяй. Праз некалькі дзён ён даслаў мне ліст з выказамі вялікай радасці вучняў, якія папрасілі яго перадаць падзяку з іх подпісамі за дадзеныя ім веды. Гэта было для мяне самай каштоўнай узнагародай за несеную службу ад дарагой моладзі.

Аказалася, што патрабаванне вяртання з Сібіры высланых французаў, якія ўдзельнічалі ў польскім паўстанні, дзякуючы дадзенаму мной рээстру нядаўна выканалася. У выніку чаго п. Габур, які заставаўся ў добрых адносінах са Свентаржэцкім, даведаўшыся пра маё вяртанне з Тулузы і прыняўце ў Школу Генеральнага штаба, выклікаў мяне ў свой кабінет, дзе адбылася сустрэча з некалькімі вернутымі з выгнання таварышамі па падарожжы ў сібірскія капальні і шчырае вітанне з імі.

П. Габур у сувязі з гэтым падзякаваў мне і павіншаваў з поспехам на экзамене, а таксама паведаміў, што я на працягу ўсяго часу навучання ў Школе Генеральнага штаба буду атрымліваць дапамогу 200 фр. золатам. Цяпер п. Габур пераканаўся ў сапраўднасці маіх уцёкаў, захоўваючы асабліваю прыхільнасць і просячы, каб я звяртаўся да яго па дапамогу, калі яна будзе мне патрэбнай, упэўніваючы, што ніколі мне не адмовіць.

Мне было вельмі радасна ад таго, што, маючы цяпер пэўнае становішча, змагу на працягу ўсёй маёй адукацыі быць вызваленым ад гаспадарчых клопатаў. Я меркаваў, што гэтыя 200 фр. былі выдзеленыя французскім урадам са спецыяльных фондаў у якасці ўзнагароды за маю паслугу, аднак пасля я даведаўся, што яны паходзілі са знакамітага мільёна, выдзеленага польскім эмігрантам, і што выдзеленая мне павялічаная дапамога несла яшчэ большую нястачу іншым землякам.

На вуліцы Грэнэль дэ Сен Жармін знаходзіўся вялікі будынак, у якім размяшчалася Школа Генеральнага штаба з вялікім пляцам, з чатырох бакоў якога размяшчаліся наступныя памяшканні:

1. Дзвесце памяшканняў з двух пакояў, кожны для афіцэраў з двух курсаў, якія атрымлівалі адукацыю ў школе.
2. Казармы на першым паверсе для размяшчэння жаўнераў, якія служылі афіцэрам.
3. Лекцыйная зала з партамі для размяшчэння ста слухачоў і кафедры для выкладчыка.
4. Экзаменацыйная зала, у якой таксама праходзілі нарады дырэкцыі і выкладчыкаў.
5. Вялікія пакоі і залы дырэктара, якім тады быў генерал дэ Рыбор⁵⁷⁹. У гэтых залах даваліся балі і прыёмы.
6. Пакоі і залы інспектара школы, які знаходзіўся ў цесным кантакце з афіцэрамі, назіраючы за рэгулярнасцю наведвання заняткаў і іх маральнай кандыцыяй па-за школай, маючы права пакараць арыштам. Ён таксама клапаціўся, каб іншаземныя афіцэры, якія жылі ў горадзе, рэгулярна хадзілі на лекцыі і каб іх паводзіны былі ўзорныя. Верагодна, французская паліцыя мела загад сачыць за паводзінамі кожнага з нас, іншаземцаў, даносячы інспектару пра вынікі, бо не раз здаралася, што ён выклікаў некаторых з нас да сябе, перасцерагаючы і пагража-

- ючы выключэннем са школы, калі не выправяцца. У пару маёй вучобы інспектарам быў падпалкоўнік генеральнага штаба граф дэ Лінаж⁵⁸⁰.
7. Бібліятэка, у якой была вялікая зала, дзе змяшчаліся шматлікія друкаваныя працы і манускрыпты па вайсковых дысцыплінах; у бакавым памяшканні размяшчаліся разнастайныя прылады для тапаграфічных і геадэзічных вымярэнняў. Акрамя вялікага стала пасярэдзіне залы, прызначанага для працы выкладчыкаў, на другім паверсе была галерэя, дзе ў вызначаныя гадзіны магла займацца афіцэрская моладзь. Часта я быў адзін у гэтай бібліятэцы, бо было мала аматараў цяжкай працы.
 8. Разнастайныя склады на першым паверсе змяшчалі неабходны матэрыял для практычных заняткаў афіцэраў падчас выездаў за горад і намёты, у якіх яны размяшчаліся.
 9. Памяшканне брамніка — праз якое ўсе павінны былі праходзіць і дзе знаходзілася кніга для іншаземных афіцэраў, у якой павінны былі запісвацца для кантролю за рэгулярным наведваннем заняткаў, — дапаўняла склад будынка Школы Генеральнага штаба.

Элегантна апрануты, я быў падобны на багатага іншаземнага афіцэра, пайшоў у школу, каб узяць удзел у даўно ўжо распачатых курсах, афіцэр унутранай службы правёў мяне ў лекцыйную залу і паказаў на апошнюю парту, што ўпіралася ў сцяну, за якой сядзелі іншаземныя афіцэры, так французы праяўлялі асаблівую гасціннасць. У выніку майго з'яўлення яны страцілі камфорт, бо мяне размясцілі паміж імі, зразумела, яны былі незадаволеныя, таксама як і французы, што знаходзіліся за апошняй партай. Усе яны з раздражненнем паглядалі на мяне, прымаючы за нежаданага чужынца і адорваючы мяне няміласцю, нягледзячы на тое што я быў худы і намагаўся як мага меней ім назаліць.

Найбліжэйшымі суседзямі на два гады запар для мяне сталі іншаземныя афіцэры: п. Лідэкерке⁵⁸¹, паручнік бельгійскага войска, і п. Лахавары⁵⁸², паручнік румынскага войска⁵⁸³. Яны назаўсёды захавалі непрыхільнае стаўленне да мяне, відавочна жадаючы тым самым мне назаліць. Мае адносіны да французскіх таварышаў на працягу ўсяго часу майго побыту ў школе заставаліся ветлівымі, але аб'якавымі ў сувязі з тым, што я не меў лішніх грошай, каб з імі хадзіць на гулянкі. Зрэшты, французы любяць, толькі калі іх добра прымаюць на чужыне, пазбягаючы адплачваць узаемнасцю

дома. Дэманстравалі сябе больш цывілізаванымі і разумнейшымі, чым усе астатнія, хоць рэдка які з іх меў ґрунтоўныя і шырокія веды, а з пункту гледжання маральнага стаялі ніжэй, чым іншыя народы. Я канстатаваў, што з прычыны абмежаванай адукацыйнай праграмы француз не забывае з лёгкасцю таго, чаму навучыўся, і імпануе сваімі непяхіснымі ведамі тым, якія, вывучыўшы шмат, не маглі захаваць у памяці дакладна.

У мяне атрымалася пасябраваць толькі з п. Лаўдэ⁵⁸⁴, родам з Эльзаса⁵⁸⁵, вялікім прыхільнікам палякаў. Мы часта наведвалі адзін аднаго, супрацоўнічалі, а перад заканчэннем я паехаў з ім у Страсбург⁵⁸⁶ каб правесці некалькі дзён у доме яго бацькоў, дзе размаўлялі па-нямецку. Мы доўгі час падтрымлівалі сувязь, страчаную ў час вялікай вайны, што не атрымалася аднавіць да гэтай пары.

Першыя заняткі маіх выкладчыкаў міналі без асаблівай карысці, пакуль я не прызвычаіўся да іх вымаўлення, якое з цяжкасцю разумелі іншаземцы праз глытанне паловы слоў. Мне неяк трэба было запоўніць недахопы ведаў, бо я прапусціў пачатак заняткаў, гэта вымусіла мяне пайсці па параду да інспектара, які ласкава мне падказаў, што ў бібліятэцы я змагу дапоўніць свае веды, дзе акрамя адпаведных кніжак знаходзяцца шматлікія рукапісы выкладчыкаў школы мінулых гадоў.

Працуючы ў бібліятэцы, я шмат што выкарыстаў, не маючы патрэбы звяртацца да незнаёмых і непрыхільна настроеных да мяне таварышаў за канспектамі, рызыкуючы пачуць адмову. Я змог хутка прызвычаіцца да вымаўлення настаўнікаў, будучы ўважлівым вучнем і з поспехам засвойваючы навуку, што ў хуткім часе даказалі паўгадавыя экзамены, з поспехам вытрыманыя.

Экзамены праходзілі ў спецыяльна прызначанай аўдыторыі, у якую выклікалі па чарзе афіцэраў з пярэдняга пакоя для здачы экзамену перад камісіяй, якая складалася з выкладчыкаў пад кіраўніцтвам дырэктара Школы Генеральнага штаба. Ніводзін з калегаў экзаменаванага афіцэра не меў права знаходзіцца ў аўдыторыі. Экзаменаваны адказваў на пытанні з выцягнутага білета. Камісія мела права задаваць дадатковыя пытанні для праверкі ведаў экзаменаванага. У аўдыторыі нельга было прысутнічаць калегам экзаменаванага, каб яны не маглі слухаць адказы і ўзбагачаць свае веды, якіх не мелі да гэтага, што шкодна паўплывала б на першыя поспеху. Спачатку экзаменавалі французаў, а пасля ішла

чарга трох іншаземцаў. Экзамены працягваліся некалькі дзён. У выкладчыкаў быў асобны ўваход у аўдыторыю, і яны не мелі патрэбы праходзіць праз пярэдні пакой, прызначаны для вучняў.

Пасля завяршэння першага паўгоддзя навучання экзамены я здаў паспяхова. Заслужыў пахвалу выкладчыкаў і ўзнёслаю прамову выкладчыка іпалогіі⁵⁸⁷, якую іншаземцы не абавязаны былі вучаць, але яна з'яўлялася абавязковай для афіцэраў Генеральнага штаба як для кавалерыстаў.

Прайшло шмат гадоў, згубіліся канспекты лекцый з імёнамі выкладчыкаў, не затрымаліся яны і ў маёй памяці. З лёгкасцю я змог бы іх знайсці, але, не жадаючы марнаваць часу, пакідаю тым, каму гэта цікава, бо для мяне, ужо старога чалавека, дні падлічаны, і застаецца шмат успамінаў для расповеду нашчадкам. Узгадваючы выкладчыкаў, я абавязаны выказаць падзяку і высока адзначыць іх навуковую вартасць, а таксама эрудыцыю, чым выдатна карысталіся вучні.

Толькі адзін з іх быў бяздарны, і, відавочна, таму я не забыў яго імя. Яго звалі п. Віял⁵⁸⁸, які, напісаўшы пасрэдную працу ў двух тамах, паўтараў яе на сваіх лекцыях, цытуючы слова ў слова, чаго патрабаваў і ад нас падчас экзаменаў, а паводле дакладнасці гэтага паўтору выстаўляў адзнакі. Нас, вучняў, здзіўляла, што яго не звольнілі з пасады, бо на ім ляжаў абавязак навучыць нас асновам тактыкі і стратэгіі, што замоўчваў, а яго надрукаваных кніг не хапала для ўдасканалення нашых ведаў. Толькі той мог удасканаліцца, хто займаўся ў бібліятэцы. Не выступаю з абвінавачваннем п. выкладчыка Віяла, як скрыўджаны дрэннай адзнакай на экзамене, бо я быў яго добрым вучнем, маючы асаблівую памяць, я паўтараў слова ў слова змест яго кнігі. Праз некалькі дзён я ўсё забыў, захаваўшы ў памяці толькі неабходную інфармацыю.

Афіцэраў, прынятых у Школу Генеральнага штаба, якія ў будучыні павінны былі займаць самыя высокія пазіцыі ў французскай войску, урад забяспечваў усім неабходным. Акрамя прыслугоўвання ў іх кватэрах, якое ажыццяўлялася вайскавай службай, у іх быў асобны афіцэрска-клуб, дзе яны маглі за невялікія грошы ставацца, карыстаючыся прадуктамі па зніжаных коштах ад прадпрымальнікаў, якія забяспечвалі войска. Усе штабныя, у якіх не было ў Парыжы сям'і, рэгулярна наведвалі гэтую ўстанову, а тыя, хто тут жыве, калі ім жадалася, меў права запрашаць гасцей на сняданкі і абеды, меню якіх заўсёды было разнастайнае і багатае,

за што плацілі дадаткова. Некалькі разоў мяне запрашаў сюды паабедаць і ацаніць вартасць страў прыхільны мне таварыш п. Лаўдэ. На іншаземных афіцэраў не распаўсюджвалася права карыстання гэтай дабрачыннай для французскіх штабных установай.

Ва ўсіх вялікіх тэатрах была найлепшая ложа, заангажаваная для штабных, у якую па чарзе мелі доступ усе французскія таварышы, перадаючы яе часам нам, іншаземцам. Урад купляў білеты для штабных на канцэрты, калі яны мелі мастацкую вартасць. На разнастайныя фэсты, а асабліва вайсковыя, заўсёды запрашалі французскіх штабных, а часам і нас, іншаземцаў. [...]

Раз на тыдзень прымала візіты пані дэ Рыбор, жонка дырэктара школы, на якія абавязкова павінны былі з'яўляцца афіцэры для знаёмства з правіламі этыкету, калі каму-небудзь з іх, хто паходзіў з простага сям'і, былі яны невядомыя. Для ўдзелу ў гэтых візітах таксама былі запрошаныя іншаземцы.

Урад намагаўся, каб усе штабныя афіцэры зліліся ў адно з вышэйшым парызскім светам, і для гэтага рабіліся балі ў залах дырэктара школы, куды запрашалася вялікая колькасць дам і дачок генералаў, а таксама вышэйшага свету, усе былі ў эlegantных і самых модных строях, з імі прадстаўленыя штабныя танцавалі пад гукі вайсковага аркестра ці фартэпіяна ў таленавітым выкананні. На гэтыя балі павінны былі хадзіць і іншаземныя афіцэры. Без ахвоты я павінен быў удзельнічаць і танчыць, амаль заўсёды пан дырэктар прадстаўляў мяне занадта сур'ёзным і непаваротлівым дамам, што змушала мяне да павольных рухаў, якія супярэчылі маім кідкім парыванням, якія мог бы выкарыстоўваць у час танцаў з прыгожымі паненкамі.

Балі часта паўтараліся падчас карнавалаў і пры іншых акалічнасцях, іх хапала для поўнай выпраўкі праставатых афіцэраў на працягу двухгадовага побыту ў школе пад уплывам прыгожых паненак, што імкнуліся завязаць адносіны, якія маглі забяспечыць ім будучае замужжа. Такое паляванне ладзілася на іншаземных афіцэраў, калі канстатавалася іх заможнасць. У такім выпадку жонка дырэктара прадстаўляла іх на танец прыгожым кандыдатам на замужжа, не такім непаваротлівым бабам, як гэта было са мной, польскім эмігрантам, спустошаным, якога гэтыя забавы і непатрэбная дрэсіроўка прыводзілі да выдаткаў і так малой грашовай дапамогі на закуп новых лакавых чаравікаў, пальчатка і разнастайных аксесуараў, змяншаючы сродкі на ўтрыманне.

Некалькі разоў на год адбываліся балі ў імператарскім палацы з вялікай пышнасцю і прыдворным цырыманіялам, куды мелі доступ толькі прывілеяваныя асобы, а для афіцэраў, што вучыліся ў Школе Генеральнага штаба, гэта было абавязковым, бо яны павінны былі стаць аздобай царскай кароны і прыбліжанымі да двара асобамі. У гэтых балях павінны былі ўдзельнічаць і іншаземныя афіцэры, маючы афіцыйнае запрашэнне.

Я абсалютна б збанкрутаваў, калі б намаганнямі Свентаржэцкага не ратаваўся ў такім становішчы. Ён змог упарадкаваць мой гардэроб, падрыхтаваўшы новы фрак і аднавіўшы падкладку майго паліто, знаходзячы на гэта дадатковае фінансаванне. З вышэйапісанага відаць, што акрамя тэхнічнай адукацыі, для вучняў Школы Генеральнага штаба абавязковай была палацавая дрэсіроўка, якая старанна і з вялікай адданасцю ажыццяўлялася.

У забавах, шчодро арганізаваных, я намагаўся, наколькі гэта было магчыма, не ўдзельнічаць, маючы неабходнасць удасканалваць веды і эканоміць на значных выдатках па аднаўленні гардэроба і непазбежных і заўсёды патрэбных закупках дарагіх аксесуараў, каб не кампраметаваць і не прыніжаць сябе перад калегамі.

У гэтым мне моцна дапамагала адасобленасць жытла дарагога сябра Канёўскага ў прадмесці, дзе ніхто з таварышаў не мог убачыць наш убогі сцоў і я спакойна мог аддавацца працы. Такім чынам на адлегласці, але з частым наведваннем Свентаржэцкага, прамінуў цэлы год у Імператарскай аплікацыйнай Школе Генеральнага штаба, які завяршыўся паспяховай здачай экзамену і пераводам на другі курс.

Адначасова з гэтым прагрэсам надышлі вялікія змены ў маім жыцці, прычынай якіх з'явілася высланая маці дапамога з Польшчы, дзе наша зямля прыносіла такі ўраджай, што паспелі пазбыцца пазыкаў і сабраць грошы на паляпшэнне жыцця эмігрантаў. У выніку гэтага сродкі на маё ўтрыманне адразу павялічыліся ў два разы. Змена гэтая надышла тады, калі Канёўскаму ўдалося знайсці больш адпаведную працу, ён уладкаваўся наглядчыкам на адной з фабрык, дзе атрымліваў большы заробак, меў кватэру і харчаванне, што непазбежна прывяло да нашага расстання і майго засялення ў асобную кватэру, на што ўжо меліся дастатковыя сродкі. У мяне атрымалася знайсці аднапакаёвую кватэру ў цэнтры горада на вуліцы Дэ Матурын Сен Жак, вельмі ўтульную, з прыслугай, дзе кожную нядзелю частаваў вольнага ў гэты дзень Канёўскага і мог

прымаць візіты землякоў і п. Лаўдэ, адзінага сябра сярод шматлікіх школьных таварышаў.

У г. 1868, апошнім годзе майго навучання ў Школе Генеральнага штаба, імя Польшчы часта гучала ў нашу славу. На сусветнай выставе шэдэўр Матэйкі⁵⁸⁹, які паказваў трагічны момант нашай гісторыі, збіраў людзей з усяго свету, каб паглядзець на драпежніцкія ўчынкi дэспатызму і супраціву Польшчы, што бароніць волю ад задушэння, па-мастацку выяўленых творцам. Пачутае нашымі эмігрантамі імя Польшчы, выказанае з гонарам, памяншала нашы беды і замацоўвала перакананне ў нашым уваскрасэнні.

Хоць са стратай часу для прафесійнай адукацыі амаль кожны дзень я хадзіў на выставу, каб зазірнуць у асобную залу, прызначаную для карціны Матэйкі, і вывучаць прадметы і прылады, якія былі звязаныя з вайсковай справай, што было вельмі карысна для афіцэраў Генеральнага штаба. Дзеся гэтага нам можна было бясплатна наведваць выставу.

Сустракаючыся там з французскімі калегамі, я заўважыў, што яны перасталі рабіць выгляд, што мы незнаёмы, першымі ветліва вітаючыся са мной. Гэта адбылося дзякуючы майму патрыёту з Вільні⁵⁹⁰. Пан Лаўдэ, заўважыўшы вялікае падабенства прозвішча Матэйкі і майго, пытаўся, ці не з'яўляюся я яго сваяком. Вялікая колькасць землякоў віншавала мяне, ведаючы, што мы ліцвіны.

У той самы час адбылося выступленне знакамітага французскага юрыста⁵⁹¹, які звярнуўся да расійскага цара: *Monsieur, vive la Pologne*⁵⁹², гэта была заўвага, скіраваная да тырана, якая сведчыла, што намагаючыся гвалтам знішчыць народ, які мае права на існаванне, можна выйсці толькі на фальшывы шлях. Такая адозва, наколькі была жаданая і мілая для палякаў, настолькі яна назаляла Напалеону III, які прымаў расійскага тырана, але ён быў не ў стане пакараць юрыста за адозву, якая атрымала ўсеагульныя авацыі французаў за ўзурпацыю дэспатычных правоў, учыненых ім, што моцна абцяжарвалі народ, які зусім нядаўна меў асновы вольнасці.

Зноў імя Польшчы магутна зазвяла па ўсім свеце як няслушна асуджанай на пакуты магутным дэспатызмам, але, на жаль, не надоўга, бо ў хуткім часе адбыўся замах на жыццё цара, яго ўчыніў Беразоўскі⁵⁹³, 18-гадовы эмігрант, годны таго, каб асудзіць і пакараць дэспата. Але ўрад Напалеона хацеў выкарыстаць гэтую сітуацыю, каб паквітацца за абразу цара праз юрыста, які дапускаў

рэзкія выказванні ў яго адрас, але ажыццявіць гэта ніхто не быў у стане, нягледзячы на ўпартыя патрабаванні расійскай амбасады, абвінавачваючы польскую эміграцыю 1863 г. у суўдзеле злачынства. Дзяржаўная прэса кінулася абвінавачваць няўдзячных палякаў, якім выдаткавалі мільёны і далі апеку і якія замест пачуцця ўдзячнасці набраліся мужнасці забіваць нашых гасцей і саюзных манархаў. Прэса раіла стрымаць запал гэтых іншаземцаў, якія пачалі нахабна гаспадарыць у Францыі, і адпаведнага іх пакарання. Такого кшталту артыкулы з'яўляліся ў большай палове парызжскіх газет, і ніводнае перыядычнае выданне не выступіла ў нашу абарону, каб стрымаць гэтыя хваляванні французскага грамадства.

Добра, што ўсе былі толькі дрэнна да нас настроены і што мы пазбеглі лінчавання. У той самы дзень, знаходзячыся на вялікім школьным двары, дзе мы шпацыравалі ў чаканні пачатку заняткаў, я заўважыў асаблівы і пранікліва звернуты на мяне позірк таварышаў. Пра замах на цара я не ведаў, бо абмяжоўваўся чытаннем толькі польскай перыёдыкі. Сустрэўшыся ў двары з паручнікам Лаўдэ, я даведаўся аб прычынах выкліканага настрою супраць палякаў, радуючыся, што не быў залічаны да суўдзельнікаў Беразоўскага і што мог працягваць сваю вайсковую адукацыю.

Што датычыць французскага ўрада, са смуткам трэба канстатаваць: ён хацеў задаволіць цара абвінавачваннем шматлікіх польскіх эмігрантаў за ўчынак, здзейснены адным з іх, і то самым маладым. Калі б французскі ўрад быў невінаваты, ён мог і быў абавязаны адмяніць артыкулы, якія падбухторвалі грамадства супраць польскай эміграцыі, растлумачыўшы, што Беразоўскі і яго суўдзельнікі будуць знойдзеныя і пакараныя, і што ўрад высока цэніць маральную вартасць польскай эміграцыі разам з польскім народам, баронячы яе ад усялякіх паклёпнікаў. Французскі ўрад гэтага не зрабіў, што таксама даказвае яго адказнасць. У выніку на працягу доўгага часу дазнанняў і правядзення следства па пошуку вінаватага і суўдзельнікаў замаху да польскіх эмігрантаў ставіліся nepřыхільна, бо падбухторванне французскага грамадства працягвалася.

Канстатаваліся таксама намаганні ўрада паўплываць на 12 прысяжных судзяў, каб кіданнем чорнага шара пакараць злачынца смерцю, як адзіна магчымага спосабу скуплення абразы цара. Яны хацелі, каб не згодна з сумленнем, а па загадах каралі вінаватага. Але выдатная абарона знакамітага адваката Карно⁵⁹⁴, які, ламаючы

несумленныя намеры, даказаў абсалютную праўду, што эміграцыя не ўдзельнічала ў замаху Беразоўскага і што ён дзейнічаў патаемна, баючыся, каб замаху не перашкодзілі, адчуваючы абавязак выканаць яго пры першай магчымасці, яго вяла помста — права вендэты, якое існавала ў правінцыі, дзе ён жыў, — за забойства бацькі, маці і сястры, пагарджаных перад смерцю маскоўскім войскам, камандуючым якога быў цар, прыбылы ў Парыж.

Карно перад прысяжным судом прамовіў, што закіпела кроў у сэрцы асірацелага юнака і ён адчуваў бы сябе годным ганьбы, калі б не адпомсціў кіраўніку забойцаў, не маючы неабходнасці шукаць памочнікаў для замаху. Ён сказаў, што ілжывым было паклёпніцтва, кінутае ў Беразоўскага аб тым, што ён быў апошнім падлюгай, і даказаў сведчаннем ганаровых жыхароў Парыжа яго ўзорныя паводзіны, якія маглі быць прыкладам высокай маральнасці, бо 6 месяцаў на год цяжка працаваў на фабрыцы, каб набіраць грошай на навучанне ў прыватнай школе для ўдасканалення сваёй адукацыі ў астатнія 6 месяцаў. Пасля чаго ён знікаў са школы, вяртаючыся на фабрыку, каб сабраць грошы, неабходныя для працягу распачатай навукі. Цяпер на судзе выкладчык і фабрыкант пацвярджалі вышэйазначанае, выказваючы вялікую пахвалу абвінавачанаму.

У сваю чаргу, абаронца заклікаў прысяжных працаваць сумленна і не падпадаць пад уплыў міфічных абвінавачванняў і аднагалосна вызваліць Беразоўскага ад усялякіх закідаў як юнака высокай маральнай вартасці. П. Карно заклікаў, каб урад адмяніў кінутыя папрокі польскай эміграцыі перад французскім грамадствам і каб гэтае грамадства перастала падлягаць падобным уплывам, якія зневажаюць цэлы народ.

Пад уплывам абароны п. Карно знайшлося пару прысяжных, якія вызваліліся ад уціску суда і кінулі белыя шары, што выратавала Беразоўскага ад смяротнага пакарання. У сваю чаргу, суд прысудзіў пажыццёвае зняволенне з высылкай асуджанага ў Каледонію. Французскі ўрад быў незадаволены, не маючы магчымасці поўнасю супакоіць цара, а публіка, прысутная на судзе, адчувала сябе абражанай такім жорсткім пакараннем, бо была ўпэўненая ў тым, што падследнага ўрачыста вызваліць.

Абарона адваката Карно, падтрыманая гарачымі авацыямі, дазволіла яму атрымаць вышэйшыя ўшанаванні і ўдзячнасць ад польскай эміграцыі, а таксама ўсяго грамадства. На гэта

парыжскія выданні зноў адгукнуліся, але гэтым разам на карысць нашай эміграцыі, парыжская публіка таксама стала да нас ставіцца ветліва. Маскоўскі цар, відавочна, супакоіўся ў сваіх жаданнях, бо Беразоўскі праз некалькі месяцаў пасля прыбыцця ў турму страціў розум.

Перапынак у вывучэнні вайсковых дысцыплін, звязаны з выставай, забавы, рамантычныя адносіны і апошнія падзеі ў Парыжы спрычыніліся да нерэгулярнага наведвання бібліятэкі Школы Генеральнага штаба, прыносячы мне вялікую шкоду, бо ў хуткім часе скончыўся другі і апошні год майго навучання. Дня 16 лістапада 1868 года я скончыў адукацыю, атрымаў пасведчанне, што выдавалася іншаземцам, якое дадаю да гэтай часткі.

École Impériale
d'Application d'État-major

Le Lt. Colonel commandant en second, Directeur des études à l'École d'application d'Etat major, certifie que Mr Myneyko, autorisé par décision ministérielle du 30 Janvier 1867, a suivie les cours de l'École, a assisté régulièrement aux leçons des divers professeurs pendant les deux années d'études, et subi d'une manière satisfaisante l'épreuve des examens généraux de passage en 1-er Division et de sortie.

Sa conduite à l'intérieur de l'École n'a rien laissé à désirer.

Paris, le 16 Novembre 1868

Le Lt Colonel commandant en second

Directeur des études

(подпіс нечытэльны)

Mr Myneyko

(круглая пячатка з імператарскім арлом і надпісам на абадку:)

École Impériale d'Etat-Major. Le Général Commandant⁵⁹⁵

Французскія таварышы пакідалі школу з павышэннямі ў званнях ад паручнікаў да капітанаў і правам атрымліваць большыя грошы, іншаземныя таварышы без развітання вярталіся ў свае краіны, свабодныя ад няволі, каб там трыумфаваць, паднімаючыся ў званнях, а я, належачы да скаванай няволяй айчыны, застаўся на парыжскім бруку, пазбаўлены права атрымліваць большыя грошы. Я апынуўся б у сумнай сітуацыі, калі б у мяне не было дапамогі з Польшчы, якая забяспечвала мне сціплае ўтрыманне, і я мог

не браць зняважлівую міласціну ў 35 фр. штомесяц, што таксама змаглі зрабіць многія землякі, бо матэрыяльная сітуацыя ў нашай бацькаўшчыне значна палепшылася.

Я звяртаўся да вайсковых уладаў, просячы ўзяць мяне на службу ў французскае войска як паляка, які вучыўся ў іх школе, і каб перасталі мяне лічыць іншаземцам, бо нашыя войскі яшчэ нядаўна ўяўлялі з сабе непарыўнае адзінства, заўсёды годна і паспяхова змагаючыся. Мне адказалі, што гэта немагчыма, зазначыўшы, што ёсць магчымасць паслаць мяне ў званні капітана ў Замежны легіён у Алжыр.

Я сабе ўявіў, што, знаходзячыся там на службе, нічога новага не засвоіў бы, бо іншаземцам можна дайсці толькі да звання маёра, я, у сваю чаргу, маю амбіцыі дасягнуць вышэйшага звання, выкарыстоўваючы гэта на практыцы, каб быць больш карысным тады, калі Польшча ўступіць у новую барацьбу за вызваленне з няволі. Не маючы магчымасці заснавацца ў Францыі, я вымушаны быў шукаць заняткаў у іншых краінах, падзякаваўшы за прапанаванае мне месца ў Алжыры, заўважыў, што мне, як паўстанцу, які змагаўся за незалежнасць Польшчы, не адпавядала б ваяваць з арабамі, якія маюць права быць свабоднымі, чым абразіў французаў, якія голасна пратэставалі і казалі, што выконваюць там цывілізацыйную місію.

Знаходзячыся ў Францыі ў гасцях, не хацеў выклікаць сварак. Я змоўк, дазваляючы сабе канстатаваць, што француз, чапляючы кайданы, умее вуаляваць варварскія дзеянні салодкімі словамі пра «цывілізацыйную місію». У мяне атрымалася знайсці працу пры адміністрацыі чыгункі, забяспечваючы сабе павелічэнне прыбыткаў на 100 фр. штомесяц, паляпшэнне ўтрымання, а таксама і заняткаў. Цяжка было, маючы вайсковую адукацыю, знайсці ў цывільнай прафесіі большы заробак. Я павінен быў задавольвацца хоць якім заняткам, каб не заставацца бяздзейным. Так я перажыў цяжкую зіму і дачакаўся лета, вечарамі часта сустракаючыся з Канёўскім, а са Свентаржэцкім па нядзелях, калі ён, апрануты ў мундзір вучня Вайсковай школы Сен-Сіра, з'яўляўся на звальненне ў Парыж.

Свентаржэцкі, маючы 36 гадоў, вырашыў атрымаць вайсковую адукацыю, каб з карысцю служыць Польшчы з пачаткам новай барацьбы за яе адраджэнне. Ён здаў экзамены ў школу ў мінулым годзе і скончыў першы курс, калі я скончыў Школу Генеральнага

штаба. Свентаржэцкаму трэба было вучыцца яшчэ год для заканчэння навучання ў Сен-Сіры. Рэут скончыў Школу артылерыі і інжынерыі ў Метцы адначасова са мной, а Курневіч і Жэляшкевіч — школу ў Сен-Сіры ўжо ў мінулым навучальным годзе. Такім чынам, колькасць палякаў у Францыі, якія атрымлівалі вайсковую адукацыю, павялічвалася, але ніводзін з іх не быў у стане забяспечыць сябе ў дастатковай ступені, калі не меў магчымасці атрымаць дапамогу з радзімы. Добра было Курневічу і Жэляшкевічу, што мелі падтрымку ад багатага Рэута, бо ў іх не атрымалася знайсці працу, за якую плацілі хоць бы як мне.

Пасля заканчэння Школы Генеральнага штаба мяне запрасілі заняць пасаду сакратара ў Польшкім вайсковым таварыстве, бо мой папярэднік занямог і падаў у адстаўку, прозвішча яго я не памятаю. Старшынёй быў, здаецца, генерал Крук⁵⁹⁶, а скарбнікам — падпалкоўнік Цвек-Цяшкоўскі⁵⁹⁷, членамі былі старэйшыя афіцэры з апошняга паўстання.

Пад аховай і апекай таварыства знаходзілася купленая Навуццальным урадам вайсковая амуніцыя і зброя, якая засталася за мяжой, бо не было магчымасці своечасова пераправіць для паўстанцаў на радзіму. На перыядычных і надзвычайных сходах займаліся развіццём вайсковага майстэрства, каб не страціць навывкаў, заўсёды гатовыя да нясення службы, наколькі можна, карыснай.

Збіраліся разнастайныя матэрыялы і рэсурсы, якія маглі нам прыдацца ў будучай вайне, бо мы былі перакананыя, што яна павінна надыйсці, сярод якіх знаходзіліся клішэ мап нямецкай дзяржавы, складзеныя афіцэрамі яго генеральнага штаба, якія нам змог даставіць Крашэўскі⁵⁹⁸, слаўны пісьменнік, за што пазней ён быў асуджаны каралём Вільгельмам⁵⁹⁹ на пажыццёвае зняволенне ў турме, а пасля ў італьянскай каралевы Маргарыты⁶⁰⁰ атрымалася вызваліць яго. Уся гэтая справа выклікала вялікі шум, бо гэтыя клішэ выкарыстала таксама Францыя.

У гэтым таварыстве я выконваў абавязак сакратара на працягу некалькіх месяцаў, аж да выезду ў балгарскія правінцыі, якія заставаліся пад турэцкім захопам. Пазней ад скарбніка Вайсковага таварыства я атрымаў павестку на аплату пратэрмінаванага падатку, дзякуючы гэтаму я даведаўся аб добразычлівым залічэнні мяне ў таварыства нават пасля таго, як я пакінуў Францыю. Лічу неабходным дадаць гэты цікавы дакумент да апісання.

Таварыства польскіх вайскоўцаў у Парыжы
Rue Racine, 15 кастрыч. 1869 г.

Шаноўны Таварыш

Маю гонар паведаміць Табе, што Ты вінен у касу Таварыства ў месячных аплатах з 1 студзеня 1869 да дня 31 снежня 1869 г. фр. 36. —

Выканаўчая Рада Таварыства параіла мне заклікаць Цябе, Шаноўны Таварыш, як мага хутчэй унесці ў касу Тваю запазычанасць.

Член Выканаўчай Рады касір Таварыства

(—) Падпалкоўнік *Цвек-Цяшкоўскі*

Круглая пячатка з Арлом, Пагоняй і Арханёлам, а таксама надпісам на абадку: Таварыства польскіх вайскоўцаў у Парыжы.

Яшчэ калі я быў у Парыжы, там з'явіўся п. Дамброўскі, былы палкоўнік генеральнага штаба расійскага войска, асоба вельмі таленавітая, ён планаваў стварыць нейкі саюз, які б слепа падпарадкоўваўся яго дыктатарскім загадам у выкананні тайных прадпрыемстваў для дасягнення бязмежна карысных вынікаў для Польшчы. Ён заклікаў мяне ўзяць удзел у гэтай аперацыі, прапануючы прысягнуць слепа падпарадкоўвацца любым загадам, нават пад страхам смяротнага пакарання за непадпарадкаванне. Я адкінуў з абурэннем смешныя прэтэнзіі, растлумачыўшы, што я належу да тых людзей, якія маюць права ведаць розныя таямніцы, крытыкаваць іх і адкідаць, калі лічаць неадпаведнымі і шкоднымі. Пасля я яму падказаў, што ўсе вайсковыя справы, звязаныя з інтарэсамі Польшчы, знаходзяцца толькі ў кампетэнцыі Вайсковага таварыства, да якога маю гонар належаць, і мой абавязак паведаміць на агульным сходзе аб жаданні распачаць сакрэтныя дзеянні і ўвядзенне асаблівай арганізацыі без ведама асоб вышэйшай польскай вайсковай улады, якая знаходзіцца на чужыне.

Дамброўскі сказаў, што ён памыліўся ў сваіх разліках, бо верыў, што я буду яго памочнікам. Што датычыць мяне, то ўпэўнены, што я выканаў свой абавязак, мне было крыўдна з-за сапсаваных адносінаў з яго домам, які часта наведваў, каб сустрэцца з Генрыкай Пуставойтавай, якую я ведаў з часоў побыту ў Румыніі і па Хробржы, а таксама Грахавісках. Яна была яшчэ прыгожая і маладая, я любіў яе таварыства, хоць не належаў да тых, хто быў у яе зака-

ханы. Я заўважыў, што да яе назойліва заляцаўся п. Прыбыльскі⁶⁰¹, наведваючы дом спадарства Дамброўскіх, з якім там і пазнаёміўся, бо мяне часта запрашалі туды на гарбату. Прыбыльскі, ужо добра ў гадах, лічыў смешным імя турэцкага бея, выдатна быў апрануты і кідаўся грашыма, прыкідваючыся багатым.

Хадзілі чуткі, што ён выконваў сакрэтную місію, якую яму даверыў турэцкі ўрад, і што ён знаходзіўся ў сувязі з амбасадай, працуючы на шкоду Балгарыі, што жадала вызваліцца з няволі. Прыбыльскі быў непрыемным чалавекам; мне было шкода, што ён быў маім земляком з Вільні, дапуская, што абвінавачванні з’яўляюцца праўдзівымі. Што ў недалёкай будучыні пацвердзілася, бо група хціўцаў скампраметавала польскае імя. Пра гэта падрабязней я напішу ў наступным томе, да чаго рыхтуюся, калі ў мяне атрымаецца перажыць гэтую зіму, занадта цяжкую для старога, які пакутуе ад грудной жабы і сэрца.

Пад канец 1868 г. значная колькасць эмігрантаў пакінула Парыж, накіроўваючыся ў Галіцыю для заняцця месцаў у разнастайных аддзелах мясцовай адміністрацыі, якой кіравалі палякі ў сувязі са зменамі ў аўстрыйскай палітыцы. Тады ў маіх таварышаў Рэута і Курневіча атрымалася знайсці пасады пры адзеле дарог і мастоў. У сваю чаргу, з ліста ад 28 сакавіка 1869 г., атрыманага з Вены ад таварыша і дарагога сябра Рамана Раеўскага, які займаўся гандлем, я даведаўся, што ён сустрэўся з Рэутам у студзені ў Кракаве, будучы там праездам, дзе той кіраваў будаўніцтвам дарогі ў ваколіцах гэтага горада.

Што датычыць мяне, я быў задаволены службай у адміністрацыі чыгункі, гэтая праца разам з дапамогай, якую атрымліваў з краю, задавальняла ўсе мае патрэбы. Хоць я з лёгкасцю мог атрымаць месца ў Галіцыі, усё ж заставаўся ў Францыі, бо Аўстрыя толькі вымушана брала на службу нашых эмігрантаў, якія павінны заставацца пад наглядом, пакутуючы ад недахопу поўнай волі, толькі яна магла нам дапамагчы дасягнуць нашых жаданняў.

Праз усю зіму я працягваў сваю працу, не маючы намеру яе пакідаць, калі б не здарыўся нечаканы выпадак, які змусіў мяне заняць пасаду кіраўніка прац па будаўніцтве чыгункі ў Балгарыі, якая знаходзілася пад турэцкім захопам і называлася тады Дунайскі вілает⁶⁰², сталіцай якога быў горад Рушчук.

Кіраўнік публічных прац гэтай правінцыі, упаўнаважаны ўрадам, запрасіў мяне дэпешай з просьбай яму адказаць, ці прымаю я прапанаваную пасаду, каб ён мог упаўнаважыць амбасадара аплаціць мне дарогу, просячы вызначыць дату майго выезду, як мага хутчэйшага. З цяжкасцю расчытаўшы напісанае на дэпешы імя дырэктара, я зразумеў, што ім з'яўляецца п. Пшэздзецкі, мой паважаны сябра і далёкі сваяк, у якога некалі даўно жыў у Канстанцінопалі і які, даведаўшыся пра тое, што я скончыў Школу Генеральнага штаба, хадайнічаў аб маім прызначэнні, каб я мог з ім супрацоўнічаць.

Маё рашэнне адносна прапанаванай мне і выдатна аплачанай пасады было станоўчым, але перад адпраўленнем станоўчага рашэння я пабег да Свентаржэцкага, каб падзяліцца з ім радаснай навіной, ведаючы, што змагу стаць карысным для пакутных эмігрантаў, якія шукаюць працу. Свентаржэцкі падзяляў мае погляды і дапамог мне адрэдагаваць дэпешу, якую мы неадкладна даслалі ў Рушчук, паведамляючы, што праз тыдзень буду гатовы да выезду. Рэшту вечара мы правялі разам, складаючы планы на будучыню і шчаслівыя іх вынікі.

Астатні час я прысвяціў падрыхтоўцы да падарожжа, падаў у адстаўку і папрасіў пасведчанне аб узорна выкананай на працягу двух месяцаў службы. Адміністрацыя чыгункі была ласкавая, выконваючы маю просьбу бясплатна выдзеліць білет на цягнік аж да французскай мяжы, якая знаходзілася за Страсбургам. Канёўскі рыхтаваўся да выезду ў Львоў, каб там знайсці занятак і патрыятычную працу, быў маім неадступным таварышам аж да апошняга моманту развітання на чыгуначнай станцыі.

Не магу дакладна сказаць, калі адбыўся мой выезд з Парыжа. У мяне толькі атрымалася знайсці сярод тых нешматлікі папер з той далёкай пары ліст ад Выслауха ад 1 красавіка 1869 г., дасланы мне ў Балгарыю, у якім скардзіцца на Яўфіма, што не адведаў яго, выязджаючы ў Рушчук, куды быў выкліканы мной на пасаду памочніка, а таксама што не напісаў яму з Балгарыі. З гэтага вынікае, што тады я ўжо досыць даўно пакінуў Парыж, а згодна з падлікамі, зробленымі цяпер, вынікае, што гэта павінна было адбыцца ў месяцы сакавіку 1869 г., бо ў падарожжы да Страсбурга не адчуваў холаду, як і ў далейшай дарозе да Вены⁶⁰³, адкуль па Дунаі, часта перасядаючы з меншых на большыя караблі, прыбыў у Рушчук, дзе было па-вясенняму цёпла.

Яўфімам, на якога скардзіўся Фелікс Выслаух, начальнік паўстання ў Троцкім павеце пад Вільняй і мой таварыш і вучань адначасова з Генуі ў Італіі, быў Ёахім Жэляшкевіч, мы яго так называлі, адразу пасля майго прыезду ў Балгарыю, я змог перацягнуць яго да сябе ў якасці памочніка пры выкананні праекта чыгункі з Нікопаля⁶⁰⁴ ў Плеўну⁶⁰⁵. Ён быў першым, каму я змог знайсці працу ў Балгарыі.

Ліст Выслауха дадаю да апісання, гэта цікавы дакумент з пункту гледжання напышлівасці выказванняў нашага старога салдата, які, трапіўшы ў вялікую нястачу, шукаў магчымасць атрымаць пазыку, вядома на вечнае невяртанне, скіроўваючыся да сябра, у чым, калі не цалкам, то хоця б ў нейкай частцы яму не адмовіў.

Парыж, 1 красавіка 1869

Даражэнькі Зыгмунт!

Пішу Табе, што, відавочна, Цябе здзівіць на першы погляд — таму, абмінаючы ўсялякія ўступы, — чуласці, кампліменты, падыду адразу да сутнасці. Грашовая афера — падумаеш Ты сабе і не памылішся. Справа такая, некалькі месяцаў я знаходжуся ў Парыжы і працую ў аднаго фатографа, клеячы, круцячы кола, абразаючы паперу, але гэта ўсё прыносіць мне так мала, што ледзьве магу дыхаць — гэтымі днямі я знайшоў месца на 130 фр. у месяц, але атрымаць яго змагу з малой умовай, што дам хабару 300 фр. Вось з-за чаго ўсё разбіваецца, а трэба ведаць, што седзячы каля чатырох гадоў у вёсцы, да пераезду ў Парыж, так сталася, што я пазбавіўся ўсіх даўнейшых знаёмых і сяброў, калі мне француз забіў такі цвік са сваімі праклятымі 300 фр., што, добра пашукаўшы, я ўпэўніўся, што гэтая маленькая кучка знаёмых, якая ў мяне засталася і, зразумела, да якіх я мог бы звярнуцца па пазыку, бо гэта сур'ёзная ўмова, так кажу пра гэта ўсё адразу, што і 30 фр. мне цяжка было б выціснуць.

Што рабіць і да каго звярнуцца, а таму давай думаць пра тых, з кім раней былі добрыя адносіны, а таго, хто мае пасады і столькі сэрца і розуму, што зразумеюць, што тут справа ідзе пра такую-сякую будучыню, і захочуць, маючы магчымасць дапамагчы свайму даўнейшаму таварышу і сябру. Я доўга пра гэта думаў, узгадаў я не аднаго, гэта праўда, але дзе яны, не маю ніводнага адраса, акрамя Твайго, ды і гэты даведаўся выпадкова. Не хачу тут абвінавачваць

гэтых шэльмаў за тое, што, выехаўшы недзе ў чужыя краі, нікому ў галаву не прыйшло напісаць пару слоў пра сябе, усе недзе зашыліся і да іншых ім справы няма. Напрыклад, не робячы прамоў да пэўнага Яўфіма, — сапраўдны Яўфім! — перад яго выездам не бачыўся з ім, але наперад прасіў, каб прыехаў да мяне ў вёску развітацца і, зразумела, напіцца, а пазней, каб напісаў адтуль, дзе будзе, як у яго справы, і нашым іншым агульным знаёмым — яго б перуном агрэла, калі ён хоць раз пра гэта нават падумаў, што, абяцаючы нешта, трэба трымаць слова.

Менавіта такім чынам разважаў, калі мне прыйшла ў галаву думка звярнуцца да Цябе. Ведаю, што Ты маеш добрае месца, што для Цябе 300 фр. не такія вялікія грошы. Што мне перашкаджае паспрабаваць: атрымаецца — добра, не атрымаецца — дрэнна і вельмі дрэнна, але ж ці раз гэта ў маім жыцці было? Справа толькі ў тым, ці Ты мне давяраеш і ці верыш у тое, што, атрымаўшы пасаду, я Табе аддам гэтую пазыку з удзячнасцю такім чынам, якім сам захочаш, ці праз 10 месяцаў высласць Табе ўсё адразу, ці раскласці на часткі; толькі на працягу першых 3 месяцаў, калі дашлеш, не змагу нічога адсылаць. Стаў умовы. Не хачу зноў моцна ціснуць і сыпаць пераканаўчыя аргументы, бо гэта нічога не дасць.

Апісаў справу проста, ясна. Калі зможаш зрабіць, зрабі, і ў любым выпадку я лічу, што мне адкажаш, гэта абавязкова і галоўнае, бо там, дзе адшукаў гэтае месца, паабяцаў, што прыйду праз тры тыдні і дам станоўчы адказ. Разумееш, што гэта вельмі важна для мяне, і таму я ўпэўнены, што Ты захочаш адразу мне адказаць. Я б у крайнім выпадку, можа, знайшоў якога паляка, што валодае гэтай сумай, і сам быў уладкаваў. Вось пра што я Цябе найсардэчней прашу, не пакінь мяне без адказу хоць якога. Што датычыць Жэляшкевіча, ведаю, што ён цяпер з Табой, а таму спадзяюся, што і ён захоча напісаць мне некалькі слоў.

Словам, пішыце, мне гэта будзе вельмі прыемна, як я сказаў, ужо сёння з нашых даўнейшых знаёмых амаль нікога не магу ні дапытацца, ні дашукацца. Таму амаль ніякіх навінаў не магу Вам перадаць: дапускаю, што там чытаеце перыёдыку, а таму ведаеце столькі ж, колькі і я; пра нашых палякаў таксама нічога сур'ёзнага, патроху пераязджаюць у Галіцыю, іншыя працуюць, тыя зноў памяшаліся на лекцыях, дзе адзін доктар чытае пра святое зацэце, а ксёндз пра кровазварот і г. д... Словам, усё як раней. Часам паліцыя замыкае каго-небудзь за падробку маскоўскіх і, бадай,

французскіх і нямецкіх крэдытных білетаў. Ад д'ябла жаданне так узбагачацца.

Вось і ўсё, а цяпер з нецярпліваасцю чакаю адказу і сардэчна Цябе абдымаю.

Твой *Фелікс Выслаух*

Мой адрас: Passage de Commerce 24.

Завяршаючы апісанне доўгага побыту ў Францыі, я павінен хоць бы ў некалькіх словах распавесці пра лёсы Польскай вайсковай школы ў Тулузе.

Неадкладна пасля ад'езду трох выкладчыкаў у Парыж касцельная адміністрацыя, не жадаючы пакінуць моладзь без справы, якая там вучылася, паслала выкладчыкаў на чытанне даўно чаканых лекцый па разнастайных навуках, уводзячы адначасова кляштарную дысцыпліну: частыя малітвы, пасты і прымусовыя споведзі. Усё гэта выклікала непаразуменне і паніку сярод моладзі, даючы падставу падазраваць, што хочучь перарабіць іх у семінарыстаў, у выніку чаго некалькі вучняў адразу пакінулі школу, знайшоўшы працу ў Тулузе. Ад поўнага распаду ратаваў п. дырэктар, прадстаўляючы, што хутка вернуцца двое выкладчыкаў з Парыжа, бо толькі адзін з іх затрымаўся ў Школе Генеральнага штаба і што сістэма Польскай вайсковай школы ў Тулузе будзе захаваная.

На жаль, сітуацыю не атрымалася выратаваць нават пасля вяртання Русецкага і Рушчэўскага. Нядоўга працягваліся іх лекцыі, сістэма кляштарнай дысцыпліны ўмацавалася, што прывяло да закрыцця ўстанова.

Нічога не ведаю пра далейшы лёс п. дырэктара і маіх таварышаў. Да мяне даходзілі чуткі, што Русецкі ў роспачы скончыў жыццё самагубствам, але я не ўпэўнены, ці гэта сапраўды так. Трэба даведацца дзе-небудзь.

Каментары

Першае выданне ўспамінаў Зыгмунта Мінейкі на польскай мове, якое выйшла ў 1971 г. у апрацоўцы Элігіуша Казлоўскага і Казіміра Альшанскага, утрымлівае каля 160 каментараў. З улікам іх інфарматыўнай каштоўнасці, а таксама адсутнасці ў некаторых выпадках іншых крыніц інфармацыі ў дадзеным выданні яны былі часткова выкарыстаныя. У некаторых выпадках каментары названага выдання патрабавалі ўдакладненняў і дапаўненняў. Каментары, якія ўтрымлівае дадзенае выданне, уяўляюць з сябе найбольш поўную і шырокую апрацоўку тэксту ўспамінаў Зыгмунта Мінейкі.

¹ Міністэрства грамадскіх прац у Грэцыі адказвала за інфраструктуру краіны.

² Празерпіна Манарыс, у замужжы Мінейка, жонка Зыгмунта Мінейкі.

³ Андрамаха Мінейка (1877–1939), у замужжы Патоцкая, дачка Празерпіны і Зыгмунта Мінейкаў. Памерла ў Бурштыне каля Рагаціна (у часы Другой Польскай рэспублікі сталіца Рагацінскага павета, цяпер горад ва Украіне).

⁴ Караль Патоцкі (1867–1937), граф, належаў да знакамітага роду Патоцкіх, муж Андрамахі Мінейкі. Сын Людвікі Ябланоўскай і Нікадэма Патоцкага.

⁵ Людвіка (Люня) Патоцкая (1905–1994), дачка Андрамахі і Караля Патоцкага. Выйшла замуж за Зыгмунта Ёрдана. У час Другой сусветнай вайны знаходзілася ў Польшчы. У чэрвені 1945 г. уцякла разам з сынам у Грэцыю.

⁶ Станіслаў Мінейка (1875–1924), сын Празерпіны і Зыгмунта Мінейкаў. З’яўляўся доктарам медыцыны і служыў у грэцкім войску, пакінуў пасля сябе некалькі кніг паэзіі на грэцкай мове. Памёр у Салоніках, заразіўшыся ад параненых жаўнераў сухотамі.

⁷ Дзеці Празерпіны і Зыгмунта Мінейкаў:

Казімір Мінейка(1893–?), прыкладна ў 1922 г. з’яўляўся прэзідэнтам Грэцка-польскай гандлёвай палаты ў Афінах. Ажаніўся з Мерапэ Кацарас (1903–?), якая была дачкой багатага прамыслоўца і выдаўца ў Смірне.

Зоф’я Мінейка (1883–1981) была жонкай выбітнага грэцкага палітыка Георгіуса Папандрэу (1888–1868), іх сын Андрэас (1919–1996) і ўнук у свой час таксама з’яўляліся прэм’ерамі Грэцыі.

Ядзвіга Мінейка (1886–1932) выйшла замуж за князя Станіслава Ябланоўскага (1879–1921), прадстаўніка знакамітага польскага роду.

Цэцылія Мінейка выйшла замуж за Джона Вільгельма Куіна, прафесара Вашынгтонскага ўніверсітэта, большую частку свайго жыцця правяла ў ЗША.

Альдона-Сафо была замужам за афіцэрам грэцкай арміі Ліверыёнам, які загінуў у 1912 г. у час балканскай вайны.

Вітальд Мінейка памёр у маладым узросце, у час землятрус у Афінах. У каментарах да кнігі ўспамінаў З. Мінейкі «З тайгі пад акропаль» даецца інфармацыя, што загінула дачка, а нават некалькі дзяцей (імёны не падаюцца) пад

абломкамі Трыумфальнай аркі ў Афінах каля 1890 г. Магчыма, гэта і былі Вітальд і Марыя, пра гэтых дзяцей З. Мінейкі не знойдзена ніякіх біяграфічных звестак, відавочна, гэта звязана з іх ранняй трагічнай смерцю.

⁸ «Час» («Czas») — інфармацыйна-палітычная газета кансерватыўнага кірунку, выдавалася з 1848—1934 гг. у Кракаве, з 1935—1939 гг. у Варшаве. Верагодна, газета «Час» была абраная не выпадкова. Тарноўскі, адзін з рэдактараў дадзенага выдання, быў знаёмы з З. Мінейкам, пра гэтае знаёмства аўтар успамінаў будзе ўзгадваць далей, у X раздзеле.

⁹ Аўтар дасылаў лісты ў «Дзеннік Польскі» («Dziennik Polski») — інфармацыйна-палітычная газета, выходзіла ў Львове ў 1869—1918 гг.

¹⁰ У дадзеным выданні З. Мінейка дасылаў свае лісты ў 1896—1897 гг. Карэспандэнцыя датычылася першых сучасных Алімпійскіх гульніў, якія праходзілі ў 1896 г. у Афінах.

¹¹ Маецца на ўвазе грэка-турэцкая вайна 1897—1898 гг., непасрэднай прычынай якой стала барацьба за выспу Крыт, пасля баі распачаліся ў Фесаліі і Эпіры. З. Мінейка браў актыўны ўдзел у гэтых падзеях.

¹² Разалія Засімоўская, сястра З. Мінейкі, у сувязі з трагічнымі падзеямі асабістага характару, якія падрабязна будзе апісваць аўтар успамінаў, доўгі час не выходзіла замуж. Пазней стала жонкай Засімоўскага.

¹³ Якуб Гейштар (1827—1897), палітычны дзеяч, публіцыст, мемуарыст. У 1861 г. быў адным з кіраўнікоў партыі «белых» у Літве і Беларусі. Падчас паўстання з'яўляўся кіраўніком Аддзела кіраўніцтва правінцыямі Літвы. У 1863 г. быў арыштаваны і асуджаны на высылку. У 1872 г. вярнуўся на радзіму. Жыў у Сувалках, пасля пераехаў у Варшаву. Пакінуў пасля сябе «Дзённікі з 1857—1865» (Вільня, 1913), у якіх узгадваецца З. Мінейка.

¹⁴ Верагодна, тут ідзе гаворка пра Юльяна Адольфа Свянціцкага (?—1923), удзельніка паўстання 1863 г., які праяўляў актыўную зацікаўленасць да гісторыі паўстання, менавіта ён меў на руках «Дзённікі» З. Мінейкі, робячы ў першых частках шматлікія папраўкі, нібы з намерам падрыхтоўкі да друку. Гэтыя дзённікі таксама меў на руках заснавальнік і галоўны рэдактар варшаўскага выдання «Узброеная Польшча» («Polska Zbrojna») Рэмігіуш Квяткоўскі (1884—1961), які абяцаў Мінейку «выкарыстаць» іх для газеты. Па яго просьбе Мінейка напісаў кароткія успаміны аб песярбургскім Інжынерным вучылішчы, але гэты матэрыял у друку не з'явіўся. А «Збройная Польшча» надрукавала артыкул Квяткоўскага «Таварыш Лангевіча і Мераслаўскага ў Варшаве» (10.09.1922). Віленскае выданне «Слова» («Słowo») змясціла ў нумары 42 за 1922 г. артыкул з фотаздымкам Мінейкі «Вяртанне на радзіму». «Варшаўскі кур'ер» («Kurier Warszawski») таксама змясціў пра яго ўспаміны ў нумары ад 7.09.1922 г. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 19.)

¹⁵ Фальварак Засімава знаходзіўся ў Ашмянскім павеце. Фальварак не захваўся, размяшчаўся прыкладна паміж вёскай Гродзі і Сухалоламі (цяп. Ашмянскі раён Гродзенскай вобласці).

¹⁶ Канстанцінопаль — сталіца Асманскай імперыі (1453–1922), цяпер Стамбул, горад у Турцыі.

¹⁷ Яўстахіі Мінейка (1838–?), брат З. Мінейкі. Быў актыўным удзельнікам патрыятычных маніфестацый, арганізаваных у Ашмянскім павеце, а таксама членам таварыства «Пянтковічаў» («Piątkowiczów»), назва якога паходзіла ад пятніцы, дня, у які сустракаліся яго члены. Верагодна, з’яўляўся членам «Бібліятэкі ашмянскай моладзі» («Biblioteki Młodzieży Oszmiańskiej»), заснаванай Э. Чарноўскім. Двойчы быў арыштаваны, у 1862 і 1863 г., за спробы арганізацыі паўстанцкага атрада сумесна з В. Юсевічам. Быў высланы на 12 гадоў у Пензенскую губерню. Вярнуўшыся, займаўся гаспадаркай у радавым маёнтку Балванішкі. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przerwisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 21.)

¹⁸ Станіслаў Ежы Мінейка (?–1856), бацька З. Мінейкі. Уладальнік маёнтка Балванішкі, удзельнічаў у канспіратыўным руху, супрацоўнічаючы са жмудскім біскупам Мацеям Валанчэўскім.

¹⁹ Цэцылія Шчановіч, у замужжы Мінейка (?–1900), маці аўтара ўспамінаў.

²⁰ Альберціна Мінейка (1837–?), самая старэйшая ў сям’і. Актыўная ўдзельніца патрыятычных маніфестацый. Выйшла замуж за курляндскага шляхціца А. Тьдмана.

²¹ Вялікае княства Пазнанскае — аўтаномная правінцыя ў Прусіі, створаная згодна з пастановамі Венскага кангрэса 1815 г. з заходняй часткі Варшаўскага княства і далучаная да Прусіі з захаваннем адміністрацыйнай адасобленасці. Уладаром княства быў прускі кароль, а яго прадстаўніком — намеснік (да 1831 г. князь Антон Радзівіл). Аднак фактычная ўлада належала старшынй правінцыі, а на гэтую пасаду нязменна абіраўся немец. Пасля паразы паўстання 1830–1831 гг. князь А. Радзівіл быў вызвалены ад пасады, а сам інстытут польскага намесніка скасаваны. Антыпольская палітыка стала больш жорсткай, пачаўся працэс германізацыі. У 1848 г. Франкфурцкі парламент падтрымаў далучэнне большай часткі Вялікага княства Пазнанскага да Прусіі, аднак гэта не здзейснілася і шчаснасць княства была захаваная. Пачала пашырацца дзейнасць канспіратыўных арганізацый, для барацьбы з імі быў пашыраны паліцэйскі апарат. У 1848 г. удзельнічала ў «Вясне народаў» (велякапольскія паўстанні), падтрымала паўстанне 1863–1864 гг., што прывяло да рэпрэсій. Пасля Першай сусветнай вайны большая частка княства ўвайшла ў склад II Рэчы паспалітай.

²² Мераслаўскі Людвік (1814–1878), эміграцыйны дэмакратычны дзеяч, гісторык, кіраўнік паўстанняў. Ажыццявіў кампанію 1831 г., а ў эміграцыі актыўна займаўся пісьменніцкай і вайскова-палітычнай дзейнасцю. З’яўляўся членам Польскага дэмакратычнага таварыства і цэнтралізацыі. У 1846 г. прыбыў у Познань з мэтай падрыхтоўкі там узброенага паўстання, але ў выніку здрады арыштаваны, даў падрабязныя паказанні і разам з іншымі быў асуджаны. Прысуджаны да смяротнага пакарання, выйшаў на волю ў сакавіку 1848 г. і ўзначаліў велякапольскае паўстанне. Пасля яго паразы выступіў яшчэ як

кіраўнік паўстання на Сіцыліі, у Бадэніле і Палатынаце. У 1861 г. (да сакавіка 1862 г.) з'яўляўся камэндантам Польскай вайсковай школы ў Генуі. У 1863 г. прызначаны Цэнтральным камітэтам дыктатарам, аднак на самым пачатку адбылася параза пад Крывасондам і Новай Вёскай (19 і 21 лютага), пасля чаго пакінуў Каралеўства. Памёр у Парыжы. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 22; Kieniewicz, S. Mierosławski Ludwik // PSB. T. 20. Wrocław, 1975. S. 812–814.)

²³ Сямашка Юзаф (1798–1868), уніяцкі, потым праваслаўны царкоўны дзеяч Расійскай імперыі. З сям'і ўніяцкага святара. З 1832 г. член тайнага камітэта па ўніяцкіх справах, з 1833 г. кіруючы біскуп Літоўскі. На гэтай пасадзе вёў падрыхтоўчую работу па скасаванні уніі. Непасрэдны кіраўнік працэсу па ліквідацыі уніі на Беларусі.

²⁴ Даслоўна перакладаецца як «лапшожная шляхта», маюцца на ўвазе аднадворцы. Дробная сельская шляхта была пераведзеная ў катэгорыю аднадворцаў заходніх губерняў за ўдзел у паўстанні 1830–1831 гг., а таксама ў сувязі з тым, што ў адрозненне ад аднадворцаў у Расіі яны з'яўляліся вольнымі. Аднадворцы павінны былі штогод плаціць падаткі і выконваць рэкруцкую павіннасць тэрмінам на 15 гадоў. Пасля паўстання 1830–1831 гг. тысячы аднадворцаў заходніх губерняў былі пераселеныя на казённые землі Паўночнага Каўказа і Паўднёвай Украіны. У другой палове 1840-х гг. былі пазбаўленыя права валодання прыгоннымі, якія перайшлі ў дзяржаўную казну. (Гл.: Паниюшин, В. Аднадворцы заходніх губерняў // ЭГБ. Т. 1. Мінск, 1993. С. 57.)

²⁵ Брэсцкая унія 1596 г., на Беларусі была ліквідаваная Полацкім царкоўным саборам у 1839 г.

²⁶ Вільня — горад, цэнтр павета і губерні.

²⁷ На той час тэрмін службы быў 25 гадоў, у час кіравання Аляксандра II тэрмін быў скарачаны да 15 гадоў.

²⁸ Мацей Валанчэўскі (1801–1875), літоўскі пісьменнік, асветнік, гісторык, біскуп Жмудскі з 1850 г. Пісаў на літоўскай мове. Быў лаяльны да царскай ўлады, але выступаў супраць прымусовага насаджэння ў Жмудзі праваслаўя. Не падтрымліваў паўстання 1863 г.

²⁹ Віленскі ўніверсітэт — найстарэйшая навучальная ўстанова на тэрыторыі Беларусі і Літвы. Заснаваны езуітамі ў 1570 г., ператвораны ў акадэмію ў 1579 г. Са спыненнем дзейнасці ордэна езуітаў перайшоў пад апеку Адукацыйнай камісіі і з 1781 г. называўся Галоўная школа ВКЛ. Пасля 2-га і 3-га падзелаў Рэчы Паспалітай падпарадкоўваўся расійскаму ўраду і з 1796 г. называўся Галоўнай Віленскай школай. У 1803 г. яна рэарганізаваная ва ўніверсітэт. Трэцяя частка студэнтаў Віленскага ўніверсітэта узяла ўдзел у паўстанні 1830–1831 гг. Гэта вызначыла лёс навучальнай установы. У 1832 г. расійскі імператар Мікалай I закрыў Віленскі ўніверсітэт. На яго базе былі створаныя 2 акадэміі — Духоўная рымска-каталіцкая і Медыка-хірургічная, якія царскі ўрад у 1842 г. з мэтай аслаблення нацыянальна-вызваленчага руху

перавёў адпаведна ў Пецярбург і Кіеў. Большая частка ўніверсітэцкіх збораў была вывезеная ў расійскія ўніверсітэты, а асабліва ў Кіеўскі ўніверсітэт імя святога Уладзіміра. (Гл.: Шалькевіч, В. Віленскі ўніверсітэт // ЭГБ. Т. 2. Мінск, 1994. С. 287–288.)

³⁰ Маецца на ўвазе бібліятэка Віленскага ўніверсітэта, заснаваная ў 1570 г. як бібліятэка Віленскага езуіцкага калегіума. З канца XVIII ст. ствараліся адносна самастойныя кніжныя зборы факультэтаў. З 1805 г. у бібліятэку сталі афіцыйна дапускацца пабочныя асобы. Пасля паўстання ліквідацыі ўніверсітэта ў 1832 г. кніжныя фонды падзелены паміж Медыка-хірургічнай (13 000 адзінак) і Духовнай акадэміямі (20 000 адзінак), 500 адзінак перададзена абсерваторыі, частка кніг была перададзена Беларускай навучальнай акрузе (9000 адзінак), Кіеўскаму і Харкаўскаму ўніверсітэтам. (Гл.: Галенчанка, Г. Бібліятэка навуковая Вільнюскага ўніверсітэта // ЭГБ. Т. 2. Мінск, 1994. С. 35–36; Bieliński, J. Uniwersytet Wileński (1579–1831). T. 1. Kraków, 1899–1900. S. 133–137; Ilgiewicz, H. Wileńskie Towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku. Toruń, 2005.)

³¹ Музей старажытнасцяў быў створаны ў Вільні дзякуючы ініцыятыве Яўстахія Тышкевіча, які на працягу некалькі гадоў намагаўся яго стварыць, паводле праекта графа, музей, размешчаны ў будынку закрытага Віленскага ўніверсітэта, павінен рэпрэзентаваць чатыры губерні: Віленскую, Ковенскую, Гродзенскую і Мінскую. Аляксандр II 20 красавіка 1855 г. зацвердзіў устаў Музея старажытнасцяў у Вільні і адначасова Археалагічнай камісіі пры ім. Тышкевіч быў прызначаны куратарам музея і прэзідэнтам камісіі. Урачыстае адкрыццё музея адбылося 17 красавіка 1856 г. У Музеі старажытнасцяў была створаная бібліятэка, першапачаткова збор яе складаўся з 3000 кніг, ахвяраваных Яўстахіем Тышкевічам, а таксама з 7000 тысяч кніг, прывезеных з закрытых каталіцкіх кляштароў. Збор павялічваўся, і было вырашана адкрыць чыталюную залу для шырокага кола чытачоў, што і было зроблена вясной 1862 г. Аднак яе праца была перапыненая ў сувязі з паўстаннем 1863 г. Калекцыя музея ўвесь час узрастала, часамі ў дар прыносіліся цэлыя калекцыі. Паводле дадзеных самога Я. Тышкевіча, на 1865 г. у музеі было: археалагічных экспанатаў — 3818, прывілеяў і аўтографоў — 2097, нумізматыкі — 8110, партрэтаў, гравюр, бюстаў — 3948, пячатак — 487. Да таго збор заалагічны складаў 16 335, мінералагічны — 11 014, батанічны — 505, этнаграфічны — 408 экспанатаў. Бібліятэка налічвала 19 700 кніг і 541 рукапіс. Большую колькасць наведвальнікаў складалі навучэнцы. Экспазіцыя музея стала школай патрыятызму для віленскай моладзі. Гэта не засталася незаўважаным расійскімі уладамі. Выхаванне моладзі ў польскім духу было адным з галоўных аргументаў для закрыцця музея у 1865 г. Самыя каштоўныя экспанаты былі вывезеныя ў Расію (242 прадметы) і перададзеныя ў музей Румянцава, а таксама ў Публічны музей у Маскве. Паводле прапановы куратара Віленскай навуковай акругі І. Карнілава памяшканні і рэшту збораў было пастаноўлена перадаць публічнай бібліятэцы. 28 снежня 1865 г. памяшканні, якія займаліся музеем і Археалагічнай камісіяй, пачалі пераабраць пад па-

трэбы бібліятэкі. 24 мая 1867 г. бібліятэка была адчыненая. (Гл.: Pgiiewicz, H. *Wileńskie Towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*. Toruń, 2005.)

³² Астранамічная абсерваторыя пры ўніверсітэце была заснаваная ў 1753 г. на сродкі мсціслаўскай кашталянкі Лізаветы Пузыны. Для абсерваторыі набывалася найлепшае абсталяванне з усёй Еўропы. Пасля закрыцця Віленскага ўніверсітэта толькі абсерваторыя працягвала сваё існаванне яшчэ 50 гадоў (закрыта ў 1883). Абсталяванне, бібліятэка і іншыя прадметы з абсерваторыі, якія не загінулі падчас пажару (1876) ці не былі вывезеныя ў Маскву, трапілі ў астранамічную абсерваторыю ў Пулжаве (недалёка ад Санкт-Пецярбурга), галоўную астранамічную абсерваторыю Расійскай акадэміі навук. (Гл.: Шалькевіч, В. *Віленскі ўніверсітэт // ЭГБ. Т. 2. Мінск, 1994. С. 287–288; Bieliński, J. Uniwersytet Wileński (1579–1831)*. Т. 1. Kraków, 1899–1900. S. 172–177.)

³³ У кнізе Юзафа Бялінскага «*Uniwersytet Wileński (1579–1831)*» (Т. 1. Кракаў, 1899–1900), у раздзеле аб выдатках ўніверсітэта за 1811 і 1813 гг., Казімір Шукевіч узгадваецца як гравёр. Біяграфічных дадзеных не выяўлена.

³⁴ Напалеон I, Напалеон Банапарт (1769–1821), французскі дзяржаўны дзеяч, палкаводзец, першы консул Французскай рэспублікі, імператар французай (1804–1814, сакавік — чэрвень 1815).

³⁵ Шымон Канарскі (1808–1839), рэвалюцыйны дзеяч, удзельнік паўстання 1830–1831 гг., удзельнічаў ў літоўскай кампаніі, пасля выехаў у эміграцыю. У 1835 г. трапіў у Галіцыю, праводзіў шырокую канспіратыўна-рэвалюцыйную дзейнасць на Валыні, Літве і Беларусі, наладзіў супрацоўніцтва з Медыка-хірургічнай акадэміяй у Вільні. Арыштаваны ў маі 1838 г., нягледзячы на катаванні ў час следства, паказанняў не даў, расстраляны ў Вільні 27 лютага 1839 г. Многія студэнты акадэміі, нягледзячы на забарону, прыехалі паглядзець на катаванне Шымона Канарскага, каб «вучыцца паміраць». На месцы яго расстрэлу ў Пагуляныцы (раён у Вільні) стаіць памятны камень.

³⁶ Філаматы, тайнае патрыятычнае студэнцкае таварыства ў Віленскім ўніверсітэце ў 1817–1823 гг. Заснаванае Ю. Яжоўскім (прэзідэнт), Т. Занам, А. Міцкевічам, Ф. Малейскім, А. Петрашкевічам, В. Палюшчынскім, Б. Сухецкім. У 1823 г. таварыства філаматаў было раскрытае афіцыйнымі ўладамі, многія яго ўдзельнікі былі арыштаваныя.

Філарэты, канспіратыўнае таварыства студэнцкай моладзі ў Вільні ў 1820–1823 гг. Створана ў складзе філаматаў, самае масавае моладзевое аб'яднанне (у жніўні 1822 налічвала 215 чал.). Прэзідэнтам з'яўляўся Т. Зан. У 1823 г. таварыства было раскрытае, сябры аб'яднання падпалі пад разнастайныя рэпрэсіі расійскіх уладаў. (Гл.: Рыбко, М. *Філаматы // ЭГБ. Т. 6. Кн. 2. Мінск, 2003. С. 34–35; Рыбко, М. Філарэты // ЭГБ. Т. 6. Кн. 2. Мінск, 2003. С. 35.*)

³⁷ Тамаш Зан (1796–1855), удзельнік вызваленчага руху, прыродазнаўца, літаратар. Сябраваў з Адамам Міцкевічам. Закончыў фізіка-матэматычны факультэт Віленскага ўніверсітэта (1820). Адзін з арганізатараў і кіраўнікоў тайных таварыстваў студэнцкай моладзі — філаматаў, філарэтаў і прамяністых. У 1823 г. арыштаваны, пасля сасланы ў Арэнбург, там ён даследаваў прыроду

Урала, стварыў мінералагічны музей. У 1837 г. прыехаў у Санкт-Пецярбург, заняў пасаду бібліятэкара ў Горным універсітэце. У 1841 г. вярнуўся на радзіму, жыў у маёнтку Кахачын, каля Оршы, дзе і памёр.

³⁸ Полацкі кадэцкі корпус, сярэдня ваенна-навучальная ўстанова закрытага тыпу ў Полацку ў 1835–1918 гг. Заснаваны для падрыхтоўкі да вайсковай службы дваранскіх дзяцей, а таксама для дзяцей афіцэраў і чыноўнікаў ваенных пасяленняў. (Гл.: Лукашэвіч, А. Полацкі кадэцкі корпус // ЭГБ. Т. 5. Мінск, 1999. С. 535.)

Аляксандраўскі Брэсцкі кадэцкі корпус, з 1857 г. меў афіцыйную назву Аляксандраўскі кадэцкі корпус, сярэдня ваенная навучальная ўстанова закрытага тыпу для падрыхтоўкі дваранскіх дзяцей да вайсковай службы. Існаваў у 1842–1863 гг. У корпус прымалі дзяцей дваранаў, штаб-афіцэраў і обер-афіцэраў. У сувязі з пачаткам крымскай вайны 1853–1856 гг. і аб'яўленнем Брэсцкай крэпасці на ваенным становішчы корпус у 1854 г. перавезены ў Маскву. У 1860 г. перавезены ў Вільню, дзе ў сувязі з рэформамі ваенных навучальных устаноў скасаваны. (Гл.: Бекіцнеў, Ш.; Кірылава, Н. Брэсцкі кадэцкі корпус // ЭГБ. Т. 2. Мінск, 1994. С. 101.)

³⁹ Да 1827 г. для габрэйскага насельніцтва Расійскай імперыі вайсковая служба замянялася падаткам, з 1827 г. габрэі сталі падлягаць прызыву ў войска на 25-гадовую службу. Прызываліся асобы ад 12 да 25 гадоў. Значныя недаборы па рэкрутацыі габрэйскага насельніцтва прывялі на пачатку 1850-х гг. да больш жорсткіх рэакцый уладаў. 27 снежня 1850 г. быў апублікаваны загад аб тым, што за кожнага недабранага габрэйскага рэкрута трэба браць трох іншых ва ўзросце не старэй за 20 гадоў, а за кожную нястачу ў 2000 рублёў — па адным рэкруце. Гэты загад выконваўся з вялікай жорсткасцю. (Военная служба // Краткая еврейская энциклопедия. Т. 1. Иерусалим, 1976. Кол. 682–691.)

⁴⁰ Балванішкі, радавы маёнтак Мінейкаў. Цяпер вёска мае назву Зялёны Бор (Ашмянскі раён).

⁴¹ Відавочна, маюцца на ўвазе школы кантаністаў. Кантаністамі ў 1805–1856 гг. называлі ў Расіі непаўналетніх салдацкіх сыноў, а таксама ўзятых гвалтам у кантаністы непаўналетніх туляг, дзяцей габрэяў, раскольнікаў, паўстанцаў, цыганаў і інш. Габрэі згодна з загадам імператара Мікалая I аб увядзенні для іх вайсковай павіннасці (26 жніўня 1827) прымаліся да прызыву з 12 гадоў. Габрэйскія дзеці-рэкруты да 18 гадоў скіроўваліся ў батальёны кантаністаў, адкуль большасць іх трапляла ў школы кантаністаў (ад агульнай колькасці ўсіх кантаністаў туды бралі толькі 10–13 %). Заможныя і ўплывовыя прадстаўнікі габрэйскай абшчыны перакладалі цяжар рэкрутацыі на бедных прадстаўнікоў. У дадатак да гэтага дапускаліся злоўжыванні: у рэкруты здаваліся перш за ўсё сіроты, дзеці ўдоў (часам закон абыходзіўся — адзіных сыноў), бедных, непажаданых для абшчыны асобаў, хлопчыкаў 7–8 гадоў, якіх з дапамогай ілжывай прысягі 12 сведкаў запісвалі 12-гадовымі. Часта такіх дзяцей залічалі ў рэкруты за кошт дзяцей з заможных сем'яў. Вайсковай службе габрэяў улады надавалі асаблівае значэнне, накіраванае на змяненне іх свядомасці і зварот да хрысціянства. Менавіта таму габрэйскіх дзяцей накіроўвалі ў асабліва суво-

рыя па рэжыме школы кантаністаў, прычым у самых аддаленых ад рысы асцеласці губерні. Каранацыйным маніфестам імператара Аляксандра II 26 жніўня 1856 г. інстытут кантаністаў быў ліквідаваны. (Кантоністы // Краткая еврейская энциклопедия. Т. 4. Иерусалим, 1988. Кол. 75–79.)

⁴² Вольга Канстанцінаўна (1851–1926), вялікая княгіня, стрыечная сястра цара Мікалая I, у 1867 г. стала жонкай караля Грэцыі Георга I.

⁴³ Кафедральная плошча адна з самых галоўных плошчаў у Вільні, знаходзіцца ў старым горадзе пры кафедральным саборы Святога Станіслава.

⁴⁴ Святы Казімір (1458–1484), другі сын караля Польшчы і вялікі князь ВКЛ Казіміра IV Ягелончыка і Альжбеты Ракушанкі. Ушаноўваецца каталіцкай царквой як патрон Вільні і земляў былога ВКЛ. У 1471 г. па просьбе праціўнікаў венгерскага караля Мацея Корвіна беспаспяхова спрабаваў заняць венгерскі трон. Будучы хворым на сухоты і даўшы зарок цнатлівасці, адмовіўся ад шлюбу з дачкой германскага імператара Фрыдрыха III. Займаўся дабрачыннай дзейнасцю. Памёр у Вільні. Пахаваны ў каралеўскай капліцы Віленскага кафедральнага сабора Св. Станіслава. У 1522 г. адбылася кананізацыя, але кананізацыйная була знікла па дарозе. У 1602 г. было адноўленае ўшанаванне Казіміра як святога. (Карнілава, Л. Казімір // ЭГБ. Т. 4. Мінск, 1997. С. 9.)

⁴⁵ Кацярына II (1729–1796), расійская імператрыца. Дазвол на пабудову помніка Кацярыне II у Вільні выдаў Мікалай II у 1899 г. Для стварэння манумента быў запрошаны знакаміты скульптар Марк Антакольскі (1843–1902), праца над стварэннем ажыццяўлялася ў Парыжы, была скончаная перад самай смерцю М. Антакольскага. У 1903 г. статуя прыбыла ў Вільню. Урачыстае адкрыццё помніка Кацярыне II на Кафедральнай плошчы адбылося ў 1904 г. У 1915 г. падчас Першай сусветнай вайны перад уваходам нямецкіх войскаў у Вільню помнік быў вывезены ў тыл.

⁴⁶ Пётр Эмануэль Юндзіл (1839–?) студэнт Пецябургскага ўніверсітэта і арганізатар моладзевых рэвалюцыйных гурткоў, добры знаёмы К. Каліноўскага. У 1860 г. займаўся агітацыйнай дзейнасцю на Віленшчыне, у гэтым жа годзе кінуў універсітэт і заступіў у войска, з’яўляўся юнкерам і афіцэрам расійскага войска. Супрацоўнічаў з З. Серакоўскім. З пачаткам паўстання застаўся ў Пецябургу, падтрымліваючы кантакты з «Зямлёй і Воляй». У сакавіку 1863 г. падаў у адстаўку, але быў арыштаваны. Пасля дзякуючы фальшываму пашпарту на прозвішча Мацілаў збег з дапамогай Я. Дамброўскага на захад. У 1867 г. расійскія ўлады валодалі інфармацыяй, што Юндзіл знаходзіцца ў Лондане і мае дачыненне да перасылкі фальшывых банкнот у Расію з мэтай фінансавай падтрымкі рэвалюцыйнай дзейнасці. (Kieniewicz, S. Jundził Piotr // PSB. Т. 11. Wrocław, 1964–1965. S. 320.)

⁴⁷ Марыя Юндзіл, сястра Пятра Эмануэля. Дадзеных не выяўлена.

⁴⁸ Міхаіл Мікалаевіч Мураўёў (1796–1866), дзяржаўны дзеяч Расійскай імперыі, генерал ад інфантэрыі. Браў актыўны ўдзел у задзішэнні паўстання 1830–1831 гг. Ініцыяваў адмену ў заходніх губернях дзеяння Статута ВКЛ, прапанаваў увесці замест польскай рускую мову навучання. Не пагадзіўшыся з праўдзённым сялянскай рэформы 1861 г., пайшоў у адстаўку. 25 красавіка 1863 г.,

у час паўстання 1863—1864 г., прызначаны віленскім генерал-губернатарам з надзвычайнымі паўнамоцтвамі. З дапамогай жорсткіх рэпрэсіўных мер (пакаранне смерцю актыўных удзельнікаў паўстання, масавыя высылкі ў Сібір, на катаргу), за якія ў сучаснікаў атрымаў прозвішча «Вешальнік», да верасня 1863 г. крывава задушыў асноўныя ачагі паўстання ў Літве і Беларусі. (Гл.: Караў, Д.; Токць, С. Мураўёў Міхаіл // ЭГБ. Т. 5. Мінск, 1999. С. 239.) Помнік М. Мураўёву ў Вільні быў урачыста адкрыты на Палацавай плошчы, перайменаванай тады на Мураўёўскую (цяпер плошча С. Даўкантаса) у 1898 г., праект помніка належыць скульптару Машвею Чыжову (1838—1916), аўтару знакамітай статуэткі М. Мураўёва. У 1915 г. падчас Першай сусветнай вайны перад уваходам нямецкіх войскаў у Вільню помнік быў вывезены ў тыл.

Помнік у свой час падвяргаўся розным здзекам з боку жыхароў Вільні, пра гэта ўзгадвае Паўліна Мядзёлка: «І так іду з адрасам у руках на Палацавую плошчу ў шэры дом, што насупраць скверу з помнікам Мураўёву-вешацелю. Каля помніка шпацыруе ўзад і ўперад гарадавы. Я ўспомніла, што мне апа-вядалі аб гэтым помніку. Даўней не было тут гарадавога. Ён паявіўся пасля ад-нэй штукі, якую выкінула віленская моладзь. Набралі хлопцы ў бойні трыбухоў і кішак, ноччу абчапілі імі помнік з галавы да ног, а на пастамент вылілі некалькі бутэлек валяр’янкi. Зляцеліся з усяго горада сабакі да трыбухоў, а каты на пах валяр’янкi. І што там тварылася ля падножжа помніка, можна сабе ўявіць! З таго часу гарадавы і днём, і ноччу сцеражэ гэты помнік». (Гл.: БДАМЛМ 403.-1—3. С.54—55.)

⁴⁹ Ашмяны, горад, цэнтр Ашмянскага павета Віленскай губерні.

⁵⁰ Гальшаны, мястэчка, цэнтр воласці Ашмянскага павета.

⁵¹ На час прыезду З. Мінейкі на радзіму (1911 г.) віленскім губернатарам з’яўляўся Дзмітрый Любімаў, губернатар з 1906 да 1912 г.

⁵² Пянткова, вёска ў Польшчы, Голуб-Добжынскі павет Куяўска-Паморскага ваяводства.

⁵³ Освальд Патоцкі (1866—1920), нацыянальна-грамадскі дзеяч, член Навуковага таварыства ў Торуні, пазней яго віцэ-прэзідэнт, уладальнік Пянткова, брат Караля Людвіка, мужа Андрамахі Мінейкі.

⁵⁴ Палаш (венг. pallos) — ручная халодная зброя блізкага бою ў выглядзе доўгага (да 90 см) і простага адналязовага клінка, на канцы завостранага з двух бакоў. На Беларусі шырока выкарыстоўваўся ў XVII—XVIII стст., калі быў на ўзбраенні конных вайсковых фарміраванняў.

⁵⁵ Санкт-Пецябург — сталіца Расіі з 1712 да 1918 г.

⁵⁶ Маецца на ўвазе вайна 1812 г., падчас якой магнаты і шляхта Літвы і Беларусі прыняла бок Напалеона.

⁵⁷ Паўстанне 1830—1831 гг. у Польшчы, Беларусі і Літве, Лістападаўскае паўстанне. Нацыянальна-вызваленчае паўстанне супраць Расіі за аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г.

⁵⁸ Верагодна, аўтар меў на ўвазе Леанарда Яцыну, змоўшчыка і члена створа-ранага летам 1846 г. Братняга саюза на Беларусі, якім кіравалі браты Далейскія. Яцына займаўся рэвалюцыйнай агітацыяй сярод сялянаў Мінскай губерні.

Быў высланы як жаўнер. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 34.)

⁵⁹ Візітанткі, афіцыйная назва — Ордэн наведвання Святой Дзевы Марыі. Жаночы каталіцкі манаскі ордэн заснаваны ў 1610 г. У 1694 г. ордэн атрымаў запрашэнне ў Вільню, там для іх былі выбудаваныя кляштар і касцёл Сэрца Езуса. Пасля паўстання 1863–1864 гг. ордэн візітантак у Вільні быў ліквідаваны. Манахіні выехалі за мяжу.

⁶⁰ Магчыма, маешча на ўвазе Людвіг Вітгенштэйн (1799–1866), сын Пятра Вітгенштэйна (1768(69)–1843), военачальніка Айчыннай вайны 1812 г., які ў 1828 г. з асабістага дазволу імператара ажаніўся з яго выхаванкай Стэфаніяй Радзівіл (1809–1832), дачкой Дамініка і адзінай законнай спадчынніцай згаслай нясвіжскай галіны Радзівілаў. Да яго перайшла значная частка Радзівілаўскіх маёнткаў, так Вітгенштэйн стаў найбуйнейшым землеўладальнікам на Беларусі.

⁶¹ Верагодна гаворка ідзе пра Ірэніуша Клеафаса Агінскага (1808–1863). Сын Міхала Клеафаса Агінскага і яго другой жонкі Марыі дэ Нэры. Займаўся народнай асветай і намагаўся падняць дабрабыт, але ў гэтых пытаннях не заўсёды лічыўся з жаданнямі народа. У 1835 г. скасаваў у сябе паншчыну, змяняючы яе вызначаным чынам, заснаваў у Рэтаве народную ашчадную касу. У 1859 г. заснаваў жмудскую школу аграномаў з выкладаннем на роднай мове (была зачыненая ў 1863). З’яўляўся расенскім маршалкам з сакавіка 1843 да чэрвеня 1846 г. і ганаровым куратарам школ. У 1858 г. быў прызначаны губернатарам членам Валаснога камітэта Ковенскай губерні. (Гл.: Pamiętniki Jakuba Gieysztor z lat 1857–1865. T. 2. Wilno, 1913. S. 292.)

⁶² Шляхта сутыкнулася з шэрагам праблем, калі была вымушана сабраць неабходныя дакументы для доказу свайго шляхецкага паходжання. Непасрэдна пасля падзелаў Рэчы Паспалітай і пазней пасля паўстання 1831 г. дакументы маглі трапіць нават у Пецярбург. Пошук трэба было праводзіць у касцёлах, судах і г. д., дзе дакументы зазвычай былі неўпарадкаваныя. Усё гэта прыводзіла да страты дакументаў, пошук рабіўся немагчымым. Здараліся выпадкі, калі разнастайныя пасярэднікі, часта звычайныя аферысты, выкарыстоўвалі найўнасць дробнай шляхты і яе недасведчанасць у справе, прысвойвала давераныя ім сямейныя архівы. У 1855 г. Станіслаў Мараўскі ў гавэндзе «Шляхта браты»: «Шляхта наша разам з рабункамі, падзеламі... яшчэ нядаўна мела поўныя скрыні цікавых і розных папер, дакументаў, пергаментаў. Пасля здраджання і пазбаўлена гэтаго скарбаў гарадскімі адвакатамі, панічамі, бандытамі і падманшчыкамі, якія забралі ў іх гэтыя доказы пад выглядам і абяцаннем складання з іх генеалагічнага дрэва! Гэтыя злачынцы, якія пасля альбо гэтыя паперы прадалі каму-небудзь багацейшаму за бяспэнак, альбо іх у шынках прапілі і былі справядліва забраныя смерцю...». (Гл.: Sikorska-Kulesza, J. Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku. Warszawa, 1995. S. 66.)

⁶³ Жмудзь, этнаграфічны рэгіён на паўночным захадзе сучаснай Літвы.

⁶⁴ Магчыма, мецца на ўвазе маёнтка Агінскіх у Рэтаве (горад на захадзе Літвы).

⁶⁵ Расены, горад у Цэнтральнай Літве. У складзе Расійскай імперыі знаходзіўся ў Віленскай (1801–1843), пасля ў Ковенскай губерні.

⁶⁶ Пейсахоўка — народная назва моцнай сухой габрэйскай гарэлкі, часцей яна рабілася са слівы з захаваннем габрэйскіх рытуальных рэцэптаў. Габрэі ўжывалі яе звычайна ў час святой Пасхі, ад назвы свята і паходзіць назва гарэлкі.

⁶⁷ Ашмянка — рака, левы прыток Віліі.

⁶⁸ Узгадкі пра прыватную школу Яна Германа і яго дачкі Эльвіры сустракаюцца ў некаторых крыніцах, але ў дачыненні да жаночага пансіёна. Так, С. Шалковіч у артыкуле «Польская прапаганда ў навучальных установах Паўночна-Заходняга краю» («Сборникъ статей разясняющих польское дело по отношению къ западной Россіи», выпуск 1, Вильна, 1885) падкрэсліваў, што «факты, выяўленыя следчай камісіяй у 1847 г., ясна прадэманстравалі, што, атрымліваючы ад урада субсідыі, утрымальнікі пансіёнаў — нават *добранамерныя немцы* ў той самы час служылі і польскай справе. Такім, між іншым, з’яўляўся ўзорны пансіён Германа ў Вільні, з якога да 16 дзяўчат аказаліся вінаватымі ў вяржых Расіі намерах і дзеях». Правёўшы прыклады здзеку ў пансіёне з рускай вучаніцы аўтар дадае: «Тым больш жахлівы гэты факт, што ён мог адбыцца ў такой установе, якая існуе ў Вільні ўжо 25 гадоў, утрымлівалася добранадзейным немцам, карысталася ад урада грашовай субсідыяй і лічылася начальствам навучальнай акругі найлепшай установай у Вільні».

⁶⁹ Царскім рэпрэсіям падлягалі не толькі вышэйшыя навучальныя ўстановы, але і сярэднеадукацыйныя. У 1832 г. была ліквідаваная Віленская навучальная акруга, а яго школы былі перададзены пад апеку куратараў Беларускай навучальнай акругі. Разам з гэтым распачалася русіфікацыя школ. Падлеглі абсалютнай ліквідацыі школы пры манастырах і прыватныя школы, якія належалі асобам рыма-каталіцкага веравызнання. Засталіся выключна расійскія публічныя школы. (Гл.: Igiiewicz, H. Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku. Toruń, 2005. S. 27.) Магчыма, менавіта таму выбар бацькоў 3. Мінейкі спыніўся на школе, якой валодаў немец-лютэранін, у дадатак, паводле дадзеных Крыштафа Мінейкі, даследчыка роду Мінейкаў, бацькі аўтара ўспамінаў самі з’яўляліся лютэранамі па веравызнанні.

⁷⁰ Казімір Гірдовін (1843–1926) нарадзіўся ў Вільні, выпускнік Віленскай гімназіі, пасля Інжынернай школы ў Пецябургу, калега 3. Мінейкі. У 1863 г. арганізаваў паўстанне на Інфлянтах, быў выдадзены латышамі, асуджаны да смертнага пакарання, але як непаўналетні памілаваны і высланы ў арэнбургскія штрафныя роты. Вярнуўся ў 1869 г. Закончыў у 1872 г. Сельска-гаспадарчую школу ў Жабікаве (Пазнанскае ваяв.) і прысвяціў сябе даследаванню праблемы меліярацыі. Памёр у Троках. (Гл.: Konopczyński, W. Girdwoyń Kazimierz // PSB. T. 7. Kraków, 1948–1958. S. 476.)

⁷¹ 3. Мінейка вучыўся ў 1-й Віленскай гімназіі, элітарнай сярэднеадукацыйнай навучальнай установе, дзе напачатку выкладалі прафесары Віленскага ўніверсітэта. Заснавана ў 1803 г., праіснавала гімназія да Першай сусветнай вайны.

⁷² 1852/53 навучальны год.

⁷³ Дадзеных не выяўлена.

⁷⁴ Баляслаў Барэйша (1840—?) вучыўся ў 1-й Віленскай гімназіі, пасля ва ўніверсітэце ў Дэрсце (цяпер Тарту, Эстонія), дзе ўключыўся ў дзейнасць студэнцкай карпарацыі — Канвент палонія (засн. у 1828), у 1861 г. быў дэлегаваны ад Канвента ў Варшаву (у справе стварэння ўніверсітэта), там быў арыштаваны за карэспандэнцыю, у якой неасцярожна апісваў падрабязна сваю важную місію ў Варшаве, і высланы ў глыб Расіі, дзе павінен быў стаць чыноўнікам. (Гл.: Grunowski, Fil. J. *Dopraczuyna w powstaniu styczniowym* / <http://www.konwentpolonia.pl>.) Трынкоўскі, складаючы біяграфію Б. Барэйшы, абাপіраўся на ўспаміны Б. Гейнрыха. З біяграфічнымі дадзенымі, якія далей будзе падаваць І. Ромер у далучаных да ўспамінаў лістах, у некаторай ступені факты не супадаюць.

⁷⁵ Каўказ, геаграфічны рэгіён паміж Чорным, Азоўскім і Каспійскім морамі.

⁷⁶ Чаркесы, этнічная група з паўночна-заходняй часткі Каўказа.

⁷⁷ Незадоўга да паступлення ў Віленскую гімназію З. Мінейкі адбыўся падобны выпадак з сынам вядомага гісторыка Тэадора Нарбута. Людвік Нарбут (1832—1863) падчас навучання ў Віленскай гімназіі ў 1850 г. быў пакараны розгамі за канспіратыўную дзейнасць і высланы на вайсковую службу на Каўказ. Там ён атрымаў афіцэрскі чын, выйшаў у адстаўку і вярнуўся на радзіму. У 1863 г. стаў начальнікам паўстанцкіх узброеных сіл у Лідскім павеце. Тры месяцы веў актыўную партызанскую барацьбу. Загінуў у баі пад м. Дубічы.

⁷⁸ Бэдэль, альбо пэдэль, назва кур'ера і слугі розных гарадскіх упраў, апошнім часам назва датычыць толькі пасыльных універсітэтаў і вышэйшых навучальных устаноў. (Гл.: Gloger, Z. *Bedel* // *Encyklopedia staropolska*. Т.1. Warszawa, 1900.)

⁷⁹ Верагодна, гаворка ідзе пра Каятана Тамулевіча (? — 1870, Люстдорф, каля Адэсы), польскі прыродазнаўца, настаўнік. Пасля заканчэння Віленскага ўніверсітэта працаваў у Вільні настаўнікам. У 1860 г. атрымаў пасаду інспектара ў 1-й Віленскай гімназіі. Пасля 1863 г. працаваў у Адэсе настаўнікам па прыродазнаўстве. Быў аўтарам артыкулаў па прыродазнаўстве, апублікаваных у «Кур'еры віленскім». Апрацаваў каталог арніталагічнай калекцыі Канстанціна Тызенгаўза, а таксама мінералагічнай калекцыі Віленскай археалагічнай камісіі. (Гл.: Tamulewicz Kajetan // *Słownik biologów polskich*. Red. Feliksiak. Warszawa, 1987. S. 543.)

⁸⁰ Пра Караля Гарбачэўскага далей падае інфармацыю З. Мінейка.

⁸¹ Аляксандр Казімір Берасневіч (1823—1902), прафесар семінарыі ў Ворнях (мястэчка, Цельшыньскі пав. Ковенская губ.), рэктар Духоўнай акадэміі ў Пецярбургу (1860—1864), у 1859 г. быў бласлаўлены на сан біскупа. З 1864 г. з'яўляўся біскупам Жмудскім пры М. Валанчэўскім. У 1870 г. быў асланы ў Мітаву (суч. Елгава, Латвія) «за супраціўленне ўладам». З 1875 г. з'яўляўся адміністратарам Жмудскай дыяцэзіі, а ў 1883 г. прыняў біскупства Куяўска-Калішскае з сядзібай у Влашляўку (цяпер горад у Куяўска-Паморскім ваяводстве, Польшча). (Гл.: Mineyko, Z. *Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy* E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 45.)

⁸² Юзаф Юндзіл (1794—1877) нарадзіўся ў Гарманах Лідскага павета. Батанік, прафесар Віленскага ўніверсітэта. Вучань Станіслава Баніфацыя Юндзіла. У 1804—1809 гг. атрымліваў адукацыю ў базыльянскай школе ў Барунах, вучыўся ў Віленскай гімназіі, закончыў фізіка-матэматычны факультэт Віленскага ўніверсітэта, у 1828—1832 гг. прафесар Віленскага ўніверсітэта, з 1825 г. кіраўнік Батанічнага саду. У 1821 г. арганізаваў экспедыцыю па даследаванні флоры Віленскай губерні, аўтар справаздач з гэтага падарожжа, а таксама вялікай працы «Opisanie roślin na Litwie, na Wołyniu, Podolu i Ukrainie dziko rosnących jako i oswojonych» (1830). Юзаф Юндзіл быў бацькам Пятра Эмануэля Юндзіла.

⁸³ Ёхер Адам Бенедыкт (1791—1860), бібліёграф, бібліятэкар і філолаг Віленскага ўніверсітэта. З 1832 г. бібліятэкар Віленскай медыцынскай акадэміі, пасля таго як яе зачынілі, выкладаў у Ковенскай гімназіі і даваў прыватныя ўрокі. Аўтар шматлікіх прац па бібліяграфіі, бібліятэказнаўстве і філалогіі. Аўтар даследавання «Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 łącznie» (t. 1—3, 1840—1857).

⁸⁴ Марк Тулій Цыцэрон (106—43 да н. э.), старажытнарымскі палітык і філосаф. Бліскучы аратар.

⁸⁵ Імяніны цара Мікалая I былі 18 (6) снежня.

⁸⁶ Крымская вайна 1853—1856 гг., Усходняя вайна. Вайна паміж Расійскай імперыяй і кааліцыяй у складзе Брытанскай, Французскай, Асманскай імперыяй, а таксама Сардзінскага каралеўства. Прычынай крымскай вайны былі спрэчныя пытанні еўрапейскіх імперыяў і Расіі на Балканах і ў турэцкіх пралівах пасля таго, як расійскія войскі занялі Малдавію і Валахію ў 1853 г. Турцыя аб'явіла Расіі вайну. Знішчэнне турэцкага флоту расійскім флотам пад Сінопам актывізавала Брытанію і Францыю, у 1854 г. яны аб'явілі вайну Расіі. Саюзныя войскі апынуліся ў Крыме, недалёка ад Еўпаторыі, і пасля пераможнага бою над Альмай распачалі асаду Севастопаля, якая працягвалася год. Вайна скончылася паразай Расіі і падпісаннем мірнай дамовы. Крымская вайна прадэманстравала слабасць феадальнай Расіі і распачала перыяд яе рэфармавання.

⁸⁷ Мікалай I (1796—1855), расійскі імператар з 1825 г. Праўленне распачаў з жорсткага задушэння паўстання дзекабрыстаў. Пры Мікалаі I узяты курс на ваенізацыю дзяржаўнага апарату, узмацніўся цензурны націск. Разгромлены рэвалюцыйныя арганізацыі петрашэўцаў, кірыла-мяфодзіеўскае таварыства, задушаны нацыянальныя паўстанні (рух Шаміля на Каўказе, паўстанне 1830—1831), праводзілася прымусовая русіфікацыя нярускіх народаў Расійскай імперыі. Падчас яго праўлення на Полацкім царкоўным саборы 1839 г. была ліквідаваная грэка-каталіцкая (уніяцкая) царква, яе вернікі былі далучаныя да Рускай праваслаўнай царквы. Абвастрэнне ўсходняга пытання прывяло да крымскай вайны. Паразы ў ёй Расіі паказала нежыццяздольнасць створанай Мікалаем I сістэмы. (Гл.: Крук, У. Мікалай I // ЭГБ. Т. 5. Мінск, 1999. С. 137.)

⁸⁸ Аляксандр II (1818—1881), расійскі імператар з 1855 г. Абвастрэнне крызісу феадальна-прыгонніцкага ладу, уздым сялянскіх хваляванняў прымусілі Аляксандра II заняцца пытаннем адмены прыгоннага права, што было ажыц-

цёўлена ў 1861 г. Для барацьбы з нацыянальна-вызваленчым рухам на Беларусі, правабярэжнай Украіне і Літве пры царскім урадзе дзейнічаў Заходні камітэт (1862–1865). Каб задушыць паўстанне 1863–1864 гг., Аляксандр II прызначыў віленскім генерал-губернатарам М. Мураўёва, надаўшы яму надзвычайныя паўнамоцтвы. Праводзілася жорсткая палітыка русіфікацыі. У выніку замаху Аляксандр II быў смяротна паранены бомбай, кінутай нарадавольцам, беларусам па паходжанні І. Грынявіцкім.

⁸⁹ Касцёл Святога Яна Хрысціцеля і святога Яна Евангеліста ў Вільні — помнік архітэктуры віленскага барока, які ўваходзіць у ансамбль Віленскага ўніверсітэта. Размяшчаецца на перакрыжаванні Замкавай вуліцы і вуліцы Святога Яна.

⁹⁰ 1-я Віленская гімназія размяшчалася ў галоўным будынку былога Віленскага ўніверсітэта, на вуліцы Дамініканскай.

⁹¹ Аўтару ўспамінаў тады было 15 гадоў.

⁹² У той час тэатр размяшчаўся ў будынку віленскай ратушы.

⁹³ Верагодна, тут ідзе гаворка пра гістарычную драму У. Сыракомлі «Каспер Карлінскі» (1858). Прэм'ера адбылася ў Віленскім тэатры 16 студзеня 1858 г. П'еса выклікала неверагоднае захапленне ў віленскіх глядачоў.

⁹⁴ Людвіг Кандратовіч, псеўданім Уладзіслаў Сыракомля (1823–1862), нарадзіўся ў фальварку Смольгаў Бабруйскага павета, паэт, перакладчык, крытык, краязнаўца. За патрыятычныя выступленні на антыцарскіх маніфестацыях у Варшаве ў красавіку 1861 г. арыштаваны, знаходзіўся ў віленскай турме. Падтрымліваў цесную сувязь з мінскім літаратурным асяроддзем, выступаў у польскім друку з водгукамі пра беларускія творы В. Дуніна-Марцінкевіча. З беларускіх твораў зберагліся вершы «Добрыя весці» (1848) і «Ужо птушкі пяюць усюды» (1861).

⁹⁵ Віленскім генерал-губернатарам на той час быў Уладзімір Іванавіч Назімаў (1802–1874), дзяржаўны дзеяч Расійскай імперыі, генерал ад інфантэрыі. Пасля ўзыходжання на трон Аляксандра II прызначаны (10.12.1855) віленскім ваенным губернатарам і кіраўніком грамадскай часткі, гродзенскім, ковенскім і мінскім генерал-губернатарам. У 1862 г. прызначаны камандуючым войскамі Віленскай вайсковай акругі. У час паўстання 1863–1864 гг. праявіў нерашучасць у дзеяннях супраць паўстанцаў і быў заменены М. Мураўёвым. (Гл.: Лукашэвіч, А. Назімаў Уладзімір // ЭГБ. Т. 5. Мінск, 1999. С. 271–272.)

⁹⁶ Маршалам губернскай шляхты на той момант з'яўляўся Аляксандр Дамейка (1804–1878), віленскі абшарнік, з 1855 г. маршалак губернскай шляхты, быў супраць сялянскай рэформы, змагаўся супраць вызваленчага руху, у 1863 г. актыўна супрацоўнічаў з М. Мураўёвым, арганізаваў падпісанне вернападданніцкага адраса ад імя віленскай шляхты, за што быў асуджаны на смяротнае пакарэнне нацыянальнымі ўладамі. Ажыццявіць гэта не атрымалася.

⁹⁷ Павятовы маршалак, кіраваў шляхтай у павеце, склікаў і веў павятовы соймак (сход шляхты павета).

⁹⁸ Візіт Аляксандра II у Вільню адбыўся ў 1858 г.

⁹⁹ У верасні 1858 г. Аляксандр II выехаў у Літву. Праездам да Вільні Аляксандр II затрымаўся ў Мінску, дзе ў яго гонар быў арганізаваны вялікі баль.

З Мінска цар скіраваўся ў Вільню, дзе яго ўрачыста прывітала амаль усё насельніцтва. Яшчэ папярэдне шляхецкія дэпутаты Вільні, Коўна і Гродна сабралі грошы на баль у гонар цара. Баль гэты каштаваў вялікіх выдаткаў — 70 тыс. рублёў. У Вільні Аляксандру II быў уручаны знакаміты «Віленскі альбом», ініцыятарам гэтага быў вядомы культурны дзеяч — Адам Кіркор. Удзел у стварэнні альбома бралі і даўнейшыя філаматы — Адынец і Маліноўскі, а таксама вядомыя сваім патрыятызмам журналісты — Уладзіслаў Каратынскі і Ацялевіч. Да гэтага нельга ставіцца як да ўгодніцтва перад царом, гэта было амаль паўсюднай праявай веры ў добрыя намеры Аляксандра II. Аднак вельмі хутка ўсім стала зразумела, што прыезд цара ў Вільню нічога не зменіць. Усе прапановы ў справе вяртання ўніверсітэта, волі веравызнання і мовы не знайшлі падтрымкі. На балі Аляксандр II у сваёй прамове падзякаваў шляхце за працу ў справе сялянскага пытання, але ні словам не ўгадаў пра якія-небудзь саступкі. (Гл.: Fajnhauz, D. 1863 Litwa i Białoruś. Warszawa, 1999. S. 16.) А. Пыпін (1833—1904), рускі літаратуразнаўца, этнограф, фалькларыст, у сваёй працы «Гісторыя рускай этнаграфіі. Т. 4: Беларуссія і Сібір» (С.-Пецярбург, 1892) піша: «У 1858 годзе кола польска-беларускіх пісьменнікаў выдаў “Альбом” з нагоды прыбышша ў Вільню імператара Аляксандра II, дзе былі выяўленыя мясцовыя патрыятычныя пачушці і добрыя пажаданні. У “Альбоме”, які паднёс імператара Кіркор і іншыя асобы, прынялі ўдзел Адынец, змясціўшы свой верш, і, між іншым, Вінцэс Каратынскі, напісаў тут верш ад імя народа на беларускай мове. Няма прычын сумнявацца, што гэты настрой быў шчырым: скрайне польскія патрыёты паўсталі супраць віленскага “Альбома” як супраць здрады. Вядомы польскі публіцыст таго часу, Юльян Клячко, выдаў у сувязі з гэтым рэзкі памфлет “Адступнікі” (“Odstepcy”); другі патрыёт, Карнелій Уейскі, трохі пазней, напісаў не менш жорсткі напад, дзе карае Адынца, Ігната Ходзьку, Мікалая Маліноўскага, Кіркора і, дарэчы, Каратынскага. Гл. Dziennik literacki, 1860».

¹⁰⁰ Мы жыды пархатыя
Для нашага манарха
За тое, што махлюем,
Гэтую браму будзем.

¹⁰¹ Аўтару ўспамінаў на той момант было 18 гадоў.

¹⁰² Рэч Паспалітая, афіцыйная назва феадальна-федэратыўнай дзяржавы, у якую аб'ядналіся ў выніку Люблінскай уніі 1569 г. Польшча (Карона) і ВКЛ (Княства, або Літва). Дзяржава існавала ў 1569—1795 гг. і была ліквідаваная ў выніку трох падзелаў яе тэрыторыі.

¹⁰³ Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г., Трэці статут ВКЛ, звод законаў феадальнага права, які дзейнічаў у ВКЛ з 1589 г., а пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі — у Віцебскай і Магілёўскай губерні да 1831 г., у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях да 1840 г. У 1811 г. Статут у перакладзе на польскую і рускую мову быў выдадзены ў Санкт-Пецярбургу.

¹⁰⁴ Каралеўства Польскае, створанае ў 1815 г. паводле пастановаў Венскага кангрэса замест Варшаўскага княства. Цар Аляксандр I прыняў тытул караля

Польшчы. Каралеўства стала канстытуцыйнай манархіяй, звязанай з Расійскай імперыяй персанальнай уніяй. Пасля паразы ў паўстанні 1830 г. Каралеўства Польшкае страціла характар асобнай дзяржавы і з гэтага моманту стала інтэгральнай часткай Расійскай імперыі.

¹⁰⁵ Маецца на ўвазе Чатырохгадовы сойм 1788–1792 гг., Вялікі сойм, заканадаўчы орган Рэчы Паспалітай, што зрабіў спробу рэфармаваць грамадска-палітычны лад дзяржавы на глебе асветніцкіх ідэй. Рыхтаваўся ва ўмовах сканчэння саюзнага дагавора 1764 г. з Расіяй і з надзеяй прагрэсіўных колаў на карэнную змену існуючага ладу без расійскай апекі. Сойм адкрыўся ў Варшаве ў прысутнасці каля 150 паслоў. Сойм правёў шэраг эканамічных, палітычных, сацыяльных рэформаў. Самым значным дасягненнем сойма лічыцца прыняцце канстытуцыі 3 мая 1791 г., асноўнага закона Рэчы Паспалітай. Вялікі сойм 29.05.1792 прыняў рашэнне самараспусціцца і прыпыніць сваю дзейнасць, але з прычыны паразы ў вайне больш не сабраўся. (Анішчанка, Я. Чатырохгадовы сойм 1788–1792 // ЭГБ. Т. 6. Кн. 2. Мінск, 2003. С. 158–159.)

¹⁰⁶ Французская рэвалюцыя (1789–1799) — грамадзянская рэвалюцыя, якая звергла манархію і змяніла грамадзянскі строй у Францыі, ажыццяўляючы дэмакратычную трансфармацыю палітычнай сістэмы.

¹⁰⁷ Баруны, мястэчка Ашмянскага павета Віленскай губерні.

¹⁰⁸ Крэва, мястэчка Ашмянскага павета Віленскай губерні.

¹⁰⁹ З братаў **Янушэвічаў** ідэнтыфікаваны толькі Канстанцін, член таварыства «Пянтковічаў».

З **Юсевічаў** ідэнтыфікаваны Вітальд, паўстанец і арыштант, аўтар успамінаў, змешчаных у часопісе «Літва і Русь» (1913, сшытак X–XII). Валяр’ян, які, верагодна, быў ад’ютантам З. Мінейкі ў ашмянскім атрадзе.

З **Завадскіх** ідэнтыфікаваны Генрык, удзельнік маніфестацый у Ашмянах. Пятро, член таварыства «Пянтковічаў»; Якуб, член таго ж таварыства; Браніслаў, вучань віленскай гімназіі, паўстанец з атрада З. Мінейкі, які пазней быў сасланы.

Тэадор Ваньковіч (1842–1914) нарадзіўся у Альгініях (маёнтка у Віленскім павеце), студэнт Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта, удзельнічаў у паўстанні, эміграваў. Пасля 1870 г. асеў у Турцыі, дзе працаваў інжынерам дарог. Ажаніўся з Вандай Купсць. Памёр у Стамбуле.

Свяніцкі, вучань Віленскай гімназіі, быў выгнаны з навучальнай установы за ўдзел у маніфестацыях 1861 г. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 57).

¹¹⁰ Афіцыйная назва ўстановы гучала так: Николаевское инженерное училище. Навучальная ўстанова рыхтавала афіцэраў інжынерных войскаў. Створана Мікалаеўскае інжынернае вучылішча ў 1819 г. пад назвай Галоўнае інжынернае вучылішча на базе ўжо існуючага з 1810 г. Інжынернага вучылішча, ператворанага з заснаванай у 1804 г. Інжынернай школы. З 1855 г. Мікалаеўскае інжынернае вучылішча (у гонар Мікалая I). Складалася з 3 кандуктарскіх (з 1855 юнкерскіх) і 2 афіцэрскіх класаў. У 1855 г. афіцэрскія класы ператвораныя ў Мікалаеўскую інжынерную акадэмію. Сярод выхаванцаў Мікалаеўскага

інжынернага вучылішча — К. Каўфман, Э. Тодлебэн, І. Сечанаў, П. Яблчкаў, пісьменнікі Д. Грыгаровіч, Ф. Дастаеўскі.

¹¹¹ Ізідор Ромер (1843–1910), сын Эдварда і Зоф’і Белазор, родны брат знакамітых мастакоў Альфрэда Ізідора Ромера (1832–1897) і Эдварда Мацея Ромера (1848–1900). Знаёмы З. Мінейкам па Віленскай гімназіі (закончыў у 1860). Ажانیўся ў 1866 г. з Цэцыліяй Пшэцішэўскай (1849–1916). Дзедзі І. Ромера: Зоф’я (1869–1920), Ганна (1870–1952), Станіслаў (1892–1965) і Яўгеніў (1871–1943), доктар эканамічных навук, пра яго будзе ісці гаворка далей у лістах.

¹¹² Пагрыжаў — вёска ў Расенскім павеце Ковенскай губерні, цяпер Літва.

¹¹³ «Кур’ер літоўскі» («Kurier Litewski») — газета, выдавалася ў 1905–1915 гг. (з перапынкамі) у Вільні. Нататка, пра якую ўгадвае І. Ромер у сувязі з прыездом Станіслава Мінейкі, была змешчаная ў нумары 4 за 1905 г.

¹¹⁴ Міхал Венслаўскі (1849–1917) закончыў юрыдычны факультэт Санкт-Пецябургскага ўніверсітэта, адвакат, з 1905 г. гарадскі галава Вільні, дэпутат Думы ІІ склікання і прэзідэнт Польскага кола (група польскіх дэпутатаў у Дзяржаўнай думе Расійскай імперыі) у Пецябургу.

¹¹⁵ **Я цвёрда вырашыў заставацца ў эміграцыі, бо не хацеў падпарадкоўвацца неабходнасці падаваць петыцыю з просьбай прабачыць мяне за мае «заслугі». Сваю жонку я не прасіў даведвацца аб умовах майго вяртання (спасылка З. Мінейкі).**

¹¹⁶ Патрас — горад на Захадзе Грэцыі.

¹¹⁷ Эдвард Ромер (1806–1878), бацька Ізідора Ромера. Выдатны грамадскі дзеяч, літаратар, перакладчык, мастак. Пакінуў пасля сябе шматтомныя дзённікі. Вучыўся ў Віленскім універсітэце, у 1838 г. быўасланы ў сувязі са змовай Ш. Канарскага ў Волагду, дзе знаходзіўся да 1852 г. У перадаўстанкі перыяд з’яўляўся членам і дзеячам Земляробчага таварыства, Віленскай археалагічнай камісіі і інш. Падчас паўстання 1863–1864 гг. знаходзіўся пад хатнім арыштам.

¹¹⁸ Бэльфер — настаўнік, жартаўліва-пагардлівы зварот.

¹¹⁹ З пералічаных І. Ромерам выкладчыкаў ідэнтыфікаваны толькі некаторыя.

Фелікс Румбовіч (1804–1875) быў дырэктарам гімназіі ў Коўне, пасля ў Варшаве, дзе і памёр. У маладосці цікавіўся хіміяй і пакінуў некалькі прац у гэтай галіне. Бацька вядомага віленскага матэматыка Генрыка Румбовіча.

Генрык Шлягер (1824–1877), акцёр, перакладчык п’ес, дырэктар тэатра ў Вільні (з 1859). У 1866 г. асеў у Варшаве, працаваў там настаўнікам у гімназіі. Памёр у Варшаве.

Антоні Бандзкевіч (1831–1893), педагог, паланіст, літаратар. Закончыў Кіеўскі ўніверсітэт, пасаду ў Вільні атрымаў у 1857 г. Супрацоўнічаў са шматлікімі перыядычнымі выданнямі. З’яўляецца аўтарам працы «Teoria poezji w związku z jej historią» (1867), якая выклікала гарачую палеміку. У 1867 г. пераехаў у Варшаву, дзе і памёр. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i pryzpisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 59–60.)

Вінаградаў Андрэй Ільч (1809–1882) закончыў Галоўны педагогічны інстытут у Санкт-Пецябургу. З 1839 г. выкладчык рускай мовы і славеснасці ў 1-й Віленскай гімназіі, у 1850–1857 гг. яе дырэктар.

Хуга фон Траўтфетэр, інспектар Віленскай навучальнай акругі, член Археалагічнай камісіі ў Вільні, у 1867 г. быў абраны членам Паўночна-Заходняга аддзела Царскага Расійскага геаграфічнага таварыства. Дырэктар 1-й Віленскай гімназіі.

¹²⁰ **Я вырашыў і здолеў пазбегнуць цялеснага пакарання падчас знаходжання ў школе (спасылка З. Мінейкі).**

¹²¹ З пералічаных І. Ромерам таварышаў ідэнтыфікаваны толькі некаторыя асобы.

Пашкоўскі Віктар (1841–1890) вучыўся ў 1-й Віленскай гімназіі, пасля паўстання эміграваў у Францыю, дзе працаваў доктарам на чыгунцы. Памёр у Бемонце ў чэрвені 1890г.

Урбановіч Аляксандр у 1860 г. закончыў Віленскую гімназію, вучыўся Пецярбургскім універсітэце, удзельнік рэвалюцыйнага руху ва ўніверсітэце, а таксама маніфестацый 1861 г., загінуў падчас паўстання.

Віткоўскі Вінцэнт (1841–?), сын кушнера, заснавальнік і кіраўнік колаў школьнай і рамесніцкай моладзі Вільні. Закончыў 1-ю Віленскую гімназію ў 1860 г., у тым жа годзе арыштаваны, быў сасланы ў лінейныя батальёны Арэнбурга.

Паўловіч Людвік, вучань Віленскай гімназіі, быў звязаны з В. Віткоўскім.

Барановіч Генрык (1841–1909) закончыў 1-ю Віленскую гімназію ў 1859 г., студэнт Маскоўскага ўніверсітэта, удзельнік маніфестацый 1861 г., паўстання ў Літве, быў сасланы. Пасля вяртання асеў у Варшаве і працаваў у Таварыстве ўзаемнага крэдыта на кіруючых пасадах. (Гл.: Мінейко, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 60.)

Пуржыцкі Авіг закончыў 1-ю Віленскую гімназію ў 1860 г.

Гурчын Адольф закончыў 1-ю Віленскую гімназію ў 1858 г.

Сакалоўскі Валяр’ян закончыў 1-ю Віленскую гімназію ў 1862 г.

Сакалоўскі Казімір закончыў 1-ю Віленскую гімназію з залатым медалём у 1859 г.

¹²² **Багушэвіч Францішак** (1840–1900), адзін з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры. Закончыў 1-ю Віленскую гімназію ў 1861 г. У тым жа годзе паступіў на фізіка-матэматычны факультэт Пецярбургскага ўніверсітэта, праз 2 месяцы быў выключаны за ўдзел у студэнцкіх хваляваннях. Актыўны ўдзельнік паўстання. Існуе версія, што Багушэвіч знаходзіўся пад камандаваннем З. Мінейкі ў рангу унтэр-афіцэра, але, паводле даследаванняў Генадзя Кісялёва, Ф. Багушэвіч, працуючы ў той час настаўнікам у Дошшках, знаходзіўся сярод паўстанцаў Падароўскага-Астрогі, у галоўным атрадзе Лідскага павета, які ўзначальваў перад гэтым славыты партызан Людвік Нарбут. Ратуючыся ад рэпрэсій, вымушаны быў хавацца, пасля выехаў на Украіну, закончыў Нежынскі юрыдычны ліцэй. У 1884 г. вярнуўся ў Вільню, працаваў судовым прысяжным павераным у судовай палатце. Аўтар беларускіх паэтычных зборнікаў «Дудка беларуская» (1891), «Смык беларускі» (1894).

Багушэвіч Валяр’ян (1841–?) паступіў у адзін год са сваім старэйшым братам Францішкам Багушэвічам у 1-ю Віленскую гімназію. Браў удзел у паўстанні, расшукваўся ўладамі, але паспеў уцячы за мяжу.

Багушэвіч Апалінары (1846–?) у час паўстання быў арыштаваны разам з бацькам Казімірам Багушэвічам і сястрой Ганнай і прыцягнуты да следства і суда за дапамогу паўстанцам.

¹²³ **Здановіч Ігнацій** (1840–1863), сын Аляксандра Здановіча. У 1858 г. з залатым медалём закончыў 1-ю Віленскую гімназію. У 1862 г. закончыў Пецяярбургскі ўніверсітэт, там атрымаў ступень кандыдата матэматычных навук. Слухаў лекцыі ў Берлінскім універсітэце. У час паўстання з'яўляўся загадчыкам гаспадарча-фінансавай часткі ў беларуска-літоўскай рэвалюцыйнай арганізацыі, быў бліжэйшым паплечнікам К. Каліноўскага. Арыштаваны 29 верасня, 21 снежня 1863 г. павешаны ў Вільні. **Здановіч Генрык**, брат Ігнація Здановіча, памёр у 1858 г.

¹²⁴ **Аскерка Уладзіслаў** у 1858 г. з сярэбраным медалём закончыў 1-ю Віленскую гімназію. Вучыўся ў Санкт-Пецяярбургскім універсітэце.

¹²⁵ **Юрага вылучаўся надзвычайнай магутнасцю целаскладу, праз што выклікаў захапленне і павагу сярод знаёмых па гімназіі (спасылка З. Мінейкі).**

¹²⁶ **Юрага Цыпрыян** у 1857 г. закончыў 1-ю Віленскую гімназію. Член тайнай паўстанцкай арганізацыі ў Вільні. У Зарэччы (раён Вільні), дзе знаходзілася пасесія Ц. Юрагі, месцілася тайная друкарня, якую ў канцы 1861 г. стварыў Эдмунд Вярuga.

¹²⁷ **Монтвіл Станіслаў** (1841–1916), выпускнік Віленскай гімназіі, Кракаўскага і Маскоўскага ўніверсітэтаў. Перад выбухам паўстання вярнуўся на Літву і ўзяў удзел у кампаніі З. Серакоўскага. Пасля паўстання займаўся земляробствам і прамысловасцю. Уладальнік Трашкуноў. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S.61.)

¹²⁸ **З Вільні ў Маскву ехаў чыгункай; у сваю чаргу, рэшту дарогі з Масквы праз Казань, Перм, Арэнбург, Табольск, Цюмень у Томск, адкуль уцеў, быў вымушаны быць ажыццявіць пешшу (спасылка З. Мінейкі).**

¹²⁹ Аплатак (ад лац. oblatum «ахвярны дар») — спечаная з мукі і вады тонкая белая пласцінка. Аплатак дзеляцца хрысціане каталіцкага веравызнання за вігільным сталом (дзень перад Калядамі).

¹³⁰ **Вінаградаў Мікалай Андрэевіч** закончыў 1-ю Віленскую гімназію ў 1858 г., меў прыватную мужчынскую гімназію.

¹³¹ Рэальнае вучылішча — сярэдняя навучальная ўстанова ў XVIII — пачатку XX ст. У рэальных вучылішчах істотная ўвага аддавалася навукам прыродазнаўчага і матэматычнага кірункаў. Пасведчанне аб заканчэнні курса ўлічвалася толькі пры паступленні ў вышэйшыя тэхнічныя ўстановы. У вучылішчы прымаўся дзеці ўсіх саслоўяў і веравызнанняў.

¹³² **Маецца на ўвазе гімназія «с полными правами правительственных гимназий».**

¹³³ **Відавочна, маецца на ўвазе «Высочайший манифест об усовершенствовании государственного порядка» (кастрычніцкі манифест 1905 г.).** У манифесте насельніцтву Расійскай імперыі надаваліся грамадзянскія правы: недатыкальнасць асобы, свабода сумлення, слова, сходаў і саюзаў.

¹³⁴ **Коўна, цэнтр Ковенскай губерні, цяпер Каўнас, горад у Літве.**

¹³⁵ Магчыма, маецца на ўвазе Марскі кадэцкі корпус, вайскова-марская навучальная ўстанова, якая ў 1860-я гг. была перайменаваная ў Марское вучылішча, у 1891 г. была вернутая першапачатковая назва.

¹³⁶ Манільскія выспы — выспы ў Манільскім заліве, Філіпіны.

¹³⁷ Рыга, цэнтр Ліфляндскай губерні.

¹³⁸ **Ён вылучаўся вялікім патрыятызмам, чаго не ўмеў хавачь, і таму маскалі адправілі яго ў адстаўку (спасылка З. Мінейкі).**

¹³⁹ Пуслоўскія, шляхецкі род герба «Шэліга» ў ВКЛ, дваранскі род у Расійскай імперыі, прадпрымальнікі, мецэнаты, філантропы.

¹⁴⁰ Крожы, горад у Расенскім павеце Ковенскай губерні, цяпер Літва. Гімназія ў Крожы мела даўнюю гісторыю. У 1614 г. у Крожы быў заснаваны езуіцкі калегіум, пасля скасавання ордэна езуітаў калегіум перайшоў пад кіраванне ордэна кармелітаў. У 1817 г. школа была пераўтвораная ў гімназію, якая знаходзілася пад апекай Віленскага ўніверсітэта. У 1823 г. у гімназіі ўзнікла антырасійская вучнёўская арганізацыя «Чорныя браты», якая пасля была выкрытая ўладамі, а члены арганізацыі падпалі пад жорсткія рэпрэсіі. У 1842 г. гімназія была перанесеная ў Коўна.

¹⁴¹ Друцкія-Любецкія, княжаскі род, адгалінаванне роду князёў Друцкіх. Карысталіся гербам «Друцк».

¹⁴² Магчыма, маецца на ўвазе Ян Зянкевіч (1825–1888), мастак, аўтар партрэта біскупа Валанчэўскага.

¹⁴³ Адэса, горад на ўзбярэжжы Чорнага мора.

¹⁴⁴ Ян Тамулевіч закончыў 1-ю Віленскую гімназію ў 1865 г.

¹⁴⁵ Тамаш Зан (1796, в. Мясата, Ашмянскага пав. — 1855), паэт-рамантык, прыродазнаўца. Адзін з заснавальнікаў тайных віленскіх студэнцкіх арганізацый — філаматаў, філарэтаў, прамяністых. У 1824 г. арыштаваны і сасланы ў Арэнбург. З 1841 г. на радзіме. У 1846 г. ажانیўся з Брыгітай Свентаржэцкай (1820–1900), з якой меў чатырох сыноў: Віктара (дадзеных не выяўлена), Абдона, Клеменса і Станіслава (памёр у 1854 г.). Пасяліўся ў маёнтку Кахачы.

Абдон Зан (1849–1903), уладальнік Панямуня, дзеяч Земскага крэдытовага таварыства, грамадскі дзеяч на Сувалках, памёр у Кахачах.

Клеменс Зан (1852–1889), адвакат. Закончыў 1-ю Віленскую гімназію ў 1869 г. Быў звязаны з канспіратыўнай арганізацыяй «Зямля і Воля».

¹⁴⁶ Уладзіслаў і Стафан Гулевічы, дадзеных не выяўлена.

¹⁴⁷ Валяр’ян Карановіч (сапр. Напалеон Урублеўскі, 1809–1877), гісторык. Напісаў працу ў 3 тамах «Stowo dziejów polskich» (Ліпск, 1858–1860). Верагодна, І. Ромер меў на ўвазе гэтую працу. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 64.)

¹⁴⁸ Мікалай Зімін закончыў 1-ю Віленскую гімназію ў 1860 г.

¹⁴⁹ Вацлаў Жылінскі (1803–1863), з 1848 да 1856 г. біскуп Віленскі, з 1856 да 1863 г. арцыбіскуп Магілёўскі, мітрапаліт. У поглядах меў прарасійскую арыентацыю.

¹⁵⁰ Лац. *episcopus titularis in partibus infidelium* (у перакладзе: тытулярны біскуп у краіне няверных) альбо проста *in partibus* — гэтыя словы звычайна дадаюцца да тытула тых каталіцкіх біскупаў, якія маюць біскупскі сан без належнай яму юрысдыкцыі і звычайна з’яўляюцца вікарнымі біскупамі, апостальскімі вікарыямі альбо прэлатамі ў вайсковых ардынарыятах.

¹⁵¹ Суфраган — біскуп, які падпарадкоўваецца вышэйшаму біскупу, тытулярны біскуп.

¹⁵² **Наяўнасць кс. Берасневіча ў віленскай гімназіі была каштоўным набыткам. Таленавіты быў гэты каплан, надзелены ўзнёсла настроеным духам, яму было наканавана лёсам быць схопленым маскалямі, быць пакараным паніжэннем да пасады гімназічнага настаўніка, што яму дазволіла ўзняць узровень гэтай другараднай навучальнай ўстановы да вялікага значэння, а таксама маральна і патрыятычна выхаваць многія пакаленні літоўскай моладзі. Ён быў адзіным настаўнікам які меў права адказваць на польскай мове, і вялікім талентам свайго красамоўства дэманстраваў яе прыгажосць, выклікаючы ў моладзі энтузіязм і асаблівую любоў да яе. Сабоі кс. Берасневіч замняў страту, якую панесла Вільня з прычыны ліквідацыі ўніверсітэта. Быў ён нашым абагаўлёным апосталам. Кожны з вучняў захаваў добрыя ўспаміны і кожны ў стане доўга расказваць пра карыснасць яго ўрокаў, парад і перасцярог. Кс. Берасневіч на занятках у старэйшых класах часам закранаў пытанні па гісторыі касцёла і тэалогіі, чаго не было ў школьнай праграме, уводзячы нас у краіну вышэйшых ведаў і больш узнёслых поглядаў. Ён вельмі радаваўся, калі заўважаў у многіх з нас здольнасці да красамоўства, каб заклікаць да рашэння дадзеных ім праблем, кіруючы карыснымі дыскусіямі. Я належаў да яго добрых вучняў. Заўсёды клапаціўся і пытаўся пра мяне, асабліва калі знаходзіўся ў небяспецы. Нават тады, калі быў біскупам у Влацлаўку, куды ездзіла на купанні мая маці, перадаваў мне праз яе ў Патрас прывітальныя словы і блаславенне на далейшае жыццё. Да гэтай пары не былі дастаткова ацэненыя заслугі вялікага мужа Берасневіча перад Польшчай (спасылка З. Мінейкі).**

¹⁵³ Самыя вялікія могілкі ў Вільні (спасылка З. Мінейкі).

¹⁵⁴ **Форма ахоўнікаў гімназіі (спасылка З. Мінейкі).**

¹⁵⁵ 2-я віленская гімназія была створаная ў 1873 г. як Віленская шасцігадовая прагімназія, у 1884 г. яна была пераўтвораная ў поўную гімназію.

¹⁵⁶ **У гэтых будынках знаходзіўся Віленскі ўніверсітэт (спасылка З. Мінейкі).**

¹⁵⁷ Аляксандр Здановіч (1805—1868), гісторык, выкладчык Шляецкага інстытута ў Вільні, ажаніўся з Эміліяй Пясецкай, бацька Ігнація. З’яўляецца аўтарам вялікай колькасці навуковых прац па гісторыі. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 68.)

¹⁵⁸ Касцёл Святога Міхаіла ў Вільні знаходзіцца ў старым горадзе, будаўніцтва распачалося ў 1594 г., завяршылася ў 1625 г. Грошы на пабудову фундаваў Леў Сапега.

¹⁵⁹ Торунь, горад у Куяўска-Паморскім ваяводстве (Польшча), пернікі ў Торуні вырабляюцца ад Сярэднявечча, традыцыя падтрымліваецца да нашых дзён.

¹⁶⁰ Магчыма, тут маецца на ўвазе Ігнацій Крышталевіч, вядомы з часоў Віленскага ўніверсітэта сваімі дзівацтвамі, легкадумны вершаплёт. Сваімі дзіўнымі вершамі і прозай ён зарабляў у студэнцкай моладзі на каву і пацяшаў увесь горад. З'яўляецца героем некаторых гумарыстычных вершаў У. Сыракомлі.

¹⁶¹ Касцёл Узнясення Гасподня, касцёл Місіянераў у Вільні, заснаваны ў 1695 г. Быў зачынены ў 1844 г. Зноў адчынены і адрэстаўраваны на сродкі прыватных асобаў прыкладна ў 1860 г., у 1862 г. службы аднавіліся.

¹⁶² Баляслаў Русецкі (1824–1913), польскі мастак, калекцыянер, сын Канстанціна Русецкага (1801–1860), мастака, вучня Я. Рустэма.

¹⁶³ Канстанцін Русецкі (1801–1860), мастак, вучня Я. Рустэма. Выпускнік Віленскага ўніверсітэта. Вучыўся ў Парыжы і Італіі, быў настаўнікам Шляхецкага інстытута ў Вільні.

¹⁶⁴ Ян Рустэм (1762–1835), мастак, нарадзіўся ў Канстанцінопалі, выхоўваўся пры двары Чартарыйскіх. Выкладаў у Віленскім універсітэце.

¹⁶⁵ Магчыма, тут гаворка ідзе пра Вацлава Леона Макоўскага (1854–1929). Польскі член рады горада Вільні, кнігапрадавец, грамадскі дзеяч. У першыя гады сваёй дзейнасці ў Вільні дырэктар кнігарні Элізы Ажэшкі. Пасля закрыцця кнігарні ў 1882 г. кіраваў кнігарняй Фелікса Завадскага. Праз 9 гадоў працы вёў уласную выдавецкую кнігарню на вуліцы Святога Яна (на гэтай вуліцы знаходзілася кавярня, пра якую ўзгадваў І. Ромер), а таксама кнігарню ў Мінску. Прыкладна ў 1902 г. першым атрымаў згоду на адкрыццё польскай чыгальні, якія да той пары былі пад забаронай.

¹⁶⁶ Для нешматлікіх вучняў праваслаўнага веравызнання існавала асобнае паяшканне (спасылка 3. Мінейкі).

¹⁶⁷ Фізічнае пакаранне вучняў было адмененае школьным уставам ў 1864 г.

¹⁶⁸ Магчыма, маецца на ўвазе новы ўстаў гімназій і прагімназій, які быў зацверджаны ў 1871 г.

¹⁶⁹ У адным са сваіх лістоў Ізідор Ромер скардзіцца на адсутнасць здароўя, нягледзячы на тое што быў тады ў 63-гадовым узросце. Некалькі гадоў ён пакутуе ад моцнай эмфізэмы, і кароткае дыханне выракае яго на жыццё ў хатнім палоне падчас доўгай літоўскай зімы. Менавіта таму яму раець выезд у Швейцарыю (спасылка 3. Мінейкі).

¹⁷⁰ Мантро, горад на захадзе Швейцарыі на беразе Жэнеўскага возера.

¹⁷¹ Паводле слоўніка Даля, бурлачка, альбо бурлачыха, — сварлівая, грубіяністая, няўжывучывая баба.

¹⁷² Такім нікчэмным чынам скончылася кар'ера Баляслава Барэйшы, расказаная мне шаноўным Ізідорам Ромерам — які ганарыўся сваім сяброўствам з ім і не саромеўся расказваць пра гэта нават цяпер, сумняваючыся ў сапраўднасці чутак, — зрабіў на мяне сумнае ўражанне, паяднае з жаданнем магчымай рэабілітацыі гэтага чалавека, у будучыні якога мы мелі права прадбачыць вялікія здзяйсненні, карысныя для краю і ніяк не шкодныя. У постаці Барэйшы, які быў на пару гадоў старэйшы за ўсіх сваіх аднакласнікаў, імпаваў нам сваімі

здольнасцямі і разважлівасцю — як першы вучань — мы бачылі ў ім прыклад для пераймання і ставіліся да яго з належнай павагай. Мне ж ён дапамагаў падчас рашэння цяжкіх школьных заданняў. Я ганарыўся яго сяброўствам, падтрымліваў з ім кантакт праз лісты пасля таго, як пакінуў гімназію і знаходзіўся ў Пецяярбургу, а ён у Дэрпце. Барэйша быў маім любімым школьным сябрам. Я сапраўды яго абагаўляў, і ён таксама праяўляў да мяне асаблівую сімпатыю. Ён даслаў з Дэрпта ў Пецяярбург 7 ці 9 зграбна напісаных санетаў у мой гонар. Аднаўленне Барэйшы ад выдатнай будучыні, якая павінна была яго чакаць і якую пачаў з поспехам, стаўшы абраннікам, дэлеганым польскай моладзю ў Варшаву, выклікала ў мяне пачуцце страшэннай роспачы. Не магу зразумець, як можна было сапсаваць магутны інтэлект гэтага чалавека, ад якога Польшча мела права чакаць вялікіх паслуг, а ён вялікай славы (спасылка З. Мінейкі).

¹⁷³ Канстанцін Мікалай Станіслаў Радзівіл (1793—1869), сын Мацея Радзівіла. Атрымаў у спадчыну маёнтак Паланэчка ў Навагрудскім павеце, які быў адным з культурных асяродкаў у краі. Сабраў значную бібліятэку (4000 тамоў), архіў, калекцыю твораў мастацтва. Камергер імператарскага двара. У 1820 г. уступіў у тайнае палітычнае таварыства «Нацыянальнае масонства», а ў 1821 г. далучыўся да яго пераемніка — Патрыятычнага таварыства (член Камітэта Літоўскай правінцыі). Пасля задушэння паўстання дзекабрыстаў у 1825 г. быў арыштаваны. У 1850-я гг. даслаў у Рускае геаграфічнае таварыства «Статыстычны нарыс Навагрудскага павета» і «Этнаграфічныя звесткі пра жыхароў Навагрудскага павета» (захоўваюцца ў архіве таварыства). Ахарактарызаваў беларускую мову («крывіцкое наречце»), склаў слоўнічак мясцовых слоў, апісваў адзенне, абрады, запісаў 84 прыказкі, калядную, 2 купальскія і 27 вясельных песень. Ад трэцяга шлюбу з Адэляй Карніцкай (1811—1883) у яго нарадзілася восем дзяцей, пра якіх будзе ісці гаворка ў лісце І. Ромера. (Пазднякоў, В. Радзівіл Канстанцін // ЭГБ. Т. 6. Мінск, 2001. С. 55.)

¹⁷⁴ Мікалай Антоні Густаў Радзівіл (1841—1900) у 1879 г. ажаніўся з Аленай Беніслаўскай (1841—1918), дачкой Тэафіла Беніслаўскага, уладальніка маёнткаў у Віцебскай губерні. Пасля шлюбу жыў у маёнтку жонкі ў Быкаве (Себежскі павет Віцебскай губерні).

¹⁷⁵ Польскія інфлянты, Інфлянцкае ваяводства, адно з ваяводстваў Рэчы Паспалітай, утворана ў 1620 г. з земляў Латгаліі. Знаходзілася пад сумесным ўладаннем Польскай Кароны і ВКЛ. Цэнтрам ваяводства з'яўляўся Дынабург (цяпер Даўгапілс). Існавала ў 1620—1772 гг. Пасля падзелу Рэчы Паспалітай Інфлянцкае ваяводства ўключалася ў Пскоўскую, Полацкую, Беларускаю, Віцебскую губерні. Цяпер тэрыторыя Латвіі.

¹⁷⁶ Мацей Юзаф Канстанцін Радзівіл (1842—1907) у 1867 г. ажаніўся з Ядзвігай Корвін-Красінскай (1842—1913), займаў высокую пасаду пры варшаўскім генерал-губернатары, камер-юнкер імператарскага двара.

¹⁷⁷ Тавяны — цяпер у Літве, палац Радзівілаў захаваўся. Горад Вількамір, цяпер Укмергэ, цяпер знаходзіцца ў Літве.

¹⁷⁸ Вёска Паланэчка цяпер знаходзіцца ў Баранавіцкім раёне. Калі Паланэчка перайшла ва ўладанні Радзівілаў, там у канцы XVIII — пачатку XIX ст. быў збудаваны

ваны палац. У 1777 г. мястэчка наведаў расейскі пісьменнік Д. Фанвізін на шляху з Масквы ў Францыю, пра што напісаў у сваіх нататках. У 1845 г. пад апыкунствам Канстанціна Радзівіла тут знаходзілася рэдакцыя часопіса «Народ і час», які выдаваў Я. Філіповіч (выйшаў толькі 1 нумар). К. Радзівіла ў Паланэчцы наведаў паэт Уладзіслаў Сыракомля. За часамі нацыянальна-вызвольнага паўстання (1863–1864) у ваколіцах мястэчка дзейнічалі паўстанцкія аддзелы. Палац Радзівілаў у Паланэчцы захаваўся. (Дулеба, Г. Паланэчка // ЭГБ. Т. 5. Мінск, 1999. С. 380.)

¹⁷⁹ Караль Вільгельм Міхал Радзівіл (1848–1904), сын Канстанціна і Адэлі Карніцкай, уладальнік Тавянаў. У 1871 г. ажаніўся з Ядзвігай Броэль-Плятэр (1848–1929), дачкой Цэзарыя, капітана польскіх войскаў. У іх нарадзіўся сын Канстанцін (1873–1945), пра якога будзе ісці гаворка пазней.

¹⁸⁰ Канстанцін Вінцэнт Радзівіл (1850–1920), сын Канстанціна і Адэлі Карніцкай, у 1876 г. ажаніўся з Луізаі Антуанэтай Бланс (1856–1911), дачкой уладальніка казіно ў Монтэ-Карла і ўладальніцай маёнткаў у Францыі.

¹⁸¹ Дамінік Ігнаці Радзівіл (1852–1939), сын Канстанціна і Адэлі Карніцкай, уладальнік Баліцаў. У 1881 г. ажаніўся з Далорэс Марыяй д'Аграмонтэ (1854, Барселона — 1920).

¹⁸² Цяпер вёска ў Польшчы, у Кракаўскім павеце. Палац Радзівілаў у Баліцах захаваўся.

¹⁸³ Зэгжэ, цяпер вёска ў Мазавецкім ваяводстве. Пасля шлюбу Мацея Радзівіла з Ядзвігай Красінскай Зэгжэ (уладанне Красінскіх) адышло ў пасаг Радзівілам. Пазней яго выкупіў расійскі ўрад з мэтай пабудовы крэпасці для ўзмацнення Варшаўскага ўмацавальнага раёна (крэпасць Варшава, Новагеоргіеўская крэпасць).

¹⁸⁴ Мацей Мікалай Якуб Радзівіл (1873–1920), сын Мацея Юзафа і Ядзвігі Красінскай. У 1897 г. ажаніўся з Ружай Марыяй Патоцкай (1878–1931) з Крэшовіц (цяпер горад у Малапольскім ваяводстве, Польшча).

¹⁸⁵ Сташаў, цяпер горад у Сташоўскім павеце Свентакрыскага ваяводства (Польшча).

¹⁸⁶ Міхаліна Марыя Радзівіл (1845–1879), дачка Канстанціна і Адэлі Карніцкай, пабралася шлюбам у 1874 г. з Пятром Станіславам Святаполк-Завадскім (1847–1899).

¹⁸⁷ Антаніна Марыя Тэрэза Радзівіл (1844–1924), дачка Канстанціна і Адэлі Карніцкай, пабралася шлюбам у 1881 г. з Зыгмунтам Дэмбоўскім (1823–1896). З. Дэмбоўскі быў выбітны галіцыйскі дзеяч, з'яўляўся дэпутатам Краёвага сейма, які існаваў у Галіцыі ў 1861–1918 гг.

¹⁸⁸ Селясціна Марыя Філамена Радзівіл (1843–1921), дачка Канстанціна і Адэлі Карніцкай.

¹⁸⁹ Канстанцін Радзівіл (1873–1945), сын Караля і Ядзвігі Плятэр. Актыўны польскі дзеяч на Ковеншчыне. Радца Юзафа Пілсудскага. У выніку зямельнай рэформы ў Літве страціў амаль усю радавую зямельную маёмасць. Арыштаваны савецкімі ўладамі і вывезены ў СССР.

¹⁹⁰ Адам Войцэх дэ Вірыён (1870–1945), інжынер, муж Зоф'і Цэліны Ромер (1869–1920).

¹⁹¹ Міхал Гірдовин (1841–1924) вучыўся ў 1-й Віленскай гімназіі, Інжынернай акадэміі ў Пецяярбургу і Сельскагаспадарчай школе ў Жабікаве. Працягваў навучанне ў Кракаве і Парыжы ў Сарбоне. У 1877 г. ажаніўся з Люцыяй Куцэўскай. Напісаў вялікую колькасць прац па пчальарстве і рыбагадоўлі. Памёр у маёнтку Ішліны (Расенскі павет Ковенскай губерні). (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 74.)

¹⁹² Відавочна, маецца на ўвазе Мікалаеўская Інжынерная акадэмія.

¹⁹³ Дубельн, прыморскі пасёлак у Ліфляндскай губерні. Цяпер Дубулты, 20 км ад Рыгі.

¹⁹⁴ Вышэйшая сельскагаспадарчая школа ў Жабікаве імя Халіны была створаная Аўгустам Цішкоўскім у вёсцы Жабікава, пачала сваю дзейнасць у 1870 г., праіснавала да канца 1876 г. На той момант з’яўлялася адзінай польскай вышэйшай навучальнай установай, якая пасля падзелу Рэчы Паспалітай існавала на захопленых Прускім каралеўствам тэрыторыях.

¹⁹⁵ Назва працы гучыць «Anatomia pszczoły» (Парыж, 1875), у 1878 г. кніга выйшла на французскай мове.

¹⁹⁶ Ротшыльды, еўрапейская дынастыя банкіраў і грамадскіх дзеячаў габрэйскага паходжання, заснаваная ў канцы XVIII ст.

¹⁹⁷ Шаўлі, горад у Ковенскай губерні. Цяпер Шаўляй, Літва.

¹⁹⁸ Зубаў Мікалай Мікалаевіч (1823–1898), граф, надворны саветнік у званні камергера, сапраўдны стацкі саветнік, губернскі маршалак шляхты ў Ковенскай губерні (1878–1898).

¹⁹⁹ Залаты Паток — вёска ў Польшчы, у Сілезскім ваяводстве. У 1881 г. па загадзе ўладальніка Залатога Патока гр. Эдварда Рачынскага (1847–1926) там быў пабудаваны інкубатар для вывадзення стронгі, які спраектаваў Міхал Гірдовин.

²⁰⁰ Адам Пжаноўскі (1830–1901), уладальнік маёнтка ў Паточку (вёска ў Люблінскім ваяводстве, Польшча).

²⁰¹ Эдвард Жултоўскі (1848–1931), граф, уладальнік маёнтка ў Коцку (горад у Люблінскім ваяводстве, Польшча).

²⁰² Род Веслаў валодаў землямі пад Жыжынам (вёска ў Люблінскім ваяводстве, Польшча).

²⁰³ Ішліны — маёнтка ў Расенскім павеце.

²⁰⁴ Ян Гірдовин, сын Міхала Гірдовина, доктар.

²⁰⁵ З сям’ёй Гірдовінаў маіх бацькоў адналі сяброўскія адносіны, а з Казімірам я пачаў сябраваць яшчэ са школы Германа, працягваючы далей вучыцца ў Вайсковым інжынерным вучылішчы ў Пецяярбургу. Міхал Гірдовин быў старэйшы за мяне і гімназію закончыў раней. Тады, калі мы з Казімірам паступалі ў Інжынернае вучылішча, Міхал яго заканчваў, каб працягваць вучобу ў Інжынернай акадэміі. Пасля кроваваых падзей 8 красавіка 1861 г. у Варшаве я вырашыў кінуць вучылішча, бо быў перакананы, што паўстанне непазбежнае, каб не мець цяжкасцяў падчас выезду нам, ваенным, з Пецяярбурга, калі яно пачнецца. Тады я прапанаваў Казіміру, каб ён узяў прыклад з майго ўчынку, але ён быў меншым

рызыкантам, хоць нас аб'ядноўвалі аднолькавыя патрыятычныя пачуцці. Пад прэтэкстам хваробы маці я змог атрымаць вольную на месяц і прыехаць у Вільню, я развітаўся з Казімірам і Міхалам, пакінуўшы школу з цвёрдым рашэннем больш я не вяртацца. Што таксама здзейснілася.

Больш ужо ніколі не меў шчасця сустрэцца з Гірдойнамі, хоць у мяне і атрымалася наведць ненадоўга Вільню ў 1913 г., пра што паведаміў Казіміру, які тады знаходзіўся ў Траках, але занятасць працай не дазволіла яму прыехаць на сустрэчу са мной, а мне цяжка было выехаць з Вільні, бо я знаходзіўся ўвесь час пад наглядам паліцыі і меў абмежаваны час. Мы з Казімірам павінны былі задаволіцца падтрымкай адносінаў праз лісты, якія мы пісалі адзін аднаму аж да пачатку апошняй вайны і якія пастараюся аднавіць пісаць, калі дажыву да моманту, калі адновіцца перарваная да гэтай пары сувязь з Літвой (сёння ў нас 17 верасня 1919) (спасылка З. Мінейкі).

²⁰⁶ Трокі — горад у Віленскай губерні (цяпер Тракаі, Літва).

²⁰⁷ Дамінік Бацярскі (1836–1913), з Шавельскага павета, вучыўся на юрыдычным факультэце Маскоўскага ўніверсітэта, актыўны грамадскі дзеяч, арыштаваны ў лютым 1863 г. і высланы ў Сібір. Вярнуўся ў 1868 г. і асеў у Варшаве. У 1874 г. пераехаў у Пецярбург у якасці памочніка ў канцэлярыі У. Спасовіча. З 1876 г. жыў у Коўне, працаваў адвакатам. Памёр у Коўне. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 77.)

²⁰⁸ На базэ Троцкага возера стаяць Трокі.

²⁰⁹ На жаль, здароўе Ізйдора Ромера з часам усё пагаршалася (спасылка З. Мінейкі).

²¹⁰ Ігнацій Курневіч (1841–1903) навучаўся ў Польскай вайсковай школе ў Генуі, удзельнік паўстання 1863 г. Пасля паўстання інжынер у Нацыянальным дэпартаменце ў Галіцыі. Памёр у Вільні. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 79.)

²¹¹ Ванда Купець арыштавана ў снежні 1863 г. і зусім маладой, разам з маці Юліяй з дому Гулевіч, выслана ў Перм. Пасля таго як вярнулася з высылкі, пабралася шлюбам з Тэадорам Ваньковічам, з якім пасля жыла ў Канстанцінопалі. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 79.)

²¹² Назва кнігі гучыць як «Pamiętnik o Filomatach i Filaretach», кніга выйшла не ў «Бібліятэцы мурашкі», а ў Парыжы, у серыі «Biblioteki Ludowej Polskiej», том 60 (1873). (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 79.)

²¹³ Тэрэсдвож, цяпер Цераздвор (Мядзельскі раён). Сядзіба Аскеркаў не захавалася.

²¹⁴ Мы з Адольфам Гурчынам і Барэйшам вучыліся ў гімназіі на год пазней ад святой памяці Здановіча і яшчэ жывога Аскеркі (спасылка З. Мінейкі).

²¹⁵ Вдавачна, маецца на ўвазе Шляхецкі клуб у Вільні.

²¹⁶ Томск — губернскі горад Томскай губерні, знаходзіцца на ўсходзе Заходняй Сібіры на беразе ракі Томь.

²¹⁷ Іркуцк — губернскі горад Іркуцкай губерні, знаходзіцца ва Усходняй Сібіры.

²¹⁸ Падчас майго візиту ў Вільню ў 1913 г. у мяне з’явілася вялікае жаданне адведаць Адольфа, каб аднавіць даўнейшае знаёмства і сяброўскія адносіны, але, перадумаўшы, пазбавіў сябе гэтай прыемнасці, пабаяўшыся скампраметаваць яго ў вачах маскалёў (спасылка З. Мінейкі).

²¹⁹ Аляксандр Гурчын (1833–1902), сын Вінцэнта, брат Адольфа, быў генералам расійскай арміі, герой руска-турэцкай вайны 1877–1878 гг. Камандуючы Віленскай вайсковай акругай.

²²⁰ Генерал-аншэф, вайсковае званне ва ўзброеных сілах некаторых краін. У Расійскай імперыі паводле Воінскага статута 1716 г. — галоўнакамандуючы, роўны фельдмаршалу, які ўзначальваў «кансілію» генералаў. У Расійскай імперыі ў канцы XVIII ст. званне было замененае званнем роду войскаў.

²²¹ Мікалай II Раманаў (1868–1918), апошні расійскі імператар (1894–1917).

²²² Генрык Барановіч (1840–1909) закончыў 1-ю Віленскую гімназію ў 1859 г., вучыўся ў Пецяярбургскім універсітэце, удзельнік патрыятычных маніфестацый і паўстання, быў высланы. Пасля таго як вярнуўся, асеў у Варшаве, дзе выконваў вядучыя функцыі ў Таварыстве ўзаемнага крэдыту.

²²³ Дадзеных не выяўлена.

²²⁴ Уладзіслаў Быстрам (1874–1926), сын Уладзіслава і М. Каменскай, у 1906 г. ажаніўся з Валерыяй Контаўт (1879–1955).

²²⁵ Трошкі за мяне старэйшы, ён давёў да майго лагера ў Ашмянскім групку паўстанцаў (спасылка З. Мінейкі).

²²⁶ Дадзеных не выяўлена.

²²⁷ Магчыма, маецца на ўвазе в. Данюшава ў Свянцянскім павеце (цяпер Смагонскі раён). Маёнткам валодалі Чарноцкія.

²²⁸ Віктар Пашкоўскі, Урбановіч Аляксандр і Віткоўскі Вінцэнты былі маімі любімымі сябрамі; з Урбановічам я пасварыўся на момант, калі быў у 4 класе, пасля чаго нашае сяброўства стала мацнейшым (спасылка З. Мінейкі).

²²⁹ Магчыма, гаворка ідзе пра Алазія Бялінскага, які ў 1854 г. закончыў 1-ю Віленскую гімназію.

²³⁰ Магчыма, маецца на ўвазе Рыгор Малецкі, які ў 1860 г. закончыў 1-ю Віленскую гімназію.

²³¹ Не меней прыемныя ўспаміны ў мяне звязаны з Пуржыцкім, Путырскім і Клячкоўскім, гэта мае школьныя сябры і ровеснікі, з якімі пры іншых, шчаслівых акалічнасцях, мы змаглі б захаваць да сёння добры кантакт (спасылка З. Мінейкі).

²³² Дадзеных не выяўлена.

²³³ Дадзеных не выяўлена.

²³⁴ Курляндская сям’я Тьдманаў, спаланізаваная, яна мела наш індыгенат, якім увесь час ганарыўся мой швагер. Ён памёр у Рэвелі ад халеры, несучы служ-

бу інтэрданта арміі ў званні падпалкоўніка. Яго сястра выйшла замуж за паляка, п. Сэленса, у Вільні (спасылка З. Мінейкі).

²³⁵ Эдуард Іванавіч Тодлебэн (1818–1884), знакаміты вайсковы інжынер, граф, расійскі інжынер-генерал. Закончыў Галоўнае інжынернае вучылішча. Ганаровы член Пецябургскай акадэміі навук. Кіраваў інжынернымі працамі падчас абароны Севастопаля (1854–1855), у час руска-турэцкай вайны кіраваў асады Плёўны. З 1880 г. віленскі, ковенскі і гродзенскі генерал-губернатар і камандуючы войскамі Віленскай вайскавай акругі.

²³⁶ Индыгенат — польскае шляхецтва, нададзенае шляхціцу з іншых земляў.

²³⁷ Бедэкер — турыстычны даведнік.

²³⁸ Свяянцаны — горад, цэнтр Свяянцянскага павета Віленскай губерні (цяпер Швянчоніс, горад на ўсходзе Літвы).

²³⁹ Дзвінск (Дынабург) — горад цэнтр Дзвінскага павета Віцебскай губерні (цяпер Даўгаўпілс, горад на паўднёвым усходзе Латвіі).

²⁴⁰ Пскоў — горад, цэнтр Пскоўскай губерні (на паўночным захадзе Расіі).

²⁴¹ Ягайла (у праваслаўі Якаў, у каталіцтве Уладзіслаў; польск. Władysław II Jagiełło; 1352?–1434), вялікі князь літоўскі (1377–1381, 1382–1392), кароль польскі (1386–1434). Заснавальнік дынастыі Ягелонаў.

²⁴² У другой палове XII ст. — пачатку XVI ст. Пскоўская феадальная рэспубліка з’яўлялася дзяржавай са сталіцай у Пскове. У 1510 г. канчаткова страціла незалежнасць і была далучаная да Маскоўскай дзяржавы. Веча было ліквідаванае, вечавы зvon — зняты.

²⁴³ Луга — горад, цэнтр Лужскага павета Санкт-Пецябургскай губерні (горад у Расіі).

²⁴⁴ Курляндскае і Семігалскае княства, васальная дзяржава Рэчы Паспалітай на тэрыторыі Інфлянты, са сталіцай у г. Мітава (цяпер Елгава, Латвія), знаходзілася на захадзе сучаснай тэрыторыі Латвіі, у 1796 г. пераўтворанае ў Курляндскую губерню Расійскай імперыі.

²⁴⁵ Генерал Тодлебэн ажаніўся ў 1851 г. з Віктарынай Элізабетай Тотлебо Хаўфа (1833–1907).

²⁴⁶ Дадзеных не выяўлена.

²⁴⁷ Баляслаў Даўнаровіч (аўтар успамінаў памылкова называе яго Дабравольскім, пра гэта далей у тэксце піша сам), сын Рамуальда, выпускнік Інжынернага вучылішча ў Пецябургу. У красавіку 1863 г. спрабаваў уцячы для ўдзелу ў паўстанні разам з В. Ібянскім і К. Гірдойнам; арыштаваны ў Віцебскай губерні, быў высланы ў арыштанцкія роты ў Арэнбургу. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 95–96.)

²⁴⁸ Верагодна, гаворка ідзе пра Эдварда Шашкевіча (1842–1880), юнкера расійскага войска, які падчас паўстання знаходзіўся пад загадам Эдмунда Ружыцкага (кіраваў паўстанцкімі сіламі на Валыні), памёр у Галіцыі. Эдвард Шашкевіч быў адным з трох сыноў польска-ўкраінскага паэта Антона Шашкевіча (1813–1880), у зусім маладым узросце браў удзел у паўстанні 1830–1831 гг.,

пасля разам з трыма сваімі сынамі Антон Шашкевіч удзельнічаў у паўстанні 1863–1864 гг., пасля гэтага перасяліўся ў Галіцыю, дзе і памёр.

²⁴⁹ Дадзеных не выяўлена.

²⁵⁰ Вашлаў Ібянскі, псеўданім Робак (1843–1893), вучыўся ў Інжынерным вучылішчы ў Пецярбургу, пасля збег у Італію і з’яўляўся вучнем Польскай вайскавай школы. У час паўстання кіраваў атрадам. Эміграваў, закончыў політэхнічны інстытут у Цюрыху. Пераехаў у Львоў і працаваў будаўнічым. Памёр у Львове. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 96.)

²⁵¹ Дадзеных не выяўлена.

²⁵² Дадзеных не выяўлена.

²⁵³ Верныгора — вандроўны старац, казацкі лірнік XVIII ст., прадказваў лёс Рэчы Паспалітай. У літаратуры XIX ст. пісьменнікі дастаткова часта выкарыстоўвалі вобраз прадказальніка Верныгоры.

²⁵⁴ Фрагмент песні Антона Шашкевіча: Wernyhora. Z 1863-go roku.

Nute chłopci wychod z chaty,

Wernyhorci cześć’ widdaty.

Nasza zbornia Hanczarycha

Bude dobro piśla łycha.

W zuby, w ruki szczo kto maje;

Naj żelizce wyťahaje.

A jak czoho zabraknie

Jakoś Boh nas poratuje.

Laelii w to że wykłykaj.

Kto ne schocze je nahaj.

Kto ne z namy protiw nas.

Huż Moskala! w Bożyj czas.

Poproszczajtes czornobrowy!

I czańtesia szczo my tam,

Szczu umerty wsi hotowy:

Damoś w znaky woroham.

Pomyrymsia wże z Lachamy

Ne rachujmoś z ich hrichamy.

Jidna dumka, jidna sprawa.

Stołyceju nam Warszawa.

(Гл.: Pieśni Antoniego Szaszkiewicza wraz z jego życiorysem / wyd. Buszczyński, S. Kraków, 1890. S. 55–56.)

²⁵⁵ Пасля таго як была раскрытая замова Канарскага і яго катавалі, тысячы грамадзянаў на Літве, Валыні, Падоллі і Украіне былі арыштаваны. Галоўныя члены балагульшчыны таксама былі арыштаваныя, сярод іх таксама Антон Шашкевіч, ён з’яўляўся арганізатарам і душой гэтага грамадства. Каб трапіць у лік Балагулаў, трэба было нечым вызначацца, хоць бы толькі спрытам і дасціпнасцю. І сярод іх самым дасціпным і сімпатычным, без сумневу,

быў Антон Шашкевіч, а за заслугі ў баях, смеласць яго ўсе любілі і паважалі. Напаўжартам яго ахрысцілі «каралём балагулаў». Сапраўды, ён кіраваў усім. У яго маёнтак з'язджаліся як у сталіцу.

Калі Шашкевіч разам са змоўшчыкамі Канарскага і сваімі таварышамі сядзеў у вязні ў Кіеве, праз некалькі месяцаў яго вызвалі да генерал-губернатора Бібікава: «Ты кароль балагулаў?» — «Вашая светласць вы завалодалі маёй дзяржавай, — адказаў са смехам Шашкевіч. — З гэтага моманту мой скіпетр і корону аддаю ў вашыя рукі». Бібікаў расмяяўся і загадаў яго вызваліць.

Урад ведаў пра галоўныя мэты балагульства, аднак нічога не выкрыў, бо не было ніводнага дакумента і нічога, што магло б іх скампраметаваць. Некаторых балагулаў адправілі ў салдаты, іншых выпусцілі. (Гл.: *Pieśni Antoniego Szaszkiewicza wraz z jego życiorysem / wyd. Buszczyński, S. Kraków, 1890.*)

²⁵⁶ Інжынернае вучылішча размяшчалася ў Міхайлаўскім замку з 1823 г., у сувязі з чым замак набыў сваю другую назву — Інжынерны замак. Аўтар называе яго Летнім, верагодна, у сувязі з тым, што гэты замак быў пабудаваны на месцы незахаванага Летняга палаца Елізаветы Пятроўны.

²⁵⁷ Павел I Раманаў (1754–1801), расійскі імператар (1796–1801), сын Пятра III і Кацярыны II. У выніку палацавага перавароту Павел I быў забіты ў Міхайлаўскім замку, да ўлады прыведзены яго сын Аляксандр I.

²⁵⁸ Летні сад, паркавы ансамбль, помнік садова-паркавага мастацтва пачатку XVIII ст., быў заснаваны Пятром I. Размяшчаецца паміж рэкамі Мойка і Фантанка. Асноўная частка мармуровых скульптур, што ўпрыгожваюць Летні сад, — гэта працы італьянскіх скульптараў XVII–XVIII стст.

²⁵⁹ У Летнім садзе знаходзяцца бюсты Яна III Сабескага і яго жонкі Марыі Казіміры (Марысенькі). Бюсты былі вывезеныя ў Расію пасля паўстання Т. Касцюшкі.

²⁶⁰ Маецца на ўвазе паэт Адам Міцкевіч (1798–1855) і яго паэма «Конрад Валенрод» (1828).

²⁶¹ Эдвін Вжэснёўскі (1842–1886), інжынер, паходзіў з Радомскай губерні, закончыў Інжынернае вучылішча, пасля Інжынерную акадэмію ў Пецярбургу, афіцэр расійскай арміі. З'яўляўся актыўным членам Кола польскіх афіцэраў у Пецярбургу. У час паўстання кіраваў атрадам на Літве, пасля эміграваў у Францыю. З 1872 г. працаваў інжынерам у горадзе Мостар. З 1877 г. быў звязаны з Канфедэрацыяй польскага народа (тайная арганізацыя, якая дзейнічала ў Галіцыі ў 1876–1878, займалася падрыхтоўкай паўстання супраць Расіі). Памёр у Кракаве. (Гл.: *Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 109.*)

²⁶² Маецца на ўвазе Першая сусветная вайна.

²⁶³ Адам Ёхер (1833(35)–1900), сын Адама і Тэафілы Лаўмянскай. Навучаўся ў Віленскай гімназіі, пасля ў Інжынерным вучылішчы ў Пецярбургу, а з 1856 г. з'яўляўся выкладчыкам установы (таксама выкладаў у іншых вайсковых навучальных установах Пецярбурга). З'яўляўся дзеячам каталіцкага Дабрачыннага таварыства, узначальваў яго ў 1898–1900 гг., актыўна ўдзельнічаў у жыцці

пецярбургскай Палоніі. Аўтар некалькіх прац па вайсковай тэматыцы. Памёр у Пецярбургу ў рангу генерала-паручніка. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 110.)

²⁶⁴ Станіслаў Кербедзь (1810–1899), інжынер, генерал-маёр расійскага войска. Закончыў Інстытут корпуса шляхоў зносін у Пецярбургу, пасля стаў выкладчыкам гэтай установы, а таксама некаторых іншых. Паглыбляў веды ў краінах Заходняй Еўропы. З’яўляўся членам-карэспандэнтам Пецярбургскай акадэміі навук. Аўтар шматлікіх навуковых прац. Памёр у Варшаве. Па праекце С. Кербедзя быў пабудаваны Благавешчанскі мост у Санкт-Пецярбургу, адкрыты ў 1850 г., першы сталы мост праз Вялікую Няву. Праектаваў масты для Варшаўскай чыгункі, аўтар праекта Аляксандраўскага маста праз Віслу ў Варшаве, адкрыты ў 1864 г. (зруйнаваны ў 1944).

²⁶⁵ Ісакіеўскі сабор — найбуйнейшы праваслаўны сабор Санкт-Пецярбурга, будаваўся з 1818 да 1858 г., аўтар праекта — архітэктар Агюст Манферан (1786–1858).

²⁶⁶ Астраградскі Міхаіл Васільевіч (1801–1861), паходзіў з Украіны, расійскі матэматык і механік, акадэмік Пецярбургскай акадэміі навук (1830). Выкладчыкам Інжынернай акадэміі і Інжынернага вучылішча з’яўляўся з 1836 да 1861 г.

²⁶⁷ Квіст Аляксандр Ільіч (1820–1878), вайсковы інжынер, генерал-маёр. Нарадзіўся ў Фінляндыі, у 1840 г. закончыў Галоўнае інжынернае вучылішча і тады ж быў пакінуты пры навучальнай установе выкладчыкам па фартыфікацыі, у 1855 г. — ад’юнкт-прафесар, а ў 1867 г. — прафесар гэтага прадмета.

²⁶⁸ Рух у народных танцах, калі б’ецца абцас аб абцас з адначасовым падскокам.

²⁶⁹ Рэвель — цэнтр Рэвельскага павета, цяпер сталіца Эстоніі — Талін.

²⁷⁰ Забойства адбылося 12 (24) сакавіка.

²⁷¹ Жаўтуха (лац.).

²⁷² Пецяргоф — цэнтр Пецяргофскага павета Санкт-Пецярбургскай губерні, на паўднёвым беразе Фінскага заліва. З 1828 г. каля Пецяргофа адбываліся летнія вучэнні вайсковых навучальных устаноў Пецярбурга.

²⁷³ Канстанцінаўскае артылерыйскае вучылішча — вайсковая навучальная ўстанова Расійскай імперыі, якая рыхтавала афіцэраў артылерыі, знаходзілася ў Санкт-Пецярбургу, існавала з 1807 да 1917 г.

²⁷⁴ Дадзеных не выяўлена. Бебутавы — армянскі княжацкі род у Грузіі.

²⁷⁵ Браты імператара Аляксандра II, вялікія князі — Канстанцін (1827–1892), Мікалай (1831–1891), Міхаіл (1832–1909).

²⁷⁶ Пантонны мост асаблівай сістэмы, распрацаваны аўстрыйскім вайсковым інжынерам Карлам фон Біраго (1792–1845).

²⁷⁷ Марсава поле — плошча ў цэнтры Санкт-Пецярбурга, калі тут гаворка ідзе пра Пецяргоф, магчыма, аўтар успамінаў меў на ўвазе Палацавую плошчу, што знаходзіцца ў Новым Пецяргофе, перад Царкоўным флігелем Вялікага Пецяргофскага палаца.

²⁷⁸ Тэадор Томаш Еж, псеўданім Зыгмунта Мілкоўскага (1824–1915), пісьменніка, публіцыста, грамадскага і палітычнага дзеяча. З. Мілкоўскі закончыў Кіеўскі ўніверсітэт. У 1859–1863 гг. знаходзіўся ў Малдавіі, займаўся арганізацыяй вайскавай дапамогі для паўстання, на пераломе 1862–1863 гг. выконваў функцыю камісара Нацыянальнага ўрада. У 1863 г. яму было нададзенае званне палкоўніка. Пасля паўстання з’яўляўся адным з галоўных незалежніцкіх дзеячаў на эміграцыі. Далей аўтар успамінаў будзе апісваць сваё асабістае знаёмства з З. Мілкоўскім.

²⁷⁹ Міхал Чайкоўскі садэк-паша (1804–1886), пісьменнік, незалежніцкі дзеяч. Удзельнічаў у паўстанні 1831 г., 1832–1872 гг. — на эміграцыі. З 1841 г. у Турцыі, у 1850 г. прыняў іслам і як Махмед Садэк перайшоў на турэцкую службу. Пасля 1863 г. падпаў пад уплыў ідэй панславізму і, вярнуўшы царскую міласць, прыняў праваслаўе, асеў на Украіне з 1872 г. Скончыў жыццё самагабствам.

²⁸⁰ Дадзеных пра асобу не выяўлена.

²⁸¹ У выданні, паводле якога ажыццяўляўся пераклад успамінаў З. Мінейкі, даследчык Э. Казлоўскі ўказвае на Бальтазара Каліноўскага (каля 1827 — 1884), юрыста, эканаміста. Нарадзіўся ў Пінску, закончыў 1-ю Віленскую гімназію з сярэбраным медалём (1846), пасля Пецябургскі ўніверсітэт (1846–1851). Выкладаў статыстыку ў кадэцкіх школах, аўтар вялікай колькасці прац па эканоміцы, член польскіх студэнцкіх колаў. Супрацоўнічаў з Пецябургскай польскамоўнай газетай «Słowo», якую выдаваў Іясафат Агрызка ў 1859 г. У канцы 1850-х — пачатку 1860-х гг. з’яўляўся адным з галоўных дзеячаў польскага гуртка ў Пецябургу, звязанага з гуртком З. Серакоўскага. Арыштаваны ў маі 1862 г. па абвінавачванні ў падтрымцы сувязі з А. Герцэнам падчас побыту ў Лондане, высланы ў Астрахань. Пасля выбуху паўстання дэклараваў сваю салідарнасць з землякамі. Праз 11 гадоў вярнуўся ў Пецябург і працаваў адвакатам. Памёр у Пецябургу.

Прааналізаваўшы біяграфію Бальтазара Каліноўскага і параўнаўшы з асобай, апісанай З. Мінейкам, прасочваецца вялікая колькасць несупадзенняў. У сваю чаргу, з упэўненасцю можна сцвярджаць, што «п. Каліноўскі» не хто іншы, як старэйшы брат Кастуся Каліноўскага — Віктар.

Віктар Отан Каліноўскі (1833–1862), гісторык, археограф, бібліяфіл. У 1852 г. паступіў на медыцынскі факультэт Маскоўскага ўніверсітэта. З 1856 г. у Пецябургу. Па даручэнні Віленскай археалагічнай камісіі працаваў у Імператарскай публічнай бібліятэцы, адшукваў старадаўнія рукапісы па гісторыі Літвы і Беларусі. У 1856–1857 гг. адзін з кіраўнікоў нелегальнай рэвалюцыйнай арганізацыі, якую складалі выхадцы з Беларусі, Літвы, Польшчы, Украіны ў Пецябургу. Распаўсюджаў сярод сяброў арганізацыі гістарычную літаратуру, займаўся вярбоўкай новых сяброў. У час працы ў бібліятэцы складаў геніялагічныя даведкі для прыватных асоб, даследаваў гісторыю ВКЛ. Сабраў унікальную бібліятэку, якая налічвала больш за 5000 тысяч рукапісаў і кніг, прысвечаных галоўным чынам гісторыі ВКЛ. Супрацоўнічаў з польскамоўнай газетай «Słowo», якую выдаваў у 1859 г. у Пецябургу І. Агрызка. Восенню 1862 г. захварэў на сухоты, выехаў

да бацькі ў фальварак Якушоўку Ваўкавыскага павета, дзе і памёр. (Гл.: Мінейко, Z. *Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy* E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 126; Шалькевіч, В. Каліноўскі Віктар // ЭГБ. Т. 4. Мінск, 1997. С. 31; Groniowski, K. *Kalinowski Baltazar* // PSB. T. 11. Wrocław, 1964–1965. S. 454.)

²⁸² Беласток — павятовы горад Гродзенскай губерні. Цяпер горад у Польшчы, адміністрацыйны цэнтр Падляскага ваяводства.

²⁸³ Biblioteka Polska Szkoły Inżyniernej.

²⁸⁴ Джузэпэ Гарыбальдзі (1807–1882), нацыянальны герой Італіі, палкаводзец, адзін з правадыроў Рысарджымента, мемуарыст. Тут ідзе гаворка аб фарміраванні вядомай «Экспедыцыі тысячы», вайскавай кампаніі Гарыбальдзі ў 1860–1861 гг. «Экспедыцыя тысячы» складалася з добраахвотнікаў, сярод якіх прысутнічалі і палякі.

²⁸⁵ Цэнтральны нацыянальны камітэт у Варшаве (ЦНК) — канспіратыўны цэнтр падрыхтоўкі і кіраўніцтва паўстаннем 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі і Літве.

²⁸⁶ Модус вівэндзі (лац. спосаб жыцця) — часовая дамова па якім-небудзь міжнародным пуганні, заключаная бакамі ў разліку на яго канчатковае ўрэгуляванне ў будучыні, альбо фактычны стан адносінаў, які прызнаецца зацікаўленымі бакамі.

²⁸⁷ Аўтар успамінаў памыляецца, экспедыцыя Гарыбальдзі распачалася ў маі 1860 г. высадкай на Сіцыліі.

²⁸⁸ Тут гаворка ідзе пра крываваю расправу над дэманстрацыяй мірнага насельніцтва, якая адбылася на Замкавай плошчы ў Варшаве. У час выступлення загінула каля 100 чалавек, вялікая колькасць удзельнікаў дэманстрацыі былі параненыя.

²⁸⁹ Аўтар тут і ў іншых месцах успамінаў памылкова ўжывае назву Цэнтральны камітэт у дачыненні да перыяду 1861–1862 гг., першы Цэнтральны камітэт паўстаў толькі ў канцы чэрвеня 1862 г. Першым кіраўнічым органаў лагера «чырвоных» з’яўляўся Гарадскі камітэт, Камітэт руху (Komitet Miejski, Komitet Ruchu), першы сход якога адбыўся 17 кастрычніка 1861 г. у Варшаве па ініцыятыве А. Кажанёўскага, гэта было звязана з увядзеннем рускімі ваеннага стану. Вясной 1862 г. камітэт пераўтварыўся ў Цэнтральны камітэт.

²⁹⁰ Аляксандр Велёпольскі (1803–1877), маркіз, кансерватыўны палітык, трымаўся прарасійскай арыентацыі. У 1861 г. стаў дырэктарам Камісіі па веравызнаннях і народнай асветы, а ў маі 1862 г. кіраўніком цывільнага ўрада Каралеўства. Пасля пачатку паўстання, якое Велёпольскі заўчасна справакаваў увядзеннем бранкі, прызыву ў Расійскае войска палітычна нядобрабрандзейных асоб, яшчэ на працягу некалькіх месяцаў знаходзіўся пры ўладзе, пасля падаў у адстаўку. Памёр у Дрэздэне.

²⁹¹ Чырвоная Русь, традыцыйная назва некаторых усходнеславянскіх тэрыторый, пераважна Галіччыны і Валыні, а таксама сучаснай Беларусі.

²⁹² Тут гаворка ідзе пра маніфестацыю на мяжы Каралеўства і Літвы, на Нёмане, каля Коўна, зладжанай з нагоды гадавіны Люблінскай уніі 12 жніўня 1861 г. На гэтую ўрачыстасць прыбыла вялікая колькасць людзей і з іншых павеатаў, па дарозе, якая вяла ў Аляксоту (прадмесце Коўна), дэманстранты натыкнуліся на казакаў, якія пусцілі ў ход нагайкі, аднак людзі прабіліся праз казакоў. Калі людзі дайшлі да Нёмана, аказалася, што мост, які вёў у Каралеўства, па загадзе ўлад быў разабраны, аднак дэманстранты змаглі яго наноў змантаваць. На баку Каралеўства аб'ядналіся дзве дэманстрацыі. За ўдзел у дэманстрацыі было арыштавана некалькі дзясяткаў чалавек. (Гл.: Fajnhauz, D. 1863 Litwa i Białoruś. Warszawa, 1999. S. 49.)

²⁹³ Верш напісаны У. Сыракомлем у 1861 г. пасля роспуску Земляробчага таварыства ў Польскім Каралеўстве.

²⁹⁴ Польская патрыятычна-рэлігійная песня, якая часам выконвае функцыі неафіцыйнага гімна. Аўтар першапачатковага тэксту песні А. Фялінскі (1816), музыка Я. Кашэўскага. З дапоўненым і змененым тэкстам (А. Гарэцкі) з 1830 г. спявалася ў касцёлах падчас нацыянальных святаў ці патрыятычных маніфестацый на тэрыторыях, акупаваных Расійскай імперыяй пад забаронай з 1862 г.

²⁹⁵ Польская патрыятычная песня, створаная пад уплывам трагічных падзей Галіцыйскага паўстання 1846 г. Аўтар музыкі — Ю. Нікаровіч, пэат К. Уейскі з'яўляецца аўтарам слоў.

²⁹⁶ Польская патрыятычная песня, напісаная ў 1797 г. Ю. Выбіцкім як «*Pieśń Legionów polskich we Włoszech*», прысвечаная арганізатару і камандуючаму легіёнаў Я. Дамброўскаму, аўтар мелодыі невядомы. З 1831 г. нацыянальны гімн, з 1927 г. дзяржаўны гімн Польшчы.

²⁹⁷ Кафедральны сабор Святога Станіслава знаходзіцца ў гістарычным цэнтры Вільні каля Замкавай гары, побач — вежа-званіца. Пабудаваны ў XV ст. на месцы паганскага капішча вялікім князем літоўскім і каралём польскім Ягайлам.

²⁹⁸ Касцёл Св. Яна Хрысціцеля, пабудаваны ў 1618 г.

²⁹⁹ Юсевичы, Завадскія, Барановічы, Ваньковічы — узгадваліся ў II раздзеле. Квасніцкія, Выганоўскія — дадзеных не выяўлена. Юлія Мінейка, малодшая сястра Зыгмунта Мінейк, памерла ў 17-гадовым узросце.

³⁰⁰ Аўтар памыляецца, бо ў той перыяд яшчэ не існавала пасады камісара Нацыянальнага ўрада. Гэтую памылку аўтар паўтарае яшчэ некалькі разоў.

³⁰¹ Станіслаў Бухавецкі, студэнт Пецябургскага ўніверсітэта, эміграваў у 1860 г., з'яўляўся членам Таварыства польскай моладзі ў Парыжы і гарацым прыхільнікам Л. Мераслаўскага. Быў вучнем Польскай вайскавай школы ў Італіі, у час паўстання кіраваў атрадам у Літве. Нейкі Станіслаў Бухавецкі загінуў у Люблінскім павеце ў 1863 г., але невядома, ці гэта тая самая асоба. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 144.)

³⁰² Польская вайсковая школа заснавана ў Генуі ў кастрычніку 1861 г., з сакавіка 1862 г. перанесена ў Кунэа. Дырэктарам школы з'яўляўся Л. Мераслаўскі,

у Кунэа — Ю. Высоцкі. Навучанне ў школе прайшлі 300 вучняў. Падрыхтоўка вялася па трох кірунках: пяхотны, кавалерыйскі і артылерыйскі. У жніўні 1862 г. школа была зачыненая Італьянскім ўрадам пад ціскам улад Расійскай імперыі. Практычна ўсе вучні школы ўзялі ўдзел у паўстанні 1863—1864 гг.

³⁰³ Камянец-Падольскі — горад, цэнтр Падольскай губерні.

³⁰⁴ Ліда — горад, цэнтр Лідскага павета.

³⁰⁵ Слонім — горад, цэнтр Слонімскага павета.

³⁰⁶ Ад Lukullus — рымскі консул, вядомы як арганізатар шыкоўных прыёмаў. Лукулусавы стравы — раскошныя.

³⁰⁷ Палессе — гісторыка-этнаграфічны рэгіён Беларусі, Украіны, Польшчы і Расіі. Размешчаны ў паўднёва-заходняй частцы Усходне-Еўрапейскай раўніны, у межах Палескай нізіны пераважна паабпал беларуска-ўкраінскай мяжы і часткова ў Польшчы і Расіі.

³⁰⁸ Валынь — гістарычная вобласць на паўночным захадзе Украіны. На поўдні мяжуе з Падоллем, на поўначы — з Палессем.

³⁰⁹ Падолле — гістарычна-геаграфічны рэгіён Украіны ў басейне Паўднёвага Буга і Днястра. Пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай Усходняе Падолле далучана да Расійскай імперыі.

³¹⁰ Дадзеных не выяўлена.

³¹¹ Нацыянальны ўрад (Rząd Narodowy) паўстання 1863—1864 гг., з 22 студзеня 1863 г. дзейнічаў як Часовы нацыянальны ўрад, пераўтвораны з Цэнтральнага нацыянальнага камітэта. З 10 мая 1863 г. фармальна стаў называцца Нацыянальным урадам, якому падлягалі аддзелы, якія адпавядалі міністэрствам.

³¹² Збруч — прыток Днястра на Захадзе Украіны. Працякае па Падольскім узвышшы. У 1793—1809 і 1815—1918 гг. Збруч — памежная рака паміж Расійскай імперыяй і Аўстрыйскай імперыяй (з 1867 — Аўстра-Венгрыяй).

³¹³ Галіцыя — гістарычная назва часткі заходнеўкраінскіх і польскіх земляў. Тэрыторыя Галіцыі — паўночныя схілы Карпатаў, басейн верхняга і сярэдняга цячэння Днястра, верхняга цячэння Заходняга Буга, верхняга цячэння Сана. Захопленыя Аўстрыйскай імперыяй пасля першага падзелу (Усходняя Галіцыя), і трэцяга падзелу (Заходняя Галіцыя) Рэчы Паспалітай. У 1772—1918 гг. правінцыя Габсбургскай імперыі (афіцыйная назва — Каралеўства Галіцыі і Ладамерыі з Усходнім герцагствам Кракаўскім).

³¹⁴ Стая — даўнейшая мера даўжыні, якая адрознівалася ў розных перыяды і ў розных мясцовасцях, у XIX ст. раўнялася 1067 м, а таксама даўнейшая мера плошчы, часцей раўнялася 1,2—1,5 га.

³¹⁵ Малдаўскае княства — феадальная дзяржава ў басейне рэк Сірэт, Прут, Днестр у 1359—1861 гг. Узнікла як васал Венгерскага каралеўства, потым па чарзе была васалам то Польшчы, то Венгрыі, з 1513 г. — Асманскай імперыі. У 1859—1861 гг. разам з Валахіяй утварыла Румынскую дзяржаву. (Белы, А. Малдаўскае княства // ЭГБ. Т. 5. Мінск, 1999. С. 58.)

³¹⁶ Букавіна — гістарычная вобласць ва Усходняй Еўропе, знаходзіцца сярод Карпатаў. Падчас руска-турэцкай вайны 1769 г. Букавіна была занята рус-

кім войскам, а ў 1775 г. саступленая Аўстрыі і ў 1786 г. далучаная да Галіцыі, але пасля стала асобнай вобласцю. Цяпер знаходзіцца на тэрыторыі Украіны і Румыніі.

³¹⁷ Русіны — усходнеславянская этнічная група.

³¹⁸ Афішыяліст — раней асоба, прынятая на працу для кіравання прыватнай уласнасцю; чыноўнік, галоўным чынам судовы.

³¹⁹ Днестр — рака ва Усходняй Еўропе, упадае ў Чорнае мора. Цячэ з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход у межах Украіны і Малдовы.

³²⁰ Армяне сяліліся ў ВКЛ у асноўным абшчынамі (т. зв. калоніямі) у гарадах і мястэчках. Прычыны перасялення армянаў былі розныя: барацьба армянскіх купцоў за рынкі, рэлігійныя ганенні на армянаў у Арменіі пад уладай Асманскай імперыі, войны за Закаўказзе паміж Асманскай імперыяй і Іранам. Міграцыя армянаў у ВКЛ ішла непасрэдна з Арменіі і з прамежкавых пляцовак — Крыма і Малдовы. У Кіеве армяне вядомы з XI ст., у Львове — з XIII ст., у Луцку, Камянцы — з XIV–XV стст. Да канца XVII ст. на Правабярэжнай Украіне існавала каля 60 армянскіх калоній. Абшчыны мелі свой суд, уласнае права. Армянскія рады выконвалі адміністрацыйныя і фінансавыя функцыі, збіралі падаткі, утрымлівалі шпіталі. Калоніі былі аўтаномныя, але падтрымлівалі паміж сабой сувязі. Армянскія гандляры, як знаўцы ўсходніх моў, выступалі перакладчыкамі ў велікакняжацкай і каралеўскай канцылярыях, выконвалі дыпламатычныя даручэнні ў краінах Усходу. У Вільні армянская калонія не склалася, хоць армянскае насельніцтва там пражывала. Паступовы працэс паланізацыі армянаў завяршыўся ў XIX ст., аднак яны здолелі захаваць свае рэлігійныя традыцыі і часткова традыцыі культурныя. (Армяне // Энцыклапедыя ВКЛ. Т. 3. Мінск, 2010. С. 38.)

³²¹ Магчыма, маецца на ўвазе польская песня, якая пачынаецца словамі: «Młody wojownik pośród obcej ziemi // Wśród obcych ludzi dręczony niedołą...». Аўтар слоў невядомы.

³²² Польская вайсковая песня. Аўтар слоў Аўгуст Бялёўскі (1806–1877), польскі гісторык, пісьменнік.

³²³ Польская песня. Аўтар слоў Тэафіл Ленартовіч (1822–1893), польскі этнограф, паэт, канспіратар. Аўтар музыкі Ігнацій Камароўскі (1824–1857), польскі кампазітар.

³²⁴ Патрыятычная польская песня «Pieśń akademików warszawskich», аўтар слоў Эдмунд Васілеўскі (1814–1846), польскі паэт, кракаўскі спявак.

³²⁵ Міхалены — горад, цяпер знаходзіцца ў Румыніі на мяжы з Украінай, жудзец Баташаны.

³²⁶ Юзаф Высоцкі (1809–1873), генерал. Удзельнічаў у паўстанні 1831 г., пасля эміграваў у Францыю. Разам з Л. Мераслаўскім распрацоўваў план агульнанацыянальнага паўстання 1846 г. У 1848–1849 гг. арганізатар і камандуючы Польскага легіёна ў Венгрыі, налічваў каля 3000 жаўнераў, які ўдзельнічаў у венгерскай рэвалюцыі. З сакавіка 1862 г. кіраваў Польскай вайсковай школай, якая была перанесеная ў маі з Генуі ў Кунэа. У час паўстання ў 1863 г. выконваў

функцыі кіраўніка Ваеннага аддзялення ў Кракаве, змагаўся на Валыні, быў арыштаваны і да 1865 г. інтэрнаваны. Эміграваў у Францыю, дзе працягваў займацца палітычнай дзейнасцю.

³²⁷ Леон Франкоўскі (1843—1863), рэвалюцыйны дзеяч, камісар Цэнтральнага камітэта 1862—1863 гг. У верасні 1862 г. прызначаны камісарам Люблінскага ваяводства. Падчас паўстання камандаваў атрадам. Быў паранены пад Слупчай (Сандамерскі павет), узяты ў палон, падчас следства нікога не выдаў, пасля вайсковага суда быў асуджаны на смерць. Летам 1862 г. Франкоўскі знаходзіўся ў Малдавіі, быў і ў З. Мілкоўскага, аднак не вядома, ці перадаваў яму тады інфармацыю аб выкананні нейкіх функцый ад Цэнтральнага камітэта. (Гл.: Zahorska, J. Frankowski Leon // PSB. T. 7. Kraków, 1948—1958. S. 94—95; Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 157.)

³²⁸ Леон Урублеўскі (?—1876), афіцэр паўстання 1831 г., уладальнік маёнтка ў ваколіцах Крамянца (Валынская губ.). Пасля паўстання эміграваў у Галіцыю, дзе набыў Чарткоў. У час «Вясны народаў» з'яўляўся мясцовым палітычным дзеячам. Спрабаваў заняцца літаратурнай дзейнасцю, яго дом быў месцам сустрэчы літаратараў. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 158). Дачка Леона Урублеўскага, Зоф'я Урублеўская (1840—1906), была жонкай Зыгмунта Мілкоўскага.

³²⁹ Чарткоў — горад, пасля падзелу Рэчы Паспалітай адышоў Аўстрыі, у 1809—1815 гг. належаў Расійскай імперыі, пасля зноў належаў Аўстрыі. Цяпер горад у Цярнопальскай вобласці, Украіна.

³³⁰ Магчыма, гэта была старэйшая дачка З. Мілкоўскага — Антаніна Мілкоўская (1860?—?), настаўніца, перакладчыца. А. Мілкоўская выйшла замуж за Францішка Равіту-Гаўронскага (1846—1930), удзельніка паўстання, гісторыка, пісьменніка. Іх дачка Зоф'я Казарынава (1890—1992), знакамітая пісьменніца і публіцыстка, лаўрэат вялікай колькасці літаратурных узнагарод. Сын Антаніны і Ф. Равіты-Гаўронскага, Андрэй Гаўронскі (1885—1927), мовазнаўца, прафесар Ягелонскага і Львоўскага ўніверсітэтаў.

³³¹ «Handzia Zahornicka» (1859), апавесць З. Мілкоўскага.

³³² Răvaş de drum — румынск. дарожны ліст.

³³³ Баташаны — горад у Румыніі.

³³⁴ Ясы — горад у Румыніі. У 1565—1862 гг. з'яўляўся сталіцай Малдаўскага княства.

³³⁵ Бырлад — горад на ўсходзе Румыніі.

³³⁶ Ізмаіл — горад, належаў Асманскай імперыі, пасля быў заваяваны і належаў Расійскай імперыі (1809—1856). У 1856 г. горад быў перададзены Малдаўскаму княству. У 1861 г. разам з усёй Малдавіяй увайшоў у склад Аб'яднанага княства Валахіі і Малдавіі, у будучым Румынскай дзяржаве. У 1877 г. быў зноў захоплены рускімі, увайшоў у склад Бесарабскай губерні як цэнтр павета. Цяпер знаходзіцца на тэрыторыі Украіны ў Адэскай вобласці.

³³⁷ Тульча — горад у Румыніі. У 1416 г. захоплены Асманскай імперыяй, у 1878 г. увайшоў у склад Румыніі.

³³⁸ Ліпаване (Філіпоны, Піліпоны, румынск. Lipoveni) — стараверы, якія ў канцы XVII — пачатку XVIII ст., пасля царкоўнай рэформы Нікана, пакінулі Расію і перасяліліся ў Букавіну, Румынію, Усходнюю Прусію. На дадзены момант большая частка ліпаванаў пражываюць у Румыніі, Украіне, Малдавіі і часткова ў Балгарыі.

³³⁹ Мамалыга — каша з кукурузнай мукі, была асноўнай ежай румынскіх сялянаў.

³⁴⁰ Кранштат — горад-порт у Расіі, знаходзіцца на выспе Котлін і прылеглых да яго больш дробных выспах Фінскага заліва.

³⁴¹ Варна — горад у Паўночнай Балгарыі. З 1391 да 1878 г. знаходзіўся пад панаваннем Асманскай імперыі.

³⁴² Маецца на ўвазе бітва, якая адбылася 10 лістапада 1444 г. паміж аб'яднанымі войскамі крыжаносцаў і Асманскай імперыі каля горада Варна. Бітва стала завяршэннем няўдалага крыжовага пахода на Варну венгерскага і польскага караля Уладзіслава III Варненчыка (1424–1444), першага сына Ягайлы і Соф'і Гальшанскай. Вынікам бітвы стала поўная параза крыжаносцаў, смерць Уладзіслава і ўзмацненне ўлады туркаў на Балканскай паўвыспе.

³⁴³ Люлебургас — горад у паўночна-заходняй частцы Турцыі.

³⁴⁴ Басфор — праліў паміж Еўропай і Малой Азіяй, які злучае Чорнае мора з Мармуровым.

³⁴⁵ Пера — прыгарад Канстанцінопаля, у якім звычайна жылі іншаземцы.

³⁴⁶ Францішак Сакульскі (1811–1896), афіцэр паўстання 1831 г., эміграваў у Францыю, дзе ўступіў у Польскае дэмакратычнае таварыства. Удзельнічаў у Венгерскай кампаніі. Падчас крымскай вайны рабіў намаганні па фармаванні польскага легіёна ў Турцыі, пасля асеў там у якасці галоўнага інжынера дарог і тэлеграфаў. У 1863 г. (да мая) з'яўляўся агентам Нацыянальнага ўрада і суарганізатарам выправы З. Мілкоўскага. З 1865 г. зноў знаходзіўся на турэцкай цывільнай службе. У 1881 г. асеў у Галіцыі, памёр у Львове. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 166.)

³⁴⁷ Дадзеных не выяўлена.

³⁴⁸ Алаізіі Адам Пшэздзецкі (1814–1897), удзельнік паўстання 1831 г., эміграваў у Францыю. Пасля 1850 г. асеў у Турцыі і працаваў на будове дарог. Пасля вярнуўся ў Галіцыю, дзе і памёр. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 166.)

³⁴⁹ Галата — гістарычны раён у еўрапейскай частцы Стамбула. З'яўляўся асноўным гандлёвым раёнам горада.

³⁵⁰ Генуя — партовы горад на поўначы Італіі.

³⁵¹ Пірэі — горад у Грэцыі, на Эгейскім моры.

³⁵² Афіны — сталіца Грэцыі.

³⁵³ Отан I (1815—1867), кароль Грэцыі ў 1833—1862 г. Быў другім сынам караля Людвіга I Баварскага. Кіраваў краінай 29 гадоў, быў звергнуты і пакінуў Грэцыю. Апошнія гады жыцця правёў у выгнанні на радзіме, у Баварыі. У палацы караля Отана, на плошчы Сінтагма ў Афінах, цяпер размяшчаецца грэцкі парламент, будынак носіць назву Парламенцкі палац.

³⁵⁴ Магчыма, маецца на ўвазе Траецкая царква. Пабудова XI ст. У 1847 г. храм быў выкуплены расійскім урадам, пасля навуковай рэстаўрацыі ў 1855 г. царква была асвечаная. Цяпер з'яўляецца афіцыйным прыходам рускамоўнай групы насельніцтва ў Афінах.

³⁵⁵ Фустанела — мужчынская традыцыйная спадніца ў грэкаў, албанцаў і балгараў.

³⁵⁶ Амалія Альдэнбургская (1818—1875), каралева Грэцыі, жонка Отана I. Апошнія гады жыцця правяла разам з мужам у Баварыі.

³⁵⁷ Керамейкас, Керамік — знакамітыя старажытныя могілкі ў Афінах. У антычныя часы вакол могілак сяліліся ганчары, што і абумовіла іх назву.

³⁵⁸ Пелапанес — паўднёвая паўвыспа Балканскай паўвыспы.

³⁵⁹ Эрмуполіс — галоўны горад выспы Сірас.

³⁶⁰ Сірас — выспа ў Грэцыі, у Эгейскім моры.

³⁶¹ Смірна — антычны горад, адзін з самых старажытных гарадоў у Малой Азіі. Цяпер носіць назву Ізмір, знаходзіцца на тэрыторыі Турцыі ў Ізмірскім заліве Эгейскага мора.

³⁶² Сіцылія — выспа ў Міжземным моры.

³⁶³ Месіна — горад на выспе Сіцылія.

³⁶⁴ Баёка — срэбная ці медная манета ў Італіі. На выспе Сіцылія так называлі неапапітанскую медную манету — грана. Баёка выйшла з ужытку ў 1867 г., калі ў Італіі былі ўведзеныя ва ўжытак італьянскія ліры і французскія франкі.

³⁶⁵ Месінскі праліў — знаходзіцца паміж усходнім берагам Сіцыліі і паўднёвым берагам Калабрыі. Натуральныя формы берага і скал, а таксама віры ў гэтым месцы звязваюць з легендай пра Сцылу і Харыбду, марскіх пачвар са старажытнагрэцкай міфалогіі.

³⁶⁶ Стромбалі — маленькая вулканічная выспа з дзейным вулканам. Знаходзіцца ў Тырэнскім моры на поўнач ад Сіцыліі, належыць да групы Ліпарскіх выспаў.

³⁶⁷ Неапаль — горад у паўднёвай частцы Італіі.

³⁶⁸ Маецца на ўвазе Ноцэра-Суперорэ — горад у паўднёвай частцы Італіі.

³⁶⁹ Нола — горад у паўднёвай частцы Італіі, каля Непаля.

³⁷⁰ Капрэра — італьянская выспа, на поўнач ад Сардзініі.

³⁷¹ Везувій — дзейны вулкан на поўдні Італіі, каля Непаля.

³⁷² Оціпінці, зяць Гарыбальдзі, намеснік старшыні Камітэта падтрымкі польскіх эмігрантаў, апякун польскай моладзі ў Нола, суарганізатар у ліпені 1861 г. Польшка-італьянскага камітэта ў Турыне, суарганізатар Польскай вай-

скавай школы. У хуткім часе трапіў у востры канфлікт з Л. Мераслаўскім. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 171.)

³⁷³ Генуя — партовы горад на поўначы Італіі.

³⁷⁴ Караль Бразевіч (?–1872) нарадзіўся ў Зыбартанах на Віленшчыне. У час паўстання 1831 г. быў узнагароджаны сярэбраным крыжам *Virtuti Militari*. Пасля паўстання эміграваў. Удзельнічаў у венгерскай кампаніі, пасля, падчас знаходжання ў Францыі, падтрымліваў адносіны з Мераслаўскім, стаў яго адным прыхільнікам і памочнікам. На пачатку 1861 г. быў высланы Мераслаўскім у Неапаль з мэтай арганізаваць у войску Гарыбальдзі польскія атрады. У канцы 1861 г. і на пачатку 1862 г. з’яўляўся інструктарам у Польскай вайскавай школе ў Генуі. З 1865 г. стала жыць у Жэневе, меў уласную друкарню. З’яўляўся рэдактарам часопіса «Le Peuple Polonais». Дзякуючы яго намаганням у Жэневе ўзнікла секцыя Дэмакратычнага таварыства. Да канца заставаўся верным Мераслаўскаму. (Rudzka, W. Brazewicz Karol // *Polski słownik biograficzny*. Т. II. Kraków, 1936. S. 421.)

³⁷⁵ Дадзеных не выяўлена.

³⁷⁶ Маркіз Біянчэці, ахвяраваў свой дом для казармы Польскай вайскавай школы.

³⁷⁷ Венгерка — кароткая куртка, пашытая з сукна, з нашытымі на грудзях папярочнымі шнурамі на ўзор формы венгерскіх гусараў.

³⁷⁸ Канфедэратка — польскі нацыянальны мужчынскі галаўны ўбор у выглядзе чатырохкантовай шапкі.

³⁷⁹ Гаворка ідзе пра Уладзіслава Энглерта (?–1863). Удзельнік паўстанняў — 1831 г., венгерскага 1849 г., Гарыбальдзі і паўстання 1863 г. У школе ў Генуі з’яўляўся настаўнікам практычнай часткі пяхотнай тактыкі. Удзельнічаў у паўстанні 1863 г. пад кіраўніцтвам палкоўніка Леона Чахоўскага, каля вёскі Паток (Люблінскае ваяводства) быў цяжка паранены і ў хуткім часе памёр.

³⁸⁰ Маецца на ўвазе Напалеон III Банапарт (пляменнік Напалеона I), першы прэзідэнт Французскай рэспублікі (1848–1852), імператар французаў (1852–1870). Здзейсніўшы пераварот у 1851 г. і ліквідаваўшы заканадаўчую ўладу, абвясціў сябе імператарам Другой імперыі.

³⁸¹ Віват палякі! Віват Італія! Подлыя немцы! Віват Гарыбальдзі! (з італ.).

³⁸² Сучасная назва — Сампердарэна, цяпер раён Генуі.

³⁸³ Швейцарыя — дзяржава ў Заходняй Еўропе.

³⁸⁴ Баварскае каралеўства — дзяржава на паўднёвым усходзе Германіі, якое існавала з 1806 да 1918 г.

³⁸⁵ У лістападзе 1860 г. Мераслаўскі прыязджае ў Італію, яго выклікае Гарыбальдзі для кіраўніцтва Інтэрнацыянальным легіёнам у Неапалі, які ў выніку арганізаваць не атрымалася. На пачатку кастрычніка 1861 г. Мераслаўскі прымае камандаванне школай, прыязджае ў Геную толькі ў сярэдзіне лістапада 1861 г., у канцы 27 лютага 1862 г. Мераслаўскі публічна заяўляе, што школай кіраваць адмаўляецца.

³⁸⁶ Мар'ян Антоні Мельхіёр Лангевіч (1827—1887), генерал, дыктатар паўстання 1863 г. Вучыўся на філасофскім факультэце Вроцлаўскага ўніверсітэта, браў удзел у нацыянальным руху 1848 г., у 1850 г. у Празскім універсітэце вывучаў славянскую філалогію, праз год пераехаў у Берлін, дзе ў 1852—1853 гг. вучыўся на фізіка-матэматычным факультэце, а таксама праходзіў добраахвотніцкую вайсковую службу. У 1859 г. у сувязі з мабілізацыяй зноў апынуўся ў войску ў Берліне, тады атрымаў званне паручніка, але падаў у адстаўку. На пачатку 1860 г. едзе ў Італію, каб узяць удзел у паходзе Гарыбальдзі. У Польскай вайскавай школе ў Генуі і Кунэа выкладаў матэматыку і артылерыю. Падчас канфлікту, які хутка ўзнік паміж Мераслаўскім і моладдзю, Лангевіч апынуўся ў шэрагах апазіцыі, абвінавачваў Мераслаўскага ў інтрыгах і ў недахопе вайскавай кампетэнцыі. Праз некалькі тыдняў пасля пачатку заняткаў у школе (21.11.1861) быў вымушаны пакінуць яе, з гэтага моманту распачынаецца трывалы антаганізм паміж Лангевічам і Мераслаўскім. У студзені 1863 г. прыняў камандаванне ў Сандамерскім ваяводстве, у лютым — у Кракаўскім. 10 сакавіка ў выніку палітычных інтрыг «белых» стаў дыктатарам. Пасля хаатычна праведзенага бою пад Грахавіскамі, падчас якога ўтрымаўся на сваіх пазіцыях, але зусім абясілены, без праваў і амуніцыі, 19 красавіка накіраваўся са штабам да Віслы, але пасля пераходу галіцыйскай мяжы быў арыштаваны аўстрыйцамі. Выезд Лангевіча справакаваў хуткае расфарміраванне яго корпуса. Лангевіч быў выпушчаны праз два гады. Пасля зняволення асеў спачатку ў Швейцарыі, пасля ў Турцыі, займаўся палітычнымі пытаннямі. Незадоўга да смерці хацеў асесці ў Галіцыі. Пахаваны ў Канстанцінопалі. (Rzadkowska, H. Langiewicz Marian // PSB. T. 16. Wrocław, 1971. S. 503—506.)

³⁸⁷ Мераслаўскі быў захоплены распрацоўкай разнастайных вайсковых прыстасаванняў для больш эфектыўнай барацьбы з ворагам. Гэтае захапленне ў скептычнай форме часта ўзгадваецца ў мемуарнай літаратуры, пакінутай сучаснікамі Мераслаўскага. Як, напрыклад, паўстанец Раман Рагінскі (1840—1915), адзін з вучняў Польскай вайскавай школы, ва ўспамінах піша, што «Мераслаўскі нібы выкладаў стратэгію, але на самай справе вучыў нас касінерцы. Вырабляючы нейкія, вартыя смеху, машыны, для здабыцця варожых гармат, ствараючы разнастайныя перашкоды супраць кавалерыі, усё — ідэі, якія толькі маглі ўзнікнуць у яго бязладнай галаве» (гл.: Z pamiętnika Romana 1859—1863. Kraków, 1898. S. 19).

³⁸⁸ Справа гэтага «бунту» моладзі апісваецца ў разнастайных крыніцах — ягагасных, так і ў пазнейшых даследаваннях. Чытача адсылаем да існуючых прац: W. Karbowski: Polska szkoła we Włoszech (1861—1862), w: «Studia i Materiały do Historii Wojskowości», t. VIII, zeszyt 2. Warszawa 1962, E. Halić: Polska szkoła wojskowa w Genui i Cuneo (1861—1862), w: «Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej», Seria Hist., nr 3/1959. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 195.)

³⁸⁹ У IX частцы ўспамінаў аўтар датай выезду называе жнівень 1861 г. У апісанні падзей прасочваецца пэўная блытаніна ў датаванні. Адзін з былых вучняў

школы Раман Рагінскі ва ўспамінах пісаў: «У той час большая частка моладзі, у другой палове 1861 года, вырашыла пакінуць Геную. Сярод іх апынуўся і Хмялінскі, пазнейшы кіраўнік атрада ў Кракаўскім і Сандамерскім ваяводствах (пазней расстраляны).

Гэта грамада паплыла ў Турцыю, дабралася ў Малдавію і там засталася да пачатку паўстання. Якія цяжкія там перажыла выпрабаванні, як пракладалі сабе шляхі, раздрабняючы дарожныя камяні, толькі б ведаць, напэўна, пра гэта напіса нехта іншы. Тут дастаткова ўгадаць, што з гэтай грамадкі Еж (Мілкоўскі) утварыў той выдатны атрад, прызначаны ў 1863 г. да ўваходу ў глыб краю» (Гл.: *Z pamiętnika Romana 1859–1863. Kraków, 1898. S. 20–21*). Калі ўзяць пад увагу, што група моладзі, у якой знаходзіўся З. Мінейка, пакінула Геную ў 1861 г., то застаецца пытанне, калі прыбыў Мінейка ў Геную і колькі часу ён там знаходзіўся.

³⁹⁰ Кунэа — горад у паўночнай частцы Італіі.

³⁹¹ Ян Каханойскі (1530–1584) — выбітны польскі паэт эпохі Адраджэння. Пісаў на польскай і лацінскай мовах, адзін са стваральнікаў польскай літаратурнай мовы.

³⁹² Чывітавек'я — горад у Цэнтральнай Італіі, на Тырэнскім моры.

³⁹³ Гіляры Альшэўскі паходзіў з Польскага Каралеўства, з'яўляўся членам кола Нарцыза Янкоўскага (1827–1910). Удзельнічаў у паўстанні, эміграваў. Паводле некаторых звестак, пасля таго як вярнуўся на радзіму, планаваў стаць ксяндзом. (Гл.: *Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 235.*)

³⁹⁴ Густаў Рэут (1841–1902) нарадзіўся ў в. Чарніцы (Барысаўскі пав.). Закончыў гімназію ў Віцебску, у 1858 г. паступіў на фізіка-матэматычны факультэт Маскоўскага ўніверсітэта. Эміграваў у Італію, з'яўляўся вучнем Польскай вайскавай школы ў Генуі. У час паўстання знаходзіўся пад загадам М. Лангевіча, які даў яму званне паручніка і прызначыў сваім ад'ютантам. У 1863 г. быў паранены, адвезены ў Кракаў на лячэнне, пасля трапіў у Парыж. У эміграцыі вёў актыўную дзейнасць, вучыўся ў Школе інжынерны і артылерыі ў Мецы, якую закончыў у 1868 г., выехаў у Галіцыю. Пасля пераезду ў Львоў працаваў інжынерам у тэхнічным аддзеле Нацыянальнага дэпартаменту ў Галіцыі (выканаўчы і кіраўнічы орган Галіцкага краёвага сейма). Аўтар успамінаў «*Notatki z lat 1860–1863*» («*Gazeta narodowa*», 1913, nr 165–170). Памёр у Львове. (Fras, Z. *Reutt Gustaw // PSB. T. 31. Wrocław, 1988–1989. S. 160.*)

³⁹⁵ Еахім (Яўфім) Жэляшкевіч, студэнт Пецябургскага ўніверсітэта, вучань Польскай вайскавай школы ў Італіі. У паўстанні змагаўся ў званні паручніка. Эміграваў у Францыю, пасля працаваў у Турцыі. (Гл.: *Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 201.*)

³⁹⁶ Адам Антановіч (1822–1901), абшарнік з ваколіц Цярнопаля, напачатку з'яўляўся афіцэрам аўстрыйскіх гусараў, удзельнічаў у венгерскім паўстанні (1849), пасля якога асеў у Турцыі. Прыкладна з 1868 г. працаваў інспектарам

тэлеграфных сетак. (Orłowski, B. Osiągnięcia inżynierskie wielkiej emigracji / Warszawa, 1992. S. 95).

³⁹⁷ Радоста — гістарычная назва горада Тэкірдаг у паўночна-заходняй частцы Турцыі.

³⁹⁸ Адрыянопаль (цяпер Эдзірне) — горад на захадзе Турцыі, каля мяжы з Грэцыяй і Балгарыяй. З 1365 да 1453 г. з'яўляўся сталіцай Асманскай імперыі.

³⁹⁹ Дадзеных не выяўлена.

⁴⁰⁰ Уладзіслаў Кентрынскі паходзіў з Польскага Каралеўства, удзельнік венгерскай кампаніі 1848 г. У Францыі атрымаў медыцынскую адукацыю, падчас Крымскай вайны служыў у званні падпаручніка ў польскай дывізіі. Медыцынай не займаўся. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 203.)

⁴⁰¹ Дадзеных не выяўлена.

⁴⁰² Напалеандор — французская залатая манета вартасцю 20 франкаў, агульнай вагой 6,45 г. Выпускалася ў Францыі ў якасці сродку аплаты з 1803 да 1914 г.

⁴⁰³ Іракліян — горад на выспе Крэт. Відавочна, аўтар меў на ўвазе нейкі іншы горад.

⁴⁰⁴ Сілўры — горад у Турцыі, у еўрапейскай частцы правінцыі Стамбул.

⁴⁰⁵ Эргенэ — левы прыток ракі Марышы.

⁴⁰⁶ Эўрос — грэцкая назва ракі Марыца, адной з найбуйнейшых рэк на Балканскай паўвыспе.

⁴⁰⁷ Люлебургас — горад на паўднёвым-захадзе Турцыі.

⁴⁰⁸ Залаты Рог — заліў у праліве Басфор. Назва паходзіць ад грэцкага Хрызоэракс, што азначае «Залаты рог».

⁴⁰⁹ Буюк-Чэкмеджэ — горад на беразе Мармуровага мора.

⁴¹⁰ Мунтэнія, саст. Мультанія — гістарычная вобласць Румыніі, усходняя частка гістарычнай вобласці Валахія, паміж рэкамі Дунай (на ўсходзе і поўдні), Олт (на захадзе) і Карпатамі. Гістарычная сталіца Мунтэніі — Тырговіштэ.

⁴¹¹ Уладзімір Шолдрскі (1818–1894), афіцэр асманскіх казакаў падчас крымскай вайны. Пасля асеў у Малдавіі. У паўстанні 1863 г. змагаўся пад камандаваннем Л. Чахоўскага. Некаторы час знаходзіўся ў эміграцыі, вярнуўся ў 1867 г. у Познань, дзе і памёр. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 218).

⁴¹² Францішак Штох — удзельнік паўстання 1863–1864 г., эмігрант.

⁴¹³ Дадзеных не выяўлена.

⁴¹⁴ Аляксандр Іаан Куза (1820–1873), з 1859 г. князь аб'яднаных княстваў Малдавіі і Валахіі. Пасля аб'яднання двух княстваў аб'явіў сябе князем Румыніі. У 1866 г. у выніку вайсковай змовы (так званая жажлівая кааліцыя) быў звергнуты. Выхаў з княства, памёр у Гейдэльбергу.

⁴¹⁵ Бухарэст — у 1862 г. горад аб'яўлены сталіцай Румынскай дзяржавы. Цяпер сталіца Румыніі.

⁴¹⁶ Бахлуя — рака ў Румыніі, праходзіць праз Ясы.

⁴¹⁷ Сірэт — рака, левы прыток Дуная, пачатак бярэ ў Букавінскіх Карпатах.

⁴¹⁸ Ганна Генрыка Пуставойтава (1838–1881), нарадзілася у Верхавісках пад Люблінам, была дачкой Трафіма, маёра расійскага войска, і Марыяны з Касакоўскіх. Бацька памёр у 1858 г. у рангу генерала. Вучылася ў Пулавах, пасля жыла з маці ў Тураўцы каля Жытоміра. Летам 1861 г. апынулася ў Любліне ў бабулі Брыгіты Касакоўскай, уключылася ў патрыятычны рух, за што ўдзельніцу маніфестацый улады хацелі адаслаць у маскоўскі кляштар, але атрымалася гэтага пазбегнуць дзякуючы медыцынскаму пасведчанню і выпісу з каталіцкай метрыкі. Пуставойтавай дазволілі застацца ў маці ў Жытоміры пад наглядам паліцыі. Вясной 1862 г., пераапрунуўшыся ў мужчынскую вопратку, ушыкла з Жытоміра, трапіла ў Малдавію пад апеку З. Мілкоўскага ў Міхаленах, правяла там некалькі месяцаў. Паднімала патрыятычны дух сярод шматлікай моладзі. На пачатку 1863 г., зноў пераапрунуўшыся ў мужчынскае, апынулася ў лагеры М. Лангевіча, які прызначыў яе сваім ад’ютантам. Разам з Лангевічам пакінула лагерь, разам жа яны былі арыштаваны аўстрыйцамі. Пасля Пуставойтава была адпушчаная пад падпіску, што ўдзельнічаць у паўстанні больш не будзе. Выехала ў Прагу, ёй было прысвечана вялікая колькасць артыкулаў у прэсе, а таксама літаратурных твораў. Наведвала неаднаразова ў зняволенні Лангевіча, безвынікова спрабавала арганізаваць яго ўцёкі. Пасля вызвалення Лангевіча ў 1865 г. з арышту добрыя адносіны паміж імі, наладжаныя ў 1863 г., ужо не аднавіліся. Пуставойтава выехала ў Парыж у 1866 г., жыла ў нястачы. У 1873 г. выйшла замуж за лекара Станіслава Левенхардта, з якім пазнаёмілася яшчэ ў лагеры Лангевіча. Раптоўна памерла, пакінуўшы чацвярых дзяцей. (Kieniewicz, S. Pustowojtow Anna Henryka // PSB. T. 29. Wrocław, 1986. S. 432–433.)

⁴¹⁹ Галац — горад і порт на ўсходзе Румыніі, у вусці Дуная.

⁴²⁰ **Вацлаў Амбражэвіч**, студэнт Маскоўскага ўніверсітэта, у час паўстання змагаўся пад камандаваннем генерала А. Вілігорскага ў Люблінскім ваяводстве. Эміграваў.

Уладзіслаў Цыбульскі, камандзір атрада ў Аўгустоўскім ваяводстве. Пасля паўстання эміграваў у Францыю, член Дэмакратычнага таварыства.

Уладзіслаў Ябланоўскі (1841–1894), студэнт медыцынскага факультэта Кіеўскага ўніверсітэта, у 1859 г. эміграваў у Францыю. У час паўстання быў камандзірам Сакалоўскага павета і змагаўся пад Венгровам. Пасля загасання паўстання эміграваў у Кракаў, дзе працягваў медыцынскую адукацыю, а ў 1867 г. уступіў у турэцкую армію ў якасці доктара-эпідэміёлага на Блізкім Усходзе. Пакінуў шэраг навуковых прац. Брат гісторыка Аляксандра Ябланоўскага.

Казімір Каліноўскі (памылкова названы Кулікоўскім), брат Канстанціна Каліноўскага, дыктатара Літвы. Памёр ад ран у час паўстання.

Юзаф Юдыцкі (1839–1911) нарадзілася ў Толкаве на Палессі, удзельнік паўстання. Эміграваў у Францыю, дзе закончыў горную школу ў Сен-Эцьен. У 1884 г. вярнуўся на радзіму, пасля працаваў у Енісейскай губерні. Памёр у Каратузе. З’яўляецца аўтарам шэрагу навуковых прац.

Францішак Нарбут (1842—1892), брат Людвіка, выпускнік Шляхецкага інстытута ў Вільні, студэнт юрыдычнага факультэта Пецярбургскага ўніверсітэта. Арыштаваны ў 1861 г., збег і выехаў у Італію. У час паўстання змагаўся пад загадам М. Лангевіча, даслужыўся да звання капітана. Апошнія гады жыцця правёў у Венгрыі, дзе і памёр.

Фелікс Выслаух, студэнт Кіеўскага ўніверсітэта, у паўстанні 1863 г. змагаўся на Віленшчыне, пасля эміграваў.

Леапольд Чапінскі (1838(40)—1911), студэнт Кіеўскага ўніверсітэта, кіраваў атрадам на Падляшшы (у партыях Р. Рагінскага, К. Багдановіча і Я. Ручкага). Быў паранены, трапіў у палон. Вярнуўся ў 1873 г. і асеў у Варшаве, дзе актыўна супрацоўнічаў з мясцовымі перыядычнымі выданнямі.

Томаш Друганоўскі, дадзеных не выяўлена.

Малагоўскі, сярод вучняў Польскай вайсковай школы ў Генуі і Кунэа дадзенае прозвішча не значыцца.

Юзаф Маліноўскі паходзіў з Літвы, загінуў пад Парышкам 2 лістапада 1863 г.

Віктар Стэмпоўскі пасля паўстання эміграваў.

Чэслаў Горскі (псеўд. Шпырка) пасля паўстання эміграваў.

Якуб Вольман, сярод вучняў Польскай вайсковай школы ў Генуі і Кунэа значыўся Вольман Антоні, які загінуў падчас паўстання.

Андрэй Самусевіч, дадзеных не выяўлена.

Леапольд Высоцкі пасля паўстання эміграваў.

Густаў Васілеўскі (1839—1863) член саюза Трайніцкага. У 1863 г. камісар ваяводстваў — Плоцкага, Калішскага і Люблінскага. Загінуў 24 красавіка 1863 г. пад Юзафовам.

Леон Шталенцэр (Штэнцэль, Штанцэль, Штэндлер, Штанцлер) паходзіў з Варшавы, з'яўляўся студэнтам Пецярбургскага ўніверсітэта, загінуў 15 ліпеня 1863 г. пад Каштангаліяй (Малдова). (Гл.: Mineyko, Z. Z tajni pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 235.)

⁴²¹ Гаворка ідзе пра маёра Уладзіслава Энглерта.

⁴²² Мацей Рыбінскі (1784—1874), генерал польскіх войскаў. Удзельнік напалеонаўскай кампаніі 1809, 1812 і 1813 гг. Апошні галоўнакамандуючы паўстання 1831 г. Пасля паўстання выехаў у Францыю. На эміграцыі спрабаваў уключыцца ў палітычнае жыццё. Выступаў як апошні легальны галоўнакамандуючы. Катэгарычна выступіў супраць Людвіка Мераслаўскага ў лісце да Гарыбальдзі («Demokrata Polski», 1861, ад 23.11). Гэта падарвала аўтарытэт школы ў Генуі. (Zacharewicz, Z. Rybiński Maciej // PSB. T. 33. Wrocław, 1991—1992. S. 338—347.)

⁴²³ Грамадзянская пошта была створаная яшчэ ў 1862 г. Цэнтральным камітэтам, яна прызначалася для дастаўкі менш значнай карэспандэнцыі і даставак, а таксама для развозу кур'ераў, асоб для выканання грамадскіх спраў, кіраўнікоў паўстанцкіх войскаў усіх рангаў, а таксама ўдзельнікаў паўстання, якія пераследаваліся царскімі ўладамі. З гэтай мэтай у дварах і фальварках

меліся адпаведныя запрэжкі, а той, хто меў права скарыстацца імі, павінен быў мець пры сабе адпаведныя дакументы з пячаткай органа нацыянальных улад.

⁴²⁴ Уладзіслаў Урублеўскі, сын Леона, уладальнік Чарткова, брат жонкі З. Мілкоўскага. У 1863 г. з'яўляўся членам нацыянальнай арганізацыі. Памёр у Тэрабоўлі (Аўстра-Венгрыя, цяпер Украіна) у лістападзе 1880 г. (Гл.: Мінеуко, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 237.)

⁴²⁵ Караль Урублеўскі, брат Уладзіслава, сын Леона. Удзельнік паўстання 1863 г., з'яўляўся жаўнерам коннага атрада. Памёр у сакавіку 1890 г. (Гл.: Мінеуко, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 237.)

⁴²⁶ Залешчыкі — горад на Падоллі.

⁴²⁷ Францішак Ян Смолька (1810–1899), польскі адвакат, канспіратар, галіцыйскі і аўстрыйскі ліберальны палітык, грамадскі дзеяч. У паўстанні 1831 г. удзельнічаў не браў. Удзельнік вызваленчага руху 1840-х гг., з'яўляўся членам, пасля кіраўніком тайнага Таварыства польскага народа (Stowarzyszenie Ludu Polskiego). У 1841 г. арыштаваны, у 1845 г. быў асуджаны да смяротнага пакарання, але адразу памілаваны. Дэпутат галіцыйскага сейма, абраны дэпутатам у Венскі парламент. У 1881–1893 гг. з'яўляўся прэзідэнтам Ніжняй палаты аўстрыйскай Дзяржаўнай рады.

⁴²⁸ Граф Станіслаў Гарноўскі (1837–1917), гісторык польскай літаратуры, літаратурны крытык, прафесар Ягелонскага ўніверсітэта, прэзідэнт Акадэміі ведаў (Akademii Umiejętności). Лідар кракаўскіх кансерватараў. У 1863 г. уключыўся ў паўстанцкі рух.

⁴²⁹ Малая Польшча — гістарычная вобласць на паўднёвым усходзе Польшчы, сталіцай Малой Польшчы з'яўляецца Кракаў.

⁴³⁰ Вінцэнты Польш (1807–1872), польскі паэт, географ, этнограф, прафесар Ягелонскага ўніверсітэта. Удзельнік паўстання 1831 г.

⁴³¹ Хробржа — вёска ў Польшчы (цяпер у Свентакрыскім ваяводстве), у час паўстання 1863 г. у Хробржы, у палацы Велёпольскіх, стацыянавалі атрады Мар'яна Лангевіча.

⁴³² Ніда — рака на поўдні Польшчы, прыток Віслы.

⁴³³ Зуавы (франц. zouaves, ад араб. зуава — назва аднаго з кабільскіх плямёнаў у Алжыры), род лёгкай пяхоты ў французскіх каланіяльных войсках. Фарміраваліся з жыхароў Паўночнай Афрыкі і добраахвотнікаў французскага паходжання. У час паўстання 1863–1864 гг. сярод паўстанцкага войска існавалі атрады зуаваў смерці, якія складаліся са смяротнікаў.

⁴³⁴ Франсуа Рохебрун (1830–1870), французскі вайсковец, удзельнік паўстання 1863 г. Знаходзіўся на французскай вайсковай службе (1851–1854) у Алжыры. У 1855 г. прыехаў у Кракаў, працаваў рэпетытарам. Пасля выехаў, вярнуўся ў Польшчу ў 1862 г., адкрыў у Кракаве школу фехтавання. На пачатку 1863 г. апынуўся ў лагеры А. Куроўскага, дзе за некалькі дзён стварыў атрад

(122 чалавекі), названы «Першы полк зуваў смерці». У сакавіку Рохебрун апынуўся ў лагеры М. Лангевіча і стварыў «полк зуваў», каля 200 чалавек. Усе былі ў аднолькавым абмундзіраванні, у чорных камізэльках з белым крыжам на грудзях і ў чырвоных эфесках, яны з'яўляліся найбольш моцнай адзінкай корпуса дыктатара. Адважна і паспяхова ішлі ў атаку пад Загосцем і Грахавіскамі 17–18 сакавіка. Пасля апошняй бітвы Рохебрун атрымаў званне генерал-маёра, пакінуў лагер адразу пасля дыктатара. Вярнуўся ў Кракаў. Пасля падзення дыктатуры Лангевіча спрабаваў здзейсніць вайсковы пераварот і захапіць уладу. Быў разжалаваны, вярнуўся ў Парыж. Загінуў падчас франка-прускай вайны. (Kieniewicz, S. Rochebrun François // PSB. T. 31. Wrocław, 1988–1989. S. 337–338).

⁴³⁵ Бітва пад Хробржам адбылася 17 сакавіка 1863 г. Паўстанцкія атрады (3000 чал.) пад кіраўніцтвам М. Лангевіча, прыціснутыя да аўстрыйскай мяжы, адкінулі атрад палкоўніка Ксаверыя Чэнгеры, пракладаючы сабе дарогу на Кельце.

Накіроўваючыся да Мехова Лангевіч затрымаўся ў Хробржы, дзе яго стала паведамленне аб набліжэнні групы расійскіх войскаў. Заслانیўся ад яе атрадам зуваў Рохебруна. Нечакана на левым беразе Ніды з'явілася другая група расійскіх войскаў, якая атакавала войска паўстанцаў. Лангевіч скіраваў супраць іх пяхоту Чахоўскага. У той час Рохебрун спаліў мост праз Ніду і далучыўся да Лангевіча. У бітве рускія страцілі 300 чалавек, паўстанцае войска страціла агулам 300 чалавек у час бітваў пад Хробржам і Грахавіскамі. (Bitwa pod Chrobrem // Mała Encyklopedia Wojskowa T. 1. Warszawa, 1967.)

⁴³⁶ Бітва пад Грахавіскамі (цяпер вёска ў Польшчы, недалёка ад г. Пінчова ў Свентакрыскім ваяводстве) адбылася 18 сакавіка 1863 г. Гэта была аднадзённая бітва, адна з самых кровававых у паўстанні 1863–1864 г., скончылася перамогай паўстанцаў з тактычнага пункту гледжання. М. Лангевіч пасля бою прыняў рашэнне пакінуць атрад, што прывяло да яго роспуску.

⁴³⁷ Зыгмунт Падлеўскі (1836–1863), член Цэнтральнага нацыянальнага камітэта. Нарадзіўся ў маёнтку Малыя Чарняўцы каля Бярдзічава. Навучаўся ў Брэсцкім кадэцкім корпусе, пасля ў Артылерыйскім вучылішчы ў Пецярбургу і Артылерыйскай акадэміі. Падчас навучання ў акадэміі пасябраваў з З. Серакоўскім і належаў да аднаго з афіцэрскіх рэвалюцыйных гурткоў у Пецярбургу. Восенню 1861 г. Афіцэрскі гурток дэлегаваў яго ў Парыж у якасці інструктара ў стварэнне на эміграцыі вайсковую школу. У Парыжы стаў адным з кіраўнікоў Таварыства польскай моладзі. Пасля пераправіўся ў Геную, дзе ў Польскай вайскавай школе выконваў функцыі інструктара па артылерыі, а таксама выкладаў матэматыку, стратэгію, тактыку і інш. Калі ў 1862 г. школа ў Італіі была зачыненая, рабіў безвыніковыя намаганні адкрыць яе ў Лондане. Ад імя ЦНК вёў перамовы з А. Герцыным і з Цэнтральным камітэтам «Зямлі і Волі» ў Пецярбургу. У час паўстання 1863 г. з'яўляўся начальнікам Плоцкага ваяводства, быў схоплены, пасля ваеннага суда расстраляны. (Kieniewicz, S. Padlewski Zygmunt // PSB. T. 24. Wrocław. 1979. S. 811–812.)

⁴³⁸ Яраслаў Дамброўскі (1836–1871), член Цэнтральнага нацыянальнага камітэта, арганізатар узброеных сіл паўстання 1863 г., генерал і кіраўнік узброеных сіл Парыжскай камуны. Нарадзіўся ў Жытоміры. Навучаўся ў Брэсцкім кадэцкім корпусе, пасля быў накіраваны ў Санкт-Пецябургскі дваранскі полк. Служыў на Каўказе. У 1859 г. паступіў у Мікалаеўскую акадэмію Генеральнага штаба, пасля быў залічаны ў Генеральны штаб. Падчас навучання становіцца членам афіцэрскага рэвалюцыйнага гуртка, які групуваўся вакол капітана З. Серакоўскага. Быў скіраваны ў Варшаву, з'яўляўся там кіраўніком «чырвоных», канспіратыўным начальнікам Варшавы, займаўся распрацоўкай планаў паўстання. У жніўні 1862 г. быў арыштаваны і высланы ў Сібір. Па дарозе на катаргу збег. Эміграваў у Францыю разам з жонкай Пелагіяй Зглічынскай, з якой пабраўся падчас зняволення. Браў актыўны ўдзел у Парыжскай камуне 1871 г. у званні генерала. Быў смяротна паранены ў баі з версальцамі.

⁴³⁹ Юзаф Смяхоўскі (1796–1875), афіцэр паўстання 1831 г., у 1863 г. змагаўся пад камандаваннем А. Езяранскага і М. Лангевіча, які павысіў яго да рангу генерала брыгады. У апошняй фазе, пасля адыходу Лангевіча з войска, прыняў камандаванне над атрадам і перайшоў з яго рэшткамі аўстрыйскую мяжу пад вёскай Ігалома (цяпер Малапольскае ваяводства) 21 сакавіка. Пасля ўдзельнічаў у паходзе Езяранскага на вёску Кабылянка (цяпер Малапольскае ваяводства) 1–12 мая 1863 г. Памёр у Львове. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 277.)

⁴⁴⁰ Вісліца — вёска (цяпер у Свентакрыскім ваяводстве). У 1869 г., пасля паўстання 1863 г., Вісліца страціла гарадское права.

⁴⁴¹ Планты — гарадскі парк у Кракаве вакол Старога Горада.

⁴⁴² Зоф'я з Рышчэўскіх Вадзіцкая (1816–1890), жонка графа Францішка Вадзіцкага, дачка генерала Польскага войска Габрыэля Рышчэўскага і княгіні Селяшчыні Чартарыйскай, патрыятычная дзяячка ў перыяд паўстання 1863 г.

⁴⁴³ Людвіка з Гловацкіх Гроплер (1834–1907), піяністка, кампазітар. Пісала вальсы, паланэзы, мазуркі. У 1850 г. разам з мужам выехала ў Канстанцінопаль. Муж Людвікі Генрык Гроплер (1822–1887) нарадзіўся ў Кракаве, быў прамыслоўцам і палітычным дзеячам у Турцыі. Пасяліўся ў Канстанцінопалі ў прадмесці Бебек, дом сям'і Гроплераў з таго часу сучаснікі сталі называць «польскай амбасадай». Гроплер, таленавіты гандляр, моцна ўзбагаціўся, стаў уплывовай асобай, што выкарыстоўваў для дапамогі радзіме, аказваў фінансавую падтрымку землякам. У яго доме ў Бебеку бывалі Ян Матэйка (стрыечны брат Г. Гроплера), Генрык Санкевіч і інш. (Łuczak-Kozerska, H. Groppler Henryk // PSB. T. 8. Wrocław, 1959–1960. S. 637.)

⁴⁴⁴ Ян Гараевіч (?–1898), доктар медыцынскіх навук, дырэктар шпітала Св. Лазара ў Кракаве. У час паўстання 1863 г. дапамагаў параненым паўстанцам. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 288.)

⁴⁴⁵ Леон Чахоўскі (1797–1887), удзельнік паўстання 1830–1831, 1846, 1848 і 1863–1864 гг. У 1818 г. у Варшаве быў прыняты ў войска Польскага

Каралеўства. У 1824 г. з'яўляўся інструктарам 24-га літоўскага корпуса ў Гродне. Вярнуўся ў Варшаву, удзельнічаў у падрыхтоўцы паўстання 1830 г. З 1845 г. уключыўся ў рэвалюцыйную дзейнасць. Узяў удзел у Галіцыйскім паўстанні, быў арыштаваны, 20 сакавіка 1848 г. амніставаны. Удзельнічаў у венгерскай кампаніі, пасля знаходзіўся ў эміграцыі. Генерал Высоцкі, арганізоўваючы ў сакавіку 1863 г. вялікую галіцыйскую выправу ў Польшкае Каралеўства, даверыў камандаванне Чахоўскаму. Пасля разбіцця войскаў Чахоўска каля года хаваўся ў ваколіцах Яраслава (цяпер горад у Падкарпацкім ваяводстве), дзе і быў арыштаваны. Выпушчаны ў 1866 г. Рэшту жыцця правёў у Яраславе.

Тут гаворка ідзе пра выправу Чахоўскага, якая распачалася 15 сакавіка 1863 г. пераходам мяжы каля Люхава, войскі накіраваліся ў Люблінскае ваяводства, пасля некалькіх перамог у сутычках з рускімі, пад Цёсмамі (вёска ў Люблінскім ваяводстве) войскі Чахоўскага былі разбітыя. (Tugowicz, M. Czeczowski Leon // PSB. T. 4. Kraków, 1938. S. 314—315.)

⁴⁴⁶ Крыж — вёска ў Польшчы, у Свентакрыскім ваяводстве. Густаў Рэут быў паранены ў бітве пад Скалой (цяпер горад у Кракаўскім павеце), якая адбылася паміж рускімі і паўстанцкімі атрадамі 5 сакавіка 1863 г. і скончылася перамогай паўстанцаў, якімі кіраваў М. Лангевіч і А. Езяранскі.

⁴⁴⁷ Залатая крона (ням. Goldkrone) — манета, выпушчаная Нямецкім манетным саюзам у 1857 г. Залатая крона ўтрымлівала 10 г золата.

⁴⁴⁸ Багумін — цяпер горад у Чэхіі каля мяжы з Польшчай. Горад з'яўляўся важным чыгуначным вузлом.

⁴⁴⁹ Верагодна, маецца на ўвазе Літоўскі правінцыйны камітэт, цэнтр падрыхтоўкі і кіраўніцтва паўстаннем 1863—1864 гг. у Беларусі і Літве, арганізацыйны цэнтр літоўска-беларускіх «чырвоных». Утвораны ў Вільні летам 1862 г. з Камітэта руху. У камітэт уваходзілі: Л. М. Звяждоўскі (старшыня да кастрычніка 1862 г.), К. Каліноўскі, А. Банольдзі, Э. І. Вярэга і інш. Пасля ад'езду Звяждоўскага ў Маскву ў кастрычніку 1862 г. камітэт узначаліў К. Каліноўскі. Прадстаўніком Цэнтральнага (Варшаўскага) нацыянальнага камітэта ў Літоўскім правінцыйным камітэце быў Н. Дзюлеран. Афіцыйны орган камітэта — газета «Chorągiew swobody» («Сцяг свабоды»), для сялянцаў Каліноўскім выпускалася газета «Мужыцкая праўда». Пад уплывам Каліноўскага ў перагаворах з Цэнтральным нацыянальным камітэтам адстойвалася самастойнасць Літвы і Беларусі. З пачаткам паўстання ў Польшчы камітэт абвясціў сябе Часовым правінцыяльным урадам Літвы і Беларусі. «Белья», незадаволеныя курсам Каліноўскага ў канцы лютага 1863 г., увайшлі ў змову з Н. Дзюлеранам і ажышчывілі пераварот. Часовы ўрад, аслаблены арыштамі і ад'ездам яго членаў на месцы, вымушаны быў 27.02.1863 перадаць уладу Адзелаў кіраўніцтва правінцыямі Літвы. К. Каліноўскі рашуча пратэставаў супраць стварэння гэтага органа, але падпарадкаваўся, каб не дапусціць згубнага для паўстання разладу. Неўзабаве выявілася няздольнасць «белых» кіраваць паўстаннем, бо ў сваіх планах яны спадзяваліся пераважна на дапамогу заходніх дзяржаў. Іх арганізацыі не вытрымалі жорсткага тэrorу ўлад. Кіраўніцтва Адзелаў кіраўніцтва правінцыямі Літвы у канцы мая — пачатку чэрвеня 1863 г. было

арыштаванае. У склад аддзела зноў былі ўведзены Каліноўскі і У. Малахоўскі, якія пачалі рашучую барацьбу, каб канчаткова вырваць кіраўніцтва паўстаннем з рук «белых». Пераварот адбыўся ў ліпені 1863 г., але яшчэ ў сярэдзіне чэрвеня Аддзел кіраўніцтва правінцыямі Літвы быў перайменаваны ў Выканаўчы аддзел Літвы. Фармальна аддзел залежаў ад варшаўскага паўстанцкага ўрада. Аднак «чырвоныя» ўзялі ўладу ў свае рукі і вырашалі найважнейшыя пытанні паўстання незалежна ад Варшавы. Пасля арышту Гейштара (31.07.1863) галоўным кіраўніком паўстання стаў К. Каліноўскі. Нават пасля арышту К. Каліноўскага (29.01.1864) у Вільні дзейнічалі рэшткі паўстанцкай арганізацыі. (Кісялёў, Г. Літоўскі правінцыяльны камітэт // ЭГБ. Т. 4. Мінск, 1997. С. 386; Кісялёў, Г. Часовы правінцыяльны ўрад Літвы і Беларусі // ЭГБ. Т. 6. Кн. 2. Мінск, 2003. С. 153; Кісялёў, Г. Аддзел кіраўніцтва правінцыямі Літвы // ЭГБ. Т. 1. Мінск, 1993. С. 47; Кісялёў, Г. Выканаўчы аддзел Літвы // ЭГБ. Т. 2. Мінск, 1994. С. 370.)

⁴⁵⁰ Аўгустоў — горад, у выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай апынуўся ў складзе Прусіі, а з 1815 г. — у Расійскай імперыі. З 1837 г. цэнтр Аўгустоўскай губерні. Цяпер горад на паўночным усходзе Польшчы, цэнтр павета ў Падляскім ваяводстве.

⁴⁵¹ Вроцлаў — горад, гістарычная сталіца Сілезіі. З 1742 г. Вроцлаў належаў Прусіі. Пасля Другой сусветнай вайны адышоў да Польшчы. Цяпер сталіца Ніжнесілезскага ваяводства ў Польшчы.

⁴⁵² Польская назва горада Кёнігсберг. Цяпер Калінінград, належыць Расіі.

⁴⁵³ Касцёл Св. Кацярыны знаходзіцца на вул. Віленскай, у паўночнай частцы старога горада. Драўляны касцёл і мураваны кляштар былі пабудаваны ў 1619–1622 гг. для ордэна бенедыктынак, якія прыбылі ў Вільню з Нясвіжа. Некалькі разоў касцёл знішчаўся пажарам, пасля аднаўляўся.

⁴⁵⁴ Юзаф Аляксандр Сулістроўскі (1834–1906), удзельнік паўстання 1863–1864 гг. Вучыўся ў гімназіях Вільні і Мітавы. Атрымліваў адукацыю ў Пецярбургскім універсітэце, пасля ў Кіеўскім, спачатку на медыцынскім факультэце, пасля на гісторыка-літаратурным. У 1850-я гг. працаваў у канцылярыі маршалка шляхты Ашмянскага павета. У 1859 г. у Варшаве ажаніўся з Вандай Грушэцкай. У 1860 г. атрымаў прызначэнне ганаровага наглядчыка школ Барысаўскага павета. Падчас паўстання актыўна ўдзельнічаў у паўстанцкай арганізацыі, хоць гэтага не пацвярджаюць расійскія следчыя акты, верагодней за ўсё, належаў да Аддзела кіраўніцтва правінцыямі Літвы. У чэрвені 1863 г. быў выдадзены сялянамі і арыштаваны. У 1864 г. асуджаны на высылку і прымусовы продаж маёнтка. Жонка Сулістроўскага паехала разам з ім. На радзіму вярнуўся толькі ў 1873 г. (Brus, A. Sulistrowski Józef // PSB. Т. 45. Warszawa, 2007–2008. S. 482–483.)

⁴⁵⁵ Расолішкі — вёска ў Бакштаўскай воласці Ашмянскага павета Віленскай губерні (цяпер Іўеўскі раён Гродзенская вобл.).

⁴⁵⁶ Магчыма, тут ідзе гаворка аб Цэзары Чарніцкім, паўстанцу, які дзейнічаў у Ашмянскім павеце. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 307.)

⁴⁵⁷ Валожын — горад у Ашмянскім павеце Віленскай губерні (цяпер цэнтр Валожынскага раёна Мінскай вобл.).

⁴⁵⁸ Дня 18 мая 1922 г. я затрымаўся на вышэйазначаным месцы майго апісання, рыхтуючыся да выезду ў Польшчу, шчаслівы ад таго, што стан здароўя значна палепшыўся і што я змагу працягнуць маё падарожжа аж да Вільні, якая разам з часткай краіны, якую назвалі цяпер Сярэдняй Літвой, выканала выдатную пастанову з’яднацца ў адно цэлае з бацькаўшчынай. Адтэрміноўка гэтая ў распачатым апісанні VI тома дзённікаў працягвалася аж да гэтага моманту, дня 10 верасня 1924 года, праз тое, што ўсё лета, аж да зімы, я правёў у Польшчы ў 1922 і 1923 г., заняты радасцю аглядання адроджанай бацькаўшчыны.

У гэтым годзе разнастайныя абавязкі і сямейныя абставіны вымусілі мяне застацца ў Грэцыі, і я мог бы раней распачаць працяг апісання смутных падзей, перажытых пакутным пакаленнем 63 года, калі б я не заставаўся здэмаралізаваным у сувязі з немагчымасцю публікацыі да гэтай пары 8 томікаў маіх дзённікаў, друкаванне якіх распачалося ўжо год таму ў друкарні п. Пятра Ласкаўэра, і да гэтай пары не атрымалася здзейсніць.

Нядаўна п. Ласкаўэр быў ласкавы паведаміць аб прынятым рашэнні выканаць свае абавязкі і пусціць у свет маю публікацыю, што падштурхнула мяне да новай працы, ажыўляючы давер, што як папярэдня, так і цяперашняя будуць выкарыстаны. Таму цяпер я буду працягваць сваё апісанне, пакуль мой розум і памяць, з кожным разам больш пьмяняны і прытулены, будуць мне служыць, бо я ўпэўнены, што ў гэтых апісаннях знойдуцца хоць бы толькі ўрыўкі да ведама публікі і кантролю для высвятлення праўды, вырашэння змены ў памылковых поглядах. Тое самае можна выкарыстаць адносна першых 5 томікаў маіх дзённікаў, публікацыі якіх, я спадзяюся, хутка адбудзецца (спасылка З. Мінейкі).

⁴⁵⁹ Верагодна, гаворка ідзе пра Канстанціна Янушэвіча з Ашмянскага паве-ту, члена таварыства «Пянтковічаў», вучня Віленскай гімназіі. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 319.)

⁴⁶⁰ Малярыя.

⁴⁶¹ Гарнец — старажытная славянская мера ёмістасці вадкасці і сыпкіх рэчываў. У розных землях мела аб’ём ад 2 да 7 л.

⁴⁶² Польскае Каралеўства.

⁴⁶³ Аўтарам папулярнай рэлігійнай песні «Kiedy ranne wstają zorze» («Калі ўзыходзяць ранішнія зоркі»), арыгінальная назва «Pieśń poranna» («Ранішняя песня»), з’яўляецца Францішак Карпінскі (1741—1825), польскі паэт эпохі Асветніцтва, стваральнік і галоўны прадстаўнік сентыменталізму ў польскай паэзіі.

⁴⁶⁴ Зыгмунт Серакоўскі (1827—1863), псеўданім Даленга, штабны афіцэр царскай арміі, адзін з кіраўнікоў паўстання. Нарадзіўся на Валыні ў с. Лісавое. Закончыў гімназію ў Жытоміры, у 1845 г. паступіў на матэматычны факультэт Пецярбургскага ўніверсітэта. У канцы сакавіка 1848 г. быў арыштаваны па абвінавачванні ў намеры перайсці мяжу і ўцячы ў Венгрыю. Быў залічаны

шарагоўцам у войска і высланы ў Арэнбургскі корпус. У салдацкім шынялі Серакоўскі пражыў 8 гадоў, у гэты час праз ліставанне пазнаёміўся з Тарасам Шаўчэнкам, спаткаўся і пасябраваў з ім толькі пазней у Пецярбургу. У верасні 1856 г. вярнуўся ў Пецярбург, у 1857 г. быў прыняты ў Акадэмію Генеральнага штаба, якую закончыў у 1859 г. У Пецярбургу Серакоўскі падтрымліваў сціслы кантакт з М. Чарнышэўскім, супрацоўнічаў з «Современником», за мяжой сустракаўся з А. Герцэнам, Дж. Гарыбальдзі. У Акадэміі Генеральнага штаба стварыў тайную афіцэрскую суполку. Калі пачалося паўстанне, быў прызначаны военным начальнікам паўстання ў Літве, прыняў на сябе абавязкі камандуючага ўзброенымі сіламі ў Ковенскім ваяводстве. Пасля некалькіх перамог у адным з баёў быў цяжка паранены і ўзяты ў палон. Асуджаны на пакаранне смерцю, 15 чэрвеня 1863 г. быў павешаны ў Вільні на Лукішскай плошчы. (Kieniewicz, S. Sierakowski Zygmunt // PSB. T. 37. Warszawa, 1996–1997. S. 318–319.)

⁴⁶⁵ Баляслаў Калышка (1837–1863) нарадзіўся ў фальварку Карманішкі ў Лідскім павеце Віленскай губерні (цяпер Літва). Вышэйшую адукацыю атрымаваў у Маскве, дзе ўвайшоў у студэнцкі рэвалюцыйны рух. У 1861 г. арганізоўваў патрыятычныя маніфестацыі ў Лідзе і Лідскім павеце, удзельнічаў у студэнцкіх хваляваннях, восенню 1861 г. быў арыштаваны, праз кароткі час быў выпушчаны і выехаў за мяжу. Наладзіў кантакт з Л. Мераслаўскім, быў некаторы час у Парыжы, пасля паступіў у Польшкую вайсковую школу ў Генуі, пасля ў Кунэа. У пачатку сакавіка 1863 г. вярнуўся на Літву, арганізаваў паўстанцкі атрад у Панявежскім павеце. За кароткі перыяд на тэрыторыі, дзе дзейнічаў Калышка, царская ўлада была ліквідаваная. Пасля некалькіх параз у баях з рэштай свайго атрада далучыўся да фарміраванняў З. Серакоўскага. Калі Серакоўскі быў паранены ў баі, Калышка а таксама ад’ютант Серакоўскага Я. Касакоўскі атрымалі загад вывезці параненага за мяжу. Яны ўсе разам былі схопленыя і вывезеныя ў Вільню. Калышка быў асуджаны на пакаранне смерцю. Павешаны 9 чэрвеня 1863 г. (Fajnhauz, D. Kołyszko Bolesław // PSB. T. 13. Wrocław, 1967–1968. S. 368–369.)

⁴⁶⁶ Юзаф Мінеўскі (1841–1926), псеўданім Мазур. У 1858–1860 гг. у званні паручніка закончыў Мікалаеўскае інжынернае вучылішча ў Пецярбургу, пасля чаго распачаў навучанне ў Інжынернай акадэміі, член Пецярбургскай суполкі польскіх афіцэраў. Падаў у адстаўку, вярнуўся дамоў, праводзіў агітацыю сярод насельніцтва. Калі пачалося паўстанне, змагаўся ў Кракаўскім ваяводстве, удзельнічаў у бітвах пад Пясковай Скалой, Пінчовам, Грахавіскамі і інш., у Мазавецкім ваяводстве змагаўся ў званні палкоўніка. Пасля паўстання эміграваў у Францыю, адкуль выехаў у Алжыр, пасля ў Егіпет, дзе працаваў на будове Суэцкага канала. Каля 1871 г. асеў у Галіцыі, жыў у Львове, з 1888 г. кіраваў бюро Таварыства ўзаемнай дапамогі ветэранаў 1863–1864 г. Памёр у Львове. (Turowicz, M. Miniewski Józef // PSB. T. 21. Wrocław, 1976. S. 288–289.)

⁴⁶⁷ Валерый Урублеўскі (1836–1908) нарадзіўся ў мястэчку Жалудок Лідскага павета. Адзін з кіраўнікоў паўстання 1863 г. у Беларусі. Закончыў Віленскі

шляхецкі інстытут (1853), Пецярбургскі лясны інстытут (1857). У студэнцкія гады наладзіў кантакты з К. Каліноўскім і іншымі дзеячамі. Пасля заканчэння Ляснога інстытута стаў загадчыкам лясной школы ў Саколцы Гродзенскай губерні. У 1861–1863 г. удзельнічаў у перадапаўстанцкім руху, дапамагаў К. Каліноўскаму выпускаць «Мужыцкую праўду». У час паўстання актыўны дзеяч «чырных», з'яўляўся начальнікам паўстанцкага штаба, са жніўня 1863 г. камандаваў паўстанцкімі ўзброенымі сіламі Гродзенскай губерні, пасля — Люблінскага і Падляшскага ваяводстваў. 7 студзеня 1864 г. быў цяжка паранены ў баі, эміграваў у Францыю. З'яўляўся членам Рэпрэзентацыйнага камітэта аб'яднанай эміграцыі, а таксама іншых эміграцыйных таварыстваў, як напрыклад, Таварыства польскіх вайскоўцаў, Літоўскага дэлегацыя (да яе належаў і З. Мінейка), Таварыства ўзаемнай братняй дапамогі. У 1871 г. у званні генерала камандаваў паўднёвым фронтам Парыжскай камуны. Пасля яе паразы эміграваў у Лондан. Пасля амністыі камунараў вярнуўся ў Францыю. Пахаваны каля сцяны камунараў на парыжскіх могілках Пер-Лашэз. (Кісялёў, Г. Урублеўскі Валерый // ЭГБ. Т. 6. Кн. 1. Мінск, 2001. С. 589–590; Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i pryzypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 325.)

⁴⁶⁸ Лясны інстытут — вышэйшая навучальная ўстанова, заснаваная ў 1803 г. у Царскім Сяле, у 1811 г. пераведзена ў Санкт-Пецярбург. У 1837 г. Санкт-Пецярбургскі лясны інстытут пераўтвораны ў вайсковую навучальную ўстанову пад назвай Лясны і межавы інстытут. У 1862 г. Лясны і межавы інстытут быў зачынены, была ўтвораная Лясная акадэмія. Пасля перажывала разнастайныя рэформы, змены назваў, цяпер існуе як Санкт-Пецярбургскі дзяржаўны леса-тэхнічны ўніверсітэт.

⁴⁶⁹ Антоні Мацкевіч (1827/28–1863), ксёндз, кіраўнік паўстанцкага атрада на Літве ў 1863 г. Вучыўся ў Кіеўскім універсітэце, пасля ў духоўнай семінары ў Ворнях. Прыняў сан і да выбуху паўстання нёс духоўную службу, якую яднаў з палітычнай дзейнасцю. Хутчэй за ўсё, звязаны з перадапаўстанцкай арганізацыяй Мацкевіч заставаўся ў кантакце з З. Серакоўскім, К. Каліноўскім. Одним з першых арганізаваў свой атрад на Літве. Пазней далучыўся са сваімі жаўнерамі да З. Серакоўскага. Пасля разбіцця войска Серакоўскага атрад Мацкевіча працягваў змагацца. Вёў баі пад Панявежам, Быстраполем, Кейданам. Быў схоплены, асуджаны да смяротнага пакарання, загінуў на шыбеніцы ў Коўне. (Kozłowski, E. Mackiewicz Antoni // PSB. T. 19. Wrocław, 1974. S. 84–85.)

⁴⁷⁰ Аплікацыйная школа генеральнага штаба (Ecole d'application d'é tat major) была створаная ў Парыжы ў 1818 г. З. Мінейка навучаўся ў школе з лютага 1867 г. да лістапада 1868 г.

⁴⁷¹ Я спадзяюся, што прадстаўленыя для прызнання вартасці не будуць палічаны прэтэнцыёзным перахвальваннем, тым больш што я знайшоў магчымасць канстатаваць свае вартасці падчас войнаў грэцка-турэцкіх у 1896, 1897 і 1912 гадах, у якіх я ўдзельнічаў як афіцэр Генеральнага штаба і заўсёды з асаблівым по-

спехам, у сваю чаргу, падчас апошняй, у 74-гадовым узросце, я яшчэ быў у стане распрацаваць стратэгічны план, якім скарысталася грэцкая армія, у два разы меншая за турэцкую, запэўніў найвялікшую перамогу, якую падчас апошніх баёў Вялікай вайны атрымалі грэкі. Размешчаны турэцкі лагер пад Янінай, сталіцай Эпіра, вымушаны быў капітуляваць, складаючы больш 20 000 адзінак зброі ў рукі спадчынніка трона Канстанціна і апускаючы фартыфікацыі Бізані, якія лічыліся незахопленымі і стрымлівалі доступ да Яніны.

Грэцкаму спадчынніку трона і грэцкім афіцэрам хацелася захаваць у сакрэце, што іншаземцу, не зважаючы на тое, што я быў вялікім аматарам Грэцыі, належаў гонар атрыманай перамогі. Знайшоўся генерал Мускопулас і падпалкоўнік Катогерас, якія разам з Канстанцінам хацелі прысвоіць мае стратэгічныя здольнасці, хоць ніколі не аглядалі гэтага краю. Але падчас распачатага працэсу праўда была канстатаваная, бо кіраўніцтва Генеральнага штаба вымушанае было прызнаць, што стратэгічны план быў распрацаваны інжынерам Мінейкам, які падчас войнаў пакідае сваю цывільную службу, каб як прыхільнік Грэцыі несці службу афіцэра Генеральнага штаба. Пасля, калі Канстанцін стаў каралём, ён упрыгожыў мае грудзі залатым крыжам, хоць мая заслуга магла быць узнагароджана больш годна.

Цяпер таксама марудзіцца з афіцыйным апублікаваннем, што толькі мне належыць перамога; толькі адна гістарычная праца «Oemanikos Monarxizmos» (выдадзеная ў 1922 годзе) прызнае выключную прыналежнасць гэтага вялікага гонару мне. Я думаю, што на гэтым я павінен скончыць сябе хваліць, тым больш у гэтай працы, бо тут ідзе гаворка аб узяцці вартасці польскага імя (спасылка 3. Мінейкі).

Канстанцін (1868–1923), кароль грэцкі ў 1913–1917 і 1920–1922 гг. У 1897 г. камандаваў грэцкай арміяй у вайне з Турцыяй, але прайграў пад Ларысай. Абцяжараны адказнасцю за гэтую няўдачу, напісаў справаздачу з ходу гэтай вайны, перакладаючы ўсю адказнасць на войска і камандаванне. У дадзенай частцы сваіх успамінаў 3. Мінейка ўзгадвае вайну 1912 г., у якой адыграў вялікую ролю як стваральнік ваенных планаў, а дакладней, плана захопу Яніны, якія спрабаваў прысвоіць сабе Канстанцін і вышэйшы склад грэцкіх афіцэраў. Працэс супраць грэцкага штаба пасля падзення караля Канстанціна адкрыў сутнасць усёй справы і вярнуў заслужаныя лаўры 3. Мінейку. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 329.)

⁴⁷² У кнізе С. Зялінскага «Bai i сутычкі 1863–1864» (Zielińskiego S. «Bitwy i potyczki 1863–1864». Raperswil, 1913), на с. 283, чытаем: 15.6.63. Расолішкі, Віл., п. Ашмянскі; 65 км паўд. усх. ад Ашмянаў (Бакштаўскі лес, Разалінкі). Атрад пяхоты новаінгерманладскага палка і 6 казакаў пад камандаваннем капітана штаба Юзафовіча, высланы з Ашмянаў, напаў і разбіў паўстанцкі атрадзік, які страціў сярод забітых Палонскага, чыноўніка з Ашмянаў, і другога, прозвішча якога невядома, 6 параненых і 1 узятага ў палон. Маскалі, зразумела, страт ніякіх не панеслі». (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 331.)

⁴⁷³ У 1863 г. М. Мураўёў даў загад: «Прымаю меры для сущэльнага прыпынення мецяжу ў даручаным майму кіраванню краі, я між іншым 11 гэтага чэрвеня прапанаваў цыркулярна начальнікам губерняў аб'явіць сельскім абшчынам як казённых, так і часова абавязаных сялянаў, каб яны затрымлівалі шляхту, якая жыве на іх землях, аднадворцаў і інш. разначынцаў, а таксама афіцыялістаў, слуг землеўласнікаў і дваровую чэлядз, ад удзелу ў мецяжы і яго садзейнічанню, даручыўшы гэтым абшчынам затрымліваць вінаватых ці запозраных у зносінах з мяцежнікамі, без увагі на званні і станы, і перадаваць іх бліжэйшым вайсковым камандам; а зямельныя надзелы гэтых асоб, з фальваркамі і з гаспадаркай аддаваць па мірскім прысудзе ў карыстанне сялянам тых абшчын, якія не маюць палявых надзелаў і пры гэтым вылучаюцца прыстойным жыццём і адданасць Гасудару і Ураду» (Гл.: Сост. Цылов, Н. Сборник распоряжений графа Михаила Николаевича Муравьева по усмирению польского мятежа в северо-западных губерниях 1863—1864. Вильна, 1866. Тип. Киркора и бр. Роммов. С. 20).

Янка Лучына ў нарысе «3 крываваы дзён, эпізод з паўстання 1863 года на Міншчыне» пісаў: «Не жадаючы ідэалізаваць факты, я мушу тут дадаць, што колькасць асоб, выдаваных у рукі ўлад, проста зменшылася, калі паменшала ўзнагарода. Урад, а дакладней, самаўладны Мураўёў-вешальнік назначыў за кожнага дастаўленага паўстанца напачатку пяць рублёў, а затым тры рублі і ўрэшце знізіў аплату да сумы ў два польскія золты. Таму спярша кінуліся на такі лёгкі шлях даходу і хапання па дарогах, нават па хатах, усякага, хто здаваўся падазроным, хоць на гэтае падазрэнне не было ніякіх падстаў. Здарылася нават такое, што, не ведаючы, з кім маюць справу, мужыкі ў Магілёўскай губерні злавілі на дарозе князя Крапоткіна, які вяртаўся дамоў, і даставілі яго губернатару» (Лучына, Я. Творы: вершы, нарысы, пераклады, лісты. Мінск, 1988. С. 160).

⁴⁷⁴ Відавочна, маецца на ўвазе Марыя Аляксандраўна (1824—1880), прызнаная дачка вялікага герцага Людвіга II Гесенскага, жонка расійскага імператара Аляксандра II і маці імператара Аляксандра III.

⁴⁷⁵ Дэкан — у каталіцкай і англіканскай цэрквах старшы святар. Дэкан узначальвае дэканат, адміністрацыйную адзінку ў складзе епархіі, у якую ўваходзяць некалькі размешчаных побач прыходаў.

⁴⁷⁶ Весаляцкі Сяргей Гаўрылавіч (1804—1866), генерал-лейтэнант, удзельнік крымскай вайны. На пачатку 1860-х гг. стаў камандзірам 6-й пяхотнай дывізіі. З 1862 г. лічыўся ў запасных войсках. Пасля паўстання 1863 г. быў прызначаны старшынёй створанай у Вільні следчай камісіі над удзельнікамі паўстання. (Волков, С. Веселицкий Сергей Гаврилович / Генералитет Российской империи. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Т. I. Москва, 2009. С. 255—256.)

⁴⁷⁷ Лейб-гвардыі Паўлаўскі полк — гвардзейскай вайсковая частка рускага імператарскага войска, заснаваная ў 1796 г.

⁴⁷⁸ Пагулянка — раён у Вільні, знаходзіцца ў заходняй частцы горада.

⁴⁷⁹ Вілія — рака ў Беларусі і Літве, правы прыток Нёмана.

⁴⁸⁰ Звярынец — раён у Вільні, знаходзіцца ў паўночна-заходняй частцы горада, на правым беразе Віліі.

⁴⁸¹ Пра прастытуцыю ў Парыжы (франц.).

⁴⁸² Ота фон Бісмарк (1815–1898), дзяржаўны дзеяч Германіі, заснавальнік і першы канцлер Германскай імперыі. У 1859–1862 гг. прускі пасланнік у Расіі і Францыі. Прускі прэм'ер-міністр (1862–1890), з 1871 да 1890 г. рэйхсканцлер Германіі.

⁴⁸³ Нерчинская катарга — група расійскіх катаржных турмаў (Алгачынская, Акатуйская, Карыйская, Зерантуйская, Мальцаўская і інш.) у Нерчинскай акрузе Забайкалля у XVIII — пачатку XX ст. У 1826–1917 гг. з'яўлялася палітычнай катаргай, там адбывалі пакаранне дзекабрысты, удзельнікі паўстанняў 1830–1831 і 1863–1864 гг. (каля 2000 чалавек), народнікі, сацыял-дэмакраты і інш. Катаржане выкарыстоўваліся для распрацоўкі радовішчаў, на ліцейных, броварных і саялянскіх заводах, на гаспадарчых працах і будаўніцтве. (Нерчинская катарга / Большой энциклопедический словарь: в 2 т. Т. 2. Москва, 1991. С. 26.)

⁴⁸⁴ Per pedes apostolorum (лац. жарг.) — выправіцца ў шлях пешкі, як апосталы.

⁴⁸⁵ Лукішкі — раён Вільні, знаходзіцца ў паўночна-заходняй частцы горада, на левым беразе Віліі. На Лукішскім пляцы праводзіліся пакаранні смерцю паўстанцаў 1863–1864 гг.

⁴⁸⁶ Закрэнт — парк у Вільні, знаходзіцца ў заходняй частцы горада, на правым беразе Віліі.

⁴⁸⁷ Ярд — брытанская і амерыканская адзінка вымярэння даўжыні. Адзін ярд роўны 0,9144 м.

⁴⁸⁸ Локаць — даўнейшая адзінка вымярэння даўжыні, у XIII–XVIII стст. у залежнасці ад мясцовасці даўжыня локця вагалася ад 0,29 да 0,63 м. У Рэчы Паспалітай з 1764 г. ужывалася назва «каронны (літоўскі) локаць», які адпавядаў 0,649 м (Анішчанка, Я. Локаць // ЭВКЛ. Т. 2. Мінск, 2007. С. 217–218.)

⁴⁸⁹ Шарваркі — натуральныя павіннасці па будаўніцтве і рамонце замкаў, дарог, мастоў, грэбляў, плацін, млыноў і іншых дзяржаўных і панскіх збудаванняў, ачыстцы берагавых палос судаходных рэк у ВКЛ, Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі ў XV — першай трэці XX ст. Пасля сялянскай рэформы 1861 г. дарожныя ўчасткі пачалі замацоўвацца за сельскай грамадой за некалькі дзясяткаў вёрст ад паселішчаў, а сяляне абавязаны былі прапраўляць дарогі пераважна ў час палявых работ. (Панюцін, В. Шарваркі // ЭГБ. Т. 6. Кн. 2. Мінск, 2003. С. 197.)

⁴⁹⁰ Аўтар мае на ўвазе Таргавіцкую канфедэрацыю, саюз магнатаў Рэчы Паспалітай супраць рэформ Чатырохгадовага сейма 1788–1792 гг., які выкарыстала Расійская імперыя з мэтай рэстаўрацыі там дзяржаўнага ладу, што існаваў да прыняцця Канстытуцыі 3 мая 1791 г. Акт канфедэрацыі быў падпісаны ў Пецярбургу 27 красавіка 1792 г., фіктыўна абвешчаны ў мястэчку Таргавіца

(Україна) 14 мая 1792 г., праз тры дні пасля пачатку інтэрвенцыі Расіі ў Рэч Паспалітую. (Анішчанка, Я. Таргавіцкая канфедэрацыя // ЭГБ. Т. 6. Кн. 1. Мінск, 2001. С. 505.)

⁴⁹¹ Казанскі сабор (сабор іконы Казанскай Божай Маці) — помнік архітэктуры, выкананы ў стылі ампір. Пабудаваны на Неўскім праспекце ў 1801—1811 гг. архітэктарам А. Вараніхіным.

⁴⁹² Выплош (польск. wurosz) — чалавек, які дзіўна сябе паводзіць, стварае ўражанне спалоханага.

⁴⁹³ «Статейный список» — дакумент, што складаўся ў мясцовым губернскім праўленні на кожнага арыштанта, якога высылалі ў Сібір. У ім пазначаліся: імя, імя па бацьку і прозвішча ссыльнага, званне, веравызнанне, прыкметы, дзе быў суд, да якой меры пакарання асуджаны, чым забяспечаны падчас адпраўкі, колькі мае асабістых грошай, хто з сям’і яго суправаджае і ці павінен ісці закаваным. Адзін асобнік «Статейного списка» перадаваўся канвою, другі дасылаўся ў цюменскі загад аб ссыльных. Пасля сфарміравання партыі арыштантаў на падставе дадзеных «Статейных списков» складаўся спіс партыённы, на якім пазначалася прыём і здача партый на этапах. (Статейный список // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 31. Санкт-Петербург, 1900. С. 471.)

⁴⁹⁴ Так З. Мінейка называе кармавыя арыштанцкія грошы, якія выдаваліся ссыльным для самастойнага забеспячэння сябе харчаваннем.

⁴⁹⁵ Арэнбург — горад у Расіі, на поўдні Урала.

⁴⁹⁶ Францішак Далейскі (1825—1904), грамадскі дзеяч, старэйшы брат Аляксандра, Канстанціна і Цітуса Далейскіх, а таксама швагер, праз сястру Апалонію, Зыгмунта Серакоўскага, нарадзіўся ў фальварку Руднікі (Лідскі павет Віленскай губерні). Навучаўся ў Віленскай гімназіі, у 1846 г. павінен быў пакінуць навучальную ўстанову як нядобранадзейны, у сувязі з чым страціў права на атрыманне вышэйшай адукацыі. Разам з братам Аляксандрам стварыў у 1846 г. «Братні саюз» польскай моладзі ў Вільні (так званая «Змова братаў Далейскіх»). У сувязі з раскрыццём гэтай арганізацыі ў 1849 г. Ф. Далейскі быў арыштаваны і асуджаны на 15 гадоў катаргі, якую адбываў у Нерчынку, вярнуўся ў Вільню ў 1859 г. Актыўна ўдзельнічаў у перадпаўстанцкім руху, уваходзіў у склад камітэта «белых». Быў супраць паўстання, але, калі яно распачалося, увайшоў у склад Аддзела кіраўніцтва правінцыямі Літвы і быў актыўным яго дзеячам. Арыштаваны 10 ліпеня 1863 г., асуджаны на 20 гадоў катаргі, якую адбываў у сяле Сівякова (недалёка ад Чыты). У 1883 г. па амністыі змог вярнуцца на радзіму, асеў у Варшаве дзе і памёр. (Kościałkowski, S. Dalewski Franciszek // PSB. Т. 4. Kraków, 1938. S. 395.)

⁴⁹⁷ Казань — адміністрацыйны цэнтр Казанскай губерні.

⁴⁹⁸ Перм — горад на ўсходзе еўрапейскай часткі Расіі. Адміністрацыйны цэнтр Пермскай губерні.

⁴⁹⁹ Малмыж — горад у Расіі, павятовы горад Вяцкай губерні.

⁵⁰⁰ Нараўчат — павятовы горад Пензенскай губерні. Тут аўтар памыляецца, адлегласць паміж Малмыжам і Нараўчатам вялікая, верагодна, гэта быў нейкі іншы горад.

⁵⁰¹ У дадзеным выпадку аўтар памыліўся, верагодна, гэта быў брат знакамітага мастака Юліуша Косака, Леон Косак. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 397.)

Леон Косак (1827–1877), афіцэр, паўстанец, мастак-аматар, аўтар акварэляў, маляваў сцэны з жыцця жаўнераў. Улан аўстрыйскага войска, даслужыўся да звання паручнік гусараў. У 1860 г. у шэрагах Гарыбальдзі ўдзельнічаў у неапалітанскай кампаніі. У 1861 г. вярнуўся ў Галіцыю і асеў у Львове. У сакавіку 1863 г. з атрадам палкоўніка Л. Чахоўскага перайшоў у Люблінскае ваяводства. Падчас бітвы пад Коцкам (25 снежня) быў паранены і трапіў у палон. Асуджаны на 8 гадоў катаргі, адбываў у сяле Сівякова (недалёка ад Чыты). У 1873 г. у цяжкім стане вярнуўся з Сібіры ў Кракаў да брата Юліуша, дзе і памёр. (Olszański, K. Kossak Leon // PSB. T. 14. Wrocław, 1968–1969. S. 247.)

⁵⁰² Пайшлі панны пад нары, пад нары,

А за імі вікарыі, вікарыі ўлез (польск.).

⁵⁰³ Табольск — адміністрацыйны цэнтр Табольскай губерні.

⁵⁰⁴ Дадзеных не выяўлена.

⁵⁰⁵ Напалеон Дэмбіцкі (1831? — пасля 1910) жыў у Варшаве, мастак, карыкатурыст і сатырык, аўтар «Сцэн з жыцця» (Варшава, 1858), «Падарожжы да пеклаў», «З нататак моднага турыста» (Варшава, 1862) і «Урыўка з жыцця двух слаўных людзей...» («Pamiętnik Literacki», Варшава, 1851). З’яўляўся канцэлярыстам Крэдытнага зямельнага таварыства ў Варшаве. У 1864 г. быў арыштаваны па абвінавачванні ва ўдзеле ў паўстанні, з’яўляўся начальнікам аднаго з варшаўскіх атрадаў жандараў-штылетнікаў, выконваў функцыі афіцэра нацыянальнай жандармерыі. Асуджаны на 15 гадоў катаргі. Частку дарогі ў Сібір ішоў з Зыгмунтам Мінейкам. Да месца адбывання пакарання не дайшоў, застаўся ў Томску пад прозвішчам Людвіка дэ Лампі. Уцёк з Сібіры ў 1866 г. (Гл.: Śliwowska, W. Ucieczki z Sybiru. Warszawa, 2005. S. 216–218; Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 404.)

⁵⁰⁶ Магчыма, аўтар мае на ўвазе гумарыстычнае выданне «Wolne Żarty: świsłki humorystyczno-artystyczne zebrane przez Bocianów Polskich» («Вольныя жарты: гумарыстычна-мастацкія кавалачкі, сабраныя Польскімі Бусламі»), выходзіла ў Варшаве ў 1858–1859 гг. Выдавалі часопіс Фрыдэрэк Левестам і Ян Грыгаровіч, якія ўжывалі агульны псеўданім — Польскія Буслы.

⁵⁰⁷ Напалеону Дэмбіцкаму пашчасціла ўцячы з Сібіры, ён быў асуджаны на катаргу. Паспяхова ўцёк праз Туркестан, іншай дарогай, чым я, да межаў Румыніі, і спыніўся там ў Бухарэсце, знайшоўшы занятак у рэдакцыі гумарыстычнага выдання. Справы ў яго ішлі добра аж да часу, калі ў адным з нумароў гэтага выдання не з’явіўся малюнак галавы вала і грака з залатым пярсцёнкам у дзюбе,

гербы Малдавіі і Валахіі, злучаныя ў адно цэлае, як сімвал глупства, яднанага з грабязжом, і ўяўляе з сябе яднанне вышэйзгаданых правінцый у румынскую дзяржаву. Зразумела, што ідэя такога малюнка належала не Дэмбіцкаму, а апазіцыі, якая даўно дзейнічала супраць яднання дзвюх правінцый, якія мелі аўтаномнае кіраўніцтва, а аўтарам яднання быў князь Куза, што перашкодзіла Малдавіі, бо сталіца была перанесеная ў Бухарэст.

Урад князя Кузы пачаў помсціць за нанесеную абразу аўтару карыкатуры. Дэмбіцкі быў выкрадзены паліцыяй і перакінуты праз Дунай у горад Рушчук, сталіцу дунайскай правінцыі, якая тады, у 1869 г., належала Турцыі. Як чалавек, які не меў пашпарта, Дэмбіцкі быў арыштаваны.

У Рушчку ўладарыў тады Акіф Паша, вялікі сябра палякаў, які, даведаўшыся, што румынскі выгнаннік тлумачыць, што ён паляк, загадаў, каб яго прывялі ў кантору, дзе я займаўся праектам будовы чыгункі з Нікопаля ў Плеўну. Здзіўленне маё, як і радасць, не мелі межаў. Мы кінуліся ў абдымкі і не маглі адпусціць адзін аднаго. Доўгі час здзіўляўся начальнік паліцыі, які прысутнічаў пры гэтай сцэне. Калі з дапамогай аднаго з маіх інжынераў, які ведаў турэцкую мову, я растлумачыў, што Дэмбіцкі з'яўляецца маім таварышам па выгнанні ў Сібір, начальнік паліцыі паведаміў, што арыштант вызваляецца, а Акіф Паша загадаў, каб яму выдзялілі сродкі на ўтрыманне. Вядома, Дэмбіцкі стаў маім госцем. У Рушчку ён адразу знайшоў працу. Аднак у хуткім часе пасля гэтага выпадку я пакінуў Рушчук, скіроўваючыся ў Францыю з мэтай узяць удзел у вайне 1870 г. Пасля таго як я вярнуўся, каб працягнуць працу па канструяванні чыгункі з Нікопаля аж да Плеўны, у Рушчку Дэмбіцкага ўжо не застаў. Ён вярнуўся ў Бухарэст па просьбе гумарыстычнага выдання, якое змагло даказаць невінаватасць Дэмбіцкага, не жадаючы страчваць поспеху, які забяспечваў талент нашага мастака. Дэмбіцкі, атрымаўшы лепшую прапанову, пакінуў Рушчук, дзе, маючы партрэты, меў сціплыя сродкі на ўтрыманне.

З Дэмбіцкім я доўга падтрымліваў сувязь праз лісты, а ў 1888 г. сустрэўся з ім у Браіле, я туды прыехаў, каб сустрэцца з братам маёй жонкі, які займаўся гандлем збожжа, дзе мой таварыш і сваяк быў настаўнікам каліграфіі і малюнка і куды перавёз сваю жонку, якая абцяжарвала яго шматлікім патомствам. Яшчэ доўгія гады мы падтрымлівалі адносіны. У апошнія гады яго дабрабыт панёс страты з-за выдаткаў на забеспячэнне патрэб яго вялікай сям'і. Таксама збанкрутаваў брат маёй жонкі, які дапамагаў яму. Ён таксама пакінуў Рушчук. Некалькі разоў я змог звязацца з Дэмбіцкім, і ўжо больш за дзесяць гадоў не атрымліваў адказу і не ведаю, што адбылося з Дэмбіцкім і яго сям'ёй (спасылка З. Мінейкі).

⁵⁰⁸ Ранейшая назва марыйцаў.

⁵⁰⁹ Генрык Вашкевіч (каля 1840 — ?), шляхціц Аўгустоўскай губерні, служыў у г. Грахаўцы Уладзімірскай губерні, у 1858 г. за крадзеж быў сасланы ў войска, службу адбываў у Казані ў батальёне ўнутранай аховы, двойчы быў асуджаны за дэзерцірства, у 1862 і 1864 гг. Другі раз змог дабрацца да Польскага Каралеўства, быў схоплены і абвінавачаны ў кантактах з Нацыянальнай арганізацыяй у Варшаве, а таксама ў абразе цара, у яго былі знойдзеныя

тэксты з адпаведным зместам. Асуджаны на пажыццёвую катаргу і сасланы ў Сібір. У маі 1865 г. збег з месца высылкі разам з З. Мінейкам і А. Акінчыцам. Дабраўся да Варшавы пад прозвішчам Эдмунда Агінскага і сам з'явіўся да обер-паліцмайстара, даў падрабязныя паказанні аб рэвалюцыйнай дзейнасці польскіх арганізацый і іх сувязі з рускімі рэвалюцыйнымі групамі ў Сібіры, Пецярбург, Маскве. Паказанні Вашкевіча даюцца ў Варшаўскай, Пецярбургскай, Омскай і Томскай следчых камісіях на працягу 1866 і 1867 гг., яны вельмі падрабязныя. Выдавочна, Вашкевіч разлічваў на амністыю. Зноў асуджаны і як рэцыдывіст сасланы на пажыццёвую катаргу. Зыгмунт Мінейка ніколі не даведаўся пра здраду Вашкевіча. (Śliwowska, W. *Ucieczki z Sybiru*. Warszawa, 2005. S. 200–230; Восстание 1863 года. Материалы и документы // Русско-польские революционные связи. Т. 2. Москва, 1963. С. 608.)

⁵¹⁰ Об — рака ў Заходняй Сібіры.

⁵¹¹ Аляксандр Дэспат-Зяновіч (1828–1895) паходзіў з Троцкага павета. Закончыў юрыдычны факультэт Маскоўскага ўніверсітэта. Табольскі губернатар з канца 1862 да 1867 г. На пасадзе намагаўся аказваць дапамогу сасланым землякам, у сувязі з гэтым неаднойчы на яго складаліся даносы. У 1867 г. зняты з пасады губернатара і пераведзены ў Пецярбург, дзе займаў высокія пасады ў Міністэрстве ўнутраных спраў. (Гл.: Восстание 1863 года. Материалы и документы // Русско-польские революционные связи. Т. 2. Москва, 1963. С. 678; Mineyko, Z. *Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy* E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 422.)

⁵¹² Табола — рака ў Расіі і Казахстане, левы прыток Іртыша.

⁵¹³ Аляксандр Акінчыц (1839–1886) нарадзіўся ў в. Сялец у Пружанскім павеце (паводле іншых звестак, у Гродне). Пачатковую адукацыю атрымліваў у Пружанах і Гродне. У 1861 г. закончыў медыцынскі факультэт Маскоўскага ўніверсітэта, распачаў медыцынскую практыку ў Слонімскай і Пружанскім паветах, быў арыштаваны 14 лістапада 1863 г. Падчас допытаў прызнаў, што добраахвотна скіраваўся ў паўстанцкі атрад, каб дапамагаць параненым. Падчас допытаў не назваў ніводнага прозвішча, не выдаў ніводнай асобы. Быў асуджаны на 15 гадоў катаргі, пасля тэрмін зменшылі да 12 гадоў. Разам з З. Мінейкам і Г. Вашкевічам удзельнічаў ва ўцёках, асеў у Францыі, дзе, здаўшы экзамены, пацвердзіў сваю медыцынскую адукацыю. У 1871 г. ажаніўся з Юзэфай Залескай, дачкой знакамітага паэта Багдана Залескага. (Гл.: Śliwowska, W. *Ucieczki z Sybiru*. Warszawa, 2005. S. 203; Kulczykowski, M. *Okińczyc Aleksander* // *PSB*. Т. 23. Wrocław, 1978. S. 664–666.)

⁵¹⁴ Знаёмства ў Вільні З. Мінейкі і Юзафа Аляксандра Сулістроўскага не падвяргаецца сумненню, але пасля арышту іх дарогі разышліся. Юзаф Сулістроўскі ў 1864 г. быў асуджаны на пасяленне пад наглядам паліцыі ў Пензенскай губерні, у выгнанні ў горадзе Чэмбар яго суправаджала жонка. У сваю чаргу, у Томску пад паліцэйскім наглядам знаходзіўся Казімір Сулістроўскі, родам з Віленскай губерні, студэнт Маскоўскага ўніверсітэта, член тайнага саюза польскай моладзі. Ці меў ён такія добрыя сувязі з багатымі

ўладальнікамі залатых радовішчаў, цяжка сказаць, але пэўным з'яўляецца тое, што менавіта Казімір, нядаўні студэнт, мог даць Мінейку адрасы і рэкамендацыі да сваіх калег. Верагодна, у З. Мінейкі абодва Сулістроўскія праз шмат гадоў з'ядналіся ў адну асобу. (Гл.: Śliwowska, W. Ucieczki z Sybiru. Warszawa, 2005. S. 205–206.)

⁵¹⁵ Дадзеных не выяўлена.

⁵¹⁶ Цюмень — павятовы горад Табольскай губерні.

⁵¹⁷ Рускі раманс, словы паэта Мікалая Цыганава (1797–1831), музыка кампазітара Аляксандра Варламава (1801–1848).

⁵¹⁸ Омск — горад у паўднёвай частцы Заходне-Сібірскай раўніны.

⁵¹⁹ Людвік Акінчыц (1836 — пасля 1887), нарадзіўся на Гродзеншчыне, закончыў медыцынскі факультэт Маскоўскага ўніверсітэта. Пасля атрымання дыплама ў 1862 г. стаў акруговым доктарам у Ваўкавыску, жыў у Свіслачы, дзе займаўся прыватнай практыкай. Быў арыштаваны ў ліпені 1863 г. па падазрэнні ў кантактах з кіраўніком мясцовага паўстанцкага атрада — Казімірам Кабылінскім і інфармаваў яго аб рухах расійскага войска. Падчас следства спрабаваў скончыць жыццё самагубствам, гэта патлумачыў тым, што хацеў такім чынам пазбегнуць знявагі і збіцця. Письмовых доказаў удзелу Л. Акінчыца ў паўстанні не было, таму ён быў высланы як вельмі падазроны ва ўдзеле на вольнае пасяленне ў Пермскую губерню пад паліцэйскі нагляд. У жніўні 1863 г. з Пярмі быў адасланы ў Кунгур, дзе атрымаў пасаду доктара (З. Мінейка ва ўспамінах дапускае недакладнасць, узгадваючы, што доктар Акінчыц жыў у Малмыжы, уцекачы накіроўваліся ў Кунгур, бо менавіта там знаходзіўся тады Людвік Акінчыц). Дапамога, якую аказаў уцекачам доктар Акінчыц, паўплывала на яго лёс. Г. Вашкевіч пасля арышту даў падрабязныя паказанні і аб дапамозе, аказанай уцекачам у Кунгур мясцовым доктарам. Л. Акінчыц за аказанне дапамогі ўцекачам страціў магчымасць вярнуцца дамоў і ў якасці пакарання быў высланы ў Салікамск (Пермская губ.), пасля ў Краснаўфімск (Пермская губ. (Гл.: Śliwowska, W. Ucieczki z Sybiru. Warszawa, 2005. S. 208–210.)

⁵²⁰ Паводле слоўніка У. Даля, балабушка — булка, белы хлябец (наўт.); ячны, іржаны колаб, хлябец (пскоўск.). Балабошкі — пышкі, аладкі (паўдн.).

⁵²¹ З. Мінейка ў Маскве сустракаўся з Баляславам Шастаковічам (1845–1919), сынам калежскага асэсара, ветэрынарнага доктара, які паходзіў з Віленскай губерні. Баляслаў Шастаковіч нарадзіўся ў Пермскай губерні, выпускнік Казанскай гімназіі, з 1862 да 1865 г. жыў у Маскве, з'яўляўся членам «Зямлі і Волі», пасля супрацоўнічаў з Польскім камітэтам. У 1866 г. быў арыштаваны ў Казані, даў падрабязныя паказанні, быў асланы на пасяленне ў Сібір. Баляслаў Шастаковіч з'яўляецца дзедам знакамітага кампазітара Дзмітрыя Шастаковіча (1906–1975). (Гл.: Śliwowska, W. Ucieczki z Sybiru. Warszawa, 2005. S. 200; Восстание 1863 года. Материалы и документы // Русско-польские революционные связи. Т. 2. Москва, 1963. С. 582–583.)

⁵²² Цімафей Плаксін (каля 1839 — ?), студэнт Пецябургскага ўніверсітэта, удзельнічаў у студэнцкіх хваляваннях восенню 1861 г., за што быў на некаторы

час арыштаваны, член рэвалюцыйнага кола. (Гл.: Восстание 1863 года. Материалы и документы // Русско-польские революционные связи. Т. 2. Москва, 1963. С. 732.)

⁵²³ Дадзеных не выяўлена.

⁵²⁴ Гуль — горад на ўсходнім узбярэжжы Англіі, сучасная назва — Кінгстан-эпон-Хал.

⁵²⁵ Генерал-губернатарам Пецярбурга на той час быў Аляксандр Аркадзевіч Сувораў (1804–1882), князь, генерал-ад’ютант, генерал ад інфанта́рыі, унук генералісімуса А. В. Суварова. У 1861 г. Сувораў быў прызначаны на пасаду генерал-губернатара Санкт-Пецярбурга, пасля ліквідацыі гэтай пасады, у 1866 г. — генерал-інспектарам усёй пяхоты. А. Сувораў прытрымліваўся ліберальных поглядаў. Адкрыта выказваў сваю пагарду адносна М. Мураўёва і яго палітыкі.

⁵²⁶ Відавочна, маецца на ўвазе дацкая вайна 1864 г. (дацка-пруская вайна), вайна Прусіі, Аўстрыі і шэрагу дзяржаў Паўночна-Германскага саюза супраць Даніі. Пасля паразы Данія страціла па Венскім міры 1864 г. герцагствы — Шлезвіг і Гольштэйн, а таксама Лаўэнбург. Дацкая вайна з’яўлялася першым этапам аб’яднання Германіі пад вяршэнствам Прусіі.

⁵²⁷ Дагмара (1847–1928), дачка караля Даніі Крысціяна IX, жонка Аляксандра III, маці Мікалая II. Да шлюбу з Аляксандрам III у 1866 г. прыняла праваслаўе, атрымала новае імя і тытул — вялікая княгіня Марыя Фёдараўна.

⁵²⁸ Гельдэр — горад у Нідэрландах.

⁵²⁹ Зейдэрзэ — заліў у Паўночным моры, у паўночна-заходняй частцы Нідэрландаў.

⁵³⁰ Ратэрдам — горад у Нідэрландах.

⁵³¹ Брусель — сталіца Бельгіі.

⁵³² Адэон — тэатр, размяшчаецца на левым беразе Сены каля Люксембургскага саду, быў адкрыты ў 1782 г.

⁵³³ Кавярня «Дэ ля Рэжанс» (франц. «De la Regence») — знакамітая парыжская кавярня, якая ў XVIII–XIX стст. мела славу цэнтра гульні ў шахматы. Большасць вядомых шахматыстаў свайго часу згулялі шахматныя партыі ў гэтай кавярні.

⁵³⁴ Баляслаў Нарбут (1845–1889), брат Людвіка Нарбута і яго ад’ютант. Пасля смерці Л. Нарбута (5 мая 1863 г. пад Дубічамі, Лідскі пав.) прыняў камандаванне над рэшткамі атрада. Быў схоплены і асуджаны да смяротнага пакарання, пасля ў сувязі з маладым узростам асуджанага пакаранне было замененае на катаргу, з якой Б. Нарбут вярнуўся праз некалькі гадоў. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 465).

⁵³⁵ Сена — рака на поўначы Францыі.

⁵³⁶ Амадэй Габур (1809–1867), пісьменнік, публіцыст, гісторык. Аўтар кніг «Histoire de Napoléon Bonaparte» (1845), «Histoire de la Révolution et de l’Empire» (1845–1851) і інш. Займаў высокую пасаду ў Міністэрстве ўнутраных спраў

у дэпартаменце грамадскай бяспекі. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 469.)

⁵³⁷ Crémérie (франц.) — малочная.

⁵³⁸ Камітэт Аб'яднанай польскай эміграцыі быў створаны ў ліпені 1866 г. (існаваў да 1871) у выніку выбараў, арганізаваных Часовай эміграцыйнай камісіяй. На чале Аб'яднанай польскай эміграцыі стаў Рэпрэзентацыйны камітэт, у які ўвайшлі сем асоб: А. Бярнаўскі, Я. Дамброўскі, Ю. Гаўке-Босак, С. Ярмунд, Б. Свентаржэцкі, В. Урублеўскі і К. Жулінскі. Пасля выбараў у маі 1868 г. у камітэт увайшоў Г. Рушчэўскі і выконваў там функцыі скарбніка. Пасля падзення Парыжскай камуны арганізацыя была ліквідаваная. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 471.)

⁵³⁹ Геранім Міхал Рушчэўскі (1813–1880), удзельнік паўстання 1831 г., эмігрант, пасля Велікапольскага паўстання 1848 г. зноў эміграваў. У лютым 1863 г. прыбыў у Галіцыю разам з генералам Ю. Высоцкім, які надаў яму званне маёра і зрабіў сваім генеральным інтэндантам. Удзельнічаў у няўдалай выправе на Радзівілаў (мястэчка Валынскай губерні каля аўстрыйскай мяжы, цяпер Украіна) і тады ж атрымаў званне палкоўніка. Пасля заняпаду паўстання зноў эміграваў, з верасня 1864 г. знаходзіўся ў Парыжы. Належаў там да заснавальнікаў Таварыства ўзаемнай дапамогі эмігрантаў і ўвайшоў у раду гэтага таварыства. У 1866–1869 гг. дзейнічаў у Камітэце аб'яднанай польскай эміграцыі (аднак старшынёй не з'яўляўся). У момант выбуху французска-прускай вайны 1870 г. увайшоў у Часовую камісію польскай эміграцыі, якая хацела арганізаваць польскія легіён. Прыкладна ў 1871 г. вярнуўся на радзіму, асеў у Кракаве, дзе і памёр. (Kieniewicz, S. Ruszczewski Hieronim // PSB. T. 33. Wrocław, 1991–1992. S. 167.)

⁵⁴⁰ Баляслаў Свентаржэцкі (1831–1888) нарадзіўся ў маёнтку Багушэвічы Ігуменскага павета Мінскай губерні. Атрымліваў адукацыю ў Пецябургскім універсітэце. Адыграў важную ролю ў перыяд перад і пасля паўстання на Літве і Беларусі. У 1863 г. з'яўляўся паўстанцкім камісарам Мінскай губерні. Увосень 1863 г. эміграваў у Францыю. Сядзіба Свентаржэцкіх у Багушэвічах была знішчаная на загад М. Мураўёва. У эміграцыі закончыў вайсковую школу Сен-Сір, быў выбітным эміграцыйным дзеячам. Удзельнічаў у французска-прускай вайне, пасля выехаў у Алжыр. Скончыў жыццё самагубствам у Венецыі. (Гл.: Кісялёў, Г. Свентаржэцкі Баляслаў // ЭГБ. Т. 6. Кн. 1. Мінск, 2001. С. 256; Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 470.)

⁵⁴¹ Сен-Сірская вайсковая школа (фр. École spéciale militaire de Saint-Cyr) у Францыі рыхтуе навучэнцаў для службы афіцэрамі ў пяхоце і кавалерыі. Заснавана Напалеонам Банапартам у 1802 г. у Фантэнбло; у 1808 г. пераведзена ў Сен-Сір каля Версаля. Навучальны курс цягнуўся 2 гады, выпускнікі школы атрымлівалі званне падпаручніка.

⁵⁴² Артылерыйская і інжынерная школа ў Мецы (фр. *École d'application de l'artillerie et du genie*) адкрыта ў 1802 г. у Мецы (горад на паўночным усходзе Францыі), у 1871 г. школа пераехала ў Фантэнбло (горад недалёка ад Парыжа).

⁵⁴³ Нацыянальная школа мастоў і дарог (фр. *École nationale des ponts et chaussées*) — цывільная інжынерная навучальная ўстанова, заснавана ў 1747 г. архітэктарам Жанам-Рудольфам Перанэ.

⁵⁴⁴ Магчыма, маецца на ўвазе Політэхнічная школа (фр. *École Polytechnique*), якая першапачаткова называлася Цэнтральная школа грамадскіх прац (фр. *Ecole centrale des travaux publics*). Школа была заснаваная ў 1794 г., мела на мэце рыхтаваць артылерыстаў, вайсковых, марскіх і цывільных інжынераў, гідрографіаў, тэхнолагаў і інш.

⁵⁴⁵ Вышэйшая польская школа на Манпарнасе (першапачаткова называлася Падрыхтоўчая польская школа), дадзеная навучальная ўстанова павінна была замяніць для эмігрантаў парыжскую Політэхнічную школу, у якую не мелі права паступаць іншаземцы. Была зачыненая ў 1871 г. з прыходам новага ўрада. Школу называлі манпарнаскай, бо яна размяшчалася ў Манпарнасе (раён на поўдні Парыжа).

⁵⁴⁶ Генрык Невянглоўскі (1807–1881), удзельнік паўстання 1831 г., эміграцыйны дзеяч. Матэматычную адукацыю атрымаў у Сарбоне, дыплом датуецца 1842 г. Выкладаў матэматыку і механіку ў Вышэйшай польскай школе на Манпарнасе (ад 1850 г. да яе закрыцця ў 1871 г.). У 1859–1865 гг. быў дырэктарам гэтай школы. З’яўляўся аўтарам польскамоўных падручнікаў па матэматычных дысцыплінах. Памёр у Парыжы. (Konarska, B. *Niewęglowski Henryk* // PSB. Т. 23. Wrocław, 1978. S. 69–70.)

⁵⁴⁷ Польская нацыянальная школа была заснаваная ў 1842 г. для навучання дзяцей эмігрантаў, часта называлася Бацінбельскай школай, ад назвы раёна ў Парыжы, дзе школа размяшчалася, існуе да сёння.

⁵⁴⁸ Доктар Акінчыц пасля атрымання дыплама быў прызначаны на пасаду дзяржаўнага акруговага доктара Сен-Сіра. Пазней ажаніўся з дачкой паэта Багдана Залескага. Ужо памёр (спасылка 3. Мінейкі).

⁵⁴⁹ *Laç. os frontale* — лобная костка; магчыма правільна з *laç. os occipitale* — патылічная костка.

⁵⁵⁰ Школа падхарунжых у Варшаве — вышэйшая вайсковая навучальная ўстанова, заснавана ў 1815 г., там праходзілі навучанне будучыя афіцэры. Пасля заканчэння школы выпускнікі атрымлівалі афіцэрскае званне падпаручніка. У снежні 1828 г. інструктар школы Пётр Высоцкі (1797–1875) заснаваў тайную патрыятычную арганізацыю «Ваенны саюз», у які ўступілі амаль усе слухачы школы і іншыя асобы. Вучні школы 29 лістапада 1830 г. пад кіраўніцтвам П. Высоцкага атакавалі Бельведэрскі палац (рэзідэнцыю намесніка Польшчы — вялікага князя Канстанціна Паўлавіча, сына Паўла I), гэтая падзея заініцыявала паўстанне 1830–1831 гг.

⁵⁵¹ *Charcuterie* (франц.) — мясная крама.

⁵⁵² À la sauce piquante франц. — з вострым соўсам.

⁵⁵³ Політэхнічная школа (фр. École Polytechnique) — знакамітая вышэйшая школа для падрыхтоўкі інжынераў, заснаваная ў 1794 г. французскімі навукоўцамі Гаспарам Монжам і Лазарам Карно.

⁵⁵⁴ Канстанцін Русецкі (1841—?) закончыў Канстанцінаўскае вайсковае вучылішча. У 1862 г. пераведзены ў Інжынерную акадэмію. Член Кола польскіх афіцэраў у Пецярбургу. У 1863 г. узяў удзел у паўстанні, пасля эміграваў у Францыю. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 484.)

⁵⁵⁵ Аўтар мае на ўвазе караля Грэцыі Отана I.

⁵⁵⁶ Мюнхен — сталіца Баварыі.

⁵⁵⁷ Маецца на ўвазе першая грэка-турэцкая вайна 1897 г. Непасрэднай прычынай вайны стала барацьба за выспу Крыт, на якой грэцкае насельніцтва заставалася пад панаваннем туркаў.

⁵⁵⁸ Курокі Тамемота (1844—1923), японскі генерал. Нарадзіўся ў сям’і самураяў. У японска-кітайскай вайне 1894—1895 гг. камандаваў дывізіяй. У 1903 г. прызначаны членам імператарскай вайсковай рады і камандуючым 1-й арміяй. Падчас руска-японскай вайны 1905 г. камандаваў 1-й арміяй. У свой час існавалі чуткі, што бацькам генерала Курокі з’яўляўся польскі паўстанец 1831 г. Куроўскі.

⁵⁵⁹ Відавочна, аўтар тут меў на ўвазе 1831 г.

⁵⁶⁰ Адам Ежы Чартарыйскі (1770—1861), польскі і расійскі дзяржаўны дзеяч. З роду Чартарыйскіх. Пасля ўдзелу ў абарончай вайне супраць Расіі 1792 г. эміграваў. Каб захаваць маёнтак ад канфіскацыі расійскімі ўладамі, Чартарыйскія вымушаны былі паслаць у Пецярбург Адама Чартарыйскага і яго брата Канстанціна як закладнікаў. З 1796 г. камер-юнкер і ад’ютант вялікага князя Аляксандра Паўлавіча (будучага імператара Аляксандра I). У 1804—1806 гг. міністр замежных спраў. У 1803—1824 гг. куратар Віленскай навучальнай акругі. Дарадца Аляксандра I па польскім пытанні на Венскім кангрэсе 1814—1815 гг. У 1823 г. спрабаваў умяшчаць ў справу знявольненых філаматаў, не дамогшыся вынікаў, падаў у адстаўку з пасады куратара Віленскай навучальнай акругі. Пасля смерці Аляксандра I (1825) адзін з лідараў легальнай кансерватыўнай апазіцыі супраць антыпольскай палітыкі Мікалая I. У час паўстання 1830—1831 гг. узначальваў Сенат і кансерватыўны Нацыянальны ўрад у Варшаве. За ўдзел у паўстанні пазбаўлены княжацкага тытула і дваранскай годнасці ў Расійскай імперыі. Эміграваў у Англію, пасля ў Францыю. Яго парыжская рэзідэнцыя («Гатэль Ламбер») стала цэнтрам канспіратыўнай дзейнасці кансерватыўна-манархічнай плыні польскай палітычнай эміграцыі. Развіваў праграму аднаўлення незалежнай Рэчы Паспалітай пры падтрымцы заходнеўрапейскіх дзяржаў, аднак быў праціўнікам самастойнага польскага нацыянальна-вызваленчага руху і рэвалюцыйных пераўтварэнняў. Мецэнат, аўтар палітычных і публіцыстычных твораў, успамінаў, навуковых даследаванняў, вершаў.

(Гл.: Ерашэвіч, А. Адам Чартарыйскі // ЭГБ. Т. 6. Кн. 2. Мінск, 2003. С. 150.) Факт, пададзены З. Мінейкам, нібы Адам Чартарыйскі афіцыйна насіў тытул Адам I, не адпавядае праўдзе. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 486.)

⁵⁶¹ Станіслаў Аўгуст Панятоўскі (1732–1798) нарадзіўся ў мястэчку Воўчын Брэсцкага павета. Апошні кароль польскі і вялікі князь літоўскі (1764–1795). З маладосці быў звязаны з групойкай Чартарыйскіх, якая мела значны ўплыў у Рэчы Паспалітай. Пасля смерці караля польскага і вялікага князя літоўскага Аўгуста III (1763) Чартарыйскія і Кацярына II вылучылі кандыдатуру Панятоўскага на трон Рэчы Паспалітай. Пасля ўзыходжаньня на трон рабіў спробы разам са сваімі сваякамі Чартарыйскімі вызваліцца ад поўнай залежнасці ад Расіі. У час паўстання 1794 г. пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі Панятоўскі адхілены ад улады, у 1795 г. падпісаў акт адрачэння ад кароны на карысць Кацярыны II. Гэтым актам афіцыйна спынена існаванне Рэчы Паспалітай. Памёр у Пецярбургу. (Грышкевіч, А. Станіслаў Аўгуст Панятоўскі // ЭГБ. Т. 6. Кн. 1. Мінск, 2001. С. 401–402.)

⁵⁶² Уладзіслаў Міцкевіч (1838–1926), старэйшы сын Адама Міцкевіча. Біёграф і выдавец твораў Адама Міцкевіча, выдавец, перакладчык, публіцыст, грамадскі і палітычны дзеяч. Нарадзіўся ў Парыжы. У 1861 г. праз Канстанцінопаль трапіў у Расію і Польскае Каралеўства. У Кіеве, Жытоміры, Мінску, Навагрудку, Вільні, Пецярбургу і Варшаве з’яўляўся сведкам палітычных хваляванняў, паўсюль яго горака прымалі як спадчынніка бацькоўскай славы і прадстаўніка эміграцыі. Калі ў 1861 г. У. Міцкевіч праездам у Навагрудак правёў некаторы час у Мінску, улады даносілі, што ў горадзе знайшліся энтузіясты, якія арганізавалі ў яго гонар урачысты абед з музыкай у публічнай зале, дзе ўзносіліся тосты і адбываліся выступленні з прамовамі. У 1864 г. з’яўляўся адным з заснавальнікаў Люксембургскай кнігарні, якая на працягу 25 гадоў выконвала ролю асяродка прапаганды польскай справы, цэнтра польскай літаратуры і міцкевічаўскага выдавецкага інстытута. Аўтар манументальнага чатырохтомнага выдання «Жыццё Адама Міцкевіча» (1890–1895) і іншых гістарычных прац. Памёр у Парыжы. (Гл.: Kłossowski, A. Mickiewicz Władysław // PSB. T. 20. Wrocław, 1975. S. 713; Fajnhauz, D. 1863 Litwa i Biaforu. Warszawa, 1999. S. 35.)

⁵⁶³ Юліуш Славацкі (1809–1849), польскі паэт, драматург.

⁵⁶⁴ Адам Красінскі (1810–1891), біскуп, мовазнаўца, паэт.

⁵⁶⁵ Пантэон — архітэктурна-гістарычны помнік у Лацінскім квартале Парыжа, першапачаткова з’яўляўся саборам Святой Жэнев’евы, пазней — пахавальны склеп выбітных людзей Францыі.

⁵⁶⁶ Відавочна, маецца на ўвазе сквер Сен-Жак, у якім знаходзіцца знамяітая вежа Сен-Жак, былая званіца сабора Сен-Жак-ла-Бушэры.

⁵⁶⁷ Тулуза — горад на поўдні Францыі.

⁵⁶⁸ Уврыеркі — відавочна, утворана ад франц. oeuvrre (працаваць).

⁵⁶⁹ Рым — сталіца Італіі.

⁵⁷⁰ Стэфан Багуцкі (1846—1867), удзельнік варшаўскіх маніфестацый, вучань вайсковай школы ў Генуі і Кунэа. Удзельнік паўстання 1863 г., быў паранены, збег з расійскага палону ў Францыю. Вучань вайсковай школы Сен-Сір. Памёр 7 сакавіка 1867 г. Урачыста пахаваны 9 сакавіка. (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 499.)

⁵⁷¹ Анры Арысцід дэ Гандрэкур (1816—1876), французскі генерал, барон. Удзельнічаў у баях у Афрыцы, у 1866—1870 гг. з'яўляўся камандантам школы ў Сен-Сіры. У французска-прускай вайне загадваў брыгадай. Пісаў аповесці.

⁵⁷² Аляксандр Траска Забельскі (1825—1887), удзельнік венгерскага паўстання 1848—1849 гг. У 1854 г. высланы ў Арэнбургскую губерню, вярнуўся да 1863 г. Падчас паўстання працаваў у плоцкай нацыянальнай арганізацыі. На эміграцыі ў Францыі заснаваў і стаў дырэктарам вайсковай школы ў Парыжы, пасля перанесенай у Тулузу. Існавала школа няпоўныя 3 гады і зачынілася ў сувязі з фінансавымі цяжкасцямі. Памёр у чэрвені 1887 г. у Сен-Гадане (горад на паўднёвым-захадзе Францыі). (Гл.: Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848—1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 502.)

⁵⁷³ Сшытак (саст. польск.).

⁵⁷⁴ Магчыма, гаворка ідзе пра Раймунда Гасткоўскага (1885—1966). Польскі філолаг, археолаг, даследчык антычнай культуры. Прафесар Універсітэта Стэфана Баторыя ў Вільні, Каталіцкага ўніверсітэта Любліна, Лодскага ўніверсітэта. Знаёмства Р. Гасткоўскага з аўтарам магло адбыцца ў 1923—1924 гг., калі Р. Гасткоўскі знаходзіўся ў Французскай школе ў Афінах, атрымаўшы стыпендыю Польскай акадэміі ведаў.

⁵⁷⁵ Забараняецца для грамадзянаў (франц.).

⁵⁷⁶ Напалеон Жазэф Банапарт (1822—1891), сын Жэрома Банапарта, малодшага брата Напалеона I. Насіў тытул прынца Францыі, вядомы як Прынц Напалеон, альбо па мянушцы Плон-Плон, стрыечны брат Напалеона III. Прытрымліваўся ліберальных поглядаў, быў прыхільнікам пытання па аказанні вайсковай і дыпламатычнай дапамогі палякам у час паўстання 1863—1864 гг.

⁵⁷⁷ Адольф Ньель (1802—1869), французскі маршал. У 1866 г. А. Ньель атрымаў прызначэнне на пасаду вайсковага міністра, праводзіў рэформы ў войску.

⁵⁷⁸ Вайсковае міністэрства I-е ўпраўленне

Бюро Вайсковых школ Генеральнага штаба

Маршал Францыі, вайсковы дзяржаўны сакратар, папярэджае Зыгмунта Мінейку, па польскім пытанні, у выніку іспыту на прыдатнасць, які ён вытрымаў у Імператарскай аплікацыйнай школе Генеральнага штаба, ён залічаны ў 1867 г. слухачом у дадзеную школу.

Парыж, 30 студзеня 1867.

(—) Ньель

⁵⁷⁹ Магчыма, маецца на ўвазе П'ер Фелікс дэ Рыбор (1811–1895). Генерал, начальнік штаба аайсковага міністра, вялікі афіцэр Ордэна Ганаровага легіёна.

⁵⁸⁰ Дадзеных не выяўлена.

⁵⁸¹ Дадзеных не выяўлена.

⁵⁸² Верагодна, аўтар мае на ўвазе Якаба Лахавары (1846–1907). Генерал (1900), палітык і дыпламат, вайсковы міністр і міністр замежных спраў Румыніі.

⁵⁸³ **Лахавары стаў генералам і вайсковым міністрам, пра тое, што адбылося з Ліджэрге, не маю інфармацыі (спасылка З. Мінейкі).**

⁵⁸⁴ Дадзеных не выяўлена.

⁵⁸⁵ Эльзас — рэгіён на паўночным усходзе Францыі.

⁵⁸⁶ Страсбур — сталіца Эльзаса.

⁵⁸⁷ Іпалогія — навука пра коней, яго анатомію, фізіялогію, пародаўтварэнне і інш.

⁵⁸⁸ Дадзеных не выяўлена.

⁵⁸⁹ Польскі мастак Ян Матэйка (1838–1893) у 1867 г. дэманстраваў на Сусветнай выставе ў Парыжы карціну «Рэйтан — заняпад Польшчы», намалёвана ў 1866 г. Паказвае сцэну пратэсту Тадэвуша Рэйтана супраць I падзелу Рэчы Паспалітай, якая адбылася 21 сакавіка 1773 г.

⁵⁹⁰ Відавочна, маецца на ўвазе Тадэвуш Рэйтан (1742–1780), палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай. Нарадзіўся ў в. Грушаўка Навагрудскага павета. Быў абраны паслом ад Навагрудскага павета на сейм 1773–1775 гг., дзе планавалася зацвердзіць I падзел Рэчы Паспалітай. Разам пасламі ад Навагрудскага павета С. Корсакам і ад Мінскага павета С. Багушэвічам рашуча супрацьстаяў анексіі зямель дзяржавы. Чатырохгадовы сейм 1788–1792 гг. назваў дзеянні Рэйтана узорам для пераймання. (Гл.: Рэйтан Тадэвуш // ЭГБ. Т. 6. Кн. 1. Мінск, 2003. С. 169.)

⁵⁹¹ Гэтым юрыстам з'яўляўся Шарль Флаке (1828–1896), французскі навуковец, палітык і дзяржаўны дзеяч, узначальваў кабінет міністраў Францыі з 1888 да 1889 г.

⁵⁹² Месье, няхай жыве Польшча (франц.).

⁵⁹³ Антон Беразоўскі (1847–1916) нарадзіўся ў Аўрашчэне каля Жытоміра, шляхціц, удзельнік паўстання 1863 г. Выканаўца няўдалага замаху, які ажыццявіў 6 чэрвеня 1867 г. у Булонскім лесе на цара Аляксандра II падчас прыезду імператара на Сусветную выставу ў Францыю. Беразоўскі быў асуджаны на пажыццёвую катаргу ў Новай Каледоніі. У 1886 г. катарга была замененая на пажыццёвае высланне. Памёр у 1916 г.

⁵⁹⁴ Адвакатам А. Беразоўскага з'яўляўся Франсуа Віктор Эмануэль Араго (1812–1896), французскі адвакат, дыпламат і дзяржаўны дзеяч.

⁵⁹⁵ Імператарская аплікацыйная школа Генеральнага штаба

Генерал-лейтэнант другі камандзір, дырэктар навучальнай установы Аплікацыйнай школы Генеральнага штаба, пацвярджае, што месье Мінейка, які

раней атрымаў дазвол міністэрства ад 30 студзеня 1867 года на праходжанне курса ў школе, рэгулярна прысутнічаў на занятках выкладчыкаў на працягу двух гадоў навучання, са здавальняючымі вынікамі здаў усе асноўныя экзамены па праходжанні ў 1-ю дывізію і выпуск.

Яго паводзіны ў школе былі здавальняючымі.

Парыж, 16 лістапада 1868 г.

Генерал-лейтэнант другі камандзір

дырэктар навучальнай установы

Месье Мінейка

Императарская школа Генеральнага штаба. Галоўнакамандуючы

⁵⁹⁶ Міхал Ян Гейдэнрэйх (1831–1886), псеўданім Крук, польскі генерал, паўстанец 1863 г. Нарадзіўся ў Варшаве. Афіцэр расійскага штаба, належаў да тайнага кола польскіх афіцэраў. У час паўстання начальнік Люблінскага і Падляскага ваяводстваў. За перамогу ў баі пад Жыжынам (вёска ў Люблінскім ваяводстве) Нацыянальны ўрад надаў яму званне генерала. На эміграцыі вёў актыўную дзейнасць. Пасля 1871 г. вярнуўся на Галіцыю, памёр у Львове. (Гл.: Płoski, S. Heydenreich Michał Jan // PSB. T. 9. Wrocław, 1960–1961. S. 498–499.)

⁵⁹⁷ Каятан Караль Цяшкоўскі (1826–1877), псеўданім Цвек, землеўласнік, арганізатар і камандзір атрада паўстання 1863 г. Нацыянальны ўрад у знак прызнання арганізацыйных заслуг Цяшкоўскага ўзнагародзіў яго званнем палкоўніка, нягледзячы на тое што вайсковай адукацыі ён меў. Пасля паўстання эміграваў у Францыю, браў актыўны ўдзел у палітычным жыцці эміграцыі. Займаўся перакладамі для кракаўскага тэатра французскіх камедый. Перад смерцю пераехаў з Парыжа ў Кракаў у 1876 г., дзе і памёр. (Гл.: Sokulski, J. Cieszkowski Kajetan // PSB. T. 4. Kraków, 1938. S. 67.)

⁵⁹⁸ Юзаф Крашэўскі (1812–1887), польскі пісьменнік, гісторык, грамадскі дзеяч ліберальнага кірунку. З сям'і пружанскага харужага. Вучыўся ў Свіслацкай гімназіі, Віленскім універсітэце. Браў удзел у паўстанні 1830–1831 гг., быў зняволены, сядзеў у Віленскай турме. Заснавальнік і рэдактар віленскага часопіса «Атэнэум» у 1841–1851 гг.. Пасля паўстання 1863–1864 гг. знаходзіўся ў эміграцыі. Арыштаваны ў Берліне 13 чэрвеня 1883 г. па абвінавачванні ў вайсковым шпіянажы на карысць Францыі з 1877 да 1881 г., быў асуджаны на 4,5 года зняволення. Вызвалены восенню 1886 г. дзякуючы дапамозе каралевы Італіі Маргарыты Савойскай (Гл.: Мальдзіс, А. Крашэўскі Юзаф // ЭГБ. Т. 4. Мінск, 1997. С. 256–257; Mineyko, Z. Z tajgi pod Akropol. Wspomnienia z lat 1848–1866 / przedmowy i przypisy E. Kozłowski. Warszawa, 1971. S. 533.)

⁵⁹⁹ Вільгельм I (1797–1888), кароль Прусіі з 1861 г., германскі імператар з 1871 г.

⁶⁰⁰ Маргарыта Савойская (1851–1926), каралева Італіі, жонка караля Умбэрта I (1844–1900), маці Віктара Эмануіла III (1869–1947). Займалася дабрачыннасцю, падтрымлівала сувязі з многімі пісьменнікамі.

⁶⁰¹ Вацлаў Прыбыльскі, Вацлаў-бей (1828–1872), літаратар, агент Нацыянальнага ўрада ў час паўстання 1863–1864 гг. Нарадзіўся ў Вільні. Падчас навучання ў Санкт-Пецярбургскім універсітэце належаў да тайнага кола Зыгмунта Серакоўскага. Пасля вяртання ў Вільню займаўся выкладчыцкай і перакладчыцкай дзейнасцю. З 1860 г. вёў раздзел гарадской хронікі ў газеце «Віленскі кур’ер». У час паўстання ў Варшаве з’яўляўся дэлегатам ад Літвы пры Нацыянальным урадзе. Яму быў давераны Аддзел замежных спраў, а таксама нагляд за тайнымі варшаўскімі друкарнямі, некаторы час з’яўляўся начальнікам Варшавы. Быў прызначаны камісарам Нацыянальнага ўрада за межамі Польскага Каралеўства, пасля застаўся ў эміграцыі. Асеў у Стамбуле, працаваў у карэспандэнцыйным бюро, займаўся каардынацыяй польскіх агентаў, размешчаных у першую чаргу на Балканах. Памёр у Бухарэсце. (Kieniewicz, S. Przybylski Wacław // PSB. T. 29. Wrocław, 1986. S. 107–108).

⁶⁰² Дунайскі вілает (правінцыя) — адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка ў Асманскай імперыі з цэнтрам у г. Рушчук. Створаны ў 1864 г. шляхам аб’яднання правінцый Сілістра Відзін і Ніш. Дунайскі вілает існаваў да 1878 г.

⁶⁰³ Вена — сталіца Аўстрыйскай імперыі.

⁶⁰⁴ Нікопаль — старажытны горад у паўночна-заходняй частцы Грэцыі.

⁶⁰⁵ Плеўна — горад у паўночнай частцы Балгарыі. Сучасная назва — Плевен.

ІМЕННИ ПАКАЗАЛЬНІК

- А**гінські І. К. 39, 493
Агінські М. К. 493
Агінські Э. *гл. Вашкевіч Г.*
Агінскія 493
Агрызка І. 515
Адам І *гл. Чартарыйскі А.*
Адынец 498
Ажэшка Э. 505
Айвасы 142, 143, 230
Акінчыц А. 19, 22, 381, 383, 388–397, 399, 400, 403–405, 424, 543, 544, 547
Акінчыц Л. 394, 544
Акіф Паша 542
Акялевіч 498
Алькімовіч 80
Альшанскі К. 24, 484, 541
Альшэўскі Г. 183, 186, 196, 197, 198, 199, 201, 203, 206, 213, 525
Аляксандр І 498, 513, 514, 548
Аляксандр ІІ 51, 53, 55, 108, 115, 487, 488, 491, 496, 497, 498, 514, 538, 551
Аляксандр ІІІ 538, 545
Амалія Альдэнбургская 154, 522
Амбражэвіч В. 213, 527
Анішчанка Я. 499, 539, 540
Антакольскі М. 491
Антановіч А. 183, 525
Араго Ф. 551
Арлоў 406
Аскерка У. 61, 75, 502, 509
Аскеркі 509
- Астоя *гл. Чаховіч Г.*
Астраградскі М. 104, 514
Астроўская 217
Астроўскі 216–219, 223
Астроўскі (ссылны) 379
Аўгуст ІІІ 549
Аходскія 144, 202
- Б**агуцкі С. 550
Багушэвіч А. 502
Багушэвіч В. 501
Багушэвіч Г. 502
Багушэвіч К. 502
Багушэвіч С. 551
Багушэвіч Ф. 8, 13, 77, 501
Багушэвічы 61
Бакшты І. 41
Банапарт Жаз. 461, 464, 550
Банапарт Жэр. 550
Банапарт Н. 31, 37, 160, 420, 428, 489, 492, 523, 546, 550
Бандзкевіч А. 61, 500
Банольдзі А. 532
Баравы Мацей (Мінейка З.) 16, 290
Барановічы 132, 517
Барановіч Г. 61, 76, 501, 510
Барэйша Б. 45, 60, 61, 64, 70, 75, 495, 505, 509
Бацярскі Д. 74, 509
Бебутаў 111, 514
Белазор З. 500
Белы А. 518

- Беніслаўская А. 70, 506
Беніслаўскі Т. 70, 506
Беразоўскі А. 472–475, 551
Берасневіч А. 48, 61, 65, 70, 495, 504
Бібікаў 513
Біраго К. 514
Бісмарк О. 313, 539
Біянчэці 159, 523
Бланс Л. 71, 507
Бразевіч К. 159, 160, 162, 164, 176, 179, 213, 523
Буткевіч Х. 13
Бухавецкі С. 14, 133–139, 141–143, 145–148, 150–153, 155–163, 185, 213, 225, 226, 517
Быстрам У. (бацька) 76, 510
Быстрам У. (сын) 76, 510
Бялёўскі А. 519
Бялінскі А. 77, 510
Бярнаўскі А. 546
Бярнацкі Ю. 13, 14
Вадзіцкая З. 260, 531
Вадзіцкі Ф. 531
Ваевіч У. (Мінейка З.) 20
Валанчэўскі М. 7, 28, 30, 39, 65, 486, 487, 495, 503
Ваньковіч Т. 59, 75, 499, 509
Ваньковічы 132, 517
Вараніхін А. 540
Варламаў 544
Васілеўскі Г. 213, 528
Васілеўскі Э. 519
Вашкевіч Г. 19–22, 363–365, 367, 381, 383, 387–390, 392–397, 403–405, 542–544
Велёпольскі 128, 290, 294, 516
Венслаўскі М. 60, 62, 500
Весяліцкі З. 10, 315, 316, 319, 320, 538
Вжэснёўскі Э. 103, 513
Віал 469
Віктар Эмануіл III 552
Вільгельм I 477, 552
Вінаградаў А. 61, 63, 500
Вінаградаў М. 502
Віршыц 17,
Вірыён А. 71, 507
Вітгенштэйн 63
Вітгенштэйн Л. 39, 493
Вітгенштэйн П. 493
Віткоўскі В. 61, 77, 501, 510
Вольга Канстанцінаўна 34, 491
Вольман Я. 213, 528
Вольман А. 528
Выбіцкі Ю. 517
Выганюўскія 132, 517
Выслаух Ф. 18, 213, 293, 480, 481, 483, 528
Высоцкі Л. 213, 528
Высоцкі П. 547
Высоцкі Ю. 15, 145, 162, 178, 293, 425, 436, 452, 460, 461, 464, 518, 519, 528, 532, 546
Вяржбіцкі Ф. 21
Вярыга Э. 10, 502, 532
Вяслова 74, 508
Габур А. 420, 465, 466, 545
Галенчанка Г. 488
Гамер 6
Гандрэкур А. 447, 550
Гараевіч Я. 260, 262, 264, 531

- Гарбачэўскі К. 48, 60, 63, 495
 Гарыбальдзі Дж. 15, 119, 122, 133,
 134, 155–157, 163, 165, 175,
 225–227, 232, 516, 522, 533,
 524, 528, 535, 541
 Гарэцкая 67, 68
 Гарэцкі А. 517
 Гасткоўскі Р. 453, 550
 Гаўке-Босак Ю. 546
 Гаўронскі А. 520
 Гейнрых Б. 495
 Гейштар 405
 Гейштар З. 16
 Гейштар Я. 16, 26, 485, 493 533
 Георг I 491
 Герадот 6
 Герман Э. 7, 43, 44, 494
 Герман Я. 7, 43, 44, 45, 494
 Герцэн А. 515, 530, 535
 Гесіэд 6
 Гірдовін К. 44, 74, 75, 90, 103,
 125, 494, 508, 509, 511
 Гірдовін М. 71, 72, 73, 74, 75,
 103, 125, 508, 509
 Гірдовін Я. 508
 Глушыцкі 60, 65,
 Горскі Ч. 213, 528
 Грахольскі Ю. 15, 218–222, 224
 Гроплер Л. 260, 262, 264, 266, 531
 Гроплер Г. 531
 Грушэўская В. 533
 Грыгаровіч Дз. 8, 500
 Грыгаровіч Я. 541
 Грынявіцкі І. 497
 Грыцкевіч А. 549
 Гулевіч С. 64, 503
 Гулевіч У. 64, 503
 Гуркевіч 153
 Гурчын А. 61, 75, 76, 501, 509, 510
 Гурчын А. 510
 Гурчын В. 510
 Дабравольскі Б. *гл. Даўнаровіч Б.*
 Дагмара (Марыя Фёдарэўна) 409,
 545
 Далейская А. 540
 Далейскі А. 540
 Далейскі К. 540
 Далейскі Ф. 348, 540
 Далейскі Ц. 540
 Даль У. 505, 545
 Дамброўскі Я. 9, 249, 293, 478,
 479, 491, 517, 531, 546
 Дамейка Ал. 497
 Дастаеўскі Ф. 8, 500
 Д'Агрэмонтэ Д. 507
 Д'Афрэмон Ж. 61, 65
 Даўнаровіч Б. 90, 124–126, 511
 Дзванкоўская 441, 442
 Дзікоўскі 136, 138, 139, 141
 Дзюлеран Н. 532
 Друганоўскі Т. 213, 528
 Друцкія-Любецкія 64, 503
 Дулеба Г. 507
 Дунін-Марцінкевіч В. 13, 497
 Духінскі Ф. 24
 Дэмбіцкі Н. 363, 541, 542
 Дэмбоўскі З. 71, 507
 Дэспат-Зяновіч А. 543
 Еж Т. Т. *гл. Мілкоўскі З.*
 Езяранскі А. 531, 532
 Елізавета Пятроўна 513
 Ерашэвіч А. 549

- Ё**
Ёрдан З. 484
Ёхер А. 104, 513
Ёхер А. Б. 49, 496
- Жулінскі К.** 546
Жултоўскі Э. 74, 508
Жылінскі В. 65, 503
Жэлідоўскі І9
Жэляшкевіч Ё. 183, 200, 205, 207–
209, 212, 213, 224, 228, 416,
422, 425, 429, 477, 481, 482, 525
- Забельскі А.** 550
Завадскі Ф. 505
Завадскія 59, 132, 499, 517
Залеская Ю. 543
Залескі Б. 543
Зан А. 64, 503
Зан В. 64, 503
Зан К. 64, 503
Зан С. 503
Зан Т. 31, 64, 489, 503
Засімоўская Р. *гл. Мінейка Р.*
Засімоўскі 485
Звяждоўскі Л. 532
Зглічынская П. 531
Здановіч А. 67, 75, 502, 503
Здановіч Г. 61, 502
Здановіч І. 7, 10, 61, 67, 75, 502,
503, 509
Зімін М. 64, 503
Зубаў М. 72, 508
Зяленскі С. 537
Зянкевіч Я. 64, 503
- Ібянскі В.** 90, 125, 511, 512
Іваноў 89–91, 94–96, 101, 102
Ігнатовіч 117, 120, 121, 124
- Казакоўскі Ст.** 16
Казарынава З. 520
Казімір св. 34, 491
Казімір IV 491
Казлоўскі Элігіуш 17, 23, 24,
484–487, 493, 495, 499–504,
508, 509, 511–517, 520, 521,
523–526, 528, 529, 531, 533,
536, 537, 541, 543, 546, 548,
549, 550, 552
Каліноўскі Б. 515
Каліноўскі В. 9, 10, 117–119, 124,
515
Каліноўскі Каз. 213, 527
Каліноўскі Кас. 7, 9, 10, 18, 491,
502, 515, 532, 533, 536
Кальшка Б. 18, 293, 535
Камароўскі І. 519
Каменская М. 510
Канарскі Ш. 31, 489, 500, 512,
513
Кандзідаў 61, 65
Канёўскі 442, 443, 452–454, 456,
463, 465, 471, 472, 476, 480
Канстанцін 537
Канстанцін Паўлавіч 547
Карановіч В. 64, 117, 503
Каратынскі У. 498
Каратынскі В. 498
Караў Д. 492
Каржанёўскі 516
Карнілава Л. 491
Карнілаў І. 488
Карніцкая А. 70, 506
Карно 473, 474
Карно Л. 548
Кароцкі 434
Карпінскі Ф. 534

- Карчэўскі 12
 Касакоўская М. 527
 Касакоўскі 153
 Касакоўскі 185, 186, 191, 192, 195
 Касакоўскі Я. 16, 535
 Кастамараў М. 9
 Касцюшка Т. 513, 549
 Катогерас 537
 Каўфман К. 8, 500
 Каханоўскі Я. 180, 289, 525
 Кацарас М. 484
 Кацярына II 35, 348, 491, 513, 549
 Кашэўскі Я. 517
 Квасніцкія 132, 517
 Квяткоўскі Р. 485
 Квяткоўскі У. 60, 61, 63, 64
 Кентрынскі У. 185–187, 189,
 191–194, 526
 Кербедзь С. 104, 514
 Кіркор А. 498
 Кірылава Ш. 490
 Кісялёў Г. 13, 14, 501, 533, 536,
 546
 Клейн Б. 17
 Клост А. 61
 Клячко Ю. 498
 Клячкоўскі С. 61, 77, 510
 Комар 16
 Конанаў 60
 Контаўт В. 510
 Контаўт М. 76
 Корвін М. 491
 Корсак С. 551
 Косак Л. 541
 Косак Ю. 356, 363, 541
 Красінская Я. 71, 506, 507
 Красінскі А. 436, 549
 Крашэўскі Ю. 477, 552
 Крук, генерал (сапр.
 Гейдэнрэйх М.) 477, 552
 Крук У. 496
 Крывабокаў 61, 65
 Крысціян IX 545
 Крышталевіч 67, 505
 Куза І. 207, 526
 Куін Д. 484
 Кулікоўскі К. *гл. Каліноўскі Каз.*
 Купсцёўна (Купець) 75, 509
 Купець Ю. 509
 Курневіч І. 75, 183, 213, 416, 422,
 425, 429, 477, 479, 509
 Куроўскі А. 529, 548
 Курокі М. 434, 548
 Кучэўская Л. 72, 508
- Л**
 Лампі Л. *гл. Дэмбіцкі Н.*
 Лангевіч Мар'ян 16, 169, 171,
 173, 230, 231, 232, 234, 236,
 237, 241, 242, 247, 251, 256,
 257, 261, 290, 294, 319, 485,
 524, 527, 528, 529, 530, 531,
 532, 554
 Лапато 61, 65
 Ласкаўэр П. 534
 Лаўдэ 468, 470, 472, 473
 Лаўмянская Т. 513
 Лахавары Я. 467, 551
 Левенхардт С. 527
 Левест Ф. 541
 Легер 185–187, 189, 192–197
 Ленартовіч Т. 519
 Ліверыён 484
 Лідэкерке 467, 551

- Лінаж дэ 467
 Ліндэ-Квіст 104, 105, 514
 Лукашэвіч А. 490, 497
 Лучына Я. 538
 Любецкі 64, 404
 Любімаў Дз. 492
 Людвіг I Баварскі 522
 Людвіг II Гесенскі 538
 Лянкевіч Аляксандр 18
- Макоўскі В.** 68, 505
Макрыс 278, 279, 280, 284
Малагоўскі 213, 528
Малаховіч 60, 63
Малаховіч А. 63
Малахоўскі У. 18, 533
Малеўскі Ф. 489
Малецкі 77, 510
Малінары 431, 463
Маліноўскі В. 60, 64, 70
Маліноўскі М. 498
Маліноўскі Ю. 213, 528
Мальдзіс А. 552
Манарыс П. *гл. Мінейка П.*
Манферан А. 514
Мараўскі 152, 153, 183, 493
Маргарыта Савойская 477, 552
Марыя Аляксандраўна 538
Марыя Казіміра 513
Матэйка Я. 472, 531, 551
Мацкевіч А. 293, 536
Межаеўскі 90, 91, 125
Мераслаўскі Л. 14, 16, 27, 164–177, 180, 203, 213, 214, 293, 435, 436, 452, 485, 486, 517, 519, 523, 524, 528, 535
Мікалай I 51, 96, 103, 491, 496, 499, 548
Мікалай II 76, 491, 510, 538, 545
Мікульскі 241
Мілкоўская А. 520
Мілкоўская З. 515, 520
Мілкоўскі З. 8, 15, 117, 145, 146, 148, 150, 198, 201–204, 209–212, 215, 216, 223–229, 233, 515, 520, 521, 525, 527, 529
Мінейка Альб. 7, 27–29, 40, 41, 49, 80, 81, 273, 486
Мінейка Альд.- С. 484
Мінейка Андр. 24, 25, 484, 492
Мінейка В. 484
Мінейка З. (Папандрэу) 484
Мінейка Каз. 484
Мінейка Кр. 7, 494
Мінейка М. 484
Мінейка П. 22, 24, 60, 484
Мінейка Р. 7, 26, 34, 273, 320, 385, 386
Мінейка С. Е. 6, 7, 486
Мінейка С. 23, 25, 60, 361, 484, 500
Мінейка Ц. 6, 18, 404, 484, 486
Мінейка Юл. 7, 132, 517
Мінейка Юз. 45
Мінейка Ядз. 484
Мінейка Яўст. 7, 12, 14, 27–29, 40, 41, 80, 133, 273, 486, 488
Мінеўскі Ю. 293, 535, 535
Міхалоўскі 153
Міхалоўскі 159–165, 168–171, 176, 179
Міхалоўскі (ссылны) 383
Мішкевіч А. 8, 71, 117, 436, 489, 513, 549
Мішкевіч У. 436, 549
Монж Г. 548

- Монтвіл В. 64
Монтвіл С. 16, 61, 77, 502
Мураўёў М. 11, 17, 18, 35, 68, 271, 274, 277, 285, 290, 291, 292, 299, 305, 307, 311, 315, 317, 318, 320, 324, 325, 327, 328, 330, 491, 492, 497, 538, 545, 546
Мускопулас 537
Мыслоўскія 217, 218, 219
Мэбэрт фон (Мінейка З.) 22, 407, 409, 410, 413, 416
Мядзёлка Паўліна 492
- На**
Навацкі Л. 206, 213
Назімаў У. 12, 497
Напалеон III 420, 436, 461, 472, 523, 550
Нарбут Б. 417, 418, 545
Нарбут Т. 495
Нарбут Л. 495, 501, 545
Нарбут Ф. 213, 235, 236, 237, 242, 528
Наркевіч 61, 65
Невянглоўскі Г. 547
Невяровічы 12
Нікаровіч Ю. 517
Ньель 464, 465, 550
- Отан I** (Отта Баварскі) 154, 434, 522, 548
Оціпінці 157, 159, 165, 522
- Павел I** 96, 108, 513, 547
Падлеўскі З. 15, 249, 530
Пазнякоў В. 506
Палюшчынскі В. 489
Панюцін В. 487, 539
Панятоўскі С. А. 549
Пападопулас 361, 362
Папандрэу А. 484
Папандрэу Г. 484
Парандоўскі Я. 23
Патоцкая Андр. *гл. Мінейка Андр.*
Патоцкая Л. 25, 484
Патоцкая Р. 71, 507
Патоцкі К. 25, 34, 484, 492
Патоцкі Н. 484
Патоцкі О. 35, 492
Паўловіч Л. 61, 501
Пацалуеўскі Д. 21
Пашкоўскі В. 61, 76, 501, 510
Пеньчыкоўскі 218
Перанэ Ж. 547
Петрашкевіч А. 489
Пётр I 513, 538
Пётр III 513
Пётрушак 266, 267, 268, 269, 270
Пётрушак (аптэкар) 271
Пжаноўскі А. 73, 74, 508
Пілсудскі Ю. 6, 507
Плаксін Ц. 401, 402, 403, 404, 405, 406, 544
Плятэр Ц. 71, 507
Плятэр Я. 71, 507
Подрэз Л. 61
Поль В. 231
Прыбыльскі В. (Вацлаў-бей) 553
Пузына Л. 489
Пуржыцкі А. 61, 77, 501, 510
Пуслоўскі 16
Пуслоўскія 63, 503
Пуставойтава Г. 209, 223, 228, 235, 236, 237, 478, 527
Пуставойтаў Т. 527
Путырскі Я. 61, 77, 510
Пыпін А. 498

- Пшээдзецкі А. 152, 153, 183, 185,
 197, 480, 521
 Пшэцішэўская Ц. 500
 Пэрон А. 419
 Пянькоўскі К. 67
 Пясецкая Э. 503
 Пятрункевіч 63
 Пячкоўскі 12
Равіта-Гаўронскі Ф. 520
 Рагінскі Р. 524
 Радзевіч 14
 Радзівіл Антаніна 71, 507
 Радзівіл Антон 486
 Радзівіл Д. 71, 507
 Радзівіл Канстанцін 70, 506, 507
 Радзівіл Канстанцін (сын) 71,
 507
 Радзівіл Канстанцін (сын
 Караля) 507
 Радзівіл Кар. 71, 507
 Радзівіл Мік. 70, 506
 Радзівіл Мац. 70, 71, 506, 507
 Радзівіл Мац.-мал. 71, 507
 Радзівіл Міх. 71, 507
 Радзівіл Сел. 71, 507
 Радзівіл Стэф. 493
 Раеўскі Р. 479
 Ракушанка 491
 Раманаў К. 514
 Раманаў Мік. 514
 Раманаў Міх. 514
 Рамнёў А. 21
 Рачынскі Э. 508
 Рачынскія 73
 Ромер А. І. 500
 Ромер Г. 500
 Ромер З. 500
 Ромер І. 13, 59, 60, 61, 62, 69,
 77–79, 495, 500, 501, 503, 505,
 506, 509
 Ромер С. 500
 Ромер Эльжб. 65
 Ромер Эд. 60, 500
 Ромер Эд. Мац. 500
 Ромер Я. 66, 68, 71, 500
 Ротшыльд 72
 Рохебрун 238–241, 529, 530
 Ружыцкі Э. 511
 Румбовіч Густ. 63
 Румбовіч Генр. 63, 500
 Румбовіч Ф. 60, 63, 500
 Русецкі Б. 68, 505
 Русецкі Канст. (мастак) 68, 505
 Русецкі Канст. 433, 449, 451, 465,
 483, 548
 Рустэм Я. 68, 505
 Руцкі 60
 Рушчэўскі Г. 420, 421, 432, 433,
 449, 451, 483, 546
 Рыбінскі М. 214, 528
 Рыбко М. 489
 Рыбор дэ 466, 470, 551
 Рыдэль Л. 23
 Рышчэўскі Г. 531
 Рэзо 61
 Рэйтан Т. 551
 Рэут Г. 183, 202, 203, 206, 213,
 225, 226, 262, 416, 418, 420,
 425, 477, 479, 525, 532
Садык Паша (Чайкоўскі) 186
 Сакалоўскія 61, 501
 Саковіч 60
 Сакульскі Ф. 152, 153, 184, 185,
 521

- Самусевіч А. 213, 528
Сапега Л. 503
Свентаржэцкая Б. (Зан) 64, 503
Свентаржэцкі Б. 420, 421, 429,
432, 433, 441, 450, 451, 455,
456, 460, 461, 463, 465, 471,
476, 480, 503, 546
Свянціцкі 59, 499
Свянціцкі Ю. 485
Святаполк-Завадскі 71, 507
Семіграноўская 141
Серакоўскі З. 9, 10, 18, 292, 491,
502, 515, 531, 534, 535, 536,
540, 553
Сечанаў І. 8, 500,
Сіпянскі 90, 125,
Славацкі Ю. 436, 549
Слівоўская В. 19, 20, 21, 24, 541,
543, 544
Смірноў 35
Смірноў А. 18
Смолька Ф. 229, 231, 529
Смяхоўскі Ю. 251, 254–257, 261,
294, 531
Спасовіч У. 509
Стамброўскі У. 77
Станевіч А. 21
Старажук В. 15
Струмiла 19, 21, 381, 384–386
Струмiла (нарачыны Мінейка Р.)
385, 386
Стэмпоўскі В. 213, 528
Сувораў А. 545
Сулiстроўскі К. 543
Сулiстроўскі Ю. 273–278, 280,
290, 293, 307, 314, 382, 399,
533, 543
Сухецкі Б. 489
Сыракомля У. 7, 53, 64, 128, 497,
505, 507, 517
Сэленс 273, 274, 511
Сямашка Ю. 27, 30, 487
Сянкевіч Г. 531
Сяржпінскі 20
Тальвiрская З. 14, 18
Тамулевiч А. 64
Тамулевiч К. 48, 60, 64, 165, 495
Тамулевiч Э. 64,
Тамулевiч Я. 64, 503
Тарноўскі С. 229, 233, 234, 529
Тодлебэн Э. 8, 80, 87–89, 96, 107,
108, 120, 124, 500, 511
Токць Д. 492
Тотлебо Хаўфа В. 511
Траўгут Р. 18
Траўтфетэр Х. 61, 501
Тыдман А. 8, 80, 82, 87, 89, 107,
273, 486
Тыдман В. 81
Тызенгаўз К. 495
Тышкевіч Я. 488
Тышэцкі 60, 65
Уейскі К. 498, 517
Уладзiслаў Варненчык 151, 521
Умбэрта I 552
Урбановiч А. 61, 77, 501, 510
Урублеўская А. 215, 216
Урублеўская З. гл. *Мiлкоўская* З.
Урублеўскі В. 18, 293, 420, 535,
536, 546
Урублеўскі К. 215, 216, 220, 221,
222, 529

Урублеўскі Л. 145, 215, 222, 520
Урублеўскі Н. *гл. Карановіч В.*
Урублеўскі У. 215, 216, 218, 219,
529

Фанвізін Д. 507

Філіповіч Я. 507

Флаке Ш. 551

Фогель 153

Франкоўскі Л. 145, 520

Фрыдрых ІІІ 491

Фялінскі А. 517

Харыт 209

Ходзька І. 498

Хрыпцэвіч 16

Цвек-Цяшкоўскі К. 477, 478,
552

Цыбульскі 527, 213

Цыганаў М. 544

Цылаў М. 538

Цыцэрон 49, 496

Чайкоўскі М. (Махмед Садык)
8, 117, 515

Чапінскі Л. 213, 528

Чарноўскі Э. 486

Чарноцкі Э. 76

Чарнышэўскі М. 535

Чарнэцкі (Чарніцкі) 277, 533

Чартарыйскі А. 435, 437, 548, 549

Чартарыйская С. 529

Чаховіч Г. 18

Чаховіч Л. 18

Чахоўскі Л. 261, 523, 526, 530,
531, 532

Чыжоў М. 492

Шалковіч С. 10, 494

Шалькевіч В. 10, 488, 489, 516

Шаміль 496

Шастаковіч Б. 22, 544

Шастаковіч Д. 22

Шаўчэнка Т. 535

Шашкевіч А. 511, 512, 513

Шашкевіч Э. 90, 91, 125, 511

Шлягер Г. 61, 500

Шолдрскі У. 199, 200, 203–205,
207–209, 212, 224, 228, 229,
526

Шпырко 90, 125

Штанцэль (Шталенцэр) Л. 210,
213, 528

Штох Ф. 206, 213, 228, 526

Шукевіч К. 31, 489

Шчановіч Ц. *гл. Мінейка Ц.*

Шэвехаў 65

Шэншалёва 12

Энглерт У. 523

Юдыцкі Ю. 213, 527

Юзафовіч Б. 17, 537

Юзафовіч М. 17

Юндзіл М. 35, 491

Юндзіл П. Э. 10, 35, 119, 120,
124, 133, 136, 226, 491, 496

Юндзіл С. 496

Юндзіл Ю. 49, 165, 496

Юрага Ц. 61, 502

Юсевіч Вал. 499

Юсевіч Віт. 12, 486, 499

Юсевічы 132, 517

Ябланоўская Л. 484

Ябланоўскі А. 527

Ябланоўскі С. 484
Ябланоўскі У. 213, 527
Яблачкаў П. 8, 500
Ягайла 84, 511, 517
Яжоўскі Ю. 489
Якубовіч Я. 143, 144
Ямант Ю. 10
Ян III Сабескі 513
Янкоўскі В. 65
Янушэвіч К. 287, 534
Янушэвічы 59, 499
Ярмунд С. 546
Яцына Л. 38, 492

Вieliniński J. 488, 489
Brus A. 533
Buszczyński S. 512, 513

Фajnhauz D. 12, 498, 517, 534, 549
Feliksiak 495
Fras Z. 525

Gloger Z. 495
Groniowski K. 516

Нalicz E. 524

Іlgiewicz H. 488, 489, 494

Јussiewicz W. 12, 14

Кarbowski W. 524
Kieniewicz S. 487, 491, 527, 530,
535, 546, 553

Kłossowski A. 549
Konarska B. 547
Konopczyński W. 494
Kościałkowski S. 540
Kucza-Kuczyńska I. 24
Kulczykowski M. 543

Łuczak-Kozerska H. 531

Мaliszewski E. 6

Оlszański K. 541
Orłowski B. 526

Рłoski S. 552

Рudzka W. 523
Rzadkowska H. 524

Śikorska-Kulesza J. 493
Snadzki A. 17
Sokulski J. 18, 52
Szczerbicki W. 17

Тrynkowski Fil. J. 495
Tyrowicz M. 532, 535

Зahorska J. 520
Zacharewicz Z. 528

Змест

<i>Марына Запартыка. Прадмова</i>	5
Уступ	25
Раздзел I. Дзіцячыя гады	27
Раздзел II. Школьныя гады	40
Раздзел III. Урыўкі з лістоў Ізйдора Ромера з дадаткам маіх заўваг	60
Раздзел IV. З часоў побыту ў школах Пецярбурга	80
Раздзел V. Удзел у перадпаўстанцкіх дэманстрацыях на Літве і ўцёкі за мяжу	126
Раздзел VI. Падарожжа праз Галіцыю, Букавіну і Малдову ў Турцыю і Канстанцінопаль	141
Раздзел VII. Побыт у генуэзскай школе	159
Раздзел VIII. У дарозе з Генуі да Канстанцінопаля і побыт у Турцыі	179
Раздзел IX. Побыт у Румыніі	198
Раздзел X. Побыт у Галіцыі	215
Раздзел XI. У дарозе да паўстання і ўдзел у кампаніі Лангевіча ...	230
Раздзел XII. У дарозе на Літву і ўдзел у Літоўскім паўстанні	265
Раздзел XIII. У дарозе да турмаў у Ашмянах і Вільні і побыт там	301
Раздзел XIV. Падрыхтоўка да пераезду чыгункай з Віленскай перасыльнай турмы ў Пецярбург і Маскву	323
Раздзел XV. Дарога праз еўрапейскую частку Расіі	335
Раздзел XVI. Уцёкі з Сібіры	387

Раздзел XVII. У дарозе да Масквы і Пецярбурга і побыт там	399
Раздзел XVIII. У дарозе морам з Кранштата ў Капенгаген і Гельдэр	408
Раздзел XIX. Побыт у Парыжы пасля ўцёкаў з Сібіры	416
Раздзел XX. Аб стварэнні Польскай вайскавай школы ў Парыжы, перанесенай пасля ў Тулузу	449
Раздзел XXI. Вяртанне ў Парыж і побыт у аплікацыйнай школе Генеральнага штаба	463
Каментары	484
Іменны паказальнік	554

Літаратурна-мастацкае выданне

Беларуская мемуарная бібліятэка

Мінейка Зыгмунт

З ТАЙГІ ПАД АКРОПАЛЬ

Успаміны з 1848—1866 гадоў

Пераклад, укладальнік *М. Запартыка*

Адказы за выпуск *М. Шыбка*

Вёрстка *В. Нога*

Карэктар *М. Шавыркiна*

Падпісана ў друк 02.10.2017. Фармац 70×100/32. Папера афсетная.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 23,4. Ул.-выд. арк. 32,38. Наклад 300 асобн. Заказ 2696.

Выдавецтва ТАА «Лімарыус».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы
і распаўсюджвальніка друкаваных выданняў 20.03.2014 за № 1/226.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 29, 220138, г. Мінск.

Таварыства з дадатковай адказнасцю «Новапрынт».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы
і распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/54 ад 25.02.2014.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 10, 220138, г. Мінск.

Мінейка , Зыгмунт

М61 3 тайгі пад Акропаль : Успаміны з 1848–1866 гадоў / Зыгмунт Мінейка; пераклад, уклад., прадмова, камент. Марына Запартыка. — Мінск: Лімарыус, 2017. — 568 с.: іл. — (Беларуская мемуарная бібліятэка).

ISBN 978-985-6968-65-8.

Успаміны «3 тайгі пад Акропаль» Зыгмунта Мінейкі (1840–1925), грамадскага дзеяча, інжынера, вайскоўца, навукоўца, на беларускай мове друкуюцца ўпершыню. Яны адметныя тым, што адлюстроўваюць падзеі паўстання 1863–1864 гг., у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі. Аўтар праз свой уласны досвед вядзе гаворку пра падрыхтоўку да паўстання, пра ўдзельнікаў і падзеі паўстання, якія трагічна адбіліся на лёсах тых, хто да яго спрычыніўся. Успаміны ўтрымліваюць каштоўныя аўтарскія ацэнкі агульнавядомых фактаў паўстання і раскрываюць яго малавядомыя старонкі. Найбольш цікавымі з іх з’яўляюцца аповеды пра шлях у Сібір, паўсядзённае жыццё ссыльных паўстанцаў, абставіны ўцёкаў і жыццё ў эміграцыі. Выданне разлічана на гісторыкаў, краязнаўцаў і тых, хто цікавіцца падзеямі паўстання 1863–1864 гг. і лёсамі яго герояў.

УДК 94(476)

ББК 63.3(4Бел)

ISBN 978-985-6968-65-8

9 789856 968658

Беларуская
Мемуарная
Бібліятэка

Збіжмунт Міхееўска з маціі над Ардонамь